ئىسراپىل يۈسۈپ ئەنۋەر قاسىم

غەربىي يۇرت
يىمەك-ئىچمەك مەدەنىيىتى تارىخى

مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ

ئىسراپىل يۈسۈپ ئەنۋەر قاسىم

غەربىي يۇرت
يىمەك-ئىچمەك مەدەنىيىتى تارىخى

مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ

1 – سۆرەت

2 – سۆرەت

3 – سۆرەت

4 – سۆوت

5 – سۆوت

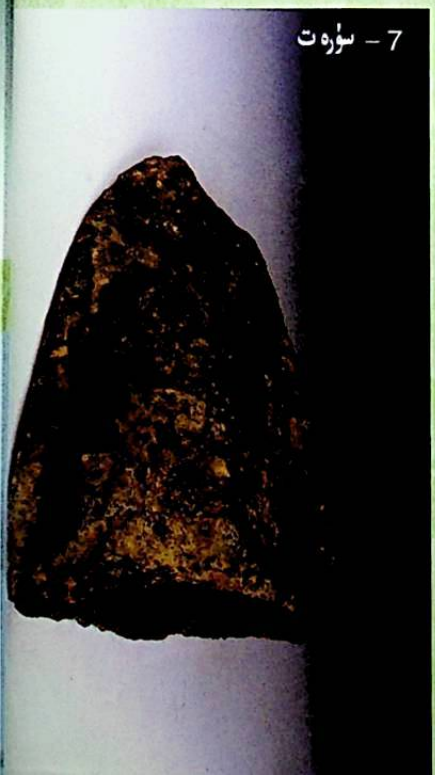

7 – سۆوت

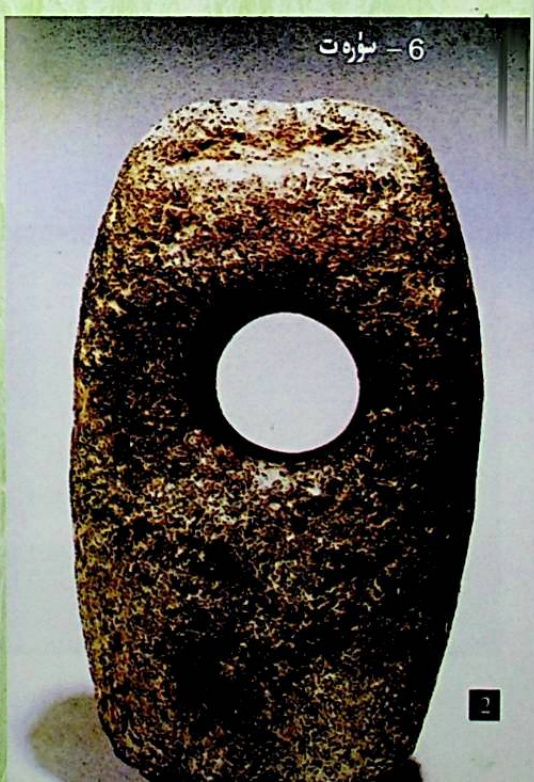

6 – سۆوت

9 – سۈرەت

8 – سۈرەت

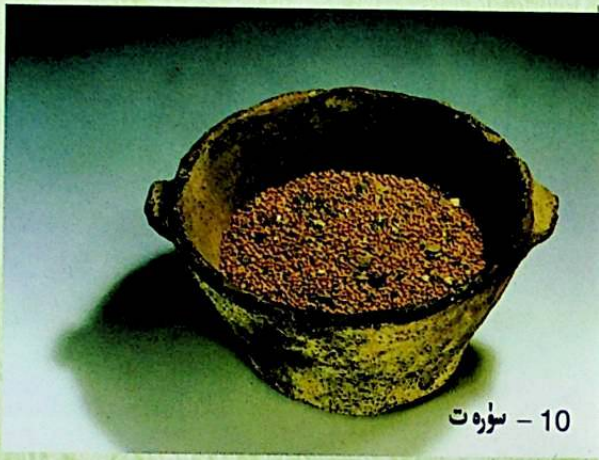

10 – سۈرەت

11 – سۈرەت

12 – سؤرة

13 – سؤرة

14 – سؤرة

15 – سؤرة

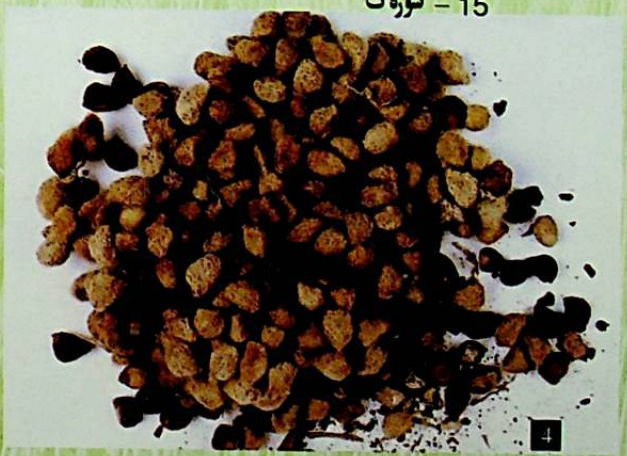

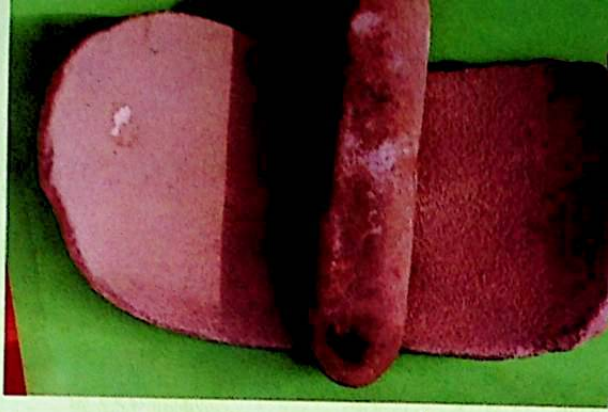

16 – سۆرەت

18 – سۆرەت

17 – سۆرەت

19 – سۆرەت

20 – سۆرەت

21 – سۆرەت

22 – سۆرەت

23 – سۆرەت

24 – سؤوت

25 – سؤوت

26 – سؤوت

27 – سؤوت

سۆرەت – 28

سۆرەت – 29

سۆرەت – 30

سۆرەت – 31

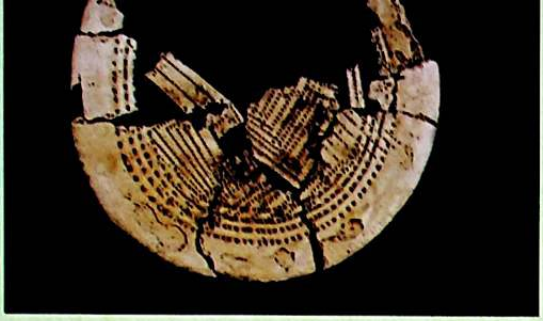

سۆرەت – 32

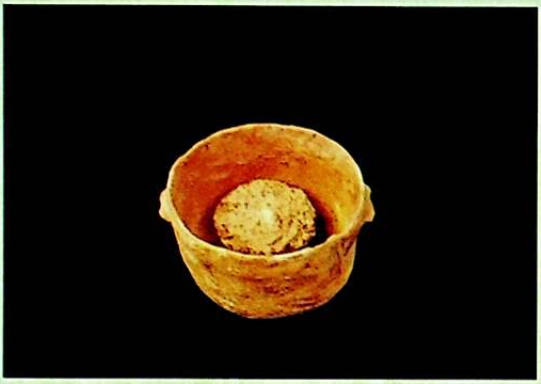

سۆرەت – 33

سۆرەت – 34

سۆرەت – 35

سۆرەت – 36

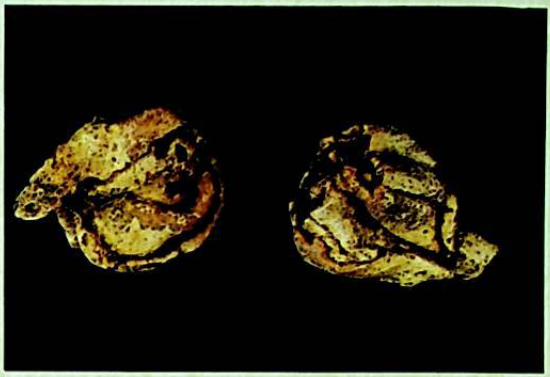

سۆرەت – 37

سۆرەت – 38

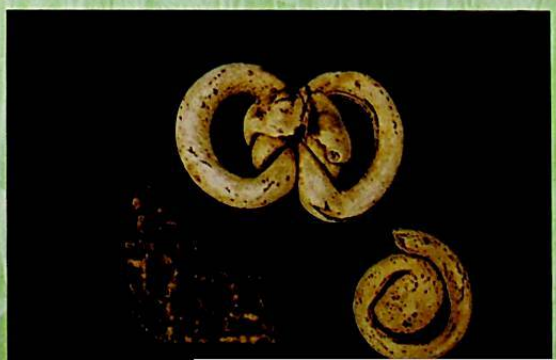

سۆرەت – 39

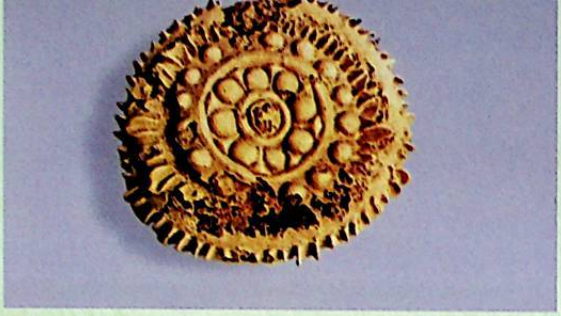

40 – سۈرەت

41 – سۈرەت

42 – سۈرەت

43 – سۈرەت

44 – سؤوت

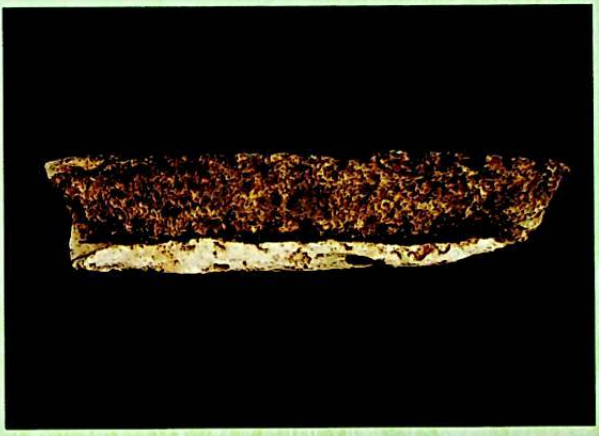

45 – سؤوت

46 – سؤوت

47 – سؤوت

48 – سۆرەت

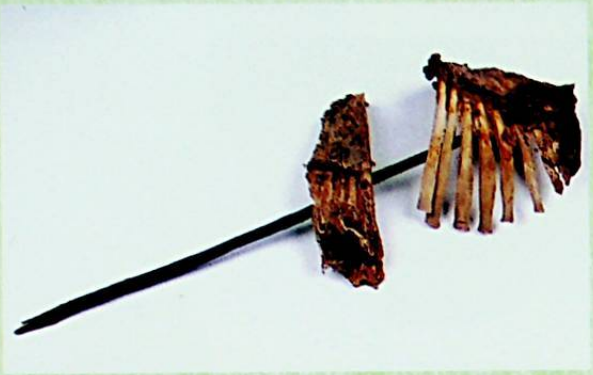

49 – سۆرەت

50 – سۆرەت

51 – سۆرەت

سۆرەت – 52

سۆرەت – 53

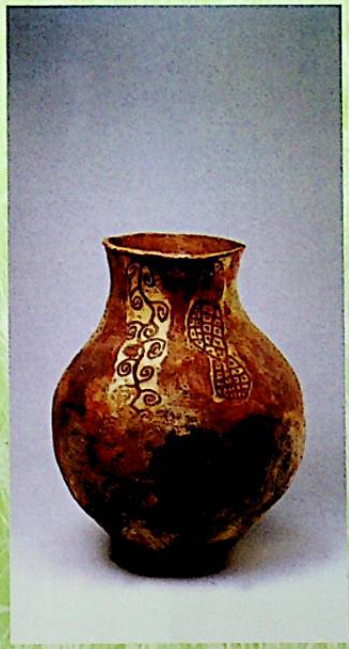

سۆرەت – 55

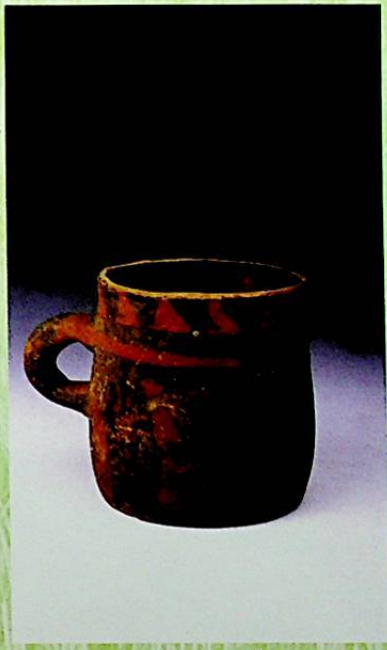

سۆرەت – 54

56 – سؤوت

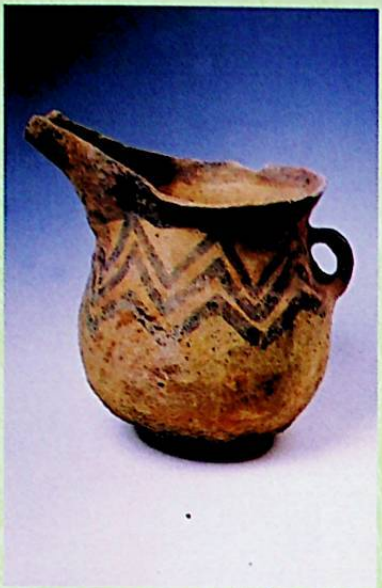

57 – سؤوت

59 – سؤوت

58 – سؤوت

61 – سؤوت

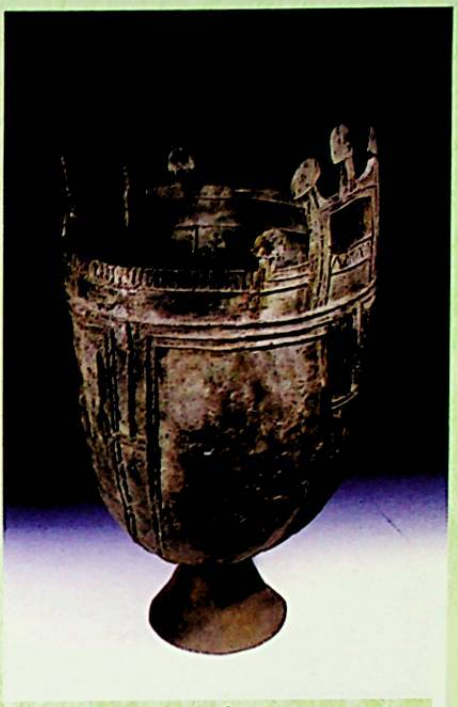

60 – سؤوت

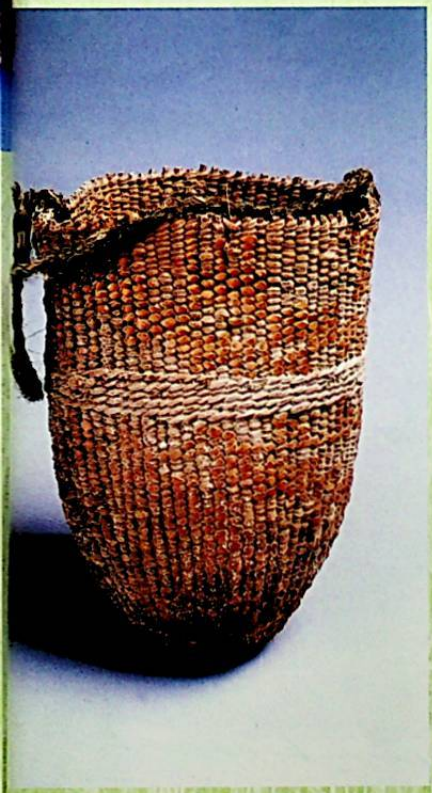

63 – سؤوت

62 – سؤوت

64 – سۈرەت

65 – سۈرەت

66 – سۈرەت

67 – سۈرەت

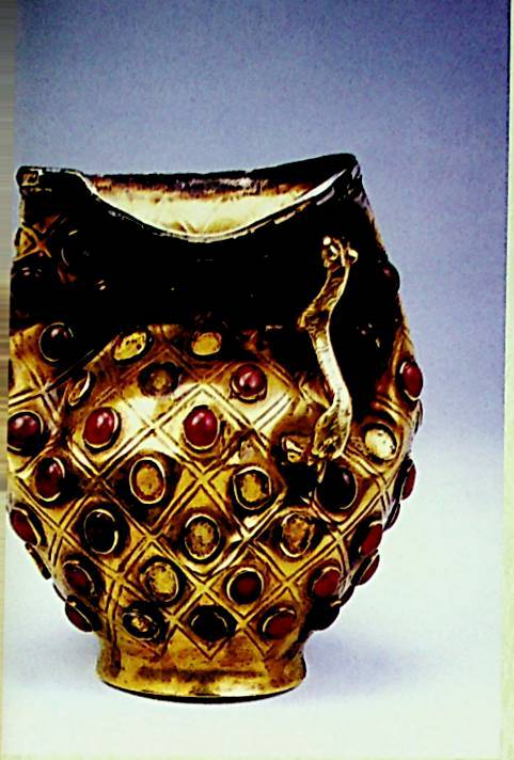

69 – سؤوت

68 – سؤوت

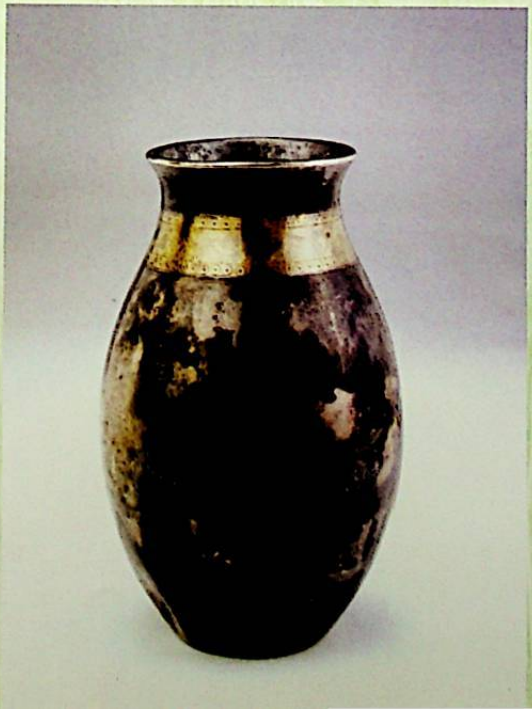

70 – سؤوت

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز 1
1-باب. دېھقانچىلىققا ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار..... 32
1. يېڭى تاش قورال دەۋرىگە نەزەر سېلىش..... 32
2. برونزا دەۋرىگە نەزەر سېلىش ـ خاراكتېر..... 36
3. دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىگە نەزەر سېلىش ـ خاراكتېر..... 52
4. تارىخىي دەۋرلەردىكى دېھقانچىلىق تۇغرىسىدا قىسقىچە
بايان 85
2-باب. قەدىمكى دېھقانچىلىق سايمانلىرى، زىرائەتلەر ۋە
تۇغمەنچىلىك 99
1. دېھقانچىلىق سايمانلىرى 99
2. زىرائەتلەر 112
3. شىنجاڭ تۇغمەنچىلىكىنىڭ تارىخىغا نەزەر 146
3-باب. چارۋىچىلىققا ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار..... 179
1. شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان چارۋىچىلىقى ھەققىدە
قىسقىچە بايان 179
2. چارۋا تۇرلىرى..... 204
4-باب. باغۋەنچىلىككە ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ... 226
1. مېۋە تۇرلىرى..... 228
2. ئىچىملىكلەر..... 254
3. ئۇزۇمنىڭ قەدىمكى تۇرپانىنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىدىكى
ئورنى..... 265

5-باب. ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا بايقالغان بېمەكلىكلەر 293
1. ئاشلىق بېمەكلىكلىرى 295
2. گۆش بېمەكلىكلىرى 315
6-باب. قازان ـ قومۇچ، قاچا ـ قۇچا قاتارلىقلار 323
1. ساپال قاچىلار 325
2. مىس قازان قاتارلىقلار 366
3. باغاچ قاچا قاتارلىقلار 382
7-باب. خەنزۇچە مەنبەلەر ۋە قېزىۋېلىنغان ۋەسىقىلەردىكى ئالاقىدار خاتىرىلەر 429
1. خەنزۇچە مەنبەلەردىكى ئالاقىدار خاتىرىلەر 430
2. خەنزۇچە ھۆججەتلەردىكى ئالاقىدار خاتىرىلەر 444
3. كاروشتىچە تارشا پۈتۈكلەردىكى ئالاقىدار خاتىرىلەر 468
4. تۇبۇنچە تارشا پۈتۈكلەردىكى ئالاقىدار خاتىرىلەر 484
5. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەردىكى ئالاقىدار خاتىرىلەر 491
8-باب. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى زامان بېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتى توغرىسىدا 505

كىرىش سۆز

«غەربىي يۇرت» (西域) دېگەن جۇغراپىيىلىك ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان بۇ ئاتالغۇ، «خەنناما» دىن باشلاپ جۇڭگو تارىخنامىلىرىدە تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، يۇمىنگۈەن (قاشقۇۋۇق) ، ياڭگۈەن قۇۋۇقلىرىنىڭ غەربىدىكى جايلارنى كۆرسىتىدۇ. ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى بولسا، ئۇنىڭ ئۆزەك قىسمى ھېسابلىنىدۇ. ھازىرمۇ قوللىنىلىۋاتقان «غەربىي يۇرت» ئاتالغۇسى كەڭ ۋە تار مەنىلەرگە ئىگە بولۇپ، كەڭ مەنىدىكىسى قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيانى، تار مەنىدىكىسى بولسا، تارىختىكى شىنجاڭنى ياكى قەدىمكى شىنجاڭنى كۆرسىتىدۇ. بىز بۇ كىتابىمىزدا تار مەنىدىكى «غەربىي يۇرت» ئاتالغۇسىنى ئىشلەتتۇق. روشەنكى، «غەربىي يۇرت يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتى تارىخى» شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتى تارىخىدۇر.

قەدىمدىن كۆپ مىللەت ئولتۇراقلاشقان، شۇنداقلا تارىختا ناھايىتى ئۇزۇن دەۋر شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش تۇتۇنى بولغان «غەربىي يۇرت» نىڭ يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتى، تارىختا مۇشۇ زېمىندا ياشىغان قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ، يەنى ھىندى ـ ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسى، ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى ۋە خەنزۇ ـ زاڭزۇ تىللىرى سىستېمىسىغا تەۋە تىللاردا سۆزلىشىدىغان ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئەلۋەتتە. تەبىئىيكى، مەزكۇر مەدەنىيەت شەرق ۋە غەرب ئەللىرى مەدەنىيىتىنىڭ جەۋھەرلىرىنى قوبۇل قىلىش، ئۆزلەشتۈرۈش ئارقىلىق ئۆزىنى بېيىتقان ۋە تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ، يۇقىرى

سەۋىيىگە كۆتۈرۈلگەن. بۇ نۇقتىنى ئارخېئولوگىيىلىك تەپپىلىملار ۋە تارىخىي يازما مەنبەلەر دەللىلەپ بېرىدۇ. شىنجاڭدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىشلاردا بايقالغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا ئاساسلانغاندا، تارىختىن ئىلگىرىكى دەۋرلەر ھېسابلانغان كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، يەنى بۇنىڭدىن 10 — 20 مىڭ يىللار ئىلگىرى، شىنجاڭدا ئىنسانلار پائالىيەت ئېلىپ بارغان. نوپۇزلۇقراق ئەسەرلەر① دە تىلغا ئېلىنغان ۋە بۇ دەۋرگە تەۋە بولۇشى مۇمكىن دەپ قارىلىۋاتقان ئىزلاردىن تاشقورغان ناھىيە بازىرىنىڭ 34 كىلومېتىر جەنۇبىدىكى جىرغال②، خوتەن شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى قايىنداقنىڭ 10 كىلومېتىرچە جەنۇبىدىكى يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقى③، لوپ ناھىيىسىنىڭ 25 كىلومېتىرچە شەرقىي جەنۇبىدىكى قۇرۇق دەريا قىنىنىڭ بويى④، نىيە ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى نىيە دەرياسىنىڭ ئىككى ئاساسىي مەنبەسىنىڭ قوشۇلغان جايىنىڭ 15 كىلومېتىرچە شىمالىغا جايلاشقان ناغرىخانىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى قۇرۇق دەريا قىنىنىڭ بويى⑤ ۋە يارغول قەدىمكى شەھىرى غولىنىڭ غەربىدىكى ئۇزۇنلۇقى بەش كىلومېتىر، كەڭلىكى بىر كىلومېتىر كېلىدىغان تەكشى تۆپىلىك⑥ قاتارلىق ئورۇنلاردىكى ئىزلار بار. ئالدىنقى تۆت ئىزدىن چوقۇپ ياسىغان تاش قوراللاردىن چوڭ تىپتىكى چاناش ـ يانجىش قورالى، تاش بازغان، تاش ئۆزەك ۋە تاش يالپاق قورال، چوقۇش قورالى قاتارلىقلار تاش يالپاق قورال قاتارلىقلار تېپىلدى. بىراق ئۇ ئىزلاردىكى تاش قوراللار يەر يۈزىدىن تېرىۋېلىنغانلىقى ۋە ئېنىق يەر قاتلىمى مۇناسىۋىتى بولمىغانلىقى شۇنداقلا بايقالغان تاش قوراللار ناھايىتى ئاز ھەم ماتېرىياللىق ئاساسى ئاجىز بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ ئىزلارنىڭ ئومۇمىي قىياپىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمەيدۇ دېيىشكە بولىدۇ. 1993 ـ يىلى، يارغول غولىنىڭ غەربىگە جايلاشقان تەكشى تۆپىلىكتىكى بايقاش، شىنجاڭنىڭ كونا تاش قورال دەۋرى مەدەنىيىتى ئارخېئولوگىيىسىدىكى بىر بۆسۈش

ھېسابلىنىدۇ. بۇ قېتىم، تەكشى تۆپلىكنىڭ كېيىنكى يېڭىلىنىش دەۋرىگە تەۋە يەر قاتلىمىدىن بىر دانە ساپسىز چوقۇغۇچ بىلەن بىر تاش يالپاق قورال تېپىلدى شۇنداقلا يەر يۈزىدىن 200 گە يېقىن ئېپتىدائىي ئۇسلۇبقا ئىگە چوقۇپ ياسالغان تاش قورال يىغىۋېلىندى. ھۇنەر نۇقتىسىدىن تەھلىل قىلغاندا، تاش قوراللار تاش ياپراق - باشلىق قىرىش قورالى تېپىغا تەۋە بولۇپ، مۇتەخەسسىسلەر بۇ ئىزنى ئېڭشيا شۇيدۇڭگۇدىكى كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە تەۋە ئىز بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ دەپ ھېسابلايدۇ⑦.

يۇقىرىدىكىلەردىن باشقا، قوبۇقسار ناھىيىسىدىكى تۆگە تاش ئىزى، كۆكتوقاي ناھىيىسىدىكى تاڭبالى قىيا تاش رەڭلىك سىزما رەسىملىرى، قابا ناھىيىسىدىكى دوغات قىيا تاش رەڭلىك سىزما رەسىملىرىمۇ، كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە، يەنى تەخمىنەن بۇنىڭدىن 10 مىڭ يىل بۇرۇنقى چاغلارغا تەۋە مەدەنىيەت ئىزلىرى ھېسابلىنىدۇ.

چوقۇپ ياسىغان تاش قوراللارنى ئىشلىتىش كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى بولۇپ، بۇ دەۋرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلەر تەرىپىلىك (يېگىلى بولمىغان تەبىئىي ئۆسۈملۈك ۋە ياۋا مېۋىلەرنى يىغىش) ، دەريا بويلىقلىرىنى تۇتۇش ۋە نەسلى قۇرۇغان ياكى قۇرۇمىغان ياۋايى ھايۋانلارنى ئوۋلاش ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇشىنى قامدىغان. تاشقورغان جىرغالدىن سۇنئىي ئوت ئىشلىتىلگەن ئىزنىڭ بايقىلىشى، بۇ مەزگىلدىكى ئاھالىلەرنىڭ سۇنئىي ئوت ئىشلىتىشنى بىلىدىغانلىقىنى ۋە ئوۋ گۆشىنى ئوتتا پىشۇرۇپ يەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئارخېئولوگىيە ئىلمىدە، تارىختىن ئىلگىرىكى دەۋرلەر — كونا تاش قورال دەۋرى، ئوتتۇرا تاش قورال دەۋرى، يېڭى تاش قورال دەۋرى، مىس ۋە تاش قوراللار بىرلىكتە ئىشلىتىلگەن دەۋر، برونزا دەۋرى، دەسلەپكى تۆمۈر قوراللار دەۋرى قاتارلىقلارغا ئايرىلىدۇ. تېپىك ئىزلار ۋە سىستېمىلىق قېزىش

خىزمىتى كەمچىل بولغاچقا، شىنجاڭنىڭ تاش قوراللار دەۋرى مەدەنىيىتىنىڭ خاراكتېرى ۋە تەرەققىيات يۈزلىنىشى ھازىر يەنىلا تازا ئېنىق ئەمەس. ئىلىم ساھەسىدە ئىككى خىل ئاساسلىق كۆز قاراش⑧ بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئالدىنقىسى شىنجاڭنىڭ تاش قوراللار دەۋرلىرىنى كونا تاش قورال دەۋرى، ئوتتۇرا تاش قورال دەۋرى ۋە يېڭى تاش قورال دەۋرى دەپ ئايرىسا، كېيىنكىسى كونا تاش قورال دەۋرى، ئۇششاق تاش قورال دەۋرى⑨ دەپ ئايرىيدۇ. كېيىنكى كۆز قاراش شىنجاڭنىڭ دالا ئارخېئولوگىيىلىك خىزمىتى ئەمەلىيىتىدە قولغا كەلتۈرۈلگەن ماتېرىياللارغا، يەنى شىنجاڭدىكى كونا تاش قورال دەۋرىدىن كېيىن، برونزا دەۋرىدىن بۇرۇن بولغان دەۋرلەرگە تەۋە ئىزلاردا، سۇركەپ ياسالغان تاش قوراللار بىلەن رەڭلىك ساپاللار بىرلىكتە بايقالمايى، بەلكى ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا ئۇششاق تاش ياپراق قوراللار تېپىلغانلىقى ۋە ئۇ ئىزلارنىڭ شۇ دەۋردىكى ئوۋچىلىق (بېلىق ئوۋلاشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) تەرمىچىلىك ئىگىلىكى ئالاھىدىلىكىنى ئاساسلىق ئەكس ئەتتۈرگەنلىكىدەك ئەمەلىيەتكە ئاساسلانغان. شىنجاڭدا ئۇششاق تاش قورال دەۋرىگە تەۋە ئىزلار كەڭ تارقالغان بولۇپ، كېيىنكى كۆز قاراشتا ئۇلار دەسلەپكى مەزگىلگە ۋە كېيىنكى مەزگىلگە تەۋە ئىزلار دەپ ئايرىلىدۇ. دەسلەپكى مەزگىلگە تەۋە دېيىلگەن ئىزلار، ئاساسەن ئالدىنقى كۆز قاراشتا ئوتتۇرا تاش قورال دەۋرىگە تەۋە دەپ تونۇغان ئىزلارنى؛ كېيىنكى مەزگىلگە تەۋە سانالغان ئىزلار، ئومۇمەن ئالدىنقى كۆز قاراشتا يېڭى تاش قورال دەۋرىگە تەۋە دېگەن ئىزلارنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلارنىڭ دەۋرلىرىمۇ ئۆزئارا ماس كېلىدۇ. تۆۋەندە، كونا تاش قورال دەۋرىدىن كېيىن، برونزا دەۋرىدىن بۇرۇن بولغان دەۋرلەرگە تەۋە دەپ قارالغان تاش قورال ئىزلىرى ھەققىدە ئالدىنقى قاراشتىكى دەۋرلەرگە ئايرىش ئاساسىدا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

ئوتتۇرا تاش قورال دەۋرى كونا تاش قورال دەۋرى بىلەن يېڭى تاش قورال دەۋرى ئارىلىقىدىكى ئۆتكۈنچى دەۋر ھېسابلىنىدۇ. بۇ دەۋرنىڭ ئالاھىدىلىكى چوقۇش ياكى تاراشلاش

ئارقىلىق ياسالغان تاش قوراللارنى ئىشلىتىش بولۇپ، ئۇششاق تاش قوراللارمۇ كۆپ بولىدۇ؛ بىراق سۈركەپ ياسىغان تاش قوراللار بىلەن ساپال بۇيۇملار تېخى بارلىققا كەلمىگەن بولىدۇ. بۇ دەۋرنىڭ گېئولوگىيىلىك دەۋرى گولوتسېن ئېپوخاسىغا كىرگەن بولۇپ، مۇتلەق دەۋرى بۇنىڭدىن تەخمىنەن 10 مىڭ يىل بۇرۇنقى دەۋرلەرگە يېقىنلىشىدۇ. شىنجاڭدا، ئوتتۇرا تاش قورال دەۋرى مەدەنىيىتىگە تەۋە بولۇشى مۇمكىن دەپ تونۇلۇۋاتقان ئىزلاردىن: قۇمۇل شەھىرىدىكى يەتتە قۇدۇق، سەنداۋلىڭ، پىچان ناھىيىسىدىكى دىغار، ئىندۇرقۇش، مورى ناھىيىسىدىكى چىچېكزى ۋە چاقىلىق ناھىيىسىدىكى ئالتۇنتاغ قاتارلىق جايلاردىكى ئىزلار بار. يەتتە قۇدۇقتىكى ئىز ئۇستىدە كۆپ قېتىم تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلغان ۋە مىڭ دانىدىن ئارتۇق تاش قورال يىغىۋېلىنغان بولۇپ، بۇ تاش قوراللارنى ئۇششاق تاش قوراللار، تاش يالپاق قوراللار ۋە تاش ئۆزەك قوراللاردىن ئىبارەت ئۈچ تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. ئۇششاق تاش قوراللار تاش ئۆزەك بىلەن تاش پاپراقلارنى ئاساس قىلغان بولۇپ، تاش ئۆزەكلەر قېيىق تېگى شەكلىدە ۋە كونۇس، سىلىندىر شەكىللىرىدە ئۇچرايدۇ. تاش پاپراقلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۇزۇنچاق شەكىلدە بولۇپ، ئۇچلۇق قوراللار، ئويۇش قوراللىرى ۋە باشاق (يا ئوقى باشلىقى) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. تاش يالپاق قوراللارنىڭ سانى ئەڭ كۆپ بولۇپ، قىرىش - يونۇش قوراللىرى، ئۇچلۇق قوراللار، كېسىش قوراللىرى ۋە چوقۇش قوراللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تاش ئۆزەك قوراللار ئازراق بولۇپ، ئۇلارنىڭ گەۋدىسى چوڭراق. ئۇلار ئاساسەن چاناش - چوقۇش قوراللىرى ۋە پالتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ⑩. سەنداۋلىڭدىكى ئىزدىن تېرىۋېلىنغان تاش قوراللار ئازراق بولۇپ، ئاساسلىقى كونۇسسىمان تاش ئۆزەك ۋە كىچىك، ئۇزۇنچاق تاش يالپاق قاتارلىق ئۇششاق تاش قوراللاردىن تەركىپ تاپقان؛ يەنە شېغىل تاشتىن چوقۇپ ياسالغان چوڭراق چوقۇش قوراللىرىمۇ بار⑪. دىغاردىكى ئىزدىن تېرىۋېلىنغان تاش قوراللار نەچچە يۈز دانە

بولۇپ، ئۇلار ئۇششاق تاش قوراللار بىلەن تاش يالپاق قوراللارنى ئاساس قىلىدۇ. ئۇششاق تاش قوراللارنى تاش ئۆزەك، تاش ياپراقلار تەشكىل قىلىدىغان بولۇپ، تاش ئۆزەك قوراللار كونۇسسىمان، يېرىم كونۇسسىمان ۋە يېرىم سىلىندىرسىمان شەكىللەردە؛ تاش ياپراقلار تار ھەم ئۇزۇنچاق شەكىلدە بولۇپ، كەڭرەك كەلگەنلىرىمۇ بار. تاش يالپاق قوراللار ھەرخىل شەكىللەردىكى قىرىش - يونۇش قوراللىرى بىلەن كېسىش قوراللىرىنى ئاساس قىلغان؛ كۆپىنچىسىنىڭ بىر يۈزىنى پۈششىقلاپ ئىشلەش ئارقىلىق قىيپاش بىس چىقىرىلغان⑫. ئۇندۇر قۇشتىكى ئىزدىنىش ئاساسەن ئۇششاق تاش ياپراقلار يىغۇبلىنغان بولۇپ، ئۇلار تار ھەم ئۇزۇنچاق شەكىلدە. بەزىلىرىنىڭ بىر بېشىدىن ئۇچ چىقىرىلغان، بەزىلىرىنىڭ ئىككى ئۇچى ئۇزۇۋۇبلىنىپ، بىرىكمە قوراللارغا ئورنىتىلغان. مەزكۇر ئىزدىنىش يەنە ئاز مىقداردا سىلىندىرسىمان تاش ئۆزەك بىلەن چوڭ تېپتىكى چوقۇپ ياسالغان تاش پالتىمۇ بايقالدى⑬. چىچېكزىدىكى ئىزدىنىش تېرىۋبلىنغان تاش قورال 160 دانىدىن ئارتۇق بولۇپ، ئاساسەن ئۇششاق تاش قوراللار بىلەن تاش يالپاق قوراللاردىن ئىبارەت. ئۇششاق تاش قوراللاردىن تاش ئۆزەك، تاش ياپراق قوراللار بار بولۇپ، تاش ئۆزەك قوراللار شىناسسىمان، يېرىم شىناسسىمان، يېرىم سىلىندىرسىمان ۋە كونۇسسىمان شەكىللەردە. تاش ياپراقلار كەڭ، ئوتتۇراھال، ئىنچىكە شەكىللەردە بولۇپ، بەزىلىرىدە پىششىقلاپ ئىشلىگەن ئىزلار بار، بەزىلىرىنىڭ ئىككى ئۇچى ئۇزۇۋۇبلىنغان. تاش يالپاق قوراللار ھەرخىل شەكىللەردىكى قىرىش - يونۇش قوراللىرى، ئۇچلۇق قوراللار، پالتىسسىمان قوراللار قاتارلىقلاردىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، كۆپىنچىسىگە بىردىن قىيپاش بىس چىقىرىلغان⑭. ئالتۇن تاغدىكى ئىككى ئىزدىنىش تاش يالپاق، تاش ئۆزەك ۋە كىچىك تاش ياپراق قاتارلىق ئۇششاق تاش قوراللار بايقالغان بولۇپ، ئۇلار بىر يۈزىنى چوقۇش ۋە بېسىپ سىلىقلاش ئۇسۇلى ئارقىلىق ياسالغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى كونۇسسىمان تاش

ئۆزەك، كىچىك ۋە يۇمىلاق قىرىش قورالى، تاش ياپراق قاتارلىقلار ئۇششاق تاش قورال مەدەنىيىتىدىكى تىپىك قورالار ھېسابلىنىدۇ⑮. يۇقىرىدىكى ئىزلاردىن تېپىلغان تاش قورالار بىزنى ئەينى دەۋردە غەربىي يۇرتتا ياشىغان ئىنسانلارنىڭ تىرىكچىلىكىگە ئائىت ئاددىي ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلەيدۇ. بىز كۆز ئالدىمىزغا مۇنداق تۇرمۇش كارتىنىسىنى كەلتۈرەلەيمىز: كىشىلەر ھەرخىل تاش قورالارنى ياساشقا ماھىر بولۇپ، چوڭ تىپتىكى تاش قورالار بىلەن دەل - دەرەخلەرنى چاپاپ كەسكەن ۋە ياۋايى ھايۋانلارنى چاپاپ ئۆلتۈرگەن، تاش باشاقلىق ئوقيا ۋە ئۇچلۇق تاش قورال ئارقىلىق ھايۋانلارنى ۋە دەريا بېلىقلىرىنى ئوۋلىغان، ئۇششاق تاش ياپراق قورال ۋە تاش يالپاق قورالار ئارقىلىق ھايۋانلارنىڭ گۆشلىرىنى كېسىپ پارچىلىغان ۋە تېرىلىرىنى قىرىپ تازىلىغان، ئۇششاق تاش ياپراقلارنى ياغاچ ياكى سۆڭەك دەستىلەرگە ئورنىتىپ، كېسىش- ھەرىدەش قورالى قىلغان. قىسقىسى، ئەينى چاغدىكى ئاھالىلەر ئىنتايىن ئاددىي بولغان ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىدىن پايدىلانغان ۋە تەرمىچىلىك، ئوۋچىلىق ئارقىلىق تۇرمۇشنى قامدىغان.

يېڭى تاش قورال دەۋرى ئىنسانىيەت تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە مۇھىم بىر دەۋر بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە سۇركەپ ياسالغان تاش قورالار، ساپال بۇيۇملار، توقۇلمىلارنىڭ بارلىققا كېلىشىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ مۇتلەق دەۋرىگە كەلسەك، گەرچە دۇنيادىكى ھەرقايسى جايلارنىڭ پەرقلىق بولسىمۇ، تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 8000 - يىللىدىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2000 - يىلىغىچە بولغان دەۋرلەرگە توغرا كېلىدۇ. چوقۇپ ياسالغان ئۇششاق تاش قورالار، سۇركەپ ياسالغان تاش قورالار ۋە ساپال بۇيۇملارنىڭ بولۇشى مەزكۇر دەۋرنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكى ھېسابلىنىدۇ. 20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن ئىلگىرى، شىنجاڭنىڭ يېڭى تاش قورال دەۋرى مەدەنىيىتى ئۇششاق تاش قورال، رەڭلىك

(رەڭدار گۈللۈك) ساپال ۋە شېغىل تاش قورال مەدەنىيىتى ياكى تىپى قاتارلىق ئۇچ خىلغا ئايرىلغاندى، 1 ـ خىلى، نۇرغۇن ئۇششاق تاش قوراللارنىڭ تېپىلىشىنى؛ 2 ـ خىلى، چوڭ تىپتىكى سۈركەپ ياسالغان تاش قوراللارنى؛ 3 ـ خىلى، رەڭلىك ساپال بۇيۇملارنىڭ بايقىلىشىنى ئاساسلىق ۋە مۇھىم ئالاھىدىلىك قىلىدۇ دەپ قارالغانىدى. شۇنداقلا نۇرغۇن ئىز ـ خارابىلەر بۇ مەدەنىيەتكە تەۋە دېيىلگەنىدى. يېقىنقى 10 نەچچە يىل مابەينىدە، نۇرغۇنلىغان دالا ئارخېئولوگىيىسى ماتېرىياللىرىنىڭ جۇغلىنىشى ۋە تەتقىقاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، بولۇپمۇ ئىلگىرى يېڭى تاش قورال دەۋرى مەدەنىيىتىگە تەۋە دەپ تونۇلغان ئىز ۋە قەبرىلەردىن بايقالغان رەڭلىك ساپاللارنىڭ مىس ياكى تۆمۈر بۇيۇملار بىلەن تەڭ مەۋجۇت بولغانلىقىنىڭ دەلىللىنىشى، كاربون 14 ئارقىلىق ئېنىقلانغان نۇرغۇن دەۋر سانلىق مەلۇماتلىرىنىڭ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 2000 ـ يىلىدىن بۇرۇن ئەمەسلىكى ۋە ئالاقىدار بايقاشلارنىڭ قوشنا رايونلاردىكى ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلارغا بىرلەشتۈرۈلۈشى بىلەن، ئىلگىرى يېڭى تاش قورال دەۋرى مەدەنىيىتىگە تەۋە دەپ بېكىتىلگەن ئىز ياكى قەبرىلەر، ئەمەلىيەتتە برونزا دەۋرى ياكى دەسلەپكى تۆمۈر قوراللار دەۋرى مەدەنىيەتلىرىگە تەۋە بولۇپ چىقتى. ھازىرقى يېڭى تونۇشقا ئاساسەن، شىنجاڭنىڭ يېڭى تاش قورال دەۋرى مەدەنىيىتىگە تەۋە بولۇشى مۇمكىن دەپ قارىلىۋاتقان ئىزلار: تۇرپان ئاستانە، ئۈرۈمچى سەيۋوپۇ، قۇرۇقتاغنىڭ شەرقىي بۆلىكىدىكى سىڭىر ۋە لوپنۇر كۆلى ئەتراپى قاتارلىق جايلاردىكى ئىزلاردۇر. يۇقىرىدىكى ئىزلاردىكى ئورتاق ئالاھىدىلىك شۇكى، ئۇلارنىڭ ھەممىسىدە چوقۇپ ياسالغان ئۇششاق تاش قوراللار، تاش يالپاق قوراللار بىلەن بىرگە، يەنە سۈركەپ ياسالغان تاش قوراللار بىلەن ساپال بۇيۇملارمۇ مەۋجۇت. يۇقىرىدىكى ئىزلاردىن بايقالغان ۋە يىغىۋېلىنغان ماددىي ماتېرىياللار، ئەينى زامانىدا مۇشۇ زېمىندا تىرىكچىلىك قىلغان ئاھالىلەرنىڭ تىرىكچىلىك ئەھۋالىنى مۇئەييەن دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

مەسىلەن، سىگىرىدىكى ئىزدىن تۇرالغۇ ئۆي ۋە ئوچاق ئىزىنىڭ بايقالغانلىقى، ئەينى چاغدىكى كىشىلەرنىڭ تۇراقلىق تۇرمۇش كەچۈرۈشكە باشلىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. يۇقىرىدىكى ئىزلارنىڭ ھەممىسىدىن ساپال ياكى ساپال بۇيۇملار بايقالدى. ساپال بۇيۇملارنىڭ بارلىققا كېلىشى تۇراقلىق تۇرمۇش بىلەن شۇنداقلا تېرىقچىلىق بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بەزى ئىزلاردىن تاش يارغۇنچاق ۋە تاش دان ئايرىش سايمىنى قاتارلىقلار تېپىلدى، روشەنكى، ئۇلار دانلىق زىرائەت ئۇنجىلىرىنى ئايرىش ۋە پىششىقلاپ ئىشلەشكە ئىشلىتىلگەن. دېمەك، يۇقىرىدىكىلەر ئەينى دەۋردە شىنجاڭدا مەلۇم دەرىجىدىكى ئىپتىدائىي تېرىقچىلىق مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، يۇقىرىدىكى ئىزلارنىڭ ھەممىسىدىن دېگۈدەك تاش باشاق، بىرقانچە ئىزدىن تاش نەيزە بېشى بايقالدى. يانىڭ خېلى ئومۇملاشقانلىقى، ئەينى زامان ئوۋچىلىق سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلگەنلىكى ۋە تەرەققىياتىنىڭ خېلى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرۈلگەنلىكى ۋە ئۇنۇمىنىڭ ئۆسكەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئوۋچىلىقنىڭ تەرەققىياتى ئائىلە چارۋىلىرى باقمىچىلىقنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. قىسقىسى، شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ئاھالىلىرى يېڭى تاش قورال دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن كېيىن، ئەينى دەۋر ئىقتىسادىي فورماتسىيىسىدە تەدرىجىي ھالدا ئوۋچىلىق، يەنە تەرمىچىلىك ئاساس قىلىنغان شۇنداقلا ئىپتىدائىي تېرىقچىلىق بارلىققا كەلگەن. بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، يۇقىرىدىكى ئىزلاردىن يېڭى تاش قورال دەۋرى مەدەنىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان تاش قوراللار، ساپال بۇيۇملار تېپىلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى يەر يۈزىدىن تېرىۋېلىنغانلىقى، يەر قاتلىمى دەلىلى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئىلمىي ئۆلچەپ بېكىتىلگەن دەۋر سانلىق مەلۇماتىمۇ بېرىلمىگەن. بۇنىڭدىن باشقا، سەيۇوپۇدىكى ئىزدىن تېپىلغان قېيىق تېگى شەكىللىك تاش ئۆزەكنى ئوتتۇرا تاش قورال دەۋرىگە تەۋە دەپ تونۇشقىمۇ بولىدۇ. تۇرپان ئاستانە،

ئورۇمچى سەيۋوپۇ، لوپنۇر ناھىيىسىدىكى سىگىر ۋە لوپنۇر كۆلى ئەتراپىدىكى ئىزلاردىن تېپىلغان دالچىن يوپۇرمىقى شەكىللىك تاش باشاق، ۋە تاش نەيزە تىغى قاتارلىقلار بىرونزا دەۋرىگە تەۋە خارابىلەردىنمۇ تېپىلدى. بىراق، بۇ ئىزلاردىن مىس بۇيۇملار تېپىلغىنى يوق. شۇنداقتىمۇ ئىلمىي ھەم توغرا يەكۈن چىقىرىش ئۈچۈن، سىستېمىلىق، ئەتراپلىق تەكشۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

شىنجاڭدىن ھازىرغىچە، تاش ۋە مىس قوراللار بىرلىكتە ئىشلىتىلگەن دەۋرگە تەۋە بولغان ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە تېپىلمىدى.

ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، شىنجاڭنىڭ بىرونزا دەۋرى ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيىتىنىڭ مۇتلەق دەۋرى، تەخمىنەن مىلادىيىدىن 2000 يىل بۇرۇنقى دەۋرلەردىن مىلادىيىدىن 1000 — 700 يىللار بۇرۇنقى دەۋرلەرگە توغرا كېلىدۇ. ھازىر، بۇ دەۋرگە تەۋە دەپ قارىلىۋاتقان خارابە ـ ئىزلار خېلى كۆپ بولۇپ، ئۇلاردىن ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە بولغانلىرى: شەرقىي شىنجاڭدىكى بارىكۆل ناھىيىسى نەنۇەن قەدىمكى قەبرىستانلىقى، لەنجۇۋەنزە خارابىسى، كۇيسۇ خارابىسى، شىرىنزى خارابىسى، ئىۋىرغول ناھىيىسى ھەربىي ئات فېرمىسىدىكى ئىز، تۇز كۆلىدىكى ئىز، كارساڭدىكى ئىز، قۇمۇل شەھىرىنىڭ تەڭرىتاغ شىمالىي يولىدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىق، تۇرپان شەھىرى قاراغوجىدىكى خارابە؛ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى لوپنۇر ناھىيىسى كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى بويىدىكى گۇمۇگۇ قەدىمكى قەبرىستانلىقى، كىچىك مۇرەن قەبرىستانلىقى، خوشۇت ناھىيىسى شىنتارانىدىكى ئىز ۋە چوقۇدىكى ئىز، كۇچا ناھىيىسىدىكى قارادۆڭ خارابىسى، ئاقسۇ شەھىرىنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى خارابە ۋە قارا يۇلغۇندىكى خارابە، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدىكى ئاقدالا خارابىسى؛ شىمالىي شىنجاڭدىكى چۆچەك شەھىرى سەھىيە مەكتىپىدىكى ئىز ۋە قەدىمكى قەبرىستانلىق قاتارلىقلاردۇر. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، يەنە ئىككى ئورۇندىكى يېڭى بايقاشنى تىلغا

ئېلىشقا ئەرزىيدۇ. مەسىلەن، 1996 - يىلى، جۇڭگو - ياپونىيە نىيە خارابىسىنى تەكشۈرۈش بىرلەشمە ئەترىتى نىيە خارابىسىنىڭ 40 كىلومېتىر شىمالىدىكى جايدىن برونزا دەۋرىگە تەۋە بىر تۈركۈم مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى بايقىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى نۇرغۇن ساپال قاچىلار روشەن ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، قولدا ياسالغان بۇ قاچىلارنىڭ ساپىلى لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ياكى كۈل رەڭ ساپالدىن ئىبارەت. شەكىل جەھەتتىن ئۇلارنى تېگى تۈز كومزەك، تېگى تۈز جام قاتارلىقلارغا ئايرىشقا بولىدۇ. ئۇلارغا بۆرتمە قىر نەقشى، خوردا نۇسخىسى، مۆنەكچە نەقش قاتارلىقلار چىقىرىلغان. بۇ جايدىن يەنە ئېگەر شەكىللىك تاش يارغۇنچاق، جۇلدىسى ياي شەكىللىك، پېتىنغۇ بىسلىق تاش ئورغاق قاتارلىقلارمۇ بايقالدى⑯. 1996 - يىلى، جۇڭگو - فرانسىيە كېرىيە دەرياسى ۋادىسىنى تەكشۈرۈش بىرلەشمە ئەترىتى، كېرىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى يۇمىلاققۇم شەھىرىنىڭ 15 كىلومېتىر شىمالىدىكى ئورۇندىن ئۇسلۇبى نىيە خارابىسىنىڭ شىمالىدىكى جايدىن تېپىلغان ساپال قاچىلار ۋە تاش قورالىلارنىڭكىگە ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدىغان ساپال قاچىلار بىلەن تاش قورالىلارنى تاپتى⑰. تەتقىقاتچىلار يۇقىرىدىكى ئىككى جايدىن تېپىلغان ساپال قاچىلارنىڭ شەكلى ۋە نەقىشلىرىگە ئاساسەن، ئۇلارنىڭ ئاندىرىنوۋ مەدەنىيىتى قاتارلىق ئوتتۇرا ئاسىيا دەسلەپكى مەزگىل برونزا مەدەنىيەتلىرى بىلەن زىچ ئالاقىسى بار دەپ قارايدۇ. بۇ ئىككى ئورۇندىكى ئارخېئولوگىيىلىك بايقاش نىيە دەرياسى بىلەن كېرىيە دەرياسى تۆۋەن ئېقىنلىرى ۋادىلىرىدا، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1000 - يىللىدىن ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە تەۋە بولغان ۋە مەدەنىيەت قىياپىتى ئوخشىشىپ كېتىدىغان دەسلەپكى مەزگىل (م. ب 18 — 16 — ئەسىرلەر) برونزا مەدەنىيىتىنىڭ مەۋجۇت بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ھازىرغا قەدەر ئىشلەنگەن ئارخېئولوگىيىلىك خىزمەتلەر داۋامىدا بايقالغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا ئاساسلانغاندا،

شىنجاڭدىكى بىرونزا دەۋرىگە تەۋە دېيىلگەن ئىزلاردىن بايقالغان مىس بۇيۇملار ئىچىدە ئۇششاق سايمانلار ۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرى كۆپرەك بولۇپ، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىدىن: توقۇز تارا ناھىيىسىدىكى ئاگارسىن، غۇلجا ناھىيىسى ۋە تېكەس، كۇنەس، موڭغۇلكۇرە ناھىيىلىرىدىن شۇنداقلا يەنە چۆچەك ۋىلايىتىدىنمۇ مىس ئورغاقلار قېزىۋېلىندى. ئۇنىڭدىن باشقا، كۇنەس ناز تۆپىدىن مىس گۈرجەك قېزىۋېلىندى. ھەممە ئىزلاردىن ئوخشىمىغان دەرىجىدە تاش قوراللار بايقالدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىدىن ساپ بېكىتىلىدىغان كۆز ئېچىلغان چانغۇچ ياكى چاغلىغۇچ (ئىپتىدائىي كەتمەن؟)، ئورغاق، يارغۇنچاق قاتارلىقلار بار. مۇتلەق كۆپ ساندىكى ئىزلاردىن ساپال قاچىلار (رەڭلىك ساپال قاچىلارمۇ بار) تېپىلدى. بىرمۇنچە ئىزلاردىن بۇغداي، تېرىق دانلىرى تېپىلدى. بىر قىسىم ئىزلاردىن يۇڭ، تېرە، يۇڭ توقۇلمىلار، مۇڭگۈز ۋە ياغاچتىن ياسالغان جام قاتارلىق تۇرمۇش بۇيۇملىرى قېزىۋېلىندى. ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلارغا ئاساسەن شۇنداق تونۇشقا بولىدۇكى، بىرونزا دەۋرىدە شىنجاڭنىڭ بوستانلىق، ئېگىزلىك رايونلىرىدا ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئىگىلىكىدە چارۋىچىلىق بارلىققا كەلگەن ۋە ئۆزچىلىق بىلەن بىللە ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان، بەلگىلىك دائىرىدىكى ئىپتىدائىي دېھقانچىلىقمۇ بولغان. دېھقانچىلىقتا يەنىلا تاش قوراللار (بەزى جايلاردا ياغاچ قوراللار) كۆپرەك ئىشلىتىلگەن. كۇلالچىلىق خېلى تەرەققىي قىلغان، يۇڭ توقۇمىچىلىق، چۆپلەردىن تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى توقۇش، تېرىدىن ئاياغ ئىشلەش قاتارلىق ئىپتىدائىي قول سانائىتىمۇ مۇئەييەن دەرىجىدە راۋاج تاپقان. ئەينى دەۋر ئاھالىلىرىنىڭ ئوزۇقلۇقىغا كەلسەك، ئۇلار چارۋىچىلىقتا قوي، ئۆچكە، كالا باقمىچىلىقىنى؛ دېھقانچىلىقتا، بۇغداي، تېرىق قاتارلىق زىرائەتلەرنى تېرىشنى ئاساس قىلىپ، قوي، ئۆچكە، كالا گۆشلىرىنى ئاساسلىق ئوزۇقلۇق، ئۇۋ گۆشلىرىنى ۋە بۇغداي، تېرىق يېمەكلىكلىرى قاتارلىقلارنى قوشۇمچە ئوزۇقلۇق

قىلغان. دەريا، كۆل بويلىرىدا ياشىغان ئاھالىلەر يەنە بېلىقنىمۇ ئوزۇقلۇق قىلغان.

تۆمۈر قوراللارنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە ئىشلىتىلىشى، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنى خېلى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرۈپ، ئىنسانلار جەمئىيىتىنى يېڭى بىر باسقۇچقا باشلاپ كىردى. تۆمۈر قوراللار دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى، قەدىمكى كىشىلەرنىڭ دەسلەپكى قەدەمدە تۆمۈر تاۋلاش تېخنىكىسىنى ئىگىلىگەنلىكى ۋە تۆمۈر قوراللارنى كەشپ قىلىپ ئىشلەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. دەسلەپكى تۆمۈر قوراللار دەۋرىنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى شۇكى، كىشىلەر دەسلەپكى قەدەمدە تۆمۈر قوراللارنى ياساپ ئىشلەتكەن، بىراق مىس ۋە تاش قوراللار يەنىلا مەۋجۇت بولغان ياكى ئىشلىتىلگەن بولىدۇ. ھازىرغا قەدەر مەلۇم بولغان ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلارغا ئاساسلانغاندا، شىنجاڭدا دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، كىشىلەر گەۋدىسى كىچىك تۆمۈر قوراللارنى ياساپ ئىشلەتكەن ئۇلارنىڭ سانىمۇ ئاز بولغان؛ بۇ مەزگىلدە كىشىلەر يەنە مىس ۋە تاش قوراللارنىمۇ ئىشلەتكەن. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 5 - ئەسىردىن كېيىن، تۆمۈر قوراللار كۆپرەك ئىشلىتىلىشكە باشلىغان، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 4 — 3 — ئەسىرلەردە، تۆمۈر قوراللاردىن پايدىلىنىش بىرقەدەر ئومۇملىشىشقا يۈزلەنگەن. ئۇنداقتا، شىنجاڭنىڭ دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىنىڭ يۇقىرى چېكى قاچانغا توغرا كېلىدۇ؟ بۇ ھەقتە ئىلىم ساھەسىدە ئىككى خىل قاراش بولۇپ، ئالدىنقى قاراش، شىنجاڭ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1000 - يىلى دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىگە كىرگەن دەپ تونۇيدۇ⑱. كېيىنكى قاراش بولسا، يېقىنىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان يېڭى قاراش بولۇپ، ئالاقىدار ئىز - خارابىلەردىكى تۆمۈر قوراللارنى ئومۇمىيۈزلۈك تەھلىل قىلىش، بولۇپمۇ ئوخشاش بىر ئارخېئولوگىيىلىك خارابىنىڭ تەرەققىيات مۇساپىسىنى كونكرېت تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، شىنجاڭ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 700 - يىلى ئەتراپىدا دەسلەپكى

تۆمۇر قورال دەۋرىگە قەدەم قويغان دېگەن دەسلەپكى تونۇشنى ئوتتۇرىغا قويدى⑲. بىز تۆۋەندە دەسلەپكى تۆمۇر قورال دەۋرىگە تەۋە دەپ تىلغا ئالىدىغان مەدەنىيەت ئىزلىرى، ئالدىنقى قاراشقا ئاساسەن مۇشۇ دەۋرگە ئايرىلغان بولۇپ، كېيىنكى يېڭى قاراشقا ئاساسلانغاندا، ئۇلارنىڭ خېلى بىر قىسمى برونزا دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدىن دەسلەپكى تۆمۇر قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بولىدۇ؛ ئالدىنقى قاراشقا ئاساسلانغاندىمۇ بىر قىسىم خارابىلەردىكى مەدەنىيەت برونزا دەۋرىنىڭ ئاخىرىدىن دەسلەپكى تۆمۇر قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگىچە داۋام قىلغان بولىدۇ. مەسىلەن، كاربون 14 ئارقىلىق ئېنىقلانغان دەۋرسانلىق مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، مۇتلەق دەۋرى⑳ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1000 — 500 - يىللارغا توغرا كېلىدىغان «چابخا مەدەنىيىتى»، «يانبۇلاق مەدەنىيىتى» قاتارلىقلارنىمۇ برونزا دەۋرىنىڭ ئاخىرىدىن دەسلەپكى تۆمۇر قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگىچە داۋام قىلغان دېيىشكە بولىدۇ. ئارخېئولوگىيىلىك دەۋرنى ئېنىقلاشتا، ھازىر ئاساسلىقى ئىككى ئۇسۇل بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىرى ئەنئەنىۋى ئارخېئولوگىيىلىك ئۇسۇل㉑، يەنە بىرى كاربون 14 ئارقىلىق دەۋر سانلىق مەلۇماتىنى ئېنىقلاش ئۇسۇلى㉒. كېيىنكى ئۇسۇل 20 — ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى بارلىققا كېلىپ، 90 - يىللار ماۋەينىدە ئۆلچەش تېخنىكىسى ياخشىلاندى. بۇ خىل ئۇسۇل ھازىر تارىختىن ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە تەۋە خارابىلەرنىڭ يىل - دەۋرىنى ئېنىقلاشتا ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلمۇاتىدۇ. بىراق، ئەمەلىيەتتە بۇ خىل ئۇسۇلمۇ چەكلىمىلىككە ئىگە بولۇپ، ئۆلچەپ چىقىلغان دەۋر سانلىق مەلۇماتىنىڭ توغرىلىق دەرىجىسى يۇقىرى ئەمەس، شۇنداقلا مۇئەييەن خاتالىقى بار. شۇڭا بىز ئەمەلىيەتنى كۆزدە تۇتۇش، ئىلمىي ئىشتا ئېھتىياتچان بولۇش، ئىمكانىيەت قالدۇرۇش پوزىتسىيىسى بىلەن، كېيىنكى يېڭى قاراشنىڭ بەلگىلىك پاكىت ئاساسىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ، شىنجاڭنىڭ دەسلەپكى تۆمۇر قورال دەۋرى، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى

1000 - يىلىدىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 700 - يىلىغىچە بولغان دەۋرلەردىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 200 - يىلىغىچە بولغان زامانلارغا توغرا كېلىدۇ دەپ قارىدۇق. ئارخېئولوگىيىلىك يېڭى بايقاش ۋە ئالاقىدار تەتقىقاتلارنىڭ يەنمۇ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، شىنجاڭنىڭ دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىنىڭ يۇقىرى چېگىسى توغرىسىدىكى تونۇشلار بىرلىككە كەلگۈسى. ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارنىڭ كۆپلەپ جۇغلىنىشى ۋە تەتقىقات، تونۇشنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ئاساسىدا، يېقىنقى يىللاردا شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى قۇمۇلنى مەركەز قىلغان، مۇتلەق دەۋرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1000 — 500 - يىللارغا توغرا كېلىدىغان «يانبۇلاق مەدەنىيىتى»، تۇرپان، پىچان ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، مۇتلەق دەۋرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1000 - يىلىدىن مىلادىيە ئەتراپىغىچە بولغان دەۋرلەرگە توغرا كېلىدىغان «سۇ بېشى مەدەنىيىتى»، خېجىڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكى ۋە قارا شەھەر بوستانلىقىنى مەركەز قىلغان، مۇتلەق دەۋرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1000 — 500 - يىللارغا توغرا كېلىدىغان «چاپقا مەدەنىيىتى»، شىمالىي شىنجاڭدىكى ئىلى دەريا سى ۋە ئۇنىڭ تارماق ئېقىنلىرىدىن بولغان تېكەس، كۇنەس، قاش دەريالىرى ۋادىلىرىغا تارقالغان، كاربون 14 ئارقىلىق ئۆلچەنگەن دەۋر سانلىق مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، مۇتلەق دەۋرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 800 - يىلىدىن مىلادىيە ئەتراپىغىچە بولغان دەۋرلەرگە توغرا كېلىدىغان «ئىلى دەريا سى ۋادىسى مەدەنىيىتى» قاتارلىق دەسلەپكى تۆمۈر قوراللار دەۋرىگە تەۋە ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەتلەر ئۇقۇملىرى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئەگەر مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 700 - يىلى دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىنىڭ يۇقىرى چېگىسى قىلىنسا، يۇقىرىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەتلەر برونزا دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىدىن دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگىچە داۋام قىلغان بولىدۇ. «يانبۇلاق مەدەنىيىتى» گە

تەۋە مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن يانبۇلاق قەدىمكى قەبرىستانلىقى ۋە يانبۇلاق قەدىمكى شەھىرى، لاپچۇق قەدىمكى قەبرىستانلىقى، قارا دۆۋە سۇ ئامبىرى قەدىمكى قەبرىستانلىقى، ئەسكىسار قەدىمكى قەبرىستانلىقى، خەنچىگۇ قەدىمكى قەبرىستانلىقى قاتارلىقلار بار.

«سۇ بېشى مەدەنىيىتى» ئاساسلىقى تەكرىتاغ تىزمىسىنىڭ شەرقىي بۆلىكى بولغان بۇغدا تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىغا جايلاشقان مورى، چىتەي، جىمىسار، فۇكاك، مىچۇەن، قۇتۇبى، ماناس ۋە ئۇرۇمچى، تۇرپان، توقسۇن، پىچان قاتارلىق جايلارغا تارقالغان بولۇپ، موردىكى سىداۋگۇ خارابىسى، چىتەيدىكى بەنجىيگۇ خارابىسى ۋە 5 - ئات فېرمىسىدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىق، ئۇرۇمچىدىكى ئالغۇي قەدىمكى قەبرىستانلىقى، سەيۇۋپۇ قەدىمكى قەبرىستانلىقى، ئۇلانباي سۇئامبىرى قەدىمكى قەبرىستانلىقى، تۇرپاندىكى يارغول قەدىمكى شەھىرى غولىنىڭ غەربىدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىق، ئايدىڭكۆل قەدىمكى قەبرىستانلىقى، پىچاندىكى سۇ بېشى قەدىمكى قەبرىستانلىقلىرى ۋە خارابىسى، ئۇچكۆۋرۇك قەدىمكى قەبرىستانلىقى، ياڭخې قەدىمكى قەبرىستانلىقى، توقسۇندىكى يېڭى يايلاق قەدىمكى قەبرىستانلىقى، قاغىچاق قەدىمكى قەبرىستانلىقى قاتارلىق مۇھىم مەدەنىيەت ئىزلىرى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلدى. «چاپخا مەدەنىيىتى» ئاساسەن شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا تارقالغان بولۇپ، دائىرىسى كەڭرەك. بۇ مەدەنىيەتكە تەۋە دەپ تونۇلغان ۋە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلغان ئاساسلىق مەدەنىيەت ئىزلىرى تۆۋەندىكىچە: خېجىڭ ناھىيىسىدىكى چاپخا 1 -، 2 -، 4 -، 5 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقلىرى، بەلچىر قەبرىستانلىقى، قاپچىغان قەبرىستانلىقى، بۇگۇر ناھىيىسىدىكى چۇمپاق 1 -، 2 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقلىرى، باي ناھىيىسىدىكى قىزىل سۇ ئامبىرى قەبرىستانلىقى، كورلا شەھىرىنىڭ شاڭخو يېزىسىدىكى قەبرىستانلىق، چەرچەن ناھىيىسىدىكى زاغۇنلۇق 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقى، جاۋا ئېرىق قەبرىستانلىقى، ئونسۇ ناھىيىسىدىكى بوزدۆڭ قەبرىستانلىقى، كېرىيە ناھىيىسى كېرىيە دەرياسىنىڭ

تۆۋەن ئىقتىسادىكى يۇمىلاققۇم قەدىمكى شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى قەبرىلەر. يۇقىرىقى مەدەنىيەت ئىزلىرى ئومۇمىي مەدەنىيەت قىياپىتى جەھەتتە ناھايىتى زور ئوخشاقلىققا ئىگە، شۇنداقلا ئۇلار ئارىسىدا بەلگىلىك پەرقلەرمۇ مەۋجۇت. شۇڭا، بەزى ئارخېئولوگلار ئۇلارنى ئۇچ خىل تىپقا، يەنى چاپا تىپى (مۇتلەق دەۋرى: مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1000 — 500 - يىللار) ، چۇمپاق تىپى (مۇتلەق دەۋرى: مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1000 — 600 - يىللار) ۋە زاغۇنلۇق تىپىغا (1 -، 2 - مەزگىلگە تەۋە قەبرىلەرنىڭ مۇتلەق دەۋرى: مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1000 — 100 - يىللار) ئايرىشقا بولىدۇ دەپ قارايدۇ. «ئىلى دەريا‌سى ۋادىسى مەدەنىيىتى» تارقالغان ۋە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلغان مۇھىم ئىزلار: مۇڭغۇلكۆرە ناھىيىسىدىكى سارقوبۇ قەبرىستانلىقى، نەسىللىك ئات فېرمىسى قەبرىستانلىقى، شات قەبرىستانلىقى، پوما قەبرىستانلىقى، تېكەس ناھىيىسى 1 - چارۇچىلىق مەيدانىدىكى قەبرىستانلىق، نىلقا ناھىيىسىدىكى قارا تۆپە قەبرىستانلىقى، چوڭكۆك قەبرىستانلىقى، جىرىنتوقاي قەبرىستانلىقى، كۈنەس ناھىيىسىدىكى خېيىشەنتۇ، نەسىللىك قوي فېرمىسى، تۆمۈرلىك قەبرىستانلىقلىرى، 71 - تۈەن 1 - لىەن بېلىق كۆلى يېنىدىكى ئىز ۋە قەبرىلەر، چاپچال ناھىيىسىدىكى سۇتۇنبۇلاق قەبرىستانلىقى قاتارلىقلاردۇر. بۇ توپا دۆۋىلىك ياكى تاش دۆۋىلىك قەبرىلەرنىڭ سانى ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، بۇ خىل قەبرىلەر قازاقستان چېگرىسى ئىچىدىكى ئىلى دەريا‌سى ۋادىسىغىمۇ تارالغان. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئوخشاش بىر ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەتكە تەۋە بولۇپ، مەزكۇر مەدەنىيەت ئىزلىرىنى تاريختا ئىلى دەريا‌سى ۋادىسىدا ئۇزۇن مۇددەت پائالىيەت ئېلىپ بارغان ساك ياكى ئۇيسۇنلار قالدۇرغان بولۇشى مۇمكىن. يۇقىرىدىكى 4 خىل ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەتكە تەۋە سانالغان ئىزلاردىن باشقا، ئالتاي شەھىرىدىكى شەمىرشەك قەبرىستانلىقى، تاشقۇرغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدىكى شامبابا قەبرىستانلىقى قاتارلىق دەسلەپكى تۆمۈر قورالىلار دەۋرىگە تەۋە

قەبرىستانلىقلار ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلدى. ئۇلاردىن شامبابا قەبرىستانلىقىنىڭ كاربون 14 دەۋر سانلىق مەلۇماتىدىن بەشى ئېنىقلانغان بولۇپ، دەۋر سانلىق مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، مەزكۇر قەبرىستانلىقنىڭ دەۋرى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 900 — 500 - يىللارغا توغرا كېلىدۇ.

ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلارغا ئاساسلانغاندا، شىنجاڭنىڭ دەسلەپكى تۆمۇر قورال دەۋرى مەدەنىيىتى تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە: (1) يۇقىرىدا دېيىلگەن ئىككى خىل قاراشنىڭ ئالدىنقىسىغا ئاساسلانغاندا، شىنجاڭدا تۆمۇر قورالىرىنىڭ بارلىققا كەلگەن ۋاقتى ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىنىڭكىگە قارىغاندا 300 — 400 يىلچە بۇرۇن بولۇپ، ئەڭ دەسلەپكى تۆمۇر قوراللار تەخمىنەن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1000 - يىلنىڭ ئالدى - كەينىدە بارلىققا كەلگەن بولسا، ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىدا ئەمنىيە دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدە، يەنى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 700 — 600 - يىللاردا مەيدانغا كەلگەن㉓؛ كېيىنكى قاراشقا ئاساسلانغاندا، تۆمۇر قوراللار ئىككى رايوندا بىر ۋاقىتتا دېگۈدەك بارلىققا كەلگەن بولىدۇ؛ (2) دەسلەپكى تۆمۇر قوراللار دەۋرىدە، شىنجاڭدا ئىنسانلارنىڭ پائالىيىتى ناھايىتى ئومۇملاشقان، چۈنكى، بۇ دەۋرگە تەۋە مەدەنىيەت ئىزلىرى شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىدىن — شىمالدا ئالتاي تېغى ئېتىكىدىن جەنۇبتا قۇرۇم (كوئېنلۇن) تېغى ئېتەكلىرىگىچە، غەربتە ئىلى دەريا‌سى ۋادىلىرى ۋە پامىر ئېگىزلىكىدىن شەرقتە قۇمۇل بوستانلىقىغىچە بولغان جايلارنىڭ ھەممىسىدىن بايقالدى؛ (3) شىنجاڭدا رەڭلىك ساپال كۇلالىچىلىقىنىڭ داۋام قىلغان ۋاقتى ئۇزۇنراق ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، رەڭلىك ساپال برونزا دەۋرىدىلا مەۋجۇت بولۇپ قالماستىن، بەلكى تۆمۇر قوراللار بىلەن بىرلىكتە ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى داۋام قىلىپ كەلگەن. ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، رەڭلىك ساپاللارنىڭ مەۋجۇت بولۇشى شىنجاڭنىڭ دەسلەپكى تۆمۇر قورال دەۋرىنىڭ

بىر ئالاھىدىلىكى ھېسابلىنىدۇ؛ (4) دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىدە، شىنجاڭدا تۆمۈر قوراللارنىڭ تەدرىجىي ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىلىشىگە ئەگىشىپ، برونزا دەۋرىدە يەنىلا ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش قورالى قىلىنغان تاش قوراللارنىڭ سانى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئازلىغان، ئۇلارنىڭ ئورنىنى تۆمۈر قورال قاتارلىقلار ئىگىلىگەن. بىراق بۇ دەۋردە مىس بۇيۇملارنى ياساش، برونزا دەۋرىدىكىگە قارىغاندا، تېخنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ۋە راۋاج تاپقان. ئالاقىدار ئىزلاردىن تېپىلغان مىس بۇيۇملار نەزىر - چىراغ بۇيۇملىرىنى ئاساس قىلىدۇ؛ (5) دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىدە، شىنجاڭدا تۆمۈر تاۋلاش، مىس تاۋلاش، كۇلالچىلىق، ياغاچچىلىق، كۆن ئىشلەش، توقۇمىچىلىق بىرقەدەر تەرەققىي تاپقان. تېرە مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش ۋە يۇڭ توقۇمىچىلىقى، بۇ دەۋردىكى شىنجاڭنىڭ ئۆزگىچە قول ھۈنەرۋەنچىلىك مەشغۇلاتى ھېسابلىنىدۇ؛ (6) دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىدە، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي فورماتسىيىسىدە چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق ئاساس قىلىنغان شۇنداقلا برونزا دەۋرىدىكىگە قارىغاندا، تېخنىمۇ تەرەققىي تاپقان ۋە كۆلىمى كېڭەيگەن. بۇ دەۋرگە تەۋە نۇرغۇن مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىچىدە، چارۋىچىلىققا ئالاقىدارلىرى خېلى سالماقنى ئىگىلەيدۇ. مەسىلەن، ئەينى دەۋردە ياشىغان ئاھالىلەر ئومۇمەن يۇڭ توقۇلمىلار ۋە تېرىدىن تىكىلگەن كىيىم - كېچەكلەرنى كىيگەن بولۇپ، تېپىلغان جەسەتلەرگە يۇڭ ۋە تېرىدىن تىكىلگەن كىيىملەر كىيدۈرۈلگەن. نۇرغۇن قەبرىلەردىن قوي، كالا، ئاتلارنىڭ سۆڭەكلىرى بىلەن چارۋىچىلىق ئىگىلىگەنگە ئالاقىدار كىچىك مىس پىچاق، كىچىك تۆمۈر پىچاق، بىلەي تاش، مىس ئېغىزدۇرۇق قاتارلىق بۇيۇملار قېزىۋېلىندى. يۇقىرىدىكىلەر بىلەن بىرلا ۋاقىتتا يەنە، تۇراقلىق تۇرمۇشقا، دېھقانچىلىققا ئائىت مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن ھەرخىل ساپال قاچىلار (رەڭلىك ساپال قاچىلار بىر قەدەر ئومۇملاشقان) ۋە مىقدارى كۆپ بولمىسىمۇ بۇغداي دانلىرى،

بۇغداي باشقى، بۇغداي سامىنى، تېرىق توقىچى ۋە ئارپا دانلىرى، تۆمۈر ساپان (موكۈلكۇرە ناھىيىسىنىڭ شات (شوتا، يېزىسىدىكى غەربىي خەن دەۋرىگە تەۋە قەبرىستانلىقتىن چىقتى) قاتارلىقلارمۇ قېزىۋېلىندى. مەيلى جۇغراپىيىلىك مۇھىتى بىلەن كىلىماتى دېھقانچىلىققا باب كېلىدىغان جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە شەرقىي شىنجاڭدىكى بوستانلىقلاردا بولسۇن ياكى جۇغراپىيىلىك مۇھىتى بىلەن كىلىماتى چارۋىچىلىققا باب كېلىدىغان شىمالىي شىنجاڭ رايونىدا بولسۇن، ئۇ جايلاردىكى دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىگە تەۋە مەدەنىيەت ئىزلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپىنچىسىدىن چارۋىچىلىق بىلەن دېھقانچىلىققا ئائىت مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تەڭلا تېپىلدى.

بۇ ئەھۋال، ئەينى دەۋردە شىنجاڭنىڭ مۇتلەق كۆپ جايلىرىدىكى ئاھالىلەرنىڭ چارۋىچىلىق بىلەن دېھقانچىلىقنى تەڭ يولغا قويغانلىقىنى، چارۋىچىلىق بىلەن دېھقانچىلىقنىڭ بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، مۇستەقىل ئىقتىسادىي فورماتسىيە بولۇپ شەكىللىنىشكە يۈزلىنىۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە كەلگەندە، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ھەرقايسى جايلار ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن، بەزى جايلار دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلسا، يەنە بەزى جايلار چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىدىغان بولغان. دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق مۇستەقىل ئىقتىسادي فورماتسىيە بولۇپ شەكىللىنىشكە باشلىغان. بوستانلىقلاردا، دېھقانچىلىق ئاساسلىق ئىقتىسادي فورماتسىيىگە ئايلانغان. بۇ نۇقتىنى «خەننامە» دىكى ئالاقىدار بايانلاردىنمۇ كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. شۇنى ئەسكەرتىپ قويۇش كېرەككى، گەرچە شىنجاڭدا تۆمۈر قوراللارنىڭ ئىشلىتىلىشى ۋە بۇغداينىڭ ئۆستۈرۈلۈپ ئىستېمال قىلىنىشى ئېلىمىزنىڭ، ئىچكى ئۆلكىلىرىدىن بالدۇر بولسىمۇ، بىراق جۇغراپىيىلىك مۇھىتنىڭ ناچارلىقى ۋە قاتناشنىڭ قولايسىزلىقى تۈپەيلىدىن، ئەينى چاغدىكى شىنجاڭنىڭ دېھقانچىلىقىنىڭ سەۋىيىسى تۆۋەن

بولۇپ، ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىنىڭكىدىن ئارقىدا تۇراتتى.

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردىن ئىلگىرى، جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرنىڭ قەدىمكى ھۆججەتلىرىدە غەربىي يۇرت ھەققىدە ھېچقانداق ئېنىق خاتىرە قالدۇرۇلمىغان دېيىشكە بولىدۇ. گەرچە چىن سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى زامانلاردا پۈتۈلگەن «جۇۋسالنامىسى»، «تاغ - ئېزىملار قۇرئى»، «مۇتيەنزى تەزكىرىسى»، «گۈەنزى» قاتارلىق كىتابلاردا، غەربىي يۇرتتىكى تاغ - دەريالار، ئېقىن - كۆللەر ۋە ئاھالىلەرگە ئائىت بەزى ئەھۋاللار قىياسەن خاتىرىلەنگەن بولسىمۇ، ئىلىم ساھەسىدە بۇ ھەقتىكى تالاش - تارتىشلار كۆپ بولۇپ، يۇقىرىدىكى كىتابلاردا خاتىرىلەنگەن ئەھۋاللارنى پۈتۈنلەي ئىشەنچلىك تارىخ قىلىۋېلىشقا بولمايدۇ[24]. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ھازىرغىچە شىنجاڭدىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردىن ئىلگىرىكى چاغلارغا تەۋە يازما يادىكارلىقلارمۇ تېپىلمىدى. شۇڭا، جۇڭگونىڭ ئارخېئولوگىيە ساھەسىدىكىلەر ئومۇمەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردىن ئىلگىرىكى چاغلاردىن يىراق قەدىمكى زامانلارغىچە بولغان ئارخېئولوگىيىنى شىنجاڭ رايونىنىڭ «تارىختىن بۇرۇنقى ئارخېئولوگىيىسى» دەپ ئاتايدۇ. بىزنىڭ تارىختىن بۇرۇنقى دەۋرلەر دېگىنىمىزمۇ شىنجاڭ رايونىنىڭ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردىن ئىلگىرىكى چاغلاردىن يىراق قەدىمكى زامانلارغىچە ياكى كونا تاش قورال دەۋرىگىچە بولغان دەۋرلەرنى كۆرسىتىدۇ.

غەربىي يۇرت مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردىن كېيىن، تارىخىي دەۋرگە قەدەم قويدى. غەربىي يۇرت بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى رەسمىي قاتناش - ئالاقە ۋە غەربىي يۇرتتىكى ئاھالىلەرنىڭ ئىقتىسادىي فورماتسىيىسى ھەققىدە، «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە مۇنداق خاتىرە پۈتۈلگەن: «غەربىي يۇرت بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى رەسمىي قاتناش ئالاقە خەن ۋۇدى دەۋرىدە (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 140 — 87 - يىللار) باشلانغانىدى. . . . خەن سۇلالىسى

گۇللىنىپ خەن ژۇدى زامانىغا كەلگەندە، ئەتراپتىكى يات ئەللەر بويسۇندۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ شۆھرىتى ئالەمگە تارالدى. . . . غەربىي يۇرتقا بارغان نۇرغۇن خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرى قايتىپ بارغاندىن كېيىن ئۆستۇرۇلدى. شۇنداق قىلىپ دۇنخۇاڭدىن لوپنۇرغىچە ئۆتكۈلەر قۇرۇلدى»، «غەربىي يۇرتتىكى ئاھالىلەرنىڭ كۆپىنچىسى شەھەرلەرگە ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇرۇپ - ئادەتلىرى ھۇنلار ۋە ئاسىيۇ (ئۇيسۇن) لارنىكىگە ئوخشىمايدۇ»، «بۇگۇر، چېدىرلاردا خەن سۇلالىسى ئەۋەتكەن تېرىقچى ئەسكەرلەرنىڭ سانى بىر نەچچە يۈزگە يەتتى. ئۇلارغا يالۋاچ چېرىكچى بېتەكچىلىك قىلاتتى، خەن سۇلالىسىنىڭ چەت ئەللەرگە چىققان ئەلچىلىرىنى ئوزۇق - تولۇك بىلەن تەمىنلەيتتى»㉕. «خەننامە» دىكى يۇقىرىدىكى مەلۇماتلار شۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇكى، خەن ژۇدى زامانىسىدا، غەربىي يۇرتتىكى ئاھالىلەرنىڭ كۆپىنچىسى بوستانلىقلاردا ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي فورماتسىيىسىدە دېھقانچىلىق ئالدىنقى ئورۇندا تۇرغان. بىراق ئۇلارنىڭ چارۋىچىلىقىنىڭ ئورنىنمۇ بەك تۆۋەن مۆلچەرلەشكە بولمايتتى. ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلارغا ئاساسلانغاندا، بەزى بوستانلىقلاردا چارۋىچىلىقنىڭ ئورنى دېھقانچىلىقىنىڭكىدىن قېلىشمايدۇ دېيىشكە بولىدۇ. ھۇن ئاسىيۇلار بولسا، كۆچمەن چارۋىچى ئەللەر ھېسابلىنىدۇ. خەن سۇلالىسى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 101 - يىلىدىن باشلاپ، غەربىي يۇرتقا تېرىقچى ئەسكەرلەرنى ئەۋەتكەن ياكى ھەربىيلەرنىڭ بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشىنى يولغا قويغان. بۇنىڭ بىلەن ئېلىمىزنىڭ ئىچكى رايونلىرىنىڭ ئىلغار دېھقانچىلىق تەجرىبىلىرىمۇ غەربىي يۇرتقا تارقىلىپ، غەربىي يۇرت دېھقانچىلىقىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن. بولۇپمۇ، خەن شۇەندىنىڭ شېنجۆ 3 - يىلى — مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 59 - يىلى، خەن سۇلالىسى بۇگۇنكى بۇگۇر تەۋەسىدە غەربىي يۇرت

قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى تەسىس قىلدى* . شۇندىن ئېتىبارەن، شىنجاڭ خەن سۇلالىسىنىڭ تېررىتورىيىسىگە رەسمىي كىرگۈزۈلۈپ بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دۆلىتىمىزنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمىغا ئايلاندى.** شىنجاڭنىڭ ئېلىمىزنىڭ ئىچكى رايونلىرى بىلەن بولغان سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئالاقىسى بارغانسېرى كۈچىيىپ، شىنجاڭنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتى، ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەرەققىياتى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرۈلدى. يىپەك يولىنىڭ راۋانلىشىشىغا ئەگىشىپ، شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلەر شەرق ۋە غەرب مەدەنىيەتلىرىنىڭ جەۋھەرلىرىنى قوبۇل قىلىپ ۋە ئۆزلەشتۈرۈپ ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيىتىنى يەنىمۇ بېيىتتى. جۈملىدىن ئۇلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىمۇ تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ، يۇقىرى سەۋىيىگە كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ تارىخىي ۋە تارىختىن ئىلگىرىكى دەۋرلەر ئارخېئولوگىيىسىدە زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. 1959 - يىلىدىن 1975 - يىلىغىچە بولغان مەزگىلدە، تۇرپان ئاستانە - قاراغوجا قەبرىستانلىقلىرىدا، جىن - تاڭ دەۋرلىرىگە (مىلادىيە 265 — 907 — يىللار) تەۋە قەبرىلەردىن 500 گە يېقىن قېزىلدى. 1959 - يىلى، مارالبېشى ناھىيىسىدىكى توققۇز ساراي خارابىسىدە ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش، قېزىش خىزمىتى ئىشلىنىپ، جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىن سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچە (مىلادىيە 420 — 1279 - يىللار) بولغان زامانلارغا تەۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى قېزىۋېلىندى. خەن - جىن دەۋرلىرىگە (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 206 — مىلادىيە 420 - يىللارغا) تەۋە نىيە خارابىسىدە، 1959 -، 1980 - يىللاردا،

---

* بەن گۇ: «خەننامە» (ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى) شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 - يىلى نەشرى، 851 - بەت.

** مياۋ پۇشېڭ، تيەن ۋېيجياڭ تۈزگەن: «شىنجاڭ تارىخى تېزىسى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 - يىل، 75 - بەت

ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە سىناق تەرىقىسىدە قېزىش ئېلىپ بېرىلغاندىن باشقا، جۇڭگو - ياپونىيە نىيە خارابىسىنى ئىلمىي تەكشۈرۈش بىرلەشمە ئەترىتى 1988 - يىلىدىن 1997 — يىلىغىچە، كەڭ كۆلەملىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدى. بىر قىسىم تۇرالغۇ ئىزلىرى ۋە 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتا قېزىپ، مۇل نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. 1979 - يىلى، كۆنچى دەريا‌سى ۋادىسىدىكى گۈمۈگوۋ قەبرىستانلىقىدىن بۇنىڭدىن 3800 يىل بۇرۇنقى قەبرىلەر، 1980 - يىلى ئۇلار بىلەن بىر دەۋرگە تەۋە بولغان «كروران گۈزلى» قەبرىسى قېزىلدى. 1979 — 1980 — يىللىرى، ئارخېئولوگىيە خادىملىرىمىز كروران قەدىمكى شەھىرى، خەيتۇ قەدىمكى شەھىرى خارابىلىرىدە ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندىن باشقا، كروران قەدىمكى شەھىرى يېنىدىن شەرقىي خەن دەۋرىگە (مىلادىيە 25 — 220 - يىللارغا) تەۋە بىر تۈركۈم قەبرىلەرنى قازدى. 1983 — 1984 - يىللاردا ۋە 1992 — 1993 — يىللىرى ئارخېئولوگىيە خىزمەتچىلىرىمىز لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا جەمئىي 68 قەبرىنى قازدى. كاربون 14 ئارقىلىق ئۆلچەڭگەن دەۋر سانلىق مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، بۇ قەبرىلەرنىڭ دەۋرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1 - ئەسىردىن مىلادىيە 4 — ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان زامانلارغا توغرا كېلىدۇ. 1988 ~ 1997 - يىللار ئارىلىقىدا، قومۇل شەھىرى تەڭرىتاغ شىمالىي يولى قەبرىستانلىقىدا 700 دىن ئارتۇق قەبرە قېزىلدى. مەزكۇر قەبرىستانلىقنىڭ دەۋرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 19 - ئەسىردىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 13 - ئەسىرلەر ئارىلىقىدا بولۇپ، بىرونزا دەۋرىگە تەۋە بولغان بۇ قەبرىستانلىقتىكى قەبرىلەر تۆت مەزگىلگە ئايرىلىدۇ. 1991 — 1996 - يىللىرى، جۇڭگو — فرانسىيە كېرىيە دەريا‌سى ۋادىسى ئىلمىي تەكشۈرۈش ئارخېئولوگىيە ئەترىتى قارادۆڭ قەدىمكى شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى تۇرالغۇ خارابىسى ۋە دېھقانچىلىق پائالىيىتىگە ئالاقىدار بولغان سۇغىرىش ئۆستىڭى ئىزى، بۇتخانا خارابىسى

قاتارلىقلارنى تەكشۈردى ۋە قاتتىق بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان ئىككى كىچىك بۇتخانا خارابىسى (مىلادىيە 3 - 4 - ئەسىرلەرگە تەۋە) ، ئىككى تۇرالغۇ ئۆيى ئىزى قاتارلىقلارنى قېزىپ تازىلىدى. ئۇنىڭدىن سىرت، قارادۆڭ قەدىمكى شەھىرىنىڭ 40 نەچچە كىلومېتىر شىمالىدىن غەربىي خەن دەۋرىگە تەۋە يۇمىلاققۇم شەھىرىنى بايقىدى. 1993 — 1994 - يىللىرى، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ مائارىپ - پەن - مەدەنىيەت تەشكىلاتىنىڭ قوللىشى بىلەن يارغول قەدىمكى شەھىرىنى رېمونت قىلىش، قوغداش قۇرۇلۇشىغا ماسلاشقان ھالدا، قەدىمكى شەھەر ئىچىدىكى غەربىي شىمال بۇددا ئىبادەتخانىسى، يەر ئاستى ئىبادەتخانىسى، بىر قىسىم ئاھالىلەر تۇرالغۇلىرى، قەدىمكى قۇدۇق ۋە شەھەر قوۋۇقلىرى قاتارلىق ئورۇنلاردا، شۇنداقلا قەدىمكى شەھەر غولىنىڭ شىمالىدىكى 1 - نومۇرلۇق تەكشى تۆپىلىك قەبرىستانلىقىدا، ئارخېئولوگىيىلىك تازىلاش ۋە قېزىش خىزمەتلىرى ئىشلىنىپ، نۇرغۇن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تېپىلدى. 1995 - يىلى، لوپنۇر ناھىيىسىدىكى خەن - جىن دەۋرلىرىگە تەۋە يېڭىپەن قەبرىستانلىقىدا 32 قەبرە قېزىلدى. 1994 — 1996 — يىللىرى، شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە - مەدەنىيەت يادىكارلىقى تەتقىقات ئورنى بىلەن ياپونىيە زاۋداۋتىيەن ئۇنىۋېرسىتېتى بىرلىكتە، يارغول قەدىمكى شەھىرى غولىنىڭ غەربىدىكى تەكشى تۆپىلىكتىكى قەبرىستانلىقىنىڭ خەرىتىسىنى ئىشلەپ چىقتى ۋە تېك ئازگاللىق قەبرىلەر بىلەن قىيپاش قەبرە يولى بار قەبرىلەرنىڭ بىر قىسمىنى قېزىپ، خەن - تاڭ دەۋرلىرىگە تەۋە قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى بايقىدى. 1996 - ۋە 1998 - يىلى، ش ئۇ ئا ر مۇزېي بىلەن بايىنغولىن مۇڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش ئورنى، I، II مەزگىللىك ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيىتى بىرونزا دەۋرىنىڭ ئاخىرىدىن دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىگە داۋام قىلغان چەرچەن ناھىيىسىدىكى زاغۇنلۇق قەبرىستانلىقلىرىنى سىستېمىلىق ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈپ

چىقىپ، جەمئىي 162 قەبرە (1996 - يىلى 102 قەبرە، 1998 - يىلى 60 قەبرە) قازدى. 2003 - يىل 3 — 5 - ئايلاردا، شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى بىلەن تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئىدارىسى، ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيىتى برونزا دەۋرىنىڭ ئاخىرىدىن دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىگىچە داۋام قىلغان پىچان ناھىيىسىدىكى يېڭىي قەبرىستانلىقلىرىنى سىستېمىلىق ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈپ چىقىپ، 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن 209 قەبرە، 2 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن 213 قەبرە، 3 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن 80 قەبرە بولۇپ، جەمئىي 502 قەبرە قازدى. شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى چاقىلىق ناھىيىسىدىكى 3800 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە بولغان كىچىك مۇرەن قەبرىستانلىقىدا، 2002 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 2005 - يىل 3 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا، جەمئىي 167 قەبرە قازدى. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، يەنە تاش غار ئىبادەتخانىلىرى (مىڭئۆي) ئارخېئولوگىيىسىدىمۇ بىر مۇنچە خىزمەتلەر ئىشلەندى. ئالايلۇق، 1979 — 1980 — يىللىرى بېشبالىق قەدىمكى شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى خان جەمەتىنىڭ بۇددا ئىبادەتخانىسىدا، ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلدى. 1980 - يىلى، تۇرپان بېزەكلىك مىڭئۆيىنىڭ ئالدىدىكى كۆپ يىللار مابەينىدە يىغىلىپ قالغان قۇم توپا دۆۋىسى تازىلاندى. 1990 - يىلى، قىزىل مىڭئۆيىنىڭ بىرىنچى مەزگىللىك رېمونت قۇرۇلۇشىغا ماسلاشتۇرۇلۇپ، جىلغىنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ ئوتتۇرا ۋە شەرقىي بۆلەكلىرىدىكى غارلارنىڭ ئالدىغا دۆۋىلىنىپ قالغان توپىلار تازىلاندى. ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ۋە ئېنىقلاش خىزمىتى ئارقىلىق، يۇقىرىدىكى مىڭئۆيلەردىن خەنزۇچە، قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋە كۇسەن يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر ۋە باشقا يادىكارلىقلار تېپىلدى. دېمەك، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ تارىختىن بۇرۇنقى ھەم تارىخىي

دەۋرلەر ئارخېئولوگىيەسىدە، نۇرغۇن يېڭى ۋە مۇھىم ماتېرىياللار، يەنى غەربىي يۇرتنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىگە ئالاقىدار يادىكارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ماتېرىياللار قولغا كەلتۈرۈلدى.

شىنجاڭنىڭ تارىخىي دەۋرلەر ئارخېئولوگىيەسىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، مول ۋە رەڭگارەڭ يېپەك يولى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، جۈملىدىن ئەينى دەۋرلەردە ياشىغان ئاھالىلەرنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىگە ئالاقىدار مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى قېزىۋېلىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، نۇرغۇن قەدىمكى تىل - يېزىقلاردىكى قولىيازمىلار تېپىلدى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە، خەنزۇچە، كاروشتىچە ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ ھۆججەتلەرمۇ ئۆز زامانىسىدىكى ئاھالىلەرنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىدىن ئۇچۇر بېرىدۇ.

بىز «غەربىي يۇرت يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى»نى بايان قىلىشتا، ئاساسلىقى ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلارغا — تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلاندۇق. تەبىئىيكى، تارىختىن ئىلگىرىكى دەۋرلەر، يەنى كونا تاش قورال دەۋرىدىن دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلگىچە بولغان زامانلاردىكى يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنى يورۇتۇپ بېرىشتە، پۈتۈنلەي ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلارغا، تارىخىي دەۋرلەر — غەربىي خەن دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىن تاكى سۇڭ، يۈەن دەۋرلىرىگىچە بولغان زامانلاردىكى يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنى بايان قىلىشتا، ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلارغا (قېزىۋېلىنغان قەدىمكى تىل - يېزىقلاردىكى ھۆججەتلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئاساسلانغاندىن باشقا، خەنزۇچە تارىخنامىلەردىكى ئالاقىدار بايانلارغىمۇ مۇزاجىئەت قىلدۇق. دېمەك، شىنجاڭدا ئىشلەنگەن ئارخېئولوگىيىلىك خىزمەتلەر، كونا تاش قورال دەۋرىدىن سۇڭ، يۈەن دەۋرلىرىگىچە بولغان زامانلار ئارخېئولوگىيىسىنى ئاساس قىلغاچقا، «غەربىي يۇرت يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى

تارىخى» يۇقىرىدىكى دەۋرلەرنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى تارىخىي ھېسابلىنىدۇ.

ھەممىزگە مەلۇمكى، يېمەك - ئىچمەك ئىنسانلارنىڭ بىرىنچى ئېھتىياجى شۇنداقلا مىللىي مەدەنىيەتنىڭ تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ. مۇقەررەركى، ئۇ ئىنسانلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا خېلى سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ يېمەك - ئىچمەكلىرى، شۇ مىللەتلەرنىڭ ياشاش مۇھىتى، ئىجتىمائىي تۇرمۇشى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. ھەربىر مىللەت ئۆزلىرى ياشاۋاتقان جۇغراپىيىلىك مۇھىت، شۇغۇللانغان ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى، تۇرمۇش مۇھىتى، ئەنئەنىۋى ئادىتى ۋە كۆز قارىشى، دىنىي ئېتىقادى قاتارلىقلارنىڭ تەسىرىدە، يېمەك - ئىچمەك جەھەتتە ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىكلەرنى ياكى يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈرگەن. قەدىمدىن كۆپ مىللەت ئولتۇراقلاشقان غەربىي يۇرتتا ياشاپ كەلگەن مىللەتلەر غەربىي يۇرتنى بىرلىكتە ئېچىش ۋە گۈللەندۈرۈش يولىدا ئۆزئارا ھەمكارلىشىش، ئۆزئارا بىر - بىرىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى ئۆگىنىش، ياخشى ئەنئەنىلىرىنى ئۆزئارا قوبۇل قىلىش ياكى ئۆزلەشتۈرۈش جەريانىدا، يېمەك - ئىچمەك جەھەتتە، ئۆز خاسلىقىنىڭ مەزمۇنىنى بېيىتىش بىلەن بىرگە يەنە نۇرغۇن ئورتاقلىقلارغا ئىگە بولۇپ، غەربىي يۇرت يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنى مول مەزمۇنغا ۋە رەڭدارلىققا ئىگە قىلغان.

ئاخىرىدا، ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەنلىرىمىزنىڭ سەمىگە شۇنى سالماقچىمىزكى، شىنجاڭدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلغان ياكى تەكشۈرۈلگەن خارابە - ئىزلاردىن، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىككە ئائىت مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بىلله تېپىلغان. يۇقىرىدىكى مەزمۇنلارنى باب، پاراگرافلارغا ئايرىپ بايان قىلغاندا، ئوقۇرمەنلەرنىڭ چۈشىنىشىگە قولاي بولسۇن ئۈچۈن ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلارنىڭ چىققان ئورنى، دەۋرى قاتارلىقلارنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىشكە توغرا كەلدى. بۇنىڭ

بىلەن، ئالاقىدار خارابە - ئىزلار ۋە ئۇلارنىڭ دەۋرى قاتارلىقلاردا تەكرارلىق كېلىپ چىقتى. بۇنى ئوقۇرمەنلەرنىمىزنىڭ چۈشىنىدىغانلىقىغا ئىشىنىمىز.

بۇ كىتابىمىزدا، بەزى خاتالىق ياكى سەۋەنلىكلەردىن ساقلىنالمىغان بولۇشىمىز مۇمكىن. شۇڭا، ئوقۇرمەنلەرنىمىزنىڭ سەمىمىي تەنقىد بەرنىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمىز.

ئىزاھلار:

① نوپۇزلۇقراق ئەسەرلەر: A يۈتەيشەنباش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن «غەربىي يۈرت ئومۇمىي تارىخى» (جۈڭجۇ قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى، 1996 - يىل)، B مياۋپۇشنىڭ بىلەن تىەن ژېيجياڭ باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن «شىنجاڭ تارىخى تېزىسى» (خەنزۇچە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 - يىل) قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ.

② ش ئۇ ئا ر مۇزبي، بېيجىڭ تەبىئەت مۇزېيى، ش ئۇ ئا ر گېئولوگىيە ئىدارىسى رايونلارنى ئۆلچەش چوڭ ئەترىتى بىرلەشمە تەكشۈرۈش ئەترىتى: «تاشقۇرغان ناھىيىسىدىكى جىرغال كونا تاش ئىزىنى تەكشۈرۈش»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، 1985 - يىل 1 - سان.

③④⑤ ۋە ⑪ ئىزاھ ① دە كۆرسىتىلگەن كىتابنىڭ 3 - ۋە 5 - بېتىگە قارالسۇن.

⑥ ئىدرىس ئابدۇرۇسۇل، جالال چۇەن، شىڭ كەيدىڭ: «تۇرپان ئويمانلىقىدىكى يارغول قەدىمكى شەھىرى غولىنىڭ غەربىي تەكشى تۆپلىكىدىكى كونا تاش قوراللار ئورنى»، «ئارخېئولوگىيە - مەدەنىيەت يادىكارلىقى تەتقىقاتى»، سەنچىن نەشرىياتى، 1996 - يىل.

⑦ جالال يۈجۈڭ: «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىدىن قىسقىچە بايان»، «ئارخېئولوگىيە»، 2002 - يىل 6 - سان.

⑧ ئىزاھ ① دە كۆرسىتىلگەن A ۋە B ئىككى كىتابتىكى كۆز قاراشنى كۆرسىتىدۇ.

⑨ ئېلىمىزنىڭ يېڭى تاش قورال ئارخېئولوگىيىسىدە، شەرقىي شىمال، ئىچكى موڭغۇلدىن شىنجاڭغىچە بولغان كەڭ رايونلاردا، ئۇششاق تاش قوراللارنى ئالاھىدىلىك قىلغان ھەمدە سۈزگە چىشسىمان نەقىشلىك يېكى باشقا تىپتىكى ساپال پارچىلىرى مەۋجۇت بولغان ئىزلار ئارقا -

ئارقىدىن بايقالدى ۋە ئۇلار «ئۇششاق تاش قورال مەدەنىيىتى» دەپ ئاتالدى شۇنداقلا، بۇ مەدەنىيەت ئوخشاش بىر سىستېمىدىكى يېڭى تاش قورال مەدەنىيىتىگە تەۋە دەپ قارالدى. ئىلىم ساھەسىدىكىلەر «ئۇششاق تاش قورال مەدەنىيىتى» مەيدانغا كەلگەن دەۋرنى ئۇششاق تاش قورال دەۋرى دەپ ئاتايدۇ.

⑩ ئەن جىمىن: «جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىدىكى يېڭى تاش قورال دەۋرى»، «ئارخېئولوگىيە ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1987 - يىل 2 - سان.

⑫ ش ئۇ ئا ر مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ئىشخانىسى، تۇرپان ۋىلايىتى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ئەترىتى: «تۇرپان ۋىلايىتى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ماتېرىيالى»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» (خەنزۇچە)، 1988 - يىل 3 - سان.

⑬ خۇاڭ ۋېنبى: «لوپنۇر ئارخېئولوگىيىسى خاتىرىسى»، جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىنى ئىلمىي تەكشۈرۈش ئومىكى مەجمۇئەسى 1 - كىتاب، 1948 - يىل.

⑭ش ئۇ ئا ر مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ئىشخانىسى، سانجى ئوبلاستى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ئەترىتى: «سانجى ئوبلاستى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ماتېرىيالى»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» (خەنزۇچە)، 1989 - يىل 3 - سان.

⑮ تەكلىماكان قۇملۇقىنى ئۇنۇمۇبرسال تەكشۈرۈش ئەترىتىنىڭ ئارخېئولوگىيە گۇرۇپپىسى، ئالتۇنتاغ تەبىئىي قوغداش رايونى باشقارمىسى: «ئالتۇنتاغدىكى ئۇششاق تاش قوراللار»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» (خەنزۇچە)، 1990 - يىل 4 - سان.

⑯ يۇڤېك، يۇجېيۇك: «شىنجاڭنىڭ نىيە ناھىيىسىدىكى نىيە خارابىسىنىڭ شىمالىي رايونىدىكى 1996 - يىللىق ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش»، «ئارخېئولوگىيە» 1999 - يىل 4 - سان.

⑰ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى، فرانسىيە پەن تەتقىقات مەركىزىنىڭ 315 - تەتقىقات ئورنى: «شىنجاڭنىڭ كېرىيە دەريا‌سى ۋادىسىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتىن ئومۇمىي بايان»، «ئارخېئولوگىيە»، 1998 - يىل 12 - سان.

⑱ ۋە ⑲: ئىزاھ ① دە كۆرسىتىلگەن A كىتاب ۋە B كىتابقا قارالا.

⑳ بۇ يەردە دېيىلمۇاتقان مۇتلەق دەۋر، كاربون 14 دەۋرى بىلەن دەرەخ يىل ھالقىسى دەۋرىنى سېلىشتۇرۇپ، كاربون 14 ئارقىلىق

ئېرىشىلگەن دەۋر سانلىق مەلۇماتىدىكى خاتالىقنى تۈزەتكەندىن كېيىنكى دەۋر سانلىق مەلۇماتىنى كۆرسىتىدۇ.

㉑ ئارخېئولوگىيىلىك دەۋرنى ئېنىقلاشتىكى ئەنئەنىۋى ئۇسۇل بەش چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ: بىرىنچى، گېئولوگىيىدىن قوبۇل قىلىنغان يەر قاتلىمى ئىلمىنىڭ ئارخېئولوگىيىدە قوللىنىلىشى نۆۋەتتە بۇ ئۇسۇل بەزى ئىز ـ خارابىلەرنىڭ نىسبىي بالدۇر ـ كېيىنلىك مۇناسىۋىتىنى ئېنىقلاشتىكى ئەڭ ئۇنۇملۇك ۋە ئەڭ ئىشەنچلىك ئۇسۇل ھېسابلىنىدۇ؛ ئىككىنچى، تېپولوگىيىلىك قائىدىلەردىن پايدىلىنىپ، قەدىمكى يادىكارلىقلارنىڭ ئۆزگىرىش تەرتىپى ۋە دەۋر جەھەتتىكى مۇناسىۋىتىنى تېپىپ چىقىش ئۇسۇلى؛ ئۈچىنچى، تارىخىي خاتىرىلەرگە بىرلەشتۈرۈپ، بەزى خارابىلەرنىڭ مۇتلەق يىل ـ دەۋرنى ئېنىقلاش ئۇسۇلى؛ تۆتىنچى، بەزى مەدەنىيەت يالدامىلىرىغا ئولارنىڭ قۇرۇلغان ياكى ياسالغان يىل ـ دەۋرى قەيت قىلىنغان بولۇپ، ئارخېئولوگىيە خىزمەتچىلىرىنى دەۋر بېكىتىش ئاساسى بىلەن تەمىنلەيدۇ؛ بەشىنچى، مەدەنىيەت ئامىللىرىنى تەھلىل قىلىش، سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق بەزى مەدەنىيەت يالدامىلىرىنىڭ تەخمىنىي يىل دەۋرنى ئېنىقلاش ئۇسۇلى.

㉒ كاربون 14 ئارقىلىق دەۋرنى ئېنىقلاش دېگىنىمىزنىڭ ئىلمىي ئاتىلىشى رادىئو ئاكتىپلىق كاربون ئىزوتوپىلىق دەۋرىگە ئايرىش بولۇپ، ئۇنىڭ تەپسىلاتىغا قىزىقسىڭىز، «جۇڭگو چوڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى» دىكى «ئارخېئولوگىيە» 1986 ـ يىل نەشرى) نىڭ 122 ـ بېتىگە ياكى «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» (ئۇيغۇرچە) نىڭ 1998 ـ يىل 3 ـ، 4 ـ قوشما سانىنىڭ 211 ـ، 213 ـ بەتلىرىگە قارالا.

㉓ ئىزاھ ① دىكى كىتاب A نىڭ 16 ـ بېتىگە قارالا.

㉔ جوۋ ۋېيجوۋ: «شىنجاڭنىڭ تارىختىن بۇرۇنقى دەۋر ئارخېئولوگىيىسى ۋە ئەڭ دەسلەپكى ئىقتىسادىي تەرەققىيات»، «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى»، 2003 ـ يىل 4 ـ سان.

㉕ بەن گۇ: «خەننامە» (شىنجاڭ ئۇنۇۋېرسىتېتى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى تەتقىقات ئىنستىتوتى نەشرگە تەييارلىغان ئۇيغۇرچە نۇسخىسى)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 ـ يىل 848 — 850 ـ بەتلەر.

I باب. دېھقانچىلىققا ئائىت ئارخېئو لوگىيىلىك تېپىلمىلار

1. يېڭى تاش قورال دەۋرىگە تەۋە ئىزلار

(1) ئاستانىدىكى ئىز

بۇ ئىز تۇرپان شەھىرىنىڭ 37 كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىدىكى ئاستانە كەنتىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى چۆللۈككە جايلاشقان بولۇپ، كۆپ قېتىملىق ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش خىزمىتى ئېلىپ بېرىلىپ، نۇرغۇنلىغان تاش قورال ۋە ساپال پارچىلىرى بايقالدى. تاش قوراللاردىن ئۇششاق تاش قوراللار، يالپاق تاش قوراللار، تاش ئۆزەك قوراللار، تاش ياپراق قوراللار ۋە چوڭ تېپتىكى چوقۇپ ياسالغان قوراللار بولۇپ، ئۇلار تاش باشاق، پىچاق، تاش پالتا، يارغۇنچاق، دان ئايرىغۇچ ۋە يانجىغۇچ قوراللىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بولۇپمۇ يارغۇنچاق ئېگەر شەكىللىك ۋە كېمە شەكىللىكتىن ئىبارەت ئىككى خىلغا ئايرىلىغان بولۇپ، كېمە شەكىلدىكىسىنىڭ ئاستى كۆپۈنگۈ ھالەتتە، سۇركەلگەن يۈزىنىڭ ئىككى تەرىپى سەل ئوستىگە قايرىلىغان. ساپال بۇيۇملارنىڭ لېيىغا قوم ئارىلاشتۇرۇلغان بولۇپ، رەڭلىك ساپال مەلۇم سانىنى ئىگىلەيدۇ. ساپال قاچىلارنىڭ شەكلىدىن قارىغاندا، ئۇلار ئاساسەن ئىدىش، كۆپ، ئۇزرىق، ئاياق، ھېجىر، تەخسە قاتارلىقلار بولۇپ، تېگى توز كەلگەنلىرى كۆپ سانىنى ئىگىلەيدۇ①.

(2) سەيۋوپۇدىكى ئىز

بۇ ئىز ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ تەخمىنەن 50 كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىدا، يەنى تەڭرىتاغ ئىچىدىكى بىر جىلغىدا بولۇپ، ئۇرۇمچى تەۋەسىدە بايقالغان يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئائىت مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. مەزكۇر ئىزدا ئارخېئولوگلار كۆپ قېتىملىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، 600

دىن ئارتۇق تاش قورال ۋە ئاز مىقداردا ساپال پارچىلىرىنى يىغىۋالدى. تاش قوراللار: ئۇششاق تاش قورال، يالپاق تاش قورال، تاش ئۆزەك قورال ۋە سوقۇش ئارقىلىق تەييارلانغان چوك تىپتىكى تاش قوراللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە، يالپاق تاش قوراللارنىڭ سانى ئەڭ كۆپ، تاش ئۆزەك قورال ناھايىتى ئاز بولۇپ، پەقەت بىرىلا. چوك تىپتىكى تاش قوراللارمۇ بەلگىلىك سانىنى ئىگىلەيدۇ. ساپال پارچىلىرى ئاساسەن لەيمغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال بولۇپ، ئاز ساندىكىسى لەيمغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان كۇل رەڭ ساپالدىن ئىبارەت. ساپال پارچىلىرى ئىچىدە، ئىككى پارچىلا رەڭلىك ساپال بايقالدى②.

(3) قۇرۇقتاغنىڭ شەرقىي بۆلىكىگە جايلاشقان سىڭىرىدىكى ئىزدىن نەچچە يۈز دانە تاش قورال ۋە بىر قىسىم ساپال پارچىلىرى يىغىۋېلىنغان بولۇپ، تاش قوراللار چوقۇپ ياسىغان ئۇششاق تاش قورال ۋە تاش يالپاق قوراللارنى ئاساس قىلغان، يەنە بىر قىسىم سۇركەپ ياسالغان تاش قوراللارمۇ بايقالدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە، دالچىن يوپۇرمىقى شەكىللىك تاش باشاق، تاش نەيزە بېشى ياكى تاش پىچاق، تاش يارغۇنچاق بىلەن ئوغۇر توقماقچىسى بار. بۇ جايدىن تۇرالغۇ ئىزى بىلەن ئوچاق ئىزىمۇ بايقالدى③.

(4) لوپنۇر كۆلى ئەتراپىدىكى ئىزلار

لوپنۇر رايونىنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، بۇ رايون يېپەك يولىدىكى مۇھىم توڭۇن كروران قەدىمكى شەھىرىنىڭ بايقىلىشى بىلەن دۇنياغا تونۇلغان. بۇ رايوندا 1930 — 1934 ـ يىللىرى خوڭ ۋېنبى④، 1979 — 1980 ـ يىللىرى شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى⑤ 1988 ـ يىلى، كروران مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئەترىتى⑥ قاتارلىقلار تەكشۈرۈش ۋە قېزىش خىزمىتى ئېلىپ بېرىپ، ئۇششاق تاش قورال ئىزلىرىنىڭ ناھايىتى كەڭ تارقالغانلىقىنى بايقىدى. بۇ ئىزلار ئاساسلىقى كۆنچى دەريا‌سى لوپنۇرغا قۇيۇلىدىغان دېلتىدا، كۆنچى دەريا‌سىنىڭ تۆۋەن

ئېقىمىدىكى كىچىك مۇرەندە، كروران قەدىمكى شەھىرى ئەتراپىدا ۋە بۇ شەھەرنىڭ 50 كىلومېتىرچە غەربىي جەنۇبىدىكى LK كۆل بويى قەدىمكى شەھىرىدە ۋە LL قەدىمكى شەھىرى ئەتراپلىرىدا بايقالدى. بۇلاردىن باشقا، لوپنۇرنىڭ غەربىي شىمالىي چېتىدىكى قۇرۇپ كەتكەن كۆل قىنىدىمۇ ئۇششاق تاش قوراللار بىر قەدەر مەركەزلەشكەن نۇقتىلارنىڭ بارلىقى بايقالدى. بۇ ئىزلاردىن نۇرغۇنلىغان تاش قورال ۋە خېلى كۆپ ساپال بۇيۇملار يىغىۋېلىندى. يىغىۋېلىنغان ئۇششاق تاش قوراللارنى ياساش تېخنىكىسى جەھەتتىن ئايرىغاندا، ئۇلار چوقۇپ ياسالغان كونۇس شەكىللىك تاش ئۆزەك قورال، شىنا شەكىللىك تاش ئۆزەك قورال، سىلىندىر شەكىللىك تاش ئۆزەك قورال، تاش ياپراق ۋە تاش يالپاق قورال قاتارلىقلارغا ئايرىلىدىغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە، تاش باشاق، تاش نەيزە بېشى قاتارلىقلار بار. بىراق چوڭ تېپىتىكى سوقۇپ ياسالغان تاش قوراللار ئازراق، ياسىلىشىمۇ بىر قەدەر قوپال بولۇپ، تاش پالتا، تاش پىچاق قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ يەردە يەنە مۇئەييەن ساندىكى سۇركەپ سىلىقلاپ ياسالغان قاشتېشى پالتا، تاش يارغۇنچاق، ئوغۇر توقماقچىسى، تاش بىلەي قاتارلىقلارمۇ يىغىۋېلىندى. بايقالغان ساپال پارچىلىرى ئاساسەن لېيىنغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ۋە قوڭۇر ساپاللار بولۇپ، ئاساسەن سىدام كەلگەن. لوپنۇر كۆلى ئەتراپىدىكى ئىزلاردا ئەكس ئەتكەن مەدەنىيەت، يېڭى تاش قورال دەۋرىدىن برونزا دەۋرىگىچە داۋام قىلغان دەپ قارالماقتا.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئىزلاردىن سىرت، يېڭى تاش قورال دەۋرى بىلەن باغلىنىشى بولۇشى مۇمكىن دېيىلمۇاتقان ئۇششاق تاش قورال ئىزلىرى بولۇپ، ئۇلار تۇرپاندىكى يارغۇل، توقسۇن ناھىيىسىدىكى ھۇممە بۇلاق؛ پىچان ناھىيىسىدىكى قىزىل قۇم، يېڭىخى ئاسقىلىق مەھەللە، ئاقتېرەك؛ مورى ناھىيىسىدىكى ئېرقاباق، سىداۋگۇ جىلغىسى؛ ئالتاي شەھىرىدىكى شېمىرشېك، قاباناھىيىسىدىكى ئېرتىش دەريىسى ساھىلى؛ چاقىلىق

ناھىيىسىدىكى ئالتۇنتاغ تەبىئىي مۇھاپىزەت قىلىش رايونى؛ چەرچەن ناھىيىسىدىكى جاڭگالساي؛ نىيە ناھىيىسىدىكى نىيە دەرياسىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي ئىككى ئېقىنى قوشۇلىدىغان جاي ئەتراپى؛ گۇما ناھىيىسىدىكى كىلياڭ؛ كېرىيە ناھىيىسىدىكى باشقانسۇرا؛ كەلپىن ناھىيىسىدىكى سارغان ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي چېتى؛ مارالبېشى ناھىيىسىدىكى قاقتاغ قاتارلىق جايلاردىكى ئىزلاردۇر. يېقىندا يەنە ئوپال يېزىسى تەۋەسىدىكى ياۋا قوتان، دۆۋىلىك، تۆت توغراق، قوش دۆۋە قاتارلىق جايلاردىن ئۇششاق تاش قورال ئىزى بايقىلىپ، نۇرغۇن ئۇششاق تاش قوراللار (تاش يالپاق، تاش ياپراق، تاش ئۆزەك قوراللار) يىغىۋېلىندى. ⑦

شۇنى تەكىتلەپ قويۇش زۆرۈركى، يۇقىرىدىكى ئىزلاردىن زور مىقداردا سوقۇپ ياسالغان ئۇششاق تاش قورال، يالپاق تاش قورال تېپىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە سۈركەپ ياسالغان تاش قورال، ساپال بۇيۇملار تېپىلدى. ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا، ئۇلار يېڭى تاش قورال دەۋرىگە تەۋە بولۇشى كېرەك. لېكىن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى يەر يۈزىدىن تېرىۋېلىنغانلىقى، يەر قاتلىمى دەلىلى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئىلمىي ئۇسۇلدا ئۆلچەپ بېكىتىلگەن دەۋر سانلىق مەلۇماتىمۇ يوق. سەيۋوپۇدىن تېپىلغان قېيىق تېگى شەكىللىك تاش ئۆزەكنى ئوتتۇرا تاش قورال دەۋرىگە تەۋە دەپ قاراشقىمۇ بولىدۇ. ئاستانە، سەيۋوپۇ، سىڭىر، لوپنۇردىكى ئىزلاردىن تېپىلغان دالچىن يوپۇرمىقى شەكىللىك تاش باشاق ياكى نەيزە تىغى قاتارلىقلار برونزا دەۋرىگە تەۋە ئىزلاردىنمۇ تېپىلدى. بىرمۇنچە ئىزلار يېڭى تاش قورال دەۋرىگە تەۋە بولۇشى مۇمكىن دەپ قارىلىۋاتىدۇ. توغرا يەكۈن چىقىرىش ئۈچۈن، يەنىمۇ ئىنچىكىلەپ تەتقىقات يۈرگۈزۈشكە توغرا كېلىدۇ. شىنجاڭدا بايقالغان يېڭى تاش قورال مەدەنىيىتى ئىزلىرىدىن يىغىۋېلىنغان ماتېرىياللارنى كۆزەتكەندە، ئۇلار ئەينى ۋاقىتتا مۇشۇ زېمىندا تىرىكچىلىك قىلغان ئاھالىلەرنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنى مۇئەييەن دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

مەسىلەن: سىڭىردىكى ئىزدىن بايقالغان تۇرالغۇ ئۆي ۋە ئوچاق ئىزى، ئەينى ۋاقىتتىكى كىشىلەرنىڭ تۇراقلىق ياكى يېرىم تۇراقلىق تۇرمۇش كەچۈرۈشكە قەدەم قويغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ ئىزلارنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك ساپال بۇيۇملار بايقالدى، بەزى ئىزلاردا ئاز مىقداردا رەڭلىك ساپال پارچىلىرىمۇ تېپىلدى. ساپال بۇيۇملارنىڭ بارلىققا كېلىشى ئومۇمەن تۇراقلىق ياكى يېرىم تۇراقلىق تۇرمۇش بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھېسابلىنىدۇ. بەزى ئىزلاردىن يەنە يارغۇنچاق ۋە دان ئايرىش قوراللىرى قاتارلىقلار بايقالدى، بۇ خىل تاش قوراللار، ئادەتتە دانلىق زىرائەتلەرنى پىششىقلاپ ئىشلەشكە ئىشلىتىلىدۇ دەپ قارىلىدۇ. دېمەك، ئەينى دەۋردە مەلۇم دەرىجىدە ئىپتىدائىي تېرىقچىلىق مەۋجۇت بولغان. تېرىقچىلىقنىڭ بىر قەدەر تۇراقلىق تۇرمۇش بىلەن مۇناسىۋىتى بولۇشى تەبىئىي. يەنە بىر جەھەتتىن ئالغاندا، ھەر قايسى ئىزلاردىن بايقالغان كۆپ مىقداردىكى ئۇششاق تاش قورال، يالپاق تاش قورال ۋە سوقۇش ئارقىلىق ياسالغان چوڭ تىپتىكى تاش قورال قاتارلىقلار ھايۋانلارنى ئوۋلاش ۋە گۆشىنى پارچىلاشقا ئىشلىتىلگەن قوراللار ھېسابلىنىدۇ. مانا بۇلار، ئوۋچىلىقنىڭ ئەينى چاغدىكى ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا خېلى سالماقنى ئىگىلەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. قىسقىسى، يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا، شىنجاڭدا ياشىغان ئەجدادلار ئوۋچىلىق ۋە تەبىئىي مېۋە، ئۆسۈملۈكلەرنى يىغىپ ئىستېمال قىلىدىغان تەرمىچىلىك ئىگىلىكىنى ئاساس قىلغان، مەلۇم دەرىجىدە بېلىق ئوۋلاش ئىگىلىكىمۇ مەۋجۇت بولۇشى بولۇشى مۇمكىن. بۇ دەۋرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىگە كەلگەندە، ئىپتىدائىي تېرىقچىلىق بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۆي چارۋىلىرى باقمىچىلىقىمۇ بارلىققا كەلگەن دېيىشكە بولىدۇ.

2. برونزا دەۋرىگە تەۋە ئىز - خارابىلەر

جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى، ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، يېڭى تاش قورال دەۋرىدىن كېيىن ئىنسانلار برونزا دەۋرىگە قەدەم قويدى⑧. برونزا دەۋرىمۇ

ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ تەرەققىيات باسقۇچىدىكى يەنە بىر مۇھىم دەۋر ھېسابلىنىدۇ. بۇ دەۋرنىڭ ئالاھىدە بەلگىسى مىس بۇيۇملارنى ياساش ۋە ئىشلىتىشتىن ئىبارەت. بىراق، برونزا دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى يەنىلا تاش قوراللىرى ئاساس قىلغان. دۇنيا مىقياسىدىن ئالغاندا، بەزى رايونلاردا برونزا دەۋرىدە مەدەنىيەتلىك جەمئىيەتنىڭ بىر قانچە چوڭ ئاممىللىرى ھېسابلانغان دۆلەت، شەھەر، يېزىق ۋە مىس بۇيۇملار بارلىققا كەلگەن. ئەلۋەتتە، ئىپتىدائىي جەمئىيەت بىلەن سېلىشتۇرغاندا، بۇ ناھايىتى زور سەكرەش ھېسابلىنىدۇ. ھازىرچە برونزا دەۋرىنىڭ مۇتلەق دەۋرى دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا بىردەك بولمىسىمۇ، بىراق مۇلچەرلىنىشچە، تەخمىنەن مىلادىيەدىن 3000 يىل بۇرۇنقى دەۋرلەردىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1000 — يىلى ئەتراپىغىچە بولغان دەۋرلەرگە توغرا كېلىدۇ⑨.

شىنجاڭنى ئالساق، يۇرتىمىزدا يۇرگۈزۈلگەن ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىشلاردا برونزا دەۋرىگە تەۋە مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن خېلى كۆپ بايقالدى، ئۇلاردىن: باركۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسىدىكى نەنۇەن قەبرىستانلىقى، لەنجۇۋەنزە خارابىسى، كۈيسۇ خارابىسى، شىرىنزىدىكى ئىز؛ ئارا تۇرۇك ناھىيىسىدىكى نەسىللىك ھەربىي ئات فېرمىسىدىكى ئىز، تۇز كۆلىدىكى خارابە، كارساڭدىكى ئىز؛ تۇرپان شەھىرى قاراغوجا خارابىسى؛ چۆچەك شەھىرى سەھىيە مەكتىپىدىكى ئىز ۋە قەبرىستانلىق؛ لوپنۇر ناھىيىسىدىكى كۆنچى دەريا سىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى گۇمۇگۇ قەبرىستانلىقى ۋە كىچىك مۇرەن قەبرىستانلىقى؛ خوشۇت ناھىيىسى شىنتاران خارابىسى ۋە چۇقۇدىكى ئىز؛ كۆچا ناھىيىسىدىكى قارادۆڭ خارابىسى؛ ئاقسۇ ناھىيىسى ئەتراپىدىكى ئىز ۋە قارا يۇلغۇندىكى ئىز؛ قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى ئاقدالدىكى ئىز قاتارلىقلار بار. بىراق، مەدەنىيەت تېپىدىن قارىغاندا، ئۇلارنى نەچچە خىلغا ئايرىشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى، نەنۇەن قەبرىستانلىقى، لەنجۇۋەنزە خارابىسى،

كۆيسۇ خارابىسى، شىرىنزىدىكى ئىز، ھەربىي ئات فېرمىسىدىكى ئىز، تۇز كۆلىدىكى ئىز ۋە كارساڭدىكى ئىز قاتارلىقلارنىڭ بەلگىلىك ئوخشىشىدىغان تەرەپلىرى بولغاچقا، ئوخشاش تېپتىكى بىر خىل مەدەنىيەتكە تەۋە بولۇشى مۇمكىن. كۆنچى دەريا سىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى قەبرىستانلىق بىلەن كىچىك مۇرەن قەبرىستانلىقىنىڭ مەدەنىيەت مەزمۇنى ئاساسەن بىر دەك بولغاچقا، ئۇلارنى ئوخشاش مەدەنىيەت تېپىگە تەۋە دەپ قاراشقا بولىدۇ. شىنتاران بىلەن چۇقۇدىكى ئىزلارنىڭ مەدەنىيەت خاراكتېرى ئوخشاش، شۇڭا ئۇلار ئوخشاش بىر خىل مەدەنىيەت تېپىگە تەۋە. بۇندىن باشقا، قارادۆڭ خارابىسى، ئاقسۇ ناھىيىسى ئەتراپىدىكى خارابىلەر، قارايۇلغۇن ۋە ئاقدالا خارابىلىرىدىمۇ بەلگىلىك ئورتاقلىق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارمۇ ئوخشاش تېپتىكى بىر خىل مەدەنىيەتكە تەۋە بولۇشى مۇمكىن ⑩.

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن ئىز - خارابىلار مەدەنىيەت مەزمۇنى جەھەتتىن بىر نەچچە خىل تىپقا ئايرىلغانلىقتىن، ئۇلارنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

(1) نەنۇەن قەبرىستانلىقى

بۇ قەبرىستانلىق باركۆل ناھىيىسىنىڭ تەخمىنەن 44 كىلومېتىر شەرقىي شىمالىدىكى كۆيسۇ يېزىسىغا جايلاشقان بولۇپ، 1981 - يىلى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي ئارخېئولوگىيە ئەتىرىتى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا بايقالغان. بۇ قەبرىستانلىقتا ئىلگىرى- ئاخىر بىر نەچچە قېتىملىق قېزىش قىلىنىپ، 100 دىن ئارتۇق قەبرە قېزىلدى. قېزىۋېلىنغان ھەمدەپنە بۇيۇملار ساپال قاچا، مىس بۇيۇم ۋە تاش قورال قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ساپال قاچىلار ئاساسەن لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ۋە قوڭۇر قاچىلار بولۇپ، پۈتۈنلەي قولدا ياسالغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە، رەڭلىك ساپاللار ناھايىتى ئاز سانىنى ئىگىلەيدۇ. مىس بۇيۇملاردىن پىچاق، بىگىز، باشاق، مىس كۆرگۈ، ھالقا، تۇگمە قاتارلىقلار بايقالدى. تاش قوراللار سۈركەش ئۇسۇلى ئارقىلىق ياسالغان بولۇپ، پالتا،

بىگىز قاتارلىقلار بار. قەبرىستانلىقتىن ئېلىنغان ئەۋرىشكىلەردىن كاربون 14 ئارقىلىق ئۆلچەنگەن دەۋر سانلىق مەلۇماتىدىن ئۇچى ئېلىنىدى. ئۇلار ئايرىم- ئايرىم ھالدا، بۇندىن 110±3080 يىل، 115±3100 يىل ۋە 115±3110 يىل (بۇ سانلارغا دەرەخ يىل ھالقىسى ئارقىلىق ئېنىقلىما بېرىلگەن) بۇرۇنقى چاغلارغا، يەنى تەخمىنەن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1150 - يىلى ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ. ⑪

(2) لەنجۇۋەنزە خارابىسى

باركۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسىدىكى خۇايۇەن (گۇلباغ) يېزىسى لەنجۇۋەنزە كەنتىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، بۇ خارابە دىئامېتىرى تەخمىنەن 30 مېتىر، ئېگىزلىكى تەخمىنەن 3 مېتىر كېلىدىغان چوڭ توپا دۆۋىسى ئاستىغا كۆمۈلگەن. كېيىن ئۇنىڭ ئاستىدىكى تاش ئۆي بايقالدى. بۇ تاش قۇرۇلمىلىق ئۆيىنىڭ دائىرىسى بىر قەدەر چوڭ بولۇپ، تەخمىنەن 200 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. ئۆي ئىچكىرى- تاشقىرى ئىككى ئېغىز بولۇپ، تاشقىرقى ئۆينىڭ ئورنى شىمال تەرەپتە بولۇپ، ئىشكى شەرقىگە قارايدۇ، ئىچكىرىكى ئۆي بولسا، جەنۇب تەرەپكە جايلاشقان. بۇ ئۆينىڭ تاملىرى قېلىنلىقى تەخمىنەن بىر مېتىر ئەتراپىدىكى قورام تاشلار بىلەن قويۇرۇلغان، تامنىڭ ئىچكى يۈزى تەكشى چىقىرىلغان بولۇپ، قالدۇق ئېگىزلىكى تەخمىنەن 2 مېتىر كېلىدۇ. ئۆي ئىچىدە شېغىل تاشلاردىن قويۇرۇلغان يۇمىلاق ئوچاق ۋە تۆۋرۈك ئورنى بار. مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن ساپال قاچا، مىس بۇيۇم ۋە تاش قورال قاتارلىقلار قېزىۋېلىندى. ساپال قاچىلار لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ۋە قوڭۇر قاچىلار بولۇپ، قولدا ياسالغان، رەڭلىك ساپال قاچىلار ئاز سانىنى ئىگىلەيدۇ. تاش قورالىلاردىن تاش شار (يۇمىلاق تاش)، چوڭ تېپىكى يارغۇنچاق؛ مىس بۇيۇملاردىن ھالقا ساپلىق كىچىك پىچاق، دۇگىلەك تۆۋلۈك قوش قۇلاقلىق داڭقان قاتارلىقلار بار. بۇلاردىن باشقا، يەنە كۆمۈرگە ئايلانغان بۇغدايمۇ بايقالدى. بۇ خارابىنىڭ

كاربون 14 ئارقىلىق ئۆلچەنگەن دەۋرى، بۇنىڭدىن 75±3285 يىل ئىلگىرىكى دەۋرگە، يەنى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1300 - يىلى ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ⑫.

(3) كۈيسۇ خارابىسى

باركۆل ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى كۈيسۇ يېزىسىغا جايلاشقان بولۇپ، كۆپ قېتىم ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، سىدام ۋە رەڭلىك ساپال پارچىلىرى، سىلىقلاش ئۇسۇلى ئارقىلىق ياسالغان تاش پالتا، ئوغۇر توقماقچىسى، تاش چىنە ۋە مىس پالتا، مىس پىچاق قاتارلىق يادىكارلىقلار يېغىۋېلىنىدى. كاربون 14 ئارقىلىق ئۆلچەشتىن ئىككى دەۋر سانلىق مەلۇماتىغا ئېرىشىلدى. ئۇلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا بۇنىڭدىن 110±3000 يىل ۋە 125±2690 يىل (دەرەخ يىل ھالقىسىغا ئاساسەن تۈزىتىش بېرىلگەن) بۇرۇن بولۇپ، ئالدىنقىسىغا ئاساسلانغاندا، بۇ خارابىنىڭ دەۋرى تەخمىنەن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1000 - يىلى ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ⑬.

(4) شىرىنزىدىكى ئىز

بۇ قەدىمكى ئىز باركۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ تەخمىنەن 20 كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىدىكى شىرىنزا يېزىسىغا جايلاشقان بولۇپ، بۇ جايدا كۆپ قېتىملىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى ۋە بىر ئورۇندا سىناق خاراكتېرلىك قېزىلما تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى. قېزىۋېلىنغان ۋە يېغىۋېلىنغان يادىكارلىقلار ئاساسەن ساپال بۇيۇم بىلەن تاش قوراللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ساپاللارنىڭ كۆپ سانىدىكسى لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال بولۇپ، قولدا ياسالغان، رەڭلىك ساپاللار مەلۇم نىسبەتتىنى ئىگىلەيدۇ. تاش قوراللار يارغۇنچاق، پالتا ۋە بولقا قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە مىس پارچىلىرى بىلەن كۆمۈرگە ئايلانغان بۇغدايمۇ بايقالدى⑭.

(5) ھەربىي ئات فېرمىسىدىكى ئىز

بۇ ئىز باركۆل، ئارا تۈرۈك ۋە قۇمۇلدىن ئىبارەت ئۈچ

ناھىيىنىڭ چېگرىسىدىكى تاغ ئېچىدىكى يايلاقتا بولۇپ، ئات مەيدانغا تەخمىنەن بىر كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا. بۇ ئىز 1978 - يىل 9 - ئايدا بايقالغان. تەكشۈرۈش جەريانىدا تاش يارغۇنچاق، تاش شار، تاش ئوغۇر ۋە رەڭلىك ساپال پارچىلىرى يىغىۋېلىندى ⑮.

(6) تۈز كۆلدىكى خارابە

ئۇ، ئاراتۇرۇك ناھىيىسى تەۋەسىدىكى بىر كىچىك شەھەر خارابىسى بولۇپ، سەل چاسا شەكىلدە، ئايلانمىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 300 مېتىر، كۆلىمى تەخمىنەن 6400 كۋادرات مېتىر. شەھەر سېپىلى شېخىل تاش بىلەن قوپۇرۇلغان. بۇ خارابىدە سىناق خاراكتېرلىك قېزىلما ئېلىپ بېرىلىپ، ئىككى يۇرۇش تۇرالغۇ ئۆي خارابىسى بايقالدى. ئۆيلەر ئۇزۇنچاق چاسا شەكىلدە بولۇپ ساقلىنىشى ياخشىراق بولغان بىر ئېغىز ئۆينىڭ ئۇزۇنلۇق تەخمىنەن 16 مېتىر، كەڭلىكى تەخمىنەن 6 مېتىر كېلىدۇ. ئۇنىڭ تاملىرى شېخىل تاش بىلەن قوپۇرۇلۇپ، كاكىل لاي بىلەن سۇۋالغان ۋە ھاك پىلەن ئاقارتىلغان. بۇ جايدىن ئاساسەن ساپال پارچىلىرى ۋە سىلىقلاش ئۇسۇلى ئارقىلىق ياسالغان تاش بولقا، تاش پالتا ۋە تاش قوشۇق قاتارلىق يادىكارلىقلار قېزىۋېلىندى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە كۆمۈرگە ئايلانغان بۇغدايمۇ بايقالدى ⑯.

(7) كارسا ئىدىكى ئىز

بۇ ئىز ئاراتۇرۇك ناھىيىسىنىڭ 80 كىلومېتىر شەرقىي شىمالىدىكى نوم كەنتىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان بولۇپ، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 100 مېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 80 مېتىر، كۆلىمى تەخمىنەن 8000 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. مەزكۇر ئىزدا، ئىلگىرى- ئاخىر بولۇپ نەچچە قېتىم تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلىپ، ساپال، سۆڭەك، مىس بۇيۇملار ۋە تاش قورال قاتارلىقلار يىغىۋېلىندى. ساپال بۇيۇملار لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال قاچىلار بولۇپ، قولدا ياسالغان، رەڭلىك ساپال قاچىلارمۇ بار. تاش قوراللاردىن سوقۇش ۋە

سىلىقلاش ئۇسۇلى ئارقىلىق ياسالغان تاش پالتا، ئوغۇر تېشى، يارغۇنچاق، چاغلىغوچ، تاش شار، كوزا قاتارلىقلار تېپىلدى. سۆڭەك بۇيۇملاردىن بىگىز، پىچاق ۋە بۇغا مۈڭگۈزى قاتارلىقلار بار. مىس بۇيۇملاردىن باشاق، بىگىز ۋە ھالقا قاتارلىقلار بايقالدى ⑰.

(8) قاراغوجا خارابىسى

بۇ خارابە تۇرپان شەھىرىنىڭ تەخمىنەن 45 كىلومېتىر شەرقىدىكى يالقۇنتاغ يېزىسىغا جايلاشقان بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتىكى سىناق خاراكتېرلىك قېزىشتا، تۇرالغۇ ئۆي خارابىسى بايقالدى. بۇ ئۆينىڭ تاملىرى خام كېسەك بىلەن قويۇرۇلغان بولۇپ، ئۆي ئىچىدە سۇپا ۋە ئوچاق بار. قېزىۋېلىنغان يادىكارلىقلار ئاساسەن ساپال ۋە تاش قورال بولۇپ، مىس باشاقتىن بىرى بايقالدى. ساپاللارنىڭ كۆپ ساندىكىسى لېيىنغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال بولۇپ، قولدا ياسالغان. يەنە مەلۇم ساندا رەڭلىك ساپالمۇ بايقالدى. تاش قوراللار ئاساسەن سوقۇپ ياسالغان يېرىم ئاي شەكىللىك پىچاق، ئورغاق، بولقا ۋە پالتا قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ خارابىنىڭ كاربون 14 ئارقىلىق ئۆلچەنگەن دەۋرى، بۇنىڭدىن 130±3030 يىل (دەرەخ يىل ھالقىسى ئارقىلىق تۈزىتىلگەن) بۇرۇنقى چاغلارغا، يەنى تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرى 1110 - يىلى ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ ⑱.

(9) چۆچەك شەھىرى سەھىيە مەكتىپىدىكى ئىز ۋە قەبرىستانلىق، توققۇزتارا ناھىيىسى ئاگارسىندىن تېپىلغان مىس قوراللار

مەزكۇر ئىز ۋە قەبرىستانلىق چۆچەك شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئۇلاستاي دەرياسىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي قىرغاقلىدىكى قاپتال ئۈستىگە جايلاشقان بولۇپ، ئىككى ئورۇننىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن 150 مېتىر كېلىدۇ. ئىز دائىرىسىدە، 370 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان يەر قېزىلدى. قەبرىستانلىقتىن 19 قەبرە قېزىلدى. ئىز بىلەن قەبرىستانلىقتىن

قىزىۋىلىنغان يادىكارلىقلار ئاساسىي جەھەتتىن بىر دەك بولۇپ، ئاساسەن ساپال، سۆڭەك، مىس بۇيۇملار ۋە تاش قوراللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ساپال بۇيۇملارنىڭ كۆپى لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان كۇل رەڭ ۋە قوڭۇر رەڭلىك قاچىلار بولۇپ، قولدا ياسالغان. ئۇستىگە ئۇچ بۇرجەك، تىرناق ئىزى ۋە بۇغداي دانلىرىنىڭ شەكلىدىكى نۇسخىلار چۈشۈرۈلگەن. ساپال قاچىلارنىڭ تۈرىدىن قارىغاندا، ئاغزى چوڭ، قۇلاقسىز، تېگى تۈز كەلگەن كومزەكلەر ئاساسلىق ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. تاش قوراللاردىن يارغۇنچاق، دان ئايرىغۇچ، دان يانجىغۇچ، بولقا، پالتا، ئۇچ بۇرجەك چاغلىغۇچ ۋە بىر كونۇس شەكىللىك كىچىك تاش ئۆزەك بار. سۆڭەك بۇيۇملار ئانچە كۆپ تېپىلمىدى. مىس بۇيۇملاردىن ھالقا، مارجان، چوكا مىس ۋە مىس پارچىسى قاتارلىقلار بايقالدى. 1976 - يىلى باش باھاردا، توققۇزتارا ناھىيىسى ئاگارسىندا كىشىلەر ئۆستەڭ ياساۋاتقاندا، ئۇچ دانە مىس پالتا (1 - رەڭلىك فوتو سۈرەت) بىلەن بىر دانە مىس ئورغاق تېپىلغان بولۇپ، ھازىر ش ئۇ ئا ر مۇزېيدا ساقلانماقتا ⑲.

(10) كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىندىكى گۈمۈگۈ قەبرىستانلىقى ⑳

بۇ قەبرىستانلىق كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىنىڭ شىمالىي قىرغىقى ئىككىنچى قاپتالىدىكى ئېگىزرەك تۆپىلىككە جايلاشقان بولۇپ، شەرق تەرىپى لوپنۇر كۆلىگە تەخمىنەن 70 كىلومېتىر كېلىدۇ. قەبرىستانلىقنىڭ دائىرىسى ئانچە چوڭ ئەمەس، ئۇنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 35 مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 45 مېتىر بولۇپ، ئومۇمىي دائىرىسى تەخمىنەن 1600 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. 1979 - يىل 11 — 12 - ئايلاردا بۇ جايدا قېزىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلىپ جەمئىي 42 قەبرە تازىلاندى. قەبرە قۇرۇلمىسىدىن قارىغاندا، بۇ جايدا ئىككى خىل دەپنە قىلىش ئۇسۇلى مەۋجۇت بولۇپ، بىرىنچى خىلدىكىسى 36 قەبرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ خىلدىكى

قەبرىلەرنىڭ ئۇستىنىڭ شەرق ۋە غەرب تەرىپىگە بىرىدىن ياغاچ تىكلەنگەن. ئىككىنچى خىلدىكىسىگە ئالتە قەبرىگە تەۋە بولۇپ، قەبرە ئۇستىگە يەتتە قات چەمبىرەكسىمان ياغاچ قوزۇق بىر قەدەر تەكشى ھالەتتە قېقىلغان؛ ئۇنىڭ سىرتىدا، نۇر چېچىلىۋاتقاندەك ھالەتكە كەلتۈرۈلۈپ ئورنىتىلغان ياغاچ قوزۇقلار تۆت تەرەپكە سوزۇلغان. جەسەت چەمبىرەكسىمان ھالەتتە ئورنىتىلغان ياغاچ قوزۇقلار ئاستىدا بولۇپ، ھەمدەپنە بۇيۇملاردىن قارىغاندا، بۇ ئىككى خىل قەبرىدىن بايقالغان يادىكارلىقلار ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاپ كېتىدۇ. ھەمدەپنە بۇيۇملاردىن ئاساسلىقى يۈك، تېرە، يۈك توقۇلمىلار، چىغدىن توقۇلغان سېۋەت، ياغاچ تەڭنە، ياغاچ ئاياق، ياغاچ جام ۋە مۈڭگۈزدىن ياسالغان جام قاتارلىق تۈرمۈش بۇيۇملىرى ۋە قاشتېشى، سۆڭەك، تاش، مىس قاتارلىق كىچىك تىپتىكى بېزەك بۇيۇملار بولۇپ، ئۇلاردىن باشقا يەنە ياغاچ ۋە تاش ھەيكەل، يوپۇرماق شەكىللىك تاش باشاق، بۇغداي ۋە تېرىق قاتارلىق زىرائەت ئەۋرىشكىلىرى بايقالدى. ساپال بۇيۇم بايقالمىدى. كاربون 14 ئارقىلىق، بۇ قەبرىلەرنىڭ دەۋر سانلىق مەلۇماتىدىن توققۇزى ئېلىندى. ئۇلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا بۇنىڭدىن 117±6412 يىل، 135±4730 يىل، 100±3980يىل، 85±3970 يىل، 180±3925 يىل، 95±3880 يىل، 120±3810 يىل، 145±3765 يىل، 115±3765 يىل (ھەممىسىگە دەرەخ يىل ھالقىسى ئارقىلىق ئېنىقلىما بېرىلگەن) بۇرۇنقى چاغلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇ سانلىق مەلۇماتلار كۆرسەتكەن دەۋرلەرنىڭ بەزىلىرى سەل بۇرۇنراق ياكى سەل كېيىنرەك بولغاندىن باشقا، قالغانلىرى ئاساسىي جەھەتتە بۇنىڭدىن تەخمىنەن 3800 يىل بۇرۇنقى دەۋر ئەتراپىغا، يەنى تەخمىنەن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1800 - يىلى ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ ㉑. بۇ، بىرىنچى تىپتىكى قەبرىلەرنىڭ دەۋرى ھېسابلىنىدۇ.

(11) كىچىك مۇرەن قەبرىستانلىقى

بۇ قەبرىستانلىق لوپنۇر رايونىدىكى كۆنچى دەريا‌سى تۆۋەن

ئىقتىسادىكى ساينىڭ 6 كىلومېتىرچە جەنۇبىدىكى چۆللۈكتە بولۇپ، شەرقىي كوروان قەدىمكى شاھىرىگە 175 كىلومېتىر، غەربىي جەنۇبىي ئارغانغا 36 كىلومېتىر كېلىدۇ. 1934 - يىلى، شۇېتسىيىلىك ئارخېئولوگ ېبرگمان لوپنۇرلۇق ئوۋچى ئۆردەكنىڭ يول باشلىشى بىلەن بۇ قەبرىستانلىققا كېلىپ، كىچىك قۇمتاغقا ئوخشايدىغان بۇ قەبرىستانلىقتا 8 قەبرە قازغان㉒. شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ ئارخېئولوگىيە ئەترىتى 2002 - يىل ئاخىرىدا 4 قەبرە㉓، 2003 - يىل 12 - ئايدىن 2004 - يىل 3 - ئايغىچە 33 قەبرە، 2004 - يىل 10- ئايدىن 2005 - يىل 3 - ئايغىچە 130 قەبرە قېزىپ، مەزكۇر قەبرىستانلىقنىڭ سىرىنى ئاچتى. مەزكۇر قەبرىستانلىقتىن يا ۋە ئوق، تارغاق، ئويما ھەيكەل، زەكەر قاتارلىق ياغاچ بۇيۇم؛ قىسقا قونچلىق تېرە ئۆتۈك، تېرە قاپ، كالا تېرىسى قاتارلىق تېرە بۇيۇم؛ يۇڭ توقۇلما پىلاش، بەل كېيىمى، مالىخاي قاتارلىق يۇڭ توقۇلما ۋە كىگىز بۇيۇملار؛ بۇغداي، تېرىق قاتارلىق زىرائەتلەرنىڭ دانلىرى، ئىچىدە قېتىپ كەتكەن يىمەكلىك قالدۇقى ساقلانغان ئوت - چۆپتىن توقۇلغان سېۋەت؛ مىس بۇيۇم؛ قاشتاش بۇيۇم؛ كالا، قويلارنىڭ قۇلىقى قاتارلىقلار قېزىۋېلىندى. ئارخېئولوگلار كىچىك مۇرەن قەبرىستانلىقى دەۋرىنىڭ تۆۋەن چېكى، كۆنچى دەريا‌سىنىڭ تۆۋەن ئىقتىسادىكى گۇمۇگۇ قەبرىستانلىقىنىڭ 1 - تېپىقا تەۋە قەبرىلىرىنىڭ دەۋرى (بۇنىڭدىن 3800 يىل بۇرۇن) دىن كېيىن، يۇقىرى چېكى ئۇلارنىڭكى بىلەن تەڭ ياكى ئۇلارنىڭكىدىن بالدۇر بولۇشى مۇمكىن دەپ مۆلچەرلىمەكتە.

(12) شىنتاران خارابىسى

بۇ خارابە خوشۇت ناھىيە شىنتاران يېزىسىنىڭ قىزىل يۇلتۇز كەنتىدىكى سوقىچاق تۆپىلىك ئۈستىگە جايلاشقان. خارابىنىڭ ئۇزۇن ئوقى 230 مېتىر، قىسقا ئوقى 160 مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، ئورنى يەر يۈزىدىن 1～3 مېتىر ئېگىز. بۇ جايدا، 1979 - يىلىدىن باشلاپ كۆپ قېتىم تەكشۈرۈش ۋە سىناق

خاراكتېرلىك قېزىش خىزمىتى ئىشلەندى. بۇ خارابىنىڭ ئۈستۈنكى قاتلىمى بىر كىچىك قەلئە بولۇپ، سىپىلى خام كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان. ئاستىدىكى قاتلامدىن ئوچاق ۋە سۇپا بايقالدى. ئوچاق يۇمىلاق شەكىللىك بولۇپ، دىئامېتىرى تەخمىنەن 0.6 مېتىر كېلىدۇ. سۇپا ئۇزۇنچاق چاسا شەكىلدە بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 2 مېتىر، كەڭلىكى 1.4 مېتىر، ئۈستىگە خام كېسەك ياتقۇزۇلغان. قېزىۋېلىنغان يادىكارلىقلاردىن ساپال، سۆڭەك، مىس بۇيۇم ۋە تاش قورال قاتارلىقلار بار. ساپال بۇيۇملارنىڭ كۆپىنچىسى لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل، قوڭۇر ساپال قاچىلاردۇر؛ يەنە لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قارا ۋە كۈل رەڭ ساپال قاچىلارمۇ تېپىلدى. ئۇلار پۈتۈنلەي قولدا ياسالغان بولۇپ، كۆپ ساندىكىسى سىدام كەلگەن. رەڭلىك ساپال قاچىلار بىر قەدەر كۆپ بايقالدى. شەكىلدىن قارىغاندا، ئۇلار ئاساسەن قوش قۇلاقلىق كومزەك، جام، ئاياق، ھېجىر، قازان قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تاش قوراللارنىڭ كۆپ ساندىكىسى سۇركەش ـ سىلىقلاش ئارقىلىق ياسالغان. بىراق سوقۇپ ياسالغان تاش قوراللاردىن ئاساسلىقى يارغۇنچاق، ئوغۇر توقماقچىسى، ئورغاق، پالتا، بولقا، چاغلىغۇچ، كۆز ئېچىلغان كەتمەن، ئوغۇر ۋە قىرىش قورالى قاتارلىقلار بار. مىس بۇيۇملار پالتا، باشاق، بىگىز، پىچاق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، يەنە تېرىقمۇ بايقالدى. كاربون 14 بىلەن ئۆلچەش ئارقىلىق، دەۋر سانلىق مەلۇماتىدىن ئىككىسى ئېلىندى. ئۇلار بۇنىڭدىن 145±3640 يىل ۋە 155±3375 يىل (دەرەخ يىل ھالقىسى ئارقىلىق ئېنىقلىما بېرىلگەن) بۇرۇنقى دەۋرلەرگە، يەنى تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1500 ـ يىلى ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ ㉔.

(13) چۇقۇدىكى ئىز

بۇ ئىز خوشۇت ناھىيە تارچى يېزىسىدىكى چۇقۇ ئەترىتىنىڭ 4 كىلومېتىر جەنۇبىدىكى چۆللۈككە جايلاشقان بولۇپ، دائىرىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 1500 مېتىر، كەڭلىكى

تەخمىنەن 100 مېتىر كېلىدۇ. 1979 - يىل 2 - ئايدىن باشلاپ، بۇ ئىزدا ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ، بىر نەچچە قېتىم تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى ۋە ساپال پارچىلىرى، تاش قورال قاتارلىق يادىكارلىقلار يىغىۋېلىندى. ساپال پارچىلىرىدىن قارىغاندا، ساپال قاچىلارنىڭ شەكلى، ياسىلىش ئۇسۇلى ۋە گۈل نۇسخىسى قاتارلىقلار شىنتاران خارابىسىنىڭكىگە ئوخشايدۇ. تاش قوراللار كۆز ئېچىلغان چانغۇچ (كەتمەن)، يارغۇنچاق، ئوغۇر توقماقچىسى ۋە تاش شار قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بولۇپمۇ، يارغۇنچاقلار ئېگەر شەكىللىكلىرىنى ئاساس قىلغان㉕.

(14) قارادوڭ خارابىسى

بۇ خارابە كۆچا ناھىيىسى تەۋەسىدە بولۇپ، قېزىش جەريانىدا، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە تەۋە مەدەنىيەت قاتلىمى ئاستىدىن دەسلەپكى مەزگىللەرگە تەۋە مەدەنىيەت قاتلىمى بايقالدى. بۇ مەدەنىيەت قاتلىمىدا، ئۆي ئىزى بىلەن كۈل ئازگىلى ساقلانغان بولۇپ، ئۆي ئىزىدىن تۆۋرۈك ئازگىلىلا بايقالغاچقا، ئۆينىڭ قۇرۇلمىسى ئېنىق ئەمەس. قېزىۋېلىنغان يادىكارلىقلاردىن ئاساسلىقى ساپال، تاش ۋە سۆڭەك بۇيۇملار بار. ساپال بۇيۇملار لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال قاچىلارنى ئاساس قىلغان بولۇپ، يەنە ئاز مىقدارىدا، لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان كۈل رەڭ ساپاللارمۇ بار. ساپال قاچىلار قولدا ياسالغان، ئۈستىگە ئاق ياكى قىزىل ساپال سىرى بېرىلگەن، كۆپ ساندىكىسىنىڭ گۈل نۇسخىلىرى بىر قەدەر ئاددىي. رەڭلىك ساپاللارنىڭ سانى خېلى كۆپ. ساپال قاچىلارنىڭ شەكلىدىن قارىغاندا قوش قۇلاقلىق كومزەك، جام، ئاياق، ھېجىر، جاۋۇر قاتارلىقلار بار. تاش قوراللار ئاساسەن سۈركەپ ياسالغان بولۇپ، ئاز ساندىكىسى سوقۇپ ياسالغان. تاش قوراللاردىن يېرىم ئاي شەكىللىك پىچاق، ئورغاق، كۆرەك، توقماقچە ۋە ئوغۇر، شار، بىگىز ۋە بىلەي قاتارلىقلار تېپىلدى. سۆڭەك بۇيۇملاردىن ئاساسەن بىگىز، باشاق، يىڭنە ۋە چاچ قىستۇچ قاتارلىقلار بار.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، يەنە كۆمۈرگە ئايلانغان دانلىق زىرائەت قالدۇقىمۇ بايقالدى ㉖.

(15) ئاقسۇ ناھىيىسى ئەتراپىدىكى ئىز

بۇ ئىز، ئاقسۇ ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى دەريا يۈزىدىن 20 مېتىر ئېگىز كەلگەن تۆپىلىك ئۈستىگە جايلاشقان. بۇ ئورۇندا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە، ساپال پارچىلىرى ۋە تاش قوراللار يىغىۋېلىندى. ساپال پارچىلىرىنىڭ كۆپ ساندىكىسى لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان كۈل رەڭ ۋە قارا ساپاللار بولۇپ، ئۈستىگە ناھايىتى ئاددىي گۈل - نۇسخىلار چۈشۈرۈلگەن. تاش قوراللارنىڭ ھەممىسى چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشىمايدىغان تەبىئىي شېغىللارنى ئىككى تەرەپتىن چوقۇش ئارقىلىق ياسالغان بولۇپ، ياپىلاق ھەم سوقىچاق شەكىللىك پىچاق بىلەن بېلىق تورىنىڭ ئاسما تېشى قاتارلىقلار بار. يەنە سۈركەش - سىلىقلاش ئارقىلىق ئىنتايىن نەپىس ياسالغان يېرىم ئاي شەكىللىك تاش ئورغاقمۇ بايقالدى ㉗.

(16) قارا يۇلغۇندىكى ئىز

بۇ ئىز ئاقسۇ ناھىيىسىنىڭ تەخمىنەن 60 كىلومېتىر شەرقىدىكى دېھقانچىلىق بىرىنچى دىۋىزىيىنىڭ غالىبىيەت 9 - مەيدانىدىكى دېڭىز يۈزىدىن 1312 مېتىر ئېگىز بولغان قاپتال ئۈستىگە جايلاشقان بولۇپ، دائىرىسى 10000 كۋادرات مېتىر ئەتراپىدا. 1964 - يىلى 12 - ئايدا، بۇ ئىزدىكى سىناق خاراكتېرلىك قېزىشتا، ئۇنىڭ شىمالىي قىسمىدىن تۆت كۋادرات مېتىر چوڭلۇقتا بىر ئازگال كولىنىپ، تۆت مېتىردىن ئارتۇق چوڭقۇرلۇقتىكى مەدەنىيەت قاتلىمىدىن ساپال پارچىلىرى، تاش قورال، سۆڭەك ۋە مىس بۇيۇملار قېزىۋېلىندى. ساپال پارچىلىرىنىڭ كۆپ ساندىكىسى لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ۋە كۈل رەڭ ساپاللار بولۇپ، ئۇلار قولدا ياسالغان ساپال قاچىلارنىڭ پارچىلىرىدۇر. ئاز ساندىكى ساپال پارچىلىرىنىڭ ئۈستىدە ئاددىي نۇسخىلار بولغاندىن سىرت، كۆپ ساندىكىسى ئاساسەن سىدام ساپاللار. شەكلىدىن قارىغاندا، ئۇلار بىر

قۇلاقلىق كومزەك، جاۋۇر، ئاياق، ئۇرنق، جام قاتارلىقلارنىڭ سۇنۇقلىرى ھېسابلىنىدۇ. تاش قوراللار سۇركەش - سىلىقلاش ئارقىلىق ياسالغان چوت ۋە پالتا شەكىللىك قوراللاردىن ئىبارەت. ئۇلاردىن باشقا، يەنە تاش قوراللارنى ياساش جەريانىدا ئېشىپ قالغان نۇرغۇن شېغىل تاشلار بايقالدى. سۆڭەك بۇيۇملاردىن، بىر دانە سۆڭەك بىگىز، مىس بۇيۇمدىن بىر دانە كىچىك مىس ھالقا بايقالدى ㉘.

(17) ئاقدالا خارابىلىرى

بۇ خارابىلەر قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدىكى ئۈپۈلئارت ئەتىرىتىنىڭ تەخمىنەن 5 كىلومېتىر غەربىدىكى جايدا بولۇپ، ئاقدالا، ئۆڭگۈلۈك، قۇرۇقدالا ۋە دۆۋىلىكتىن ئىبارەت تۆت خارابىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەزكۇر خارابىلەردە تەكشۈرۈش يۈرگۈزۈلۈپ، يەر يۈزىدىن نۇرغۇن ساپال پارچىلىرى، تاش قورال ۋە ئاز ساندا سۆڭەك، مىس بۇيۇملار يېغىۋېلىندى. ساپاللارنىڭ كۆپ سانىدىكىسى لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل، قوڭۇر ساپاللار بولۇپ، لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان كۇل رەڭ ساپاللار ئاز سانىنى ئىگىلەيدۇ. بۇ خارابىلەردىكى ساپال بۇيۇملار قولدا ياسالغان بولۇپ، كۆپىنچىسى سىدام ھالەتتە كەلگەن. شەكىلدىن ئېيتقاندا، ئاساسەن كومزەك، جاۋۇر، ئاياق، كۇپ، قازان، ھېجىر، جام قاتارلىق ساپال قاچىلار مەۋجۇت. تاش قوراللارنىڭ ئاز سانىدىكىسى سوقۇپ ياسالغان بولۇپ، كۆپ سانىدىكىسى سۇركەش - سىلىقلاش ئارقىلىق ياسالغان. ئۇلار يېرىم ئاي شەكىللىك تاش پىچاق، تاش ئورغاق، يارغۇنچاق، چاغلىغۇچ، دان ئايرىغۇچ ۋە دان يانچىغۇچ، تاش پالتا، تاش شار، بىلەي، باشاق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، يەنە سۇركەپ سىلىقلاش ئارقىلىق، ئىنتايىن نەپىس ياسالغان سۆڭەك باشاق ۋە مىس پىچاق قاتارلىق بۇيۇملارمۇ بايقالدى ㉙.

(18) قۇمۇل شەھىرى تەڭرىتاغ شىمالىي يولى قەبرىستانلىقى

مەزكۇر قەبرىستانلىقتىن جەمئىي 700 دىن ئارتۇق قەبرە قېزىلدى. قېزىۋېلىنغان ھەمدەپنە بۇيۇملار ساپال قاچىلار، مىس بۇيۇملار، تاش قورال، سۆڭەك، ئالتۇن، كۆمۈش، قۇلۇله قېپى قاتارلىق بۇيۇملارنى ئاساس قىلىدۇ. بۇ قەبرىستانلىقتىن تۆمۈر قورال بايقالمىدى. ساپال قاچىلار لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال قاچىلارنى ئاساس قىلغان بولۇپ، يەنە ئاز مىقداردىكى كۈلرەڭ ساپال قاچىلار بىلەن ساپ لايدىن پىشۇرۇلغان قىزىل ساپال قاچىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ساپال قاچا تۇرلىرىدىن: بىر قۇلاقلىق، قوش قۇلاقلىق، كىچىك تۆت قۇلاقلىق ۋە بوغما بويۇنلۇق كومزەكلەر؛ جوغلىق ۋە ساپلىق ئۈزىقلار؛ بىر قۇلاقلىق ۋە قۇلاقسىز ئاياقلار؛ قوش قۇلاقلىق جاۋۇر قاتارلىقلار بار. رەڭلىك ساپال قاچىلار خېلى نىسبەتنى ئىگىلەيدۇ، ئۇلارغا قارا، بەزىلىرىگە قىزىل رەڭلەردە گۈل - نۇسخىلار چۈشۈرۇلگەن بولۇپ، گۈل - نۇسخىلىرى ئۇچبۇرجەك، دولقۇنسىمان، تورسىمان، رومبىسىمان، تىك سىزىقچە، ئالمىقانسىمان، يوپۇرماق تومۇرسىمان ۋە « ٨ » خېتى شەكىللىك نەقىشلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مىس بۇيۇملاردىن پىچاق، بىگىز، كەكە، ئورغاق، كۆرگۈ، نەيزە، ئىسكىنە، بىلەزۈك، ھالقا، قاداق قاتارلىقلار بار. ساپال قاچىلار، مىس بۇيۇملارنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ گۈل - نۇسخىلىرىنىڭ ئۆزگىرىش قانۇنىيىتىنى كۆزىتىش ۋە دەسلەپكى قەدەملىك تەتقىقاتقا ئاساسەن، مەزكۇر قەبرىستانلىقنىڭ دەۋرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 19 - ئەسىردىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 13 - ئەسىرگىچە بولغان دەۋرلەر ئارىلىقىدا بولۇپ، قەبرىلەرنى تۆت مەزگىلگە ئايرىغىلى بولىدۇ(30).

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەن خارابىلەر - ئىزلار ۋە قەبرىستانلىقلارنىڭ كۆپىنچىسىدىن مىس بۇيۇملار بايقالدى. گەرچە ئاز ساندىكىلىرىدىن مىس بۇيۇم بايقالمىغان بولسىمۇ، ئەمما باشقا يادىكارلىقلار ياكى خارابە - ئىزلاردا كۆرۈلگەن ئەھۋاللار مىس بۇيۇم بايقالغان خارابە - ئىزلارنىڭكىگە ئاساسىي

جەھەتتىن ئوخشايدۇ ياكى تامامەن ئوخشايدۇ. شۇڭا، بۇ خارابە - ئىزلاردىمۇ مىس بۇيۇملار مەۋجۇت بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، ئومۇمىي ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئەينى دەۋرلەردە مىس بۇيۇملارنىڭ ئىشلىتىلىشى بىر قەدەر ئومۇملاشقان. كاربون 14 ئارقىلىق ئۆلچەنگەن دەۋر سانلىق مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، يۇقىرىدىكى خارابە - ئىزلارنىڭ مۇتلەق دەۋرى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2000 - يىللىدىن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1000 - يىللىرى ئەتراپىغىچە بولغان ھۆرلەر دائىرىسى ئىچىدە بولۇپ، بۇ دەۋرلەردە، دۇنيادىكى نۇرغۇنلىغان جايلار، بولۇپمۇ شىنجاڭنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلار ئاللىبۇرۇن برونزا دەۋرىگە قەدەم قويغانىدى. شۇڭا شىنجاڭنىڭ برونزا دەۋرى تەخمىنەن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2000 - يىلىدىن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 700 - يىلىغىچە بولغان زامانلارغا توغرا كېلىدۇ دەپ ھېسابلاش ئورۇنلۇق، ئەلۋەتتە.

ھازىرغا قەدەر مەلۇم بولغان ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، برونزا دەۋرىدە شىنجاڭدا ئىنسانلارنىڭ پائالىيىتى بىر قەدەر كۆپ بولغان، ئۇلار مىس بۇيۇملارنى ياسىغان ۋە ئىشلەتكەن، بىراق، مىس بۇيۇملار ئاساسىي جەھەتتىن كىچىك تېپتىكى تۇرمۇش بۇيۇملىرى، قوراللار ۋە بېزەك بۇيۇملاردىن ئىبارەت بولۇپ، تاش قوراللار يەنىلا ياسالغان ۋە ئىشلىتىلگەن. تاش قوراللار چوقۇش ئارقىلىق ياسالغان ۋە سۈركەپ - سىلىقلاپ ياسالغانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ، برونزا دەۋرىدە، تاش قوراللارنىڭ شىنجاڭدىكى ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىدىن بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. چۈنكى، بۇ دەۋردىكى تاش قوراللار پالتا، بولقا، چاغلىغۇچ، پىچاق، ئورغاق، يارغۇنچاق، دان ئايرىغۇچ ۋە يانجىغۇچ قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى ئاساس قىلغان. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئىپتىدائىي دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا ئىشلىتىدىغان قوراللار بولۇپ، برونزا دەۋرىدە، شىنجاڭدا دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئىجتىمائىي ئىگىلىكتە مۇئەييەن ئورۇننى ئىگىلىگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇنىڭدىن

باشقا، بەزى خارابە- ئىزلاردىن بايقالغان بۇغداي، تېرىق قاتارلىق دانلىق زىرائەت ئەۋرىشكىلىرىمۇ بۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

بىرونزا دەۋرىدىكى ئىنسانلارنىڭ ئەڭ ئاساسلىق تۇرمۇش بۇيۇملىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدىغان ساپال بۇيۇملار، ھەممە خارابە، ئىزلاردىن بايقالدى. بۇ، ئەينى ۋاقىتتا كۇلالچىلىق خېلى تەرەققىي قىلىپ، بىر قەدەر مۇستەقىل كۇلالچىلىقنىڭ راۋاجلانغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ساپال بۇيۇملار ئىچىدە رەڭلىك ساپال قاچىلار خېلى سالماقنى ئىگىلىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇستىگە چۈشۈرۈلگەن گۈل- نۇسخىلار بىر قەدەر ئاددىي. بۇ، ئەينى ۋاقىتتىكى ئىنسانلارنىڭ گۈزەللىك قارىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى غەربىي يۇرتنىڭ بىرونزا دەۋرى مەدەنىيىتىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى ھېسابلىنىدۇ.

مىس تاۋلاش، مىس بۇيۇملارنى ياساش، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ۋە ساپال بۇيۇملارنى ياساش، ئىنسانلارنىڭ مۇقىمراق ئولتۇراقلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرۈشىنى تەلەپ قىلىدۇ. يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان خارابە- ئىزلاردا بايقالغان ئۆي خارابىسى، ئوچاق ئىزى ۋە كۇل ئازگىلى قاتارلىقلار دەل بۇ خىل ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ئالاھىدە ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، قاراغوجا ۋە شىنتاران خارابىلىرىدىن خام كېسەك بايقالدى. روشەنكى، خام كېسەك بىلەن ئۆي سېلىش بىناكارلىق تارىخىدىكى بىر چوڭ ئىلگىرىلەش ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئارا تۇرۇكتىكى تۇز كۆل ۋە خوشۇتتىكى شىنتاران خارابىلىرىدا، كىچىك قەلئە ئىزلىرىمۇ بايقالدى.

3. دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىگە تەۋە ئىز- خارابىلەر

ھازىرغا قەدەر مەلۇم بولغان ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلاردىن قارىغاندا، شىنجاڭدا دەسلەپكى تۆمۈر قوراللار دەۋرىگە ئائىت مەدەنىيەت ئىزلىرى ناھايىتى كۆپ. بولۇپمۇ، شىنجاڭ

رايونىدىكى ئىلمىي ئۇسۇلدا ئېلىپ بېرىلغان ۋە كۆلىمى زورراق بولغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش خىزمىتى جەريانىدا، ناھايىتى مول ئىلمىي ماتېرىياللار ئارقىلىق رەسمىي نام ئالغان ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەتلەردىن ئاساسلىقى يانبۇلاق مەدەنىيىتى بىلەن چاپا مەدەنىيىتى بولۇپ، ئۇلاردىن سىرت يەنە نەچچە خىل تېپىكە ئايرىلغان خارابىلىك ۋە قەبرىستانلىقلارمۇ بار. تۆۋەندە، يۇقىرىدىكى ئىككى مەدەنىيەت ۋە بەزى خارابە ھەم قەبرىستانلىقلارنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

يانبۇلاق مەدەنىيىتى: قۇمۇل شەھىرى ئەتراپىغا تارقالغان دەسلەپكى تۆمۇر قوراللار دەۋرىگە تەۋە بىر خىل مەدەنىيەت بولۇپ، ئاساسەن قۇمۇل شەھىرىنىڭ غەربىدىكى ئاستانە، قارا دۆۋە ئەتراپىغا مەركەزلەشكەن. بايقالغان ئىز ۋە خارابىلەردىن يانبۇلاق قەبرىستانلىقى، يانبۇلاق قەدىمكى شەھىرى، لاپچۇق قەبرىستانلىقى، قارا دۆۋە قەبرىستانلىقى قاتارلىقلار بار.

(1) يانبۇلاق قەدىمكى قەبرىستانلىقى: قۇمۇل شەھىرى توغۇچى يېزىسىنىڭ يانبۇلاق كەنتىگە جايلاشقان بولۇپ، 1986 ـ يىلى 76 قەبرە قېزىلدى. مەزكۇر قەبرىستانلىقتا ئېلىپ بېرىلغان بىر قانچە قېتىملىق قېزىش نەتىجىلىرىدىن مەلۇمكى، بۇ قەبرىستانلىقتىكى قەبرىلەر تىك ئازگاللىق ئىككى قات گىرۋەكلىك، تىك ئازگاللىق ۋە يەر ئۇستىگە كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان شەكىلدىكى قەبرىلەردىن تەركىب تاپقان. دەپنە قىلىش ئۇسۇلىدىن قارىغاندا، كۆپىنچە جەسەتلەر ئاساسەن پۇت ـ قولى پۈكۈلگەن ھالەتتە يېنىچە ياتقۇزۇلغان، ئاز ساندىكىسى قايتا دەپنە قىلىنغان ۋە پۇت ـ قولى تۈز ھالەتتە ئوڭدىسىغا ياتقۇزۇلغان. ھەمدەپنە بۇيۇملار ساپال، مىس، تۆمۈر، تاش، سۆڭەك، ياغاچ بۇيۇملار ۋە يۇڭ توقۇلمىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ساپال قاچىلارنىڭ كۆپىنچىسى لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل، كۈل رەڭ، ۋە قارا ساپال قاچىلار بولۇپ، چۆچەك، تاۋاق، ئۈرۈق، جام، بىر قۇلاقلىق ۋە قوش قۇلاقلىق ھەر خىل ساپال ئاياق، كومزەكلەردىن تەركىب تاپقان.

بولۇپمۇ ساپال قاچىلارنىڭ كۆپىنچىسى رەڭلىك ساپال قاچىلار ھېسابلىنىدۇ. مىس ۋە تۆمۈر بۇيۇملاردىن پىچاق، بىگىز، باشاق، يىڭنە، ئۈزۈك، ھالقا قاتارلىقلار، تاش قورالالاردىن ئوغۇر ۋە ئوغۇر توقماقچىسى، كۆرەك، يارغۇنچاق، بىلەي قاتارلىقلار، ياغاچ بۇيۇملاردىن تاۋاق، قوشۇق، سوغا، كۆرەك، بىگىز، تارغاق قاتارلىقلار بايقالدى. بۇ قەبرىستانلىقتىكى ئۈچ مەزگىلگە تەۋە قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان ئەۋرىشكىلەرنىڭ كاربون 14 ئارقىلىق ئۆلچەنگەن دەۋر سانلىق مەلۇماتى (1950 ــ يىلىدىن قانچە يىل بۇرۇن ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ) 10 بولۇپ، ئۇلاردىن 4 ى 1 ـ مەزگىلگە خاس قەبرىلەرگە، 3 ى 2 ــ مەزگىلگە خاس قەبرىلەرگە، 3 ى 3 ـ مەزگىلگە خاس قەبرىلەرگە تەۋە ھېسابلىنىدۇ. بۇ 10 سانلىق مەلۇمات يۇقىرىدىكى تەرتىپ بويىچە تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت (ھەربىر سانلىق مەلۇماتتىن كېيىن ( ) بەلگىسى ئىچىگە بېرىلگەن سانلارنىڭ ئالدىنقىسى دەرەخ يىل ھالقىسىغا ئاساسەن تۈزىتىلگەن دەۋر سانلىق مەلۇماتىنى، كېيىنكىسى مىلادىيىدىن شۇنچە يىل بۇرۇن ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ):
3395±75 يىل [3650±125 يىل، م ب 1700 ـ يىل]، 3140±55 يىل [3330±135يىل، م ب 1380 ـ يىل]، 3065±55 يىل [3240±135 يىل، م ب 1290 ـ يىل]، 3060±55 يىل [3235±135 يىل، م ب 1285 يىل]؛ 3720±55 يىل [4055±85 يىل، م ب 2105 ـ يىل]، 3220±65 يىل [3430±140 يىل، م ب 1480 ـ يىل]، 2655±55 يىل [2735±115 يىل، م ب 785 ـ يىل]، 3535±80 يىل [3825±130 يىل، م ب 1875 ـ يىل]، 3405±55 يىل [3665±115 يىل، م ب 1715 ـ يىل]، 2475±80 يىل [2515±90 يىل، م ب 565ـيىل].
يۇقىرىدىكى دەۋر سانلىق مەلۇماتلىرىدىن قارىغاندا، 1ـ مەزگىلگە تەۋە قەبرىلەر سانلىق مەلۇماتىدىكى مىلادىيىدىن 1700 يىل بۇرۇن چىققىنى بالدۇر بولۇپ كەتكەن بولۇپ، قالغان ئۈچ سانلىق مەلۇمات مىلادىيىدىن 1300 يىل بۇرۇنقى چاغ ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ؛ 2 ــ مەزگىلگە تەۋە قەبرىلەر سانلىق مەلۇماتلىرىنىڭ پەرقى بىرقەدەر چوڭ بولۇپ، ئالدىنقى ئىككىسى

1 ـ مەزگىلگە تەۋە قەبرىلەرنىڭكىدىنمۇ بالدۇر بولۇپ كەتكەن، پۈتكۈل ماتېرىياللارغا ئاساسەن ئانالىز قىلغاندا، مىلادىيەدىن 785 يىل بۇرۇن چىققىنى 2 ـ مەزگىلگە ماس كېلىدۇ؛ 3 ـ مەزگىلگە تەۋە قەبرىلەر سانلىق مەلۇماتلىرىنىڭ پەرقى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئالدىنقى ئىككىسى 2 ـ مەزگىلگە تەۋە قەبرىلەرنىڭكىدىنمۇ بالدۇر بولۇپ كەتكەن، شۇڭا ئاخىرقىسى، يەنى مىلادىيەدىن 565 يىل بۇرۇن دېيىلگىنى مۇۋاپىق ھېسابلىنىدۇ[31]. دېمەك، يۇقىرىدىكى ئون سانلىق مەلۇماتنىڭ ئەڭ كىچىكلىرىنى پۈتۈن سان بويىچە ئالغاندا، يانبۇلاق قەبرىستانلىقىنىڭ دەۋرى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1200 — 500 ـ يىللار ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ.

(2) يانبۇلاق قەدىمكى شەھىرى: قۇمۇل شەھىرى توغۇچى يېزا يانبۇلاق كەنتىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى تەكشىلىككە جايلاشقان بولۇپ، قۇمۇل شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 60 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ شەھەر ئۇزۇن چاسا شەكىللىك بولۇپ، كۆلىمى تەخمىنەن 50×60 كۋادرات مېتىر. شەھەر سېپىلىنىڭ ئاساسىي قىسمى سوقما تام بولۇپ، قىسمەن جايلىرى كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان. سېپىل جەنۇبىي تېمىنىڭ سىرتىدا ئىككى ئېغىز ئۆي بولۇپ، بىرقەدەر ياخشى ساقلانغان، ئۆيلەر كارىدور ئارقىلىق ئۆزئارا تۇتاشقان، ئىشكى شەرققە قارىتىلىپ ئېچىلغان. مەزكۇر قەدىمكى شەھەر خارابىسىدا كۆپ قېتىملىق تەكشۈرۈش ۋە سىناق خاراكتېرلىك قېزىش خىزمىتى ئىشلەندى. قېزىۋېلىنغان ۋە يىغىۋېلىنغان ئاساسلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلاردىن رەڭلىك ۋە سىدام ساپال قاچىلار، تاش يارغۇنچاق، ئوغۇر توقماقچىسى، تاش چاغلىغۇچ، مىس كۆرگۈ، مىس قوڭغۇراق قاتارلىقلار بار[32].

(3) لاپچۇق قەبرىستانلىقى: قۇمۇل شەھىرى لاپچۇق يېزىسىغا جايلاشقان بولۇپ، 1983 ـ يىل 4 ـ ئايدا شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق ـ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى بۇ جايدا تەكشۈرۈش يۈرگۈزگەندە بايقالغان، ھەمدە شۇ قېتىم بىر قەبرە

قېزىلغان. قېزىش ئارقىلىق تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلارغا ئاساسەن، بۇ قەبرىستانلىق برونزا دەۋرىگە تەۋە قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزى دەپ قارالدى. قەبرىستانلىقنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 50 مېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 40 مېتىر ئەتراپىدا، قەبرىلەر جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان يۆنىلىشتە جايلاشقان بولۇپ، تىك ئازگال شەكىللىك قەبرىلەردىن ئىبارەت. تازىلانغان قەبرىلەردىن بىر قۇلاقلىق رەڭلىك ساپال تاۋاق، رەڭلىك ساپال جام ۋە برونزا بىگىز قاتارلىق ھەمدەپنە بۇيۇملار بايقالدى ㉝.

(4) قارا دۆۋە قەبرىستانلىقى: بۇ قەبرىستانلىق قارا دۆۋە يېزىلىق ھۆكۈمەتتىڭ 2 كىلومېتىر غەربىي شىمالىدىكى قىزىلچوقا كەنتىگە جايلاشقان بولۇپ، قۇمۇل شەھىرىنىڭ تەخمىنەن 70 كىلومېتىر غەربىگە جايلاشقان، كۆلىمى 5000 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. 1978 - ، 1986- ۋە 1991 - يىللىرى، شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى بىلەن قۇمۇل مەدەنىيەت يادىكارلىقلارنى قوغداش، باشقۇرۇش ئورنى بىرلىكتە بۇ قەبرىستانلىقتا ئۇچ قېتىم نۇقتىلىق قېزىش قىلىپ جەمئىي 113 قەبرە قازدى. مەزكۇر قەبرىستانلىقتىكى قەبرىلەر مەركەزلەشكەن ھالدا جايلاشقان بولۇپ، قەبرىلەر ئاساسەن ئۇزۇنچاق چاسا شەكىللىك تىك ئازگاللىق ۋە چاسا شەكىللىك تىك ئازگاللىق، ئىچىگە كېسەكتە سۇپا قوپۇرۇلغان قەبرىلەردۇر. ھەمدەپنە بۇيۇملار يۇك ۋە تېرە كىيىم - كېچەكلەر، كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملاردىن، ھەرخىل رەڭلىك ساپال بۇيۇملار؛ ياغاچ سوغا، قوشۇق، تاغاق؛ ئوغۇر توقماقچىسى؛ مىس خەنجەر، مىس بىگىز ۋە مىس زىننەت بۇيۇمى قاتارلىقلار بار. ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىدىن تاش يارغۇنچاق، ياغاچ كۆرەك، ياغاچ ئارا بار. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، يەنە ئات، كالا، قويلارنىڭ سۆڭەكلىرى، تېرىق توقمچى، يالىڭاچ ئارپا باشقىنىڭ شاكىلى قاتارلىقلار

بايقالدى. كاربون 14 ئارقىلىق ئۆلچەنگەن دەۋر سانلىق مەلۇماتىدىن تۆتى ئېلىنغان بولۇپ، ئۇلار بۇنىڭدىن 150±3300 يىل، 150±3280 يىل، 140±3265 يىل ۋە 115±2960 يىل (ھەممىسىگە دەرەخ يىل ھالقىسى ئارقىلىق ئېنىقلىما بېرىلگەن) بۇرۇنقى چاغلارغا، يەنى تەخمىنەن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1000- 1200 - يىللار ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ[34]. بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بەزى مۇتەخەسسىسلەر مەزكۇر قەبرىستانلىقنى برونزا دەۋرىگە تەۋە ھېسابلايدۇ. يانبۇلاق مەدەنىيىتى برونزا دەۋرىنىڭ ئاخىرىدىن دەسلەپكى تۆمۇر قورال دەۋرىگىچە داۋام قىلغان بولغاچقا، بىز بۇ قەبرىستانلىقنى يانبۇلاق مەدەنىيىتى تەركىبىدە تونۇشتۇردۇق.

يانبۇلاق مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى يېغىنچاقلاش ئارقىلىق، مۇنداق يەكۈن چىقىرىشقا بولىدۇ. چوڭ تېپىتكى قەبرىستانلىق، شەھەر - قەلئەلەر، ئاھالە ئولتۇراق ئىزى ۋە بىناكارلىقتا كېسەك ئىشلىتىش قاتارلىقلار، يانبۇلاق مەدەنىيىتىنى يارانقۇچىلارنىڭ ئاللىبۇرۇن ئولتۇراقلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، قارا دۆۋە قەبرىستانلىقى قاتارلىقلاردىن قېزىۋېلىنغان تېرىق توقۇچى، يالىڭاچ ئارپا ۋە دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىدىغان تاش ئوتىغۇچ، ياغاچ كۆرەك، ياغاچ ئارا، تاش چاغلىغۇچ ۋە تاش ئوغۇر قاتارلىقلار، ئەينى چاغدا ئولتۇراقلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرگەن يانبۇلاق ئاھالىلىرىنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. بىراق، يانبۇلاق مەدەنىيىتىنى يارانقۇچىلار ئاساسلىقى چارۋىچىلىق بىلەن، قوشۇمچە مۇقىم ياكى يېرىم مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. بۇ نۇقتىنى قارا دۆۋە قەبرىستانلىقى قاتارلىق ئىزلاردىن قېزىۋېلىنغان زور مىقداردىكى يۇڭ توقۇلما، تېرە، كىگىزلەر ۋە ئات، كالا، قوي قاتارلىق ھايۋانات سۆڭەكلىرى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. روشەنكى، ئەينى دەۋر ئىجتىمائىي ئىگىلىكىدە دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق بىرلىكتە مەۋجۇت

بولغان.

يانبۇلاق مەدەنىيىتىنىڭ ئېنىق يىل - دەۋرىنى بېكىتمىشتە، كاربون 14 ئارقىلىق ئۆلچەنگەن دەۋر سانلىق مەلۇماتى ئاساس قىلىنىدى ۋە بۇ مەدەنىيەتنىڭ دەۋرى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1300 — 500 - يىللارغا توغرا كېلىدۇ دەپ بېكىتىلدى.

چابخا مەدەنىيىتى — تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىغا تارقالغان دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىگە ئائىت بىر خىل ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت. مەلۇم بولۇشچە، بۇ مەدەنىيەتنىڭ دائىرىسى شەرق تەرەپتىكى خېجىڭ ناھىيىسىدىن، غەرب تەرەپتىكى ئاقسۇ كونا شەھەر ناھىيىسىگىچە بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ مەدەنىيەتكە تەۋە قەدىمكى ئىزلاردىن خېجىڭ ناھىيىسىدىكى چابخا جىلغىسى قەبرىستانلىقلىرى، بۈگۈر ناھىيىسىدىكى چۈمپاق قەبرىستانلىقى ۋە ئاقسۇ كونا شەھەر ناھىيىسىدىكى بوزدۆڭ قەبرىستانلىقى قاتارلىقلار بار.

(1) چابخا جىلغىسى قەبرىستانلىقلىرى: خېجىڭ ناھىيىسىنىڭ تەخمىنەن 30 كىلومېتىر غەربىدىكى خارمۇدۇن يېزىسىغا جايلاشقان بولۇپ، شىنجاڭ رايونىدىن ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 80 — يىللىرىدا بايقالغان تارىختىن بۇرۇنقى مۇھىم ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەتتۇر. بۇ جايغا بەش قەبرىستانلىق مەركەزلەشكەن بولۇپ، ئون نەچچە يىل ئۇزۇلدۇرمەي دېگۈدەك ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش قىلىش ئارقىلىق، نەچچە يۈز قەبرە تازىلاندى. مەزكۇر جايدىكى ئۇچىنچى نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن سىرت، قالغان تۆت قەبرىستانلىق مەزكۇر مەدەنىيەتكە تەۋە ئىز ھېسابلىنىدۇ. بۇ قەبرىستانلىقلاردىكى قەبرىلەر ئاساسەن تاش دۆۋىلىك ياكى تاش قورشاۋلىق (دائىرىلىك) قەبرىلەردىن ئىبارەت ئىككى خىلغا ئايرىلىپ، ئۇلارنىڭ ئەتراپىغا، كۆپىنچە بالىلار قەبرىسى ۋە ئات بېشى ياكى كالا بېشى كۆمۈلىدىغان ئورەكلەر كولانغان. قەبرىلەر تېك ئازگاللىق تاش لەھەتلىك (لەھەت تاشتا قويۇرۇلغان) بولۇپ، ئۈستىگە چوڭ تاشلار ياكى ياغاچلار يېپىلغان. ھەمدەپنە بۇيۇملار ساپال، مىس، تۆمۈر،

ياغاچ، تاش، سۆڭەك بۇيۇملارنى ئاساس قىلىدۇ. ساپال قاچىلار ئاساسەن قولدا ياسالغان ۋە لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل، قوڭۇر قاچىلار بولۇپ، كۆپ ساندىكىسى سىدام ھالەتتە. بىراق رەڭلىك ساپال قاچىلار بەلگىلىك سانىنى ئىگىلەيدۇ، ساپال قاچىلار بىر قۇلاقلىق ۋە قوش قۇلاقلىق كومزەك، بىر قۇلاقلىق جام، قازان، ئاياق ۋە جوغلىق كومزەك، ئۈزۈك قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بولۇپمۇ جوغلىق ساپال قاچىلار مۇشۇ مەدەنىيەتكە خاس ئالاھىدە بۇيۇم ھېسابلىنىدۇ. مىس بۇيۇملاردىن پىچاق، باشاق، بىگىز؛ تۆمۈر بۇيۇملاردىن پىچاق، بىگىز، قازان پارچىسى؛ ياغاچ بۇيۇملاردىن تاۋاق، تەڭنە، قوشۇق؛ تاش قوراللاردىن بەلەي، بىگىز؛ سۆڭەك بۇيۇملاردىن باشاق، مارجان قاتارلىقلار بار. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، يەنە نۇرغۇنلىغان دانلىق زىرائەتلەر قاچىلانغان ساپال كومزەكلەر ۋە ئات، كالا، قوي قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ سۆڭەكلىرىمۇ بايقالدى. كاربون 14 ئارقىلىق چىقىرىلغان دەۋر سانلىق مەلۇماتى جەمئىي 19 بولۇپ، ئۇلار بۇنىڭدىن 150±3185 يىل، 110±2940 يىل، 120±2935 يىل، 120±2910 يىل، 120±2875 يىل، 130±2850 يىل، 125±2690 يىل، 130±2670 يىل، 130±2645 يىل، 125±2580 يىل، 130±2575 يىل، 80±2485 يىل، 85±2420 يىل ۋە 90±2210 يىل (ھەممىسىگە دەرەخ يىل ھالقىسى ئارقىلىق ئېنىقلىما بېرىلگەن) بۇرۇن ھېسابلىنىدۇ. بۇ سانلىق مەلۇماتلار ئىچىدە، بىرىنچىسى كۆرسەتكەن ۋاقىت سەل بالدۇر، ئەڭ ئاخىرىدىكىسى كۆرسەتكەن ۋاقىت سەل ۋاقچە بولغاندىن سىرت، قالغانلىرى پۈتۈنلەي بۇنىڭدىن 2500 — 3000 يىللار بۇرۇنقى دەۋرگە، يەنى تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 500 — 1000 - يىللار ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ ㉟.

(2) چۆمپاق قەبرىستانلىقى: بۇگۇر ناھىيىسىنىڭ تەخمىنەن 18 كىلومېتىر غەربىي شىمالىدىكى چۆمپاق يېزىسى تەۋەسىگە جايلاشقان. بۇ جايدا بىرقەدەر مەركەزلەشكەن

قەبرىستانلىقتىن ئۇچى بايقالدى. بىرىنچى ۋە ئىككىنچى نومۇرلۇق قەبرىستانلىقلاردا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ نەچچە قېتىملىق ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش خىزمىتى ئىشلىنىپ، جەمئىي 50 نەچچە قەبرە تازىلاندى. قەبرىلەر تامامەن تېك ئازگال شەكىللىك بولۇپ، ئىچىگە تۇۋرۇك ئورنىتىلىپ ئۇستىگە ياغاچ يېپىلغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە يۇلغۇن شاخلىرى، چىغ، ياۋا كەندىر غولى، يانتاق ۋە سامان قاتارلىق ئوت-چۆپلەر بېسىلغان، بەزى قەبرىلەرنىڭ ئەتراپىغا بالىلار قەبرىسى، ئات بېشى، تۆگە بېشى ۋە ئىت كۆمىدىغان قوشۇمچە ئورەكلەر كولانغان. ھەمدەپنە بۇيۇملار ساپال، مىس، تۆمۇر، تاش، سۆڭەك، ياغاچ بۇيۇملار ۋە يۇڭ توقۇلما قاتارلىقلارنى ئاساس قىلغان. ساپال بۇيۇملار لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال قاچىلارنى ئاساس قىلغان. بىراق ئاز مىقداردا لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان كۇل رەڭ ساپال قاچىلارمۇ بار. رەڭلىك ساپال قاچىلارنىڭ سانى بىرقەدەر ئاز، ساپال قاچىلارنىڭ شەكلىدىن قارىغاندا، جوغلىق كومزەك، بىر قۇلاقلىق ۋە قوش قۇلاقلىق كومزەك، بىر قۇلاقلىق جام، ئاياق قاتارلىقلار بار. بولۇپمۇ جوغلىق ساپال قاچىلار بۇ قەبرىستانلىقلاردىمۇ ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. مىس بۇيۇملاردىن پىچاق، يالماق، باشاق، ساپلىق، كۆرگۈ، يىڭنە، ئېغىزدۇرۇق، ۋە بەزەك بۇيۇملار قاتارلىقلار بار. تۆمۇر بۇيۇملاردىن پىچاق، خەنجەر، ئورغاق ۋە بىگىز؛ تاش قوراللاردىن يارغۇنچاق، بىگىز؛ ياغاچ بۇيۇملاردىن تاۋاق، جام، ئاياق، باشاق قاتارلىقلار بار. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، يەنە قوينىڭ سۆڭەكلىرى بىلەن بۇغدايمۇ بايقالدى. كاربون 14 ئارقىلىق ئۆلچەنگەن دەۋر سانلىق مەلۇماتىدىن جەمئىي 14ى ئېلىندى. ئۇلار بۇنىڭدىن 130±2925 يىل، 110±2785 يىل، 135±2760 يىل، 125±2760 يىل، 130±2725 يىل، 130±2690 يىل، 125±2675 يىل، 125±2630 يىل، 140±2610 يىل، 125±2560 يىل، 90±2535 يىل، 85±2480 يىل، 100±2305 يىل ۋە 95±2250 يىل (ھەممىسىگە دەرەخ

يىل ھالقىسى ئارقىلىق ئېنىقلىما بېرىلگەن) بۇرۇنقى چاغلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇ سانلىق مەلۇماتلار ئىچىدە، ئەڭ ئاخىرىدىكى ئىككىسى كۆرسەتكەن ۋاقىت سەل كېيىنرەك بولغاندىن سىرت، قالغانلىرى تامامەن بۇنىڭدىن 2500 — 3000 يىللار بۇرۇنقى چاغلارغا، يەنى تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 500 — 1000- يىللار ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ ㊱.

(3) بوزدۆڭ قەبرىستانلىقى: ئاقسۇ ئونسۇ ناھىيە بوزدۆڭ يېزىسىنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، قەبرىلەر تاغ ئالدىدىكى بىر جىلغىنى بويلاپ شەرقىي جەنۇبتىن غەربىي شىمالغا يايىسىمان ھالەتتە تەخمىنەن 3500 مېتىر سوزۇلغان، ھەمدە گۇرۇپپىلار بويىچە تارقالغان. ھەربىر گۇرۇپپىدا كۆپ بولغاندا 10، ئاز بولغاندا بىردىن ئىككىگىچە قەبرە بولۇپ، جەمئىي 58 قەبرە بايقالدى. قەبرىلەر ئۇستىگە قويۇلغان تاشلارغا ئاساسەن بەش خىلغا ئايرىلىدۇ. مەزكۇر قەبرىستانلىقتىن ئىككى قەبرە قېزىلدى. قەبرە تۈزۈلىشى ۋە ھەمدەپنە بۇيۇملاردىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرى چاپا مەدەنىيىتىگە تەۋە بولۇشى مۇمكىن. ھەمدەپنە بۇيۇملار ساپال، مىس، تۆمۈر، تاش، سۆڭەك بۇيۇملاردىن ئىبارەت ㊲. بولۇپمۇ جوغلىق كومزەك ۋە ئۆردەك شەكىللىك كومزەك قاتارلىقلار، بۇ قەبرىستانلىقتىن قېزىۋېلىنغان بۇيۇملار ئىچىدە ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ.

چاپا مەدەنىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى يېغىنچاقلىغاندا، بۇ قەبرىستانلىقتىكى قەبرىلەرنىڭ ئۇستىگە تاش دۆۋىلەش، تاش قورشاۋ چىقىرىش ياكى توپا دۆۋىلەش ئارقىلىق بەلگە سېلىنغان. دەپنە قىلىشتا، ئاساسەن كۆپ جەسەت ئىككىنچى قېتىم دەپنە قىلىنغان، ھەمدە قەبرە ئەتراپىغا بالىلار قەبرىسى بىلەن ئات بېشى، كالا بېشى، تۆگە بېشى، ياكى ئىت، ئاتلار كۆمۈلدىغان قوشۇمچە ئازگالالار كولانغان. ئەڭ ۋەكىل خاراكتېرلىگە ئىگە ساپال قاچىلار جوغلىق كومزەك بىلەن ئىۋرىق ھېسابلىنىدۇ. گەرچە چاپا مەدەنىيىتىگە تەۋە تۇرالغۇ ئۆي ئىزى تېخى

بايقالمىغان بولسمۇ، ئەما چۈمپاق قەبرىستانلىقىدىكى قەبرىلەرنىڭ گەمە شەكىللىك قۇرۇلمىسىدىن، بۇ مەدەنىيەتنى يارىتقان قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ تۇرالغۇلىرىنىڭ ئەھۋالىنى پەرەز قىلغىلى بولىدۇ. چۈنكى، بۇ خىل گەمە شەكىللىك قۇرۇلۇش شەكلى ھازىرغا قەدەر جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بەزى جايلىرىدا ساقلانماقتا. ئەينى ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىي ئىگىلىككە كەلسەك، يارغۇنچاق قاتارلىق دان يانچىش قوراللىرى، بۇغداي، دانلىق زىرائەت قاچىلانغان كوزىلار، نۇرغۇنلىغان سىدام ۋە رەڭلىك ساپال قاچىلار، ئەينى دەۋردىكى دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ مۇئەييەن دەرىجىدە مەۋجۇتلۇقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ شۇنداقلا، قېزىۋېلىنغان ئات، كالا، تۆگە بېشى، قوينىڭ سۆڭەكلىرى ۋە ئات جابدۇقلىرى قاتارلىقلار چارۋىچىلىقنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا يەنىلا مۇھىم ئورۇندا تۇرغانلىقىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان يانبۇلاق مەدەنىيىتى بىلەن چاپخا مەدەنىيىتىدىن سىرت، شىنجاڭدا دەسلەپكى تۆمۇر قوراللار دەۋرىگە تەۋە مەدەنىيەتتىن يەنە بىرنەچچىسى مەۋجۇت. تۆۋەندە ئۇلار ئۇستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

مياۋئەرگۇ قەبرىستانلىقى، ئاداق قەبرىستانلىقى ۋە باغچىرا قەبرىستانلىقى ئوخشاش تىپتىكى مەدەنىيەتكە تەۋە بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن: مياۋئەرگۇ قەبرىستانلىقىدا جەمئىي 9 قەبرە قېزىلغان بولۇپ، قەبرە يۈزىگە تاشلار يۆمىلاق شەكىلدە دۆۋىلەنگەن. ھەمدەپنە بۇيۇملار قولدا ياسالغان سىدام ۋە لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان ساپاللارنى ئاساس قىلغان. يەر يۈزىدىن بەزى رەڭلىك ساپال پارچىلىرىمۇ يىغىۋېلىنىدى. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە مىس پالتا، ھالقا باشلىق دەستىلىك كىچىك تۆمۇر پىچاق، قىسقا تۆمۇر خەنجەر ۋە سىرلانغان بۇيۇملار پارچىلىرى قاتارلىقلار قېزىۋېلىنىدى. ئاداق قەبرىستانلىقىدىكى قەبرىلەر ئۇستىگىمۇ تاشلار يۆمىلاق شەكىلدە دۆۋىلەنگەن. قەبرىلەر ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغانلىقتىن، يەر يۈزىدىن لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال پارچىلىرى ۋە تاش پالتا قاتارلىقلار

يىغىۋېلىنىدى. باغچىرا قەبرىستانلىقىدا يۈرگۈزۈلگەن تەكشۈرۈشتە، ئاز مىقدارىدا رەڭلىك ساپال پارچىلىرى يىغىۋېلىنىدى. بۇ قەبرىستانلىقتا بايقالغان ئەھۋال ۋە يىغىۋېلىنغان ساپال پارچىلىرى ئاساس قەبرىستانلىقىنىڭكىگە ئوخشايدۇ (38).

ئاققازى، سۇ بېشى، غوجامئالدى، ياڭخي، تۇڭمەنبويى، چىغمان، دۆڭمەھەللە قەبرىستانلىقلىرى ۋە بازار، خوجى جاڭزا، دۆڭمەھەللە، سۇ بېشى قاتارلىق جايلاردىكى ئىز - خارابىلەر ۋە يارغول جىلغىسىنىڭ شىمالىي، قاغىچاق، چولاقكارىز، كۆجەي قەبرىستانلىقلىرى ۋە پارچە ساقالدىكى ئىز قاتارلىقلارنىڭ مەدەنىيىتى خاراكتېرىدە ئورتاقلىق تەرىپى خېلى كۆپ بولغانلىقتىن، ئۇلار ئوخشاش مەدەنىيەت تىپىگە تەۋە بولۇشى مۇمكىن. تۆۋەندە بۇ تىپتىكى قەبرىستانلىقتىن بىرنەچچىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

(1) سۇ بېشى قەبرىستانلىقى: پىچان ناھىيە، تۈيۇق يېزىسىنىڭ سۇ بېشى كەنتىنىڭ 2.5 كىلومېتىر جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇچ قەبرىستانلىقتا ئايرىلىدۇ. 1980 - يىلى، 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن سەككىز قەبرە، 1988 - يىلى، 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن 5 قەبرە، 1992 - يىلى 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن 39 قەبرە، 3 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن 30 قەبرە تازىلاپ قېزىلدى. 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن تازىلانغان 52 قەبرىنىڭ 22 سى تىك ئازگاللىق يان لەھەتلىك بولۇپ، سۇ بېشى قەبرىستانلىقى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان بولغاچقا، قالغان 17 قەبرىنىڭ شەكلىنى پەرق ئەتكىلى بولمايدۇ. 3 - نومۇرلۇق قېزىلغان 30 قەبرىنىڭ بىرى تىك ئازگاللىق يان لەھەتلىك بولۇپ، قالغان 29 ى تىك ئازگاللىق توپا لەھەتلىك قەبرىدىن ئىبارەت. 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تاش قورال (يارغۇنچاق، بىلەي)، ساپال قاچا (رەڭلىك ۋە رەڭسىز كومزەك) رەڭلىك ۋە سىدام ئۈرىق، جاۋۇر، ھىجىر، جام، ئاياق)، مىس بۇيۇم (ھالقا)، تۆمۈر بۇيۇم (بىگىز، پىچاق،

كەمەر توقىسى، باشاق)، ياغاچ بۇيۇم (چاچ قىسقۇچ، تاۋاق، ئېگىز پۇتلۇق ئاياق، قامچا دەستىسى)، سۆڭەك بۇيۇم (كەمەر توقىسى)، تېرە بۇيۇم (ئۇزۇن ۋە قىسقا قونچىلىق ئىچىگە كىگىز ئېلىنغان ئۆتۈك، پەلەي، ياستۇق، خالتا، غىلاپ، جۇۋا)، يۇڭ توقۇلما (ئىشتان، كۆڭلەك)، كىگىز بۇيۇم (خالتا)، ساداق (تېرىدىن تىكىلگەن ئالتە دانە قاپ بولۇپ، ئىچىگە ئايرىم ئايرىم ھالدا يا، ئوقلار قاچىلانغان)، ئات جابدۇقلىرى (نوختا، ئېغىزدۇرۇق، جاۋغايلىق، قورساق تاسمىسى، كىگىز بىلەن تېرىدىن ئىشلەنگەن ئېگەر) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. 3 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ساپال قاچا (ھېجىر، جاۋۇر، قازان، قوش ۋە بىر قۇلاقلىق كومزەك، ھەرخىل جام، چاسا قوتا، ئۇرنى)، ياغاچ بۇيۇم (قاچا ۋە دۆشە ئورنىدا ئىشلىتىلىدىغان جابدۇق، چىنە، قوشۇق، سوغا، ئۇچكىلەپ ئوت چىقىرىلىدىغان ياغاچ، قامچا دەستىسى)، مارجان (بىر تىزىق)، يا، ئوق ۋە ساداق (تۆت يۇرۇش)، تۆمۇر بۇيۇم (تۇغمىسىمان بېزەك، تاختىچە، باشاق، يىڭنە، چاچ قىسقۇچ، پىچاق، كەمەر توقىسى)، مىس بۇيۇم (كۆرگۈ)، تاش بۇيۇم (قاش قەلەم، توقماقچە)، سۆڭەك ۋە مۈڭگۈز بۇيۇم (مۈڭگۈز تارغاق، ئارغامچا تۇغۇنى يەشكۈچ، توقا)، تېرە بۇيۇملار (قاپ، تۇمار، ياستۇق) قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى 80SASM8 نومۇرلۇق قەبرىدىن ئېلىنغان ئەۋرىشكىنى ئۆلچىگەندە، ئۇنىڭ كاربون 14 دەۋر سانلىق مەلۇماتى بۇنىڭدىن 70±225 يىل بۇرۇن، دەرەخ يىل ھالقىسىغا ئاساسەن تۈزەتكەندە، بۇنىڭدىن 85±2250 يىل بۇرۇن چىققان. قەبرىلەرنىڭ شەكلى، دەپنە ئادىتى ۋە ھەمدەپنە بۇيۇملارنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، ئالدىنقى سانلىق مەلۇمات كۆرسەتكەن دەۋر بالدۇر بولۇپ كەتكەن، كېيىنكى سانلىق مەلۇماتنىڭ كۆرسەتكىنى ئەمەلىيەتكە يېقىنراق كېلىدۇ دەپ قارىلىپ، بۇ قەبرىستانلىق يېغىلىق دەۋرى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 475 — 221 - يىللار) نىڭ ئاخىرىدىن

غەربىي خەن دەۋرى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 206 — مىلادىيە 8 - يىلى) نىڭ باشلىرىغچە بولغان زامانلارغا تەۋە ھېسابلاندى. ماتېرىياللارنى سېلىشتۇرۇش ۋە تەھلىل قىلىش ئاساسىدا، 3 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىنىڭ دەۋرى يېغىلىق دەۋرىدىن غەربىي خەن دەۋرىگىچە بولغان زامانلارغا توغرا كېلىدۇ دەپ قارالدى. سۇ بېشى قەبرىستانلىقلىرىدىن، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن سىرت، يەنە تېرىق ئۇمىچى، سېرىق پۇرچاق ۋە ئۈزۈم ئۇرۇقى (ئۇچىنچى نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى 16 - نومۇرلۇق ۋە 30 نومۇرلۇق قەبرىلەرنىڭ تىندۇرما توپىسى ئىچىدىن 130 تالچە چىقتى). خۇلاسىلىگەندە، ئەينى چاغدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۇشىدا، دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق بىرلىكتە مەۋجۇت بولۇپ، قەبرىستانلىققا 0.5 كىلومېتىر كەلمەيدىغان جايدىكى تۇرالغۇ خارابىسىنى قېزىپ تازىلاشتىن قارىغاندا، ئۆز زامانىسىدا بۇ جايدا ياشىغان ئاھالىلەر كۆپ ئېغىزلىق، يېرىم گەمە شەكىللىكل ئۆيلەردە مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرگەن[39].

(2) ياڭخې قەبرىستانلىقى: مەزكۇر قەبرىستانلىق يالقۇنتاغنىڭ جەنۇبىي باغرىدىكى چۆللۈككە جايلاشقان بولۇپ، شىمالىي پىچان ناھىيىسى تۆيۇق يېزىلىق ھۆكۈمەتكە 5 كىلومېتىر، شەرقىي جەنۇبىي ياڭخې شاكەنتىگە 2 كىلومېتىر كېلىدۇ. قەبرىلەر، ئەتراپىدىكى يەر يۈزىدىن سەل ئېگىزرەك كەلگەن ئۇچ پارچە تەكشى تۆپىلىككە تارقالغان بولۇپ، 1-، 2-، 3 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقلارغا ئايرىلىدۇ. 1988 - يىل 11 - ئايدا، شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتا 77 قەبرە، 2 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتا 5 قەبرە قازدى. 2003 - يىل 3 ~ 5 - ئايلاردا، يۇقىرىدىكى تەتقىقات ئورنى بىلەن تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىدارىسى ھەمكارلىشىپ، 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتا 209 قەبرە، 2 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتا 213 قەبرە، 3 — نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتا 80 قەبرە قازدى ۋە

تازىلىدى. 1 - نومۇرلۇق قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ساپال قاچىلار بىلەن ياغاچ بۇيۇملارنى ئاساس قىلغان بولۇپ، ساپال قاچىلاردىن كومزەك، جام، ئاياق قاتارلىقلار؛ ياغاچ بۇيۇملاردىن ئۇرچۇق، تارغاق، يا ۋە ئوق قاتارلىقلار بولۇپ، يەنە مىس پالتا، مىس پىچاق، ئېغىزدۇرۇق، بېزەك بۇيۇملار قېزىۋېلىندى. بۇ قەبرىستانلىقتىن مىس بىلەن تۆمۈردىن بىرىكتۈرۈپ ياسالغان 1 دانە كەمەر توقىسى تېپىلدى، باشقا تۆمۈر بۇيۇم ئۇچرىمىدى. دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىدىن بۇغداي، تېرىق ئازراق بايقالدى. مەزكۇر قەبرىستانلىقنىڭ دەۋرى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1000 - يىلىدىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 500 - يىللىغىچە بولغان زامانلارغا تەۋە بولۇشى مۇمكىن دەپ مۆلچەرلەنمەكتە. 2 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن كومزەك، ئۇزۇرىق، ئېگىز پۇتلۇق ئاياق، جام، قازان، ئاياق، جوغلىق جام قاتارلىق قولدا ياسالغان ساپال قاچىدىن 293 دانە قېزىۋېلىنغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ 2/3 قىسمى رەڭلىك ساپال قاچا ھېسابلىنىدۇ. بۇ قەبرىستانلىقتىن قېزىۋېلىنغان ياغاچ بۇيۇملار كۆپ بولۇپ، ئۇلار سوغا، جاۋۇر، تاۋاق، قەدىمكى چالغۇ - چاڭ قاتارلىقلار ۋە يا بىلەن ئوق، قامچا قاتارلىق بىرىكمە قورالاردىن ئىبارەت. قېزىۋېلىنغان تاش بۇيۇملار بىر قەدەر كۆپ بولۇپ، ئۇلار ئاساسلىقى ئوغۇر ۋە بىلەيدىن ئىبارەت. مەزكۇر قەبرىستانلىقتىن قېزىۋېلىنغان مىس بۇيۇملار ناھايىتى ئاز بولۇپ، ئېغىزدۇرۇق، پىچاق قاتارلىقلاردۇر. بايقالغان تۆمۈر بۇيۇملارمۇ ناھايىتى ئاز، ئاساسلىقى پىچاق ھېسابلىنىدۇ. شۇنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىش كېرەككى، بۇ قەبرىستانلىقتىكى M2069 نومۇرلۇق قەبرىنىڭ ئاغزىغا يېپىلغان شاخ - شۇمبىلار قەبرە ئاغزىدىن 30 سانتىمېتىر تۆۋەنگە ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۇستى قومۇش، ئاستى دەرەخ شاخلىرىدىن ئىبارەت، دەرەخ شاخلىرى ئارىسىدىن ئۇزۇنلۇقى 115 سانتىمېتىر، تولۇقى 2.3 سانتىمېتىر كېلىدىغان بىر تال ئۇزۇم شېخى بايقالدى. يەرلىك دېھقانلارنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ مۇناقى ئۇزۇم

تېلىنىدىغان شېخى ئېكەن. 3 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن ساپال قاچىلار، ياغاچ بۇيۇملار، تاش قوراللار، تۆمۈر بۇيۇملار، ئالتۇن ۋە مىس بۇيۇملار، سۆڭەك ۋە مۈڭگۈزدىن ياسالغان بۇيۇملار، تېرە ۋە يۇڭدىن ئىشلەنگەن بۇيۇملار قېزىۋېلىندى. ساپال قاچا تۇرلىرىدىن ھېجىر، جام، كومزەك، ئۈرىق، ئاياق، ئېگىز پۇتلۇق ئاياق قاتارلىقلار؛ ياغاچ بۇيۇملاردىن جاۋۇر، تاۋاق، قولاقلىق جام، چۆمۈچ، چىنە، تارغاق، يا ۋە ئوق، سوغا قاتارلىقلار؛ تاش قوراللاردىن تاش يالپاق قورال، توقماقچە، بىلەي قاتارلىقلار؛ تۆمۈر بۇيۇملاردىن پىچاق، بىگىز، كەمەر ئىلمىكى، ئېغىزدۇرۇق، باشاق، كىچىك جام قاتارلىقلار (بۇ قەبرىستانلىقتىن قېزىۋېلىنغان تۆمۈر بۇيۇملار بىر قەدەر كۆپ)، ئالتۇن ۋە مىس بۇيۇملاردىن ئالتۇن ھالقا، ئالتۇن بۆك بېزىكى، مىس ھالقا قاتارلىقلار؛ سۆڭەك ۋە مۈڭگۈز بۇيۇملاردىن سۆڭەك شۇمەك، مۈڭگۈز جام قاتارلىقلار؛ تېرە ۋە تېرە ۋە يۇڭ بۇيۇملاردىن تېرە غىلاپ، قولقاپ، تېرە ياستۇق، يۇڭ بەلۋاغ، كىگىز مالىخاي قاتارلىقلار بار.

ياڭىدىكى ئۇچ قەبرىستانلىقنىڭ دەۋر جەھەتتە پەرقى بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت جەھەتتە بىرقەدەر بىردەكلىككە ئىگە بولۇپ، بىرونزا دەۋرىنىڭ ئاخىرىدىن دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگىچە داۋام قىلغان مەدەنىيەت ھېسابلىنىدۇ. ئىقتىسادىي فورماتسىيىدە چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق ئاساس قىلىنغان بولۇپ، قوشۇمچە يېرىك تېرىقچىلىقىمۇ بولغان⑩.

(3) قاغاچاق قەبرىستانلىقى: توقسۇن ناھىيىسىنىڭ توتەي يېزىسى قاغاچاق كەنتىگە جايلاشقان بولۇپ، غەربىي شىمال تەرىپى توقسۇن ناھىيىسىگە تەخمىنەن 17 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ قەبرىستانلىقنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 70 مېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 40 مېتىر بولۇپ، 18 قەبرە بايقالدى. قەبرىلەر تىك ئازگال شەكىللىك بولۇپ، ھەمدەپنە بۇيۇملار رەڭلىك ۋە سىدام ساپال قاچىلارنى ئاساس قىلغان. بۇنىڭدىن

باشقا، ئاز ساندا ئۇچلۇق تاش قورال قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىمۇ بايقالدى. كاربون 14 ئارقىلىق ئېنىقلانغان دەۋر سانلىق مەلۇماتىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ بۇنىڭدىن 120±2715 يىل (دەرەخ يىل ھالقىسى ئارقىلىق ئېنىقلىما بېرىلگەن) بۇرۇنقى دەۋرگە، يەنى تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 700 - يىل ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ ㊶.

ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ جەنۇبى، ئۇلانباي سۇ ئامبىرى، مورى قازاق ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ جەنۇبى ۋە كۈنەس نەسىللىك قوي فېرمىسى قاتارلىق جايلاردىكى قەبرىستانلىقلاردا بەلگىلىك ئوخشاشلىق مەۋجۇت بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىرقەدەر زىچ مۇناسىۋىتى بولۇشى مۇمكىن. تۆۋەندە بۇ مەدەنىيەت تىپىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان قەبرىستانلىقلارنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز:

ئۇلانباي سۇ ئامبىرى قەبرىستانلىقى: ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ تەخمىنەن 10 كىلومېتىر جەنۇبىدىكى جايدا بولۇپ، قەبرىستانلىق سۇ ئامبىرىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى بىر تەكشى تۆپىلىك ئۈستىگە جايلاشقان. بۇ قەبرىستانلىقتىن جەمئىي 46 قەبرە قېزىلدى. قەبرىلەر تېك ئازگال شەكىللىك ۋە تاش ساندۇقلۇقتىن ئىبارەت ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. ھەمدەپنە بۇيۇملار ساپال، مىس ۋە تۆمۈر قاتارلىق تۈرمۇش بۇيۇملىرىنى ئاساس قىلىدۇ. دېھقانچىلىققا مۇناسىۋەتلىك بۇيۇمدىن پەقەت بىر دانە ئوغۇر بايقالدى㊷. بۇلاردىن باشقا، يەنە ئات، قوي قاتارلىق ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ سۆڭەكلىرىمۇ قېزىۋېلىندى. ساپال قاچىلار ھەمدەپنە بۇيۇملارنىڭ يېرىمىنى ئىگىلىگەنلىكىگە قارىغاندا، ئەينى چاغدىكى ئاھالىلەر ئاساسەن مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ تۈرمۇش كەچۈرگەن. ھەممىگە ئايانكى، دېھقانچىلىقنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى، مۇقىم ئولتۇراقلاشقان تۈرمۇشتىن ئايرىلمايدۇ. يەنە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك ئەھۋال شۇكى، مەزكۇر قەبرىستانلىقتىن بايقالغان جەسەتلەرنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ چىشىنى قۇرت يېگەن بولۇپ، چىشىنى قۇرت يېيىش ئەھۋالىنىڭ يۇز بېرىشىنىڭ كىشىلەرنىڭ يېمەك - ئىچمەك قۇرۇلمىسى بىلەن

بەلگىلىك مۇناسىۋەتنى بولىدۇ. چىشنى قۇرت يېيىش، ئادەتتە ئاشلىقنى ئاساس قىلغان كىشىلەردە كۆپرەك كۆرۈلىدۇ، گۆش، مايىنى ئاساسلىق ئوزۇقلۇق قىلغان كىشىلەردە ناھايىتى ئاز كۆرۈلىدۇ. بۇ ئەھۋال ئەينى ۋاقىتتىكى كىشىلەرنىڭ يېمەك - ئىچمەك قۇرۇلمىسىدا دائىلىق زىرائەتتىن تەييارلانغان ئوزۇقلۇقلار خېلى نىسبەتتىن ئىگىلىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ شۇنداقلا، بۇ جايدىكى دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى بەلگىلىك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقى، ھەمدە چارۋىچىلىق بىلەن بىرلىكتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئاساسلىق ئىقتىسادىي ئىگىلىككە ئايلانغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئالغۇي، ئېۋىرغول قەبرىستانلىقلىرىنى ئوخشاش بىر خىل مەدەنىيەت تىپىگە ئايرىشقا بولىدۇ. بۇ تىپتىكى قەبرىستانلىقلار ئىچىدە، ئالغۇي ۋەكىل خاراكتېرلىك ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئالغۇي قەبرىستانلىقى: ئالغۇي، تەڭرىتاغ تىزمىسى ئوتتۇرىسىدىكى بىر جىلغا بولۇپ، توقسۇن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئورۇندا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بىرنەچچە قېتىم ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش خىزمىتى ئىشلەندى ۋە 100 دىن ئارتۇق قەبرە قېزىلدى. مەزكۇر قەبرىستانلىقتىكى قەبرىلەرنىڭ ئۈستىگە تاشلار يۆمىلاق شەكىلدە دۆۋىلەنگەن، ھەمدە تاش دۆۋىلەرنىڭ چۆرىسىگە چاسا شەكىللىك ياكى ئۇزۇن چاسا شەكىللىك تاش قورشاۋلار سېلىنغان، بەزى تاش قورشاۋلارنىڭ يېنىدا يەنە كىچىك تاش دۆۋىلىرى بار بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىگە بالىلار ياكى ئات، كالا سۆڭەكلىرى كۆمۈلگەن. قەبرىلەرنىڭ تۈزۈلۈشى ئوچ خىل. ھەمدەپنە بۇيۇملاردىن ساپال، مىس، تۆمۈر، ياغاچ، ئالتۇن - كۈمۈش، سىرلانغان بۇيۇم ۋە يېپەك توقۇلما قاتارلىقلار بار. بولۇپمۇ ساپال ۋە ياغاچ، تۆمۈردىن ياسالغان ھەرخىل تۈرمۇش بۇيۇملىرىدىن سىرت، بىر تۈركۈم چوڭ تىپتىكى مىس بۇيۇملار ۋە يولۋاس قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ ئوبرازى چۈشۈرۈلگەن ئالتۇن - كۈمۈش بۇيۇملار ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. ئىجتىمائىي ئىگىلىكى جەھەتتىن ئېلىپ

ئېيتقاندا، قەبرىلەردىن ئات، قويلارنىڭ سۆڭەكلىرى ۋە كىچىك تۆمۈر پىچاقنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك بايقىلىشى، چارۋىچىلىق خېلى تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. ئەمما ساپال بۇيۇملارنىڭ ناھايىتى كۆپ بايقىلىشى كىشىلەرنىڭ بىرقەدەر مۇقىم تۇرمۇش كەچۈرگەنلىكىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. كاربون 14 ئارقىلىق ئېنىقلانغان دەۋر سانلىق مەلۇماتى جەمئىي 23 بولۇپ، ئۇلاردىن 17سى رەسمىي ئېلان قىلىندى. ئۇلار بۇنىڭدىن 135±2725 يىل، 120±2715 يىل، 135±2650 يىل، 165±2620 يىل، 90±2525 يىل، 95±2475 يىل، 100±2460 يىل، 90±2445 يىل، 135±2385 يىل، 75±2345 يىل، 75±2340 يىل، 95±2195 يىل، 80±2150 يىل، 90±2080 يىل، 95±2040 يىل، 70±1905 يىل، 105±540 يىل (ھەممىسىگە دەرەخ يىل ھالقىسى ئارقىلىق ئېنىقلىما بېرىلگەن) بۇرۇنقى چاغلارنى كۆرسىتىدۇ⑬.

دېمەك، يۇقىرىدىكى سانلىق مەلۇماتلار ئىچىدىكى 105±540 يىل خاتا بولۇپ قالغاندىن سىرت، قالغانلىرى ئاساسلىقى بۇنىڭدىن 2000 — 2500 يىللار ئىلگىرىكى دەۋرلەر ئالدى ـ كەينىدىكى زامانلارغا توغرا كېلىدۇ.

ئۇرۇمچى رايونى تەۋەسىدىكى دۇڭخابا ئەسكى شەھىرى ۋە ۋېيزىگەي ئەسكى شەھىرى خارابىلىرى، شىخابا بويى، فاڭجياگۇ شىمالىي ئېغىزى، ۋېيزىگەي كەنتى، ۋاڭجيا جاڭزا كەنتىدىكى ماشەن، سەيۇۋېيۇ كۆلى ئەتراپى قاتارلىق جايلاردىكى قەبرىستانلىقلاردا، بەلگىلىك ئوخشاشلىقلار مەۋجۇت بولۇپ، ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى بىرقەدەر زىچ بولۇشى مۇمكىن. بۇ خارابە ۋە قەبرىستانلىقلاردا، پەقەت ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش يۈرگۈزۈلۈپ، قېزىش خىزمىتى ئىشلەنمىگەن بولسىمۇ، ئەمما يەر يۈزىدىن لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان سىدام ۋە رەڭلىك ساپال پارچىلىرى ۋە تاش قوراللار يىغىۋېلىندى. بولۇپمۇ دۇڭخابا ئەسكى شەھىرى خارابىسىدا يىغىۋېلىنغان يادىكارلىقلار ئىچىدە،

تاش پالتا ۋە يارغۇنچاقتىن ئىبارەت، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىمۇ مەۋجۇت ⑪.

مىچۇەندىكى داساۋتەن، كۈنەستىكى خېيشەنتۇ، تېكەس بىرىنچى چارۋىچىلىق مەيدانى ۋە چاپچالدىكى سوتۇنبۇلاق قەبرىستانلىقلىرىدا خېلى كۆپ ئورتاقلىق تەرەپلەر مەۋجۇت بولغاچقا، ئۇلار ئوخشاش مەدەنىيەت تىپىگە تەئەللۇق بولۇشى مۇمكىن. يۇقىرىقىلار ئىچىدە بىرقەدەر ئەتراپلىق تەكشۈرۈلگەن سوتۇنبۇلاق قەبرىستانلىقىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

سوتۇنبۇلاق قەبرىستانلىقى: چاپچال شىبە ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ تەخمىنەن 50 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدىكى چوڭ بۇغرا يېزىسى سوتۇنبۇلاق كەنتىنىڭ ئەتراپىغا جايلاشقان. بۇ قەبرىستانلىقتا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئىككى قېتىم قېزىش قىلىنىپ 36 قەبرە تازىلاندى. قەبرىلەر تىك ئازگال شەكىللىك يان لەھەتلىك، ئۇزۇن چاسا شەكىللىك تىك ئازگاللىق ۋە قوش لەھەتلىكتىن ئىبارەت ئۈچ خىل شەكىلدە بولۇپ، ئۈستىگە شېغىل ياكى توپا دۆۋىلەنگەن، ھەمدەپنە بۇيۇملار ئاساسەن ساپال بولۇپ، رەڭلىك ساپال كۆپ سانىنى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە مىس قوڭغۇراق، مىس ھالقا، تۆمۈر پىچاق، تاش بىگىز، تاش يارغۇنچاق ۋە كالا، قوي قاتارلىق ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ سۆڭەكلىرىمۇ بار. كاربون 14 ئارقىلىق ئېنىقلانغان دەۋر سانلىق مەلۇماتىدىن ئۈچى بولۇپ، ئۇلار بۇنىڭدىن 70±2510 يىل، 80±2405 يىل، 70±2295 يىل (ھەممىسىگە دەرەخ يىل ھالقىسى ئارقىلىق ئېنىقلىما بېرىلگەن) بۇرۇنقى دەۋرلەرگە، يەنى تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 200 — 500- يىللار ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ ⑮.

سانجى ئوبلاستى تەۋەسىدىكى سىداۋگۇ، مورى دەرياسىنىڭ قىرغىقى، 61 كىلومېتىر، 63 كىلومېتىر، شىنخۇ، بەنجىيگۇ، شىنخۇلياڭ، شۇيمۇخي دەريا بويى، جىشىنلياڭ گېدا، تېرەكتى، غەربىي كارىز، لۇەنزاگاڭ قاتارلىق جايلاردىكى خارابىلارنىڭ بەزى تەرەپلىرى ئوخشىشىپ قالىدۇ، قارىغاندا، بۇلارنىڭمۇ بەلگىلىك

مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا، تۆۋەندە ئۇلاردىن بىرنەچچىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

(1) سىداۋگۇ خارابىسى ئىزى: موري ناھىيىسىنىڭ تەخمىنەن 10 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدىكى ئورۇنغا جايلاشقان. بۇ خارابىدە بىرقەدەر كىچىك كۆلەملىك قېزىش خىزمىتى ئىشلىنىپ، تەخمىنەن 200 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان دائىرە ئىچىدە، ئولتۇراق ئۆيي ئىزى، كۇل ئازگىلى ۋە قەبرىستانلىق بايقالدى. ئۆينىڭ قۇرۇلمىسى ئېنىق ئەمەس بولۇپ، پەقەت تۇۋرۇك ئۇلى بىلەن ئوچاقلار بايقالدى. ئوچاقلارنىڭ كۆپى شېغىل تاش بىلەن قوپۇرۇلغان بولۇپ، قىسمەنلىرى توپا بىلەن ياسالغان. بۇ ئورۇندا تۆت قەبرە قېزىلدى. مەزكۇر خارابىلىكتىن قېزىۋېلىنغان ۋە يىغىۋېلىنغان يادىكارلىقلار ساپال، تاش، سۆڭەك ۋە مىس بۇيۇملارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ساپال قاچىلار قولدا ياسالغان. ئۇلار لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان سىدام ۋە رەڭلىك قىزىل ساپال قاچىلار بولۇپ، بىر قۇلاقلىق ۋە قوش قۇلاقلىق كومزەك، بىر قۇلاقلىق جام، قازان، ئاياق قاتارلىق تۇرمۇش بۇيۇملىرىدىن ئىبارەت. تاش قوراللاردىن دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك ئوغۇر ۋە ئوغۇر تېشى، يارغۇنچاق، دان يانجىغۇچ، چاغلىغۇچ، چانىغۇچ قاتارلىقلار بايقالدى. مەزكۇر خارابىنىڭ كاربون 14 ئارقىلىق ئېنىقلانغان دەۋر سانلىق مەلۇماتىدىن جەمئىي توققۇزى بولۇپ، ئۇلار بۇنىڭدىن 3010±105 يىل، 2650±130 يىل، 2510±75 يىل، 2460±75 يىل، 2410±75 يىل، 2355±90 يىل، 2345±90 يىل، 2020±75 يىل، 1460±80 يىل (ھەممىسىگە دەرەخ يىل ھالقىسى ئارقىلىق ئېنىقلىما بېرىلگەن) بۇرۇنقى دەۋرلەرنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە، ئەڭ ئاخىرىدىكىسى خاتا بولغاندىن سىرت، قالغانلىرى بۇنىڭدىن 2000 — 3000 يىللار بۇرۇنقى دەۋرلەرگە، يەنى تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 100 — 1000 ـ يىللار ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ ⑯.

(2) بەنجىبىگۈ خارابىسى: چىتەي ناھىيىسىنىڭ تەخمىنەن 45 كىلومېتىر جەنۇبىدىكى بەنجىبىگۈ يېزىسىغا جايلاشقان. بۇ خارابىدە تەكشۈرۈش يۈرگۈزۈلدى ۋە ھەمدە سىناق تەرىقىسىدە بىر ئازگال قېزىلىپ نۇرغۇن ساپال پارچىلىرى بايقالدى. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە بەزى تاش قوراللارمۇ يىغىۋېلىندى. ساپال پارچىلىرى قولدا ياسالغان ۋە لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال قاچىلار بولۇپ، سىدام ۋە رەڭلىك ساپال پارچىلىرى بار. تاش قوراللار ئاساسەن بولقا، پالتا، ئوغۇر تېشى ۋە ئوغۇر قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بايقالغان يادىكارلىقلاردىن قارىغاندا، ئەينى ۋاقىتتا مۇشۇ جايدا تېرىقچىلىق قىلغان قەدىمكى ئاھالىلەر مۇقىمراق ئولتۇراقلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرگەن، ئىجتىمائىي ئىگىلىكىدە دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلغان بولۇشى مۇمكىن ⑰.

شەمىرشەك قەبرىستانلىقى: ئالتاي شەھرىنىڭ 12 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدىكى شەمىرشەك يېزىسىغا جايلاشقان. بۇ جايدا، تاش تاۋۇتلۇق قەبرىلەر بىلەن تاش ھەيكەللىك تاش تاۋۇتلۇق قەبرىلەر ئون نەچچە ئورۇندا بار بولۇپ، 1963 - يىلى قېزىش خىزمىتى ئىشلەندى ۋە 32 قەبرە قېزىلدى. گەرچە قېزىلغان قەبرىلەرنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە مەدەنىيەت مەزمۇنى بىرقەدەر مۇرەككەپ ۋە ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى ئانچە ئېنىق بولمىسىمۇ، بىراق بۇ تېپىتىكى مەدەنىيەتنىڭ خېلى ئۇزاق ۋاقىت داۋاملاشقانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ھازىرقى تونۇشقا ئاساسلانغاندا، ئۇنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 7 - ئەسىردىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3 - ئەسىرگىچە بولۇپ، كېيىنكى مەزگىلى مىلادىيە 8 - ئەسىرگىچە داۋام قىلغان. ھەمدەپنە بۇيۇملار ئازراق بولۇپ، ساپال، تاش، سۆڭەك، مىس ۋە تۆمۈر بۇيۇم قاتارلىقلار قېزىۋېلىندى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە، ساپال كومزەك، ساپال ئۈزۈك، تاش كومزەك، تاش جام، تاش چىراغ، مىس پىچاق، مىس كۆرگۈ، تۆمۈر پىچاق قاتارلىق تۇرمۇش بۇيۇملىرى ۋە تاش باشاق،

سۆڭەك باشاق، مىس باشاق ۋە نەيزىدىن ئىبارەت ھەربىي قورال - ياراقلاردىن سىرت، يەنە ئوغۇر تېشى، ئوغۇر ۋە تۆمۈر كەكە قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى بار ⑱.

كۈنەستىكى تۆمۈرلۈك قەبرىستانلىقى، 71 - تۈۋەن بىرىنچى لېيەن بېلىق كۆلچىكى يېنىدىكى خارابە، نىلقىدىكى نۇراسىي ۋە يۈەنتۇ تېغى مىس كېنى خارابىسى بەزى جەھەتلەردە ئوخشاپ كەتكەنلىكتىن، بىرقەدەر زىچ مۇناسىۋەتتە بولۇشى مۇمكىن. تۆۋەندە ئۇ ئىز، خارابىلەردىن بىرنەچچىنى قىسقىچە تونۇشتۇرىمىز.

(1) تۆمۈرلۈك قەبرىستانلىقى: كۈنەس ناھىيىسىنىڭ تەخمىنەن 30 كىلومېتىر غەربىي شىمالىدا بولۇپ، قەبرىلەر ئاۋۇال تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى تۆپىلىككە جايلاشقان. مەزكۇر قەبرىستانلىقتا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئىككى قېتىم قېزىش قىلىنىپ، جەمئىي 15 قەبرە تازىلاندى. قەبرىلەرنىڭ ئۈستىدىكى يۇمىلاق شەكىللىك توپا دۆۋىلىرى كۆپىنچە جەنۇبتىن شىمالغا يۆنەلگەن ھالەتتە تېزىلغان بولۇپ، ئارىلىقى 30 — 100 مېتىرچە كېلىدۇ. قېزىلغان قەبرىلەردىن قارىغاندا، قەبرىلەرنىڭ شەكلى ئۇزۇن چاسا شەكىللىك تىك ئازگاللىق ۋە ئۇزۇن چاسا شەكىللىك تىك ئازگاللىق يان لەھەتلىكتىن ئىبارەت ئىككى خىل بولۇپ، ھەمدەپنە بۇيۇملار لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال قاچىلارنى ئاساس قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە ساپلىق، مىس كۆرگۈ، مىس چاچ قىسقۇچ، مىس بىگىز، مىس باشاق، ئوغۇر، يارغۇنچاق، سۆڭەك باشاق ۋە ئات، قويلارنىڭ سۆڭەكلىرى قاتارلىقلار بايقالدى. كاربون 14 ئارقىلىق ئېنىقلانغان دەۋر سانلىق مەلۇماتىدىن ئۇچى بولۇپ، ئۇلار بۇنىڭدىن 110±2595 يىل، 75±2390 يىل، 75±2190 يىل (ھەممىسىگە دەرەخ يىل ھالقىسى ئارقىلىق ئېنىقلىما بېرىلگەن) بۇرۇنقى چاغلارغا، يەنى تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 250 — 650 - يىللار ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ⑲.

(2) 71 — تۈۋەن بىرىنچى لېيەن بېلىق كۆلچىكى

يېنىدىكى خارابە: كۈنەس ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى كۇنەس دەريا سىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا يەنى ئېقىن سۇنىڭ يىمىرىلىشىدىن ھاسىل بولغان يېرىم ئارال شەكلىدىكى تۆپىلىك ئۈستىگە جايلاشقان. مەزكۇر خارابىدە قەزىش خىزمىتى ئىشلىنىپ، ئۆي ئىزى، كالا ۋە كۇل ئازگىلى بايقالدى. ئۆي ئىزى يېرىم گەمە شەكىلدە بولۇپ، ئۇزۇن چاسا شەكىللىك ۋە يۇمىلاق شەكىللىكتىن ئىبارەت ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. ئۆيلەرنىڭ ئوتتۇرىسى ۋە چۆرىلىرىدە تۇۋرۇك ئۇلى بار. كاڭمۇ يېرىم گەمە شەكىلدە، ئۈستى لاي بىلەن سۇۋالغان بولۇپ، ئوتتا كۆيگەن ئىزنى كۆرگىلى بولىدۇ. قەبرىلەر چاسا شەكىللىك تىك ئازگاللىق ۋە تىك ئازگاللىق يان لەھەتلىكتىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكىلدە. خارابىدىن قەزىنۇبلىنغان يادىكارلىقلاردىن ساپال، تاش، سۆڭەك، مىس ۋە تۆمۇر بۇيۇم قاتارلىقلار بار. ساپال قاچىلارنىڭ كۆپى لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال قاچىلار بولۇپ، رەڭلىك ساپال قاچىلارنىڭ سانى ئاز. تاش قورالالاردىن بىلەي، ئوغۇر تېشى ۋە چاينغۇچ قاتارلىقلار بار. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە سۆڭەك باشاق، سۆڭەك پىچاق، مىس چاچ قىسقۇچ، تۆمۇر پىچاق قاتارلىق بۇيۇملارمۇ بايقالدى ⑤⓪. شۇنى ئەسكەرتىپ قويۇش زۆرۈركى، بۇ خارابىدىن مىس نۆكەر ھەيكىلى، روبىرو جۇپ ھايۋان شەكىللىك مىس ھالقا، تۆت قۇلاقلىق مىس داڭقان، جۇپ ئېيىق ھەيكىلى قوندۇرۇلغان چاسا مىس پەتنۇس قاتارلىق چوڭ تىپتىكى مىس بۇيۇملار بايقالدى ⑤①.

ئىلى ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى قارا تۆپە، شات، پوما، سارقوبۇ قەبرىستانلىقلىرىنىڭ مەدەنىيەت خاراكتېرى ئوخشاش بولغانلىقتىن، بىر خىل مەدەنىيەت تىپىگە تەۋە بولۇشى كېرەك. تۆۋەندە ئۇلارنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

(1) قارا تۆپە قەبرىستانلىقى: نىلقا ناھىيىسى تەۋەسىدىكى قاش دەريا سىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا جايلاشقان. بۇ ئورۇندا قەزىش قىلىنىپ، جەمئىي ئۇچ قەبرە تازىلاندى. قەبرىلەر

ئېتىزلىق ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، جەنۇبتىن شىمالغا يۆنەلگەن ھالەتتە تىزىلغان، ھەمدەپنە بۇيۇملاردىن ئاساسەن قولدا ياسالغان ۋە لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان سىدام، قىزىل ساپال ئاياق، تاۋاق، ھېجىر، كومزەك قاتارلىقلار بار، بۇنىڭدىن باشقا، يەنە مىس چاچ سانجىغۇچ، مىس مارجان، تۆمۈر خەنجەر، ئالتۇن ياپراقلىرى ۋە ئۆي چارۋىلىرىنىڭ سۆڭەكلىرى قاتارلىقلارمۇ بايقالدى (52).

(2) شات قەبرىستانلىقى: موڭغۇلكۈرە ناھىيىسىنىڭ 18 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدىكى شات يېزىسى شات كەنتىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان. قەبرىلەر ئاساسەن شات دەرياسىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى تەكشى تۆپىلىك ئۈستىگە ئورۇنلاشقان بولۇپ، سانى تەخمىنەن 50 چە كېلىدۇ. بۇ قەبرىلەر ئىچىدە، چوڭ تىپتىكىسىدىن 10 قەبرە بولۇپ، قالغانلىرى ئوتتۇراھال ۋە كىچىك قەبرىلەر ھېسابلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى جەنۇبتىن شىمالغا يۆنەلگەن ھالەتتە تىزىلغان. بۇ قەبرىستانلىقتا قېزىش قىلىنىپ، 30 قەبرە تازىلاندى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە، خەن دەۋرىدىكى ئۇيسۇنلارنىڭ قەبرىلىرىدىن سىرت، يەنە مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 5 - ئەسىردىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3 - ئەسىرگىچە بولغان زامانلارغا تەۋە بولغان ساك قەبرىلىرى بار. قېزىۋېلىنغان ھەمدەپنە ساپال بۇيۇملار ئاساسەن سىدام ساپال كومزەك، ئىۋرىق، ئاياق قاتارلىق تۇرمۇش بۇيۇملىرى بولۇپ، رەڭلىك ساپال قاچا ناھايىتى ئاز بايقالدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە سۆڭەك، مىس، تۆمۈر بۇيۇم ۋە سىرلانغان بۇيۇم پارچىلىرى قاتارلىق نەرسىلەرمۇ بايقالدى (53).

يۇقىرىدا قىسقىچە تونۇشتۇرۇلغان مەدەنىيەتلەر ۋە ئوخشاش مەدەنىيەت تىپىگە ئائىت قەبرىستانلىق ۋە خارابە، ئىزلاردىن سىرت، بۇ دەۋرگە ئائىت قەبرىستانلىقلاردىن يەنە تۆۋەندىكىلەر بار.

(1) زاغونلۇق قەدىمكى قەبرىستانلىقى: چەرچەن ناھىيىسىنىڭ توغراقلىق يېزىسىدىكى زاغۇنلۇق كەنتىنىڭ 2

كىلومېتىر غەربىگە، يەنى بوستانلىقنىڭ ياقىسىدىكى قۇملۇققا جايلاشقان بولۇپ، ئورنى چەرچەن دەرياسىنىڭ 10 كىلومېتىر غەربىدىكى ئېگىز تېررااسادا. قەبرىلەر ئاساسەن تۆپىلىكنىڭ ئۈستىگە جايلاشقان بولۇپ، شالاڭ - زىچلىقى تەكشى ئەمەس. كۆلىمى 35 مىڭ كۋادرات مېتىر، نۆۋەتتە تەكشۈرگەن ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، زاغۇنلۇق كەنتى بوستانلىقى بىلەن ئۇنىڭ چېت ياقىسىدىكى بەش ئورۇنغا چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغان قەبرىلەر توپى ئورۇنلاشقان. 1- نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتا، 1985 - يىلى (بەش قەبرە) ، 1988- يىلى (ئىككى قەبرە) ۋە 1996 — يىلى (102 قەبرە) ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش قىلىنىپ، جەمئىي 109 قەبرە تازىلاندى. قەبرىلەرنىڭ بۇزۇلۇش ئەھۋالى ناھايىتى ئېغىر بولغاچقا، يەر يۈزىدىن قەبرىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىنىڭ ئولتۇرۇشۇپ كەتكەنلىكىنى ياكى قەبرە دۆۋىلىرىنىڭ ھالقىسىمان شەكىلدە بولۇپ قالغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. قەبرىلەرنى شەكلىگە ئاساسەن ئۇزۇنچاق چاسا شەكىللىك تىك ئازگاللىق توپا لەھەتلىك قەبرىلەر، ئۇزۇنچاق چاسا شەكىللىك تىك لەھەتلىك لاپاسلىق قەبرىلەر ۋە تاق يوللۇق ئۇزۇنچاق چاسا شەكىللىك تىك لەھەتلىك لاپاسلىق قەبرىلەردىن ئىبارەت ئۈچ خىلغا ئايرىغىلى بولىدۇ. قەبرىلەر ئەتراپىدا بالىلار قەبرىسى ۋە ئات كۆمۈلگەن ئازگاللار بار. ھەمدەپنە بۇيۇملار ياغاچ، ساپال بۇيۇملار، كىگىز، تېرە، يۇڭ توقۇلمىلارنى ئاساس قىلغان بولۇپ، يەنە سۆڭەك، مۈڭگۈزدىن ياسالغان بۇيۇملار، ئۆسۈملۈكتىن ياسالغان بۇيۇملار، مىس، تۆمۈر، ئالتۇن بۇيۇملار ۋە ئاز مىقداردا تاش قوراللارمۇ بار. قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلار ساپال كومزەك، جوغلىق ساپال ئىۋرىق، ياغاچ تاۋاق، ياغاچ سوغا، ياغاچ چوكا، ياغاچ قوشۇق قاتارلىق تۈرمۇش بۇيۇملىرىنى ۋە تاش ئۇغۇر، يارغۇنچاق ۋە ياغاچ كۆرەك قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش بۇيۇملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، يۇلغۇن شېخىدىن قىلىنغان زىخقا ئۆتكۈزۈلگەن قوي قوۋۇرغىسى (كاۋاپ) ، تېرىق توقاچ،

قۇيماق، تولغىما قۇيماق (ماخار)، قازان نېنى، قوي گۆشى قاتارلىق يېمەكلىكلەر، مېۋىلەردىن قۇرۇق ئۈزۈم، زىرائەتلەردىن تېرىق، كېۋەز يەنە سامان ۋە قوي، كالا، ئات قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ سۆڭەكلىرى بايقالدى. زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى قەبرىلەرنىڭ دەۋرى ئۈچ مەزگىلگە ئايرىلىدۇ. 1- نومۇرلۇق قەبرىستانلىقنى مىسالغا ئالساق، M61 نومۇرلۇق قەبرىدىن چىققان تاياقچىدىن ئېلىنغان كاربون 14 دەۋر سانلىق مەلۇماتى 76±3458 بولۇپ، 1 - مەزگىلگە تەۋە دەپ قارالغان بۇ قەبرىنىڭ دەۋرى دەسلەپكى قەدىمدە بۇنىڭدىن تەخمىنەن 3000 يىل بۇرۇنقى چاغلارغا توغرا كېلىدۇ دەپ مۆلچەرلەنمەكتە؛ 2 - مەزگىلگە تەۋە سانالغان 96MI، 96M4، 96M14، 96M24، 85M2، 85M4 نومۇرلۇق قەبرىلەردىن چىققان ياغاچ ئەۋرىشكىلىرىدىن ئېلىنغان كاربون 14 دەۋر سانلىق مەلۇماتلىرى 60±2742، 59±2339، 61±2771، 61±2846، 115±2960، 120±2690 بولۇپ 2 - مەزگىل مەدەنىيىتىگە تەۋە قەبرىلەرنىڭ دەۋرى ئەمىنىيە — غەربىي خەن (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 770 - يىلىدىن مىلادىيە 8- يىلىغىچە) زامانلىرىغا توغرا كېلىدۇ دەپ مۆلچەرلەنمەكتە؛ M60 نومۇرلۇق قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان «ئۇزۇن ئۆمۈر سۈرگەيلا، نەۋرە - چەۋرە كۆرگەيلا» دېگەن خەنزۇچە خەت كەشتىلەنگەن كىمخاب، M49 نومۇرلۇق قەبرىدىن چىققان ئەينەك جام، M49 ۋە M73 نومۇرلۇق قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان سىرلانغان ياغاچ ئەمبەل قاتارلىقلارغا ئاساسەن، 3 - مەزگىلگە تەۋە قەبرىلەرنىڭ دەۋرى شەرقىي خەن - جىن (مىلادىيە 25 — 420 - يىللار) زامانلىرىغا توغرا كېلىدۇ دەپ قارالماقتا. 1996 - يىلى، زاغۇنلۇق 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىن قېزىلغان قەبرە 102 بولۇپ، ئۇلاردىن 90 قەبرە 2 - مەزگىل مەدەنىيىتىگە تەۋە ھېسابلىنىدۇ. دېمەك، 2 - مەزگىل مەدەنىيىتى زاغۇنلۇق قەبرىستانلىقىدىكى ئاساسلىق ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەتتۇر(54).

(2) شامبابا قەبرىستانلىقى: تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ 4 كىلومېتىر شىمالىدىكى تاشقورغان دەريا سىنىڭ سول قىرغىقىدىكى تۆپىلىك ئۈستىگە جايلاشقان بولۇپ، قەبرىلەرنىڭ ئۈستىدىكى تاش دۆۋىلىرى ۋە تاش دائىرىلىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ. 1976 - ۋە 1977- يىللىرى ئارخېئولوگىيە خادىملىرى بۇ جايدا قېزىش قىلىپ، جەمئىي 40 قەبرىنى تازىلىدى. قەبرىلەر ئۇزۇن چاسا شەكىللىك بولۇپ، بەزىلىرىنىڭ لەھىتىدە لاپاس بار. بۇ قەبرىستانلىقتا كۆيدۈرۈپ دەپنە قىلىش ۋە قەبرىگە دەپنە قىلىشتىن ئىبارەت ئىككى خىل دەپنە قىلىش ئۇسۇلى مەۋجۇت. قېزىۋېلىنغان ھەمدەپنە بۇيۇملاردىن ساپال، مىس، تۆمۈر ۋە ياغاچ بۇيۇم قاتارلىقلار بار. ساپال بۇيۇملار لېپىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ۋە كۈل رەڭ، قوڭۇر ساپال قاچىلاردىن ئىبارەت بولۇپ، قازان، كومزەك، ئاياق، جام، تاۋاق قاتارلىقلارنى ئاساس قىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە مىس باشاق، مىس بىلەزۈك، مىس ھالقا، مىس ئۈزۈك، دەستە بېشى، ھالقا شەكىللىك تۆمۈر پىچاق، تۆمۈر بىلەزۈك، تۆمۈر ئۈزۈك، ياغاچ تاۋاق، ياغاچنى بۇرغىلاپ ئوت ئېلىش سايمىنى، قوي ۋە قۇشلارنىڭ سۆڭەكلىرى قاتارلىقلار بار. كاربون 14 ئارقىلىق ئېنىقلانغان دەۋر سانلىق مەلۇماتىدىن جەمئىي بەشى بولۇپ، ئۇلار بۇنىڭدىن 185±4885 يىل، 105±2850 يىل، 120±2665 يىل، 80±2505 يىل ۋە 80±2475 يىل (ھەممىسىگە دەرەخ يىل ھالقىسى ئارقىلىق ئېنىقلىما بېرىلگەن) بۇرۇنقى زامانلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇ سانلىق مەلۇماتلار ئىچىدە، بىرىنچىسى كۆرسەتكەن دەۋر سەل بالدۇر بولۇپ قالغاندىن سىرت، قالغانلىرى بۇنىڭدىن 2500 — 2800 يىل بۇرۇنقى زامانلارغا، يەنى تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 500— 900 - يىللار ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ (55).

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان مەدەنىيەتلەر، قەبرىستانلىقلار ۋە خارابە، ئىزلاردا، ئاساسەن تۆمۈر بۇيۇملار بايقالدى. ئۇلارنىڭ ئېنىق دەۋرى تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1000 - يىللىدىن

مىلادىيە ئەتراپىغىچە بولغان زامانلارغا توغرا كېلىدۇ. گەرچە بەزى خارابە ۋە قەبرىستانلىقلاردا تۆمۈر بۇيۇملار تېخىچە بايقالمىغان ياكى كاربون 14 ئارقىلىق ئېنىقلىنىدىغان دەۋر سانلىق مەلۇماتى ئۆلچەنمىگەن بولسىمۇ، ئەمما قەبرىلەرنىڭ شەكلى ۋە خارابىلەردىن مەلۇم بولغان ئەھۋاللار، تۆمۈر بۇيۇم بايقالغان ۋە كاربون 14 ئارقىلىق دەۋرى ئېنىقلانغان خارابە ياكى قەبرىستانلىقلارنىڭكىگە ئوخشاش بولغاچقا، ئۇلاردىمۇ تۆمۈر بۇيۇملار مەۋجۇت بولۇشى مۇمكىن. يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان خارابە، ئىزلاردىن بايقالغان تۆمۈر بۇيۇملار ئېغىر دەرىجىدە داتلىشىپ كەتكەن ۋە ئانالىز قىلىنمىغان بولسىمۇ، بىراق ھازىرغا قەدەر بايقالغان تۆمۈر بۇيۇملارنىڭ سانى ۋە تۈرى يەنىلا بىرقەدەر كۆپ بولۇپ، ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى، تۇرمۇش بۇيۇملىرى ۋە بېزەك بۇيۇملارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان خارابە - ئىزلاردىن باشقا، يېقىنقى يىللاردا قېزىلغان ۋە دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىگە تەۋە بولغان خارابە - ئىزلاردىن تۆۋەندىكى ئۈچ قەبرىستانلىقنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش كېرەك.

(1) چوڭكۆك 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقى

2001 - يىل 8-9- ئايلاردا، شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى نىلقا ناھىيىسىدىكى چوڭكۆك 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدا 55 قەبرە قازدى. قېزىۋېلىنغان ھەمدەپنە بۇيۇملار ساپال قاچا، ياغاچ بۇيۇم، تۆمۈر بۇيۇم، سۆڭەك بۇيۇم ۋە مىس بۇيۇملاردىن ئىبارەت بولۇپ، سانى 100 دىن ئاشىدۇ. ساپال قاچىلاردىن جام، ئىۋرىق، كومزەك، ئاياق، نەيچىسىمان جوغلىق كومزەك، لوڭقا، جاۋۇر قاتارلىقلار؛ ياغاچ بۇيۇملاردىن جاۋۇر، ئاياق قاتارلىقلار؛ تۆمۈر بۇيۇملاردىن پىچاق (ئومۇمەن قوي سۆڭەكلىرى بىلەن ساپال ئاياق ياكى ياغاچ جاۋۇر ئىچىگە سېلىنغان ھالەتتە بايقالدى)، بىگىز قاتارلىقلار؛ مىس بۇيۇملاردىن بىر دانە پىچاق (بىلەي تاش بىلەن بىرگە) بايقالدى. مەزكۇر قەبرىستانلىقنىڭ كاربون 14 دەۋر سانلىق مەلۇماتىدىن

ئىككىسى ئۆلچەنگەن بولۇپ، بىرىنىڭ مۇتلەق دەۋرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 984 — 830 - يىللارنى، يەنە بىرىنىڭ مۇتلەق دەۋرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1040～906 - يىللارنى كۆرسىتىدۇ. يۇقىرىقى دەۋر سانلىق مەلۇماتلىرى مەزكۇر قەبرىستانلىقنىڭ دەۋرىنىڭ يۇقىرى چېكى بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ دەۋرىنىڭ تۆۋەن چېكى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 500 - يىلى ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ. ⑯

(2) جىرىنتوقاي قەبرىستانلىقى

2003 — يىل 4～10 — ئايلاردا، شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى نىلقا ناھىيىسىدىكى جىرىنتاي سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلۇشىغا ماسلىشىش يۈزىسىدىن مەزكۇر قەبرىستانلىقتا 630 قەبرە قازدى. بۇ جايدىكى قەبرىلەرنىڭ يەر ئۈستىدىكى بەلگىسى ئىككى خىل، يەنى تاش دۆۋىلىك — تاش دائىرىلىك ۋە توپا دۆۋىلىك بولۇپ، تاش دۆۋىلىك- تاش دائىرىلىك قەبرىلەر كۆپ سانىنى ئىگىلەيدۇ. كۆپ ساندىكى قەبرىلەردە ھەمدەپنە بۇيۇم يوق بولۇپ، قالغانلىرىدا ھەمدەپنە بۇيۇم ناھايىتى ئاز، قەبرىلەردىن ئومۇمەن تۆمۇر پىچاق بىلەن قوي سۆڭىكىلا بايقالدى. ساپال قاچىلار 20 دانچە بولۇپ، لېيىنغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال قاچىلارنى ئاساس قىلغان، رەڭلىك ساپال قاچىلار ئاز. ساپال قاچىلاردىن كومزەك، جام، ئىۋرىق، ئاياق، جاۋۇر قاتارلىقلار بار. مىس بۇيۇملاردىن ئاياق، پىچاق، ھالقا؛ تاش بۇيۇملاردىن توقماقچە، بىلەي، قاش قەلەم؛ سۆڭەك بۇيۇملاردىن كەمەر توقىسى، بېزەك، ئۇرچۇق ۋە مارجان قاتارلىقلار بولۇپ، تۆمۇر بۇيۇملار پىچاقنى ئاساس قىلغان، مۇتلەق كۆپ ساندىكى بۇيۇملار دات يەپ چىرىگەن. يۇقىرىدىكىلەر تاش دۆۋىلىك - تاش دائىرىلىك قەبرىلەردىن چىققان يادىكارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ. توپا دۆۋىلىك قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىنتايىن ئاز بولۇپ، ساپال قاچىلار ئۇچرىمىدى. ھەمدەپنە بۇيۇملارنىڭ كۆپىنچىسى تۆمۇر پىچاق بىلەن قوي سۆڭەكلىرىدىن ئىبارەت.

تۆمۇر پىچاقلارنى دات يەپ كەتكەن. بۇ خىل قەبرىلەردىن مىس كەمەر توقىسى، كاربون بىلەزۈك، مىس بىلەزۈك، تاش ئۇرچۇق، سۆڭەك باشاق، سۆڭەك كەمەر توقىسى ۋە مىس بېزەك قاتارلىق بۇيۇملار بايقالدى. بۇ قەبرىستانلىقنىڭ كاربون 14 دەۋر سانلىق مەلۇماتى ئۆلچەنمىدى. لېكىن مۇتەخەسسىسلەر ئالاقىدار ماتېرىياللارنى تەھلىل قىلىش ئاساسىدا، ئۇنىڭ دەۋرى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 5 - ئەسىر ئەتراپىدا دەپ مۆلچەرلەيدۇ(57).

(3) تۆۋەندىكى بەلدىر قەبرىستانلىقى

بۇ قەبرىستانلىق تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى بەلدىر يېزىسىنىڭ شىمىدى كەنتى بىلەن تۆۋەنكى بەلدىر كەنتى تەۋەسىگە جايلاشقان. 2003 - يىل 8～9- ئايلاردا، شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى مەزكۇر چوڭ قەبرىستانلىقتىكى AI، AII، AIII، AV، AVI نومۇرلۇق كىچىك قەبرىستانلىقلاردا 150 قەبرە قازدى. قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ساپال، ياغاچ، مىس، كۇمۇش، تاش، ۋايدۇرى (琉璃)، تۆمۇر، سۆڭەك، قاپاق، تېرىدىن ئىشلەنگەن بۇيۇملار بىلەن كىگىز ۋە توقۇلمىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ساپال قاچىلارنىڭ كۆپىنچىسى تۇرمۇشقا ئىشلىتىلگەن بۇيۇملار بولۇپ، سىرتقى يۈزىدە تۆتۈن دېغى بار. بەزى ساپال قاچىلارنىڭ ئىچىگە قوي سۆڭىكى قاتارلىقلار سېلىنغان. ساپال قاچىلاردىن قوش قۇلاقلىق كومزەك، قازان، ئاياق، ھېجىر، جام؛ مىس بۇيۇملاردىن ھالقا، بىلەيزۈك، ئۈزۈك، مارجان؛ كۇمۇش بۇيۇمدىن ھالقا؛ ياغاچ بۇيۇملاردىن كومزەك، تاۋاق، بىر قۇلاقلىق جام، ئاياق، چۆمۈچ، ئوتىغۇچ؛ تۆمۇر بۇيۇملاردىن پىچاق، باشاق؛ تېرە بۇيۇمدىن بىر جۈپ ئۆتۈك؛ ئۆسۈملۈك ئۇرۇقلىرى؛ تۆت تال ياڭاق، يەنە يا، پىچاق غىلىپى، ئات ئېگىرى قاتارلىقلار بايقالدى. مەزكۇر قەبرىستانلىقنىڭ دەۋرى، تەخمىنەن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1000 - يىلى ئەتراپىدىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 500 - يىلى ئەتراپىغىچە بولغان زامانلارغا

تەۋە دەپ مۆلچەرلەنمەكتە[58].

دۇنيا مىقياسىدىن ئالغاندا، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1000 - يىللىدىن ئىلگىرىلا تۆمۇر قوراللار بارلىققا كەلگەن. جۇڭگو شىنجاڭغا كەلسەك، دەسلەپكى تۆمۇر قوراللار دەۋرىنىڭ باشلانغان ۋاقتى تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1000 — 700 - يىللار ئارىلىقىدا بولۇپ، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن بىر دەك ھېسابلىنىدۇ.

دېمەك، يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان خارابە، ئىزلاردىكى بايقاشلارغا ئاساسلانغاندا، دەسلەپكى تۆمۇر قوراللار دەۋرىدە، شىمالدا ئالتاي تاغ ئېتەكلىرىدىن جەنۇبتا كۇئېنلۇن تاغ ئېتىكىگىچە، غەربىي شىمالدىكى ئىلى دەريا ۋادىسى ۋە غەربتىكى پامىر ئېگىزلىكىدىن ۋە قۇمۇل بوستانلىقىغىچە بولغان غەربىي يۇرت زېمىنىنىڭ ھەممىلا يېرىدە، قەدىمكى ئاھالىلەر پائالىيەت ئېلىپ بارغان، ھەمدە بەزى جايلاردا تىرىكچىلىك قىلغان قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ نوپۇس سانىمۇ خېلى كۆپ بولغان. مەسىلەن: چاپىخا مەدەنىيىتىگە تەۋە بەزى قەبرىلەرگە نەچچە ئون جەسەت بىللە دەپنە قىلىنغان بولۇپ، قەبرىلەرنىڭ تارقىلىشىمۇ ناھايىتى زىچ. بۇ ئەھۋالىلار ئەينى چاغدىكى ئاھالىلەر نوپۇس سانىنىڭ كۆپ بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ دەۋرگە ئائىت خارابە، ئىز ۋە قەبرىستانلىقلاردىن قېزىۋېلىنغان ھەم يىغىۋېلىنغان يادىكارلىقلاردىن قارىغاندا، بۇ مەزگىلدىكى ئىنسانلار تۆمۇر، مىس، تاش ۋە ياغاچ قوراللاردىن پايدىلىنىپ ھەرخىل ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. بولۇپمۇ برونزا دەۋرىدىكى ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىدىن بولغان تاش قوراللار تەدرىجىي ئازلاپ، ئۇنىڭ ئورنىنى مىس ۋە تۆمۇر قاتارلىقلار ئىگىلىگەن. ئەينى چاغدا، مىس بۇيۇملارنى ياساش تېخنىكىسى برونزا دەۋرىدىكىدىنمۇ تەرەققىي قىلىپ، نەپىس ياسالغان چوڭ تىپتىكى مىس بۇيۇملار بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن: نۇراساي ۋە يۇەنتۇ تېغى مىس كېنى خارابىسى، 71 - تۇەن بىرىنچى لىيەن بېلىق كۆلچىكى يېنىدىكى خارابە ۋە ئالغۇي

قەبرىستانلىقىدىن بايقالغان چوڭ تېپتىكى مىس بۇيۇملار بۇنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. بىراق، كۇندىلىك تۇرمۇشتا ئىشلىتىدىغان بۇيۇملار ئاساسەن ساپال ۋە ياغاچ بۇيۇملار بولۇپ، ساپال قاچىلار ئىچىدە رەڭلىك ساپال قاچىلار بىرقەدەر ئومۇملاشقان.

ئىجتىمائىي ئىگىلىكىگە كەلسەك، برونزا دەۋرىدىلا شىنجاڭنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىدىكى ئاھالىلەر ئېپتىدائى يېرىك دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. دەسلەپكى تۆمۇر قورال دەۋرىگە كەلگەندە، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرغان. مەسىلەن: يانبۇلاق مەدەنىيىتىگە تەۋە قارا دۆۋە قەبرىستانلىقى، چاپىخا مەدەنىيىتىگە تەۋە چۆمپاق قەبرىستانلىقى ۋە سامپۇل قەبرىستانلىقى قاتارلىقلاردا، بۇغداي، بۇغداي باشىقى، ئارپا، تېرىق ۋە ئارپا توقمچى قاتارلىق دانلىق زىرائەتلەر ۋە يېمەكلىكلەر بايقالدى شۇنداقلا يەنە تۆمۇر ئورغاق، ياغاچ كۆرەك، يارغۇنچاق، چانىغۇچ ۋە چاغلىغۇچ قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىمۇ تېپىلدى. بىراق، شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بۇ قەبرىستانلىقلاردا يەنە نۇرغۇنلىغان يۇڭ توقۇلمىلار، تېرىدىن ئىشلەنگەن بۇيۇملار، قوي، ئات، كالا قاتارلىق ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ سۆڭەكلىرى ۋە قوي گۆشى، ياغاچ زىخقا ئۆتكۈزۈلگەن كاۋاپ قاتارلىق چارۋىچىلىق بىلەن مۇناسىۋەتلىك يېمەكلىكلەر ھەم مىس پىچاق، تۆمۇر پىچاق، بىلەي، تاش بىگىز، ئېغىزدۇرۇق قاتارلىقلارمۇ بايقالدى؛ مانا بۇلار چارۋىچىلىقنىڭ خېلى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقى ۋە ئەينى دەۋر ئىقتىسادىي فورماتسىيىسىدە يەنىلا ئاساسىي ئورۇندا تۇرغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شىمالىي شىنجاڭدىكى نۇرغۇن خارابە ۋە قەبرىستانلىقلاردا بولسا، كۆپىنچە ئات، كالا، قويلارنىڭ سۆڭەكلىرى ۋە چارۋىچىلىق بىلەن مۇناسىۋەتلىك كىچىك تېپتىكى قوراللار بولۇپ، دېھقانچىلىق بىلەن مۇناسىۋەتلىك بۇيۇملار ناھايىتى ئاز بايقالدى. بۇ خىل ئەھۋال، دەسلەپكى تۆمۇر قوراللار دەۋرىدە، شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىدە خېلى ئۇزگىرىشلەر يۈز بەرگەنلىكى، جۈملىدىن

چارۇچىلىقىنىڭ مۇستەقىل ئىگىلىككە ئايلانغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

4. تارىخىي دەۋرلەردىكى دېھقانچىلىق توغرىسىدا قىسقىچە بايان

شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان دېھقانچىلىقىغا ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار، خەن ۋە خەن سۇلالىسىدىن كېيىنكى دەۋرلەرگە ئائىت خارابە - ئىزلاردا ناھايىتى كۆپ بايقالدى. تارىخىي خاتىرىلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، خەن - جىن سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى شەھەر بەگلىكلىرىنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئاساسەن تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدىكى چوڭ كىچىك بوستانلىق ۋە تاغلار ئېتىكىدىكى قاپتاللىقلاردا ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ، ئۇلارنى ئاساسەن ئۇچ رايونغا ئايرىشقا بولىدۇ. ئۇلارنىڭ بىرىنچىسى، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ جەنۇبى ۋە غەربىدىكى لوپ، كېرىيە، نىيە، يەكەن، قەشقەر قاتارلىق جايلارنى مەركەز قىلغان. بۇ يەردە لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەبرىستانلىقى بىلەن كېرىيە دەريا‌سى ۋادىسىدىكى يۇمىلاققۇم قەدىمكى شەھەر‌لىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلارنى ئالاھىدە مىسال قىلىپ ئۆتىمىز:

سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقى: لوپ ناھىيىسىنىڭ 14 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدىكى سامپۇل يېزىسىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى تەكشى تۆپىلىك ئۈستىگە جايلاشقان بولۇپ، شەرقىي ۋە غەربىي ئىككى قىسمىغا ئايرىلغان. بۇ قەبرىستانلىقتا 1983 - 1984 - ۋە 1992 - يىللىرى بولۇپ، ئۇچ قېتىم قېزىش قىلىنىپ، جەمئىي 68 قەبرە تازىلاندى. قەبرىلەر پۈتۈنلەي ئۇزۇنچاق چاسا شەكىللىك تىك لەھەتلىك لاپاسلىق بولۇپ، ئۇلاردا بىر قېتىم ۋە ئىككىنچى قېتىم دەپنە قىلىش ئەھۋالى مەۋجۇت. ھەمدەپنە بۇيۇملار ساپال، ياغاچ، مىس، تۆمۈر، تېرە بۇيۇملار، يۇڭ، كىگىزدىن قىلىنغان كىيىم - كېچەكلەر ۋە يۇڭ، يىپەك، پاختا توقۇلمىلارنى ئاساس قىلىدۇ ۋە تۈرمۇش

بۇيۇملىرى، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تۇرمۇش بۇيۇملىرىدىن بىر قۇلاقلىق ۋە قوش قۇلاقلىق ساپال كومزەك، ساپال ئاياق، ياغاچ جام، ياغاچ ئاياق، ياغاچ كومزەك، ياغاچ تاۋاق، ياغاچ تەڭنە، تارغاق ـ سۈزگۈچ، يىپ ئېگىرىدىغان ياغاچ، تاش، ساپال ئۇچۇق مىس كۆرگۈ، تۆمۈر پىچاق قاتارلىقلار بار. ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىدىن ياغاچ كۆرەك، ياغاچ دەستىلىك تۆمۈر ئورغاق قاتارلىقلار بار. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە ئارپا، تېرىق قاتارلىق دانلىق زىرائەتلەر، ئارپا ۋە تېرىق توقۇچى، تېرىقتا ئېتىلگەن ئوماچ قاتارلىق يېمەكلىك ۋە مېۋىلەردىن ياڭاق بايقالدى.

سامپۇل قەبرىستانلىقى 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ نومۇرلۇق قەبرىستانلىقلارغا ئايرىلىدۇ. 1 ـ نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى M01، M02، M06، M16، M24، M49 نومۇرلۇق قەبرىلەردىن كاربون 14 دەۋر سانلىق مەلۇماتىدىن 10 ى ئېلىنغان بولۇپ، دەرەخ يىل ھالقىسى سانلىق مەلۇماتى بىلەن سېلىشتۇرۇپ توغرىلىغاندىن كېيىن، ئۇلار بۇنىڭدىن (1950 ـ يىلىدىن) 80±2085، 120±2990، 90±2200، 95±2295، 1840～1986، 100±1715، 80±1960، 1988～2140. 1986～1868، 1882～2055 يىللار بۇرۇنقى زامانلارنى كۆرسەتكەن. يۇقىرىدىكى سانلىق مەلۇماتلاردىن پايدىلىنىش ۋە قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكالرىنى سېلىشتۇرۇپ تەھلىل قىلىش ئاساسىدا، قەبرىستانلىقنىڭ دەۋرى دەسلەپكى ۋە كېيىنكى مەزگىللەرگە ئايرىلغان بولۇپ، دەسلەپكى مەزگىلگە تەۋە قەبرىلەر بۇنىڭدىن 2005ـ1840 يىللار بۇرۇنقى چاغلارغا (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 55 ـ مىلادىيە 110 ـ يىللار ئارىلىقىغا)؛ كېيىنكى مەزگىلگە تەۋە قەبرىلەر بۇنىڭدىن 1880 — 1615 ـ يىللار بۇرۇنقى زامانلارغا (مىلادىيە 70ـ335 ـ يىللار ئارىلىقىغا) مەنسۇپ دەپ قارالدى[59]. قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بۇ يەردىكى ئاھالىلەرنىڭ ئۆز زامانىسىدا دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى

چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ ھەمدە «خەنتامە، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دىكى ئالاقىدار بايانلارغا ماس كېلىدۇ.

يۇمىلاق قۇم قەدىمكى شەھىرى: مەزكۇر قەدىمكى شەھەر كېرىيە دەريياسى ۋادىسىدىكى قارا دۆڭ خارابىسىنىڭ 41 كىلومېتىر غەربىي شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى شىمالىي كەڭلىك 38°52.236′، شەرقىي ئۇزۇنلۇق 81°34.905′ قا توغرا كېلىدۇ. 1996 - يىلى، جۇڭگو - فرانسىيە بىرلەشمە ئارخېئولوگىيە ئەترىتى مەزكۇر شەھەر قۇۋۇقى ۋە شەھەر ئىچىدىكى ئۇچ قۇرۇلۇش ئىزى شۇنداقلا شەھەر ئەتراپىدىكى يېڭى بايقالغان ۋە شامال يالاپ ئېچىۋەتكەن قەبرىلەرنى قېزىپ تازىلىدى. بۇ قەدىمكى شەھەرنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا ئەڭ بۇرۇن جايى 330 مېتىر، شەرقتىن غەربكە ئەڭ كەڭ جايى 270 مېتىر بولۇپ، شەكلى تەرتىپسىز تۆت تەرەپلىك كەلگەن بۇ شەھەر خارابىسىنىڭ ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 995 مېتىر، ساقلىنىپ قالغان سېپىللىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 473 مېتىر، سېپىلنىڭ ئۇستىنىڭ كەڭلىكى 3 — 4 مېتىر، ئەڭ ئېگىز يېرى 11 مېتىر كېلىدۇ. شەھەر ئىچىنى ئاساسەن قۇم بېسىۋالغان بولۇپ، يەر يۈزىدىن يوچۇق ساپال قاچا، تاش قورال، مىس ۋە تۆمۈردىن ياسالغان كىچىك بىزەك بۇيۇملار، ئەينەك مارجان ۋە نۇرغۇن ھايۋانات سۆڭەكلىرى بايقالدى. ھايۋانات سۆڭەكلىرىنىڭ ئىچىدە، قوي، كالا، تۆگە سۆڭەكلىرى كۆپرەك بولۇپ، ئىككىنچى ئورۇندىكىسى ئات، ئېشەك، ئىت سۆڭەكلىرىدۇر. ئۇلاردىن باشقا، يەنە چوشقا، بۇغا، توشقان، چاشقان، بېلىق، ئۇچار قانات سۆڭەكلىرىمۇ بايقالدى. قەدىمكى شەھەردىكى ئالتە قۇرۇلۇش ئىزىدىن ئۇچىنى تازىلاش جەريانىدا، ئورەكتىن بۇغداي، تېرىق قاتارلىقلار چىقتى. شەھەر ئىچى - سىرتىدىن ھەرخىل ئۆلچەمدىكى ئېگەرسىمان يارغۇنچاق ۋە توقماقچىسى خېلى كۆپ بايقالدى. ئۇنىڭدىن باشقا شەھەر ئەتراپىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە، بىر قەدەر زىچ كەلگەن سۇغىرىش ئېرىق يوللىرى (ئاساسەن شەھەرنىڭ غەربىي تەرىپىگە مەركەزلەشكەن) بايقالدى.

دېھقانچىلىققا ئالاقىدار ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلارغا، بايقالغان ھايۋانات سۆڭەكلىرىنى باھالاپ بېكىتىش نەتىجىسىنى بىرلەشتۈرۈلۈپ، ئەينى چاغدا بۇ جايدىكى سۇغىرىشقا تايىنىدىغان دېھقانچىلىقتا، ئاھالىلەر كالىدىن پايدىلانغان ياكى كالا كۈچىدىن پايدىلىنىپ تېرىقچىلىق قىلغان دەپ ھۆكۈم چىقىرىلدى. يۇمىلاققۇم قەدىمكى شەھىرىنىڭ غەربىي سېپىلىدىن ئېلىنغان ياغاچ كۆمۈرى ئەۋرىشكىسىدىن پايدىلىنىپ ئۆلچەپ چىقىلغان كاربون 14 دەۋر سانلىق مەلۇماتى بۇنىڭدىن 50±2135 يىل بۇرۇن ⑥⓪ بولۇپ، قەدىمكى شەھەردىن بايقالغان ساپال قاچىلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ ئانالىز قىلىش ئارقىلىق، ھازىر بۇ قەدىمكى شەھەرنىڭ دەۋرى غەربىي خەن (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 206 — مىلادى 8 - يىللار) زامانىغا توغرا كېلىدۇ دەپ قارالماقتا. دېمەك، بۇنىڭدىن 2000 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت بۇرۇن، كېرىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدا ياشىغان ئاھالىلەرنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا، دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق بىرلىكتە يولغا قويۇلغان.

نىيە خارابىسىنى مىسالغا ئالساق، بۇ خارابىدە بۇغداي ۋە بۇغداي باشقى بايقىلىپلا قالماي بەلكى يەنە ئارپا، تېرىق، چۇجگۇن قوناق، ئاش چامغۇرى، ياڭاق ۋە ھەرخىل دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى بايقالدى⑥①. بولۇپمۇ بىر تۇرالغۇ ئۆي خارابىسىنىڭ يېنىدىكى مېۋىلىك باغ ئىچىدە، قۇرۇپ كەتكەن رەت - رەت ئۆرۈك دەرەخلىرىنى ھازىرمۇ كۆرگىلى بولىدۇ. سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىنمۇ بۇغداي ۋە ئۇندا تەييارلانغان يېمەكلىكلەر بىلەن ياڭاق، ئۆرۈك، قارىئۆرۈك قاتارلىق مېۋىلەر بايقالدى ⑥②. يەكەن ۋە قەشقەر كوناشەھەر قاتارلىق جايلار تارىم دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى بىرقەدەر چوڭ بوستانلىقلار بولۇپ، شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا، بۇ جايلارنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى، لوپنۇر رايونىنىڭكىدىن قېلىشمايدىغان سەۋىيىگە يەتكەن.

ئىككىنچىسى، كروراننى مەركەز قىلغان لوپنور رايونى.

1980 - يىلى، شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدىكى كەسىپىي خادىملار كوروان قەدىمكى شەھىرى ئىچىدىكى بەزى ئۆي خارابىلىرىدىن نۇرغۇنلىغان ياڭاقنى بايقىدى، بولۇپمۇ بۇددا مۇنارىنىڭ 30 مېتىر شەرقىدىكى جايغا قالايمىقان تاشلانغان بىر دۆۋە ياغاچ ئاستىغا كۆمۈلگەن 70 سانتىمېتىر قېلىنلىقتىكى تېرىق قاتلىمى ۋە غەربىي جەنۇب تەرىپىدىكى ئەخلەت دۆۋىسىدىن نۇرغۇن سامان بىلەن تېرىق شاكىلىنى بايقىدى ⑥③. بۇنىڭدىن باشقا، بۇ رايوننىڭ دېھقانچىلىقى ۋە باغۋەنچىلىكى توغرىسىدا، مۇشۇ مەزگىلدىكى خەنزۇچە، كاروشتىچە ھۆججەت ۋە تارشا پۈتۈكلەردىمۇ ئېنىق خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان.

ئۇچىنچىسى، تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرى بىلەن تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ شىمالىي ياقىلىرىدىكى كۆسەن، لوپنۇر(渠犁)، بۈگۈر ۋە قارا شەھەرنى مەركەز قىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، قاراشەھەر ناھىيىسىنىڭ ئىككى كىلومېتىر غەربىي شىمالىدىكى لىۋشىخۇ كەنتىگە جايلاشقان ساردۆڭ خارابىسىدە، دىئامېتىرىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى بىر دەك بولمىغان يۇمىلاق ئازگاللاردىن نۇرغۇنى بار بولۇپ، ئازگاللارغا پۈتۈنلەي ئاشلىق كۆمۈلگەن، گەرچە ئاشلىقلارنىڭ بىر قىسمى چىرىپ، توپىغا ئايلىنىپ كەتكەن بولسىمۇ، بىراق بۇ ئاشلىقلار ئىچىدە، تېرىق ۋە قوناق قاتارلىق دانلىق زىرائەتلەرنىڭ بارلىقىنى ئېنىق پەرق ئەتكىلى بولىدۇ⑥④.

يۇقىرىقى ئۇچ رايوندىن باشقا، شەرقىي خەن — جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە تەۋە دەپ قارىلىۋاتقان يىڭىچە قەبرىستانلىقىدا قېزىلغان 32 قەبرىدىكى ھەمدەپنە بۇيۇملار ئىچىدە، تاۋاقلا ئېلىنغان قوي گۆشى (گۆش چىرىپ سۆڭەكلەرلا قالغان) بىلەن ئاشلىق يىمەكلىكلىرىدىن سىرت، 12 قەبرىدىن دانلىق زىرائەت ۋە كېۋەز قاتارلىقلار بايقالدى. دانلىق زىرائەتلەر ئانالىز قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ بۇغداي، تېرىق، ئارپا،

شال قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقى ئېنىقلاندى. بولۇپمۇ شالنىڭ بايقىلىشى، ئەجدادلارنىڭ بۇنىڭدىن خېلى بۇرۇنلا شالنى ئۆزلەشتۈرۈپ ئوزۇقلۇق تۈرىنى بېيىتقانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ(65). تۈرپان ئاستانە — قاراغوجا قەبرىستانلىقلىرىدىكى جىن ـ تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگە تەۋە قەبرىلەردىن نۇرغۇنلىغان زىرائەت ئەۋرىشكىلىرى، قۇرۇق مېۋىلەر، ھەرخىل يېمەكلىكلەر، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى، دېھقانچىلىقنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان رەسىملەر ۋە يېمەكلىكلەرنى تەييارلاۋاتقان لاي ھەيكەللەر قاتارلىقلار قېزىۋېلىندى.

تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى رايونغا كەلسەك، بىپايان ياياقلارنى ئاساس قىلغان بۇ رايوننىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى جەنۇبىي شىنجاڭغا ئوخشىمىغانلىقتىن، ئىجتىمائىي ئىگىلىكتە چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان، ئەمما خەن سۇلالىسىدىن كېيىن، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى تەدرىجىي ھالدا تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى رايونلارغىمۇ كېڭىيىپ، بۇ رايونلاردا دېھقانچىلىقنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە كۆلىمىنىڭ تەدرىجىي ھالدا كېڭىيىشىدە تۈرتكىلىك رول ئوينىغان. بىراق گۈزەل تەبىئىي ئوتلاق ھېسابلىنىدىغان بۇ رايونلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىدە يەنىلا چارۋىچىلىق ئاساسلىق ئورۇندا تۇرغاچقا، دېھقانچىلىقنىڭ دائىرىسى ۋە كۆلىمى چارۋىچىلىقنىڭكىگە سېلىشتۇرغاندا ناھايىتى چەكلىك بولغان.

سۇڭ، يۈەن، مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدىكى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىدە يەنىلا دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق ئاساس قىلىنغان بولۇپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شەرقىدىكى بوستانلىقلاردا، دېھقانچىلىق ئاساس قىلىنغان ۋە يەنىمۇ راۋاجلانغان، كۆلىمىمۇ كېڭەيگەن، ئائىلىۋى باقمىچىلىقتىن باشقا تاغلىق رايونلاردا بەلگىلىك كۆلەمدىكى چارۋىچىلىقمۇ بولغان؛ تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى رايونلاردا بولسا، ئاۋۋالقىدەكلا چارۋىچىلىق ئاساس قىلىنغان ۋە زور دەرىجىدە راۋاج تېپىپ، مال ـ چارۋىچىلار كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە

ئاۋۇغان شۇنداقلا دېھقانچىلىقىمۇ مۇئەييەن دەرىجىدە ئىلگىرىلىگەن، بەزى رايونلارنىڭ، بولۇپمۇ ئىلى رايونىنىڭ دېھقانچىلىق كۆلىمى خېلى كېڭىيىپ، مۇئەييەن تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن.

ئىزاھلار:

① ⑭⑰ ژۇجېن: «شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى يېڭىتاش قورال دەۋرىگە تەۋە بىرقانچەئىز»، «ئارخېئولوگىيە» 1964 - يىل 7 - سان.

② شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «شىنجاڭنىڭ سەيۋوپۇ كۆلى ساھىلىدىكى ئۇششاق تاش قورال ئىزىنى تەكشۈرۈشتىن دوكلات»، «ئارخېئولوگىيە ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىق» 1989 - يىل 2 - سان.

③ ېبرگمان: «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسى خاتىرىسى» (ۋاڭ ئەنخۇڭ تەرجىمىسى)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 - يىل.

④ خۇاڭ ژېنبى: «لوپنۇر ئارخېئولوگىيىسى خاتىرىسى»، جۇڭگو غەربىي شىمال ئىلمىي تەكشۈرۈش ئۆمىكى مەجمۇئەسىنىڭ 1 - سى، 1948 - يىل.

⑤ خۇسەن: «كروران شەھىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە خارابلىشىشى»، «جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلىرى» 1984 - يىل 2 - سان؛ شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى كروران ئارخېئولوگىيە ئەترىتى: «كروران قەدىمكى شەھىرىنى تەكشۈرۈش ۋە سىناق تەرىقىسىدە قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات»، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1988 - يىل 7 - سان.

⑥ كروران مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئەترىتى: «لوپنۇر رايونىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتىن قىسقىچە دوكلات»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1988 - يىل 3 - سان.

⑦ بۇ تاش قوراللار قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى، ش ئۇ ئا ر مۇزېي ۋە شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدا ساقلانماقتا.

⑧ يېڭى تاش قورال دەۋرى بىلەن بىرونزا دەۋرى ئارىلىقىدا، بىر ئۆتكۈنچى دەۋر بولۇپ، ئۇ مىس ۋە تاش قوراللار بىللە ئىشلىتىلگەن دەۋر دەپ ئاتىلىدۇ. نۆۋەتتىكى ئەڭ يېڭى قاراشلارغا ئاساسلانغاندا، ئىلگىرى

يېڭى تاش قورال دەۋرىگە تەۋە دەپ تونۇلغان مەدەنىيەتلەر، برونزا دەۋرىگە ياكى دەسلەپكى تۆمۇر قوراللار دەۋرىگە تەۋە بولۇپ چىقتى. بۇنىڭ بىلەن، بۇرۇن مىس ۋە تاش قوراللار بىللە ئىشلىتىلگەن دەۋرگە تەۋە دەپ قارالغان مەدەنىيەتلەرمۇ ئۇنداق بولماي، بەلكى برونزا ياكى دەسلەپكى تۆمۇر قوراللار دەۋرىگە تەۋە بولدى. شۇنداق قىلىپ ھازىر شىنجاڭنىڭ مىس ۋە تاش قوراللار بىللە ئىشلىتىلگەن دەۋر مەدەنىيىتى بىر بوشلۇق بولۇپ تۇرماقتا.

مىس ۋە تاش قوراللار بىللە ئىشلىتىلگەن دەۋرنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى شۇكى، بۇ دەۋردە تاش قوراللار يەنىلا ئاساس قىلىنىدۇ ھەمدە قىزىل مىس قوراللارمۇ ئىشلىتىلىدۇ، يەنى مىس تاۋلاش تېخنىكىسى ئىگىلەنگەن، سوغۇق پېتى قىسىش ياكى قۇيمىچىلىق ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، قىزىل مىستىن كىچىك ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى ۋە بېزەكلەر ياسالغان بولىدۇ.

⑯①③⑩ يۇتەيشەن باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن: «غەربىي يۇرت ئومۇمىي تارىخى»، جۇڭجوۋ قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى، 1996 - يىل، 10 — 13 - بەتلەر.

⑫ ژاڭ بىڭخۇا، ئىدرىس ئابدۇروسۇل، شىڭ كەيدىڭ: «باركۆل لەنجۇ ۋەنزىدىكى ئۇچ مىڭ يىلدىن ئىلگىرىكى تاش قورۇلمىلىق قورۇلۇش خارابىسى»، «جۇڭگو ئارخېئولوگىيە يىلنامىسى» (1985)، مەدەنىيەت يادىكارلىق نەشرىياتى، 1985 - يىل.

⑮ چاڭ شىئېن: «ئاراتۇرۇك ھەربىي ئات فېرمىسىدىكى يېڭى تاش قورال ئىزىنى تەكشۈرۈش»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1986 - يىل 1 - سان.

⑱ «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق ئارخېئولوگىيە خىزمىتىنىڭ 30 يىلى»، مەدەنىيەت يادىكارلىق نەشرىياتى، 1979- يىل.

⑲ لى شياۋ: «شىنجاڭنىڭ چۆچەك شەھىرىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك يېڭى بايقاشلار»، «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» 1991- يىل 1 - سان؛ ژاڭ بو: «شىنجاڭدىن يېقىنقى ئون يىلدا بايقالغان بىر قىسىم مىس قوراللار»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1987- يىل 1- سان.

⑳ ㉓㉑ ژاڭ بىڭخۇا: «كۆنچى دەريا‌سى ۋادىسىدىكى گۇمۇگۇ قەبرىستانلىقىنى قېزىش ۋە دەسلەپكى تەتقىقات»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلىرى» 1983 - يىل 1 - سان؛ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى «2002 - يىلى كىچىك مۇرەن قەبرىستانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىشتىن دوكلات»

، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 2003 - يىل 2 - سان.

㉒ بېرگمان [شۋېتسىيە]: «شىنجاڭنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك خاتىرىسى» (ۋاڭ ئەنخۇڭ خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلغان)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 - يىل.

㉔ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «خوشۇتتىكى شىنتاران خارابىسىنى قېزىشتىن خەۋەر»، «ئارخېئولوگىيە» 1988 - يىل 5 - سان؛ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي: «خوشۇت ناھىيىسىدىكى شىنتاران ۋە چۇقۇ خارابىلىرىنى تەكشۈرۈش»، «ئارخېئولوگىيە ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىق» 1989 - يىل 2 - سان.

㉕ ئىزاھ ㉔ كە ئوخشاش.

㉖ خۇاڭ ۋېنبىن: «شىنجاڭدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتىن دوكلات»، مەدەنىيەت يادىكارلىقى نەشرىياتى 1983 - يىل.

㉗ ۋاڭ يۈچىەن: «غەربىي شىمالدىكى تارىختىن ئىلگىرىكى مەدەنىيەت خارابىلىرى ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىنىڭ 30 يىلى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىل.

㉘ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى ئارخېئولوگىيە گۇرۇپپىسى: «ئاقسۇ ناھىيىسىدىكى قارا يۇلغۇن قاتارلىق قەدىمكى خارابىلەر»، «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىنىڭ 30 يىلى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983- يىل.

㉙ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي ئارخېئولوگىيە ئەترىتى: «شىنجاڭ توققۇزاق ناھىيىسىدىكى ئاقدالا قاتارلىق يېڭى تاش قورال دەۋرىگە تەۋە ئىزلاردىكى تەكشۈرۈش»، «ئارخېئولوگىيە» 1977 - يىل 2 - سان.

㉚ مەزكۇر قەبرىستانلىقتىن قېزىۋېلىنغان يادىكارلىق ۋە ماتېرىياللار ھازىر رەتلىنىۋاتىدۇ، ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش دوكلاتى تېخى ئېلان قىلىنمىدى. بەزى ئالاقىدار مەلۇماتلار چاڭ شىئېن قاتارلىقلار ئېلان قىلغان «شىنجاڭنىڭ بىرونزا دەۋرى ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيىتى توغرىسىدا يۇزەكى مۇلاھىزە» («سۇبىنچى ۋە ھازىرقى زامان جۇڭگو ئارخېئولوگىيىسى». پەنلەر نەشرىياتى، 2001 - يىل) دە بېرىلگەن.

㉛ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى مەدەنىيەت يادىكارلىق باشقارمىسى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكۇلتېتى مەدەنىيەت يادىكارلىق مۇزېي كادىرلىرى مەخسۇس ئۆگىنىش سىنىپى: «شىنجاڭ قۇمۇلدىكى يانبۇلاق قەبرىستانلىقى»، «ئارخېئولوگىيە ئىلمىي

ژۇرنلى» 1989 - يىل 3 - سان.

㉜ خۇاڭ ۋېنبىي: «شىنجاڭدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتىن دوكلات» ، مەدەنىيەت يادىكارلىق نەشرىياتى، 1983- يىل.

㉝ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «قۇمۇل لاپچۇقتىن بايقالغان يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىگە تەۋە قەبرىستانلىق» ، «ئارخېئولوگىيە مەدەنىيەت يادىكارلىق» 1984 - يىل 4 - سان.

㉞ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «جۇمھۇرىيىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيانقى شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىنىڭ يېڭى ھاسىلاتلىرى» ، «مەدەنىيەت يادىكارلىق ئارخېئولوگىيە خىزمىتىنىڭ 30 يىلى» ، مەدەنىيەت يادىكارلىق نەشرىياتى، 1979 - يىل.

㉟ جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى شىنجاڭ ئەترىتى، شىنجاڭ بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلارنى باشقۇرۇش ئورنى: «شىنجاڭ خېجىك ناھىيىسىنىڭ چابخا جىلغىسى ئېغىزىدىكى بىرىنچى نومۇرلۇق قەبرىستانلىق» ، «ئارخېئولوگىيە ئىلمىي ژۇرنلى» 1988 - يىل 1 - سان؛ «شىنجاڭ خېجىك ناھىيىسىنىڭ چابخا جىلغىسى ئېغىزىدىكى ئىككىنچى نومۇرلۇق قەبرىستانلىقنى قېزىشتىن خەۋەر» ، «ئارخېئولوگىيە» 1990- يىل 6 - سان؛ شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «خېجىك ناھىيىسى چابخا جىلغىسىدىكى تۆتىنچى نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى 1986 - يىللىق قېزىشتىن خەۋەر» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1996 - يىل 2 - سان.

㊱ جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى شىنجاڭ ئەترىتى، شىنجاڭ بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلارنى باشقۇرۇش ئورنى: «بۈگۈر چۆمپاق قەبرىستانلىقىدىكى بىرىنچى قېتىملىق قېزىشتىن خەۋەر» ، «ئارخېئولوگىيە» 1987 - يىل 11 - سان.

㊲ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلارنى باشقۇرۇش ئورنى، ئونسۇ ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى: «ئونسۇ ناھىيىسىدىكى بوزدۆڭ قەبرىستانلىقىنى تەكشۈرۈش ۋە قېزىش» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1986 - يىل 2 - سان.

㊳ ئىزاھ ⑨ دە كۆرسىتىلگەن ئەسەرنىڭ 20 — 21 - بەتلىرىگە قارالسۇن.

㊴ تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى: «پىچان ناھىيىسىدىكى سۇبەشى قەدىمكى قەبرىستانلىقىنى قېزىشتىن خەۋەرنى قىسقىچە دوكلات» ، «ئارخېئولوگىيە» 1984 - يىل 1 - سان؛ «پىچان ناھىيىسى سۇبەشى قەبرىستانلىقىدىكى يېڭى بايقاش» ، «ئارخېئولوگىيە» 1987 - يىل 6 - سان؛ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقى ئارخېئولوگىيە تەتقىقاتى ئورنى، تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى: «پىچان سۇ بېشى قەبرىستانلىقلىرىدىن 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقلىرى» 1993 - يىل 4 - سان؛ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقلىرى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى، تۇرپان ۋىلايەتلىك مۇزېي: «پىچان سۇ بېشى قەبرىستانلىقلىرىدىن 3 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىق» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقلىرى» 1994 - يىل 2 - سان.

㊵ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى، تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادكارلىقلىرى ئىدارىسى: «پىچان ناھىيىسىدىكى ياڭخې 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «پىچان ناھىيىسىدىكى ياڭخې 2 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «پىچان ناھىيىسىدىكى ياڭخې 3 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقلىرى» 2004 - يىل 1 - سان.

㊶ تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادكارلىقلارنى باشقۇرۇش ئورنى: «توقسۇن ناھىيىسىدىكى قاغاچاق قەدىمكى قەبرىستانلىقنى تازىلاشتىن خەۋەر» ، «ئارخېئولوگىيە» 1987 - يىل 7 - سان.

㊷ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىق - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «ئۇرۇمچى ئۇلانباي قەبرىستانلىقنى قېزىش ۋە تەتقىقات» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1986 - يىل 1 - سان.

㊸ شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «ئالغۇيدىكى تىك لەھەتلىك ياغاچ قۇرۇلمىلىق قەبرىلەرنى قېزىشتىن خەۋەر» ، «مەدەنىيەت يادكارلىقلار» 1981 - يىل 1 - سان.

㊹ ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت يادكارلىقلارنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئىشخانىسى، ئۇرۇمچى شەھەرلىك مەدەنىيەت يادكارلىقلارنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئەترىتى: «ئۇرۇمچى شەھەرىدىكى مەدەنىيەت يادكارلىقلارنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرى» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقلىرى» 1989 - يىل 3 - سان.

㊺ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «چاپچال ناھىيىسىدىكى سۇتۇنبۇلاق قەدىمكى قەبرىستانلىقىنى قېزىشتىن خەۋەر» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1988 - يىل 2 - سان؛ «چاپچال ناھىيىسىدىكى سۇتۇنبۇلاق قەدىمكى قەبرىستانلىقى» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1995 - يىل 2 - سان.

㊻ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقلارنى باشقۇرۇش كومىتېتى: «مورى ناھىيىسىدىكى سىداۋگۇ خارابىسىنى قېزىشتىن دوكلات» ، «ئارخېئولوگىيە» 1982 - يىل 2 - سان.

㊼ ش ئۇ ئا ر مۇزېي ئارخېئولوگىيە ئەترىتى: «چىتەي ناھىيىسى بەنجىبگۈدىكى يېڭى تاش قورال دەۋرىگە تەۋە ئىز» ، «ئارخېئولوگىيە» 1981 - يىل 6 - سان؛ ئىزاھ ⑥ دە كۆرسىتىلگەن كىتابنىڭ 24-25 - بەتلىرىگە قاراڭ.

㊽ شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «شىنجاڭ ئالتايدىكى شەمىرشەك قەدىمكى قەبرىستانلىقىنى قېزىشتىن خەۋەر» ، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلار» 1981 - يىل 1 - سان.

㊾ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «كۈنەستىكى تۆمۈرلىك قەدىمكى قەبرىستانلىقىنى قېزىشتىن دوكلات» ، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلار» 1988 - يىل 8 - سان.

㊿ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي ئارخېئولوگىيە ئەترىتى: «كۈنەس ناھىيىسى 71 - تۈەن 1 - لىيەن بېلىق كۆلچىكى يېنىدىكى خارابە» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1987 - يىل 3 - سان.

51 باي دەۋلەت، گوۋېنچېڭ: «كۈنەس دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىن قېزىۋېلىنغان ئېسىل مەدەنىيەت يادىكارلىقلار» ، «شىنجاڭ سەنئىتى» 1984 - يىل 1 - سان.

52 شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي: «نىلقا ناھىيىسى قاراتۆپىدىكى ئۇيسۇن قەبرىلىرىنى قېزىشتىن دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1988 - يىل 2 - سان.

53 شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقلارنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ئىشخانىسى، ئىلى ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلارنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ئەترىتى: «ئىلى ۋىلايىتىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلارنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشتىن دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1990 - يىل 2 - سان.

54 شىنجاڭ مۇزېي مەدەنىيەت يادىكارلىق ئەترىتى: «چەرچەن ناھىيىسى زاغۇنلۇقتىكى بەش قەبرىنى قېزىشتىن خەۋەر» ، «شىنجاڭ

مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1998 - يىل 3 - سان؛ شىنجاڭ مۇزېي، بايىنغولىن ئوبلاستلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلارنى باشقۇرۇش ئورنى، چەرچەن ناھىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلارنى باشقۇرۇش ئورنى: «شىنجاڭ چەرچەن زاغۇنلۇقتىكى بىرىنچى نومۇرلۇق قەبرىستانلىق» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1998 - يىل 4 - سان؛ ش ئۇ ئا ر مۇزېي قاتارلىقلار: «شىنجاڭ چەرچەندىكى زاغۇنلۇق 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىنى قېزىشتىن دوكلات» ، «ئارخېئولوگىيە ئىلمىي ژۇرنىلى» 2003 - يىل 1 - سان.

㊺ شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «پامىر ئېگىزلىكىدىكى قەدىمكى قەبرىلەرنى قېزىشتىن دوكلات» ، «ئارخېئولوگىيە ئىلمىي ژۇرنىلى» 1981 - يىل 2 - سان.

㊻ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «نىلقا ناھىيىسى چوڭكۆكتىكى 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىنى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتىن دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 2002 - يىل 3—4- قوشما سان؛

㊼ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «ئىلى ئوبلاستى نىلقا ناھىيىسىدىكى جىرىنتوقاي قەبرىستانلىقىنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 2004 - يىل 3 - سان؛

㊽ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «تاشقورغان ناھىيىسىدىكى تۆۋەنكى بەلدىر قەبرىستانلىقىنى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتىن دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 2004 - يىل 3 - سان.

㊾ ش ئۇ ئا ر مۇزېي، شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «جۇڭگو - شىنجاڭ سامپۇل — قەدىمكى ئۇدۇن مەدەنىيىتىنىڭ ئېچىپ بېرىلىشى ۋە تەتقىقات» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىل.

㊿ ئىدرىس ئابدۇروسۇل، جاڭ يۈجۇڭ: «1993 - يىلدىن بۇيانقى كېرىيە دەريالىق ۋادىسى ئارخېئولوگىيىسىدىن قىسقىچە بايان» ، «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» 1997 - يىل 3 - سان.

(61) شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي: «شىنجاڭنىڭ نىيە چوڭ قۇملۇقىدىكى قەدىمكى خارابە» ، «ئارخېئولوگىيە» 1961 - يىل 3 - سان.

(62) ئەخمەت رېشىت: «لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەدىمكى

قەبرىستانلىقى» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1985 - يىل 1 - سان.

(63) خۇسەن: «كروران خارابىسىنى تەكشۈرۈشتىن دوكلات» ، «تارىخىي جۇغراپىيە» تۇنجى سان، 1981 - يىل.

(64) خۇاڭ ۋېنبى: «شىنجاڭدىكى ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار» ، «ئارخېئولوگىيە» 1959- يىل 2 - سان.

(65) شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «شىنجاڭ لوپنوردىكى يىڭپەن قەبرىستانلىقى» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 2001 - يىل 1 — 2 - سان.

II باب. قەدىمكى دېھقانچىلىق سايمانلىرى زىرائەتلەر ۋە تۇغمەنچىلىك

1. دېھقانچىلىق سايمانلىرى

شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان دېھقانچىلىق ئەھۋالىنى ئەتراپلىق ئىگىلەش ۋە چۈشىنىشتە، ھەرقايسى جايلاردىن تېپىلغان قەدىمكى زامان دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى ئۆزلىرىنىڭ ماددىي پاكىتلىق قىممىتى بىلەن مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇڭا، شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى تەتقىق قىلىشتا، قەدىمىي خارابە - ئىزلار ۋە قەدىمىي قەبرىلەردىن تېپىلغان دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا ئالاقىدار ھەر خىل قوراللارنىمۇ ئەستايىدىل تەتقىق قىلىش كېرەك.

ھازىرغا قەدەر مەلۇم بولغان ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلاردىن قارىغاندا، شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا تاش، ياغاچ، مىس ۋە تۆمۈردىن ئىبارەت ماتېرىياللاردا ياسالغان ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ئىشلىتىلگەن. بولۇپمۇ خەن دەۋرىدىن باشلاپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى بىلەن مەدەنىيەت ۋە ئىقتىساد جەھەتتىكى ئالمىشىشنىڭ قويۇقلىشىشىغا ئەگىشىپ، ساپان ئارقىلىق يەر ھەيدەش تېخنىكىسى ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلغان. تۆۋەندە، ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ۋە تەكشۈرۈشتە بايقالغان دېھقانچىلىق سايمانلىرى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

1) ياغاچ يەر ئاغدۇرۇش سايمىنى ۋە ياغاچ، تاش، مىس گۈرجەكلەر

ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلارغا ئاساسلانغاندا، شىنجاڭدا برونزا دەۋرىنىڭ باشلىرىدا، ياغاچتىن ياسالغان ئۇچى ئۇچلۇق يەر ئاغدۇرۇش سايمىنى ئىشلىتىلگەن. برونزا دەۋرىنىڭ

كېيىنكى مەزگىلدىن باشلاپ، ياغاچ، تاش ۋە مىس گۈرجەكلەر ئىشلىتىلگەن. تۆۋەندە، ئالاقىدار بايقاشلاردىن مىسال كەلتۈرىمىز.

كۆنچى دەريا سىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى گۈمۈگۈ قەبرىستانلىقىدىن ئۈزۈنلۇقى 22 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 8 سانتىمېتىر، ئۇچى ئۇچلۇق، ئىككى تەرىپى قىرلىق كەلگەن بىر دانە ياغاچ قورال (يەر ئاغدۇرۇش قورالى) بايقالدى، ئۇنىڭ خېلى ئۇزاق مۇددەت ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ دەۋرى بۇنىڭدىن 3800 يىل بۇرۇنقى چاغقا توغرا كېلىدۇ①.

ياغاچتا ياسالغان ئىشلەپچىقىرىش قورالى كۆپرەك بايقالغان ئورۇن قۇمۇل قارا دۆۋە قەدىمكى قەبرىستانلىقى بولۇپ، ئىككى دانە ئۇچ بۇرجەك شەكىللىك يەر ئاغدۇرۇش قورالى بىلەن بىر دانە ياغاچ كۆرەك بايقالدى. بىراق بۇ قەبرىستانلىقتىن تاش ياكى مېتالدىن ياسالغان ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى بايقالمىدى، بۇنىڭدىن ياغاچتا ياسالغان ئىشلەپچىقىرىش قوراللىنىڭ، مۇشۇ جايدا تىرىكچىلىك قىلغان قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا تۇتقان ئورنىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ ئۇچ بۇرجەك شەكىللىك يەر ئاغدۇرۇش قورالىنىڭ بىرسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 90 سانتىمېتىر بولۇپ، ئۆرە تۇرۇپ ئەمگەك قىلىشقا ماس كېلىدۇ. ئۇ سەل ئەگمە شەكىلدە بولۇپ، ئۇزاق مۇددەت ئىشلىتىلگەنلىكتىن، ئۇچى سىلىق ھەم ئۆتكۈر ھالەتتە، سېپىمۇ ناھايىتى سىلىق. ئۇچ بۇرجەك شەكىللىك يەر ئاغدۇرۇش قورالى بىلەن بىللە بۇ قەبرىستانلىقتىن قېزىۋېلىنغان ياغاچ كۆرەكنىڭ ئۇزۇنلۇقى 28.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 16.5 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 1 سانتىمېتىر بولۇپ، بىسى ئۆتكۈر ۋە نېپىز، ئۇنىڭ يۇقىرى قىسمىدا ساپ بېكىتىش ئۇچۇن تېشىلگەن ئىككى تۆشۈك بار②. نىيە جارابىسىدىنمۇ ياغاچ كۆرەكتىن بىرى بايقالدى. نىيە خارابىسىدىن تېپىلغان كۆرەك ئۇزۇنچاق چاسا شەكىلدە بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 49 سانتىمېتىر، ئۇستى تەرىپىنىڭ كەڭلىكى 22.5 سانتىمېتىر كېلىدۇ، ئۇنىڭمۇ يۇقىرى قىسمىدا ساپ بېكىتىش

ئۇچۇن تېشىلگەن ئىككى تۆشۈك بار. بۇنىڭدىن باشقا نىيە خارابىسىدىن يەنە پالتا، كۈرەك ۋە ئورغاق قاتارلىق تۆمۈر قوراللارمۇ بايقالدى③. لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەبرىستانلىقىدىكى دەسلەپكى مەزگىل (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1 ـ ئەسىردىن مىلادىيە 3 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە) ۋە كېيىنكى مەزگىل (مىلادىيە 3 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 4 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە) لەرگە تەۋە قەبرىلەردىن، يەر ئاغدۇرۇشقا ئىشلىتىدىغان ياغاچ كۈرەكلەر قېزىۋېلىندى④. نىيە خارابىسى ۋە سامپۇل قەبرىستانلىقىدىن ياغاچ كۈرەكنىڭ بايقىلىشى، بۇ خىل قوراللارنىڭ ئۇزۇن زامان داۋاملىشىپ كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغانلاردىن باشقا، 1986 ـ يىلى، قۇمۇل يانبۇلاق قەبرىستانلىقىدىن ئۇزۇنلۇقى 25.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 18.4 سانتىمېتىر كېلىدىغان نېپىز تاش گۈرجەك بايقالدى («ئارخېئولوگىيە ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1989 ـ يىللىق 3 ـ سانى). 1958 ـ يىلى، كۇچادىكى قارادۆڭ خارابىسىدىن تاش گۈرجەكلەر قېزىۋېلىندى (خوڭ ۋېنبىن: «شىنجاڭدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتىن دوكلات»، مەدەنىيەت يادىكارلىقى نەشرىياتى، 1983 ـ يىل، 97 ـ، 108 ـ بەتلەر). چۆچەكتىن ئېگىزلىكى 12.4، كەڭلىكى 10.1 سانتىمېتىر كېلىدىغان مىس گۈرجەك (2 ـ رەڭلىك فوتو سۈرەت)؛ تېكەس ناھىيىسىدىكى ناز تۆپىدىن ئېگىزلىكى 12.2، كەڭلىكى 8.9 سانتىمېتىر ۋە ئېگىزلىكى 9، كەڭلىكى 9.5 سانتىمېتىر كېلىدىغان مىس گۈرجەكلەر تېپىلدى؛ ئالتايدىكى شەمىرشەك قەبرىستانلىقىدىن ئېگىزلىكى 16، كەڭلىكى 8.2~9.4 سانتىمېتىر كېلىدىغان گۈرجەك تاش قېلىپى قېزىۋېلىندى (شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى 1999 ـ يىلى نەشر قىلغان «شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى — قەدىمكى خارابىلىرىنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشى» دېگەن رەسىملىك كىتابنىڭ 350 ـ، 375 ـ ۋە 339 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن).

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان يەر ئاغدۇرۇش قوراللىرى ئاددىي بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار ئەينى چاغلاردىكى دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا تېگىشلىك رول ئوينىغان. كىشىلەر تېرىقچىلىقتا ئاساسەن مۇشۇ خىل قوراللارغا تايانغان.

2) ئورغاق، كەتمەن ۋە ساپان

(1) ئورغاق

ئورغاق دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى ۋە ئوت - چۆپ قاتارلىقلارنى ئورۇش ئۈچۈن تاش ۋە ھەر خىل مېتاللاردىن ھىلال ئاي شەكلىدە تىغ چىقىرىپ ياسالغان دەستىلىك قورال. ھەممىگە ئايانكى، دېھقانچىلىقنىڭ ئەڭ ئاساسلىق مەقسىتى — يىغۇۋېلىش، شۇڭا يىغۇۋېلىش خىزمىتى دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدىكى ئەڭ مۇھىم ھالقىلاردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. شۇ ۋەجىدىن، تاش پىچاق ئاساسىدا دېھقانچىلىقنىڭ بارلىققا كېلىشىگە، راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، تەدرىجىي ھالدا ئورغاق ئىجاد قىلىنغان.

ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلارغا ئاساسلانغاندا، ھازىرغا قەدەر تېپىلغان دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ئىچىدە، تاش، بىرونزا ۋە تۆمۈردىن ياسالغان ئورغاقلار خېلى سالماقنى ئىگىلەيدۇ، ئۇلار ئاساسەن تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

A. 1972 - يىلى قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدىكى بىرونزا دەۋرىگە تەۋە ئاقدالا ئىزىدىن ھىلال ئاي شەكىللىك تاش پىچاقتىن 11 دانە، سۇركەش ئۈسۈلى ئارقىلىق ياسالغان تاش ئورغاقتىن ئالتە دانە تېپىلغان (3 - رەسىلىك فوتو سۈرەت)⑤. بەزى تاش ئورغاقلارنىڭ بىر ئۇچىدا، دەستە بېكىتىش ئۈچۈن ئېچىلغان كۆز بار.

B. كۇچا قارا دۆڭ خارابىسىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا دېھقانچىلىققا ئالاقىدار بىر تۈركۈم ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى تېپىلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغانلىرى ھىلال ئاي شەكلىدىكى تاش پىچاق ۋە تاش ئورغاقتۇر⑥.

C. 1959 ــ يىلى، بار كۆل ناھىيىسىنىڭ شىرىنزا يېزىسىدىكى بىرونزا دەۋرىگە تەۋە ئىزدىن دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا مۇناسىۋەتلىك تاش قوراللار خېلى كۆپ بايقالغان بولۇپ، بىر قەدەر چوڭ تىپتىكىلىرىدىن تاش پالتا، تاش چوت ۋە تاش ئورغاق قاتارلىقلار بار. بۇنىڭدىن باشقا، يەر قاتلىمىدا يەنە كۆمۈرگە ئايلانغان بۇغدايمۇ بايقالدى⑦.

D. 1979 ــ يىلى، خوشۇت ناھىيىسىنىڭ شىنتاران خارابىسىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، برونزا دەۋرىگە تەۋە ئىككى دانە تاش ئورغاقنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر قىسىم دېھقانچىلىق قوراللىرى بايقالدى. تاش ئورغاقلارنىڭ شەكلى ئوخشاش بولۇپ، سەل ئەگمە كەلگەن، ئۇلارغا دەستە بېكىتىدىغان كۆز ئېچىلمىغان. ئۇلاردىن بىرسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 12 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 9 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 0.6 سانتىمېتىر كېلىدۇ⑧.

E. كۈنەس ناھىيىسىدىكى خېيشەنتۇ خارابىسىدىن دەۋرى بۇنىڭدىن تەخمىنەن 2500 يىل بۇرۇنقى بىر دانە مىس ئورغاق تېپىلدى. بۇ ئورغاقنىڭ ئۇزۇنلۇقى 21 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 0.7 سانتىمېتىر بولۇپ، ياي شەكلىدە، ئۇنىڭغا دەستە بېكىتىدىغان كۆز ئېچىلغان⑨.

F. 1985 ～ 1987 ــ يىللىرى، بۈگۈر ناھىيىسىنىڭ چۈمپاق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، دەۋرى بۇنىڭدىن تەخمىنەن 2500 — 3000 يىل بۇرۇنقى چاغلار ئارىلىقىغا توغرا كېلىدىغان بۇغداي باشقى، سامان قاتارلىقلاردىن سىرت، يەنە ئىككى دانە تۆمۈر ئورغاق قاتارلىق دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش قورالى بايقالدى. ئورغاقلار ھىلال ئاي شەكلىدە بولۇپ، تۈز دەستىلىك، بىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 21 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 2.7 — 2.5 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 1.1 سانتىمېتىر؛ يەنە بىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 27.8 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 3.6 ～ 2.6 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 1.4 سانتىمېتىر كېلىدۇ⑩.

G. 1984 ــ يىلى، لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەبرىستانلىقىدىن بۇنىڭدىن 2000 يىل بۇرۇنقى چاغقا توغرا كېلىدىغان بىر دانە ياغاچ دەستىلىك تۆمۈر ئورغاق تېپىلدى. بۇ ئورغاقنى ئېغىر دەرىجىدە دات يېگەن بولۇپ، قالدۇق ئۇزۇنلۇقى 5.2 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 2.1 سانتىمېتىر كېلىدۇ. دەستىسى مۇكەممەل ساقلانغان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 25 سانتىمېتىر كېلىدۇ. دەستىسىنىڭ بېكىتىلىشى ئىلگىرىكىلەردىن بىر قەدەر ئىلغار بولۇپ، بۇ مەزگىلدە، ئورغاقتا دەستە بېكىتىدىغان كۆز چىقىرىلماي، بەلكى ئورغاقنىڭ كەينى ئۇچىدىن چىقىرىلغان ئۇچلۇق قىسمىنى ياغاچ دەستىگە قېقىش ئارقىلىق دەستە بېكىتىش ئۇسۇلى قوللىنىلغان ⑪.

H. 1959 ـ يىلى، نىيە خارابىسىدىن خەن ـ جىن دەۋرلىرىگە تەۋە ياغاچ دەستىلىك تۆمۈر ئورغاقتىن بىر دانە تېپىلدى (4 ـ رەسىملىك فوتو سۈرەت). بۇ ئورغاق خېلى مۇكەممەل ساقلانغان بولۇپ، تىغىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 12 سانتىمېتىر، دەستىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5.31 سانتىمېتىر كېلىدۇ ⑫. خەن دەۋرىدە، غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت تېخىمۇ قويۇقلىشىپ، ئىقتىساد، مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئالماشتۇرۇش ئىلگىرى سۈرۈلدى. مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئالماشتۇرۇشنى ئورغاقنىڭ شەكلىدىكى ئۆزگىرىشتىنمۇ كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. مەسىلەن، نىيىدىن تېپىلغان ئورغاق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بولۇپ، بۇ ئورغاقنىڭ شەكلى "شەنشى ئۆلكىسىنىڭ گۈەنجۇڭ رايونىدىكى دېھقانلار بۇگۈنكى كۈنگە قەدەر ئىشلىتىۋاتقان ئورغاقنىڭ شەكلىگە ئوخشايدۇ" ⑬.

J. 1976 ـ يىلى يازدا، توققۇزتارا ناھىيىسى ئاگارسىندا، كىشىلەر ئۆستەڭ ياساۋاتقاندا، باشقا مىس قوراللار بىلەن بىرگە ئۈچ دانە مىس ئورغاق تېپىلدى (5 ـ رەسىملىك فوتو سۈرەت). 1977 ـ يىلى غۇلجا ناھىيىسىدىن يۇقىرىدىكى مىس ئورغاقلارغا ئوخشايدىغان مىس ئورغاق بايقالدى. بۇ ئورغاقلار مىلادىيىدىن

بۇرۇنقى 2000 - يىلنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 700 - يىلغىچە بولغان زامانلارغا تەۋە ھېسابلىنىدۇ⑭.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، چۆچەكتىن تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1000 — يىللىغا تەۋە مىس ئورغاقلار تېپىلدى («شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - قەدىمكى خارابىلىرىنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشى»، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 1999 - يىل، 348 - بەت)؛ ئىلى ئوبلاستىنىڭ توققۇزتارا، تېكەس، كۇنەس قاتارلىق ناھىيىلىرىدىن ۋە مۇڭغۇلكۇرەدىكى 74 - تۈەن تەۋەسىدىن قېزىۋېلىنغان مىس ئورغاقلار ھازىر ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق مۇزېيدا كۆرگەزمە قىلىنماقتا.

(2) كەتمەن

كەتمەن تۆمۈر قاتارلىق مېتاللاردىن ياسىلىدىغان يۇزى چوڭراق، ئارقا تەرىپىگە ساپ بېكىتىدىغان چۇلدا (تۆشۈك) چىقىرىلغان، يەر چېپىش سايمىنى بولۇپ، شىنجاڭدا ئۇزاق مۇددەتتىن بۇيان دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا بىر قەدەر كەڭ ئىشلىتىلىپ كەلگەن قوراللاردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ.

كەتمەنمۇ باشقا دېھقانچىلىق قوراللىرىغا ئوخشاش، بارلىققا كېلىش ۋە تەرەققىي قىلىشتەك تارىخىي باسقۇچلارنى باشتىن كەچۈرگەن. ئۇنىڭ بارلىققا كېلىشى تاش چاغلىغۇچ ياكى چانغۇچ، پالتا، كەكە قاتارلىق قوراللارنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە تەرەققىي قىلغانلىقى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. مىللەتشۇناسقا ئائىت ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، ئىنسانلار دەسلەپتە تاش، ياغاچ، بامبۇك، سۆڭەك ۋە مۇڭگۈز قاتارلىق ماتېرىياللاردا ياسالغان چاغلىغۇچلارنى ۋە تاش پالتا، كەكە قاتارلىقلارنى ئىشلەتكەن.

ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلاردىن قارىغاندا، كۆز ئېچىلغان تاش پالتا ياكى چاغلىغۇچنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئەگىشىپ، دەستە بېكىتىش ئۇسۇلى ئىسلاھ قىلىنىپ، ياغاچ دەستە بىۋاستە تاش چاغلىغۇچنىڭ كۆزنىگە بېكىتىلىدىغان بولغان. بۇ خىل ئۇسۇلدا بېكىتىلگەن دەستە، باغلانغان دەستىدىن مۇستەھكەم

بولغاچقا، توپىنى بوشتىشتا رولى تېخمۇ ياخشى جارى بولغان. كۆز ئېچىلغان تاش پالتا ياكى چاغلىغۇچ بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، ئىنسانلار ئۇنىڭغا ئۇزۇن دەستە بېكىتىش ئارقىلىق، ئۆره تۇرۇپ ئەمگەك قىلىپ، يەر چاناپ - چاغلاپ، تېرىقچىلىق ئۇنۇمدارلىقىنى يۇقىرى كۆتۈرگەن. دېمەك، بۇ خىل ئۇزۇن ۋە تۆز دەستەلىك چاغلىغۇچنى كەتمەننىڭ ئىپتىدائىي شەكلى دېيىشكە بولىدۇ. بۇ خىل پالتا ياكى چاغلىغۇچنىڭ بارلىققا كېلىشى، يەرنىڭ دېھقانچىلىقىنىڭ بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان تارىخىي باسقۇچقا قەدەم قويغانلىقىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلاردىن مەلۇم بولۇشچە، مۇشۇ تارىخىي باسقۇچتا، تاشتىن ياسالغان ھەر خىل ئىشلەپچىقىرىش ئەسۋابلىرى ئىشلىتىلگەن بولۇپ، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن بارلىققا كەلگەن دەستە بېكىتىدىغان كۆز ئېچىلغان سايمانلار ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. ھازىرغا قەدەر بۇ خىل سايمانلار رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن خېلى كۆپ بايقالدى، ئۇلار ئاساسەن تۆۋەندىكىچە:

A. 1953 - يىلى، غۇلجا شەھىرىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان ئاقتۇبە مازىرى ئەتراپىدىكى خارابىلىكتىن كۆز ئېچىلغان تاش پالتا قاتارلىق تاش قورالار بايقالدى ⑮.

B. 1959 - يىلى، باركۆل ناھىيىسىدىكى شىرىنزا يېزىسى بىلەن كۆيسۇ قاتارلىق جايلاردىكى بورونزا دەۋرىگە تەۋە ئىزلاردىن چوڭ تىپتىكى تاش يارغۇنچاق، تاش پالتا ۋە كۆمۈرگە ئايلانغان بۇغداي قاتارلىق يادىكارلىقلار قېزىۋېلىندى. قېزىۋېلىنغان يادىكارلىقلار ئارىسىدا كۆز ئېچىلغان تاش پالتىدىن بىرى بار بولۇپ، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى 15.5 سانتىمېتىر، كۆزىنىڭ دىئامېترى 4 سانتىمېتىر كېلىدۇ. پالتىنىڭ ئۇستى كەڭ، ئاستى تار بولۇپ، سۇركەپ سىلىقلاش ئۇسۇلى ئارقىلىق ياسالغان. پالتىنىڭ بىسىدىن ئۇنىڭ ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ ⑯.

C. 1958 — يىلى، باركۆل ناھىيىسى گېدائتەي ۋوگزالى

يېنىدىكى خارابىنىڭ تۆۋەن قاتلىمىدىن كۆز ئېچىلغان بەش دانە تاش قورال قېزىۋېلىنغان بولۇپ، ئۇلار تەخمىسىمان، ھالقىسىمان، ئۇزۇنچاق چاسا ۋە ئوچ بۇرجەكتىن ئىبارەت تۆت خىل شەكىلدە ⑰.

D. 1979 - يىلى، گۇچۇڭ ناھىيىسىدىكى بەنجىبگو ئىزىدىن دەسلەپكى تۈمۈر قورال دەۋرىگە تەۋە كۆز ئېچىلغان تاش پالتىدىن ئىككى دانە، چاغلىغۇچتىن ئوچ دانە يېغىۋېلىندى. تاش چاغلىغۇچنىڭ تەكشى يۈزى دۇگىلەك شەكىلدە بولۇپ، بىرىنىڭ دىئامېتىرى 10.8 سانتىمېتىر، تۆشۈكنىڭ دىئامېتىرى 2.5 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 3.7 سانتىمېتىر كېلىدۇ. بىسىدا ئىشلىتىلگەن ئىز بار ⑱.

E. خوشۇت ناھىيىسىدىكى شىنتاران ئىزىدىن برونزا دەۋرىگە تەۋە كۆز ئېچىلغان چاغلىغۇچ شەكىلدىكى تاش قورالدىن ئىككى دانە يېغىۋېلىندى. ئۇلارنىڭ شەكلى ھالقىسىمان بولۇپ، دەستە بېكىتىش ئۇچۇن، ئوتتۇرىسىدىن كۆز ئېچىلغان. ئۇلارنىڭ بىرسىنىڭ دىئامېتىرى 8.5 سانتىمېتىر، كۆزىنىڭ دىئامېتىرى 3.5 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 4 سانتىمېتىر بولۇپ، يەنە بىرسىنىڭ دىئامېتىرى 7 سانتىمېتىر، كۆزىنىڭ دىئامېتىرى 5.3 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 4 سانتىمېتىر كېلىدۇ. يەنە چۇقۇ خارابىسىدىنمۇ شىنتاراندىن تېپىلغىنىغا دەۋرداش بولغان كۆز ئېچىلغان تاش چاغلىغۇچتىن بىر دانە بايقالدى. بۇ تاش چاغلىغۇچنىڭ تەكشى يۈزىنىڭ شەكلى سوقمىچاق بولۇپ، ئۇزۇن ئوقى 15.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 12 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى2.4 سانتىمېتىر، كۆزىنىڭ دىئامېتىرى 4 سانتىمېتىر كېلىدۇ ⑲.

F. قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى قۇرۇقدالادىكى ئىزىدىن برونزا دەۋرىگە تەۋە تاش يارغۇنچاق، كۆز ئېچىلغان تاش پالتا قاتارلىق قوراللار بايقالدى ⑳.

G. موري ناھىيىسىدىكى سىداۋگۇ خارابىسىدىن دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىگە ئائىت تاش قورالدىن 80 دىن ئارتۇقى

قىزىۋېلىنغان بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن تاش يارغۇنچاق، تاش كۆرەك ۋە كۆز ئېچىلغان تاش چاغلىغۇچ (6 ـ رەسىمگە قارالسۇن) قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىدىن ئىبارەت ㉑.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغانلىرىدىن باشقا، تۆشۈك ئېچىلغان تاش پالتا ياكى چاغلىغۇچ قارا شەھەر، كۆچا، ئاقسۇ، خوتەن، لوپ قاتارلىق جايلاردىكى قەدىمكى خارابىلەردىنمۇ قىزىۋېلىندى. دېمەك، تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى بوستانلىقلارغا تارقالغان كۆز ئېچىلغان تاش قوراللاردىن، بۇ خىل قوراللارنىڭ شىنجاڭدا بىر قەدەر ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. گەرچە بۇ خىل تاش قوراللار، كۆپىنچە تاش پالتا ياكى تاش چاغلىغۇچ دەپ ئاتالغان بولسىمۇ، ئەمما تېرىقچىلىق، يەر بوشىتىش، يەر تېرىش سايمىنى ئورنىدىمۇ ئىشلىتىلگەچكە، ئەمەلىيەتتە ئىپتىدائىي كەتمەننىڭ رولىنىمۇ ئوينىغان.

ئارخېئولوگىيىلىك قىزىلمىلاردىن باشقا، تام رەسىملىرىدىمۇ كەتمەن ئارقىلىق ئەمگەك قىلىۋاتقان كۆرۈنۈش تەسۋىرى بار. مەسىلەن: قىزىل مىڭئۆيدىكى 175 ـ غار (دەۋرى تەخمىنەن مىلادىيە 6 ـ ئەسىرگە توغرا كېلىدۇ) نىڭ شەرقىي كارىدورىنىڭ غەربىي تېمىدىكى تام رەسىمدە، ئىككى يەرلىك ئاھالىنىڭ كەتمەن بىلەن يەر ئاغدۇرۇۋاتقان كۆرۈنۈشى ئوبرازلىق تەسۋىرلەنگەن ㉒. رەسىمدىن قارىغاندا، ئەينى زامانىدىكى كەتمەن شەكىل ۋە ئىشلىتىش ئۇسۇلى جەھەتتە، ئۇيغۇر مىللىتى ھازىرغا قەدەر دېھقانچىلىقتا ئىشلەپچىقىرىشىدا ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىۋاتقان كەتمەنگە ئاساسەن ئوخشايدۇ. ئۇنىڭ بايقىلىشى، كەتمەننىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە سايمان ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش بىلەن بىرگە، ئۇنىڭ ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان، ئەجدادتىن ئەۋلادقا مىراس قېلىپ، داۋاملىق ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

دېمەك، شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ئاھالىلىرى بۇ جاينىڭ تەبىئىي مۇھىتى ۋە ھاۋا كىلىماتىغا ئاساسەن، ئۆزگىچىلىككە ئىگە

كەتمەننى كەشىپ قىلغان. كەتمەن بارلىققا كەلگەندىن بۇيان، شىنجاڭنىڭ دېھقانچىلىق مەدەنىيىتىدىكى ۋەكىل خاراكتېرلىگە ئىگە سايمان سۈپىتىدە، ئەمەلىي ئىشلىتىلىش قىممىتىنى نامايان قىلىپ كەلدى.

(3) ساپان

ساپان — يەر ئاغدۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان بىر خىل دېھقانچىلىق سايمىنى. ئۇنىڭ خىللىرى كۆپ بولۇپ، ئاساسەن ئۇلاغلارغا سۆرىتىلىپ يەر ئاغدۇرىدۇ.

ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلاردىن مەلۇم بولۇشچە، ساپان ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە بارلىققا كەلگەن. دەسلەپكى مەزگىلدە، ئىنسانلار ئاساسەن ئادەم كۈچى ئارقىلىق ساپان سۆرەپ يەر ئاغدۇرغان. كېيىنچە جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئىنسانلار ئۇلاغلارغا ساپان سۆرىتىپ يەر ئاغدۇرىدىغان بولغان.

ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلارغا ئاساسلانغاندا، شىنجاڭدا ساپاننىڭ ئىشلىتىلىشى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن كېيىنرەك بولۇپ، كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى گۇمۇگۇ قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان ئۇچى ئۇچلۇق، ئىككى تەرىپى قىرلىق كەلگەن يەر ئاغدۇرىدىغان ياغاچ سايمان بىلەن، قۇمۇل قارا دۆۋە قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان ئۇچبۇرجەك شەكىللىك يەر ئاغدۇرىدىغان ياغاچ سايماننى، شىنجاڭدىن بايقالغان ئىپتىدائىي ياغاچ ساپان دېيىش مۇمكىن. خەن دەۋرىدە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى بىلەن غەربىي يۇرت ئوتتۇرىسىدىكى سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئالاقىنىڭ كۈچىيىشىگە ۋە تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا ئىجاد قىلىنغان ساپان قاتارلىق بىر تۈركۈم ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى ۋە ئىلغار تېخنىكىلار شىنجاڭغا تارقىلىپ كىرگەن ۋە ساپان تەدرىجىي ھالدا بۇ رايوندىكى خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنىڭ بىرىگە ئايلىنىدۇ.

شىنجاڭنىڭ دېھقانچىلىق ئارخېئولوگىيىسىدىن قارىغاندا، ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىش خىزمىتى جەريانىدا، ساپان ناھايىتى ئاز بايقالدى. ھازىرغىچە مەلۇم بولغانلىرى تۆۋەندىكىچە:

A. ئىلى ۋىلايىتى موڭغۇلكۈرە ناھىيىسىدىكى مۇزئارت قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن غەربىي خەن دەۋرىگە تەۋە بىر دانە تۆمۈر ساپان قېزىۋېلىندى (7 - رەسىمگە فوتو سۈرەت). بۇ تۆمۈر ساپان تىل شەكلىدە بولۇپ، ئوتتۇرىسى تومپىيىپ چىققان، كەسمە يۈزى تەڭ يانلىق ئۈچبۇلۇڭ شەكلىدە، كەينى تەرىپىدە يۇمىلاقراق كەلگەن كۆزى بار ㉓. ئۇنىڭ شەكلى گۈەنجۇڭ (شەنشىدىكى ۋېيخې دەريا‌سى ۋادىسىدىكى جايلار) دىكى لىچۈەن، چاڭئەن ۋە لۇڭشەن قاتارلىق جايلاردىن قېزىۋېلىنغان، دەۋرى غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ئاخىرقى مەزگىلىگىچە بولغان زامانلارغا توغرا كېلىدىغان "تىلسىمان چوڭ ساپان" نىڭ شەكلىگە ئوخشايدۇ ㉔. بىراق موڭغۇلكۈرە ناھىيىسىدىن قېزىۋېلىنغان بۇ تۆمۈر ساپاننىڭ ياسىلىشى قوپالراق بولۇپ، ئېغىرلىقىمۇ گۈەنجۇڭ رايونىدىن قېزىۋېلىنغان ساپانلارنىڭكىدىن يېنىك.

B. قارا شەھەر ناھىيىسىدىكى تاڭۇاڭ شەھىرىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، تۇرالغۇ ئۆي، ئاشلىق ئامبىرى قاتارلىقلارنىڭ ئىزى ۋە تۆمۈر ساپان قاتارلىق تاڭ دەۋرىگە تەۋە يادىكارلىقلار بايقالدى ㉕.

C. تۇرپان ۋىلايىتىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى 1980 - يىل 10 - ئايدىن 1981 - يىل 7 - ئايغىچە، بېزەكلىك مىڭئۆي جايلاشقان يار ئالدىغا كۆپ يىللار مابەينىدە يىغىلىپ قالغان توپا دۆۋىسىنى تازىلىغاندا، نۇرغۇن ۋە ھەر خىل مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى قاتاردا بىر دانە تۆمۈر ساپان بايقالغان. 80TBI2:6 نومۇر بېرىلگەن بۇ تۆمۈر ساپاننىڭ ئۇزۇنلۇقى 23 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 19 سانتىمېتىر بولۇپ، ئۇزۇن مۇددەت ئىشلىتىلگەنلىكى بىلىنىپ تۇرىدۇ ㉖. بۇ ساپان

هازىر تۇرپان مۇزېي كۆرگەزمە زالىنىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى بۆلۈمىگە قويۇلغان.

D. ئالمالىق قەدىمكى شەھىرىدىن قېزىۋېلىنغان يۇەن دەۋرىگە تەۋە تۆمۈر ساپان هازىر ئىلى ئوبلاستلىق مۇزېيدا كۆرگەزمە قىلىنىۋاتىدۇ.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان ماددىي بۇيۇملاردىن باشقا، تام رەسىملىرىدىمۇ ساپان ئىزىنى تاپقىلى بولىدۇ. مەسىلەن: قىزىل مىڭئۆينىڭ 175 - غارىدا دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا ئائىت ئىككى پارچە تام رەسىم بار بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى بوستانلىقتا يولغا قويۇلغان دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ. بولۇپمۇ ئىككى كالىغا ئۇچبۇرجەك شەكىللىك ساپاننى سۆرەتكەن بىر ئادەم ئوڭ قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، كالىنى قامچىلاۋاتقان كۆرۈنۈش، مىلادىيە 6 - ئەسىرلەردە كالا قاتارلىق ئۇلاغلارغا ساپان سۆرىتىپ يەر ئاغدۇرۇش تېخنىكىسىنىڭ بىر قەدەر ئومۇملاشقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. رەسىمدىكى بۇ ساپاننىڭ شەكلىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ شەكلى خەن دەۋرىگە تەۋە تۆمۈر ساپانلارنىڭكىگە خېلى يېقىن كېلىدۇ (27).

دېمەك، غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاپ، بولۇپمۇ خەن خانىدانلىقىنىڭ غەربىي يۇرتتا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشىگە ئەگىشىپ، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىدا قوللىنىلغان ئىلغار دېھقانچىلىق تېخنىكىسى ۋە هەر خىل دېھقانچىلىق سايمانلىرى شىنجاڭغا تارقىلىپ كىرىپ، شىنجاڭنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن. ساپانمۇ مۇشۇ مەزگىلدە تارقىلىپ كىرىپ، شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان دېھقانچىلىقىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن تۈرتكىلىك رول ئوينىغان.

ئومۇمەن ئالغاندا، دېھقانچىلىق قوراللىرىنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئادەتتىنىڭ مۇهىم مەزمۇنى هېسابلىنىدۇ. دېھقانچىلىق قوراللىرىنىڭ تەرەققىياتى ئومۇمەن مۇنداق تۆت چوڭ باسقۇچقا

بۆلۈنىدۇ: بىرىنچى باسقۇچتا ئىنسانلار ئىككى قولىغا تايىنىپ ئەڭ ئاددىي قوراللارنى ياسىغان بولۇپ، ئۇلار يەر يۈمشىتىدىغان تاش چاغلىغۇچ قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئىككىنچى باسقۇچتا يەر ئاغدۇرىدىغان ئۇچلۇق ياغاچ قورال ۋە كۆرەك قاتارلىقلار بارلىققا كەلگەن. ئۈچىنچى باسقۇچتا برونزا ۋە تۆمۈر قوراللار مەيدانغا كەلگەن. برونزا ۋە تۆمۈردىن ياسالغان گۈرجەك، چاغلىغۇچ، كەتمەن، ساپان قاتارلىق دېھقانچىلىق قوراللىرى دېھقانچىلىقنىڭ خېلى تەرەققىي قىلغان دەۋرىنىڭ مەھسۇلى ھېسابلىنىدۇ. تۆتىنچى باسقۇچ، دېھقانچىلىق يېرىم ماشىنىلاشقان ياكى تولۇق ماشىنىلاشقان دەۋردىن ئىبارەت.

شۇنى تەكىتلەپ قويۇش زۆرۈركى، دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقنىڭ بىرلەشتۈرۈلۈشى، ھايۋانلارنىڭ كۈچىگە تايىنىپ تېرىنقچىلىق قىلىش ئادىتىنى شەكىللەندۈرگەن. كالا، ئات، ئېشەك قاتارلىق ھايۋانلار ناھايىتى ئۇزاق دەۋرلەردىن باشلاپ دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىلگەن. نوقۇل ئادەم كۈچىگىلا تايىنىشتىن ھايۋان كۈچىگە تايىنىشقا قاراپ يۈزلىنىش دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى تەرەققىياتىدىكى زور سەكرەش ھېسابلىنىدۇ.

ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلەر تاش، ياغاچ ۋە مېتاللاردىن تۈرلۈك دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ياساپ، شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان دېھقانچىلىقىنى تەرەققىي قىلدۇرغان ھەمدە ئېلىمىزنىڭ دېھقانچىلىق مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن تېگىشلىك تۆھپىلەرنى قوشقان.

2. زىرائەتلەر

شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلەر قەدىمدىن تارتىپلا بۇغداي، تېرىق، ئارپا، قوناق، چۈجگۈن قاتارلىق ئاشلىق زىرائەتلىرى، قىچا، زىغىر، كۈنجۈت قاتارلىق مايلىق زىرائەتلەر ۋە ھەر خىل پۇرچاق تۇرلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ ئاساسلىق ئوزۇقى قىلغان. بۇنى 20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدىن ھازىرغا قەدەر، شىنجاڭدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە

قېزىشلاردا، ھەرقايسى دەۋرلەرگە تەۋە قەدىمكى خارابە - ئىزلاردىن قېزىۋېلىنغان بۇغداي، تېرىق، ئارپا، زىغىر، قىچا، كۈنجۈت، ھەر خىل پۇرچاق تۇرلىرى قاتارلىقلار دەللىلەپ بېرىدۇ. بۇ ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنىڭ بىرىنچى قول ماددىي ماتېرىيالى سۈپىتىدە، شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادى ۋە ئىجتىمائىي فورماتسىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. تۆۋەندە، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلغان قەدىمكى زىرائەتلەرنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

A. ئاشلىق زىرائەتلىرى

بۇغداي (Triticum aestivum L.)

ئەڭ قەدىمكى ئاشلىق زىرائەتلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدىغان بۇغداي، يېڭى تاش قورالار دەۋرىنىڭ ئاخىرى، برونزا دەۋرىنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ شىنجاڭدا ئۆزلەشتۈرۈلۈشكە باشلىغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغانىدىن كېيىن، مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە ئىشلىرىنىڭ يۇكسىلىشىگە ئەگىشىپ، بۇغدايغا ئالاقىدار ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار كۆپەيدى.

1959 - يىلى، بارىكۆل ناھىيە بازىرىنىڭ تەخمىنەن 20 كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان شىرىنزا يېزىسى تەۋەسىدىكى برونزا دەۋرىگە تەۋە قەدىمكى ئىزنىڭ مەدەنىيەت قاتلىمىدىن كۆمۈرگە ئايلانغان بۇغداي دانلىرى تېپىلدى㉘. بۇ ئىزدىن تېپىلغان بۇغداي دانلىرى ھازىرغا قەدەر باشقا خارابە - ئىزلاردىن تېپىلغان دانلىق زىرائەتلەر ئىچىدە ئەڭ قەدىمكىلىرىدىن ھېسابلىنىدۇ.

1979 ــ يىلىنىڭ ئاخىرى، لوپنۇر رايونى كۆنچى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمى، شىمالىي قىرغىقىدىكى جايلاردىن ۋە كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمى ئەتراپىدىن 42 قەبرە قېزىلدى. قەبرىلەردىكى جەسەت ۋە ھەمدەپنە بۇيۇملار ئاساسەن

ياخشى ساقلانغان. بولۇپمۇ ئەڭ قەدىمكى بۇغداي دانلىرىنىڭ بايقىلىشى، بۇ رايوننىڭ بۇنىڭدىن 3800 يىل ئىلگىرى ئاددىي دېھقانچىلىقنىڭ بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ھەمدەپنە قىلىنغان بۇغداي دانلىرى (8- رەسىم فوتو سۈرەت) ئون نەچچە تالدىن يۇز نەچچە تالغىچە بولۇپ، كەندىر چۈنقىلىرى ياكى باشقا ئۆسۈملۈكلەردىن ناھايىتى زىچ ۋە قېلىن قىلىپ توقۇلغان كىچىك سېۋەتلەرگە سېلىپ قويۇلغان. بۇغدايلارنىڭ رەڭگى قارامتۇل بولۇپ، چىرىمەي بېجىرىم ساقلانغان. سىچۈەن يېزا ئىگىلىك ئىنىستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى يەن جىنىڭ ئانالىزى ۋە تەجرىبىسىدىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇ بۇغداي دانلىرى ئادەتتىكى بۇغداي (Taes TisumL) بىلەن كونۇس شەكلىدىكى (TturgidumL) بۇغدايدىن ئىبارەت ئىككى خىلغا ئايرىلىدىكەن. ئادەتتىكى بۇغداي دانلىرىنىڭ شەكلى ھازىرقى بۇغداينىڭكىدىن پەرقلەنمەيدىكەن. دېمەك، بۇ بۇغداي ئەۋرىشكىسى، بۇنىڭدىن 3800 يىل ئىلگىرى تارىم ۋادىسىدا ئادەتتىكى بۇغداي بىلەن كونۇس شەكلىدىكى بۇغدايىنىڭ بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ㉙. لوپنۇر كۆلى رايونىدىكى 4000 يىلچە تارىخقا ئىگە كىچىك مۇرەن قەبرىستانلىقىدىنمۇ بۇغداي دانلىرى قېزىۋېلىندى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىش جەريانىدا، مىلادىيىنىڭ ئالدى- كەينىدىكى دەۋرلەرگە تەۋە خارابە ۋە قەدىمكى قەبرىلەردىن نۇرغۇنلىغان بۇغداي دانلىرى، بۇغداي باشقى، بۇغداي ئۇنىدىن تەييارلانغان ھەر خىل يېمەكلىكلەر تېپىلدى. مەسىلەن: خېجىڭ ناھىيىسىنىڭ چاپخا جىلغىسىدىكى بۇنىڭدىن 2500 - 3000 يىل بۇرۇنقى دەۋر ئەتراپىغا توغرا كېلىدىغان 1 - ۋە 4 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقلاردىن ئىچىگە بۇغداي قاتارلىق دانلىق ئاشلىق قاچىلانغان ساپال قاچىلار قېزىۋېلىندى㉚. خوتەن ۋىلايىتىنىڭ لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن، خەن- جىن دەۋرلىرىگە تەۋە بۇغداي دانلىرى، بۇغداي ئۇنى ۋە بۇغداي ئۇنىدىن تەييارلانغان

يېمەكلىكلەر تېپىلدى ㉛. كېرىيە ناھىيىسى تەۋەسىدىكى غەربىي خەن دەۋرىدىن ياكى ئۇنىڭدىن ئىلگىرى بەرپا قىلىنىپ، شەرقىي خەن سۇلالىسى ياكى ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە خارابىلىككە ئايلانغان يۇمىلاققۇم قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدىكى بىر ئۇرەكتىن بۇغداي قاتارلىق زىرائەتلەر بايقالدى ㉜. چەرچەن ناھىيىسى تەۋەسىدىكى زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، شەرقىي خەن - جىن دەۋرلىرىگە تەۋە قەبرىلەردىن بۇغداي ئۇنىدىن قىلىنغان يېمەكلىكلەر تېپىلدى ㉝. بۇگۇر ناھىيىسىدىكى چۇمپاق قەبرىستانلىقىدىن تاش يارغۇنچاق بىلەن بۇغداي قاتارلىقلار بايقالدى، بولۇپمۇ بۇ يەردىن تېپىلغان مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1000 — 500 — يىللار ئەتراپىغا توغرا كېلىدىغان بۇغداي دانلىرى، ھازىرقى بۇغداينىڭكىگە ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشايدۇ ㉞. بۇنىڭدىن 1600 يىللار ئىلگىرى تەكلىماكان قۇملۇقىغا كۆمۈلۈپ كەتكەن نىيە خارابىسىدىكى ئۆي ئىزى، قورۇ - جاي ۋە ئەخلەت دۆۋىلىرى قاتارلىق جايلاردىن بۇغداي دانلىرى، مەڭگەن ۋە بۇغداي باشقى تېپىلدى ㉟. كروران خارابىسىدىن بۇغداي دانلىرى بىلەن مەڭگەن قاتارلىقلار تېپىلدى㊱. ئەندىر خارابىسىدىنمۇ كۆپ مىقداردا مەڭگەن بايقالدى㊲. قارا شەھەر ناھىيىسىدىكى تاڭزاق قەدىمكى شەھىرىدىكى تۇرالغۇ ئۆي ئىزى ۋە ئاشلىق ئامبىرى ئىزىدىن تاڭ دەۋرىگە تەۋە بۇغداي دانلىرى ۋە ناھايىتى يۇمشاق تارتىلغان بۇغداي ئۇنى بايقالدى㊳. مارالبېشى ناھىيىسىدىكى توققۇز ساراي خارابىسىدىن ئۇچ تال بۇغداي باشقى تېپىلغان بولۇپ، ئىككىسى ئاساسەن بېجىرىم ساقلانغان ㊴. تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن بۇغداي دانلىرى، بۇغداي باشقى (9 - رەتلىك سۇرەت)، بۇغداي كېپىكى ۋە بۇغداي ئۇنىدىن تەييارلانغان ھەر خىل يېمەكلىكلەر خېلى كۆپ تېپىلدى، ئۇلار ئاساسەن تۆۋەندىكىچە: شەرقىي جىن (مىلادىيە 317 - 420 - يىلىغىچە) دەۋرىگە تەۋە بولغان M305 نومۇرلۇق

قەبرىدىن بۇغداي دانلىرى (59TAM305)؛ چۇ جەمەتى ھۆكۈمرانلىقىدىكى قوچۇ ھاكىمىيىتى (مىلادىيە 500 - 640 - يىلىغىچە) دەۋرىگە تەۋە M233 ۋە M199 نومۇرلۇق قەبرىلەردىن بۇغداي دانلىرى (73TAM199:20,72TAM233:15)؛ تاڭ دەۋرى (مىلادىيە 618 - 907 - يىللار) گە تەۋە M332 نومۇرلۇق قەبرىدىن بىر بولاق بۇغداي كېپىكى (60TAM332:20)، M66 نومۇرلۇق قەبرىدىن ئىككى تال بۇغداي باشقى (66TAM66:8)، M209 ۋە M214 نومۇرلۇق قەبرىلەردىن بۇغداي دانلىرى (73TAM214:143,72TAM209:67) تېپىلغان. بۇ قەبرىستانلىقتىن يەنە بۇغدايغا ئالاقىدار ھۆججەتلەرمۇ قېزىۋېلىندى. چارقىلىق ناھىيىسىدىكى قەدىمكى مىرەن خارابىسىدىكى 8 - نومۇرلۇق تۇرالغۇ ئۆيى ئىچىدىكى بىر ئازگالدىن بۇغداي دانلىرى ㊵، قەدىمىي قەلئە ئىزىدىن بۇغداي باشقى تېپىلدى ㊶.

بۇغداي دۇنيادا ئەڭ بۇرۇن ئۆستۈرۈلگەن زىرائەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئېلىمىزدىمۇ خېلى بۇرۇنلا تېرىلىپ، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئاساسلىق ئاشلىق زىرائەتلىرىدىن بىرىگە ئايلانغان. بۇغداينىڭ شىنجاڭ رايونىدا ئۆزلەشتۈرۈلۈش تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن ھېسابلىنىدۇ. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلار ئەڭ كېيىن دېگەندىمۇ يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرى ياكى برونزا دەۋرىنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ، شىنجاڭدا بۇغداي ئۆزلەشتۈرۈلۈشكە باشلاپ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن ئىلگىرىكى چاغلاردىلا ئومۇميۈزلۈك تېرىلىدىغان زىرائەتكە ئايلانغان. دېمەك، ھازىرغا قەدەر ئىگىلىگەن ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلاردىن، بۇغداينىڭ شىنجاڭ رايونىدا ئۆستۈرۈلۈشى 4000 يىلچە تارىخقا ئىگە دېيىشكە بولىدۇ.

ئارپا (Hordeum Vulgre Varmuda)

دانلىق زىرائەت ئارپا، سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك بولۇپ، قەدىمدىن تارتىپلا ئېلىمىزنىڭ شىمالىي رايونلىرىدا كەڭ دائىرىدە

ئۆستۈرۈلگەن.

شىنجاڭدىكى ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، قۇمۇل قارا دۆۋىدىكى 3200 يىللىق تارىخقا ئىگە قەدىمكى قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان ئارپا پوستى ۋە ئۇزۇنلۇقى 4.3 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 1—1.2 سانتىمېتىر، دانلىرىنىڭ رەڭگى قارامتۇل كەلگەن ھەمدە چىرىمەي بېجىرىم ساقلىنىپ قالغان ئارپا باشقى، شىنجاڭ تەۋەسىدىن تېپىلغان ئەڭ بۇرۇنقى ئارپا ئەۋرىشكىسى ھېسابلىنىدۇ ⑫. ئۇنىڭدىن باشقا، خېجىڭ ناھىيىسى چاپىخا جىلغىسىدىكى 1 - ، 4- نومۇرلۇق قەبرىستانلىقلاردىن قېزىۋېلىنغان چوڭ تېپىكى ساپال بۇيۇملار ئىچىدىن، بۇنىڭدىن 2500 - 3000 يىل ئىلگىرىكى ئارپا بايقالدى. خوتەننىڭ لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن ئارپا قاتارلىق زىرائەت ۋە ئارپا قوتۇرمىچى تېپىلدى. ئارپا قۇرغاقچىلىققا بەرداشلىق بېرىش ئىقتىدارى كۈچلۈك زىرائەت بولۇپ، بۇ يەرنىڭ ھاۋاسىغا ماس كەلسىمۇ، بىراق تېپىلغان ئارپىدىن قارىغاندا، بۇ يەردىن تېپىلغان ئارپا دان تۈتمىغان ⑬. نىيە خارابىسىدىكى بىر تۇرالغۇ ئىزىنىڭ ئىچى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىغا جايلاشقان باشقا ئۆي ئىزلىرىدىنمۇ ئارپا دانلىرى تېپىلدى ⑭. تۇرپان ئاستانە قەبرىستانلىقىدىكى تاڭ سۇلالىسى قوچۇ ئايمىقىنى تەسىس قىلغاندىن كېيىنكى مەزگىلگە تەۋە M209 نومۇرلۇق قەبرىدىن ئارپا دېنى (72TAM209:66) تېپىلدى. ئەسكەرتىپ قويۇشقا تېگىشلىك بىر ئەھۋال شۇكى، بۇ قەبرىستانلىقتىن تېپىلغان تاڭ سۇلالىسىنىڭ تېخنىكا 13 —14- يىللىرىغا (مىلادىيە 753 - 755 - يىللارغا) تەۋە يەم - خەشەك ھېساباتى خاتىرىلەنگەن بىر پارچە ھۆججەتتە، يەم - خەشەكنىڭ كۆندە چىقىم قىلىنىش ئەھۋالى، يەم - خەشەكنىڭ ئارپا (青麦) ⑮ ئىكەنلىكى ۋە چىقىم تەرتىپى تەپسىلىي پۈتۈلگەن. بۇ ھۆججەتتە ئىشلىتىلگەن مىقدار سۆزلەر خو، كۆرە، شىڭ، خې قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، ئەينى چاغدا ئارپىنىڭ سەرپىيات مىقدارىنىڭ خېلى زور ئىكەنلىكىنى شۇنداقلا ئارپىنىڭ

بۇ رايوندا تېرىلىش كۆلىمىنىڭمۇ خېلى چوڭ بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ ㊻.

تېرىق [Setaria italica (L.) Beauv.]

تېرىق باشاقلىقلار ئائىلىسىدىكى بىر يىللىق، سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك بولۇپ، ئېلىمىزدىكى ئېكى قەدىمكى ئۆزلەشتۈرۈلگەن زىرائەتلەردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. تېرىق خەنزۇچە يازما ماتېرىياللاردا《禾》ۋە «粱» ㊼ دەپمۇ ئاتالغان. تېرىق بۇگۈنگە قەدەر ئىستېمال قىلىنىپ كەلمەكتە. ھازىر، خەنزۇچىدە پو ستتىدىن ئايرىلمىغان تېرىق 谷子، پوستتىدىن ئايرىلغىنى 小米 دەپ ئاتىلىدۇ. تېرىقنىڭ مۇھىتقا ماسلىشىش ئىقتىدارى بىر قەدەر كۈچلۈك بولغاچقا، ئېلىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۇزاق مۇددەتلىك دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى جەريانىدا، ھەرقايسى رايونلارنىڭ ئوخشىمايدىغان ھاۋا كىلىماتىغا ئاساسەن، تېرىقنىڭ سورتلىرىنى ئۆزگەرتىپ، نۇرغۇن يېڭى تىپلىرىنى يېتىشتۈردى. تېرىق مەملىكىتىمىزنىڭ خېلى كۆپ جايلىرىدا ئۆستۈرۈلسىمۇ، ئەمما ئاساسلىقى ئېلىمىزنىڭ خۇاڭخې دەريا ۋادىسى ۋە شىمالىي جۇڭگو رايونىدا تېرىلىدۇ.

قەدىمكى زامان ئاشلىق زىرائەتلىرى ئىچىدە، تېرىق تېرىلىش دائىرىسى كەڭ، ئىستېمال مىقدارى زور زىرائەت بولۇپ، بۇ زىرائەت قۇرغاقچىلىققا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان، ئۆسۈش مەۋسۈمى نىسبەتەن قىسقا، بىر قەدەر يۇقىرى مەھسۇلاتلىق، ساقلاشقا چىداملىق بولغاچقا، شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلەرمۇ بۇ زىرائەتنى تېرىغان.

ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلاردىن مەلۇم بولۇشچە، شىنجاڭدا ئەڭ بالدۇرقى تېرىق، دەۋرى بۇنىڭدىن تەخمىنەن 4000 يىلچە بۇرۇن بولغان كىچىك مۇرەن قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىندى (شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «2002 — يىلى كىچىك مۇرەن قەبرىستانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىشتىن دوكلات»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 2003 - يىللىق 2 - سان)

قۇمۇل قارا دۆۋە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن تېرىق تېپىلدى. بۇ قەبرىستانلىقتىن ئۇزۇنلۇقى 4.2 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 01. 1.03~1 سانتىمېتىر، دانلىق، رەڭگى سېرىقراق كەلگەن ۋە بېجىرىم ساقلىنىپ قالغان 1 تال تېرىق باشىقىدىن ㊽ سىرت، يەنە بىر مۇنچە تېرىق نېنى (توقمچى) قېزىۋېلىندى. تېرىق نېنىنىڭ كۆپى چاسا شەكىلدە بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 20 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 4 سانتىمېتىر ئەتراپىدا. تېرىق ئۇنى يۇمشاق تارتىلمىغاچقا، نان خېمىرىدىكى تېرىق دانلىرى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ ㊾.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، كۆچادىكى دەسلەپكى مەزگىلى بىرونزا دەۋرىگە تەۋە دېيىلىۋاتقان قارا دۆڭ خارابىسىدىن، ئۆزگىچىلىككە ئىگە تاش ئورغاق قاتارلىق دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىدىن سىرت، يەنە كۆمۈرگە ئايلانغان تېرىق دانلىرى بايقالدى ㊿. بۇنىڭدىن 3000 يىل بۇرۇنقى زامان ئەتراپىغا توغرا كېلىدىغان قۇمۇل ئەسكىسار قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن، كۆمۈرگە ئايلانغان تېرىق قاتارلىق قۇرغاقچىلىققا چىداملىق ئاشلىق زىرائەتلىرىدىن ئازراق تېپىلدى (51). خېجىڭ ناھىيىسى چاپا جىلغىسىدىكى 1 - ۋە 4 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقلاردىن قېزىۋېلىنغان چوڭ تېپتىكى ساپال قاچىلاردىكى يېمەكلىكلەردە تېرىق تەركىبى مەۋجۇت (52). چەرچەن ناھىيىسىدىكى زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن، بۇنىڭدىن 2200 - 2700 يىللار ئىلگىرىكى تېرىق دانلىرى ۋە تېرىقتىن تەييارلانغان توقاچ تېپىلدى (53). قارا شەھەر ناھىيىسى لىيۇشۇخۇ كەنتىنىڭ 2 كىلومېتىر غەربىي شىمالىغا جايلاشقان ساردۆڭ قەدىمكى شەھەر خارابىسىدا نۇرغۇن يۇمىلاق ئازگال بايقالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى بىردەك ئەمەس. كىچىكلىرىنىڭ دىئامېتىرى تەخمىنەن 1 مېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ. ئۇلار ئاشلىق ساقلانغان ئازگاللار بولۇپ، كۆپىنچىسىدىكى ئاشلىق چىرىپ كاللەك بولۇپ قالغان، بىراق شۇنداق بولسىمۇ ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى تېرىق دانلىرىنى ناھايىتى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ شەھەر

بۇ رايوندا تېرىلىش كۆلىمىنىڭمۇ خېلى چوڭ بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ ㊻.

تېرىق [Setaria italica (L.) Beauv.]

تېرىق باشاقلىقلار ئائىلىسىدىكى بىر يىللىق، سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك بولۇپ، ئېلىمىزدىكى ئېكى قەدىمكى ئۆزلەشتۈرۈلگەن زىرائەتلەردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. تېرىق خەنزۇچە يازما ماتېرىياللاردا《禾》ۋە «粱» ㊼ دەپمۇ ئاتالغان. تېرىق بۇگۈنگە قەدەر ئىستېمال قىلىنىپ كەلمەكتە. ھازىر، خەنزۇچىدە پو ستتىدىن ئايرىلمىغان تېرىق 谷子، پوستتىدىن ئايرىلغىنى 小米 دەپ ئاتىلىدۇ. تېرىقنىڭ مۇھىتقا ماسلىشىش ئىقتىدارى بىر قەدەر كۈچلۈك بولغاچقا، ئېلىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۇزاق مۇددەتلىك دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى جەريانىدا، ھەرقايسى رايونلارنىڭ ئوخشىمايدىغان ھاۋا كىلىماتىغا ئاساسەن، تېرىقنىڭ سورتلىرىنى ئۆزگەرتىپ، نۇرغۇن يېڭى تىپلىرىنى يېتىشتۈردى. تېرىق مەملىكىتىمىزنىڭ خېلى كۆپ جايلىرىدا ئۆستۈرۈلسىمۇ، ئەمما ئاساسلىقى ئېلىمىزنىڭ خۇاڭخې دەريا ۋادىسى ۋە شىمالىي جۇڭگو رايونىدا تېرىلىدۇ.

قەدىمكى زامان ئاشلىق زىرائەتلىرى ئىچىدە، تېرىق تېرىلىش دائىرىسى كەڭ، ئىستېمال مىقدارى زور زىرائەت بولۇپ، بۇ زىرائەت قۇرغاقچىلىققا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان، ئۆسۈش مەۋسۈمى نىسبەتەن قىسقا، بىر قەدەر يۇقىرى مەھسۇلاتلىق، ساقلاشقا چىداملىق بولغاچقا، شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلەرمۇ بۇ زىرائەتنى تېرىغان.

ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلاردىن مەلۇم بولۇشچە، شىنجاڭدا ئەڭ بالدۇرقى تېرىق، دەۋرى بۇنىڭدىن تەخمىنەن 4000 يىلچە بۇرۇن بولغان كىچىك مۇرەن قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىندى (شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «2002 — يىلى كىچىك مۇرەن قەبرىستانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىشتىن دوكلات»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 2003 - يىللىق 2 - سان)

قۇمۇل قارا دۆۋە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن تېرىق تېپىلدى. بۇ قەبرىستانلىقتىن ئۇزۇنلۇقى 4.2 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 01. 1.03~1 سانتىمېتىر، دانلىق، رەڭگى سېرىقراق كەلگەن ۋە بېجىرىم ساقلىنىپ قالغان 1 تال تېرىق باشىقىدىن ㊽ سىرت، يەنە بىر مۇنچە تېرىق نېنى (توقمچى) قېزىۋېلىندى. تېرىق نېنىنىڭ كۆپى چاسا شەكىلدە بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 20 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 4 سانتىمېتىر ئەتراپىدا. تېرىق ئۇنى يۇمشاق تارتىلمىغاچقا، نان خېمىرىدىكى تېرىق دانلىرى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ ㊾.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، كۆچادىكى دەسلەپكى مەزگىلى بىرونزا دەۋرىگە تەۋە دېيىلىۋاتقان قارا دۆڭ خارابىسىدىن، ئۆزگىچىلىككە ئىگە تاش ئورغاق قاتارلىق دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىدىن سىرت، يەنە كۆمۈرگە ئايلانغان تېرىق دانلىرى بايقالدى ㊿. بۇنىڭدىن 3000 يىل بۇرۇنقى زامان ئەتراپىغا توغرا كېلىدىغان قۇمۇل ئەسكىسار قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن، كۆمۈرگە ئايلانغان تېرىق قاتارلىق قۇرغاقچىلىققا چىداملىق ئاشلىق زىرائەتلىرىدىن ئازراق تېپىلدى (51). خېجىڭ ناھىيىسى چاپا جىلغىسىدىكى 1 - ۋە 4 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقلاردىن قېزىۋېلىنغان چوڭ تېپتىكى ساپال قاچىلاردىكى يېمەكلىكلەردە تېرىق تەركىبى مەۋجۇت (52). چەرچەن ناھىيىسىدىكى زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن، بۇنىڭدىن 2200 - 2700 يىللار ئىلگىرىكى تېرىق دانلىرى ۋە تېرىقتىن تەييارلانغان توقاچ تېپىلدى (53). قارا شەھەر ناھىيىسى لىيۇشۇخۇ كەنتىنىڭ 2 كىلومېتىر غەربىي شىمالىغا جايلاشقان ساردۆڭ قەدىمكى شەھەر خارابىسىدا نۇرغۇن يۇمىلاق ئازگال بايقالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى بىردەك ئەمەس. كىچىكلىرىنىڭ دىئامېتىرى تەخمىنەن 1 مېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ. ئۇلار ئاشلىق ساقلانغان ئازگاللار بولۇپ، كۆپىنچىسىدىكى ئاشلىق چىرىپ كاللەك بولۇپ قالغان، بىراق شۇنداق بولسىمۇ ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى تېرىق دانلىرىنى ناھايىتى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ شەھەر

خارابسىنىڭ دەۋرى بالدۇر بولغاندا خەن دەۋرىگە بېرىشى مۇمكىن ⑭ . كېرىيە ناھىيىسى تەۋەسىدىكى يۇمىلاققۇم قەدىمكى شەھىرىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ۋە تەكشۈرۈش جەريانىدا، بىر گەمە ئىچىدىن غەربىي خەن دەۋرىگە تەۋە تېرىق دانلىرى تېپىلدى ⑮ . بۇنىڭدىن 1600 يىللار بۇرۇن قۇم دېڭىزىغا غەرق بولغان نىيە خارابىسىدىكى بىر مۇنچە ئورۇندىن تېرىق دانلىرى تېپىلدى. بولۇپمۇ بىر ئۆينىڭ پەگاسىدىن ئۇزۇن يىللار داۋامىدا قېتىپ كەتكەن قېلىن بىر قەۋەت تېرىق قاتلىمى بايقالدى ⑯ . كروران قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش جەريانىدا، L.A Ⅱ～Ⅵ نومۇرلۇق تۇرالغۇ ئۆي ئىزى تەۋەسىدىكى قوتاندىن تېرىق دانلىرى تېپىلدى ⑰ . مارالبېشى ناھىيىسىدىكى توققۇز ساراي قەدىمكى شەھىرىگە تەخمىنەن 28 كىلومېتىر كېلىدىغان تىم شەھەر خارابىسىدىكى تەكشۈرۈشتە، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىن تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچە بولغان زامانلارغا تەۋە بولغان تېرىق قاتارلىق زىرائەت دانلىرى تېپىلدى ⑱ . قارا شەھەردىكى تاڭزاڭ قەدىمكى شەھىرىدىكى تەكشۈرۈش، قېزىش جەريانىدا، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىدىن سىرت، بېجىرىم ساقلىنىپ قالغان تېرىق دانلىرىمۇ تېپىلدى ⑲ . يۇقىرىقىلاردىن باشقا، 1992 - يىلى پىچان ناھىيىسىدىكى سۇبېشى 1 - ، 3 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقلاردىن ساپال قاچىغا سېلىنغان تېرىق قېزىۋېلىندى (10 - رەسىملىك فوتو سۈرەت) . تېرىق تۈرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىنمۇ خېلى كۆپ تېپىلدى، ئۇلار ئاساسەن تۆۋەندىكىچە: شەرقىي جىن دەۋرىگە تەۋە M305 نومۇرلۇق قەبرىدىن بىر بولاق (59TAM305) ؛ جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە تەۋە M320 نومۇرلۇق قەبرىدىن بىر بولاق (60TAM305) ؛ چۇ جەمەتى ھۆكۈمرانلىقىدىكى قوچۇ بەگلىكى دەۋرىگە تەۋە بولغان M233 ۋە M199 نومۇرلۇق قەبرىلەرنىڭ ھەر بىرىدىن بىر بولاق (73TAM199:33,72TAM233:15) ؛ تاڭ سۇلالىسى قوچۇ ئايمىقىنى تەسىس قىلغاندىن كېيىنكى

دەۋرگە تەۋە M70 ۋە M76 نومۇرلۇق قەبرىلەرنىڭ ھەر بىرىدىن بىر بولاق (67TAM76:23,66TAM70:17) تېپىلدى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، مەزكۇر قەبرىستانلىقتىن قىزىۋېلىنغان بىر مۇنچە خەنزۇچە ھۆججەتلەردە، تېرىققا ئالاقىدار خاتىرىلەر بار. يۇقىرىدا مىسالغا ئېلىنغان مادديي ۋە يازما ماتېرىياللار تېرىقنىڭ تۇرپان تەۋەسىدە تېرىلغانلىقىنى، شۇنداقلا شۇ يەردىكى ئاھالىلەرنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك قۇرۇلمىسىدا مۇھىيەن ئورۇننى ئىگىلىگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

چۇجگۇن (Panicum miliaceumL.)

تېرىقتا ئوخشاپ كېتىدىغان، دانلىرى يۇمىلاق زىرائەت بولۇپ، ئېلىمىزدىكى ئەڭ قەدىمكى دانلىق زىرائەتلەردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. چۇجگۇننىڭ جۇڭگودا ئۆزلەشتۈرۈلۈش تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ، ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى زامان يازما مەنبەلىرىدە خىلمۇ خىل نامىلار بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن، ھەمدە ھازىرمۇ شۇ خىل نامىلارنى ئاتاش داۋاملىشىپ كەلمەكتە. شىمالىي جۇڭگو رايونىدا، چۇجگۇن ئومۇمەن《子稷》،《子黍》، 《子糜》دېگەن نامىلار بىلەن ئاتىلىدۇ.

چۇجگۇن قۇرغاقچىلىققا چىداملىق، ئۆسۈش مەۋسۇمى نىسبەتەن قىسقا زىرائەت بولۇپ، شىنجاڭ تەۋەسىدىمۇ خېلى بۇرۇنلا تېرىلىشقا باشلىغان. شىنجاڭدا ئىشلەنگەن ئارخېئولوگىيىلىك خىزمەتلەر داۋامىدا، پىچان، تۇرپان، نىيە، كوروان قاتارلىق جايلاردىكى خارابە ـ ئىزلاردىن بىر تۇركۇم چۇجگۇن ئەۋرىشكىلىرى تېپىلدى. تۆۋەندە ئۇلارنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

پىچان ناھىيىسىنىڭ لۇكچۇن بازىرىدىكى ئۇچكۆزۈك كەنتىنىڭ جەنۇبىغا تەخمىنەن 1.5 كىلومېتىر كېلىدىغان قەدىمكى قەبرىستانلىقتىكى 1 ـ مەزگىلگە تەۋە قەبرىلەردىن، ياغاچ تاۋاق ۋە ساپال ھەجىرلارغا سېلىنغان چۇجگۇندە تەييارلانغان يېمەكلىكلەر تېپىلدى. بۇ يېمەكلىكلەرنىڭ شەكلى ئاساسەن ئىككى خىلغا ئايرىلغان. M13:2—1 نومۇرلۇقنىڭ شەكلى

ئۆلچەمسىز بولۇپ، چوڭ - كىچىكلىكى ئۆرۈك ئۇچكىسىدەك كېلىدۇ. دىئامېتىرى 2 سانتىمېتىر ئەتراپىدا، ئۇ پۈتۈنلەي كۆمۈرگە ئايلىنىپ قاپلاپ كەتكەن. M13:9—1 نومۇرلۇقى يۇمىلاق توقاچ شەكلىدە بولۇپ، دىئامېتىرى 3～4 سانتىمېتىر ئەتراپىدا، ئوتتۇرىسى ئويمان، رەڭگى قوڭۇر. ئەينى چاغدا، چۈجگۈن ئۇنى تازا ياخشى تارتىلمىغان ۋە تازىلانمىغان بولۇپ، يېمەكلىك خېمىرى ئارىسىدىن چۈجگۈن پوستى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇ قەبرىستانلىقتىن تېپىلغان باشقا يادىكارلىقلارنى ئۇنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى سۇ بېشى قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن بايقالغان بۇيۇملار بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، ئۇچكۆزۈرۈك قەبرىستانلىقىدىكى بىرىنچى مەزگىلگە تەۋە قەبرىلەرنىڭ دەۋرى تەخمىنەن ئەمىنىيە دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ دەپ تونۇلدى ⑥⓪. 1980 - يىلى، كروران قەدىمكى شەھىرى خارابىسى تەۋەسىگە جايلاشقان بۇددا مۇنارىنىڭ 30 مېتىر شەرقىدىكى قالايمىقان تاشلانغان بىر دۆۋە ياغاچ ئاستىدىن، قېلىنلىقى تەخمىنەن 70 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 100 سانتىمېتىر كېلىدىغان، رەڭگى ساپسېرىق چۈجگۈن دانلىرى (11 - رەڭلىك فوتو سۈرەت) تېپىلدى ⑥①. نېمە خارابىسىدىكى تۇرالغۇ ئۆي ئىزلىرى ۋە ئەتراپىدىن، يەنە خارابە تەۋەسىدىكى قەبرىلەرگە بېسىلغان مەڭگەن ئىچىدىن چۈجگۈن دانلىرى تېپىلدى ⑥②. بۇنىڭدىن باشقا، نېمە خارابىسىدىكى ئۆي ئىزلىرىدىكى قالدۇق تاملاردا ئۆز زامانىسىدا سۇۋالغان كاكىل لاي ساقلانغان بولۇپ، ئۇنىڭغا بۇغداي سامىنى، چۈجگۈن سامىنى ۋە چۈجگۈن پوستى قاتارلىقلار ئارىلاشتۇرۇلغان.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىنمۇ چۈجگۈن بىر قەدەر كۆپ بايقالدى. 1967 - يىلى، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە (مىلادىيە 420 - 589 - يىللارغا) تەۋە M90 نومۇرلۇق قەبرىدىن بىر بولاق (67TAM90:29)؛ 1960 — يىلى، چۈ جەمەتى ھۆكۈمرانلىقىدىكى قوچۇ ھاكىمىيىتى دەۋرىگە (مىلادىيە 502 -

640 ــ يىللارغا) تەۋە M328 نومۇرلۇق قەبرىدىن بىر بولاق (60TAM328) ؛ 1973 ـ يىلى، M199 نومۇرلۇق قەبرىدىن بىر بولاق (73TAM199:21) ؛ 1966 ـ يىلى، سۇي سۇلالىسى دەۋرىگە (مىلادىيە 581 ـ 618 ـ يىللارغا) تەۋە M90 نومۇرلۇق قەبرىدىن بىر بولاق (66TAM90:29) ؛ 1960 ـ، 1972 ۋە 1973 ــ يىللىرى، تاڭ سۇلالىسى قوچۇ ئايمىقىنى تەسىس قىلغاندىن كېيىنكى دەۋرگە تەۋە بولغان M332، M336، M209، M225، M191، M214 نومۇرلۇق قەبرىلەرنىڭ ھەممىسىدىن بىر بولاقتىن (73TAM214:44,73TAM191:78, 72TAM225: 20, 72TAM209: 64, 72TAM228, 60TAM336: 02, 60TAM332:02) چۇجگۇن دانلىرى تېپىلدى.

دېمەك، يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان ماتېرىياللار، قەدىمكى دەۋرلەردە چۇجگۇننىڭمۇ شىنجاڭ تەۋەسىدە ئۆستۈرۈلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئاق قوناق (Andropogon Sorghum Brot)

باشاقلىقلار ئائىلىسىدىكى بىر يىللىق سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك، يوپۇرمىقى كۆممىقوناقتىكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ، بىراق سەل تارراق كېلىدۇ؛ گۈلى غولىنىڭ ئۈچىدا بولۇپ، دېنى ئاق كېلىدۇ. بۇ زىرائەت قۇرغاقچىلىققا چىداملىق بولۇپ، شور تەركىبى بىر قەدەر ئېغىر بولغان تۇپراققىمۇ ماسلىشالايدۇ. ئاق قوناقنىڭ ئېلىمىزدە ئۆستۈرۈلۈش تارىخى ئۇزۇن ھېسابلىنىدۇ. شىنجاڭدا قەدىمكى دەۋرلەردە بۇ خىل زىرائەت ئۆستۈرۈلگەن. ھازىرغا قەدەر ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىشتىن قارىغاندا، ئاق قوناق ئاساسەن قارا شەھەر تەۋەسىدىن تېپىلدى. مەسىلەن: قارا شەھەر ناھىيىسى تەۋەسىدىكى، دەۋرى بالدۇر بولغاندا خەن دەۋرىگە بارىدىغان سار دۆڭ قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدىكى گەمىدىن ۋە تاڭ دەۋرىگە تەۋە خارابە ــ تاكۇڭاڭ قەدىمكى شەھىرىدىن ئاق قوناق دانلىرى تېپىلدى[63]. قارا شەھەر، تۇپرىقىدا شور تەركىبى بىر قەدەر ئېغىر بولغان رايون. بۇ يەردىن قەدىمكى ئاق قوناق دانلىرىنىڭ بايقىلىشى، قەدىمكى

ئاھالىلەرنىڭ ئاق قوناقنىڭ خۇسۇسىيىتىنى بىلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

شۇنى ئەسكەرتىش كېرەككى، يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك گۈمۈگۈ قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان بۇغداي دانلىرىغا قارىتا، دەسلەپكى قەدەمدىكى باھالاپ بېكىتىش خىزمىتى ئىشلەنگەن بولسىمۇ، باشقا ئاشلىق زىرائەتلىرى باھالاپ بېكىتىلگىنى يوق. بۇ، بۇنىڭدىن كېيىن ئىشلەشكە تېگىشلىك خىزمەت.

شال (Qryza sativa L.)

باشاقلىقلار ئائىلىسىدىكى بىر يىللىق سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك. يوپۇرمىقى تار ھەم ئۇزۇن، گۈلى ئاق يېشىل كېلىدۇ. شاكىلى ئېلىپ تاشلانغاندىن كېيىن دېنى گۈرۈچ دېيىلىدۇ. ئۇنىڭ تېپى ۋە تۈرى كۆپ. ئۇ ئاساسلىق ئاشلىق زىرائەتلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئېلىمىزدە ئۆزلەشتۈرۈلۈشى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە.

1995 ــ يىلى، لوپنۇر ناھىيىسى تەۋەسىدىكى يېڭىەن قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا M19 نومۇرلۇق قەبرىدىن شال پاخلى قېزىۋېلىندى ⑭. شال ھاۋاسى ئىسسىق، سۇيى ئەلۋەك جايلاردا ئۆستۈرۈشكە ماس كېلىدۇ. قەدىمكى دەۋردىكى يېڭىەننىڭ كىلىماتى، يەر يۈزى تۈزۈلۈشى، تۈپرىقى، سۇيى قاتارلىقلار شال ئۆستۈرۈشكە ماس كېلەمدۇ ــ كەلمەمدۇ، بۇنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ جايدىن شال پاخلى ئاز تېپىلغانلىقى، گۈرۈچىمۇ كۆرۈنمىگەنلىكى ئۈچۈن، قېزىشقا قاتناشقۇچىلار ئۇنى ياۋا شال بولۇشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلىدۇ.

B. مايلىق زىرائەتلەر

شىنجاڭدا مايلىق زىرائەتلەرنىڭ ئۆستۈرۈلۈشى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. مايلىق زىرائەتلەردىن زىغىر، كۈنجۈت، قىچا، زاراڭزا، سېرىق پۇرچاق (دادۇر) ۋە ئاپتاپپەرەس قاتارلىقلار خېلى بۇرۇندىن تارتىپلا تېرىلىپ كەلگەن. گەرچە ھازىرغا قەدەر، شىنجاڭدىكى مايلىق زىرائەتلەرنىڭ كېلىپ

چىقىشى ۋە ئۇلارنىڭ تېرىپ ئۆستۈرۈلۈش تارىخى ھەققىدە ئەتراپلىق تەتقىقاتلار يۈرگۈزۈلمىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىش خىزمىتىنىڭ ئېلىپ بېرىلىشىغا ئەگىشىپ، بەزى مايلىق زىرائەتلەرنىڭ دانلىرى تېپىلدى. تۆۋەندە ئۇلارنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

زىغىر (Sesamum orientale L.)

زىغىر — ئۆسۈش مەۋسۈمى نىسبەتەن قىسقا، ئىسسىقلىقنى خالايدىغان زىرائەت بولۇپ، ئاساسەن ئاسىيانىڭ ئىسسىق بەلۋاغلىق رايونى بىلەن ئافرىقىنىڭ سۈبتروپىك رايونلىرىدا ئۆستۈرۈلىدۇ. بۇ خىل مايلىق زىرائەت ئېلىمىزدە خېلى بۇرۇنلا ئۆزلەشتۈرۈلگەن. ھەمدە ئۇزاق مۇددەتلىك ئۆزلەشتۈرۈش جەريانىدا، بىر نەچچە خىل ئوخشىمايدىغان سورتلىرى يېتىشتۈرۈلگەن.

شىنجاڭ ئېلىمىز بويىچە زىغىر ئەڭ بۇرۇن ئۆزلەشتۈرۈلگەن رايونلارنىڭ بىرى. ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلاردىن مەلۇمكى، شىنجاڭ تەۋەسىدىن ئەڭ قەدىمكى زىغىر ئەۋرىشكىسى، بۇنىڭدىن 2000 يىل ئىلگىرىكى چاغقا توغرا كېلىدىغان ئالغۇي جىلغىسىدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن تېپىلدى. بۇ يەردىن تېپىلغان زىغىر دانلىرىنىڭ شەكلى سەل سوقمىچاق، رەڭگى قارامتۇل بولۇپ، يۇزى پارقىراق ھالەتتە. ئۇلار قېزىۋېلىنغاندىن كېيىن، شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تەكشۈرۈپ بېكىتىشى ئارقىلىق، زىغىر ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى (65). ئۇنىڭدىن باشقا، تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى تاڭ سۇلالىسى قوچۇ ئايمىقىنى تەسىس قىلغاندىن كېيىنكى دەۋرگە تەۋە M214 نومۇرلۇق قەبرىدىن ئىككى بولاق زىغىر پوستى (73TAM214:13) قېزىۋېلىندى. قارا شەھەردىكى تاڭۋاڭ قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدىنمۇ زىغىر دانلىرى تېپىلدى (66).

زىغىرنىڭ بايقىلىش مىقدارى باشقا دانلىق زىرائەتلەرنىڭكىگە قارىغاندا بىر قەدەر ئاز بولسىمۇ، ئەمما بۇ چەكلىك بايقاشلار، زىغىرنىڭ شىنجاڭ تەۋەسىدە ئۆزلەشتۈرۈش تارىخىنى شۇنداقلا

ئۇنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارقىلىپ كىرىش تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

C. پۇرچاق تېپىدىكى زىرائەتلەر

پۇرچاق ئېلىمىزدە خېلى بۇرۇنلا ئۆزلەشتۈرۈلگەن، ھەمدە پۇرچاق يېمەكلىكلىرى قەدىمدىن تارتىپلا يېمەكلىكلەر ئىچىدە مۇھىم ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن.

پۇرچاقنىڭ سورتلىرى خېلى كۆپ بولسىمۇ، ئەمما شەكلى ۋە چوڭ - كىچىكلىكىدىن ئالغاندا، ئۇلارنى سېرىق پۇرچاق ۋە قىزىل پۇرچاقتىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تىپكە ئايرىشقا بولىدۇ. بۇ پۇرچاقلارنىڭ رەڭگىگە ئاساسەن، ئۇلارنىڭ سېرىق، قارا، يېشىل، ئاق، قىزىل، سۆسۈن ۋە ئالمىپىار قاتارلىق ئوخشىمايدىغان رەڭلەردە بولىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

شىنجاڭدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردا پۇرچاق تېپىلدى. مەسىلەن: تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى شەرقىي جىن سۇلالىسى دەۋرىگە تەۋە M305 نومۇرلۇق قەبرىدىن (59TAM305)؛ چۈ جەمەتى ھۆكۈمرانلىقىدىكى قوچۇ ھاكىمىيىتى دەۋرىگە تەۋە M233، M385 نومۇرلۇق قەبرىلەردىن, 86TAM385:390) (72TAM233:15؛ تاڭ سۇلالىسى قوچۇ ئايمىقىنى تەسىس قىلغاندىن كېيىنكى دەۋرگە تەۋە M209 ۋەM214 نومۇرلۇق قەبرىلەردىن (73TAM214:75,72TAM209:65) "قارا پۇرچاق" (12 - رەڭلىك فوتو سۈرەت) تېپىلدى.

تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان "قارا پۇرچاق" نىڭ دانلىرى ئانچە چوڭ ئەمەس بولۇپ، شەكلى سوقمىچاق، ياكى ئۆزۈن سوقمىچاق ھالەتتە. ئۇلار قېزىۋېلىنغان ۋاقىتتا، كىشىلەر ئۇلارنى رەڭگىگە ئاساسەن "قارا پۇرچاق" دەپ ئاتىغان. كېيىنچە قايتا كۆزىتىش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ قىزىل پۇرچاق (Phaseolus angularis) نىڭ بىر تۈرى ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى. ئۇنىڭ شەكلى سوقمىچاق ياكى ئۆزۈن سوقمىچاق شەكىلدە بولۇپ، رەڭگى قىزىل، ئاچ سېرىق ياكى قارا كېلىدۇ(67).

بۇ خىل "قارا پۇرچاق"، قۇرغاقچىلىققا چىداملىق، ئۆسۈش مەۋسۇمى نىسبەتەن قىسقا، پىشىش پەسلىدە قۇرغاقچىلىقنى تەلەپ قىلمىدىغان زىرائەت بولۇپ، شىنجاڭ رايونىنىڭ ھاۋا كىلىماتىدىن ئىنتايىن مۇۋاپىق كېلىدىغان زىرائەتلەردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. 1991 - يىلى پېچان ناھىيىسىدىكى سۇبېشى 3 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن سېرىق پۇرچاق (13 - رەسىملىك فوتو سۈرەت) قېزىۋېلىندى. (شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى قاتارلىقلار: «پېچان ناھىيىسىدىكى سۇبېشى 3 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقى»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1994 - يىل 2 - سان). يۇقىرىقىلاردىن باشقا، كەلپىن ناھىيىسىدىن قېزىۋېلىنغان ماش (14 - رەسىملىك فوتو سۈرەت) ش ئۇ ئا ر مۇزېيدا ساقلانماقتا. بۇ ماشلار مىلادىيە 5 — 6 - ئەسىرلەرگە تەۋە.

D. تالالىق زىرائەتلەر

شىنجاڭدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردا، كېۋەز، كەندىر ۋە ئۇلارغا ئالاقىدار يادىكارلىقلار بايقالدى. كېۋەزنىڭ چىگىتىدىن، كەندىرنىڭ ئۇرۇقىدىن ياغ تارتىلمىدىغانلىقى ئۇچۇن، يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى ئۇستىدە توختالغاندا، ئۇلارغىمۇ تېگىشلىك سەھىپە ئاجرىتىشنى مۇۋاپىق تاپتۇق.

كېۋەز

بۇ، تۇگمىگۇل (Malveaceae) تېپىگە تەئەللۇق ئىسسىق بەلۋاغ قۇرغاق رايوندا تېرىلمىدىغان ئۆسۈملۈك بولۇپ، 20 نەچچە خىلغا ئايرىلىدۇ. ياۋا كېۋەزلەردىن 4 خىلى ئۇزاق مۇددەتلىك تەدرىجىي تەرەققىي قىلىش ئارقىلىق، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا بىر قەدەر كەڭ تېرىلمىدىغان سورتلارغا ئايلانغان. ئۇلار ئاسىيا كېۋەزى، ئافرىقا كېۋەزى، قۇرۇقلۇق كېۋەزى ۋە ئارال كېۋەزى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ئاسىيا كېۋەزى ئەسلىدە ھىندىستاندا تېرىلمىدىغان، ئۆسۈش

مەۋسۇمى بىر يىلغا ياكى نەچچە يىلغا بارىدىغان ياغاچ غوللۇق كېۋەز ھېسابلىنىدۇ. ئافرىقا كېۋىزى يەنە ئەرەب كېۋىزى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل كېۋەزنىڭ ئۆسۈش مەۋسۇمى قىسقا، كۆچەتتىنىڭ ئېگىزلىكى 1 -1.5 مېتىرغىچە بولۇپ، ئۆستۈرۈلۈش تارىخىمۇ ناھايىتى ئۇزۇن. بۇ خىل كېۋەز كېيىنچە قەبىلىلەر ۋە ھەرقايسى ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئىشلىرىغا ئەگىشىپ باشقا جايلارغا تارقالغان.

شىنجاڭدا كېۋەزنىڭ تېرىلىشى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ۋە تارىخىي يازما مەنبەلەردىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، شىنجاڭ جۇڭگو بويىچە ئەڭ بۇرۇن كېۋەز تېرىلغان ۋە ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەن رايونلاردىن ھېسابلىنىدۇ. تۆۋەندە، ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا قولغا كەلتۈرۈلگەن ئالاقىدار نەتىجىلەرنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

1959 ــ يىلى، ئارخېئولوگىيە خادىملىرى نىيە ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى قۇمлۇقتا بايقالغان ئەر - ئايال بىرلىكتە دەپنە قىلىنغان قەبرە ئىچىدىن، خەن- جىن دەۋرلىرىگە تەۋە بولغان، ئادەم، ھايۋانات نۇسخىلىرى ۋە چاقماق نۇسخىلار ئەسلىي رەڭدە چىقىرىلغان تېگى كۆك پاختا رەخت، قولياغلىق ۋە كەشتە ئىشلەنگەن ئىشتان قاتارلىق پاختا توقۇلما بۇيۇملارنى بايقىدى. بۇلار ئېلىمىزدە ھازىرغا قەدەر بايقالغان ئەڭ دەسلەپكى پاختا توقۇلمىلاردىن ھېسابلىنىدۇ ⑱. 1906 - يىلى، ستېەيىن چىرا ناھىيىسى دامىكۇ ئەتراپىدىكى خارابىدىن بىر چوڭ دۆۋە چىگىتنى بايقايدۇ. ئۇ ئۆز ئەسىرىدە، بۇ مۇھىم بايقاش "مىلادىيە 8 - ئەسىردە خوتەن رايونىدا كېۋەز تېرىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ" دەپ يازىدۇ ⑲.

1984 ــ يىلى، ش ئۇ ئا ر مۇزەيىدىكى خادىملار لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن خەن - جىن دەۋرلىرىگە تەۋە 52 قەبرىنى قازغاندا، نۇرغۇن توقۇلما بۇيۇملار، جۈملىدىن پاختا توقۇلما بۇيۇملار تېپىلدى. بولۇپمۇ M01

نومۇرلۇق قەبرىدىن (بۇ قەبرىنىڭ دەۋرى بۇنىڭدىن 1950 يىل بۇرۇنقى چاغقا توغرا كېلىدۇ) گۈل بېسىلغان تېگى كۆك پاختا رەخت قېزىۋېلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ قالدۇق ئۇزۇنلۇقى 11.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 41.2 سانتىمېتىر كېلىدۇ ⑦⓪.

1979 ~ 1980 - يىللىرى، كروران قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدا ئېلىپ بېرىلغان ئۇچ قېتىملىق ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە، خەن - جىن دەۋرلىرىگە تەۋە پاختا يېپتىن توقۇلغان بۇيۇملاردىن ئالتىسى تېپىلدى. توقۇلمىلار توق قىزىل رەڭلىك ۋە رەڭسىزدىن ئىبارەت ئىككى خىل بولۇپ، ئۇلارنى توقۇلۇشىنىڭ زىچ ياكى شالاڭلىقىغا ئاساسەن، پاختا رەخت ۋە داكا دەپ ئايرىشقا بولىدۇ ⑦①.

1959 - يىلى، كېرىيە ناھىيىسىنىڭ ئۆيلەك خارابىسىدىكى شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە تەۋە قەبرىستانلىقتىن، ئۇزۇنلۇقى 21.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 14.5 سانتىمېتىر، توقۇلۇشى بىر قەدەر زىچ بولغان بىر پارچە گۈللۈك پاختا رەخت تېپىلدى ⑦②.

1989 - يىلى، لوپنۇر ناھىيىسى تەۋەسىدىكى خەن - جىن دەۋرلىرىگە تەۋە يېڭىپەن قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن ئاق رەڭلىك سىدام پاختا توقۇلمىدىن ئۇچ پارچە بايقالدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى M1:9 نومۇرلۇقى يېرىم دۇگىلەك شەكىلدە بولۇپ، چوڭلۇقى 40×18 كۋادرات سانتىمېتىر كېلىدۇ ⑦③.

1975 — يىلى، تۇرپان ناھىيىسىنىڭ قاراغوجا قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، جىن دەۋرىگە تەۋە 94 — نومۇرلۇق قەبرىدىن، بىر دانە پاختىلىق تون (75TKM94:7) تېپىلدى. بۇ تون ئۇزاق مۇددەت يەر ئاستىدا كۆمۈلۈپ تۇرغانلىقتىن، پاختىلىرى چېرىپ كەتكەن ⑦④.

تۇرپان ئۇيغۇر ئېتنولوگىيىسىنىڭ كېۋەز تېرىش ئەھۋالى بىلەن كېۋەزچىلىكى توغرىسىدا، ئەڭ بۇرۇن «لياڭنامە قوچۇ تەزكىرىسى» دە خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيان، تۇرپان تەۋەسىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردا تېپىلغان پاختا رەخت بىلەن

چىگىت قاتارلىقلار، بۇ خاتىرىلەرنىڭ ئىشەنچلىك ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. مەسىلەن: 1964 - يىلى، تۇرپان ئاستانە قەبرىستانلىقىدىكى جەن دەۋرىگە تەۋە 13 - نومۇرلۇق قەبرىدىن ئۇستىگە پاختا رەختتىن تىكىلگەن كىيىم كىيگۈزۈلگەن لاتا قورچاق قېزىۋېلىندى ⑮. 1960 - يىلى، ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى چۇ جەمەتى قوچۇ ھاكىمىيىتى دەۋرىگە تەۋە 309 — نومۇرلۇق قەبرىدىن، مەشۇت ۋە پاختا يىپنى ئارىلاشتۇرۇپ توقۇغان گېئوماترىك نۇسخىدىكى توقۇلما تېپىلدى ⑯. 1964 - يىلى، ئاستانە قەبرىستانلىقىدىكى تاك دەۋرىگە تەۋە 37 - نومۇرلۇق قەبرىدىن 1.18×2.24 مېتىر كېلىدىغان پاختا رەخت (64TAM37:15) تېپىلدى. بۇ جەسەت ئۇستىگە يېپىلغان يوپۇق بولۇپ، كەڭلىكى 60.5 سانتىمېتىر كېلىدىغان ئىككى پارچە رەختتىن تىكىلگەن ⑰. شۇ يىلى، قاراغوجا قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى تاك دەۋرىگە تەۋە 2 - نومۇرلۇق قەبرىدىن، ئۇزۇنلۇقى 48 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 24 سانتىمېتىر كېلىدىغان پاختا رەخت بىلەن تىكىلگەن خالتا تېپىلدى ⑱. بۇ قەبرىستانلىقتىن يەنە قارا چىراغنىڭ پىلتىسى (پاختا يىپتىن تەييارلانغان) قاتارلىق بۇيۇملارمۇ بايقالدى. 1972 — يىلى، ئاستانە قەبرىستانلىقىدىكى 192 - نومۇرلۇق قەبرىدىن تاك دەۋرىگە تەۋە بىر بولاق چىگىت (15 - رەڭلىك فوتو سۈرەت) تېپىلدى. 1956 - يىلى، يارغول قەدىمكى شەھەر-نىڭ غەربىي تەرىپىدىكى تەكشى توپلىك ئۇستىگە جايلاشقان بۇددا ئىبادەتخانىسى خارابىسىدىن تاك دەۋرىگە تەۋە ئىككى پارچە پاختا توقۇلما تېپىلدى. توقۇلمىنىڭ بىر پارچىسى ئاساسەن چىرىپ كەتكەن؛ يەنە بىر پارچىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 52 سانتىمېتىر، بىر ئۇچىنىڭ كەڭلىكى 30 سانتىمېتىر كېلىدۇ⑲. يۇقىرىقىلاردىن سىرت، ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان خەنزۇچە ھۆججەتلەردىمۇ كېۋەز توغرىسىدا خېلى كۆپ خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان.

1959 — يىلى، مارالبېشى ناھىيىسىدىكى توققۇز ساراي

خارابسىدىن تاك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە تەۋە مەدەنىيەت قاتلىمىدىن گۈللۈك پاختا رەخت بىلەن چىگىت تېپىلدى ⑧⓪. جۇڭگو يېزا ئىگىلىك پەنلەر ئاكادېمىيىسى كېۋەز تەتقىقات ئورنى، مەزكۇر خارابىدىن تېپىلغان چىگىتنىڭ دانىلىرىنىڭ كىچىكلىكى، تالاسىنىڭ قىسقىلىقى ۋە رەڭگىنىڭ سېرىقلىقى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن، ئۇنىڭ ئافرىقا كېۋەزى (Gossypium herbaceum linnaes) تىپىدىكى كېۋەزنىڭ سورتىغا تەۋە چىگىت ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈردى ⑧①.

يۇقىرىدىكىلەردىن باشقا، 1994 - يىلى، يارغول قەدىمكى شەھىرى غولىنىڭ شىمالىدىكى 1 - نومۇرلۇق تەكشى تۆپىلىك قەبرىستانلىقىدىكى M05 ۋە M16 نومۇرلۇق قەبرىلەردىن، سىدام، تۈز يوللۇق ئاق پاختا رەخت پارچىلىرى قېزىۋېلىندى. بۇ قەبرىستانلىق خەن دەۋرىگە تەۋە ھېسابلىنىدۇ. 1996 - يىلى، چەرچەن زاغۇنلۇق 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىكى M18، M73 نومۇرلۇق قەبرىلەردىن، توقۇلۇشى بىرقەدەر سىلىق كەلگەن تۈز يوللۇق، تەبىئىي ئاق پاختا رەختتىن ئۇچ پارچە (يەنە پاختا رەختتىن تىكىلگەن كىيىمىمۇ بار) قېزىۋېلىندى. ئۇلارنىڭ دەۋرى مىلادىيە 1-6 - ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ. 2003 - يىل 3 - 5 - ئايلاردا، پىچان ناھىيىسى ياڭخى 3 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىكى M376 نومۇرلۇق قەبرىدىن پاختا رەخت ۋە كىيىملەر قېزىۋېلىندى. مەزكۇر قەبرە قوش يان لەھەتلىك بولۇپ، سول يان لەھەتتىكى ئەر جەسەتنىڭ گەۋدىسىگە ئاق پاختا رەخت ئورالغان؛ ئوڭ يان لەھەتتىكى ئايال جەسەتنىڭ بېشىغا پاختا رەختتىن تىكىلگەن بوۋاك، ئۇچىسىغا پاختا رەخت چاپان بىلەن پاختا رەخت كۆڭلەك كىيگۈزۈلگەن. مەزكۇر قەبرىنىڭ دەۋرىنى ئەڭ كېيىن دېگەندىمۇ شەرقىي خەن دەۋرى (مىلادىيە 25 — 220 - يىللار) دىن كېيىن بولمىسا كېرەك ⑧②.

شۇنى ئالاھىدە ئەسكەرتىش كېرەككى، گەرچە يۇقىرىدا مىسال كەلتۈرۈلگەندەك، خەن - جىن دەۋرلىرىگە تەۋە ئىز - خارابىلەردىن پاختا رەخت ياكى پاختا رەختتىن تىكىلگەن

كىيىملەر قېزىۋېلىنغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ سانى ئاز بولغاچقا، ئەينى چاغدا شىنجاڭدا كېۋەز تېرىلىپ پاختا رەخت توقۇلغانلىقىنى تولۇق دەلىللەپ بېرەلمىسى ناتايىن. ئۇلار باشقا جايلاردىن كىرگەن بولۇشىمۇ مۇمكىن.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ماددىي پاكىتلار، شىنجاڭدا ئەڭ كېيىن دېگەندىمۇ تاڭ دەۋرىدە كېۋەز تېرىلىپ پاختا رەخت ئىشلەپچىقىرىلغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. كېيىنچە، كېۋەز ئۆزلەشتۈرۈش تېخنىكىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونغا يېپەك يولى ئارقىلىق تارقىلىپ كىرگەن بولسىمۇ، ئەمما چوڭ كۆلەمدە كېۋەز يېتىشتۈرۈلگەن مەزگىل سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. شۇڭا، ئۆز زامانىسىدا پاختا توقۇلمىلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەلقلەر ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىدىغان قىممەت باھالىق تاۋارغا ئايلانغان. تاڭ دەۋرىدە، شىنجاڭنىڭ كېۋەزچىلىكى بىلەن پاختا رەخت ئىشلەپچىقىرىشى زور تەرەققىياتقا يۈزلەنگەن. تاڭ سۇلالىسى پاختا توقۇلمىنى تۈرپاننىڭ ئوردىغا تەقدىم قىلىدىغان سوۋغىلىرىدىن بىرى قىلىپ بېكىتكەن.

ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلار ۋە ئىلمىي تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، شىنجاڭ رايونىدا ئەڭ دەسلەپ ۋە ئۇزاق مۇددەت ئۆزلەشتۈرۈلگەن كېۋەز ئافرىقا كېۋىنزى تېپىدىكى كېۋەز ھېسابلىنىدۇ. گەرچە بۇ خىل كېۋەز سورتى، سۈپىتىنىڭ بىر قەدەر ناچارلىقىدىن ئىلمىزنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدە كەڭ كۆلەمدە ئۆزلەشتۈرۈش جەھەتتە چەكلىمىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، قۇرۇقلۇق كېۋىزى (G.hirsutum L.) ئىلمىزگە كەلتۈرۈلۈشتىن ئىلگىرى، ئاساسەن شىنجاڭ بىلەن خېشى كارىدورى ئەتراپىدا تېرىلغان. دېمەك، كېۋەزنىڭ ئۆزلەشتۈرۈلۈشى شىنجاڭ رايونىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ كىيىم ـ كېچەك قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتىشتە تۈرتكىلىك رول ئويناپلا قالماي، ئىلمىزنىڭ يېزا ئىگىلىكى ۋە توقۇمىچىلىقىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈنمۇ مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتكەن.

كەندىر

كەندىرنىڭ تالاسى ئۇزۇن ھەم سوزۇلۇشچان بولۇپ، رەخت ۋە ئارغامچا، بېلىق توري قاتارلىقلارنى توقۇغىلى بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا كەندىر ئۇرۇقىنى دورىغا ئىشلەتكىلى ياكى ئۇنىڭدىن ماي تارتقىلى بولىدۇ. شىنجاڭ تەۋەسىدە ئۆسىدىغان كەندىرى ئادەتتە لوپنۇر كەندىر ياكى ياۋا كەندىر دەپمۇ ئاتىلىدۇ. لوپنۇر كەندىرى سۆگەتكۈل ئائىلىسىدىكى كۆپ يىللىق، سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك. ئۇ سوغۇققا، قۇرغاقچىلىققا ۋە شورغا چىداملىق بولۇپ، تەبىئىي ئۆسىدۇ ھەم ئۆستۈرۈلىدۇ. لوپنۇر كەندىرى مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالى، كۇئېنلۇن تېغىنىڭ شىمالى، بولۇپمۇ لوپنۇر ئەتراپىدىن چىقىدۇ. ئۇنىڭ غول پوستىنىڭ تالالىرى توقۇمىچىلىقتا، يوپۇرمىقىنى كېسەل داۋالاشتا ئىشلىتىدۇ.

شىنجاڭ تەۋەسىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىشلاردا، كەندىر تالالىرىدىن توقۇلغان بۇيۇملارمۇ خېلى كۆپ بايقالدى. 1979 - يىلى، كۆنچى دەريالىق بويىدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان قېلىن ۋە زىچ توقۇلغان سېۋەتكە ئوخشاپ كېتىدىغان قاچىنىڭ ماتېرىيالىنى ئېنىقلىغاندا، ئۇنىڭغا كەندىر تالاسى ئىشلىتىلگەنلىكى مەلۇم بولدى[83]. يەنە قەبرىستانلىقتىكى قەبرىلەرنىڭ ئۈستى ۋە يانلىرىدىنمۇ لوپنۇر كەندىرى بايقالدى. بۇلار ھازىرغىچە تېپىلغان ئەڭ بۇرۇنقى كەندىر تالاسى ۋە كەندىر بولۇپ ياۋا كەندىر بولۇشى كېرەك، دەۋرى بۇنىڭدىن 3800 يىل بۇرۇنقى زامانلارغا توغرا كېلىدۇ. 1985 - يىلى، چەرچەن ناھىيىسىدىكى زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى قۇتقۇزۇش خاراكتېرلىك قېزىشتا، قەبرىلەرنىڭ ئۈستى ۋە ئەتراپىنى يېپىش ئۈچۈن ئىشلەتكەن لوپنۇر كەندىرلىرى (ياۋا كەندىر بولۇشى كېرەك) بايقالدى[84]. بۇنىڭدىن 3200 يىل ئىلگىرىكى قۇمۇل قارا دۆۋە قەبرىستانلىقىدىنمۇ كەندىر توقۇلمىلار تېپىلدى[85]. 1979 - يىلى، كروران قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدا ئېلىپ بارغان

تەكشۈرۈش ۋە قېزىشتا كەندىر تالالىرىدىن توقۇلغان بەش دانە بۇيۇم تېپىلغان بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن لوپنۇر كەندىرىدىن توقۇلغان كەش بىلەن كەندىر ئارغامچىدىن ئىبارەت[86]. لوپنۇر ناھىيىسىدىكى خەن - جىن دەۋرلىرىگە تەۋە يېڭىپەن قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن كەندىردىن توقۇلغان بىر جۈپ كەش، بىر تال كەندىر ئارغامچا تېپىلدى[87].

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بۇيۇملارغا ئىشلىتىلگەن كەندىر تالالىرى باھالاپ بېكىتىشتىن ئۆتكۈزۈلمىگەن. شۇڭا يۇقىرىدىكى كەندىر توقۇلما، كەش، ئارغامچا قاتارلىقلار ياۋا كەندىر تالالىرىدىن توقۇلمىغان، ئېشىلمىگەن دەپ ھۆكۈم چىقارماق تەس.

كەندىر تالالىرىدىن توقۇلغان بۇيۇملار تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى جىن - تاڭ دەۋرلىرىگە تەۋە قەبرىلەردىن كۆپ تېپىلدى. ئۇلار تۆۋەندىكىچە: شەرقىي جىن دەۋرىگە تەۋە M305 نومۇرلۇق قەبرىدىن بىر پاي كەندىر بىلەن توقۇلغان كەش، M306 نومۇرلۇق قەبرىدىن ئۇزۇنلۇقى 28 سانتىمېتىر، بېلىنىڭ كەڭلىكى 18 سانتىمېتىر، پۇچقىقىنىڭ كەڭلىكى 8.5 سانتىمېتىر كېلىدىغان ئىشتان ۋە بىر دانە ئوڭ پەشلىك چاپان، M304 نومۇرلۇق قەبرىدىن كەندىردىن توقۇلغان بىر جۈپ ساندال تېپىلدى[88]. چۈ جەمەتى ھۆكۈمرانلىقىدىكى قوچۇ ھاكىمىيىتى دەۋرىگە تەۋە M307 نومۇرلۇق قەبرىدىن بىر جۈپ كاناپ پايپاق، چاپاننىڭ يېڭى، خالتا، كىچىك ياستۇق (كەندىر يىپى بىلەن پاختا يىپىنى ئارىلاشتۇرۇپ توقۇغان)، M308 نومۇرلۇق قەبرىدىن كاناپ پارچىسى، M309 نومۇرلۇق قەبرىدىن بېجىرىم ساقلانغان ئاخىرەتلىك كىيىمدىن بىر يۈرۈش، M311 نومۇرلۇق قەبرىدىن بىر دانە كاناپ ئىشتان بىلەن پايپاق، M312 نومۇرلۇق قەبرىدىن بىر دانە چىرىپ كەتكەن كاناپ ئىشتان، M313 نومۇرلۇق قەبرىدىن كاناپ پايپاق، M314 نومۇرلۇق قەبرىدىن چىگە قەغەز، M319 نومۇرلۇق قەبرىدىن كاناپ پارچىسى، M322 نومۇرلۇق قەبرىدىن كەندىر ئارغامچا

بىلەن كاناپ پارچىسى، M333 نومۇرلۇق قەبرىدىن كاناپ ⑧⑨، M339 نومۇرلۇق قەبرىدىن جەسەت ئۇستىگەيېپىلغان يوپۇق⑨⓪، M149 نومۇرلۇق قەبرىدىن ئاخىرەتلىك كىيىم، M148 نومۇرلۇق قەبرىدىن يوپۇق، M152 نومۇرلۇق قەبرىدىن كاناپ پايپاق، جەسەت ئۇستىگە يېپىلغان يوپۇق، M153 نومۇرلۇق قەبرىدىن كاناپ ياستۇق، پايپاق ۋە يوپۇق، M155 نومۇرلۇق قەبرىدىن كاناپ ۋە يوپۇق، M169 نومۇرلۇق قەبرىدىن چۆرىسىگە شايى تۇتۇلغان كاناپ كۆرپە⑨① قاتارلىقلار تېپىلدى؛ تاك سۇلالىسى قوچۇ ئايمىقىنى تەسىس قىلغاندىن كېيىنكى دەۋرگە تەۋە M317 نومۇرلۇق قەبرىدىن كاناپ، M323 نومۇرلۇق قەبرىدىن كاناپ پارچىسى ۋە بىر جۈپ پايپاق، M326 نومۇرلۇق قەبرىدىن كەندىر ئارغامچا، M327 نومۇرلۇق قەبرىدىن يوپۇق، M330 نومۇرلۇق قەبرىدىن پۇت ئاستىغا قويىدىغان كۆرپە⑨②، M338 نومۇرلۇق قەبرىدىن كاناپ چاپان بىلەن ئىشتاننىڭ پارچىسى، M340 نومۇرلۇق قەبرىدىن يوپۇق⑨③، M42 نومۇرلۇق قەبرىدىن چوڭلۇقى 2.24×1.18 مېتىر كېلىدىغان كاناپ يوپۇق⑨④، M363 نومۇرلۇق قەبرىدىن ئۇزۇنلۇقى 2.4 مېتىر، كەڭلىكى 1.36 مېتىر، كەڭلىكى 47 سانتىمېتىر كېلىدىغان ئۇچ پارچە كاناپتىن تىكىلگەن يوپۇق⑨⑤، M150 نومۇرلۇق قەبرىدىن بىر پارچە كاناپ، M157 نومۇرلۇق قەبرىدىن بىر پاي پايپاق، M209 نومۇرلۇق قەبرىدىن چىگە قەغەز ۋە ئاشلىق خالتىسى، M218 نومۇرلۇق قەبرىدىن بىر دانە كاناپ كۆرپە بىلەن چىگە قەغەز، M223 نومۇرلۇق قەبرىدىن يۈزىگە شايى تۇتقان كاناپ كۆرپە، كەندىردىن توقۇلغان 1 جۈپ كەش ۋە چىگە قەغەز، M227 نومۇرلۇق قەبرىدىن كەندىر ئارغامچا⑨⑥، M191 قەبرىدىن كاناپ ۋە كەندىردىن توقۇلغان بىر پاي كەش، M192 نومۇرلۇق قەبرىدىن كاناپ، M193 نومۇرلۇق قەبرىدىن كەندىردىن توقۇلغان بىر پاي كەش، M211 نومۇرلۇق قەبرىدىن كاناپ، M214 نومۇرلۇق قەبرىدىن كاناپ كۆڭلەك بىلەن كاناپ، M222 نومۇرلۇق قەبرىدىن كاناپ، بىر جۈپ كەش ۋە بىر پاي پايپاق،

M232 نومۇرلۇق قەبرىدىن كاناپ تېپىلدى (97). يۇقىرىقىلاردىن باشقا، 1986 - يىلى، ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، M386,M385 ۋە M388 نومۇرلۇق قەبرىلەردىنمۇ كەندىر تالالىرىدىن توقۇلغان بۇيۇملار تېپىلدى (98). شۇنى ئەسكەرتىش كېرەككى، تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان كاناپ رەختلەر بېسىلغان تامغىلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن كەلگەن.

دېمەك، ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلاردىن، شىنجاڭنىڭ كەندىر تالالىرىدىن توقۇلغان بۇيۇملارنى ئىشلىتىش ۋە كەندىر ئۆستۈرۈش تارىخىنىڭ ئۇزۇن ئىكەنلىكىنى، بولۇپمۇ كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى بىرقەدەر كېڭەيگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

E. كۆكتات

كۆكتات — ئىنسانلار تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان قوشۇمچە يېمەكلىك. كۆكتات تەركىبىدە ھەر خىل ئوزۇقلۇق مادداىلار مول بولۇپ، ئىنسانلارنىڭ سالامەتلىكىنى ئاسراشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناىدۇ. ئەگەر ئىنسانلار ئاشلىق بىلەنلا ئوزۇقلىنىپ، كۆكتات ئىستېمال قىلمىسا ھەر خىل كېسەللىكلەرگە گىرىپتار بولۇشى مۇمكىن.

ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھاۋا كىلىماتى ۋە تۇپراق شارائىتى كۆكتاتچىلىقنى تەرەققي قىلدۇرۇشتا ئۆز ئەۋزەللىكىگە ئىگە. تارىخي خاتىرىلەردىن قارىغاندا، يىپەك يولىنىڭ ئېچىلىشى ۋە راۋانلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە يوق بولغان بىر تۇركۇم كۆكتاتلار، مەسىلەن: سەۋزە، پالەك، سامساق، باش پىياز، يۇمغاقسوت ۋە تەرخەمەك قاتارلىق كۆكتاتلار ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە تارقىلىپ كىرگەن، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىنمۇ بىر قىسىم كۆكتاتلار شىنجاڭغا كىرىپ، كۆپ مىللەتلىك ئىلىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ يېمەك - ئىچمەك قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتىش، ياخشىلاش جەھەتتە تېگىشلىك رول

ئوينىغان. تۆۋەندە، ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە بايقالغان كۆكتات ھەققىدە توختىلىمىز.

چامغۇر (Brassi ca rapa)

چامغۇر تۈگۈن غوللۇق كۆكتات تېپىگە تەۋە بولۇپ، قىزىل چامغۇر، ئاق چامغۇر دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. ئادەتتە قىزىل چامغۇر كۆپرەك تېرىلىدۇ، يېيىشكىمۇ ياخشى، ئەمما ساقلاشقا چىداملىق ئاق چامغۇرنىڭ تەمى قىزىل چامغۇرنىڭكىگە يەتمەيدۇ. لېكىن ساقلاشقا چىداملىق.

چامغۇر ئۇيغۇر خەلقى ئۇزۇن زامانلاردىن تارتىپ ياقتۇرۇپ ئىستېمال قىلىپ كېلىۋاتقان كۆكتات بولۇپ، ھازىر ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ نۇرغۇن يېرىدە ئۆستۈرۈلىدۇ، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭدا كۆپرەك ئۆستۈرۈلىدۇ. كىشىلەر چامغۇرنى كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئىستېمال قىلغاندىن باشقا، يەنە ھەرخىل كېسەللىكلەرنى داۋالاشتا دورا ئورنىدا ئىشلىتىدۇ.

1959 ـ يىلى، نىيە خارابىسىدىن قۇرۇپ كەتكەن چامغۇر تېپىلدى⑨⑨. بىراق ئۇ، خارابە تەۋەسىدىكى يەر يۈزىدىن تېرىۋېلىنغانلىقى، قەبرىدىن ياكى مەدەنىيەت قاتلىمى ئارىسىدىن قېزىۋېلىنمىغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە قايتا بايقالمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى ئىشەنچلىك پاكىت ھېسابلاش تەس. شۇنداق بولسىمۇ، خەن ـ جىن دەۋرلىرىدە، نىيە تەۋەسىدە چامغۇر ئۆستۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن دېيىشكە بولىدۇ. چۈنكى، «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا چامغۇر (جغمر — چاغمۇر = جمغر — چامغۇر) [100] نىڭ تىلغا ئېلىنغانلىقى، شىنجاڭدىكى خەلقلەرنىڭ قەدىمكى دەۋرلەردە چامغۇر ئىستېمال قىلىنغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

گەرچە ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش يېقى قېزىشتا بايقالغان قەدىمكى كۆكتات ئەۋرىشكىلىرى يوق دېيەرلىك بولسىمۇ، لېكىن قېزىۋېلىنغان قوليازمىلاردا ئالاقىدار بايانلار بار. مەسىلەن، تۇرپان ئاستانىدىن قېزىۋېلىنغان 67TAM39:9/6(a)، 69TAM140:18/5، 67TAM364:10/2،

، 73TAM506: 04/5 ، 64TAM4: 33 ، 64TAM4: 42
68TAM103:35 نومۇرلۇق خەنزۇچە ھۆججەتلەر كۆكتاتلىقتا ئالاقىدار بولۇپ، مىلادىيە 622 — يىلى پۇتۇلگەن 69TAM140:18/5 نومۇرلۇق ھۆججەتتە، پىياز بىلەن كۈدە تىلغا ئېلىنغان. ئۇنىڭدىن باشقا، تۇرپاندىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر ئىچىدىمۇ كۆكتاتلىق تىلغا ئېلىنغانلىرى بار. مەھمۇد قەشقەرى «دىۋانۇلۇغاتىت تۈرك» تە، «پىياز، پىدىگەن، سامساق، تەرخەمەك، يۇمغاقسۇت (سۇۋۇت)، چامغۇر، سەۋزە (سارىغ تۇرما)، تۇرۇپ (تۇرما)، پالەك» قاتارلىق كۆكتاتلارنى تىلغا ئالغان. يۇقىرىدىكىلەرنى كىتابىمىزنىڭ ئايرىم بابىدا تونۇشتۇرىدىغانلىقىمىز ئۈچۈن، بۇ يەردە ئاددىيلا توختتىلىمىز. دېمەك، يۇقىرىدىكى مەلۇماتلار شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان كۆكتاتچىلىقىدىن ئۇچۇر بېرىدۇ.

يۇقىرىدىكى بايانلارنى يېغىنچاقلىغىنىمىزدا، گەرچە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش، تەكشۈرۈشتە بايقالغان كۆكتات ئەۋرىشكىلىرىنىڭ كۆپى ئىلمىي باھالاپ بېكىتىشتىن ئۆتمىگەن، ئۇلارنىڭ سورتلىرى بېكىتىلمىگەن بولسىمۇ، بىراق ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار ۋە ھەرخىل يېزىقتىكى تارىخىي ھۆججەتلەر، شىنجاڭدا قەدىمكى دەۋرلەردە دائىلىق زىرائەتلەر، مايلىق زىرائەتلەر ۋە كۆكتاتلار ئۆستۈرۈلۈپ، مۇشۇ مۇنبەت زېمىندا ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئاشلىق، ماي، كۆكتات قاتارلىقلارغا بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرغانلىقىنى؛ خەن - تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن غەربىي يۇرت ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىنىڭ تېخىمۇ كۈچىيىشى ۋە قويۇقلىشىشى، بىرلىككە كەلگەن، كۆپ مىللەتلىك چوڭ ئائىلىمىزدە زىرائەت تۈرلىرىنىڭ ئومۇملىشىشىنى، سورتلىرىنىڭ كۆپىيىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئېلىمىز يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا تېگىشلىك تۆھپە قوشقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى.

ئىزاھلار:

①⑤⑥⑥③⑧ ۋاڭ بىڭخۇا: «ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان دېھقانچىلىقىغا نەزەر»، «شياڭ دا ئەپەندىنىڭ خاتىرىسىگە بېغىشلانغان ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىل.

② مەزكۇر ياغاچ كۈرەك ھازىر شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدا ساقلانماقتا.

③ شى شۇچىڭ: «شىنجاڭ نىيىدىكى نىيە خارابىسى ھەققىدە»، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1962 - يىل 7 - 8 - بىرلەشمە سان.

④ ش ئۇ ئا ر مۇزېي، شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «جۇڭگو شىنجاڭ سامپۇل — قەدىمكى ئۇدۇن مەدەنىيىتىنىڭ ئېچىپ بېرىلىشى ۋە تەتقىقات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىل.

⑤⑳ ش ئۇ ئا ر مۇزېي ئارخېئولوگىيە ئەترىتى: «شىنجاڭنىڭ قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدىكى ئاقدالا قاتارلىق يېڭى تاش قورال دەۋرىگە تەۋە ئىزلاردىكى تەكشۈرۈش»، «ئارخېئولوگىيە» 1977 - يىل 2 - سان.

⑥㉕ خۇاڭ ۋېنبى: «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىدىكى بايقاشلار»، «ئارخېئولوگىيە» 1959 - يىل 2 - سان.

⑦ ۋۇجېن: «شىنجاڭنىڭ يېڭى تاش قورال دەۋرى مەدەنىيىتى ھەققىدە دەسلەپكى مۇھاكىمە»، «شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق - ئارخېئولوگىيە ئىشلىرىنىڭ 30 يىلى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىل.

⑧⑲ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «خوشۇتتىكى شىنتاران ئىزىنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات»، «ئارخېئولوگىيە» 1988 - يىل 5 - سان.

⑨ «يىپەك يولى كۆرگەزمىسى» (رەسىملىك كىتاب)، ياپونچە نەشرى، 1986 - يىل.

⑩ جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ شىنجاڭ ئەترىتى، بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلارنى باشقۇرۇش ئورنى: «بۇگۈردىكى چۇمپاق قەبرىستانلىقىنى 2 -، 3 - قېتىملىق قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات»، «ئارخېئولوگىيە» 1991 - يىل 8 - سان.

⑪㊸ ش ئۇ ئا ر مۇزېي: «لوپ سامپۇلدىكى قەدىمكى قەبرىلەرنى قېزىشتىن دوكلات»، «شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق - ئارخېئولوگىيە خىزمىتىدىكى يېڭى ھاسىلاتلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىل.

⑫ ش ئۇ ئا ر مۇزىيى: «شىنجاڭدىن قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ، مەدەنىيەت يادىكارلىق نەشرىياتى، 1975 - يىل.

⑬ لى يۇچۈن: «قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن شىنجاڭ بىلەن ۋەتىنىمىزنىڭ مۇناسىۋىتىگە نەزەر» ، «مىللەتلەر ئىتتىپاقى» 1965 - يىل 11 - سان.

⑭ ۋاڭ بو: «شىنجاڭدىن يېقىنقى ئون يىل ماپەيىندە بايقالغان بىر قىسىم مىس قورالالار» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1987 - يىلى 1 - سان.

⑮ غەربىي شىمال مەدەنىيەت ئىدارىسىنىڭ شىنجاڭ ئۇلكىسىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تەكشۈرۈش خىزمەت گۇرۇپپىسى: «شىنجاڭنىڭ ئىلى رايونىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تەكشۈرۈش» ، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا ئائىت پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 1953 - يىل 12 - سان.

⑯ لى يۇچۈن: «شىنجاڭدىن تېپىلغان رەڭدار ساپاللار» ، «ئارخېئولوگىيە» 1959 - يىل 3 - سان.

⑰㊳㊾ خۇاڭ ژېنبى: «شىنجاڭدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتىن دوكلات» ، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى، 1983 - يىل.

⑱ ش ئۇ ئا ر مۇزىيى ئارخېئولوگىيە ئەترىتى: «گۇچۇڭ بەنجېگودىكى يېڭى تاش قورال دەۋرىگە تەۋە ئىز» ، «ئارخېئولوگىيە» 1981 - يىل 6 - سان.

㉑ ش ئۇ ئا ر مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش كومىتېتى: «موربدىكى سىداۋگۇ خارابىسىنى قېزىشتىن دوكلات» ، «ئارخېئولوگىيە» 1982 - يىل 2 - سان.

㉒㉗ يەن ژېنرۇ: «شىنجاڭدىكى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى تاش غارلار» ، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1962 - يىل 7 - 8 - بىرلەشمە سان.

㉓ ۋاڭ مىڭجي، ۋاڭ بىڭخۇا: «ئۇيغۇنلار ھەققىدە تەتقىقات» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىل، 15 - فوتو سۈرەت.

㉔ شەنشى ئۇلكىلىك مۇزىيى، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش كومىتېتى: «شەنشى ئۇلكىسىدىن تېپىلغان خەن دەۋرىگە تەۋە تۇمۇر ساپان ۋە تىرنا» ، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1966 - يىل 1 - سان.

㉖ تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى: «بېزەكلىك مىڭگۈي خارابىسىنى تازىلاشتىن قىسقىچە خاتىرە» ، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1985 - يىل 8 - سان.

㉘ ژۇجبن: «شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى بىر نەچچە گورۇندىكى يېڭى تاش قورال دەۋرىگە تەۋە ئىزلار» ، «ئارخېئولوگىيە» ، 1964 - يىل 7 - سان.

㉙ شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «كۆنچى دەريا‌سى بويىدىكى گۇمۇگۇ قەدىمكى قەبرىستانلىقىنى قېزىش ۋە دەسلەپكى تەتقىقات» ، «شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ـ ئارخېئولوگىيە خىزمىتىدىكى يېڭى ھاسىلاتلار» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىل.

㉚ لۇئېنگو: «چاپخا مەدەنىيىتى تەتقىقاتى» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1999 - يىللىق 3 - 4 - بىرلەشمە سان.

㉛ ئەخمەت رېشىت: «لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقى» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1985 - يىل 1 - سان.

㉜㉟ ئىدرىس ئابدۇرۇسۇل، جاڭ يۈجۇڭ: «1993 - يىلدىن بۇيانقى شىنجاڭ كېرىيە دەريا‌سى ۋادىسى ئارخېئولوگىيىسى ھەققىدە قىسقىچە بايان» ، «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» 1997 - يىل 3 - سان.

㉝ ش ئۇ ئا ر مۇزىي: بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى، چەرچەن زاغۇنلۇقتىكى 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقنى قېزىشتىن دوكلات» ، «ئارخېئولوگىيە ئىلمىي ژۇرنىلى» 2003 - يىل 1 - سان.

㉞ جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ شىنجاڭ ئەترىتى، شىنجاڭ بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى: «بۇگۇردىكى چۇمپاق قەبرىستانلىقىدىكى 1 - قېتىملىق قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «ئارخېئولوگىيە» 1987 - يىل 11 - سان.

㉟㊹㊷ شى شۇچاڭ: «شىنجاڭدا مەدەنىيەت يادىكارلىقلارنى تەكشۈرۈشتىن خاتىرە» ، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1960 - يىل 6 - سان؛ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «نىيە خارابىسىدىكى 95NMI نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى 8 - نومۇرلۇق قەبرىنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1999 - يىل 1 - سان.

㊱㊲㊺㊾ ئائۇربل ستېئىن: «يول كرورانىدىن ئۆتىدۇ» (شياۋ شياۋيۇك، ۋۇشنۇخۇا تەرجىمىسى) ، گۇاڭشى پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2000 - يىل.

(39)(80) شىنجاڭ مۇزېي: «شىنجاڭنىڭ مارالبېشى ناھىيىسىدىكى توققۇز ساراي قەدىمكى شەھىرىدىن قەدىمكى ياغاچ تارشا پۈتۈك، خېتى بار قەغەز پارچىلىرى قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بايقالدى»، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1959 - يىل 7 - سان.

(40) پېڭ نىيەنسۇڭ: «چاقىلىقتىكى مىرەندىن يېڭى بايقالغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1960 - يىل 8 - 9 - سان.

(41) مۇشۇنىيىڭ، ۋاڭ مىڭجې، ۋاڭ بىڭخۇا: «جۇمھۇرىيىتىمىز قۇرۇلغان 30 يىلدىن بۇيان، شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىدىكى ئاساسلىق ھاسىلاتلار»، «شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى - ئارخېئولوگىيە ئىشلىرىنىڭ 30 يىلى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىل.

(42)(48)(49)(85) شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «قۇمۇل قارا دۆۋە قەبرىستانلىقىدىكى 151 -، 152 - قەبرىلەر»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1992 - يىل 3 - سان؛ «قۇمۇلدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىقلارنىڭ قېزىلىشىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى»، «تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقات» ئومۇمىي 4 - توپلام، شاڭخەي پەن - تېخنىكا ھۆججەت نەشرىياتى، 1984 - يىل.

(45) ئارپا خەنزۇچىدە 青稞麦,青稞,稞大麦,大麦 قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتىلىدۇ. مەزكۇر ھۆججەتتىكى 青麦 نى بىز ئارپا بولسا كېرەك دەپ چۈشەندۇق. ئۇ 青稞麦 نىڭ قىسقارتىلىپ ئاتىلىشى بولۇشى مۇمكىن.

(46) لىيۇخەينىيەن، ياڭ يىفەن باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن «جۇڭگونىڭ قىممەتلىك قانۇنىي ھۆججەتلىرى توپلىمى» A نۇسخىسىنىڭ 4 - تومى «تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان قانۇنىي ھۆججەتلەر» (باش مۇھەررىر ۋۇجېن)، پەن نەشرىياتى، 1994 - يىل، 472 - 474 - بەتلەرگە قاراڭ.

(47) لى خۇ باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن «خەن، تاڭ دەۋرلىرى يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى»، بېيجىڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1998 - يىل.

(51) شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى، قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى: «شىنجاڭ قۇمۇلدىكى ئەسكىسار قەبرىستانلىقىنىڭ قېزىلىشى»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 2001 - يىل 3 - 4 قوشما سان.

(52) شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى تۈزگەن «شىنجاڭ چابخادىكى چوڭ تىپتىكى ئۇرۇقداشلىقلار قەبرىستانلىقلىرىنى قېزىشتىن دوكلات»، شەرق نەشرىياتى، 1999 - يىل.

(84)(53) شىنجاڭ مۇزېي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئەترىتى: «چەرچەن زاغۇنلۇقتىكى 5 قەبرىنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1998 - يىل 3 - سان.

(54) خۇاڭ ژېنبى: «1957 - 1958 - يىللىرى شىنجاڭدا يۈرگۈزۈلگەن ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتىن قىسقىچە خاتىرە» ، «غەربىي شىمال تارىخ — جۇغراپىيىسىگە دائىر ماقالىلەر توپلىمى» ، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىل.

(99)(56) ش ئۇ ئا ر مۇزېي: «شىنجاڭ نىيە چوڭ قۇملۇقىدىكى قەدىمكى دەۋرگە تەۋە خارابە» ، «ئارخېئولوگىيە» 1961 - يىل 3 - سان.

(58) لىيۇجىنژېن: «مارالبېشى - كەلپىن قەدىمكى يىپەك يولىدىكى تەكشۈرۈش» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1985 - يىل 1 - سان.

(60) شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكۇلتېتىنىڭ 88 - يىللىق كەسپىي سىنىپى، تۇرپان ۋىلايەتلىك مۇزېي، پېچان ناھىيىلىك مەدەنىيەت ئىدارىسى: «شىنجاڭ پېچان ناھىيىسى ئۇچقۇرۇكتىكى قەدىمكى قەبرىلەرنى قۇتقۇزۇش خاراكتېرلىك تازىلاش ۋە قېزىش» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1997 - يىل 2 - سان.

(86)(71)(61) شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ كوروان ئارخېئولوگىيە ئەترىتى: «كوروان قەدىمكى شەھىرى خارابىسىنى تەكشۈرۈش ۋە سىناق خاراكتېرىدە قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1988 - يىل 7 - سان.

(87)(64) شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «شىنجاڭ لوپنۇر ناھىيىسىنىڭ يېڭىپەن قەبرىستانلىقىدىكى 1995 — يىللىق قېزىشتىن دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 2001 - يىل 1 - 2 - سان.

(67) «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» (قىسقارتىلمىسى) ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 - يىل، 31 - بەت.

(68) ش ئۇ ئا ر مۇزېي: «نىيە خارابىسىدىكى مۇھىم بايقاشلار» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلىرى» 1988 - يىل 4 - سان.

(70) ش ئۇ ئا ر مۇزېي، شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «جۇڭگو شىنجاڭ سامپۇل — قەدىمكى ئۇدۇن مەدەنىيىتىنىڭ ئېچىپ ببرىلىشى ۋە تەتقىقات» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىل.

⑦② ش ئۇ ئا ر مۇزىي قاتارلىقلار تۇزگەن: «يىپەك يولى. خەن - تاڭ توقۇلمىلىرى» ، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى، 1973 - يىل، 21 - فوتو سۈرەت.

⑦③ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «لوپنۇر ناھىيىسىدىكى قەدىمكى قەبرىلەرنى تەكشۈرۈش» ، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1994 - يىل 10 - سان.

⑦④ شىنجاڭ مۇزىي ئارخېئولوگىيە ئەترىتى: «تۇرپان قارا غوجا قەدىمكى قەبرىستانلىقىنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1978 - يىل 6 - سان.

⑦⑤ ھازىر ش ئۇ ئا ر مۇزېيدا ساقلانماقتا.

⑦⑥⑦⑧ ۋۇمىن: «شىنجاڭدىن قېزىۋېلىنغان خەن - تاڭ يىپەك توقۇلمىلىرى ئۈستىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش» ، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1962 - يىل 7 - 8 قوشما سان.

⑦⑦⑨④ ش ئۇ ئا ر مۇزېي: «تۇرپان ئاستانە — قارا غوجا قەبرىستانلىقلىرىنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1973 - يىل 10 - سان.

⑦⑨ شىنجاڭنىڭ تۈنجى نۆۋەتلىك ئارخېئولوگىيە كەسپى خادىملىرىنى تەربىيىلەش كۇرسى: «يارغول قەدىمكى شەھىرى، بۈددا ئىبادەتخانىسى ۋە يارغول قەدىمكى قەبرىستانلىقىنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1989 - يىل 4 - سان.

⑧① سابىت ئەخمەت: «ئارخېئولوگىيىلىك قازما ماتېرىياللاردىن شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان كېيىم تېرىقچىلىقى ۋە توقۇلمىچىلىقىغا نەزەر» ، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1973 - يىل 10 - سان.

⑧② «يارغول قەدىمكى شەھىرى — 993 -، 1994 - يىللاردىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتىن دوكلات» ، شەرق نەشرىياتى، 1998 - يىل، 70 - بەتكە قارالسۇن؛ ش ئۇ ئا ر مۇزىي قاتارلىقلار: «شىنجاڭ چەرچەن زاغۇنلۇقتىكى 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقنى قېزىشتىن دوكلات» ، «ئارخېئولوگىيە ئىلمىي ژۇرنىلى» 2003 - يىل 1 - سان؛ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى قاتارلىقلار: «پىچان ناھىيىسىدىكى ياڭخې 3 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 2004 - يىل 1 - سان.

⑧③ ش ئۇ ئا ر مۇزىي: «شىنجاڭ تۇرپان ئاستانىسىدىكى شىمالىي رايونىدىكى قەبرىلەرنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «مەدەنىيەت

یادکارلىقلىرى» 1960 - يىل 6 - سان.

(88)(89) شىنجاڭ مۇزېي ئارخېئولوگىيە ئەترىتى: «ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 2 - قېتىملىق قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقلىرى» 2000 - يىل 3 - 4 - سان.

(89)(90) شىنجاڭ مۇزېي ئارخېئولوگىيە ئەترىتى: «ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 3 - قېتىملىق قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقلىرى» 2000 - يىل 3 - 4 - سان.

(90)(91) شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقلىرى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 10 - قېتىملىق قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقلىرى» 2000 - يىل 3 - 4 - سان.

(95) ش ئۇ ئا ر مۇزېي: «تۇرپان ئاستاندىكى 363 - نومۇرلۇق قەبرىنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «مەدەنىيەت يادكارلىقلىرى» 1972 - يىل 2 - سان.

(97) شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقلىرى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «تۇرپان ئاستانىدىكى 11 - قېتىملىق قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقلىرى» 2000 - يىل 3 - 4 - سان.

(98) تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى: «1986 - يىلى تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «مەدەنىيەت يادكارلىقلىرى» 1994 - يىل 9 - سان.

[100]مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» (ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى) I توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىل، 597 - بەت.

3. شىنجاڭ تۆگمەنچىلىكىنىڭ تارىخىغا نەزەر

ھەممىگە مەلۇمكى، تۆگمەن شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان دېھقانچىلىقىنىڭ بارلىققا كېلىشى، تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ كۆلەمنىڭ كېڭىيىشى ۋە ئىقتىسادىي فورماتسىيىدە ئاساسىي ئورۇنغا ئۆتۈشى، شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ دانلىق ئاشلىق يېمەكلىكلىرىگە بولغان ئېھتىياجى ۋە تەلىپىنىڭ زورىيىشى نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن. تۆگمەننىڭ تارىخىدىن سۆز ئاچقاندا، گەپنى ئالدى بىلەن، شىنجاڭدا دېھقانچىلىقنىڭ مەيدانغا كەلگەن دەۋرى، ھەمدە تۆگمەننىڭ ئىپتىدائىي شەكلى ھېسابلانغان يارغۇنچاقتىن باشلاشقا توغرا كېلىدۇ.

شىنجاڭدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردىن مەلۇم بولۇشچە، تەخمىنەن مىلادىيىدىن 8 مىڭ — 2 مىڭ يىللار بۇرۇنقى چاغلار ئەتراپىدىكى يېڭى تاش قورال دەۋرىدە ياكى بۇنىڭدىن 6—7 مىڭ يىللار بۇرۇن شىنجاڭدا ئىپتىدائىي دېھقانچىلىق بارلىققا كەلگەن. ئۇنىڭغا ئەگىشىپلا تاش يارغۇنچاقلارمۇ مەيدانغا كەلگەن. بۇ نۇقتىنى، نوپۇزلۇق ئەسەرلەردە يېڭى تاش قورال دەۋرىگە تەۋە بولۇشى مۇمكىن دەپ تونۇلۇۋاتقان ئاستانىدىكى ئىز①، سىڭىردىكى ئىز② قاتارلىقلاردىن تېپىلغان تاش يارغۇنچاقلار بىلەن توقماقچىلىرى دەلىللەپ بېرىدۇ.

يارغۇنچاق — دانلىق ئاشلىقلاردىن يارما يارىدىغان سايمان. ئۇ شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان دېھقانچىلىقىنىڭ تەدرىجىي كېڭىيىشى ۋە تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، مەيلى چارۋىچىلىق ئاساسىي ئورۇندا، دېھقانچىلىق قوشۇمچە ئورۇندا تۇرىدىغان جايلاردا بولسۇن ياكى دېھقانچىلىق بىرقەدەر كېڭەيگەن ۋە تەرەققىي تاپقان جايلاردا بولسۇن، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە

شمالىدىكى رايونلاردا ئومۇميۈزلۈك دېگۈدەك ئىشلىتىلگەن. بۇ نۇقتىنى برونزا قورال دەۋرىگە تەۋە خارابە، قەبرىستانلىقلار ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەرگە تەۋە خارابە ۋە قەبرىستانلىقلاردىن تېپىلغان يارغۇنچاقلار چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. يارغۇنچاقلارنىڭ شەكلى ۋە چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش ئەمەس بولۇپ، ئېگەر شەكىللىك، قېيىق شەكىللىك (بەزىلەر ياي شەكىللىك دەپمۇ ئاتايدۇ)، تۈز شەكىللىك ۋە دۈگىلەك شەكىللىك ئاساسىي قىسىمدىن باشقا، يەنە تاش توقماقچىلىرى بولىدۇ. دانلىق ئاشلىقلار ئۈنۈمى ئاساسىي قىسمىغا قويۇلۇپ، تاش توقماقچە بىلەن دانلارنى بېسىپ ئالدى - كەينىگە دومىلىتىش ئارقىلىق يانچىلىپ يارما قىلىنىدۇ. بۇ خىل يارغۇنچاقلار ئېتىدائىي دېھقانچىلىققا ياكى ناھايىتى كىچىك كۆلەملىك دېھقانچىلىققا ئالاقىدار بولۇپ، ئۇلار قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ ئەينى دەۋرلەردىكى ئوزۇقلىنىش ئېھتىياجىغا ئاساسەن بارلىققا كەلگەن. تۆۋەندە، ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىش جەريانىدا تېپىلغان تاش يارغۇنچاقلارنى قىسقىچە تونۇشتۇرىمىز.

(1) 1928 — يىل 4 — ئايدا، لوپنۇر ناھىيىسىدىكى قۇرۇقتاغنىڭ ئەڭ شەرقىي ئۇچىدىكى سىگىر خارابىسىدىن بىر دانە كەمتۈك تاش يارغۇنچاق تېپىلغان. سۈبن ھېدىن بىلەن شىنجاڭغا تەكشۈرۈشكە كەلگەن شۆبتسىيە ئارخېئولوگى بېرگمان ئۇنىڭغا K.13332:124 دەپ نومۇر بەرگەن③. سىگىر خارابىسى ھازىر يېڭى تاش قورال دەۋرىگە تەۋە بولۇشى مۇمكىن دەپ قارىلىۋاتقان بىر نەچچە خارابە - ئىزلاردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ.

(2) 1959 - يىل 10 - ئاي ۋە 1960 - يىل 4—6 - ۋە 11 - ئايلاردىكى تەكشۈرۈشتە، تۇرپان ئاستانىدىكى يېڭى تاش قورال دەۋرىگە تەۋە ئىزدىن بەش دانە تاش يارغۇنچاق تېپىلدى. بۇ يارغۇنچاقلارنىڭ ئىككىسى ئېگەر شەكىللىك، ئىككىسى قېيىق شەكىللىك، بىرسى تۈز شەكىللىك بولۇپ، ئىككىلا يۈزى ئىشلىتىلگەن. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە تاش توقماقچىدىن بىر دانە تېپىلدى④.

(3) 1985 - يىلى، موري قازاق ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ تەخمىنەن 40 كىلومېتىر شىمالىدىكى يېڭى تاش قورال دەۋرىگە تەۋە بولۇشى مۇمكىن دېيىلمۇاتقان ئېرقاباق خارابىسىدە ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشتە، بىر دانە تاش يارغۇنچاق تېپىلدى. Y1:123 نومۇرلۇق بۇ يارغۇنچاق ئېگىر شەكىللىك بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 38 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 22 سانتىمېتىر كېلىدۇ⑤.

(4) 1959 — يىلى، ئارا تۈرۈك ناھىيىسىدىكى برونزا دەۋرىگە تەۋە كارىساك خارابىسىدىن قېيىق شەكىللىك تاش يارغۇنچاقتىن 2 دانە تېپىلدى. بىرسىنىڭ قالدۇق ئۇزۇنلۇقى 5.34 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 21 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 13 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 4.8 سانتىمېتىر؛ يەنە بىرسىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 30 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 11 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 6 سانتىمېتىر كېلىدۇ⑥.

(5) 1959 — يىلى 9 - ئايدا، باركۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ شرېنزا يېزىسىدىكى برونزا دەۋرىگە تەۋە خارابىدىن بىر تۈركۈم ئېگىر شەكىللىك يارغۇنچاقلار تېپىلدى. بىراق ئۇلارنىڭ ئىچىدە مۇكەممەل ساقلىنىپ قالغانلىرى ناھايىتى ئاز بولۇپ، بىرقەدەر ساقراق كەلگەن بىرسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5.65 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 40 سانتىمېتىر؛ يەنە بىرسىنىڭ قالدۇق ئۇزۇنلۇقى 90 سانتىمېتىر كېلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، بىر ئۇچى چوڭ، بىر ئۇچى كىچىك كەلگەن تاش توقماقچىدىن 10 دانە تېپىلدى. ئۇلاردىن بىرسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 13.5 سانتىمېتىر⑦.

(6) 1972 — يىل 7 — ئايدا، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدىكى برونزا دەۋرىگە تەۋە قۇرۇقدالا خارابىسىدىن ئۈچ دانە تاش يارغۇنچاق تېپىلدى⑧.

(7) 1981 - يىل 3 - ئايدا، ئارا تۈرۈك ناھىيىسى ھەربىي ئات فېرمىسىدىكى برونزا دەۋرىگە تەۋە خارابىدىن بىر دانە تاش يارغۇنچاق تېپىلدى. بۇ يارغۇنچاقنىڭ قالدۇق ئۇزۇنلۇقى 20

سانتىمېتىر، كەڭلىكى 13.4 سانتىمېتىر، سۇنغان يېرىنىڭ قېلىنلىقى 4.1 سانتىمېتىر بولۇپ، ئىشلىتىلگەن يۇزى تۈز كەلگەن⑨.

(8) 1972 ــ يىل 7 ــ ئايدا، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدىكى بىرونزا دەۋرىگە تەۋە ئاقدالا خارابىسىدىن 14 دانە تاش يارغۇنچاق تېپىلدى. بۇ يارغۇنچاقلار ئېگەر شەكىللىك (16 - رەڭلىك فوتو سۈرەت) ۋە تۈز شەكىللىكتىن ئىبارەت ئىككى خىل بولۇپ، ئېگەر شەكىللىكى بىرقەدەر چوڭ. ئۇلاردىن بىرسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 37 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 10.7 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 4.2 سانتىمېتىر كېلىدۇ⑩.

(9) 1976 - يىلى، موري ناھىيىسىدىكى دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىگە تەۋە سىداۋگۇ خارابىسىدىن، دەسلەپكى مەزگىلگە تەۋە تاش يارغۇنچاقتىن سەككىز دانە، كېيىنكى مەزگىلگە تەۋە تاش يارغۇنچاقتىن 16 دانە تېپىلدى. دەسلەپكى مەزگىلگە تەۋەلىرى چوڭ ھەم سوزۇنچاق بولۇپ، چوڭ - كىچىكلىكى بىر دەك ئەمەس، شەكلى تۈز ۋە ئېگەر شەكىللىكتىن ئىبارەت ئىككى خىل. كېيىنكى مەزگىلگە تەۋەلىرىنىڭ شەكلى دەسلەپكى مەزگىللىكلىرىنىڭكىگە ئوخشاش، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئېگەر شەكىللىكتىن 11 دانە، تۈز كەلگەنلىرىدىن بەش دانە بار. بۇنىڭدىن باشقا، بىر ئۇچى توم، بىر ئۇچى ئىنچىكە، ھەممە يېرى سىلىق كەلگەن تاش توقماقچىمۇ بايقالدى. كاربون 14 ئارقىلىق ئۆلچەنگەن دەۋر سانلىق مەلۇماتىدىن قارىغاندا، دەسلەپكى مەزگىلدىكىسى بۇنىڭدىن 105±3010 يىل بۇرۇنقى، كېيىنكى مەزگىلدىكىسى بۇنىڭدىن 90±2345 يىل بۇرۇنقى دەۋرلەر ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ⑪.

(10) 1979 ــ يىلى، خوشۇت ناھىيىسىدىكى شىنتاران خارابىسىدە ئىلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، مەزكۇر خارابىلىكتىن ئالتە دانە تاش يارغۇنچاق تېپىلدى. يارغۇنچاقلار قېيىق شەكىللىك ۋە ئېگەر شەكىللىكتىن ئىبارەت ئىككى خىل بولۇپ، قېيىق شەكىللىكى ئىككى دانە، ئارىسىدىكى

بىرسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 37.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 12.1 سانتىمېتىر؛ ئېگىر شەكىللىكى تۆت دانە بولۇپ، ئىچىدىكى بىرسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 46 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 24 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 5.2 سانتىمېتىر كېلىدۇ⑫. 1981 - ۋە 1984 — يىللىرى يۇرگۈزۈلگەن تەكشۈرۈشتە، مەزكۇر خارابىلىكتىن يەنە 10 دانە تاش يارغۇنچاق يېغىۋېلىندى. بۇ يارغۇنچاقلارنىڭ كۆپ سانىدىكىسى ئېگىر شەكىللىك، ئاز قىسمى تۇز شەكىللىك بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى ئاساسەن 32～37 سانتىمېتىر، ئوتتۇرىسىنىڭ كەڭلىكى 11～13 سانتىمېتىر. ئۇلاردىن 81HA:78 نومۇرلۇقىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 37 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 11.5 سانتىمېتىر كېلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە بىر تۈركۈم تاش توقماقچىلارمۇ تېپىلدى. بۇ خارابىنىڭ كاربون 14 ئارقىلىق ئېنىقلانغان دەۋرى، بۇنىڭدىن 90±3375 يىللار (دەرەخ يىل ھالقىسى ئارقىلىق ئېنىقلىما بېرىلگەن) ئىلگىرىكى زامانغا توغرا كېلىدۇ⑬، يەنى برونزا دەۋرىگە تەۋە ھېسابلىنىدۇ.

(11) 1979- يىل 2- ئايدا، خوشۇت ناھىيىسىدىكى برونزا دەۋرىگە تەۋە چوقۇ خارابىسىدىن ئالتە دانە تاش يارغۇنچاق تېپىلدى. ئۇلارنىڭ شەكلى شىنتاران خارابىسىدىن تېپىلغانلىرىنىڭكىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇلاردىن 81HQ:2 نومۇرلۇقىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 28.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 10.5 سانتىمېتىر كېلىدۇ⑭.

(12) 1988 - يىلى 9 — 11 - ئايلاردا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە، باركۆل ناھىيىسى راھەتباغ يېزىسىنىڭ لەنجۇ ۋەنزە كەنتىدىكى ئوبا خارابىسىدىن، بىر خىلى ئۇزۇنچاق يەنە بىر خىلى كەڭرەك كەلگەن شەكلى بىرقەدەر چوڭ تاش يارغۇنچاقلار تېپىلدى؛ كۆلياقا يېزىسىنىڭ تەخمىنەن 3 كىلومېتىر شەرقىدىكى تۆتىنچى كەنت كۇزلۇك مەيدان خارابىسىدىن چوڭ تىپتىكى تاش يارغۇنچاقلار تېپىلدى؛ كۇيسۇ يېزىسى لى جياگۇ كەنتىنىڭ 2 كىلومېتىر شەرقىدىكى شىگىڭ گېدا خارابىسىدىن بىرقەدەر چوڭ ۋە ئۇزۇنچاق شەكىللىك تاش

يارغۇنچاقلار تېپىلدى. يەنە، ئارا تۈرك ناھىيىسى ئاداق يېزىلىق ھۆكۈمەتنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى تاغ باغرىغا جايلاشقان ئاداق 1 — نومۇرلۇق خارابىسىدىن، ئۇزۇنلۇقى 31.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 16.5 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 6.3 سانتىمېتىر كېلىدىغان تاش يارغۇنچاق تېپىلدى. ئاداق قەبرىستانلىقىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى تاغ ئۈستىگە جايلاشقان 2 - نومۇرلۇق خارابىدىنمۇ بىر تۈركۈم تاش يارغۇنچاقلار تېپىلدى. بۇنىڭدىن باشقا، توخۇلۇق يېزىسى بەچىر كەنتىنىڭ تەخمىنەن 1 كىلومېتىر جەنۇبىغا جايلاشقان دۆڭچۈدىكى خارابىسىدىن بىر تۈركۈم تاش يارغۇنچاق تېپىلدى. ئۇلار ئۇزۇنچاق چاسا شەكىللىك ۋە ئېگەر شەكىللىك يارغۇنچاقلاردىن ئىبارەت. ئۇزۇنچاق چاسا شەكىللىك يارغۇنچاقلار ئىچىدىكى بىرسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 41 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 19.5 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 7 سانتىمېتىر؛ يەنە بىرسىنىڭ قالدۇق ئۇزۇنلۇقى 22.6 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 20.6 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 5.4 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئېگەر شەكىللىك بىر يارغۇنچاقنىڭ قالدۇق ئۇزۇنلۇقى 24.8 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 16.5 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 5.6 سانتىمېتىر كېلىدۇ. تەكشۈرۈش نەتىجىسىدىن مەلۇم بولۇشىچە، مەزكۇر خارابىنىڭ دەۋرى بىرونزا دەۋرىگە توغرا كېلىدىكەن⑮. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغانلاردىن سىرت، بېدىلىك كەنتىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى بىر كىچىك تاغنىڭ غەربىگە توغرا كېلىدىغان تۆپىلىك ئۈستىگە جايلاشقان قورال خارابىسىدىنمۇ بىر تۈركۈم تاش يارغۇنچاقلار تېپىلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئېگەر شەكىللىك يارغۇنچاق كۆپ ئىشلىتىلگەنلىكتىن خېلىلا ئۇپرىغان. مەزكۇر خارابىلىكتىن تېپىلغان يادىكارلىقلارنىڭ دەۋرى بىرونزا دەۋرى، يېغىلىق دەۋرى ۋە خەن دەۋرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ⑯. بىزنىڭچە، مەزكۇر خارابىنى دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىدىن خەن دەۋرىگىچە بولغان زامانلارغا توغرا كېلىدۇ دېيىشكە بولىدۇ.

بەش دانە تاش يارغۇنچاق يېغىۋېلىندى. ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشكە قاتناشقانلار تەكشۈرۈش نەتىجىسىگە ئاساسەن، ئۇلارنىڭ دەۋرى بىرونزا دەۋرىدىن دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىگىچە بولغان زامانلارغا توغرا كېلىدۇ دەپ ھېسابلايدۇ⑰. بىزنىڭچە، ئۇلارنىڭ دەۋرىمۇ دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىگە توغرا كەلسە كېرەك.

(14) 1986 - يىل 4 — 5 - ئايلاردا، قۇمۇل يانبۇلاق قەبرىستانلىقىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا بىر دانە تاش يارغۇنچاق (1:73 - نومۇرلۇق) تېپىلدى. بۇ تۇز شەكىللىك يارغۇنچاقنىڭ پەقەت يېرىمىلا ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، ئۇنىڭ قالدۇق ئۇزۇنلۇقى 4.16 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 11 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 3 سانتىمېتىر. دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىگە تەۋە ھېسابلانغان مەزكۇر قەبرىستانلىقلاردىن ئېلىنغان ئەۋرىشكىلەرنىڭ كاربون 14 ئارقىلىق ئېنىقلانغان دەۋر سانلىق مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، ئۇنىڭ دەۋرى مىلادىيىدىن 1200 — 550 يىللار بۇرۇنقى دەۋرلەر ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ⑱.

(15) 1985 — يىل 9 — 10 — ئايلاردا، بۇگۇر ناھىيىسىدىكى چۆمپاق قەبرىستانلىقىدىن بىر دانە تاش يارغۇنچاق قېزىۋېلىندى. M3:19 نومۇرلۇق بۇ يارغۇنچاقنىڭ ئوتتۇرىسى ئىككى بېشىدىن كەڭرەك، بىر بېشى كەمتۈك بولۇپ، قالدۇق ئۇزۇنلۇقى 29 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 9.5 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 4 سانتىمېتىر كېلىدۇ. بۇ قەبرىستانلىقنىڭ كاربون 14 ئارقىلىق ئۆلچەنگەن دەۋر سانلىق مەلۇماتىدىن ئۈچى ئېلىندى، ئۇلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا بۇنىڭدىن 70±2570 يىل (دەرەخ يىل ھالقىسى ئارقىلىق ئېنىقلىما بېرىلگەن سان 125±2630 يىل)، 90±2680 (دەرەخ يىل ھالقىسى ئارقىلىق ئېنىقلىما بېرىلگەن سان 135±2760) ۋە 100±2795 يىل (دەرەخ يىل ھالقىسى ئارقىلىق ئېنىقلىما بېرىلگەن سان 130±2905 يىل) بۇرۇن ھېسابلىنىدۇ⑲.

(16) 1986 - يىلى، قۇمۇل تاشۇيلىق يېزىسىدىكى ئاقتاغ خارابىسىدىن بىر دانە تاش يارغۇنچاق تېپىلدى. گەرچە ئۇ سۇنۇپ نەچچە پارچە بولۇپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما چوڭ تىپتىكى ئېگەر شەكىللىك يارغۇنچاق ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. كاربون 14 ئارقىلىق ئۆلچەنگەن دەۋر سانلىق مەلۇماتىدىن قارىغاندا، مەزكۇر خارابىلىك بۇنىڭدىن تەخمىنەن 3000 يىل بۇرۇنقى دەۋر ئەتراپىغا⑳ توغرا كېلىدۇ.

(17) 1997 - يىلى، قۇمۇل لاپچۇق قەدىمكى شەھىرى ئەتراپىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، ئىككى دانە تاش يارغۇنچاق تېپىلدى. $C_1:19,K_2$نومۇرلۇقىنىڭ، يەنى ئۇزۇنچاق چاسا شەكىللىكىنىڭ ئىشلىتىلگەن يۈزى تەكشى ۋە سىلىق بولۇپ، قالدۇق ئۇزۇنلۇقى 12 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 16 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 3 سانتىمېتىر كېلىدۇ؛ $C_1:20,K_1$ نومۇرلۇقى ئېگەر شەكىللىك بولۇپ، بىر يۈزى سىلىق ۋە ئىشلەتكەنلىكى ئېنىق، قالدۇق ئۇزۇنلۇقى 28.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 15 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 7.5 سانتىمېتىر كېلىدۇ㉑. بىزنىڭچە، بۇ خارابە دەسلەپكى تۆمۇر قورال دەۋرىگە تەۋە بولسا كېرەك.

(18) 1989 — يىل 5 — 6 — ئايلاردا، قورغاس ناھىيىسىنىڭ لوسىگۇڭ يېزىسىدىن ئىككى دانە تاش يارغۇنچاق يېغىۋېلىندى. چوڭى قېيىق شەكىللىك بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 44 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 21 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 5 سانتىمېتىر؛ كىچىكى ئېگەر شەكىللىك بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 2.29 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 9.5 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 3.6 سانتىمېتىر. ئۇلار ئەمنىيە دەۋرىدىن يېغىلىق دەۋرىگىچە بولغان زامانلارغا خاس بولۇشى مۇمكىن㉒.

(19) 1993 - يىل 5 — 8 - ئايلاردا، فۇكاڭ شەھىرى فۇبېي دېھقانچىلىق مەيدانى ئاساسىي قۇرۇلۇش ئەترىتىدىكى خارابىدىن ئۇچ دانە تاش يارغۇنچاق بىلەن بىر تۈركۈم تاش توقماقچە تېپىلدى. يارغۇنچاقلار ئاساسەن ئېگەر شەكىللىك ۋە

تەرتىپسىز ئۈزۈنچاق چاسا شەكىللىكتىن ئىبارەت ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. 93FFGC:006 نومۇرلۇق ئېگەر شەكىللىكىنىڭ ئۈزۈنلۈقى 40 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 17.2 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 6.8 سانتىمېتىر؛ 93FFGC:008 نومۇرلۇقىنىڭ قالدۇق ئۈزۈنلۈقى 14.4 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 9.6 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 3～5.4 سانتىمېتىر كېلىدۇ. 93FFGC:007 نومۇرلۇق تەرتىپسىز ئۈزۈنچاق چاسا شەكىللىكىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 29.6 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 12.4 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 4 سانتىمېتىر. تەتقىقات نەتىجىسىدىن قارىغاندا، مەزكۇر خارابە شەرقىي جۇ دەۋرىگە (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 770 — 256 - يىللارغا تەۋە㉓.

(20) 1980 — يىلى ۋە 1981 — يىللىرىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە، بۈگۈر ناھىيىسى چېدىر يېزىسىنىڭ تەخمىنەن 24 كىلومېتىر غەربىدىكى چۆللۈككە جايلاشقان ئاقتېرەك قەلئەسىدىن بىر دانە تاش يارغۇنچاق تېپىلدى. 81LTCA:12 نومۇرلۇق بۇ يارغۇنچاق قېيىق شەكىللىك بولۇپ، پەقەت كىچىكرەك سۇنۇق پارچىسىلا ساقلىنىپ قالغان. ئۇنىڭ قالدۇق ئۈزۈنلۇقى 11.6 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 2.1 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 4.9 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئۇنىڭ دەۋرى بۇنىڭدىن 2800 — 2500 يىل بۇرۇنقى دەۋرلەر ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ㉔.

(21) 1988 — يىلى، پىچان ناھىيە لەمجىن يېزا دۆڭمەھەللە كەنتىنىڭ تەخمىنەن 1 كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان خارابىدىن تۆت دانە تاش يارغۇنچاق تېپىلدى. بۇ يارغۇنچاقلارنىڭ بىرسى مۇكەممەل، قالغانلىرى كەمتۈك. ئۇلارنىڭ شەكلى ئىككى خىل بولۇپ، تۈز ۋە ئېگەر شەكىللىكلىرى بار. ئۇلاردىن 7:88SLD(Y) نومۇرلۇق تۈز شەكىللىك يارغۇنچاقنىڭ ئۈزۈنلۇقى 25.5 سانتىمېتىر، يۇزىنىڭ كەڭلىكى 10 سانتىمېتىر؛ 4:88SLD(Y) نومۇرلۇق ئېگەر شەكىللىكىنىڭ قالدۇق ئۈزۈنلۇقى 13.8 سانتىمېتىر،

كەڭلىكى 9.2 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 4.5 سانتىمېتىر. مەزكۇر خارابە ئەمنىيە — يېغىلىق دەۋرلىرىگە تۇغرا كېلىدۇ㉕.

(22) 1992 - يىل 3 — 4 - ئايلاردا، پىچان سۇ بېشى قەبرىستانلىقىدىكى 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن بىر دانە تاش يارغۇنچاق تېپىلدى. ئۇ قېيىق شەكىللىك بولۇپ، بىر بۇرجىكى كەمتۈك، قالدۇق ئۇزۇنلۇقى 16.2 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 12 سانتىمېتىر㉖. بۇ قەبرىستانلىق يېغىلىق دەۋرىنىڭ ئاخىرىدىن غەربىي خەن دەۋرىگىچە بولغان زامانلارغا تۇغرا كېلىدۇ.

(23) 1988 - يىلى، پىچان ناھىيىسىنىڭ تۆيۈق يېزىسى سۇ بېشى كەنتىنىڭ تەخمىنەن 2.5 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان سۇ بېشى تۈرالغۇ ئۆيى خارابىسىدىن بىر دانە تاش يارغۇنچاق تېپىلدى. 88STS(Y) نومۇرلۇق بۇ يارغۇنچاق ئېگەر شەكىللىك بولۇپ، بىر ئۇچى كەمتۈك، قالدۇق ئۇزۇنلۇقى 33 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 15.5 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 6.5 سانتىمېتىر. مەزكۇر خارابىنىڭ دەۋرى يېغىلىق زامانىغا تۇغرا كېلىدۇ㉗.

(24) 1996 — يىل 10 — 11 — ئايلاردا، چەرچەن ناھىيىسىدىكى زاغۇنلۇق 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىن ئۈچ دانە تاش يارغۇنچاق تېپىلدى. بۇ يارغۇنچاقلار ئېگەر شەكىللىك بولۇپ، ھەممىسى كەمتۈك، ئۇلاردىن M34:T39 نومۇرلۇقىنىڭ قالدۇق ئۇزۇنلۇقى 19.8 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 12.6 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 5.2 سانتىمېتىر كېلىدۇ. مەزكۇر قەبرىستانلىقتىكى قەبرىلەر ئۈچ مەزگىلگە ئايرىلىدۇ. 2 - مەزگىلگە تەۋە قەبرىلەر ئاساسىي ئورۇندا بولۇپ، ئەمنىيە دەۋرىدىن غەربىي خەن دەۋرىگىچە بولغان زامانلارغا تۇغرا كېلىدۇ㉘.

(25) 1998 - يىل 6 — 7 - ئاي مەزگىلىدە، سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى فۇكاڭ شەھىرىنىڭ 23 كىلومېتىر جەنۇبىغا جايلاشقان سەنگۇڭ يېزىسىدىكى قەدىمكى

قەبرىستانلىقتىن بىر دانە تاش يارغۇنچاق تېپىلدى. 98FSC:1 نومۇرلۇق بۇ يارغۇنچاق ئېگىر شەكىللىك بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 27.7 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 11.3 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 6 سانتىمېتىر كېلىدۇ. مەزكۇر قەبرىستانلىقنىڭ دەۋرى، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 7 — 6 - ئەسىرلەر ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ㉙.

(26) 1990 — يىل 6 - ئايدا، جىمسار ناھىيىسىدىكى شياۋشىگۇ خارابىسىدىن بىر دانە تاش يارغۇنچاق تېپىلدى. بۇ يارغۇنچاقنىڭ ئۇزۇنلۇقى 40 سانتىمېتىر، بىر بېشىنىڭ كەڭلىكى 12 سانتىمېتىر، يەنە بىر بېشىنىڭ كەڭلىكى 8 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 7 سانتىمېتىر كېلىدۇ. كاربون 14 ئارقىلىق ئۆلچەنگەن دەۋر سانلىق مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، مەزكۇر خارابىنىڭ ئۇستۇنكى مەدەنىيەت قاتلىمىنىڭ دەۋرى بۇنىڭدىن 104±2039 يىل، تۆۋەن قاتلىمىنىڭ دەۋرى بۇنىڭدىن 80±2340 يىل بۇرۇنقى دەۋر ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ㉚.

(27) 1988 - يىل 7 - ئايدىن 1989 - يىل7 - ئايغىچە ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشتە، كۈنەس ناھىيىسىدىكى تۆمۈرلۈك قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن باشقا يادىكارلىقلار بىلەن بىر دانە تاش يارغۇنچاق تېپىلدى. كاربون 14 ئارقىلىق ئۆلچەنگەن دەۋر سانلىق مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، بۇ قەبرىستانلىق يېغىلىق دەۋرىدىن غەربىي خەن دەۋرىگىچە بولغان زامانلارغا توغرا كېلىدۇ㉛.

(28) 1988 - يىلى، پىچان ناھىيىسىنىڭ تۈيۈق يېزىسى ياڭخى ئاسقال كەنتىنىڭ تەخمىنەن 1.5 كىلومېتىر غەربىي شىمالىدىكى ياڭخى قەبرىستانلىقىدىن ئۈچ دانە ئېگىر شەكىللىك تاش يارغۇنچاق تېپىلدى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى كەمتۈك بولۇپ، قالدۇق ئۇزۇنلۇقى 12.5～16.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 8.5～14 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى3～5.4 سانتىمېتىر كېلىدۇ. تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا، مەزكۇر قەبرىستانلىقنىڭ دەۋرى يېغىلىق دەۋرىدىن خەن دەۋرىگىچە بولغان زامانلارغا توغرا

كېلىدۇ㉜.

(29) 1988 - يىل 9 — 11 - ئايلاردىكى تەكشۈرۈشتە، قۇمۇلنىڭ قوراي يېزىسى قىزىلىيار كەنتىنىڭ غەربىدىكى بەچىر خارابىسىدىن، بەنفاكگۇ يېزىسى بەنفاكگۇ كەنتىنىڭ تەخمىنەن 1 كىلومېتىر غەربىدىكى بەچىر خارابىسىدىن، بەنفاكگۇ يېزىسى غەربىي بەنفاكگۇ كەنتىنىڭ 150 مېتىر شەرقىدىكى خارابىدىن، ئۈدۈر يېزىسى ئۈدۈر كەنتىنىڭ 500 مېتىر شەرقىدىكى خارابىدىن، ئۈدۈر يېزىسى داۋانتۇۋى كەنتىنىڭ 150 مېتىر غەربىدىكى خارابىدىن، تاشۇبلىق يېزىسى شياخي كەنتىدىكى خارابىدىن ۋە قوراي يېزىسى شيائېرياتۇ كەنتىنىڭ 500 مېتىر غەربىي جەنۇبىدىكى خارابىدىن تاش يارغۇنچاقلار تېپىلدى. تەكشۈرۈش نەتىجىلىرىدىن مەلۇم بولۇشچە، مەزكۇر خارابىلەرنىڭ دەۋرى، يېغىلىق دەۋرىدىن خەن دەۋرىگىچە بولغان زامانلارغا توغرا كېلىدۇ㉝.

(30) 1980 - يىل 3 — 4 - ئاي مەزگىلىدە، خەن - جىن دەۋرلىرىگە تەۋە كوروان قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدىن تۆت دانە تاش يارغۇنچاق تېپىلدى. ھەممىسى ئىشلىتىلگەن ھەم كەمتۈك بولۇپ قالغان، شەكلى يېرىم دۇگىلەك ۋە ئۇزۇنچاق چاسىدىن ئىبارەت ئىككى خىل. ①C:36 نومۇرلۇقى يېرىم دۇگىلەك شەكىللىك بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 8.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 6.2 سانتىمېتىر، چوڭرىسىنىڭ قېلىنلىقى 1.4 سانتىمېتىر، ئوتتۇرىسىنىڭ قېلىنلىقى 0.8 سانتىمېتىر كېلىدۇ؛ ④C:36 نومۇرلۇقى، يەنى ئۇزۇنچاق چاسا شەكىللىكىنىڭ قالدۇق ئۇزۇنلۇقى 37 سانتىمېتىر، ئوتتۇرىسىنىڭ كەڭلىكى 28 سانتىمېتىر، ئوتتۇرىسىنىڭ قېلىنلىقى 3.5 سانتىمېتىر㉞.

(31) 1993 - يىل 10 — 11 - ئايلار مەزگىلىدە، جۇڭگو - ياپونىيە بىرلىكتە نىيە خارابىسىنى ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېتىتى، نىيە خارابىسىدە ئېلىپ بارغان بەشىنچى قېتىملىق ئىلمىي تەكشۈرۈشى جەريانىدا، بىر دانە ئېگەر شەكىللىك تاش يارغۇنچاق

يىغىۋالدى (نومۇرى: 93NBC:8). مەزكۇر خارابىنىڭ دەۋرى، خەن - جىن دەۋرلىرىگە توغرا كېلىدۇ[35].

(32) 1980 - ۋە 1981 - يىلى، بۇگۈر ناھىيىسىنىڭ تەخمىنەن 20 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدىكى چۆللۈككە جايلاشقان كۆيۈكچىن قەدىمكى شەھىرىدىن ئىككى دانە ئېگەر شەكىللىك تاش يارغۇنچاق تېپىلدى. تەكشۈرۈش نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا، مەزكۇر خارابە خەن دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ[36].

(33) 1989 - يىلى، كورلا شەھىرى چەرچى باغۋەنچىلىك مەيدانى خىش زاۋۇتىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان قەدىمكى قەبرىستانلىقتىن بىر دانە تاش يارغۇنچاق تېپىلدى. 89KRCHC:27 نومۇرلۇق بۇ يارغۇنچاقنىڭ يېرىمى يوق، ئۇنىڭ ئىككى يۈزى تەكشى، ھەمدە ئىككى بېشى ئۇستىگە كۆتۈرۈلگەن شەكىلدە بولۇپ، يۈزىدىكى قالدۇق ئىزىدىن قارىغاندا، ئۇزاق مۇددەت ئىشلەتكەنلىكى ئېنىق. مەزكۇر خارابىنىڭ دەۋرى خەن دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ[37].

(34) 1989 — يىلى، چەرچەن ناھىيىسىدىكى نالىق خارابىسىدىن بىر دانە سۇنۇق يارغۇنچاق (نومۇرى: 89QN:28) تېپىلدى. مەزكۇر خارابىنىڭ دەۋرى مىلادىيە 3 — 4 - ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ[38].

(35) 1989 — يىل 10 - ئايدا، مىرەن قەلئەسىنىڭ تەخمىنەن 2 كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدىغان كونا مىرەن دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىغا جايلاشقان خارابىدىن ئىككى دانە سۇنۇق يارغۇنچاق تېپىلدى. تەكشۈرۈش نەتىجىسىدىن مەلۇم بولۇشچە، مەزكۇر خارابىنىڭ دەۋرى خەن - تاڭ دەۋرلىرىگە توغرا كېلىدۇ[39].

(36) 2000 — يىل 11 — 12 — ئايلاردا، قەشقەر شەھىرىنىڭ نەزەر باغ يېزىسىغا جايلاشقان ياۋلىق خارابىسىدىن 30 دانە تاش يارغۇنچاق تېپىلدى. ئۇلار ئۆلچەمسىز ئېگەر شەكىللىك، ئېگەر شەكىللىك ۋە يۈزى تۈز شەكىللىك يارغۇنچاقلار بولۇپ، ئۆلچەمسىز ئېگەر شەكىللىكىنىڭ ئوتتۇرىسى

ئويمان، بىر بېشى ئېگىز، بىر بېشى پەس، ئۇزۇنلۇقى 30 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 16 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 10 سانتىمېتىر؛ ئېگەر شەكىللىكىنىڭ ئوتتۇرىسى ئويمان، ئىككى بېشى سەل ئېگىز بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 30 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 10 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 5 سانتىمېتىر؛ يۈزى تۈز كەلگىنىنىڭ بىر بېشى كەمتۈك بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 40 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 18 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 9 سانتىمېتىر. قېزىۋېلىنغان بۇيۇملاردىن قارىغاندا، مەزكۇر خارابىنىڭ دەۋرى خەن دەۋرىگە توغرا كېلىشى مۇمكىن⑩.

(37) 1989 - يىلى، كورلا شەھىرى چەرچى باغۋەنچىلىك مەيدانىنىڭ غەربىگە جايلاشقان بېكتۇەن 2 - دېھقانچىلىق دېۋىزىيە 29 — تۇەن خىش زاۋۇتىنىڭ تەخمىنەن 200 مېتىر شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان قەبرىستانلىقتىن كەمتۈك تاش يارغۇنچاقتىن بىر دانە تېپىلدى. 89KRCHC:41 نومۇرلۇق بۇ يارغۇنچاقنىڭ بىر بېشى يۇمىلاق، يۈزى سەل ئويمان، تېگى تۈز بولۇپ، قالدۇق ئۇزۇنلۇقى 15 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 11.5 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى تەخمىنەن 3 سانتىمېتىر كېلىدۇ. تەكشۈرۈش نەتىجىسىدىن قارىغاندا، مەزكۇر قەبرىستانلىق خەن - تاڭ دەۋرلىرىگە توغرا كېلىدۇ⑪.

(38) 1989 - يىلى، بۇگۇر ناھىيە دادولان يېزىسىنىڭ تەخمىنەن 20 كىلومېتىر جەنۇبىغا جايلاشقان كۆيۈك شەھىرى خارابىسىدىن تاش يارغۇنچاق قاتارلىق يادىكارلىقلار يېغىۋېلىندى. تەكشۈرۈش نەتىجىسىدىن قارىغاندا، مەزكۇر خارابە خەن - تاڭ دەۋرلىرىگە توغرا كېلىدۇ⑫.

(39) 1990 - يىل 9 - ئايدىن 1991 - يىل 6 - ئايغىچە بولغان مەزگىلدە، قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى ئاقچى ناھىيىسىنىڭ 2 كىلومېتىر شەرقىگە جايلاشقان ئۇچ قەدىمكى شەھىرى خارابىسىنىڭ غەربىي سېپىلى ئېچىدىن ئېگەر شەكىللىك تاش يارغۇنچاق تېپىلدى. تەكشۈرۈش نەتىجىسىدىن قارىغاندا، مەزكۇر خارابە خەن - تاڭ دەۋرلىرىگە توغرا كېلىدۇ⑬.

(40) 1990 ــ يىلى، ئاقسۇ كونا شەھەر ناھىيىسى ئىشلەمچى يېزىسىنىڭ تەخمىنەن 5 كىلومېتىر غەربىي شىمالىغا جايلاشقان قايغۇ خارابىسىدىن بىر تۇركۈم تاش يارغۇنچاقلار تېپىلدى. ئۇلار ئاساسەن ئېگىر شەكىللىك بولۇپ، 90WSK:C:11 نومۇرلۇقىنىڭ ئەڭ كەڭ يېرى 16.2 سانتىمېتىر، قالدۇق ئۇزۇنلۇقى 16.2 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 4.2 سانتىمېتىر؛ 90WSK:C:12 نومۇرلۇقىنىڭ كەڭلىكى 6. 15 سانتىمېتىر، قالدۇق ئۇزۇنلۇقى 12 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 4.2 سانتىمېتىر. مەزكۇر خارابە خەن ـ تاڭ دەۋرلىرىگە تۇغرا كېلىدۇ(44).

(41) 2000 ـ يىل 10 ـ ئايدا، موڭغۇلكۇرە ناھىيىسىدىكى قاراسۇ قەبرىستانلىقىدىن بىر دانە تاش يارغۇنچاق تېپىلدى. بۇ يارغۇنچاقنىڭ شەكلى دۇگىلەك بولۇپ، دىئامېتىرى 33 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 3.5 سانتىمېتىر. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە ئىككى دانە تاش توقماقچىمۇ تېپىلدى. ئۇلاردىن بىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 33 سانتىمېتىر بولۇپ، ئىشلىتىلگەنلىكى ئېنىق. مەزكۇر قەبرىستانلىقنىڭ دەۋرى خەن ـ تاڭ زامانلىرىغا توغرا كېلىشى مۇمكىن(45).

(42) 1990 ـ يىل 9 ـ ئايدىن 1991 ـ يىل 6 ـ ئايغىچە ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشتە، ئاتۇش شەھىرى كاتتايلاق يېزىسى چۇشۇرگە كەنتىنىڭ 5.13 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان قارادۆڭ خارابىسىدىن تاش يارغۇنچاق پارچىلىرى تېپىلدى. تەكشۈرۈشلەردىن قارىغاندا، مەزكۇر خارابىنىڭ دەۋرى خەن ـ سۇڭ دەۋرلىرىگە توغرا كېلىدۇ(46).

(43) 1990 ـ يىل 9 ـ ئايدىن 1991 ـ يىل 6 ـ ئايغىچە يۇرگۈزۈلگەن تەكشۈرۈشتە، ئاقتۇ ناھىيىسىنىڭ ئۇجمە يېزىسى ئالتۇنچى كەنتىنىڭ 7 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان قاغۇرتىم خارابىسىدىن ئېگىر شەكىللىك تاش يارغۇنچاق تېپىلدى. ئۇنىڭ قالدۇق ئۇزۇنلۇقى 25 سانتىمېتىر، ئەڭ كەڭ يېرى 15.7 سانتىمېتىر بولۇپ، ئوتتۇرىسى ئويمان، ئىككى بېشى

ئۇستىگە كۆتۈرۈلگەن. مەزكۇر خارابىنىڭ دەۋرى خەن - سۇڭ زامانلىرىغا توغرا كېلىدۇ(47).

(44) 1989 — ۋە 1990 - يىللىرىدىكى تەكشۈرۈشتە، كەلپىن ناھىيىسى كەلپىن بازىرىنىڭ تەخمىنەن 10 كىلومېتىر غەربىي شىمالىغا جايلاشقان چۈدايىنىڭ خارابىسىدىن بىر دانە سۇنۇق يارغۇنچاق (قېلىنلىقى 2.4 سانتىمېتىر) تېپىلدى. مەزكۇر خارابىنىڭ دەۋرى شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىن تاڭ دەۋرىگىچە بولغان زامانلارغا توغرا كېلىدۇ(48).

(45) 1989 - ۋە 1990 - يىللىرىدىكى تەكشۈرۈشتە، كۈچا ناھىيىسىنىڭ ياقا يېزىسى ھېستانا كەنتىنىڭ تەخمىنەن 1.5 كىلومېتىر شەرقىگە، ناھىيە بازىرىنىڭ تەخمىنەن 46.5 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان تۈر خارابىسىدىن تاش يارغۇنچاق بايقالدى. مەزكۇر خارابە تاڭ دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ(49).

(46) 1990 - يىلىدىن 1992 - يىلىغىچە يۈرگۈزۈلگەن تەكشۈرۈشتە، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ پەيزىۋات ناھىيىسىدىكى ئاپاق خوجا دېھقانچىلىق مەيدانى خارابىسىدىن دۆگىلەك شەكىللىك يارغۇنچاقنىڭ پارچىلىرى تېپىلدى. تەكشۈرۈش نەتىجىسىدىن مەلۇم بولۇشىچە، مەزكۇر خارابە تاڭ - سۇڭ دەۋرلىرىگە تەۋە ھېسابلىنىدۇ(50).

(47) 1990 — يىلى، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ پەيزىۋات ناھىيىسى قالىغاچ دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ 6 كىلومېتىر شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان ئالتۇن دۆڭ خارابىسىدىن بىر دانە تاش يارغۇنچاق تېپىلدى. 90GHAY:1 نومۇرلۇق بۇ يارغۇنچاق، ئۇزۇنچاق چاسا شەكىللىك بولۇپ، قالدۇق ئۇزۇنلۇقى 20 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 13.6 سانتىمېتىر. مەزكۇر خارابە تاڭ - سۇڭ دەۋرلىرىگە توغرا كېلىدۇ(51).

(48) 1980 — ۋە 1981 - يىللىرىدىكى تەكشۈرۈشتە، بۇگۇر ناھىيىسىنىڭ تەخمىنەن 12 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان قارا دۆڭ قەلئەسىدىن كۆپلىگەن ئېگەر شەكىللىك

يارغۇنچاقلار تېپىلدى. تەكشۈرۈش بەتىجىسىدىن قارىغاندا، مەزكۇر خارابە تاك دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ(52).

(49) 1990 - يىلى، خوشۇت ناھىيىسىنىڭ ئۇششاقتال يېزىسى 2 - كەنت چارۋىچىلىق ئەتىرىتىنىڭ تەخمىنەن 500 مېتىر شىمالىغا جايلاشقان لەنچىك خارابىسىدىن تاش يارغۇنچاق تېپىلدى. 98HWLYC:05 نومۇرلۇق بۇ يارغۇنچاقنىڭ پەقەت يېرىمىلا ساقلىنىپ قالغان. بۇ قېيىق شەكىللىك يارغۇنچاق پارچىسىنىڭ قالدۇق ئۇزۇنلۇقى 19 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 15 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 5 سانتىمېتىر. مەزكۇر خارابىنىڭ دەۋرى تاك - يۇەن زامانلىرىغا توغرا كېلىدۇ(53).

(50) 1988 - يىل 9 — 11 - ئايلاردا، قۇمۇل شەھىرى پالۋانتۇر يېزىسى ياۋۇلۇك كەنتىنىڭ 500 مېتىر شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان خارابىدىن بىر دانە تاش يارغۇنچاق يىغىۋېلىندى. تەكشۈرۈش نەتىجىسىدىن قارىغاندا، مەزكۇر خارابە تاك دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ(54).

شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان جەمئىيىتىنىڭ، جۈملىدىن قەدىمكى زامان دېھقانچىلىقىنىڭ تەرەققىياتى ۋە شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ دانلىق ئاشلىق يېمەكلىكلىرىگە بولغان ئېھتىياجى يارغۇنچاقلارنىڭ ئېپتىدائىي شەكىلىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە بىر قەدەر ئىلغارلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن، توقماقچىسى بىلەن دان يانچىيدىغان يارغۇنچاقتىن خېلى ئىلغار بولغان قول بىلەن چۆرۈيدىغان يارغۇنچاق مەيدانغا كەلگەن. بۇ خىل يارغۇنچاق ئومۇمەن قېلىنلىقى 4～5 سانتىمېتىر كېلىدىغان ئىككى پاي دۆگىلەك تاشتىن ياسىلىدۇ. يەنى ئالدى بىلەن ئوستى پاي تاشنىڭ ئوتتۇرىسىدىن بىر تۆشۈك ئېچىلىدۇ، ئاندىن ئاستى پاي تاشنىڭ ئوتتۇرىسىغا، ئوستى پاينىڭ تۆشۈكىگە توغرىلاپ تۆشۈك ئويۇلۇپ، ئۇنىڭغا چىڭ ياغاچتا ئوق بېكىتىلىدۇ. ئوق ئوستى پاينىڭ تۆشۈكىدىن ئازراق چىقىپ تۇرغۇدەك ئۇزۇنلۇقتا بولۇپ، ئوستى پاي شۇ ئوققا مىندۇرۇلىدۇ. ئوستى پاينىڭ گىرۋىكىگە يېقىن بىر جايدىن يەنە تۆشۈك ئويۇلۇپ، ئۇنىڭغا ياغاچ

تۇتقۇچ بېكىتىلىدۇ. تۇتقۇچ ئارقىلىق ئۇستى پاي چۆرگىلىتىلىدۇ، تۆشۈكتىن ئۇدۇللۇق دان چۈشۈرۈلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن دان يانجىلىپ يۇمشاپ، بىر چەتتىن ئۇن بولۇپ چۈشىدۇ. بۇنداق يارغۇنچاقلار بىلەن تارتىلغان ئۇن ئومۇمەن يېرىكرەك كېلىدۇ، ھەمدە ئۇن چىقىرىشىمۇ چەكلىكلا بولىدۇ.

1990 ــ يىل 8ــ9 ـ ئايلاردا، چاپچال ناھىيىسىدىكى سۇتۇنبۇلاق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن دۇگىلەك شەكىللىك 2 پاي تاش يارغۇنچاق تېپىلغان بولۇپ، 1 ـ پاي تاشنىڭ دىئامېتىرى 34 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 9 سانتىمېتىر، ئوتتۇرىسىدىكى تۆشۈكنىڭ دىئامېتىرى 7 سانتىمېتىر؛ يەنە بىر پاي تاشنىڭ دىئامېتىرى 35 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 7 سانتىمېتىر، تۆشۈكنىڭ دىئامېتىرى 6 سانتىمېتىر كېلىدۇ[55]. بۇلار قول بىلەن چۆرۈيدىغان يارغۇنچاقلارنىڭ تېشى ھېسابلىنىدۇ. مەزكۇر قەبرىستانلىقنىڭ دەۋرى تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 5～3 ـ ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ.

1989 ـ يىل 4 ــ 5 ـ ئايلاردا، قىزىل مىڭئۆيدىن قول بىلەن چۆرۈيدىغان يارغۇنچاقنىڭ بىر پاي تېشى تېپىلدى. K89—4:02 دەپ نومۇر بېرىلگەن بۇ دۇگىلەك تاشنىڭ دىئامېتىرى 50 سانتىمېتىرچە، قېلىنلىقى 2 سانتىمېتىرچە كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر يۇمىلاق ئويمان بولۇپ، ئۇنىڭ ئەتراپىغا نۇر چېچىلغان شەكىلدە چىقىرىلغان چىش ئوقۇرى بار. ئۇ ئېغىر دەرىجىدە ئۇپرىغان[56]. مەزكۇر يارغۇنچاق تېشى تېپىلغان 4 ـ غار، شەرقىي خەن ـ جىن دەۋرلىرىگە توغرا كېلىدۇ.

1990 ــ يىل 9 ــ ئايدىن 1991 ـ يىل 6 ـ ئايغىچە يۇرگۈزۈلگەن تەكشۈرۈشتە، ئاقتۇ ناھىيىسى ئۇجمە يېزىسى ئالتۇنچى كەنتىنىڭ 7 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدىكى قاغۇرتىم خارابىسىدىن كەمتۈك يارغۇنچاق تېشى تېپىلدى. دۇگىلەك شەكىللىك بۇ تاشنىڭ دىئامېتىرى 38 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 6 سانتىمېتىر، ئوتتۇرىسىدىكى تۆشۈكنىڭ دىئامېتىرى 3.8

سانتىمېتىر، دان سالىدىغان تۆشۈكنىڭ دىئامېتىرى 6.2 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئۇنىڭغا دان ئېزىدىغان چىشلار چىقىرىلغان، چىشلىرىنىڭ ئارىلىقلىرى تەرتىپلىك ئەمەس بولۇپ، 0.8 سانتىمېتىرچە كېلىدۇ، چىش ئوقۇرى تېيىز بولۇپ، كەڭلىكى 0.6 سانتىمېتىر ئەتراپىدا. مەزكۇر خارابىنىڭ دەۋرى خەن - سۇڭ زامانلىرىغا توغرا كېلىدۇ[57].

قەدىمكى زامان دېھقانچىلىقىنىڭ يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن هالدا تەرەققي قىلىشى ۋە كۆلىمىنىڭ خېلى كېڭىيىشى، قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ دانلىق ئاشلىق يېمەكلىكلىرىگە بولغان ئېهتىياجىنىڭ زورىيىشى نەتىجىسىدە، قول بىلەن چۆرۈيدىغان يارغۇنچاقنىڭ تۈزۈلۈش قائىدىسى ئاساسىدا، تۆگمەن بارلىققا كەلگەن. ئالدى بىلەن، يارغۇنچاقتىن نەچچە هەسسە چوڭ بولغان، هەمدە ئادەم كۈچى ئارقىلىق چۆرۈلىدىغان تۆگمەن بارلىققا كەلگەن. كېيىنچە جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، بىرقەدەر مۇكەممەل بولغان، مېخانىكا قائىدىسىگە ئاساسلانغان سۇ تۆگمىنى مەيدانغا كەلگەن. بۇ خىل تۆگمەننىڭ ئۇن چىقىرىش مىقدارى ئادەم كۈچى ۋە ئۇلاغ كۈچىدىن پايدىلىنىدىغان تۆگمەنلەرنىڭكىدىن هەسسىلەپ ئارتۇق بولىدۇ. ئۇ تۆگمەن تېشى، چاقپەلەك، ئوق، پاقىلەك، تەڭشىگۈچ، سۈكەن، چېلەك، نور قاتارلىقلاردىن قۇراشتۇرۇلغان بولۇپ، ئۆي ئىچىگە قۇرۇلىدۇ.

ئېلىمىزنىڭ ئىچكى رايونلىرىدا، غەربىي خەن دەۋرىدىلا تاش تۆگمەن كەڭ ئىشلىتىلگەن. بۇنى «خەننامە. مېيچېننىڭ تەرجىمهالى» دىكى بايانىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. خەن دەۋرىدە، تۆگمەندە ئۇن تارتىشقا كۆپىنچە ئادەم كۈچىدىن پايدىلىنىلغان، لېكىن تەدرىجي هالدا ئۇلاغ كۈچىدىن پايدىلىنىش يولغا قويۇلغان. «ئۇچ پادىشاهلىق قىسسىسى. شۇ پادىشاهلىقى قىسسىسى. شۇجىڭنىڭ تەرجىمهالى» دا، شەرقي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، ئۇلاغ كۈچىدىن پايدىلىنىپ ئۇن تارتقانلىق هەققىدە خاتىرە قالدۇرۇلغان. كېيىن، ئۇلاغ

كۆچىدىن پايدىلىنىپ ئون تارتىدىغان تۈگمەنلەر كەڭرى تارقىلىشقا باشلىغان. غەربىي جىن دەۋرىدە، ئولاغ كۆچى بىلەن مېخانىكا قائىدىسى بىرلەشتۈرۈلۈپ، كالا كۆچى ئارقىلىق «تۈتاش تۈگمەنلەر» ھەرىكەتلەندۈرۈلگەن. «جىن مەكتۈپلىرى» نىڭ 65 - جىلدىغا كىرگۈزۈلگەن «سەككىز تۈگمەن ھەققىدە نەزمە» دە، بىر كالىنىڭ ئۆزئارا تۈتاشتۇرۇلغان سەككىز تۈگمەننى چۆرۈگەنلىكى تەسۋىرلەنگەن. «ۋېينامە. سۇي لياڭنىڭ تەرجىمھالى» دىمۇ بۇ خىل سەككىز تۈگمەن ھەققىدە خاتىرە بار. جەمئىيەتنىڭ يەنىمۇ تەرەققىي قىلىشى نەتىجىسىدە، ئۇنۇمى تېخىمۇ زور بولغان سۇ تۈگمىنى بارلىققا كەلگەن. «جەنۇبىي سۇلالىلەر تارىخى. زۇچۈڭجىنىڭ تەرجىمھالى» دا سۇ تۈگمىنى زىكىرى قىلىنغان. تاڭ دەۋرىگە كەلگەندە، سۇ تۈگمەنلىرى، بولۇپمۇ ھۆكۈمەت ئىگىدارچىلىقىدىكى سۇ تۈگمەنلىرى ئومۇملاشقان. تاڭ دەۋرىدە سودا خاراكتېرىدىكى سۇ تۈگمەنلىرىنىڭ مەيدانغا چىقىشىغا ئەگىشىپ، ئەمەلدار، ئاقسۆڭەكلەر تېخىمۇ كۆپ پايدىغا ئېرىشىش ئۈچۈن، خۇسۇسىي سۇ تۈگمەنلىرىنى قۇرۇپ، دېھقانلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغان. مەسىلەن، «كونا تاڭنامە. گاۋلىشىنىڭ تەرجىمھالى» دا، مەشھۇر ئاغۇات گاۋلىشىنىڭ خۇسۇسىي سۇ تۈگمىنىدىن بەشى بارلىقى، كۈنىگە 300 خو ئون تارتالايدىغانلىقى خاتىرىلەنگەن. «كونا تاڭنامە. گوزىيىنىڭ تەرجىمھالى» دا، مەشھۇر سەركەردە گوزىيىنىڭ خۇسۇسىي سۇ تۈگمىنىدىن ئىككىسى بارلىقى قەيت قىلىنغان، ۋاھاكازالار. قىسقىسى، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان تۈگمەنلەر ئۇزاق زامانلار ئىشلىتىلگەن. 20 - ئەسىردىن باشلاپ، ماشىنىلاشقان ئون زاۋۇتلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئەگىشىپ، تۈگمەنلەر بارا - بارا ئەمەلدىن قالدى.

شىنجاڭدا تۈگمەننىڭ قاچاندىن باشلاپ ئىشلىتىلگەنلىكىگە كەلسەك، بۇ ھەقتە ئېنىق يازما خاتىرە يوق. شۇڭا ئالاقىدار ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ئاساسىدا، ئۆز كۆز قارىشىمىزنى ئوتتۇرىغا قويىمىز.

1989 ــ يىلى، خوشۇت ناھىيىسىدىكى چىڭشۇيخې دېھقانچىلىق مەيدانى 4 ـ ئەترىتىنىڭ تەخمىنەن 500 مېتىر جەنۇبىدىن، يەنى شىمالىي غول ئۆستەڭنىڭ جەنۇبىدىكى قەدىمكى شەھەر خارابىسىدىن ئاستىنقى پاي تۇگمەن تېپىلدى. ئۇنىڭ قېلىنلىقى 13 سانتىمېتر، دان ئېزىدىغان قىسمىنىڭ دىئامېترى تەخمىنەن 80 سانتىمېتر، ئوتتۇرىسىدىكى تۆشۈكنىڭ دىئامېترى 8 سانتىمېتر كېلىدۇ. بۇ قەدىمكى شەھەر خارابىسى خەن دەۋرىگە تەۋە[58].

1988 ـ يىل 9 ـ ئايدا، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تەكلىماكان قۇملۇقىنى ئۇنۇمۇرسال تەكشۈرۈش ئەترىتىنىڭ ئارخېئولوگىيە گۇرۇپپىسىدىكى يولداشلار كېرىيە ناھىيىسىنىڭ تەخمىنەن 230 كىلومېتر شىمالىغا، ھازىرقى كېرىيە دەريا سىنىڭ غەربىدىكى بىر قەدىمىي دەريا قىنى (كىشىلەر ئارقا دەريا دەپ ئاتىشىدۇ) نىڭ غەربىي قىرغىقىدىكى تەكشى تۆپىلىك ئۈستىگە جايلاشقان مارجانلىق خارابىسىدىن بىر مۇنچە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى يىغىۋالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدىغان 4 تۇگمەن تېشىنىڭ كەمتۈك پارچىسى بار. بىر كەمتۈك تۇگمەن تېشى قالدۇقىنىڭ ئوتتۇرىسى دۇگىلەك بولۇپ، دىئامېترى 4.8 سانتىمېتر، چوڭقۇرلۇقى 3.2 سانتىمېتر كېلىدۇ، ئۇنىڭغا چىقىرىلغان 1 سانتىمېتر كەڭلىكتىكى چىشلارنىڭ ئارىلىقى 1.5 سانتىمېتر. ئوقۇرنىڭ چوڭقۇرلۇقى 0.5 سانتىمېتر بولۇپ، ئۇ ھازىرمۇ ئۇچرىتىلى بولمىدىغان تاش تۇگمەن تېشىغا ئوخشايدۇ[59]. مارجانلىق خارابىسىنىڭ دەۋرى مەسلىسىگە كەلسەك، بۇ خارابە كېرىيىدىكى قارا دۆڭ خارابىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا بولۇپ، ئىككىسىنىڭ تۈز سىزىق ئارىلىقى 10 كىلومېتر چە كېلىدۇ. ئىككى خارابىدىن تېپىلغان سايمانلارنىڭ تىپلىرى ئوخشايدۇ. شۇڭا، ئىككى خارابە بىر دەۋرگە تەۋە، مارجانلىق خارابىسى قارا دۆڭ خارابىسىنى مەركەز قىلغان مەھەللە خارابىلىرىدىن بىرى دەپ قارالماقتا. ئىلىم ساھەسىدىكىلەر قارا دۆڭ خارابىسىنىڭ دەۋرىنى

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردىن مىلادىيە 7 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان زامانلارغا توغرا كېلىدۇ دەپ ھېسابلايدۇ.

1990 — يىلى، كەلپىن ناھىيىسى ئاچال يېزىسىنىڭ تەخمىنەن 7 كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىدىكى يايدى تىم خارابىسىدىن بىر دانە تۇگمەن تېشى تېپىلدى. ئۇنىڭ يۇزىدە ئېرىقچىلىرى ۋە يۇمىلاق تۆشۈك بار. مەزكۇر خارابە شىمالىي سۇلالىلەردىن تاڭ سۇلالىسىگىچە بولغان دەۋرلەرگە توغرا كېلىدۇ[60].

1989 - يىلى، باغراش ناھىيىسى تاباڭجۆكىن يېزىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى كۆل ساھىلى تۈزلەڭلىكىگە، يەنى شەرقتە باغراش كۆلىگە تەخمىنەن 2 كىلومېتىر كېلىدىغان يەرگە جايلاشقان خېيگېدا خارابىسىدىن، چىش ئوقۇرى چىقىرىلغان كەمتۈك تۇگمەن تېشى تېپىلدى. مەزكۇر خارابىنىڭ دەۋرى تاڭ سۇلالىسى زامانىغا توغرا كېلىدۇ[61].

1989 — 1990 — يىللىرى، باي ناھىيىسى قىزىل يېزىسىنىڭ ئۆتەڭ كەنتىنىڭ تەخمىنەن 2 كىلومېتىر شەرقىي شىمالىدىكى ئۆتەڭ قورغىنىدىن سۇنۇق تۇگمەن تېشى بايقالدى. 89PCK:5 دەپ نومۇر بېرىلگەن بۇ تۇگمەن تېشى پارچىسىنىڭ ئۈستى قىسمىدا تۇگمەن تېشى مەركىزىنىڭ بىر قىسمى ساقلانغان، ئاستى قىسمىدا بىر قانچە قۇر قاتار كەتكەن چىشى بار. مەزكۇر قەدىمكى قورغان تاڭ دەۋرىگە تەۋە[62].

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغانلاردىن باشقا، يەنە، 1972 - يىلى تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى تاڭ دەۋرىگە تەۋە بولغان 201 - نومۇرلۇق قەبرىدىن چىققان ئادەم كۆچى ئارقىلىق چۆرۈلىدىغان تۇگمەن مودېلى بار. مەزكۇر قەبرىدىن لايدىن ياسالغان بىر گۇرۇپپا ئەمگەك قىلىۋاتقان ئاياللارنىڭ كىچىك ھەيكىلى (رەڭدار لاي قورچاق) قېزىۋېلىنغان بولۇپ، بىرىنچىسى، ئوغۇردىكى دانلىق ئاشلىقنى ئوغۇر توقمىقى بىلەن سوقۇپ، دانىنى پوستىدىن ئايرىۋاتقان ھالەتتە؛ ئىككىنچىسى، ئوغۇردا سوقۇلغان دانلىق ئاشلىقنى شازىغا سېلىپ تاسقاۋاتقان

هالەتتە؛ ئۇچىنچىسى، تاسقالغان داننى توگمەندە ئۇن قىلىپ تارتىۋاتقان هالەتتە؛ توتىنچىسى، توگمەندە تارتىلغان ئۇندا يۇغۇرۇلغان خېمىرنى نوغۇچتا دوگىلەك شەكىلدە نېپىزرەك يېيىپ، تاۋدا قوتۇرماچ پىشۇرۇۋاتقان هالەتتە تەسۋىرلەنگەن (17 ـ رەسىم فوتو سۇرىت). توگمەن مودېلىدىن قارىغاندا، بۇ خىل ئادەم ئىتتىرىپ چۆرۈيدىغان توگمەننىڭ سۇپىسى دوگىلەك، كەڭ گىرۋەكلىكى بولۇپ، ئېگىزلىكى توگمەن چۆرۈۋاتقان قورچاقنىڭ تىزىدىن ئاشمىدۇ، سۇپا يۈزىنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر جۇپ دوگىلەك توگمەن تېشىنىڭ ئاستى پېيى ئورنىتىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىككى گىرۋىكىگە يېقىنراق جايغا ئورنىتىلغان ئىككى تال ياغاچ ئوققا ئوستى پاي مىندۇرۇلگەن، ئىككى تال ياغاچ ئوقنىڭ ئوچى ئوستى پاينىڭ توشوكىدىن خېلى ئېگىز چىقىپ تۇرىدۇ، ئوستى پاينىڭ يان تەرىپىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئويۇلغان توشوككە، توغرىسىغا قىلىپ ئوزۇن ياغاچ دەستە ئورنىتىلغان. ئۇن تارتىۋاتقان ئايال قورچاق سول قولىنى ئوستى پاينىڭ گىرۋىكىگە قويغان، ئوڭ قولى بىلەن ياغاچ دەستىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن توتۇپ ئىتتىرىپ، هارغىن هالەتتە توگمەن چۆرۈۋاتقان تەرزدە تەسۋىرلەنگەن(63). تۇرپان ئاستانە ـ قاراغوجا قەبرىستانلىقىدىكى جىن ـ تاڭ دەۋرلىرىگە تەۋە قەبرىلەردىن چىققان بۇغداي قاتارلىق دانلىق زىرائەتلەر ۋە نان، هەر خىل پىرەنىكلەر، كەسمە چۆپ، جۇۋاۋا، چۆچۇرە قاتارلىق يېمەكلىكلەرنىڭ ئۇنلىرى (بۇغداي ئۇنى) يۇقىرىقىدەك ئادەم كوچى ئارقىلىق چۆرۈلىدىغان توگمەندە، ياكى ئۇلاغ كوچى ئارقىلىق چۆرۈلىدىغان توگمەندە تارتىلغان بولۇشى كېرەك.

«تۇركىي تىللار دىۋانى» دا، "ئۇگىتچى" (ئۇن تارتقۇچى، توگمەنچى)، "ئىتەگۇ" (توگمەندە ئوستىگە ئايلانغۇچى تاش ئورنىتىلغان ياغاچ قولاق)، "تەگىرمەن قوغۇشى" (توگمەن نورى)، "سىبەك" (سۆۋەك، توگمەن تېشىنى چۆرگىلىتىدىغان تۆمۇر)، "سوكەن"، "چىغرى" (توگمەن چاقى، چاقپىلەك)، "توشۇرگۇ" (چوشۇرگە، توگمەن سۇيىنىڭ دەريا‌غا قوشۇلغان

يېرى) ، "يارماش ئۇن" (يۇمشاق تارتىلغان ئۇن) ، "تەگىرمەن تىشەدى" (تۇگمەن تېشىنى چەكتى، يەنى تۇگمەن تېشىنى چېكىپ قىرلىرىنى ئىتتىتتى)[64] قاتارلىق تۇگمەنگە ئالاقىدار ئاتالغۇلار بولۇپ، ئۇز زامانىسىدىكى غەربىي يۇرتتا تۇگمەننىڭ كەڭ دەرىجىدە ئومۇملاشقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. جۇملىدىن، "تەگىرمەن قوغۇشى"، "چىغرى"، "تۇشۇرگۇ" قاتارلىق سۆز تۇگمىنىڭە ئائىت ئاتالغۇلار ئەينى چاغدا سۆز تۇگمىنىنىڭمۇ خېلى ئومۇملاشقانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

سۆز تۇگمىنى سۆز ئىلمى، مېخانىكا ئىلمى، بىناكارلىق، دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك قاتارلىق ئىلىم - پەنگە ئالاقىدار بولغان مۇرەككەپ تېخنىكىلىق قۇرۇلما ھېسابلىنىدۇ. سۆز تۇگمىنى ئېرىق - ئۆستەڭ شارقىراتمىلىرىنىڭ ئۇستىگە قۇرۇلۇپ، سۇنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ، بىر تاشلىق تۇگمەن، ئىككى تاشلىق تۇگمەن دەپ ئايرىلىدۇ. بىر تاشلىق تۇگمەن ئېھتىياجلىق بولغان سۇنىڭ مىقدارى بەلگىلىك بولغاچقا، ئەگەر ئېرىق — ئۆستەڭدە سۆز بولسا، تۇگمەن نورىنىڭ يېنىدىكى چۈشۈرگە ئارقىلىق تەڭشىلىدۇ. ئادەتتىكى تۇگمەنخانا نور، تاقاق، چاق، تاش، سۇكەن، چاناق، چېقىلدۇرۇق، خامپا، ئەلگەك، قوپارغۇ قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپىدۇ[65].

شۇنجاڭدا، سۆز تۇگمىنى جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە ئىشلىتىلىشكە باشلىغان بولۇشى، كېيىن دېگەندەك تاڭ دەۋرىدە ھەرقايسى جايلارنىڭ جۇغراپىيىلىك شارائىتى ۋە سۆز ئەھۋالىغا ئاساسەن بارلىققا كەلگەن ھەم تەرەققىي قىلىشقا يۈزلەنگەن بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭدىن كېيىن، سۆز تۇگمىنى تەرەققىي قىلىپ، خېلى ئومۇملاشقان دېيىشكە بولىدۇ. قەدىمكى ئەجدادلار ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ ئۇزاق مۇددەتكىچە سۆز تۇگمىنى ئىشلىتىلگەن. تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى نۇرغۇن جايلاردا، زامانىۋى ئۇن زاۋۇتلىرى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، ئاساسەن سۆز تۇگمىنى ئارقىلىق ئۇن تارتىلغان.

ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردا تېپىلغان يېمەكلىكلەردىن

قىسقىچە مىسال كەلتۈرسەك، 1996 - يىلى، چەرچەن زاغۇنلۇقتىكى 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقنىڭ 2 - مەزگىل (ئەمىنىيە دەۋرىدىن غەربىي خەن دەۋرىگىچە بولغان زامانلارغا تۇغرا كېلىدۇ) مەدەنىيىتىگە تەۋە بولغان 65 - نومۇرلۇق قەبرىدىن توقاچ قېزىۋېلىنغان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 4 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 1.6 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 0.8 سانتىمېتىر كېلىدىغان سوقىچاق شەكىللىك بۇ توقاچنىڭ ئۇنى يېرىكرەك كەلگەن. بۇ، ئۆز زامانىسىدا شۇ جايدىكى كىشىلەرنىڭ يېمەكلىكىنىڭ گۆشتىن باشقا، مۇشۇ خىل توقاچلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ توقاچنىڭ ئۇنى قولدا چۆرۈيدىغان يارغۇنچاقتا تارتىلغان ياكى ئۇنىڭ چوڭايتىلغان شەكلى ھېسابلانغان ئادەم كۆچى ئارقىلىق چۆرۈيدىغان تاش توگمەندە تارتىلغان بولسا كېرەك. چەرچەن زاغۇنلۇقتىكى 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقنىڭ 3 - مەزگىل مەدەنىيىتىگە تەۋە (شەرقىي خەننىڭ ئاخىرلىرىدىن جىن سۇلالىسىگىچە بولغان دەۋرلەرگە توغرا كېلىدۇ) M73 نومۇرلۇق قەبرىدىن، يۇزىگە جۈخۇا گۈلى شەكلى قاپارتما شەكىلدە چىقىرىلغان پوشكال (بەش دانە، دىئامېتىرلىرى 4.7-4.8 سانتىمېتىر كېلىدۇ)، تولغىما قۇيماق (ئۇچ دانە، ئۇزۇنلۇقى 9.5-9 سانتىمېتىر كېلىدۇ)، نەپىز پوشكال (بىر دانە، ئۇششاق پارچىلىنىپ كەتكەن) قاتارلىقلار قېزىۋېلىنىدى[66]. ئۇلارنىڭ ئۇنى يۇمشاق بولۇپ، توگمەندە تارتىلغان دېيىشكە بولىدۇ.

خوتەن ۋىلايىتىنىڭ لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلگە تەۋە (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1 - ئەسىردىن مىلادىيە 3 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان دەۋرلەرگە توغرا كېلىدۇ) 84LSIM20، 84LSIM40 نومۇرلۇق قەبرىلىرىدىن سەككىز دانە تېرىق توقمچى قېزىۋېلىنغان[67]. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ ئۇنى يېرىك ھەم تېرىق شاكىلى ئارىلىشىپ قالغان، بەزىلىرىنىڭ ئۇنى پاكىز ھەم يۇمشاق ھالەتتە بولۇپ، كېيىنكى خىل توقاچلارنىڭ ئۇنى توگمەندە تارتىلغان

بولسا كېرەك.

1960 ــ يىلى، تۇرپان ئاستاندىكى 339 - نومۇرلۇق قەبرىدىن ئۇچ دانە جۇۋاۋا (نومۇرى: 60TAM339:13,35,36) چىقتى؛ 1972 - يىلى، 153 - نومۇرلۇق قەبرىدىن بىر دانە جۇۋاۋا (نومۇرى: 72TAM153:24) تېپىلدى؛ 1969 - يىلى، 117 ــ نومۇرلۇق قەبرىدىن بىر دانە چۆچۈرە (نومۇرى: 69TAM117:7) قېزىۋېلىندى؛ 1972 - يىلى، 149 - نومۇرلۇق قەبرىدىن بىر دانە نان (نومۇرى: 72TAM149:10) قېزىۋېلىندى، ئۇستىگە چەككۈچ چېكىلگەن بۇ نان پارچىلىنىپ كەتكەن، دىئامېتىرى 19.5 سانتىمېتىر كېلىدۇ؛ 1972 - يىلى 187 ــ نومۇرلۇق قەبرىدىن، دىئامېتىرى 7.7 سانتىمېتىر كېلىدىغان بىر دانە توقاچ (نومۇرى: 72TAM187:170) چىقتى؛ 1973 - يىلى، 191 - نومۇرلۇق قەبرىدىن، يۇزىگە كۈنجۈت سەپكەن، دىئامېتىرى 3.9 سانتىمېتىر كېلىدىغان بىر دانە توقاچ قېزىۋېلىندى. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، 1963 - يىلىدىن 1973 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا، تۇرپان ئاستاندىكى نۇرغۇن قەبرىلەردىن قېلىپتا بېسىپ چىقارغان گۈللۈك پېچىنە - پېرەنىكلەردىن نۇرغۇن قېزىۋېلىندى[68]. يۇقىرىدىكى يىمەكلىكلەرنىڭ ھەممىسى تاكى دەۋرىگە تەۋە بولۇپ، ئەينى دەۋردە تۇغمىدە يۇمشاق تارتىلغان بۇغداي ئۇندىن قىلىنغان بۇ يىمەكلىكلەر ھازىر ش ئۇ ئا ر مۇزىيدا ساقلانماقتا.

ئېلىمىزنىڭ بەزى ئالىملىرى «ئېلىمىز قەدىمدىن تارتىپلا گۈرۈچ، تېرىق، قوناق، بۇغداي، دادۇر - پۇرچاقلارنى ئاساسلىق تېرىلغۇ زىرائىتى قىلىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەينى زاماندا ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئاساسلىق ئوزۇقلۇقى تېرىق بولغاچقا، بۇغدايىنى ئىستېمال قىلىش ئۇسۇلى ناھايىتى ئىپتىدائىي ئىدى. چىن، خەن سۇلالىلىرىدىن كېيىن، ئۇن تارتىش تېخنىكىسى ۋە ئۇن تەركىبلىك يىمەكلىكلەرنى تەييارلاش ئۇسۇلىنى غەربىي يۇرتتىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونىدىن قوبۇل قىلغان»[69] دەپ ھېسابلايدۇ. بەزى

ئالىملار "ئېلىمىزدە ئالدىنقى چىن مەزگىلدىلا قوتۇرماچ يېيىلەتتى، بەزى ئالىملارنىڭ قوتۇرماچ خەن دەۋرىدە پەيدا بولغان دېگەن تونۇشى توغرا ئەمەس. خېنەندىكى يېڭى تاش قورال دەۋرىگە تەۋە فېيلىگاك ئىزىدىن يارغۇنچاق بىلەن توقماقچىسى چىقىلىقى، ئېلىمىزنىڭ ئۇن پىششىقلاپ ئىشلەش تېخنىكىسىنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئەگەر كېيىن دېگەندەمۇ يېغىلىق دەۋرىدە قوتۇرماچ توغرىلىق خاتىرە قالدۇرۇلغان... لېكىن، قوتۇرماچ خەن دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن كېيىن ئومۇميۈزلۈك يېيىلىدىغان بولغان"⑦⓪ دەپ تونۇيدۇ.

چىن سۇلالىسىنىڭ ئالدىدىكى دەۋرلەردىن تارتىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت جەھەتتىكى مۇناسىۋەتلىرى ئۇزاق مەزگىل تەرەققىي قىلغان بولۇپ، غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىقتىساد، مەدەنىيەت جەھەتتىكى مۇناسىۋەت تېخىمۇ كۈچەيگەن ۋە تەرەققىي قىلغان. غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنى يولغا قويغان. غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى جايلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا زور ئىلگىرىلەشلەر بولغان، جۈملىدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىكى خەلقلەر بىلەن غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەرنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتى جەھەتتىكى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇش، ئۆگىنىش، قوبۇل قىلىشلىرىمۇ كۈچەيگەن. بۇ خىل ۋەزىيەت، شىنجاڭنىڭ قەدىمكى تۈگمەنچىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

دېمەك، ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ۋە ئالاقىدار ماتېرىيالارغا ئاساسەن، شۇنداق ھېسابلاشقا بولىدۇكى، شىنجاڭدا تۈگمەننىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي شەكلى ھېسابلانغان تاش يارغۇنچاق، يەنى تاش توقماقچە بىلەن دان ئېزىدىغان يارغۇنچاق يېڭى تاش قورال دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن. بۇ خىل يارغۇنچاق ئاساسىدا، بۇنىڭدىن تەخمىنەن 3 — 4 مىڭ يىللار بۇرۇنقى

برونزا دەۋرىدە ياكى ئەڭ كېيىن دېگەندىمۇ دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىنىڭ باشلىرىدا، بىرقەدەر ئىلغارراق بولغان قول بىلەن چۆرۈيدىغان يارغۇنچاق مەيدانغا چىققان⑦①. خەن دەۋرىگە كەلگەندە، قول بىلەن چۆرۈيدىغان دۆگىلەك يارغۇنچاقنىڭ ياسىلىش قائىدىسى ئاساسىدا، ئۇنىڭدىنمۇ ئىلغارراق بولغان ۋە كۆپىرەك ئۇن تارتقىلى بولىدىغان تۆگەمەن كېلىپ چىققان ۋە كېيىن ئادەم كۆچى، ئۇلاغ كۆچى، سۇ كۆچى ئارقىلىق ئۇن تارتىلغان. ئەلۋەتتە، تارىختا شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتى، جۇملىدىن دېھقانچىلىقنىڭ تەرەققىياتى تەكشى بولمىغاچقا، تۆگەمەننىڭ مەيدانغا چىققان ۋاقتىنمۇ بىر دەك دېگىلى بولمايدۇ. لېكىن، دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلغان جايلارنىڭكىنى ئاساسەن بىر دەك بولغان دەپ تونۇشقا بولىدۇ. ئۇلاغ كۆچى ئارقىلىق ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان تۆگەمەن بىلەن سۇ تۆگمىنى، بولۇپمۇ كېيىن تېزلىكتە كېڭىيىپ ئومۇملاشقان سۇ تۆگمىنى ئۆتكەن ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ، توك بىلەن ھەرىكەتلىنىدىغان زامانىۋى ئۇن زاۋۇتلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن تارىخىي ۋەزىپىسىنى ئاياغلاشتۇردى.

ئىزاھلار:

①④⑥⑦ ۋۇجېن: «شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى يېڭى تاش قورال دەۋرىگە تەۋە بىر نەچچە ئىز»، «ئارخېئولوگىيە» 1964 - يىل 7 - سان

②③ [شۋېتسىيە] ف. بېرگمان (ۋاڭ ئەنخۇڭ خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلغان): «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسى خاتىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 - يىل.

⑤ شىڭ كەيدىڭ: «شىنجاڭ موري ناھىيىسىدىكى ئېرقاباق ئۇششاق تاش قورال ئىزىنى تەكشۈرۈش ۋە مۇھاكىمە»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرى» 1995 - يىل 1 - سان.

⑧⑩ ش ئۇ ئا ر مۇزېي ئارخېئولوگىيە ئەترىتى: «شىنجاڭ قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدىكى ئاقدالا قاتارلىق يېڭى تاش قورال دەۋرى ئىزلىرىنى تەكشۈرۈش»، «ئارخېئولوگىيە» 1977 - يىل 2 - سان.

⑨ ش ئۇ ئا ر مۇزىي: «ئارا تۇرۇك ناھىيىسى ھەربىي ئات فېرمىسىدىكى يېڭى تاش قورال ئىزىنى تەكشۈرۈش»، «شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە خىزمىتىدىكى يېڭى ھاسىلاتلار» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىل.

⑪ ش ئۇ ئا ر مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى باشقۇرۇش كومىتېتى: «مورى ناھىيىسىدىكى سىداۋگۇ خارابىسىنى قېزىشتىن دوكلات»، «ئارخېئولوگىيە» 1982 - يىل 2 - سان.

⑫ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «خوشئوتتەكى شىنتاران خارابىسىنى قېزىشتىن دوكلات»، «ئارخېئولوگىيە» 1988 - يىل 5 - سان.

⑬⑭ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى، ش ئۇ ئا ر مۇزىي: «خوشئوت ناھىيىسىدىكى شىنتاران ۋە چوقۇ خارابىلىرىنى تەكشۈرۈش»، «ئارخېئولوگىيە ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقى» 1989 - يىل 2 - سان.

⑮⑯㉝㊹ ش ئۇ ئا ر مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ئىشخانىسىنىڭ قۇمۇل ۋىلايىتى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ئەترىتى: «قۇمۇل ۋىلايىتىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ماتېرىيالى»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1991 - يىل 4 - سان.

⑰ خۇگويجۇ، ماشياۋلىڭ: «ئۇرۇمچى يۇشۇگۇدىكى ئاساسىي قورۇلۇش جەريانىدا بىر نەچچە دانە تاش قورال يېغىۋېلىندى»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 2002 - يىل 3 - 4 - سان، 66 - بەت.

⑱ ش ئۇ ئا ر مەدەنىيەت نازارىتى مەدەنىيەت يادىكارلىقى باشقارمىسى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكۇلتېتى مەدەنىيەت يادىكارلىقى - مۇزىي كادىرلىرىنىڭ مەخسۇس ئۆگىنىش سىنىپى: «قۇمۇلدىكى يانبۇلاق قەبرىستانلىقىنى قېزىشتىن دوكلات»، «ئارخېئولوگىيە ئىلمىي ژۇرنىلى» 1989 - يىل 3 - سان.

⑲ جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى، شىنجاڭ بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى باشقۇرۇش ئورنى: «بۇگۇردىكى چۇمپاق قەبرىلىرىنى بىرىنچى قېتىملىق قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات»، «ئارخېئولوگىيە» 1987 - يىل 11 - سان.

⑳ قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى باشقۇرۇش ئورنى: «قۇمۇل تاشۇېلىقتىكى ئاقتاغ خارابىسىنى تەكشۈرۈش»، «شىنجاڭنىڭ

مەدەنىيەت يادكارلىقى - ئارخېئولوگىيە خىزمىتىدىكى يېڭى ھاسىلاتلار» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىل.

㉑ قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادكارلىقىنى باشقۇرۇش ئورنى: «قۇمۇل ۋىلايىتىدىكى لاپچۇق قەدىمكى شەھىرىنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى كۆل ئورىكىنى تازىلاش» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقلىرى» 2002 - يىل 1-2 - سان.

㉒ جاڭ يۈجۈڭ: «ئىلى دەريا‌سى ۋادىسىدىن بايقالغان قەدىمكى قورغان ۋە ئالاقىدار خارابىلەر» ، «مەدەنىيەت يادكارلىقى - مۇزېي» 1991 - يىل 6 - سان.

㉓ يۈجيۈڭ، يەن لۇنچاڭ: «فۇكاڭ شەھىرى فۇبېي دېھقانچىلىق مەيدانى ئاساسىي قۇرۇلۇش ئەترىتىدىكى قەدىمكى خارابىنى تەكشۈرۈش» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقلىرى» 1995 - يىل 1 - سان.

㉔㊱㊷ ش ئۇ ئا ر مۇزېي مەدەنىيەت يادكارلىقى ئەترىتى، بۇگۇر ناھىيىلىك مەدەنىيەت - ماتېرىيال ئىدارىسى: «بۇگۇر ناھىيىسىدىكى مەدەنىيەت يادكارلىقلىرىنى تەكشۈرۈش» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقلىرى» 1991 - يىل 2 - سان.

㉕㉗㉜ ش ئۇ ئا ر مەدەنىيەت يادكارلىقلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ئىشخانىسىنىڭ تۇرپان ۋىلايىتى مەدەنىيەت يادكارلىقلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ئەترىتى: «تۇرپان ۋىلايىتىدىكى مەدەنىيەت يادكارلىقلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ماتېرىيالى» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقلىرى» 1988 - يىل 3 - سان.

㉖ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى، تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادكارلىقىنى باشقۇرۇش ئورنى: «پىچان سۇ بېشى قەبرىستانلىقلىرىدىن بىرنەچە نومۇرلۇق قەبرىستانلىقنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقلىرى» 1993 - يىل 4 - سان.

㉘ ش ئۇ ئا ر مۇزېي، بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق مەدەنىيەت يادكارلىقىنى باشقۇرۇش ئورنى، چەرچەن ناھىيىلىك مەدەنىيەت يادكارلىقىنى باشقۇرۇش ئورنى: «شىنجاڭ چەرچەن زاغۇنلۇقتىكى بىرنەچە نومۇرلۇق قەبرىستانلىق» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقلىرى» 1998 - يىل 4 - سان؛ «ئارخېئولوگىيە ئىلمىي ژۇرنىلى» 2003 - يىل 1 - سان.

㉙ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «فۇكاڭ شەھىرىنىڭ سەنگۇڭ يېزىسىدىكى قەدىمكى قەبرىلەرنى قېزىشتىن

قسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1999 - يىل 3 — 4 - سان.

㉚ كەن ياۋۇپىك، يەن شۇي: «جىمسار ناھىيىسىدىكى شياۋشىگۇ خارابىسىنى دەسلەپكى تەكشۈرۈش» ، «شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە خىزمىتىدىكى يېڭى ھاسىلاتلار» ، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو نەشرىياتى، 1997 - يىل.

㉛ ش ئۇ ئا ر مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئىشخانىسىنىڭ ئىلى ۋىلايىتىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئەترىتى: «ئىلى ۋىلايىتىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ماتېرىيالى» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1990 - يىل 2 - سان.

㉜ شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ كوروان ئارخېئولوگىيە ئەترىتى: «كوروان شەھىرى خارابىسىنى تەكشۈرۈش ۋە سىناق قېلىپ قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «مەدەنىيەت يادىكارلىقى» 1988 - يىل 7 - سان.

㉝ جاڭ تېنەن، يۈجىيۈڭ: «نىيەدىكى نىيە خارابىسىنىڭ شىمالىدىكى جايلاردىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش» ، «جۇڭگو - ياپونىيە بىرلىكتە نىيە خارابىسىنى ئىلمىي تەكشۈرۈش دوكلاتى» (1 - توم) ، 1996 - يىل.

㊲㊴㊶㊷㊸㊽㊽㊶ ش ئۇ ئا ر مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئىشخانىسىنىڭ بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئەترىتى: «بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ماتېرىيالى» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1993 - يىل 1 - سان.

㊳ تەكلىماكاننى ئونۇپرسال تەكشۈرۈش ئەترىتىنىڭ ئارخېئولوگىيە گۇرۇپپىسى: «چەرچەن ناھىيىسىدىكى قەدىمكى مەدەنىيەت يالدامىلىرىنى تەكشۈرۈش» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1990 - يىل 4 - سان.

㊵ قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى باشقۇرۇش ئورنىنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئەترىتى: «قەشقەر شەھىرىدىكى ياۋلىق خارابىسىنى 2000 - يىلىدىكى تازىلاشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 2000 - يىل 3 — 4 - سان.

㊸㊻㊼㊼ ش ئۇ ئا ر مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئىشخانىسىنىڭ قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىدىكى

مەدەنىيەت يادكارلىقلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئەترىتى: «قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىدىكى مەدەنىيەت يادكارلىقلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش دوكلاتى» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقلىرى» 1995 - يىل.

(44)(48)(49)(50)(52) ش ئۇ ئا ر مەدەنىيەت يادكارلىقلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئىشخانىسىنىڭ «ئاقسۇ ۋىلايىتىدىكى مەدەنىيەت يادكارلىقلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش دوكلاتى» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقلىرى» 1995 - يىل 4 - سان.

(45) جاڭ تېنەن، زەپەر: «موڭغۇلكۈرە ناھىيىسىدىكى قاراسۇ قەبرىلىرىنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقلىرى» 2002 - يىل 1~2 - سان.

(50)(51) ش ئۇ ئا ر مەدەنىيەت يادكارلىقلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئىشخانىسىنىڭ قەشقەر ۋىلايىتىدىكى مەدەنىيەت يادكارلىقلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئەترىتى: «قەشقەر ۋىلايىتىدىكى مەدەنىيەت يادكارلىقلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرى توپلىمى» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقلىرى» 1993 - يىل 3 - سان.

(55) شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «چاپچالدىكى سۇتۇنبۇلاق قەدىمكى قەبرىستانلىقى» ، «شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت يادكارلىقى - ئارخېئولوگىيە خىزمىتىدىكى يېڭى ھاسىلاتلار» ، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو نەشرىياتى، 1997 - يىل.

(56) ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى مەدەنىيەت يادكارلىقىنى قوغداش - رېمونت قىلىش ئىشخانىسى: «1989 - يىلى قىزىل مىڭئۆي غارلىرىنىڭ ئالدىنى تازىلاشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت يادكارلىقى - ئارخېئولوگىيە خىزمىتىدىكى يېڭى ھاسىلاتلار» ، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو نەشرىياتى، 1997 - يىل.

(59) جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى تەكلىماكان قۇملۇقىنى ئۇنۇڭبرسال تەكشۈرۈش ئەترىتىنىڭ ئارخېئولوگىيە گۇرۇپپىسى: «كېرىيە ناھىيىسىدىكى مارجانلىق خارابىسىنى تەكشۈرۈشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقلىرى» 1990 - يىل 3 - سان.

(63) «جۇڭگو مۇزبېلىرى. ش ئۇ ئا ر مۇزبې» ، مەدەنىيەت يادكارلىقى نەشرىياتى، 1991 - يىل؛ «شىنجاڭ يېپەك يولى ئارخېئولوگىيىسىدىكى ئىسىل بۇيۇملار» ، شاڭخەي تەرجىمە نەشرىياتى، 1998 - يىل.

1972 - يىلى تۇرپان ئاستاندىكى 223 - نومۇرلۇق قەبرىدىن، 1973

ـ يىلى 191 ـ نومۇرلۇق قەبرىدىن لايدا ياسالغان تۆگىمەن مودېلى قېزىۋېلىندى. ئالدىنقىسىنىڭ نومۇرى 72TAM223:21 كېيىنكىسىنىڭ 73TAM191:52 بولۇپ، مىلادىيە 499ـ640 ـ يىللارغا تەۋە بۇ يادىكارلىقلار ش ئۇ ئا ر مۇزېيدا ساقلانماقتا.

⑭ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە نەشرى، I توم 72ـ، 184ـ، 478ـ، 505ـ، 549ـ، 637ـ بەتلەر؛ II توم، 54ـ، 364ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

⑮ «ئۇيغۇر ئۆرپ ـ ئادەتلىرى» (ئۇيغۇرچە)، شىنجاڭ ياشلار ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1996 ـ يىل، 10 ـ بەت.

⑯ ش ئۇ ئا ر مۇزېي، بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى باشقۇرۇش ئورنى، چەرچەن ناھىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى باشقۇرۇش ئورنى: «شىنجاڭ چەرچەن زاغۇنلۇقتىكى بىرىنچى نومۇرلۇق قەبرىستانلىق»، «ئارخېئولوگىيە ئىلمىي ژۇرنىلى» 2003 ـ يىل 1 ـ سان.

⑰ ش ئۇ ئا ر مۇزېي، شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى ـ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «جۇڭگو شىنجاڭ سامپۇل ـ قەدىمكى ئۇدۇن مەدەنىيىتىنىڭ ئېچىپ بېرىلىشى ۋە تەتقىقات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 ـ يىل.

⑱ ش ئۇ ئا ر مۇزېي تۈزگەن: «شىنجاڭدىن قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» (مەدەنىيەت يادىكارلىقى نەشرىياتى، 1975 ـ يىل) غا ۋە ئىزاھ ⑫ دا كۆرسىتىلگەن كىتابلاردا، تۈرپان ئاستانىدىن قېزىۋېلىنغان نان قاتارلىق يېمەكلىكلەرنىڭ فوتو سۈرىتى بېرىلگەن.

⑲ گۇبىاۋ: «مىللەتلەر تەتقىقاتىغا دائىر ماقالىلەردىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1991 ـ يىل، 10 ـ بەت.

⑳ لى خۇ باش مۇھەررلىكىدە تۈزۈلگەن: «خەن ـ تاڭ يېمەك ـ ئىچىمەك مەدەنىيىتى تارىخى»، بېيجىڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1998 ـ يىل، 70 ـ بەت.

㉑ بۇنى، 1991 ـ يىلى قۇمۇل قارا دۆۋە قەبرىستانلىقىدىكى 151 ـ نومۇرلۇق قەبرىدىن چىققان تېرىق توقۇچى چۇشەندۇرۇپ بېرىدۇ. ئۇنىڭ ئۇنى قول بىلەن چۆرۈيدىغان يارغۇنچاق بىلەن تارتىلغان دېيىشكە بولىدۇ. قارالسۇن، شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى ـ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «قۇمۇل قارا دۆۋە قەبرىستانلىقىدىكى 151ـ، 152ـ نومۇرلۇق قەبرىلەر»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1992ـ يىل 3 ـ سان.

Ⅲ باب. چارۇنچىلىققا ئائىت ئارخېئولو گىيىلىك تېپىلمىلار

1. شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان چارۇنچىلىقى ھەققىدە قىسقىچە بايان

ھەممىگە مەلۇمكى، شىنجاڭنىڭ ھازىرقى جۇغراپىيىلىك تۈزۈلۈشى بۇنىڭدىن 60 ـ 70 مىليون يىللار بۇرۇن، يەنى يېڭى ھاياتلىق ئېراسىنىڭ باشلىرىدا، يەر شارىدا يۈز بەرگەن كۆچلۈك گېئولوگىيىلىك ھەرىكەتنىڭ — ھازىرغىچە ئاياغلاشمىغان "ھىمالايا تېغى ھاسىل بولۇش" ھەرىكىتىنىڭ غايەت زور تەسىرىدە شەكىللەنگەن. كىشىلەر شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك يەر تۈزۈلۈشىنى "ئۈچ تاغ ئارىسىغا ئىككى ئويمانلىق جايلاشقان" دەپ ئوبرازلىق تەسۋىرلىشىدۇ. كۇئېنلۇن تېغى (قۇرۇمتاغ)، تەڭرىتاغ ۋە ئالتاي تاغلىرى تارىم ئويمانلىقى بىلەن جۇڭغار ئويمانلىقىنى ئوراپ تۇرىدۇ. شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك مۇھىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئەتراپى ۋە ئوتتۇرا قىسىمدا ئېگىز تاغلار بولۇپ، تاغلار ئارىسىدا ئويمانلىقلار، ئويمانلىقلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا قۇملۇقلار بار؛ ئادەم ئاياغ باسمايدىغان ۋە گىياھ ئۈنمەيدىغان چۆل ـ جەزىرىلەرمۇ، سۇيى ئەلۋەك، ئوت ـ چۆپلىرى مول، شېرىن ـ شېكەر مېۋىلىرى خۇش پۇراق چېچىپ تۇرىدىغان جايلارمۇ بار. قارا قۇرۇم، كۇئېنلۇن، ئالتۇن تاغلار شىنجاڭنىڭ زېمىنىنىڭ جەنۇبىي چېتىنى قاتارلىشىپ توسۇپ تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىچە دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4500 ـ 5000 مېتىر بولسىمۇ، ھىمالايا تېغى، چىڭخەي ـ شىزاڭ ئېگىزلىكى توساپ تۇرغاچقا، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 5000 مېتىردىن ئاشىدىغان قىسىمدىلا مۇزلۇق ۋە

يغىندى قار بار. شۇڭا، سۇ مەنبەسى ئاز، تاغلىق جايلاردىكى ئورمان، ئوتلاق بايلىقى ناھايىتى كەمچىل بولۇپ، ئاسىيا - ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقى تاغلىق جايلىرى ئىچىدە ئەڭ قۇرغاق بولغان تاغلىق ھەم قۇملۇق جاي ھېسابلىنىدۇ. شىنجاڭنى ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتىدىغان تەڭرىتاغ تاغ تىزمىلىرىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 2500 كىلومېتىر، شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىدىكى ئۇزۇنلۇقى 1760 كىلومېتىر، تاغ گەۋدىسىنىڭ ئوتتۇرىچە كەڭلىكى تەخمىنەن 250～350 كىلومېتىر بولۇپ، ئوتتۇرىچە دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى تەخمىنەن 4000 مېتىر كېلىدۇ. ئۇنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 3500 مېتىردىن ئاشىدىغان قىسمى يىل بويى ئېرىمەيدىغان قار - مۇز بىلەن قاپلانغان بولۇپ، چوڭ - كىچىك مۇزلۇق 6890 دىن ئارتۇق. مانا مۇشۇ "قاتما سۇ ئامبىرى"، شىنجاڭدىكى دەريالارنىڭ ئەڭ مۇھىم سۇ تولۇقلىغۇچى مەنبەسىدۇر. ئالتاي تاغ تىزمىلىرى غەربىي شىمال، شەرقىي جەنۇب يۆنىلىشىدە بولۇپ، شىنجاڭنىڭ شەرقىي شىمالىي قىسمىنى ئوراپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ شىمالى ئېگىز، جەنۇبى پەس، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 800 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 80～150 كىلومېتىر بولۇپ، مول مېنېرالارغا ئىگە بۇ تاغ تىزمىلىرىنىڭ ئوتتۇرىچە دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 3000 مېتىرغا يەتمەيدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، غەربتىن كەلگەن ھور بۇ تاغ گەۋدىسىنىڭ جەنۇبىي يانباغرىغا توغرا كەلگەچكە، بۇ جاينىڭ يازدا ھۆل - يېغىن مىقدارى يېتەرلىك، قىشتا يىغىندى قارى كۆپ، ھاۋاسى نەمخۇش بولۇپ، بۇ جاي ئورمانلىرى بۇك - باراقسان، ئوت - چۆپلىرى ئېسىل بولغان كۆكۈلدىكىدەك چارۋىچىلىق بازىسى ھېسابلىنىدۇ.

تەڭرىتاغلىرى، كۈنلۈن تېغى ۋە پامىر ئېگىزلىكى (كۆكئارت) ئارىسىغا، ئېلىمىزدىكى ئەڭ چوڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق ئويمانلىقى ھېسابلانغان تەكلىماكان ئويمانلىقى جايلاشقان. مەزكۇر ئويمانلىق تەرتىپسىز رومبا شەكلىدە بولۇپ، شەرقتىن

غەربكە ئۇزۇنلۇقى 1400 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 520 كىلومېتىر ئەتراپىدا، كۆلىمى 530 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر، ئوتتۇرىچە دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1000 مېتىر كېلىدۇ. تارىم ئويمانلىقى پۈتۈن شىنجاڭ يەر مەيدانىنىڭ 31.9% نى ئىگىلەيدۇ. تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا دۇنيا بويىچە 2 — ئورۇندا تۇرىدىغان چوڭ كۆچمە قۇملۇق — تەكلىماكان قۇملۇقى جايلاشقان. بۇ قۇملۇقنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 1070 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 410 كىلومېتىر، كۆلىمى 33.76 كۋادرات كىلومېتىر، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 840～1200 مېتىر بولۇپ، ئۇ تەكلىماكان ئويمانلىقى يەر مەيدانىنىڭ 63.7% نى ئىگىلەيدۇ. "يىپەك يولى" نىڭ شىنجاڭ بۆلىكىنىڭ ئوتتۇرا ۋە جەنۇبىي لىنىيىلىرى ئۇزۇزامانىسىدا كېسىپ ئۆتكەن قەدىمكى بوستانلىقلار بولسۇن ياكى ھازىرقى ئاۋات بوستانلىقلار بولسۇن، ھەممىسى مۇشۇ چوڭ قۇملۇقنىڭ ئەتراپىغا جايلاشقان. قەدىمكى بوستانلىقلارنى قۇم دېگىزى يۇتۇۋەتكەن بىلەن، كېيىنكى يېڭى بوستانلىقلار بۇ قۇملۇق ئەتراپىدا، يەنىلا خۇددى ياپيېشىل مەرۋايىتلاردەك چاقناپ تۇرىدۇ. مەيلى قەدىمكى دەۋرلەردە بولسۇن ياكى بۈگۈنكى كۈندە بولسۇن، بوستانلىقلارنى كۈننىڭ يورۇتۇش ۋاقتى ئۇزۇن، يېغىندى تېمپېراتۇرا يۇقىرى، بۇلاق ۋە دەريا سۇلىرى بىلەن سۇغىرىش مۇقىم بولغاچقا، ئۇ جايلار دېھقانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشتىكى خېلى ياخشى بازىغا ئايلانغان.

جۇڭغار ئويمانلىقى شىمالىي شىنجاڭدا بولۇپ، تەڭرىتاغلىرى بىلەن ئالتاي تاغلىرى ئارىسىغا جايلاشقان. ئۇ ئۇچبۇرجەك شەكىلدە بولۇپ، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 700 كىلومېتىردىن ئارتۇق، جەنۇبتىن شىمالغا ئەڭ كەڭ جايى 450 كىلومېتىر، ئوتتۇرىچە دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 500 مېتىرچە، كۆلىمى تەخمىنەن 180 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. مەزكۇر ئويمانلىقنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان غۇربىن تۆڭگۇت① قۇملۇقنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 300-600

مېتىر بولۇپ، كۆلىمى 40 مىڭ 880 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. تەكرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېدىرلىقلىرى ۋە ئولۇنگۇر — ئېرتىش دەريالىرى ۋادىسىدىكى تۈزلەڭلىكلەر، دېھقانچىلىق ھەم چارۋىچىلىققا مۇۋاپىق جايلار ھېسابلىنىدۇ. مەزكۇر ئويمانلىقنىڭ كۆپ قىسمى چۆل - جەزىرە بولۇپ، بەزى جايلىرىدا سوغۇقتا چىدامليق ئۆسۈملۈكلەر ئۆسكەچكە، چارۋىچىلىققا ماس كېلىدۇ.

ئادەتتە، كىشىلەر شىنجاڭنى شىمالىي شىنجاڭ، جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە شەرقىي شىنجاڭ دەپ ئۈچ رايونغا ئايرىيدۇ. شىمالىي شىنجاڭ تەكرىتاغنىڭ شىمالىدىكى جايلارنى، جەنۇبىي شىنجاڭ تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى يەرلەرنى، شەرقىي شىنجاڭ بولسا، تەكرىتاغنىڭ شەرقىي قىسمىنىڭ ئاخىرىغا جايلاشقان تۇرپان ۋە قۇمۇل ۋىلايەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ. شىمالىي شىنجاڭنىڭ كەڭلىك گرادۇسى يۇقىرىراق، قىش پەسلى ئۇزۇن، ياز پەسلى قىسقىراق. جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ غەربىدىكى تاغلىق جايلاردا بىرقەدەر چوڭ يوچۇق بار، يەنە كېلىپ شىنجاڭدا غەربىي شىمال شامىلى كۆپ چىقىدۇ، شۇڭا، شىمالىي مۇز ئوكيان بىلەن ئاتلانتىك ئوكيانىنىڭ سوغۇق ۋە نەمخۇش ھاۋا ئېقىمى بۇ رايونغا كىرەلەيدۇ ۋە ھور ئېپكېلىپ، ھۆل - يېغىن مىقدارىنى ئاشۇرىدۇ. مانا مۇشۇنداق شەرت - شارائىت، شىمالىي شىنجاڭدىكى ئورمانلار ۋە ئوت - چۆپلەرنىڭ ئۆسۈپ ئاينىشىغا پايدىلىق بولغاچقا، بۇ رايون چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشقا مۇۋاپىق جايغا ئايلانغان. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ كەڭلىك گرادۇسى تۆۋەنرەك، قىش پەسلى قىسقىراق، ياز پەسلى ئۇزۇنراق، تېمپېراتۇرىسى ئىسسىق. تەكرىتاغ، پامىر ئېگىزلىكى ۋە كۈئېنلۈن تېغى توسۇۋالغاچقا، شىمالىي مۇز ئوكيان ۋە ئاتلانتىك ئوكيانلارنىڭ سوغۇق ۋە نەمخۇش ھاۋا ئېقىمى بىلەن ھىندى ئوكيانىنىڭ نەم ئىسسىق ھاۋا ئېقىمى بۇ رايونغا كىرەلمەيدۇ. شۇڭا، بۇ رايوننىڭ ھۆل - يېغىن مىقدارى ناھايىتى ئاز، ھاۋاسى ئىنتايىن قۇرغاق. بىراق، ئېگىز

تاغلاردىكى قار - مۇزلارنىڭ ئېرىپ چۈشۈشىدىن شەكىللەنگەن نۇرغۇن دەريا - ئېقىنلارنىڭ سۇ مىقدارى بىرقەدەر مۇقىم، ئېقىنى ئاساسەن ئەتىياز، ياز پەسلىگە مەركەزلەشكەن، يەنە كېلىپ كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى ئۇزۇن، ئىسسىقلىق مىقدارى يېتەرلىك بولغاچقا، جەنۇبىي شىنجاڭ دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ ئۆسۈشىگە ناھايىتى ماس كېلىدۇ ۋە سۇغىرىشقا تايىنىدىغان دېھقانچىلىقنىڭ تەرەققىياتىنى ياخشى شارائىت بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. شەرقىي شىنجاڭ رايونىنىڭ كەڭلىك گرادۇسى جەنۇبىي شىنجاڭ بىلەن شىمالىي شىنجاڭنىڭ ئارىلىقىدا بولۇپ، بۇ رايونىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى باركۆل، ئاراتۇرۇك قاتارلىق جايلارنىڭ كىلىماتى، ھۆل - يېغىن مىقدارى ۋە ئىگىلىك ئەھۋالى شىمالىي شىنجاڭنىڭكىگە سەل ئوخشاپ كېتىدۇ؛ جەنۇبىي قىسمىدىكى تۇرپان، قۇمۇل قاتارلىق جايلارنىڭ ئەھۋالى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭكىگە ئاساسەن ئوخشايدۇ.

قىسقىسى، گەرچە غەربىي يۇرتنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيىلىك مۇھىتى ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىسىز ئامىللارنى شەكىللەندۈرگەن بولسىمۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىنسانلارنىڭ ھايات كەچۈرۈشىنى نۇرغۇن پايدىلىق شارائىتلار بىلەنمۇ تەمىن ئەتتى. شۇڭا، قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە، بۇ زېمىندا ياشىغان ھەر مىللەت خەلقى ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ۋە ئەمگەك سۆيەرلىكىگە تايىنىپ، تىرىشىپ كۈرەش قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ پارلاق مەدەنىيىتىنى يارىتقان ۋە گۈللەندۈرگەن.

شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان چارۋىچىلىقىدىن سۆز ئېچىشتىن ئاۋۋال، قەدىمكى زامان ئوۋچىلىقى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. چۈنكى، چارۋىچىلىق قەدىمكى دەۋر ئوۋچىلىقىنىڭ تەرەققىياتىدىن بارلىققا كەلگەن. قەدىمكى زامان ئوۋچىلىقىنىڭ تەرەققىياتى بىر قىسىم ھايۋانلارنى قولغا كۆندۈرۈشكە شارائىت ھازىرلاپ بەرگەن، ھايۋانلارنى كۆندۈرۈشنىڭ تەدرىجىي كېڭىيىشى ۋە راۋاجلىنىشى باقمىچىلىق،

چارۇنچىلىقىنىڭ شەكىللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

ئوۋ ئوۋلاش، كونا تاش قورال دەۋرىدىكى ئىنسانلارنىڭ ئۆز ئوزۇقىنى ھەل قىلىشتىكى مۇھىم ۋاستىسى ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، ئالتاينىڭ قابا ناھىيىسى بىلەزۈك دەريا‌سى جىلغىسىدىكى دوغات دېگەن يەردە، تاش لاپاس تېمىغا قىزغۇچ قوڭۇر بويا‌قتا سىزىلغان رەسىم بولۇپ، ھازىر كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرىغا، يەنى بۈنگىدىن 10 مىڭ يىل بۇرۇنقى چاغقا تەۋە دەپ تونۇلۇۋاتقان بۇ رەسىمدە، ئوۋچىلارنىڭ ئاتار نەيزە، ئۇزۇن نەيزىلەر بىلەن كالا، ئات قاتارلىق چۆپخور چوڭ ھايۋانلارنى ئوۋلاۋاتقانلىقى، ئوۋچىلارنىڭ قوغلىشى بىلەن كالا، ئات قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ بىر تەرەپكە قېچىپ كېتىۋاتقانلىقى، ئۇلارنىڭ بەدىنىگە ئاتار نەيزىلەر سانجىلغانلىقى تەسۋىرلەنگەن②. بۇ رەسىمدە ئوقيانىڭ كۆرۈلمىگەنلىكى، ئەينى چاغدا شۇ جايدىكى كىشىلەرنىڭ ئوقيانى كەشپ قىلمىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شىنجاڭدىكى كونا تاش قورال دەۋرىگە تەۋە دەپ قارىلىۋاتقان ئىزلاردىن تېپىلغان تاش قوراللاردىن چوڭ تىپتىكى چاناش ـ يانجىش قورالى، تاش يالپاق قورال، تاش يايراق قورال قاتارلىقلار، ھايۋانلارنى ئۆلتۈرۈش، تېرىسىنى ئاجرىتىش ۋە گۆشلىرىنى پارچىلاشقا ئىشلىتىلىدىغان قوراللار ھېسابلىنىدۇ.

شىنجاڭدىكى ئوتتۇرا تاش قورال دەۋرىگە تەۋە بولۇشى مۇمكىن ياكى ئۇششاق تاش قورال دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگە تەۋە دەپ قارىلىۋاتقان ئىزلاردىن بىرى بولغان قۇمۇل يەتتە قۇدۇقتىكى ئىزدىن ئۇششاق تاش قوراللار، يالپاق تاش قوراللار ۋە تاش ئۆزەك قوراللاردىن خېلى كۆپ بايقالغان بولۇپ، ئۇششاق تاش قوراللار ئاساسىدا تاش باشاق (يا ئوقى باشقى) بار. مانا بۇ ئەينى چاغدا كىشىلەرنىڭ ئوقيا ئىشلەتكەنلىكىنى، ئوۋچىلىقتا سەكرەش، تەرەققىيات بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

شىنجاڭدىكى يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ياكى ئۇششاق تاش قورال دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىگە تەۋە دەپ تونۇلۇۋاتقان

تۇرپان ئاستانە، ئۈرۈمچى سەيۋوپۇ، قۇرۇقتاغنىڭ شەرقىي بۆلىكىدىكى سىڭىر ۋە لوپنۇر كۆلى ئەتراپى قاتارلىق جايلاردىكى ئىزلارنىڭ ھەممىسىدىن چوقۇپ ياسىغان ئۇششاق تاش قوراللار ۋە تاش يالپاق قوراللار بايقالدى. تۇرپان ئاستانىدىكى ئىزدىن تېپىلغان تاش قوراللار ئىچىدە، دالچىن يوپۇرمىقى شەكىللىك تاش باشاق ۋە تاش نەيزە بېشى؛ سەيۋوپۇدىكى ئىزدىن بايقالغان تاش قوراللار ئىچىدە، تاش باشاق؛ سىڭىردىكى ئىزدىن تېپىلغان تاش قوراللار ئىچىدە، دالچىن يوپۇرمىقى شەكىللىك تاش باشاق ۋە تاش نەيزە بېشى؛ لوپنۇر كۆلى ئەتراپىدىكى ئىزلاردىن بايقالغان تاش قوراللار ئىچىدىمۇ تاش باشاق ياكى تاش نەيزە بېشى بولۇپ، ئۇلار، بۇ دەۋردە ئوقيانىڭ خېلى ئومۇملاشقانلىقىنى، ئوۋچىلىقنىڭ كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. تەبىئىيكى، كىشىلەر بەزى كۈنلىرى ئامىتى كېلىپ، بىرقانچە ھايۋاننى ئوۋلىۋالىدۇ، بەزى كۈنلىرى بىرمۇ ئوۋ غەنىيمىتىگە ئېرىشەلمەيدۇ. ئوۋ غەنىيمەتلىرى كۆپ چاغدا، ئۇلار كەڭ ـ كۇشادە ۋە تويغۇدەك غىزالىنىدۇ، ھەتتا يەپ بولالماي ئېشىپ قالىدۇ، تومۇز ئىسسىق چاغلاردا، ئېشىپ قالغان گۆشلەر تېزلا سېسىپ كېتىدۇ؛ ئوۋ قىلالمىغان ياكى ئوۋ ئوۋلىيالمىغان كۈنلىرى، ھېچقانداق زاپاس ئوزۇقى قالمىغان كىشىلەر ئاچ قالىدۇ. شۇڭا، ئەينى چاغدىكى كىشىلەر تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ، ئوۋ غەنىيمەتلىرى مول چاغدا، ئۆزلىرى يەيدىغان ھايۋانلارنىڭ تىرىك تۇتۇۋالغان بالىلىرىنى ياكى ئورا قاتارلىقلار ئارقىلىق تىرىك تۇتۇۋالغان ھايۋانلارنى ۋە ئوۋدا يېنىك يارىلانغان ھەم ئاسان ساقىيىپ كېتىدىغان ھايۋانلارنى كۆندۈرۈپ ۋە بېقىپ ئۆزلىرىنىڭ ئوزۇقلۇققا بولغان ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ يەيدىغان بولغان. دېمەك، ئەڭ دەسلەپكى ئىپتىدائىي باقمىچىلىق تىرىك تۇتۇۋالغان ياۋايى ھايۋانلارنى قولغا كۆندۈرۈش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن.

ئىلىم ساھەسى، ئىنسانىيەت تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە مۇھىم دەۋر بولغان يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ

ئاساسلىق ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرىنى چاڭچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ باشلىنىشى دەپ ھېسابلايدۇ. گەرچە شىنجاڭدىكى تېپىك ئىزلاردا سىستېمىلىق ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ئېلىپ بېرىلمىغان، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى يەر يۈزىدىن تېرىڭلىنىغان (شۇنداقلا ئۇلارنىڭ يەر قاتلىمى مۇناسىۋىتى ئېنىق بولمىغان) بولسىمۇ، ئوتتۇرا تاش قورال دەۋرىگە تەۋە بولۇشى مۇمكىن دېيىلىۋاتقان ئىزلارنىڭ بەزىلىرىدىن تاش باشاقنىڭ تېپىلغانلىقى، شىنجاڭدا ئوتتۇرا تاش قورال دەۋرىدە، ئەڭ كېيىن دېگەندىمۇ يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، ئوقيانىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكىنى؛ يېڭى تاش قورال دەۋرىگە تەۋە بولۇشى مۇمكىن دېيىلىۋاتقان ئىزلارنىڭ ھەممىسىدىن دېگۈدەك تاش باشاقنىڭ تېپىلغانلىقى، يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، ئەڭ كېيىن دېگەندىمۇ يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە، شىنجاڭدا ئوقيانىڭ ئومۇملاشقانلىقىنى، ئۇۋچىلىقنىڭ يۇقىرى باسقۇچقا كۆتۈرۈلگەنلىكى ۋە تەرەققىي قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. تەبىئىيكى، ئۇۋچىلىقنىڭ تەرەققىياتى ئەينى دەۋر باقمىچىلىقى ۋە چارۋىچىلىقنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. شۇڭا، شىنجاڭدا چارۋىچىلىق ئەڭ كېيىن دېگەندە يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە بارلىققا كەلگەن دېيىشكە بولىدۇ.

20 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرىدىن ھازىرغىچە، شىنجاڭنىڭ تارىختىن ئىلگىرىكى دەۋرلەر ئارخېئولوگىيىسىدە، بولۇپمۇ بىرونزا دەۋرى ۋە دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرى ئارخېئولوگىيىسىدە زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى شۇنداقلا، تارىخىي دەۋرلەر ئارخېئولوگىيىسىدىمۇ مۇھىم بايقاشلار بولدى.

شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتۈش زۆرۈركى، بىرونزا دەۋرى ۋە دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىگە تەۋە ئىز ـ خارابىلەردىن قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، بىزنى شىنجاڭنىڭ ئەينى دەۋرلەردىكى ياكى تارىختىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردىكى چارۋىچىلىقىغا ئائىت مول ئۇچۇرلار ۋە پاكىتلار بىلەن تەمىنلەيدۇ

(بىز تۆۋەندە مىسال كەلتۈرگەندە، بۇ كىتابنىڭ 1 - بابىدا قىسقىچە تونۇشتۇرۇلغان ئىز — خارابىلەرنى قايتا تونۇشتۇرمايمىز، پەقەت ئۇلارنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش ۋە ئۇلارنىڭ 1 - بابتا تىلغا ئېلىنمىغان تەرەپلىرى ئۈستىدە قىسقىچە توختاش بىلەنلا كۇپايىلىنىمىز). مەسىلەن، لوپنۇر كۆلى رايونى كۆنچى دەريا‌سى ۋادىسىدىكى گۈمۈگۈ قەبرىستانلىقىدا، 1979 - يىلى، شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە خادىملىرى 42 قەبرە قازدى. كاربون 14 ئارقىلىق ئېنىقلانغان دەۋر سانلىق مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، بۇ قەبرىستانلىقنىڭ دەۋرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1800 - يىللىرىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 200 - يىلىغىچە بولغان زامانلارغا توغرا كېلىدۇ. بۇ كىتابنىڭ 1 - بابىدىكى مۇناسىۋەتلىك ئورۇندا كۆرسىتىلگەن توققۇز سانلىق مەلۇمات ۋە نەتىجە مەزكۇر قەبرىستانلىقتىكى دەسلەپكى مەزگىلگە، يەنى بۇنىڭدىن 3800 يىل بۇرۇنقى چاغلارغا تەۋە قەبرىلەرنىڭ دەۋرىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، بۇ قەبرىستانلىقتىكى 23 - نومۇرلۇق قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان ياغاچ دەپنە جابدۇقى ۋە جەسەتنىڭ ئۈچىسىدىكى يۈڭ كىيىم پارچىسى قاتارلىق ئەۋرىشكىلەرنىڭ كاربون 14 ئارقىلىق ئۆلچەنگەن دەۋر سانلىق مەلۇماتىمۇ بولۇپ، ياغاچ دەپنە جابدۇقىنىڭ دەۋرى بۇنىڭدىن 60±3650 يىل بۇرۇن، يەنى مىلادىيىدىن 1700 يىل بۇرۇن، 60±3545 يىل بۇرۇن، يەنى مىلادىيىدىن 1595 يىل بۇرۇن بولغان بولسا، يۈڭ كىيىم پارچىسىنىڭكى بۇنىڭدىن 105±2185 يىل بۇرۇن، يەنى مىلادىيىدىن 235 يىل بۇرۇن، 105±2120يىل بۇرۇن، يەنى مىلادىيىدىن 170 يىل بۇرۇن چىققان. دېمەك، بىر قەبرىدىن ئېلىنغان ئىككى خىل ئەۋرىشكىنىڭ دەۋر پەرقى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ئانالىز نەتىجىسىدە "يۈڭ رەختنىڭ دەۋرى بىلەن بۇ قەبرىگە دەپنە قىلىنغان ئايالنىڭ ئۆلگەن ۋاقتى ئوخشاش"، "ياغاچ دەپنە جابدۇقى دەۋرى بۇرۇنقى ياغاچتىن ياسالغان بولۇشى مۇمكىن" دېيىلگەن③. مۇشۇنداق بولغاندا، مەزكۇر قەبرىستانلىقتىكى كېيىنكى مەزگىلگە تەۋە قەبرىلەرنىڭ دەۋرى

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 200 - يىلدىن ئىلگىرى ھېسابلىنىدۇ. گۈمۈگۈ قەبرىستانلىقىدىن باشقا، 1980 - يىل 4 - ئايدا، كۆنچى دەريـاسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى تېبەن (تۆبەن؟) دەريـاسىنىڭ چـىقىش ئېغىزى ئەتراپىدىن قەدىمكى قەبرىلەر بايقالدى. 1. - نـومـۇرلـۇق قـەبـرىستانلىق تېبەن دەريـاسىنىڭ قەدىمكى دەريا يـولـىـنـىـڭ ئوتتۇرىسىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى ئېگىز تەكشى تۆپىلىكتە بولۇپ، بۇ يەردىكى 1 - نومۇرلۇق قەبرىدىن بېشىغا تۇرنا پېيى قىستۇرۇلغان كىگىز قالپاق كىيگەن، بەدىنى يىرىك يۇڭ رەخت بىلەن ئورالغان، پۇتىغا مويى تەتۇر ئۆرۈلۈپ، قوي يۇڭىدىن ئېشىلگەن توم يىپ بىلەن تىكىلگەن ئۆتۈك كىيگەن ئايال جەسىت — كروران گۈزىلى قېزىۋېلىندى④. يۇقىرىدىكىلەردىن باشقا، شىنجاڭ ئارخېئولوگلىرى 2002 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 2005 - يـىـل 3 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا، كۆنچى دەرياسىنىڭ تـۆۋەن ئـېـقـىـنـىدىكى ساينىڭ 60 كىلومېتىرچە جەنۇبىدىكى چۆللۈككە جايلاشقان كىچىك مۇرەن قەبرىستانلىقىدا 167 قەبرە قازدى. بۇ قەبرىستانلىق دەۋرىنىڭ يۇقىرى چېكى كۆنچى دەرياسى ۋادىـسـىدىكى گۈمۈگۈ قەبرىستانلىقىنىڭكىدىن بۇرۇن بولۇشى مـۇمـكىن بولۇپ، مىلادىيەدىن 2000 يىل بۇرۇنقى دەۋرنىڭ باشلىرىغا تـوغـرا كېلىدۇ⑤. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغانلار لوپنۇر رايـونـىدىكى بـرونـزا دەۋرىـنـىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگە تەۋە قـەبرىستانلىقلار بولۇپ، ئۇلاردىن قوي، كالا سۆڭەكلىرى ۋە مۇڭگۈزلىرى، كالا تېرىسى، قوي ۋە كالا تېرىسىدىن تىكىلگەن ئاياغ كىيىم، قوي ۋە ئۆچكە يۇڭىدىن بېسىلغان كىگىز ۋە يۇڭ رەختلەر قاتارلىقلار كۆپ قېزىۋېلىندى. بۇ ئەينى دەۋردە لوپنۇر رايونىدا ياشىغان ئاھالىلەرنىڭ ئاساسەن چارۋىچىلىق بىلەن، يەنى قـوي، ئۆچكە، كالا باقمىچىلىقى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، I بابتا ئېيتىلغاندەك، ئـەيـنـى دەۋردە بـۇ رايـوندا ياشىغان ئاھالىلەرنىڭ ئېپتىدائىي دېـھقانچىلىقىمۇ بولغان. ئۇۋچىلىق ۋە بېلىق تۇتۇش ئۇلارنىڭ ئىگىلىكىنىڭ قوشۇمچىسى قىلىنغان.

شۇنىڭدا رەسمىي نام بېرىلگەن ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەتلەردىن چاپىا مەدەنىيىتى بىلەن يانبۇلاق مەدەنىيىتى بولۇپ، چاپىا مەدەنىيىتى تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىي باغرىدىكى قاراشەھەر بوستانلىقىنى مەركەز قىلغان. بۇ مەدەنىيەتكە خېجىڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان چاپىا جىلغىسى قەبرىستانلىقلىرىغا ئاساسەن نام بېرىلگەن بولۇپ، ئۇ برونزا دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىن دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگىچە داۋام قىلغان مەدەنىيەت ھېسابلىنىدۇ. چاپىا جىلغىسىدىكى بەش قەبرىستانلىقنىڭ (جەمئىي 448 قەبرە قېزىلدى) ئاساسىي مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىدىن ئىبلىپ ئېيتقاندا، 4 - ۋە 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقلار (4 دىن 248 قەبرە، 1 دىن 132 قەبرە قېزىلدى) پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئوخشاش مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىگە ئىگە، 5 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقنىڭ (5 دىن قېزىلغىنى 24 قەبرە) مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى 4 ۋە 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقلارنىڭكىگە ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشايدۇ. يۇقىرىدىكى ئۇچ قەبرىستانلىقتا ئەكس ئەتكەن مەدەنىيەت چاپىا مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسى ھېسابلىنىدۇ. 2 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن 24 قەبرە قېزىلغان بولۇپ، A تىپتىكى يەتتە قەبرىنى چاپىا مەدەنىيىتىگە تەۋە دېيىشكە بولىدۇ، B تىپتىكى 10 قەبرىدىمۇ چاپىا مەدەنىيىتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە تەۋە ئالاھىدىلىكى ئەكس ئەتكەچكە، ئۇلارمۇ چاپىا مەدەنىيىتىگە تەۋە ھېسابلىنىدۇ. C تىپتىكى يەتتە قەبرىدە ئەكس ئەتكەن مەدەنىيەت چاپىا مەدەنىيىتىدىن پەرقلەنگەچكە، بۇ يەتتە قەبرە باشقا بىر ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت ياكى مەدەنىيەت تىپىغا تەۋە. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، 3 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن 20 قەبرە قېزىلغان بولۇپ، دەۋرى بىرقەدەر كېيىنرەك (غەربىي خەن دەۋرى — مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 206 - يىلىدىن مىلادىيە 23 - يىلىغىچە بولغان چاغلار ئەتراپىدا) بولغان ۋە تۆمۈر قوراللار ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت بولغان بۇ قەبرىستانلىقمۇ باشقا بىر خىل ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت ياكى مەدەنىيەت تىپىغا تەۋە

هېسابلىنىدۇ. يېقىنقى يىللار مابەينىدە، چاپخا مەدەنىيىتىگە تەۋە قەبرىلەردىن ئېلىنغان ئەۋرىشكىلەردىن ئۆلچەنگەن كاربون 14 دەۋر سانلىق مەلۇماتى جەمئىي 32 بولۇپ، 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن ئۆلچەنگەن سانلىق مەلۇمات 15، ئۇلارنىڭ ئەڭ بۇرۇنقىسى بۇنىڭدىن 155±3260 يىل بۇرۇن، ئەڭ كېيىنكىسى بۇنىڭدىن 51±2512 يىل بۇرۇن هېسابلىنىدۇ؛ 4 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن ئۆلچەنگەن سانلىق مەلۇمات 12 بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەڭ بۇرۇنقىسى بۇنىڭدىن 155±3310 يىل بۇرۇن، ئەڭ كېيىنكىسى بۇنىڭدىن 115±2020 يىل بۇرۇن چىقتى؛ 2 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن ئۆلچەنگەن سانلىق مەلۇمات تۆت بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەڭ بۇرۇنقىسى بۇنىڭدىن 130±2645 يىل بۇرۇن، ئەڭ كېيىنكىسى بۇنىڭدىن 90±2405 يىل بۇرۇن بولدى؛ 5 — نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن ئۆلچەنگەن سانلىق مەلۇمات بىر بولۇپ، بۇنىڭدىن 95±2460 يىل بۇرۇنقى چاغنى كۆرسىتىدۇ.

چابخا مەدەنىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈرمۇشى چارۋىچىلىق پائالىيىتىنى ئاساس قىلغان. مەسىلەن، قەبرىلەردىن نۇرغۇن مىس بۇيۇملار قېزىۋېلىنغان بولسىمۇ، بىراق دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش سايمىنى بايقالمىدى. قېزىۋېلىنغان مىس بۇيۇملار كىچىك مىس پىچاقتىن سىرت، ئات ئېغىزدۇرۇقى ۋە ئېغىزدۇرۇق جاۋغايلىقى، مىس قوڭغۇراق قاتارلىق هەر خىل ئات جابدۇقلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، يەنە بىلەي تاش، ئۇرچۇق، يا ئوقى باشقى بار. يۇقىرىدىكىلەر كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر يېنىدا ئېلىپ يۈرىدىغان كىچىك سايمانلار ۋە تۈرمۇش بۇيۇملىرى هېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، قەبرىلەردىن قوي ۋە ئات سۆڭەكلىرى بىلەن كىچىك مىس پىچاق بىللە قويۇلغان هالەتتە ياكى قوينىڭ قوۋۇرغىسى ياغاچ جاۋۇرغا سېلىنغان هالەتتە كۆپ بايقالدى، بىر قىسىم چوڭراق قەبرىلەرنىڭ ئەتراپىدىن ئات بېشى كۆمۈلگەن ئازگالار بايقالدى⑥. مىستىن ياسالغان ئات جابدۇقلىرى ۋە ئات سۆڭەكلىرىنىڭ خېلى كۆپ بايقالغانلىقى،

چابخا مەدەنىيەتىنى يارانقان قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئاتىنى كۆندۈرگەنلىكى، باققانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئات باقمىچىلىقى ياۋا ئاتلارنى كۆندۈرۈشتىن بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئات باقمىچىلىقى ئومۇمەن بىرونزا دەۋرىنىڭ دەسلەپكى، ئوتتۇرا مەزگىللىرىدە مەيدانغا كەلگەن. ئاتنىڭ بېقىلىشى ئوتلاق چارۋىچىلىقىنىڭ تەرەققىياتىغا هاياتىي كۈچ ئاتا قىلدى ۋە چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىياتىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرۈپ، ئوتلاق ئاھالىلىرىنى مەدەنىيەتكە قەدەم قويغۇزدى. شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، چابخا مەدەنىيىتىنى يارانقان قەدىمكى ئاھالىلەر نوقۇل چارۋىچىلىق بىلەنلا شۇغۇللانغان ئەمەس. ئۇلارنىڭ ئىگىلىكىدە، كۈلالچىلىق، مېتال تاۋلاش، يۇڭ توقۇمىچىلىق، ياغاچچىلىق، سۆڭەك، تاش، ئالتۇن بۇيۇملارنى ياساش قاتارلىق كۆپ خىل قول هۈنەرۋەنچىلىك مەۋجۇت بولۇپ، بۇ نۇقتىنى قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى دەللىلەپ بېرىدۇ. كۈلالچىلىقنى مىسالغا ئالساق، قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىچىدە، هەمدەپنە قىلىنغان ساپال قاچىلار (ئەملىي تۇرمۇشتا ئىشلىتىلگەن) ئەڭ كۆپ بولۇپ، سانى ئىككى مىڭدىن ئاشىدۇ، بەزى ساپال قاچىلارنىڭ ئىچىدىن دانلىق ئاشلىق بايقالدى؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە چوڭ تېپتىكى قەبرىستانلىقلارنىڭ ئىشلىتىلگەن ۋاقتىمۇ ئۇزۇن بولۇپ، بۇلار ئەينى چاغدىكى كىشىلەرنىڭ نىسبىي مۇقىم ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇش كەچۈرگەنلىكىنى شۇنداقلا ئېپتىدائىي دىهقانچىلىقىنىڭمۇ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

يانبۇلاق مەدەنىيىتى شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى قۇمۇل بوستانلىقىنى مەركەز قىلغان بولۇپ، قۇمۇل شەهىرى توغۇچى يېزا يانبۇلاق كەنتىدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىققا ئاساسەن نام بېرىلگەن. هازىرغىچە ئېلان قىلىنغان ۋە بۇ مەدەنىيەتكە تەۋە دەپ هېسابلانغان ئىز - خارابىدىن 10 ى بولۇپ، ئۇلار قۇمۇل شەهىرىنى مەركەز قىلغان هالدا، شەرقتىن غەربكە تەخمىنەن 150 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا 60 كىلومېتىرچە كېلىدىغان

دائىرىگە جايلاشقان⑦. ئاساسەن دەسلەپكى تۆمۇر قورال دەۋرىگە تەۋە بولغان بۇ ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەتكە تەۋە قەبرىلەردىن ساپال قاچىلار، مىس بۇيۇملار، تۆمۇر بۇيۇملار، ياغاچ بۇيۇملار ۋە تاش قورالىلاردىن باشقا، نۇرغۇن كالا، قوي، ئات سۆڭەكلىرى، تېرىق توقاچ، ئارپا باشقى قاتارلىق دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى قېزىۋېلىندى. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، قەبرىلەردىكى جەسەتلەرنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ ئۇستىۋېشىدا يۇڭ، تېرىدىن ئىشلەنگەن بۆك، ئىشتان ـ چاپان، ئۆتۈك بار. قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى يانبۇلاق مەدەنىيىتىنى يارىتقان قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئاساسلىقى چارۋىچىلىق، قوشۇمچە ئىپتىدائىي دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى، مۇقىم ياكى يېرىم مۇقىم ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇش كەچۈرىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى تۇرپان ئويمانلىقىغا جايلاشقان پىچان ناھىيە تۆيۇق يېزا سۇ بېشى كەنتىدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىققا ئاساسەن، ھازىر "سۇ بېشى مەدەنىيىتى" دېيىلىۋاتقان ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەتكە تەۋە قەبرىستانلىقلاردىن سۇ بېشى ۋە ياڭخى قەبرىستانلىقلىرىنى مىسالغا ئالساق، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 5 — 3 ـ ئەسىرلەرگە تەۋە سۇ بېشى قەبرىستانلىقلىرىدىن قېزىۋېلىنغان ھەر خىل يۇڭ توقۇلما كىيىملەر، كىگىز ۋە كۆندىن ئىشلەنگەن بۇيۇملار، يا بىلەن ئوق ۋە قۇربانلىق قىلىنغان نۇرغۇن قوي سۆڭەكلىرى چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ⑧. دەۋرى بىرونزا دەۋرىنىڭ ئاخىرىدىن دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان زامانلارغا توغرا كېلىدىغان ياڭخى 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ نومۇرلۇق قەبرىستانلىقلىرىدىن قېزىۋېلىنغان سۆڭەك ۋە مۈڭگۈز بۇيۇملار، تېرە ۋە يۇڭدىن ئىشلەنگەن بۇيۇملار بىلەن قۇربانلىق قىلىپ قەبرىلەرگە كۆمۈلگەن ئۆچكە، قوي، ئات، كالا قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ سۆڭەكلىرى، قامچا، ئېغىزدۇرۇق، يا ۋە ئوق قاتارلىقلار

⑨ئەينى دەۋردە بۇ يەردە ياشىغان ئاھالىلەر ئىقتىسادىي فورماتسىيىسىدە چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىقنىڭ ئاساس قىلىنغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغىراق جايلاشقان چەرچەن ناھىيىسىدىكى زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىستانلىقلىرىدىن 1 — نومۇرلۇق قەبرىستانلىقنى مىسالغا ئالساق، 1996 - يىلى مەزكۇر قەبرىستانلىقتا قېزىلغان 102 قەبرىنى ئۇچ مەزگىلگە ئايرىشقا بولىدۇ. M61 نومۇرلۇق قەبرە 1 - مەزگىلگە (بۇنىڭدىن تەخمىنەن 3000 يىل بۇرۇن)، 90 قەبرە 2 - مەزگىلگە (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 770 - يىلىدىن مىلادىيە 8 - يىلىغىچە)، 11 قەبرە 3 - مەزگىلگە (مىلادىيە 1 — 6 - ئەسىرلەر) تەۋە بولۇپ، 1 - مەزگىلگە تەۋە قەبرىدىن ساپال قاچا (ئىۋرىق) بىلەن ياغاچ بۇيۇم (ئۇرچۇق قاتارلىق) دىن ئىبارەت مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى قېزىۋېلىندى. روشەنكى، ساپال قاچا مۇقىم ياكى يېرىم مۇقىم ئولتۇراقلاشقانلارنىڭ تۇرمۇش بۇيۇمى، ئۇرچۇق يۇڭ يىپ ئىگىرىشكە ئىشلىتىلىدۇ. 2 - مەزگىلگە تەۋە قەبرىلەردىن ساپال قاچا (جوغلىق كومزەك، ئاياق، بىر قۇلاقلىق جام، بىر قۇلاقلىق ۋە كىچىك قۇلاقلىق كومزەك، ئىۋرىق)، تاش بۇيۇم (بىلەي، قاش قەلەم، شار)، سۆڭەك ۋە مۇڭگۈز بۇيۇم (تارغاق، يىڭنە، كەمەر توقىسى، جام، قوشۇق)، ياغاچ بۇيۇم (يا، ئوق، ئۇرچۇق، ئۆردەك تۇتقۇچ، يىڭنە، قۇتا، سوغا، بىر قۇلاقلىق جام ۋە چىنە، تاۋاق، جاۋۇر، ئاياق، تارغاق، تۇتاش قوش جام، چۇشەك، چەك، ھاسا، ئۇچكىلەپ ئوت ئېلىش سايمىنى، بەلگە ئاسىدىغان تاختا، تېرە ئەيلەش تىغى)، سىرلانغان بۇيۇم (ياغاچ قۇتا، ياغاچ توقماق)، مېتال بۇيۇم (مىس پىچاق، تۆمۇر خەنجەر، قالپاقلىق تۆمۇر مىق، بېزەك بۇيۇملار)، تېرە بۇيۇم (قاپ، غىلاپ)، بېزەك بۇيۇم (سۆڭەك مارجان، تاش مارجان، ئەينەك مارجان، مىس مارجان، مىس ھالقا، تۆمۇر ئۈزۈك، ئالتۇن بېزەك)، يېمەكلىك (يىرىك ئۇن يېمەكلىكى: توقاچ؛ گۆش يېمەكلىكى: قوينىڭ

قوۋۇرغىسى) ، كىيىم ـ كېچەك (ئاساسلىقى يۇڭ ۋە تېرىدىن تىكىلگەن قالپاق، تون، كۆڭلەك، ئىشتان، ئۆتۈك، تېرە چاپان قاتارلىقلار بولۇپ، يەنە ئازراق يىپەك رەخت پارچىلىرى بار) قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى قېزىۋېلىندى. 3 ـ مەزگىلگە تەۋە قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان يادىكارلىقلار ساپال قاچا (كومزەك، ئۈرۈق) ، ياغاچ ۋە سىرلانغان بۇيۇملار (كۇرەك، تاۋاق، چىنە، كومزەك، سۇزگۈچ، چوكا، قۇلاقلىق جام ۋە سىرلانغان بۇيۇملاردىن ياغاچ چۆمۈچ، قۇلاقلىق جام، ئەنبەل) ، مېتال بۇيۇم (مىس قوشۇق، تۆمۈر يىڭنە) ، باشقا بۇيۇملار (ئەينەك جام، ئەينەك مارجان، قۇلۇلە قېپى بېزەك) ، تېرە بۇيۇم (يۇمىلاق قۇتا) ، يىمەكلىك (جۇخۇا گۈلى شەكىللىك پوشكال، تولغما قۇيماق، شاپتۇل پوستى شەكىللىك پوشكال، نېپىز نان، قۇرۇق ئۈزۈم، سۆڭەكلىك گۆش) ، خەنزۇچە قوليازما (سالام خەت پارچىسى) ، توقۇلما (ئۇچار قانات نۇسخىلىق يىپەك كەشتە، كىمخاب، دۇردۇن، قوش ئارقاقلىق يۇڭ توقۇلما، پاختا رەخت) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، 2 ـ مەزگىلگە تەۋە قەبرىلەردە، ھايۋانلارنى قۇربانلىق قىلىش ئادىتى بولۇپ، قوي، ئۆچكە باشلىرى ۋە تاغاق سۆڭەكلىرى، كالا مۈڭگۈزى، ئات چىشى ۋە ئاتنىڭ ئاستىنقى جاغ، تاغاق سۆڭەكلىرى قاتارلىقلار قېزىۋېلىندى ⑩. دېمەك، قېزىۋېلىنغان يادىكارلىقلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، مەزكۇر قەبرىستانلىقتا ئەكس ئەتكەن مەدەنىيەتنىڭ 2 ـ ۋە 1 ـ مەزگىلىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا، چارۋىچىلىق ئاساسىي ئورۇندا بولۇپ، يېرىم دېھقانچىلىق قوشۇمچە ئورۇندا تۇرغان؛ 3 ـ مەزگىلىدە دېھقانچىلىق مۇھىم ئورۇنغا ئۆتكەن.

شىنجاڭنىڭ غەربىي جەنۇبىي چېتىگە جايلاشقان پامىر ئېگىزلىكىدىكى تاشقورغاندا، ئەمنىيە ـ يېغىلىق دەۋرلىرىگە (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 770 — 221 ـ يىللارغا) تەۋە ھېسابلانغان شامبابا قەبرىستانلىقى بولۇپ، بۇ قەبرىستانلىقتا 1976 ـ، 1977 ـ يىللىرى قېزىلغان 40 قەبرىدىن چىققان ساپال بۇيۇم (قازان،

كومزەك، ھېجىر، ئاياق، جام ۋە ئۇرچۇق بېشى)، مىس بۇيۇم (يا ئوقى باشقى، بېزەك، توقا، بىلەزۈك، ھالقا، ئۈزۈك، مارجان)، تۆمۈر بۇيۇم (كىچىك پىچاق، بىلەيزۈك، ئۈزۈك)، ئالتۇن بۇيۇم (بېزەك تاختىچە)، ياغاچ بۇيۇم (ئۇچكىلەپ ئوت ئالغۇچ، تاۋاق)، سۆڭەك تىزىق مارجان، ھېقىق مارجان، كىگىز پارچىسى ۋە قوي، قۇشلارنىڭ سۆڭەكلىرى قاتارلىقلارغا ئاساسلانغاندا، ئەينى چاغدىكى كىشىلەر مۇقىم ياكى يېرىم مۇقىم ئولتۇراقلاشقان، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۇشىدا، چارۋىچىلىق بىلەن ئوۋچىلىق ئاساس قىلىنغان ⑪. شامبابا قەبرىستانلىقىدىن باشقا، تاشقورغاننىڭ بەلدىر يېزىسى تەۋەسىدىكى تۆۋەنكى بەلدىر قەبرىستانلىقىدا، 2003 - يىلى 150 قەبرە قېزىلىپ، ساپال قاچا (قوش قۇلاقلىق كومزەك، قازان، ئاياق، ھېجىر، جام)، مىس بۇيۇم (ھالقا، بىلەزۈك، ئۈزۈك، مارجان)، كۈمۈش بۇيۇم (ھالقا)، ياغاچ بۇيۇم (كومزەك، تاۋاق، بىر قۇلاقلىق جام، ئاياق، چۆمۈچ، ئوتىغۇچ)، تۆمۈر بۇيۇم (پىچاق، باشاق)، قاپاق كومزەك، تېرە ئۆتۈك، كىگىز، توقۇلما، يا ۋە ئوق، ياڭاق، تاش بىگىز، ئەينەك مارجان قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بايقالدى. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، بەزى قەبرىلەردىن ئۆچكە باش سۆڭىكى، ئۆمۈرتقا سۆڭىكى، پۈت سۆڭىكى بايقالدى ⑫. A II M034 نومۇرلۇق قەبرىنىڭ ئاغزىدىن سىرىق مويلۇق ئۆچكە جەسىتى چىقتى. بەزى قەبرىلەرگە يېيىتىلغان پاخال ئارىسىدىن بۇغداي سامىنى چىقتى. دەۋرى تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1000 - 500 - يىلىغىچە بولغان زامانلارغا تۇغرا كېلىدىغان مەزكۇر قەبرىستانلىقتىكى قەبرىلەرنىڭ شەكلى، جەسەتلەرنى دەپنە قىلىش ئادىتى ۋە شەكلى قاتارلىقلار شامبابا قەبرىستانلىقىنىڭكىگە كۆپرەك ئوخشىشىپ كېتىدۇ شۇنداقلا چوڭ ئېغىزلىق، قورۇما بويۇنلۇق ساپال كومزەك، ئاياق، ھېجىر قاتارلىقلار، شامبابا قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان 2 - خىل شەكىلدىكى شۇ خىل قاچىلار بىلەن ئوخشاپراق كېتىدۇ؛ چوڭ ئېغىزلىق، قورۇما بويۇنلۇق كومزەك

ئاندرونوۋ مەدەنىيىتىدىكى تىپىك قاچا — "ئىدىششىمان قاچا" غا ئوخشايدۇ. تۆۋەنكى بەلدىر قەبرىستانلىقىدىن دېھقانچىلىق قورالى بايقالمىدى، قېزىۋېلىنغان ياغاچ ئوتىغۇچنى سېپى ناھايىتى قىسقا كۇرەكچە دېگىلى بولسىمۇ، باشقا خارابىلەردىن تېپىلغان يەر ئاغدۇرۇشقا ئىشلىتىلىدىغان ياغاچ كۇرەكلەردىن پەرقلىنىدۇ. شۇڭا، قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا ئاساسەن، ئەينى چاغدىكى كىشىلەر مۇقىم ياكى يېرىم مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ، ئاساسلىقى چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق، قوشۇمچە يېرىك دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان دەپ قاراشقا بولىدۇ.

شىنجاڭنىڭ شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان ئالتاي شەھىرىنىڭ شەھىرشەك يېزىسىدىكى شەھىرشەك قەبرىستانلىقىدا، 1963 - يىلى 32 قەبرە قېزىلىپ، تاش بۇيۇم (كومزەك، ئاياق، دەستىلىك جام، چىراغپاي، باشاق، كىچىك تاش ھەيكەل)، ساپال قاچا (كومزەك، ئۇرنى، ئېگىز پۇتلۇق ئاياق)، مىس بۇيۇم (پىچاق، نەيزە ببشى، باشاق، كۆرگۈ)، تۆمۇر بۇيۇم (پىچاق، كەكە، توقا، چىراغپاي)، سۆڭەك بۇيۇم (باشاق، توقا) قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بايقالدى⑬. قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا ئاساسلانغاندا، دەۋرى بىرونزا دەۋرىنىڭ ئاخىرىدىن دەسلەپكى تۆمۇر قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان زامانلارغا توغرا كېلىدىغان بۇ قەبرىستانلىقنى شەكىللەندۈرگەن قەدىمكى ئاھالىلەر، قەدىمكى دەۋرلەردىلا ئوت — چۆپى بولۇق، سۇيى مول تەبىئىي ئوتلاق ھېسابلانغان بۇ زېمىندا، ئاساسلىقى چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن.

شىنجاڭنىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان نىلقا ناھىيىسىدىكى چوڭكۆك ۋە جىرىنتوقاي قەبرىستانلىقلىرىنى مىسالغا ئالساق، 2001 - يىلى، چوڭكۆك 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدا 55 قەبرە قېزىلىپ، ساپال قاچا (جام، ئۇرنى، كومزەك، ئاياق، نەيچىسىمان جوغلىق كومزەك، جاۋۇر، لوڭقىسىمان قاچا)، ياغاچ بۇيۇم (جاۋۇر، ئاياق)، تۆمۇر بۇيۇم

(ئومۇمەن قوي سۆڭەكلىرى بىلەن ساپال ئاياق ياكى ياغاچ جاۋۇر ئىچىگە سېلىنغان ھالەتتە بايقالغان پىچاق ۋە بىگىز)، مىس بۇيۇم (پىچاق) قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تېپىلدى⑭. 2003 — يىلى، جىرىنتوقاي قەبرىستانلىقىدا 630 قەبرە قېزىلدى. ئۇلاردىن ئاز ساندىكى قەبرىلەرگىلا ھەمدەپنە بۇيۇملار قويۇلغان بولۇپ، ئۇلار ساپال قاچا (كومزەك، جام، ئىۋرىق، ئاياق، جاۋۇر)، مىس بۇيۇم (ئاياق، پىچاق، ھالقا، بىلەزۈك، توقا)، تاش بۇيۇم (توقماقچە، بىلەي، قاش قەلەم، ئۇرچۇق)، سۆڭەك بۇيۇم (توقا، بېزەك، ئۇرچۇق، باشاق، مارجان)، تۆمۇر بۇيۇم (پىچاقنى ئاساس قىلىدۇ) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. قەبرىلەردىن ئومۇمەن تۆمۇر پىچاق بىلەن قوي سۆڭەكلىرى بىللە قويۇلغان ھالەتتە تېپىلدى⑮. قىسقىسى، مەيلى دەۋرى تەخمىنەن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 900 — 800 - يىللاردىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 500 - يىلى ئەتراپىغىچە بولغان زامانلارغا توغرا كېلىدىغان چۆڭكۆك 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدا بولسۇن ياكى دەۋرى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 5 - ئەسىر ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ دەپ مۆلچەرلىنىۋاتقان جىرىنتوقاي قەبرىستانلىقىدا بولسۇن، دېھقانچىلىق سايمىنى بايقالمىدى. قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا ئاساسلانغاندا، ئەينى دەۋرلەردە بۇ زېمىندا ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلەر بۇ ئوت - چۆپى مول تەبىئىي ئوتلاقلىق زېمىندا، چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىقنى ئاساسلىق ئىگىلىك قىلىپ تۇرمۇش كەچۈرگەن.

يۇقىرىدا، بىز لوپنۇر كۆلى رايونى، قاراشەھەر بوستانلىقى، قۇمۇل بوستانلىقى، تۇرپان ئويمانلىقى، پامىر ئېگىزلىكى، چەرچەن بوستانلىقى، ئالتاي تېغى ئېتىكى، ئىلى دەريا‌سى ۋادىسى قاتارلىق جايلاردىكى بىرونزا دەۋرى ۋە دەسلەپكى تۆمۇر قورال دەۋرىگە تەۋە قەبرىستانلىقلارنى مىسالغا ئېلىپ ئۆتتۇق. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان قەدىمكى ئىزلاردىكى ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار شۇنى دەلىللەپ بېرىدۇكى، بىرونزا دەۋرى ۋە دەسلەپكى تۆمۇر قورال دەۋرىدە، مەيلى شىنجاڭنىڭ

شەرقي قىسمىدىكى قۇمۇل بوستانلىقىدىن شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمىدىكى پامىر ئېگىزلىكىگىچە بولغان جايلاردا بولسۇن ياكى ئالتاي تېغى ئېتىكى ۋە ئىلى دەريا سى ۋادىسىدىكى جايلاردىن كۇئېنلۇن (قۇرۇم) تېغى ۋە قارا قۇرۇم تېغى ئېتەكلىرىگىچە بولغان جايلاردا بولسۇن، ئەينى دەۋرلەردە ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ ئىقتىسادىي فورماتسىيىسىدە، چارۋىچىلىق ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان.

شىنجاڭ تارىخىي دەۋرگە كىرگەندىن كېيىن، ئىجتىمائىي ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەرەققىي قىلدى ھەم گۈللىنىشكە باشلىدى. قەدىمدىنلا تەبىئىي ئوتلاق ھېسابلانغان شىمالىي شىنجاڭ رايونىدا بولسا، ئاساسىي ئىگىلىك بولغان چارۋىچىلىق خېلى زور دەرىجىدە راۋاجلاندى. مەسىلەن، موڭغۇلكۇرە ناھىيىسىدىكى شات، سار قوبى، پوما قەبرىستانلىقلىرىدىن، بولۇپمۇ خەن دەۋرىدىكى ئۇسۇن قەبرىلىرىدىن باشقا يادىكارلىقلار بىلەن بىرلىكتە، ئات، قوي ۋە ئېت قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ سۆڭەكلىرى قېزىۋېلىندى ⑯. ئەينى دەۋردىكى چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىياتىنى ئۈيسۇنلارغا ئالاقىدار تارىخىي خاتىرىلەردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ: "ئاسىيۇلار (ئۇسۇنلار) دېھقانچىلىق قىلمايدۇ، ئوت - سۇ قوغلىشىپ چارۋىچىلىق قىلىپ كۆچۈپ يۈرىدۇ. ئۆرپ - ئادەتى ھونلارنىڭكىگە ئوخشاش. ئۇلاردا يىلقا كۆپ بولۇپ، بايلىرىنىڭ 4 - 5 مىڭغا يېتىدۇ" ⑰. كۇنەس ناھىيىسى نەسىللىك قوي فېرمىسىدىكى قەبرىستانلىقتا، 1978 - ۋە 1979 - يىللىرى 15 قەبرە قېزىلغان بولۇپ، ئۇلارغا باشقا يادىكارلىقلاردىن سىرت، ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا قوي سۆڭەكلىرى ھەمدەپنە قىلىنغان. بۇ قەبرىستانلىقنىڭ دەۋرى ئاساسەن خەن دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ⑱. موڭغۇلكۇرە ناھىيىسىدىكى، دەۋرى تەخمىنەن خەن - تاڭ زامانلىرىغا (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 206 - مىلادىيە 907 - يىلىغىچە بولغان زامانلارغا) توغرا كېلىدىغان قاراسۇ قەبرىستانلىقىدا، 2000 - يىلى سەككىز قەبرە قېزىلغان بولۇپ،

باشقا يادىكارلىقلار بىلەن بىللە ئات ۋە قوي سۆڭەكلىرىنى قېزىۋېلىندى ⑲. قىسقىسى، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان قەبرىستانلىقلاردىن ئات سۆڭەكلىرىنىڭ قېزىۋېلىنىشى ۋە قەبرىلەرگە ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا قوي سۆڭەكلىرىنىڭ ھەمدەپنە قىلىنغانلىقى، چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقى ۋە كۆلەمنىڭ كېڭەيگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

خەن دەۋرىدىن باشلاپ، تارىم ئويمانلىقىدىكى بوستانلىقلار ۋە شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى بوستانلىقلاردا، دېھقانچىلىق ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، ئىجتىمائىي ئىگىلىكتە ئاساسلىق ئورۇننى ئىگىلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ جايلاردا، بوستانلىق چارۋىچىلىقى ئىقتىسادىي فورماتسىيىدە مۇھىم سالماقنى ئىگىلەپ كەلدى. مەسىلەن، كېرىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى غەربىي خەن دەۋرىگە تەۋە يۇمىلاققۇم قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدىن، باشقا مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بىلەن بىللە ئاساسلىقى قوي، كالا ۋە تۆگە سۆڭەكلىرى، ئۇلاردىن قالسا ئات، ئېشەك، ئىت سۆڭەكلىرى ۋە ئاز مىقدارda چوشقا قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ سۆڭەكلىرى بايقالدى ⑳. لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1 - ئەسىردىن مىلادىيە 4 - ئەسىرگىچە بولغان زامانلارغا تەۋە قەبرىلەردىن ھەر خىل يۇڭ توقۇلمىلاردىن تىكىلگەن كىيىم - كېچەكلەر ۋە ئۇلارنىڭ پارچىلىرى، تېرە بۇيۇملار، سۆڭەك بۇيۇملار قاتارلىق چارۋىچىلىققا ئالاقىدار يادىكارلىقلاردىن باشقا، قوي ۋە ئاتنىڭ سۆڭەكلىرى بىرقەدەر كۆپ بايقالدى ㉑. خەن - جىن دەۋرلىرى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 206 - يىلىدىن مىلادىيە 420 — يىلىغىچە) گەتەۋە نىيە خارابىسىدىكى تۇرالغۇ ئۆيى ئىزلىرىنىڭ ھەممىسىدىن دېگۈدەك ئۆي چارۋىلىرىنى بېقىش ئۇچۇن ياسالغان قوتان ۋە قوي، كالىلارنىڭ قىغلىرى بايقالدى㉒. خەن - جىن دەۋرلىرىگە تەۋە بولغان كروران قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدىن كۆپ مىقدارda قوي، ئېشەك، تۆگە ۋە بېلىق سۆڭەكلىرى بايقالدى ㉓. لوپنۇر ناھىيىسىدىكى

خەن ـ جىن دەۋرلىرىگە تەۋە يېڭىچەن قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن ياغاچ تەڭنە ياكى ياغاچ تاختاي ئۈستىگە قويۇپ، قەبرىلەرگە ھەمدەپنە قىلىنغان قوينىڭ باش، قوۋۇرغا، پۇت سۆڭەكلىرى قېزىۋېلىندى㉔. باركۆل ناھىيىسىدىكى تاڭ دەۋرى (مىلادىيە 618 ــ 907 ــ يىللار) گە تەۋە داخي قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدىن، باشقا ھەر خىل مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن سىرت، يەنە كۆپ مىقداردا ئات، قوي، كالا، تۆگە، بۇغا قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ سۆڭەكلىرى بايقالدى㉕.

شۇنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىش كېرەككى، 1994 ـ يىلى، يارغول قەدىمكى شەھىرى غولىنىڭ شىمالىدىكى 1 ـ نومۇرلۇق تەكشى تۆپىلىك قەبرىستانلىقىدا، يەر ئۈستىدە تاش دۆۋىسى بەلگە قىلىنغان تىك توپا ئازگاللىق قەبرىدىن 43، تىك ئازگاللىق يان لەھەتلىك قەبرىدىن 12 بولۇپ، جەمئىي 55 قەبرە قېزىلدى شۇنداقلا قۇربانلىق ئات (تۆگە) كۆمۈلگەن ئازگالدىن 55 ى بايقالدى. 55 قەبرە ئىچىدە، ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق جەسەت بىللە دەپنە قىلىنغان قەبرە 35 (20 قەبرىگە ئىككىدىن جەسەت، 14 قەبرىگە ئۈچتىن جەسەت، بىر قەبرىگە ئالتە جەسەت بىللە دەپنە قىلىنغان)، بىردىن جەسەت دەپنە قىلىنغان قەبرە 14 بولۇپ، قالغان ئالتە قەبرىنىڭ ئەھۋالى ئېنىق ئەمەس. بەزى قەبرىلەرنىڭ ئۈستىدىكى تاش دۆۋىسى ئاستىدىن، كېسەكتە قويۇرۇلغان پاسىل تام بايقالدى. M01 نومۇرلۇق بىر گۇرۇپپا قەبرە ئىچىدە، 16 قوشۇمچە قەبرە، M16 نومۇرلۇق بىر گۇرۇپپا قەبرە ئىچىدە، توققۇز قوشۇمچە قەبرە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئاساسىي لەھەت ئەتراپىدىكى كېسەك پاسىلىنىڭ سىرتىغا ئايلانما ھالەتتە جايلاشقان. قۇربانلىق ئات (تۆگە) كۆمۈلگەن 55 ئازگال، قەبرە ئىگىسى بىلەن ئوخشاش بىر قەبرىگە، قەبرە ئىگىسى دەپنە قىلىنغان گۆرنىڭ يېقىن ئەتراپىغا، كېسەك پاسىلىنىڭ ئىچىگە ياكى سىرتىغا جايلاشقان. M01 ۋە M16 نومۇرلۇق ئىككى گۇرۇپپا قەبرىنىڭ قۇربانلىق ئات (تۆگە) ئازگاللىرىنىڭ ھەربىرىگە بىردىن 4 ـ كىچە ئات (تۆگە)

كۆمۈلگەن بولۇپ، جەمئىي 50 ئات، 3 تۆگە قۇربانلىق قىلىنغان[26]. قىسقىسى، مەزكۇر قەبرىستانلىق خەن دەۋرى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 206 — مىلادىيە 220 - يىللار) گە تەۋە بولۇپ، بۇ قەبرىستانلىقتىن بايقالغان چارۋىچىلىققا ئالاقىدار ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار، ئەينى چاغدا بۇ جايدا ياشىغان قوشلارنىڭ چارۋىچىلىقىنىڭ، جۈملىدىن يىلقا ۋە تۆگە باقمىچىلىق ناھايىتى تەرەققي قىلغانلىقىنى دەللىلەپ بېرىدۇ. بۇ نۇقتىنى خەنزۇچە تارىخنامىلەر، يەنى «كېيىنكى خەننامە. گېڭ گۇڭنىڭ تەرجىمھالى» دىكى خاتىرە تېخىمۇ يورۇتۇپ بېرىدۇ: "مىلادىيە 76 - يىل (خەن جاڭدىنىڭ جىيەنچۇ 1 - يىلى) 1 - ئايدا، ئۇلار لۇڭچۈندە توپلىنىپ قوشقا زەر بەردى ۋە يارغول شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، 3800 ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى، 3000 دىن ئوشۇق ئادەمنى تۇتقۇن قىلدى. 37 مىڭ تۆگە، ئېشەك، يىلقا، كالا، قوي ئولجا ئالدى" [27].

يارغول قەدىمكى شەھىرى غولىنىڭ شىمالىدىكى 1 - نومۇرلۇق تەكشى تۆپلىك قەبرىستانلىقىدىن كېيىن، 1996 - يىلى، يارغول غولىنىڭ غەربىدىكى تەكشى تۆپلىكنىڭ شەرقي جەنۇبي چېتىگە، يەنى جاڭگال مەھەللىسى كەنتىنىڭ جەنۇبي تەرىپىگە جايلاشقان قەبرىستانلىقتا 23 قەبرە قېزىلدى. بۇ قەبرىلەر تىك توپا ئازگاللىق قەبرىلەر بولۇپ، تىپ جەھەتتىن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان غول شىمالىدىكى 1 - نومۇرلۇق تەكشى تۆپىلىك قەبرىستانلىقىدىكى قەبرىلەرگە ئوخشايدۇ. بۇ 23 قەبرىنىڭ بەزىلىرىدىن ساپال قاچا، تۆمۇر، مىس، ئالتۇن بۇيۇملار، سۆڭەك بۇيۇم بەش جۈلۇق يارماق ۋە قۇربانلىق قىلىنغان ئاتنىڭ باش، پۇت سۆڭەكلىرى قاتارلىق ھايۋانات سۆڭەكلىرى قېزىۋېلىندى. بۇ قەبرىستانلىقنىڭ كاربون 14 دەۋر سانلىق مەلۇماتىدىن ئۇچى ئۆلچەنگەن بولۇپ، بىرىنىڭ دەۋرى كېيىنرەك بولۇپ قالغان. قالغان ئىككى سانلىق مەلۇماتنىڭ بىرى M6 نومۇرلۇق قەبرىدىن چىققان ياغاچ ئەۋرىشكىدىن ئۆلچەنگەن بولۇپ، بۇنىڭدىن 1868 — 1713 يىللار بۇرۇنقى

چاغنی، یەنی میلادیە 82 - 237 - یىللارنی؛ یەنە بىرى M7 نومۇرلۇق قەبرىنىڭكى بولۇپ، بۇنىڭدىن 1709 — 1865 يىللار بۇرۇنقى دەۋرنى، يەنى مىلادىيە 85 — 241 - يىللارنى كۆرسىتىدۇ. دەۋر سانلىق مەلۇماتلىرى بىلەن، قەبرىۋېلىنغان ساپال قاچا، مىس كۆرگۈ ۋە بەش جۈلۇق يارماق قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، مەزكۇر قەبرىستانلىقنىڭ دەۋرى خەن - ۋېي - جىن دەۋرلىرىگە (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 206 - يىلىدىن مىلادىيە 420- يىلىغىچە بولغان زامانلارغا) توغرا كېلىدۇ دەپ قارالماقتا㉘.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، تەكشىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە، جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي چېتىگە جايلاشقان ئۇرۇمچىنىڭ تاڭ (مىلادىيە 618 — 907 - يىللار)، يۈەن (مىلادىيە 1271 - 1368 - يىللار) دەۋرلىرىدىكى چارۋىچىلىق ئەھۋالىغا نەزەر تاشلىساق، 1970 - يىل 2 - ئايدا، ئۇرۇمچى تۇز كۆلىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقى تەرەپتىكى تەكشىتاغ تاغ قىرىدىن ئىككى قەبرە بايقالدى. بۇ ئىككى قەبرە ئازگىلى يامغۇر سۇيى ئۇزۇن مۇددەت تاغ قىرىنى يالاشتىن شەكىللەنگەن بولۇپ، ئەينى چاغدىكى كىشىلەر ئۇلارنى قەبرە قىلىپ ئىشلەتكەن. 2 - نومۇرلۇق قەبرىدىن قالايمىقان چېچىلىپ ياتقان ئادەم سۆڭەكلىرى، كەمەر، كىمخاب، شايى ۋە تاۋار پارچىلىرى، قۇربانلىق قىلىنغان بىر ئاتنىڭ مۈكەممەل ئىسكىلىتى، ئېگەر - جابدۇقلىرى (تېرە نوختا ۋە ئۇنىڭ ئالتۇن يالاتقان مىس بېزەكلىرى، مىس مىخ، شاپىتۆلسىمان مىس بېزەك قاتارلىق بېزەكلەر، مىس ھالقا، ئالتۇن يالىتىلغان تۆمۇر ئېغىزدۇرۇق ۋە ئېغىزدۇرۇق جاۋغايلىقى، قورساق تاسمىسى، قۇشقۇن تاسمىسى، ياغاچ ئېگەر، تۆمۇر ئۈزەڭگە، بىرنەچچە كىچىك كاللەك سەرناق، ئاق كىگىز پارچىسى قاتارلىقلار تېپىلدى. قەبرىۋېلىنغان يادىكارلىقلارنىڭ، يەنى يىپەك توقۇلمىلارنىڭ نۇسخىلىرى ۋە ئېگەر، ئۈزەڭگە قاتارلىقلارنىڭ شەكلىگە ئاساسەن، مەزكۇر قەبرە تاڭ دەۋرىگە تەۋە دەپ قارالدى㉙. 1 - نومۇرلۇق قەبرىدىن

چىققان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى 2 - نومۇرلۇق قەبرىنىڭكىگە پۈتۈنلەي ئوخشاش دېگىلى بولمايدۇ. 1 - نومۇرلۇق قەبرىدىن چىققان جەسەتنىڭ ئۈچىسىدىكى كىيىمىنى پەرق ئەتكىلى بولىدۇ. ئۇ ئۇستىگە زەرياپ جىيەكلىك سىرىق شايى چاپان (ئەستىرى پاختا رەخت) كىيگەن بولۇپ، مەيدىسىگە توغرا كېلىدىغان يېرى چىرىپ كەتكەن؛ چاپاننىڭ ئىچىگە ئاق پاختا رەخت كۆڭلەك (ئۇستى قىسمى چىرىگەن، بەل قىسمىغا ئۇششاق قاتلاق چىقىرىلغان، تۆۋەن تەرىپى ياخشىراق ساقلانغان) كىيگەن؛ تۆۋەن تەرىپىگە ئاق پاختا رەخت ئىشتان (چىرىپ يىرتىلىپ كەتكەن)، پۇتىغا سىرتىغا كەشتىلەپ توقۇلغان يىپەك رەخت قاپلانغان خۇرۇم ئۆتۈك كىيگەن. بۇنىڭدىن باشقا، بۇ قەبرىدىن يا، ئوق، ساداق، ياغاچ ئېگەر، تۆمۇر ئۇزەڭگە قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بايقالدى. يۇەن دەۋرىدە زەرياپنىڭ كۆپ ئىشلەپچىقىرىلغانلىقى ۋە مەزكۇر قەبرىدىن زەرياپ بايقالغانلىقىغا ئاساسەن، بۇ قەبرە يۇەن دەۋرىگە تەۋە دەپ قارالدى ㉚. يۇقىرىدا مىسالغا ئېلىنغىنى ئىككىلا قەبرە بولسىمۇ، ئۇلارغا ھەمدەپنە قىلىنغان ئات، ئات جابدۇقلىرى، جۇملىدىن ئېگەر، ئۇزەڭگە قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، تاڭ ۋە يۇەن دەۋرلىرىدىكى چارۋىچىلىق، جۇملىدىن يىلقا باقمىچىلىقىنىڭ تەرەققىياتىدىن ئۇچۇر بېرىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلارنى يىغىنچاقلىغىنىمىزدا، شىنجاڭ تارىخىي دەۋرگە كىرگەندىن باشلاپ، چارۋىچىلىق ئومۇمىيۈزلۈك تەرەققىي قىلغان، چارۋىچىلىق كۆلىمى كېڭەيگەن، چارۋا - مال تۈرلىرى كۆپەيگەن. بولۇپمۇ چارۋىچىلىق، قاتناش ۋە ھەربىي ئىشلاردا ئالاھىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان يىلقا باقمىچىلىقى ئالاھىدە تەرەققىياتلارغا يۈزلەنگەن. تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدا ياشايدىغان ۋە چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىدىغان قەدىمكى ئاھالىلەر تەبىئىي ئوتلاققا تايىنىپ چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇرغان بولسا، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شەرقىدىكى دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلىدىغان، شەھەرلەشكەن، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا -

سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قەدىمكى ئاھالىلەر ئۆزلىرى تۇرۇۋاتقان جايلارنىڭ تەبىئىي شارائىتىغا ئاساسەن، كىچىكرەك كۆلەمدىكى چارۋىچىلىق ياكى ئائىلىۋى چارۋا - مال باقمىچىلىقى بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، ئوزۇقلىنىش ۋە سودا - تىجارەت ئىشلىرىنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرغان. مانا بۇ ئىككى ئۇسۇل، شىنجاڭنىڭ تارىختىن كېيىنكى دەۋرلەردىكى چارۋىچىلىقىنىڭ گۈللىنىشىدىكى مۇھىم سەۋەبلەردىن ھېسابلىنىدۇ.

2. چارۋا تۇرلىرى

ئىنسانلار چارۋىچىلىقنى ئالدى بىلەن قوي، كالا، قاتارلىق چۆپخور ھايۋانلارنى كۆندۇرۈپ بېقىشتىن باشلىغان. كېيىنچە، ئات، ئۆچكە، تۆگە، ئېشەك، چوشقا قاتارلىقلارنى كۆندۇرۈپ، چارۋا — مال تۇرلىرىنى كۆپەيتكەن ۋە ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ ئوزۇقلۇق، كىيىم - كېچەك، قاتناش قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشنىڭ مەنبەسىگە ئايلاندۇرغان. شىنجاڭدا يۇرگۈزۈلگەن ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ۋە تەكشۈرۈش داۋامىدا، نۇرغۇنلىغان چۆپخور ھايۋانلارنىڭ سۆڭەكلىرى ياكى ئۇلارغا ئالاقىدار مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى (كىيىم - كېچەك ۋە باشقىلار) بايقالدى. گەرچە برونزا دەۋرى، دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرى ۋە تارىخىي دەۋرلەرگە تەۋە قەبرىستانلىق ۋە خارابىلەردىن بايقالغان چۆپخور ھايۋانلارنىڭ سۆڭەكلىرىگە قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ياۋايى ياكى كۆندۇرۈلگەن ھايۋانلارنىڭ سۆڭەكلىرى ئىكەنلىكىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش خىزمىتى ئىشلەنمىگەن بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ سانىدىكىلىرىنىڭ بايقىلىش ئەھۋالى ۋە باشقا يادىكارلىقلار بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، ئۇلارنى كۆندۇرۈلگەن ھايۋانلارنىڭ سۆڭەكلىرى دەپ تونۇشقا بولىدۇ. تۆۋەندە، ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلارغا ئاساسەن، شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان چارۋىچىلىقىدىكى چارۋا - مال تۇرلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ

ئۆتىمىز.

(1) قوي

سۈت ئەمگۈچى ھايۋان، يەنى كۆشىگۈچىلەرنىڭ بىر تۈركۈمى ھېسابلىنىدىغان قوي، ئۇي چارۋىلىرى ئىچىدىكى سانى ئەڭ كۆپ، تارقالغان دائىرىسى بىرقەدەر كەڭ بولغان چارۋا بولۇپ، ئومۇمەن بېشىدا بىر جۈپ مۈڭگۈزى بولىدۇ. ئادەتتە گۆشىنى، سۈتىنى، مېيىنى ۋە يۇڭ، تېرىلىرىنى ئېلىش ئۈچۈن بېقىلىدۇ.

ئېلىمىزدىكى مۇھىم قوي بازىلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدىغان شىنجاڭدا، قوينىڭ كۆندۈرۈپ بېقىلىش تارىخى ئىنتايىن ئۇزۇن بولغان. ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، بۈنىڭدىن 4000 يىل بۇرۇنلا، قوينىڭ كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشى بىلەن مۇناسىۋىتى ناھايىتى زىچ بولغان. قەدىمكى دەۋرلەردە، كىشىلەر قوينىڭ گۆشىنى، سۈتىنى ئۇزلىرىنىڭ ئاساسلىق ئوزۇقلۇق مەنبەسى، يۇڭ - تېرىسىنى كىيىم - كېچەك قاتارلىق تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ مەنبەسى قىلغان. قوينىڭ سۆڭەكلىرى ۋە ئۇنىڭ يۇڭ - تېرىلىرىنى خام ئەشيا قىلغان بۇيۇملار نۇرغۇن خارابە - ئىزلاردىن تېپىلدى. ئۇلار ئاساسەن تۆۋەندىكىچە:

برونزا دەۋرىگە تەۋە قەدىمكى ئىزلاردىن بولغان لوپنۇر كۆلى رايونىدىكى گۇمۇگۇ قەبرىستانلىقى (1 - مەزگىلگە تەۋە قەبرىلەر)㉛، تېببەن دەرياسى ۋادىسىدىكى "كروران گۈزىلى" چىققان قەبرە㉜ ۋە كىچىك مۇرەن قەبرىستانلىقىدىن㉝ قوي يۇڭىدىن توقۇلغان كىيىم - كېچەكلەر، كىگىز قالپاق، قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن ئۆتۈك، قوي ۋە ئۆچكە يۇڭىدىن بېسىلغان كىگىز، قوي سۆڭەكلىرى قاتارلىقلار قېزىۋېلىندى. 1981 - 1982 - يىللىرى، باركۆل ناھىيىسىدىكى نەنۇەن قەبرىستانلىقىدا قېزىلغان 98 قەبرىدىن، باشقا مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن سىرت، ئومۇمەن قوي سۆڭەكلىرى قېزىۋېلىندى㉞. دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىگە تەۋە ئىزلاردىن بولغان خېجىمنىڭ ناھىيىسىدىكى چابخا قەبرىستانلىقلىرىدىن قوينىڭ چىشلىرى

بىلەن سۆڭەكلىرى تېپىلدى ㉟. دەۋرى جابخا مەدەنىيىتىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىگە (بۇنىڭدىن 2600 يىل بۇرۇنقى چاغلار ئەتراپىغا) توغرا كېلىدىغان بەلچىر قەبرىستانلىقىدىن قوي يۇڭى، كىگىز ۋە يۇڭ توقۇلما قاتارلىقلار قېزىۋېلىندى ㊱. جابخا مەدەنىيىتىگە تەۋە بۇگۇر چۇمپاق قەبرىستانلىقىدىن قوينىڭ ئومۇرتقا سۆڭەكلىرى ناھايىتى كۆپ تېپىلدى ㊲. قۇمۇل قارا دۆۋە قەبرىستانلىقىدىن قوي سۆڭەكلىرىدىن باشقا، قوي يۇڭىدا توقۇلغان ھەر خىل رەختلەر ۋە ئاشلانغان قوي تېرىسىدە تىكىلگەن ئۆتۈك ۋە چاپان قاتارلىقلار قېزىۋېلىندى ㊳. ئەمنىيە دەۋرى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 770 - 476 - يىللار) نىڭ ئوتتۇرا، كېيىنكى مەزگىلىگە تەۋە ھېسابلانغان ۋە قۇمۇل يانبۇلاق مەدەنىيىتىنىڭ بىر تېپى ھېسابلانغان خەنچىگۇ قەبرىستانلىقىدىن قوينىڭ باش ۋە باشقا سۆڭەكلىرى، قوي ئوبرازى چۇشۇرۇلگەن مىس بۇيۇم قاتارلىقلار قېزىۋېلىندى㊴. تاشقورغاندىكى شامبابا ㊵ ۋە تۆۋەنكى بەلدىر ㊶ قەبرىستانلىقلىرىدىن قوي سۆڭەكلىرى بايقالدى. مورى ناھىيىسىدىكى سىداۋگۇ خارابىسىدىن قوي سۆڭەكلىرى بايقالدى ㊷. جىمسار ناھىيىسىدىكى شياۋشىگۇ خارابىسىدا يۇرگۈزۈلگەن ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە، غەربىي جۇ — يېغىلىق دەۋرلىرىگە (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 11 - ئەسىردىن 221 - يىلىغىچە) تەۋە مەدەنىيەت قاتلاملىرىدىن قوي سۆڭەكلىرى تېپىلدى ㊸. مىچۇەن ناھىيىسىدىكى داساۋتەن تاش دۆۋىلىك قەبرىلىرىدىن قوي سۆڭەكلىرى قېزىۋېلىندى ㊹. پىچان ناھىيىسىدىكى سۇ بېشى ㊺ ۋە ياڭخى ㊻ قەبرىستانلىقلىرىدىن قوي سۆڭەكلىرى، قوي يۇڭىدىن توقۇلغان ۋە تېرىسىدىن تىكىلگەن كىيىم - كېچەك قاتارلىق بۇيۇملار قېزىۋېلىندى. شىمالىي شىنجاڭدىكى كۆنەس نەسىللىك قوي فېرمىسى قەدىمكى قەبرىستانلىقى ㊼، نىلقا ناھىيىسىدىكى چوڭكۆك ㊽، جىرىنتوقاي ㊾ قەبرىستانلىرىدىن قوي سۆڭەكلىرى قېزىۋېلىندى. چەرچەن ناھىيىسىدىكى زاغۇنلۇق 1 -

نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىن (2 ـ مەزگىلىگە تەۋە قەبرىلەردىن) قوي سۆڭەكلىرى ۋە قوي يۇڭىدىن توقۇلغان رەختلەر، كىگىز، قوي تېرىسى قاتارلىقلار قېزىۋېلىندى ⑩. خەن دەۋرىدىن بۇيانقى خارابە ـ ئىزلاردىن، كېرىيە دەريا‌سى ۋادىسىدىكى يۇمىلاققۇم قەدىمكى شەھىرىدىن ⑪، نىيە خارابىسىدىن ⑫، كروران قەدىمكى شەھىرى ⑬ خارابىسىدىن، لوپنۇر ناھىيىسىدىكى يېڭىپەن قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن ⑭ ۋە باركۆل ناھىيىسىدىكى داخې قەدىمكى شەھىرىدىن ⑮، تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن ⑯ قوي سۆڭەكلىرى تېپىلدى.

(2) كالا

سۈت ئەمگۈچى، تېنى چوڭ، ئاچا تۈياقلىق ھايۋان. بېشىدا بىر جۈپ مۈڭگۈزى، قۇيرۇقىنىڭ ئۇچىدا ئۇزۇن تۈكلىرى بار، كۆشەيدۇ. ئۇ كۆچلۈك بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ. سۈت، گۆشلىرى ئىستېمال قىلىنىدۇ. تېرىسى، تۈكى ۋە سۆڭەكلىرى ئىشلىتىلىدۇ.

كالا ئىنسانلار تەرىپىدىن ئەڭ بۇرۇن قولغا ئۆگىتىلگەن چوڭ تېپتىكى ئوتخور ھايۋانلاردىن بىرى بولۇپ، خېلى ئۇزۇن بېقىلىش تارىخىغا ئىگە. ھازىرغا قەدەر ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىشلارنىڭ نەتىجىسى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، كالا بۇنىڭدىن 4000 يىللارچە مۇقەددەم شىنجاڭدا قولغا ئۆگىتىلىشكە باشلاپ، تەدرىجىي ھالدا ئەجدادلارنىڭ ئاساسلىق ئوزۇقلۇق مەنبەلىرىدىن بىرىگە ئايلانغان. جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، كالا كىشىلەرنىڭ سۈت ۋە گۆشكە بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپلا قالماستىن، يەنە قاتناش ئىشلىرىدا پايدىلىنىدىغان مۇھىم ۋاستىلەردىن بىرىگە ئايلانغان.

كالا كۆندۇرۇلۇپ بېقىلىشقا باشلىغاندىن تارتىپ، قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان ۋە ئۇلارنىڭ ھەر خىل ئېھتىياجلىرىنى قاندۇرغان. جۈملىدىن قەدىمكى دەپنە ئادىتى بويىچە قۇربانلىق قىلىنىپ، قەبرىلەرگە ھەمدەپنە قىلىنغان. تۆۋەندە، قەدىمكى قەبرىستانلىق

ۋە خارابىلەردىكى ئالاقىدار ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلارنى تىلغا ئېلىپ ئۆتىمىز.

لوپنۇر كۆلى رايونىدىكى برونزا دەۋرىگە تەۋە قەبرىستانلىقلاردىن، كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى گۈمۈگۈ قەبرىستانلىقىدىن ئاشلانمىغان كالا تېرىسىدە تىكىلگەن ئۆتۈك بىلەن كەش (ھەمىسى كالا تېرىسى تەتۇر ئۆرۈلۈپ تىكىلگەن)، قاتارلىقلار بايقالدى ⑤⑦؛ تېبەن دەرياسى ۋادىسىدىكى قەبرىدىن بايقالغان "كروران گۈزلى" پۈتىغا كالا تېرىسىدىن ئۆتۈك كىيگەن ⑤⑧؛ كىچىك مۇرەن قەبرىستانلىقىدىن كالا تېرىسى، كالا بېشى (18 - رەقىملىك فوتو سۈرەت) قاتارلىقلار قېزىۋېلىندى ⑤⑨. بارکۆل ناھىيىسىدىكى نەتۈەن قەبرىستانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، كالا سۆڭىكى تېپىلدى ⑥⓪. خېجىڭ ناھىيىسىدىكى چاپخا قەبرىستانلىقلىرىدىن كالا مۈڭگۈزى جام قاتارلىقلار قېزىۋېلىندى ⑥①. قۇمۇلدىكى يانبۇلاق قەبرىستانلىقىدىن كالا سۆڭەكلىرى قېزىۋېلىندى ⑥②. پىچان سۇ بېشى قەبرىستانلىقىدىن كالا سۆڭەكلىرى چىقتى ⑥③. چەرچەن ناھىيىسىدىكى زاغۇنلۇق 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىن كالا سۆڭەكلىرى قېزىۋېلىندى ⑥④. كېرىيە دەرياسى ۋادىسىدىكى يۇمىلاققۇم قەدىمكى شەھىرىدىن كالا سۆڭەكلىرى بايقالدى ⑥⑤. نىيە خارابىسىدىن كالا سۆڭەكلىرى تېپىلدى ⑥⑥. بارکۆل ناھىيىسىدىكى داخې قەدىمكى شەھىرىدىن كالا سۆڭەكلىرى بايقالدى ⑥⑦. يۇقىرىدىكىلەردىن باشقا، موری ناھىيىسىدىكى سىداۋگۇ خارابىسى ⑥⑧، ئۇرۇمچى ئۇلانباي قەدىمكى قەبرىستانلىقى ⑥⑨ قاتارلىقلاردىنمۇ كالا بېشى ۋە سۆڭەكلىرى بايقالدى.

(3) ئات (*Equus caballus*)

ياۋايى ھايۋانلارنى، بولۇپمۇ ئاتنى قولغا ئۆگىتىش ۋە ئۇلاردىن پايدىلىنىش ئىنسانلار تارىخىدىكى ئەڭ مۇھىم ئىشلاردىن بىرى. ئىنسانلار ئاتنى كۆندۈرگەندىن كېيىن، تەبىئەتتىكى ئىنسانلارنى كونترول قىلىشىدىن دەسلەپكى قەدەمدە ئازاد بولدى

دېيىشكە بولىدۇ.

ئات توم تۇياقلىقلارغا مەنسۇپ سۈت ئەمگۈچى يىرتىك ھايۋان بولۇپ، ئىنسانلار تەرىپىدىن ئەڭ دەسلەپ قولغا ئۆگىتىلگەن ھايۋانلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەرنىڭ نەتىجىسى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، شىنجاڭدا مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 2000 ~ 1000 - يىللار ئارىلىقىدا، ئات كۆندۈرۈلۈپ بېقىلغان. شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆي ئاتلىرى ئەڭ ئاۋۋال بارلىققا كەلگەن بولۇپ، كۆندۈرۈلۈشى ئىت ۋە كالىدىن كېيىن ھېسابلىنىدۇ ⑦⓪.

ئاتنىڭ كۆندۈرۈلۈپ كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغانلىقى ئېنىق. ئاتنى قولغا ئۆگەتكەندىن كېيىن، قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى ۋە ھۈنىرىنى ئىشقا سېلىپ ئېگەر، يۈگەن، ئېغىزدۇرۇق، ئۈزەڭگىلەرنى كەشىپ قىلىدۇ. ئات ئەينى چاغدىكى ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋە قاتناش ۋاسىتىسى بولغاچقا، ئۆز زامانىسىدىكى ئاھالىلەر ئاتقا مىنىپ ئوۋ ئوۋلاپ، پادا بېقىپ، جەڭ قىلىپلا قالماي، يەنە ئاتقا مىنىپ ياكى كېيىنچە ئات ھارۋىلىرى ئارقىلىق باشقا جايلارغا بېرىپ، ھەر خىل پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارغان. ئات چارۋىچىلىقتا كەم بولسا بولمايدۇ شۇنداقلا دېھقانچىلىق ۋە قاتناش ئىشلىرىدىمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن قەدىمكى ئەجدادلار بۇرۇندىن تارتىپلا ئاتنى ئىنتايىن ئۇلۇغلاپ كەلگەن. يەنە بىر تەرەپتىن ئات باشقا ھايۋانلارغا قارىغاندا ھەقمەتەن كۈچلۈك ۋە ئەقىللىق بولغاچقا، قەدىمكى ئەجدادلار ئاتنى ئۆزلىرىنىڭ قانىتى ھېسابلىغان. شۇڭا، قەدىمكى دەۋرلەردە كىشىلەر ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ مىنىدىغان ئېتىنىمۇ قوشۇپ بىرگە دەپنە قىلىدىغان ئادەت شەكىللەنگەن. ئات ئەڭ بۇرۇن كۆندۈرۈلگەن رايونلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدىغان شىنجاڭدىمۇ ئاتنى قۇربانلىق قىلىپ دەپنە قىلىش ئادىتى بولغان. نۇرغۇنلىغان

ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار بۇنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. تۆۋەندە ئالاقىدار ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلارنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

1981 ~ 1982 - يىللىرى باركۆل ناھىيىسىدىكى نەۋەن قەبرىستانلىقىدا قېزىلغان 98 قەبرىدىن ئاتنىڭ سۆڭىكىلىرى تېپىلدى ⑦①. خېجىڭ ناھىيىسىدىكى چابخا قەبرىستانلىقلىرىدىن قېزىۋېلىنغان ھەمدەپنە بۇيۇملار ئىچىدە، ئاتنىڭ بېشى، تۇيىقى، چىشى، ئېگەر - جابدۇق ۋە ئېغىزدۇرۇق قاتارلىقلاردىن خېلى بار. بولۇپمۇ 1- نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى قەبرىلەر ئەتراپىغا ئاتنىڭ بېشى كۆمۈلگەن ئازگاللار تارقالغان بولۇپ، بۇ ئازگاللارنىڭ بەزىلىرىگە بىر ئاتنىڭ بېشى كۆمۈلگەن بولسا، بەزىلىرىگە ئىككىسى كۆمۈلگەن. كۆپىنچە ئازگاللارغا ئاتنىڭ ئېغىزكتىن ئىككىگە ئايرىلغان باش سۆڭىكى قويۇلغان، پەقەت ئاز ساندىكى قەبرىلەرگىلا يا تۇز، يا يانچە قويۇلغان ئاتنىڭ بېشى كۆمۈلگەن. ئات بېشىنىڭ ئىككى يېنى ياكى ئۇستىگە ئاتنىڭ پاچىقى قويۇلغان. كۆپ ھاللاردا بىر باش ئىككى پۇت، بىر باش بىر پۇت، بىر باش ئۇچ پۇت ۋە بىر باش تۆت پۇت كۆمۈلگەن، قىسمەن ئازگاللارغا ئاتنىڭ بېشى ياكى ئاتنىڭ بېشى بىلەن تۇيىقى دەپنە قىلىنغان ⑦②. خېجىڭ ناھىيىسىدىكى بەلچىر قەبرىستانلىقىدىكى قەبرىلەردىن ئاتنىڭ ئۇمۇرتقا سۆڭىكى، قۇۋۇرغىسى ۋە تۇيىقى تېپىلدى ⑦③. قۇمۇلدىكى يانبۇلاق ۋە خەنچىگۇ قەبرىستانلىقلىرىدىن ئاتنىڭ بېشى قېزىۋېلىندى ⑦④.

پىچان ناھىيىسىدىكى سۇ بېشى ۋە ياڭخې قەبرىستانلىقلىرىدىن ئاتنىڭ سۆڭىكى بىلەن ئېگەر - جابدۇقى تېپىلدى ⑦⑤. 1983 — 1984 - يىللىرى، ئۇلانباي قەبرىستانلىقىدا قۇتقۇزۇش خاراكتېرىدە 46 قەبرە قېزىلدى. بۇ قەبرىلەردىكى ھەمدەپنە بۇيۇملار ئانچە كۆپ بولمىسىمۇ، ئەمما قەبرىلەرنىڭ 1/3 قىسمىغا ھايۋانلارنىڭ سۆڭىكىلىرى دەپنە قىلىنغان، بولۇپمۇ بەزى قەبرىلەرگە پۈتۈن ئات دەپنە قىلىنىشتىن سىرت، كۆپىنچە قەبرىلەرگە ئاتنىڭ بېشى ۋە تۇيىقى ھەمدەپنە قىلىنغان ⑦⑥.

جىمسار ناھىيىسىدىكى شياۋشىگۇ خارابىسىدىن ئاتنىڭ سۆڭىكى تېپىلدى ⑦⑦. 1976 — 1977 - يىللىرى ئالغۇي جىلغىسىدىكى قەبرىلەردىن ئاتنىڭ سۆڭەكلىرى قېزىۋېلىندى ⑦⑧. مۇرى ناھىيىسىدىكى سىداۋگۇ خارابىسىدىن ئاتنىڭسۆڭىكىتېپىلدى⑦⑨. 1993 - يىلىدىن بۇيان كېرىيە دەريا ۋادىسىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە، يۇمىلاققۇم قەدىمكى شەھەر خارابىسىدىن ئاتنىڭ سۆڭەكلىرى قېزىۋېلىندى ⑧⓪. 1985 - يىللىدىن بۇيان، چەرچەن ناھىيىسىدىكى زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا ئاتنىڭ سۆڭىكى بىلەن قامچا قاتارلىق بۇيۇملار تېپىلدى ⑧①. لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەبرىستانلىقىدا ئاتنىڭ سۆڭىكىدىن باشقا، ئات كۆمۈلگەن ئازگالدىن ئىككىسى بايقالغان بولۇپ، ھەربىرسىگە بىردىن ئات كۆمۈلگەن. 1 - نومۇرلۇق ئات كۆمۈلگەن ئازگالنىڭ يەر قاتلىمى شورتاڭ بولغاچقا، ئازگالنىڭ تۈزۈلۈشى ئانچە ياخشى بولمىسىمۇ، بىراق ئىچىدىكى قۇربانلىق قىلىنغان ئات بىرقەدەر ياخشى ساقلىنىپ قالغان. بۇ ئات پۈتۈنلەي چېرىپ كەتمىگەچكە، تېرىسى بىلەن مويلىرىمۇ ساقلىنىپ قالغان. ئات رەڭگى سېرىق بولۇپ، پېشانىسىگە ئىككى تال پەي قىستۇرۇلغان. دەپنە قىلىغاندا، بېشىنى شەرققە، يۈزىنى غەربكە قارىتىپ، يانچە ياتقۇزۇپ، ئۇستىگە قومۇش بىلەن دەرەخ شاخلىرىنى يايقان. ئىككىنچى نومۇرلۇق ئازگال ئۆلچەمسىز بولۇپ، ئاستىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 241 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 140 — 198 سانتىمېتىر، چوڭقۇرلۇقى 110 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئازگال ئىچىگە دەپنە قىلىنغان ئات بىرقەدەر مۇكەممەل ساقلانغان بولۇپ، ئۇستىگە دەرەخ شاخلىرى يېپىلغان. ئاتنىڭ تېرە ۋە مويلىرى ئاساسەن ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، مويىنىڭ رەڭگى سېرىق كەلگەن. دەپنە قىلىش شەكلىگە كەلسەك، ئات يانچە ياتقۇزۇلۇپ، بېشى شىمالغا، يۈزى غەربكە قارىتىلغان. ئاتنىڭ بوينى ۋە قۇيرۇقىغا يۇڭ يىپ چىگىلگەن. بۇنىڭدىن باشقا، ئاتنىڭ ئۇستىدە ئېگەر - جابدۇق قاتارلىقلار بار ⑧②. 1993 — 1994

- يىللىرى تۇرپاندىكى يارغول قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىشتا، غولىنىڭ شىمالىدىن دائىرىسى تەخمىنەن 0.8 كىلومېتىر كېلىدىغان بىر قەبرىستانلىق بايقالدى. بۇ 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتا قېزىلىپ تازىلانغان 55 قەبرىنىڭ كۆپىنچىسىدىن قۇربانلىق قىلىنغان ئاتلار (19 - رەسىم فوتو سۈرەت) كۆمۈلگەن ئازگاللار بايقالدى. قۇربانلىق قىلىنغان ئاتلارنىڭ كۆمۈلۈش ئورنى تۆت خىل بولۇپ، بىرىنچى خىلى، ئات قەبرە ئىگىسى بىلەن بىرلىكتە دەپنە قىلىنغان. ئىككىنچى خىلى، قەبرە ئەتراپىغا كۆمۈلگەن. ئۈچىنچى خىلى، قەبرىگاھلىقتىكى قورشاۋ تامىنىڭ سىرتىدىكى ئازگاللارغا قۇربانلىق قىلىنغان ئاتتىن جەمئىي 50 ى كۆمۈلگەن. تۆتىنچى خىلى، قورشاۋ تامىنىڭ ئىچىدىكى ئىككى ئازگالغا جەمئىي تۆت ئات كۆمۈلگەن. ئازگاللارنىڭ شەكلى يۇمىلاق، سوقىچاق ۋە چاسا شەكىلنى ئاساس قىلغان. ئاتلارنى دەپنە قىلىش ئۇسۇلى ئىككى خىل بولۇپ، پۈتۈن كۆمۈش بىلەن پارچىلاپ قالايمىقان تاشلاپ كۆمۈشتىن ئىبارەت. بولۇپمۇ پۈتۈن ئات كۆمۈلگەن ئازگاللار ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. پۈتۈن ئات كۆمۈلگەن ئازگاللارنىڭ ئېغىزى كۆپىنچە يۇمىلاق بولۇپ، ئەڭ چوڭىنىڭ دىئامېتىرى 2 مېتىر ئەتراپىدا، ئەڭ كىچىكىنىڭ 1 مېتىر ئەتراپىدا. كۆپىنچە ئىككى ئات بىرلىكتە دەپنە قىلىنغان. ئومۇمەن ئاتلارنىڭ گەۋدىسى تۈز ياكى پۈكلەنگەن ھالەتتە ئازگال ئوتتۇرىسىغا قويۇلغان. ئاتنىڭ بېشى يا پۈكلەنگەن، يا تېنىنىڭ ئاستىغا بېسىلغان ھالەتتە قويۇلغان، تۆت پۇتى تېنى تەرەپكە تاشلاپ قويۇلغان. بۇ ئازگاللارنىڭ 38% چىسىگە بىردىن ئات دەپنە قىلىنغان بولسا، قالغان 62% گە ئىككىدىن تۆتكىچە ئات بىرلىكتە دەپنە قىلىنغان. ئاتلارنى دەپنە قىلغاندا، شەرقتىن غەربكە ياكى جەنۇبتىن شىمالغا قارىتىپ رەت بويىچە تىزىپ ياتقۇزۇلغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە، ئۇستى - ئۇستىگە بېسىپ كۆمۈلگەنلىرىمۇ بار ⑧3.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغانلاردىن باشقا، يەنە تاشقورغاندىكى تۆۋەنكى بەلدىر قەبرىستانلىقى، ئالتايدىكى شەمىرشەك قەبرىستانلىقى، نىلقىدىكى چوڭكۆك ۋە جىرىنتوقاي قەبرىستانلىقلىرى، ئۇرۇمچى تۈز كۆلدىكى قەبرە، نىيە خارابىسى، كۇرۇان قەدىمكى شەھىرى خارابىسى، ئەندىر خارابىسى، داخىي قەدىمكى شەھىرى خارابىسى قاتارلىق ئورۇنلاردىن ئاتنىڭ سۆڭەكلىرى بىلەن ئېگەر - جابدۇقى قاتارلىقلار تېپىلدى. ئاستانە قەبرىستانلىقىدىن، لايدا ياسالغان ئات بىلەن ياغاچتىن ئويۇلغان ئاتلار تېپىلدى. دېمەك، بۇ بايقاشلار ئاتنىڭ قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

(4) ئۆچكە

ئۆچكە سۈت ئەمگۈچى ھايۋان، مۇڭگۈزىنىڭ تۈۋى قىسمى ئۇچبۇرجەك، ئۇچى ئارقىغا قايرىلغان بولىدۇ. پۇتلىرى كۈچلۈك بولۇپ، سەكرەشكە ماھىر كېلىدۇ. تۈكلىرى تۈز بولىدۇ. ئەركىكى ساقاللىق كېلىدۇ. تېرىسىدىن خۇرۇم ئىشلىگىلى ۋە كىيىم تىككىلى بولىدۇ. گۆشى ۋە سۈتى ئىستېمال قىلىنىدۇ.

شىنجاڭدا ئىشلەنگەن ئارخېئولوگىيىلىك خىزمەتلەر داۋامىدىكى ئالاقىدار بايقاشلار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت.

لوپنۇر كۆلى رايونى كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى گۈمۈگۈ قەبرىستانلىقىدىن ئۆچكە سۆڭەكلىرى قېزىۋېلىندى ⑧④. پىچان ناھىيىسىدىكى سۇ بېشى ⑧⑤ ياڭخى ⑧⑥ قەبرىستانلىقلىرىدىن ئۆچكە سۆڭەكلىرى چىقتى. چەرچەن زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن ئۆچكە سۆڭەكلىرى قېزىۋېلىندى ⑧⑦. تاشقورغاندىكى تۆۋەنكى بەلدىر قەبرىستانلىقىدىن ئۆچكە سۆڭەكلىرى بايقالدى ⑧⑧.

يۇقىرىدا مىسالغا ئېلىنغانلار ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش قىسقىچە دوكلاتلىرىدىكى مەلۇماتلار بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ئۆچكە سۆڭەكلىرى بايقالغان خارابە - ئىزلار يۇقىرىدىكىلەر بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. چۈنكى نۇرغۇن ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش

قىسقىچە دوكلاتلىرىدا، قوي ۋە ئۆچكە سۆڭەكلىرى ئايرىلماي، قوي سۆڭەكلىرى بايقالدى دەپلا كۆرسىتىلگەن.

(5) تۆگە

سۈت ئەمگۈچى ۋە كۆشەيدىغان ھايۋان، تېنى ئېگىز ۋە چوڭ بولۇپ، دۈمبىسىدە لوككىسى بار. ئادەتتە لوككىسىغا ئاساسەن بىر لوككىلىق (Camelus dromedarius) ۋە قوش لوككىلىق (C.bacerianus) دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. تۆگىنىڭ تاپىنى تەكشى ۋە ياپىلاق بولۇپ، قۇملۇقتا مېڭىشقا ماس كېلىدۇ. كۆز قاپىقى قوش كەلگەچكە، بوراندىن قورقمايدۇ. چۆل ھايۋىنى ھېسابلىنىدىغان تۆگىنىڭ ئاچارچىلىق، ئۇسسۇزلۇققا بەرداشلىق بېرىش ئىقتىدارى ناھايىتى كۈچلۈك بولۇپلا قالماي، بەلكى پۇراش سېزىمىمۇ ئۆتكۈر بولغاچقا، يىراقتىكى سۇ مەنبەسىنى تاپالايدۇ، ھەمدە بوران چىقىدىغانلىقىنى ئالدىن سېزەلەيدۇ. تۆگىنىڭ 20 نەچچە كۈن سۇ ئىچمىسىمۇ، ئۇسسۇزلۇققا چىدىيالايدىغان، ئاچچىق تۇزلۇق سۇلارنى ئىچەلەيدىغان ئالاھىدىلىكى بولغاچقا، قۇرغاق ۋە يېرىم قۇرغاق رايونلاردا ياشىيالايدۇ. بۇ چۆل ھايۋىنىنى كىشىلەر مىنىشكە ئىشلىتىپلا قالماستىن، يەنە يۈك توشۇشقىمۇ ئىشلىتىدۇ. قۇملۇقتىكى مۇھىم قاتناش قورالى ھېسابلىنىدىغان تۆگە، شىنجاڭ تەۋەسىدە خېلى بۇرۇنلا قولغا ئۆگىتىلگەن، ھەمدە ئاساسىي جەھەتتىن لوپنۇر رايونى، ئالتۇنتاغنىڭ شىمالىي باغرى، تەكلىماكان چۆللۈكى، قۇرۇقتاغ قاتارلىق جايلارغا تارقالغان بولۇپ، شىنجاڭنىڭ يەنە بىر خىل چوڭ تېپتىكى ئۆي چارۋىسى ھېسابلىنىدۇ. تۆۋەندە، ھازىرغا قەدەر مەلۇم بولغان تۆگىگە ئالاقىدار بايقاشلارنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

توقسۇن ناھىيىسى تەۋەسىدىكى يېڭىيايلاق قەبرىستانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، توققۇز قەبرە ئىچىدىن تۆگە تېزىكى بايقالدى (89). جىمسار ناھىيىسىدىكى شياۋشىگۇ خارابىسىنىڭ مەدەنىيەت قاتلىمىدىن تۆگە سۆڭىكى تېپىلدى (90). تۇرپاندىكى

يارغول قەدىمكى شەھىرىنىڭ غولىنىڭ شىمالىدىكى 1 - نومۇرلۇق تەكشى تۆپلىكتىكى قەبرىستانلىقتىن، قۇربانلىق قىلىنغان تۆگىلەر كۆمۈلگەن ئازگاللار بايقالدى. ئازگاللار ئىچىدىن، ئۆلتۈرۈپ پارچىلىغاندىن كېيىن قالايمىقان تاشلاپ كۆمگەن تۆگە سۆڭەكلىرىدىن باشقا، يەنە پۈتۈن كۆمۈلگەن تۆگىدىن (20 - رەتلىك فوتو سۈرىتى) ئوچى تېپىلدى. تۆگە كۆمۈلگەن ئازگالنىڭ تۈزۈلۈشى ئات كۆمۈلگەن ئازگاللارنىكىگە ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ، ئازگال ئىچىگە دەپنە قىلىنغان تۆگە شەرقتىن غەربكە قارىتىپ ياتقۇزۇلۇپ، تۆت پۈتى ئازگالنىڭ جەنۇبىغا قويۇلغان. بۇنىڭدىن باشقا، تۆگىنىڭ بوينى بۇرىلىپ، بېشى ئازگالنىڭ شىمالىغا قارىتىلغان ⑨①. يۇمىلاققۇم قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدىن يېغىۋالغان ھايۋانلارنىڭ سۆڭەكلىرى ئىچىدە، تۆگىنىڭ سۆڭىكى خېلى زور مىقدارنى ئىگىلەيدۇ ⑨②. كروران قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدىكى L.A.VI.ii نومۇرلۇق ئېخلەت دۆۋىسىدىن زور مىقداردا تۆگە سۆڭەكلىرى تېپىلغان⑨③. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، يەنە نىيە خارابىسى ⑨④ ۋە باركۆل ناھىيىسىدىكى داخې قەدىمكى شەھىرى خارابىسى ⑨⑤ قاتارلىق جايلاردىنمۇ تۆگە سۆڭىكى بايقالغان.

(6) ئېشەك (Equus asinus)

ئېشەك ئاساسەن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شەرقىگە تارقالغان بولۇپ، قەدىمدىن تارتىپلا مۇشۇ رايوندا تىرىكچىلىك قىلىپ كەلگەن خەلقلەرنىڭ دېھقانچىلىق ۋە قاتناش ئىشلىرىدا تايىنىدىغان مۇھىم چارۋىلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئېشەك سۈت ئەمگۈچى ھايۋانلار تىپىگە تەۋە بولۇپ، شەكلى ئاتقا ئوخشايدۇ، ئەمما ئاتتىن كىچىكرەك. ئۇنىڭ بېشى يوغان، قۇلىقى ئۇزۇن، پاچاقلىرى ئىنچىكە، مەيدىسى تارراق كېلىپ، قۇيرۇقىدا تۈكلىرى بولمىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئېشەك ئۇزۇن قۇيرۇقلۇق ھايۋانلارغا نىسبەتەن چىداملىق، كېسەلگە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى كۈچلۈك، ئۆمرى ئاتتىن ئۇزۇن بولۇپ، ناھايىتى جاھىل كېلىدۇ. ئېشەكنى بېقىش بىرقەدەر ئاسان بولغاچقا،

ئادەتتە كىشىلەر ئۇنى مىنىش ۋە يۈك توشۇش قاتارلىق ئىشلاردا ئىشلىتىش ئۈچۈن ئۆيدە باقىدۇ.

تۆۋەندە، ئالاقىدار ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلارنى تىلغا ئېلىپ ئۆتىمىز.

كېرىيە دەريا‌سى ۋادىسىدىكى يۇمىلاققۇم قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدىن ئېشەك سۆڭىكلىرى تېپىلدى ⑯. كرۇران قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدىكى L.A.VI.ii نومۇرلۇق ئەخلەت دۆۋىسىدىنمۇ خېلى كۆپ ئېشەك سۆڭىكى بايقالدى ⑰. بۇ، «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دىكى: "پىشامشان بەگلىكى — ئەسلىي نامى كرۇران ..... ئات، ئېشەك، تۆگە كۆپ" دېگەن خاتىرىنى دەلىللەيدۇ.

ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلاردىن سىرت، خەنزۇچە تارىخنامىلەردىمۇ ئالاقىدار خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. مەسىلەن، «كېيىنكى خەننامە. گېك گۇڭنىك تەرجىمھالى» دا: "ئۇلار لۇكچۇندە توپلىنىپ قوشقا زەربە بەردى ۋە يارغول شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ..... 37 مىڭ تۆگە، ئېشەك، يىلقا، كالا، قوي ئولجا ئالدى" ⑱ دېيىلگەن بولۇپ، خەن دەۋرىدە، قوشلارنىڭ چارۋىچىلىقىدا ئېشەكنىڭ مۇھىم سالماقنى ئىگىلەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

(7) چوشقا (Sus scrofa domestica)

چوشقا سۈت ئەمگۈچىلەر تىپىگە تەۋە ھايۋان بولۇپ، بۇرنى، ئاغزى ۋە تۇمشۇقى ئۇزۇنچاق، كۆزى كىچىك، قۇلىقى چوڭ، پۇتى قىسقا، تېنى سىمىز كېلىدۇ. ئۇنىڭ گۆشى ئىستېمال قىلىنىدۇ، تېرىسىدىن ۋە مويىدىن تۇرمۇشقا كېرەكلىك مەھسۇلاتلار ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىكى ئىزوتوپلاردىن پايدىلىنىپ، يەنى رادىئوئاكتىپلىق كاربون ئىزوتوپلىق دەۋرگە ئايرىش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئېنىقلانغان كاربون 14 دەۋر سانلىق مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، چوشقىنىڭ ئېلىمىزدە بېقىلىشى ئاز دېگەندە 6080～5600 يىللىق تارىخقا ئىگە ⑲. شىنجاڭدا

ئىشلەنگەن ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىش خىزمىتى داۋامىدا، قەدىمكى خارابىلەردىن چوشقا سۆڭەكلىرى بايقالدى. مەسىلەن، 1993 - يىلىدىن بۇيان، كېرىيە دەريالىق ۋادىسىدا يۈرگۈزۈلگەن ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىشتا، يۇمىلاققۇم قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدىن قوي، كالا، تۆگە، ئات، ئېشەك، ئىت سۆڭەكلىرىدىن باشقا، يەنە ئاز مىقداردا چوشقا سۆڭىكىمۇ بايقالدى[100]. بىراق، بىرنچىدىن، غەربىي خەن دەۋرىگە تەۋە دەپ تونۇلۇۋاتقان يۇمىلاققۇم شەھىرى خارابىسىدىن تېپىلغان چوشقا سۆڭىكى ناھايىتى ئاز بولۇپ، ئوخشاش دەۋرگە ياكى دەۋرى ئۇنىڭ دەۋرى ئەتراپىغا توغرا كېلىدىغان باشقا خارابە - ئىزلاردىن چوشقا سۆڭىكى بايقالمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، تېپىلغان سۆڭەكلەر ياۋا چوشقىنىڭ ياكى ئۆي چوشقىسىنىڭ ئىسكېلىتىكى تەكشۈرۈپ ئېنىقلانمىدى. ئىككىنچىدىن، قەدىمكى ئىزلاردىن قوي، كالا تېرىلىرىدىن ئىشلەنگەن تۇرمۇش بۇيۇملىرى خېلى كۆپ تېپىلغاندەك، چوشقا تېرىسىدىن ئىشلەنگەن بۇيۇملار تېپىلغىنى يوق، بەلكى ھازىرغىچە بىرمۇ تېپىلمىدى دېگىلى بولمىدۇ. شۇڭا، يۇمىلاققۇم قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدىن بايقالغان چوشقا سۆڭەكلىرى ياۋا چوشقىنىڭكى بولۇش ئېھتىمالى ناھايىتى چوڭ.

يۇقىرىقىدەك باشقا، 1973 - يىلى تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 197 - نومۇرلۇق قەبرىدىن ئۈچ تال چوشقا سۆڭىكى چىقتى. بۇ قەبرىنىڭ دەۋرى چۈ جەمەتى قۇرغان قوچۇخانلىقى زامانىسىغا (مىلادىيە 500 — 640 - يىللار) توغرا كېلىدۇ[101]. 1960 — يىلى، تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 336 - نومۇرلۇق قەبرىدىن كىچىك چوشقا ھەيكىلى (لاي قورچاق، بۇزۇلغان، نومۇرى 60TAM336:130 <2—1>) قېزىۋېلىندى[102]. بۇ قەبرىنىڭ دەۋرى تاڭ سۇلالىسى تەسىس قىلغان غەربىي ئايماق زامانىسىغا (مىلادىيە 640 - يىلىدىن مىلادىيە 8 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغچە) توغرا كېلىدۇ. يۇقىرىدىكىلەردىن سىرت، چوشقىغا ئالاقىدار

ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلارمۇ بولۇپ، 1960 - يىلى، تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 325 - نومۇرلۇق قەبرىدىن چوشقا بېشى گۈللۈك كىمخاب [103] (جەسەتنىڭ چۈمبىلى قىلىنغان)، 1972 - يىلى، 216 - نومۇرلۇق قەبرىدىن ئادەم گەۋدىلىك، چوشقا باشلىق رەڭدار لاي ھەيكەل [104] (جەسەتنىڭ مۆچىلىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ) قېزىۋېلىندى. بىراق، ھەر ئىككى چوشقا بېشى جاۋغىيىدىن ھىڭگاك چىشلىرى سىرتىغا چىقىپ تۇرغان ھالەتتە تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، ياۋا چوشقا ئوبرازىنى كۆرسىتىدۇ. دېمەك، چەكلىك ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشقا، يەنى تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشقا ئاساسلانغاندا، چوشقا شىنجاڭدا ئەڭ كېيىن دېگەندىمۇ مىلادىيە 6 - ئەسىردىن بۇرۇن بېقىلغان بولۇشى مۇمكىن.

خۇلاسە: قەدىمكى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنىڭ ئەڭ مۇھىم فورماتسىيىلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدىغان چارۋىچىلىق، قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىدا، ئەڭ كېيىن دېگەندىمۇ يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە بارلىققا كەلگەن. برونزا دەۋرى ۋە دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرلىرىدە زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن. شىنجاڭ تارىخىي دەۋرگە كىرگەندىن باشلاپ، چارۋىچىلىق ئومۇمىيۈزلۈك تەرەققىي قىلغان، كۆلىمىمۇ كېڭەيگەن، چارۋا تۈرلىرى كۆپەيگەن. قىسقىسى، شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلەر ئەقىل - پاراسىتىنى جارى قىلىپ، تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ، يەرگە بېقىپ ئىش كۆرگەن ياكى ئۆزلىرى ياشىغان جايلارنىڭ جۇغراپىيىلىك مۇھىتى، تەبىئىي شارائىتى، سۇيى قاتارلىقلارغا يارىشا تەدبىر بەلگىلىگەن ۋە ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇلار چارۋىچىلىققا باب كېلىدىغان رايونلاردا، چارۋىچىلىقنى كەڭ كۆلەملەشتۈرگەن، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىققا باب كېلىدىغان جايلاردا، چارۋىچىلىقنى مۇۋاپىق دەرىجىدە يولغا قويغان، دېھقانچىلىققا مۇۋاپىق بولغان بوستانلىقلاردا بولسا، ئائىلىۋى مال

باقمىچىلىقى بىلەنمۇ شۇغۇللانغان. بۇ خىل چارۋىچىلىق ۋە باقمىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى تا ھازىرغىچە داۋام قىلىپ كەلمەكتە.

ئىزاھلار:

① غۇربىن تۆڭگۈت: موڭغۇل تىلى بولۇپ، "ئۇچ تال چىغىرتماق" دېگەن مەنىدە. بۇ ئاتالغۇ كەڭ مەنىدە "چۆل- جەزىرە" دېگەننى بىلدۈرىدۇ. ئۇيغۇرلاردا بۇ نامنىڭ تەلەپپۇزى بۇزۇلۇپ، "قۇربان توڭغۇت" بولۇپ قالغان.

② ۋاڭ بو، ۋاڭ لىنشەن تۈزگەن: «جۇڭگو ئالتاي تېغى ئوتلىقى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت- فوتو نەشرىياتى، 1996 - يىل.

③④⑤⑥⑦ شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «كۆنچى دەريا‌سى ۋادىسىدىكى گۈمۈگۈ قەبرىلىرىنى قېزىش ۋە دەسلەپكى تەتقىقات» ، «شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە خىزمىتىدىكى يېڭى ھاسىلاتلار» (1979 - 1989) ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىل.

⑧ مۇشۇنىڭ: «كروران قەدىمكى جەسىتىنىڭ بايقىلىشى ۋە تەتقىقات» ، مۇشۇنىڭ، جاڭ پىڭ تۈزگەن: «كروران مەدەنىيىتى تەتقىقاتى ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىل.

⑨⑩ «شىنجاڭ چارقىلىق لوپنۇر كۆلى رايونىدىكى كىچىك مۇرەن قەبرىستانلىقى» ، «جۇڭگو مەدەنىيەت يادىكارلىقى گېزىتى» نىڭ 2005 - يىل 4 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىكى سانى، 6 - بەت؛ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «2002- يىلى كىچىك مۇرەن قەبرىستانلىقىنى تەكشۈرۈش ۋە قېزىشتىن دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى» 2003 - يىل 2 - سان.

⑪⑫⑬ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «شىنجاڭ چاپخا -- چوڭ تېپتىكى ئۇرۇقداشلىق قەبرىستانلىقلىرىنى قېزىشتىن دوكلات» ، شەرق نەشرىياتى، 1999- يىل.

⑭ ش ئۇ ئا ر مەدەنىيەت نازارىتى مەدەنىيەت يادىكارلىقى

باشقارمىسى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكۇلتېتى مەدەنىيەت يادىكارلىقى — مۇزىي كادىرلىرىنى مەخسۇس تەربىيىلەش سىنىپى: «قۇمۇلدىكى يانبۇلاق قەبرىستانلىقىنى قېزىشتىن دوكلات»، «ئارخېئولوگىيە ئىلمىي ژۇرنىلى» 1989 - يىل 3 - سان؛ چېن گې: «يانبۇلاق مەدەنىيىتى ھەققىدە تولۇقلىما»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1999 - يىل 1 - سان.

⑧⑮⑮⑥③④⑤⑧⑤ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى، تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى: «پىچان سۇ بېشى قەبرىستانلىقلىرىدىن 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1993 — يىل 4 - سان؛ «شىنجاڭ سۇ بېشى قەبرىستانلىقلىرىدىن 3 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىق»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1994 - يىل 2 - سان.

⑨④⑥⑧ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى، تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئىدارىسى: «پىچان ناھىيىسىدىكى ياڭخى 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات»، «پىچان ناھىيىسىدىكى ياڭخې 2 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات»، «پىچان ناھىيىسىدىكى ياڭخې 3 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 2004 - يىل 1 - سان.

⑩⑤⑥④⑧①⑦ ش ئۇ ئا ر مۇزىي، بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى، چەرچەن ناھىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى: «شىنجاڭ چەرچەن زاغۇنلۇق 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىنى قېزىشتىن دوكلات»، «ئارخېئولوگىيە ئىلمىي ژۇرنىلى» 2003 - يىل 1 - سان.

⑪⑩ شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «پامىر ئېگىزلىكىدىكى قەدىمكى قەبرىلەرنى قېزىشتىن دوكلات»، «ئارخېئولوگىيە ئىلمىي ژۇرنىلى» 1981 - يىل 2 - سان.

⑫④①⑧ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «تاشقورغان ناھىيىسىدىكى تۆۋەنكى بەلدىر قەبرىستانلىقىنى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتىن دوكلات»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 2004 - يىل 3 - سان.

⑬ شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات

ئورنى: «شەرشەكتكى قەدىمكى قەبرىلەرنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1981 - يىل 1 - سان.

(48)(14) شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «نىلقا ناھىيىسىدىكى چوڭكۆك 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىنى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتىن دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 2002 - يىل 3 - 4 - قوشما سان.

(49)(15) شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «ئىلى ئوبلاستى نىلقا ناھىيىسىدىكى جىرىنتوقاي قەبرىستانلىقىنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 2004 - يىل 3 - سان.

(16) شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى تۈزگەن: «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىنىڭ 30 يىلى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىل 6 — 7 - بەتلەر.

(17) «خەننامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» (ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 - يىل.

(47)(18) شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «شىنجاڭ كۆنەس نەسىللىك قوي فېرمىسىدىن بايقالغان تاش ساندۇقلۇق قەبرىلەر» ، «ئارخېئولوگىيە ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقى» 1985 - يىل 2 - سان.

(19) ئىلى ئوبلاستلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى: «مۇڭغۇلكۆرە ناھىيىسىدىكى قاراسۇ قەبرىلىرىنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 2002 - يىل 1 - 2 - قوشما سان.

(96)(92)(80)(65)(51)(20) [100] شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى بىلەن فرانسىيە پەن تەتقىقات مەركىزى 315 - ئورنىنىڭ جۇڭگو - فرانسىيە كېرىيە دەريالىق ئارخېئولوگىيە ئەترىتى: «شىنجاڭ كېرىيە دەريالىق ۋادىسىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتىن ئومۇمىي بايان» ، «ئارخېئولوگىيە» 1998 - يىل 12 - سان.

(82)(21) ش ئۇ ئا ر مۇزبىي، شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى تۈزگەن: «جۇڭگو شىنجاڭ سامپۇل — قەدىمكى ئۇدۇن مەدەنىيىتىنىڭ ئېچىپ بېرىلىشى ۋە تەتقىقات» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىل.

(94)(66)(52)(22) ش ئۇ ئا ر مۇزبىي: «شىنجاڭ نىيە چوڭ قۇملۇقىدىكى

قەدىمكى زامان خارابىسى» ، «ئارخېئولوگىيە» 1961 - يىل 3 - سان؛ خەن شىياڭ، ۋاڭ بىڭخۇا، جاڭ لىڭخۇالار تۈزگەن: «نىيە ئارخېئولوگىيىسى ماتېرىياللىرى» ، 1988 - يىل؛ جۇڭگو - ياپونىيە نىيە خارابىسىنى ئورتاق ئىلمىي تەكشۈرۈش ئەترىتى: «جۇڭگو - ياپونىيە نىيە خارابىسىنى ئورتاق ئىلمىي تەكشۈرۈش دوكلاتى» (2 - توم، ماقالىلەر قىسمى) ، 1999 - يىل؛ ئائۇرېل ستېئىن (لىيۇۋېنسو، شياۋشياۋيۈك، خۇجىڭجۇ تەرجىمىسى) : «نىيە خارابىسىنى چارلاش» ، گۇاڭشى پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2000 - يىل.

㉓㉝㊸㊼[ئەنگلىيە] ئائۇرېل ستېئىن (شياۋشياۋيۈك، ۋۇشنىخۇا تەرجىمىسى) : «يول كرورانىدىن ئۆتىدۇ» ، گۇاڭشى پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2000 - يىل.

㉔㊹لى ۋېنىيىك، جوۋجىنلىك: «يىڭچەن قەبرىلىرىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك ھاسلاتلار ۋە ئالاقىدار مەسىلىلەر» ، «يىپەك يولى ئارخېئولوگىيىسىدىكى ئېسىل بۇيۇملار» ، شاڭخەي تەرجىمە ئەدەبىياتى نەشرىياتى، 1998 - يىل.

㉕㊺㊼㊾ ۋاڭ بىڭخۇا: «يېقىنقى يىللاردىن بۇيان شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىدە بايقالغان تاڭ دەۋرىگە تەۋە مۇھىم تارىخىي ئىزلار» ، «تاڭ دەۋرى تەتقىقاتى» 1 - توم، 1995 - يىل.

㉖㊸㊶ «يارغول قەدىمكى شەھىرى 1993 - ، 1994 - يىللاردىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتىن دوكلات» ، شەرق نەشرىياتى، 1998 - يىل.

㉗㊽ «كېيىنكى خەننامە. گېك گۇڭنىڭ تەرجىمھالى» (ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى) ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 - يىل، 135 - بەت.

㉘ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «يارغول غولىنىڭ غەربى — 1994 — 1996 — يىللاردىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتىن دوكلات» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىل.

㉙㉚ ۋاڭ بىڭخۇا: «تۈز كۆلدىكى قەدىمكى قەبرىلەر» ، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1973 - يىل 10 - سان؛ «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىنىڭ 30 يىلى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى، 125 - 128، 165 ~169 - بەتلەر.

㉞㊵㊼ شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «باركۆل نەئۆەندىكى 95 - نومۇرلۇق قەبرىنى سىناق تەرىقسىدە قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «ئارخېئولوگىيە ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقى» 1987 - يىل 5

- سان.

(73)(36) جۇجىنلىڭ: «خېجىڭدىكى بەلچىر قەبرىستانلىقىنى قېزىش ۋە تەتقىقات»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 2000 - يىل 1 - 2 - قوشما سان.

(37) جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ شىنجاڭ ئەترىتى، بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى: «بۇگۈردىكى چۇمپاق قەبرىستانلىقىنى 1 - قېتىملىق قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات»، «شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە خىزمىتىدىكى يېڭى ھاسىلاتلار» (1989 - 1979)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىل.

(38) «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىنىڭ 30 يىلى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى؛ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «قۇمۇل قارادۆۋە قەبرىستانلىقىدىكى 151 -، 152 - نومۇرلۇق قەبرىلەر»، «شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە خىزمىتىدىكى يېڭى ھاسىلاتلار» (1990~1996)، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو نەشرىياتى، 1997 - يىل.

(74)(39) شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى، قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى: «قۇمۇلدىكى خەنچىگۇ قەبرىستانلىقىنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات»، «شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە خىزمىتىدىكى يېڭى ھاسىلاتلار»، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو نەشرىياتى، 1997 - يىل.

(79)(68)(42) ش ئۇ ئا ر مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش كومىتېتى: «مورى ناھىيىسىدىكى سىداۋگۇ خارابىسىنى قېزىشتىن دوكلات»، «ئارخېئولوگىيە» 1982 - يىل 2 - سان.

(90)(77)(43) گەن ياۋپىڭ، يەن شۈن: «جىمسار ناھىيىسىنىڭ شياۋشىگۇ خارابىسىدىكى دەسلەپكى تەكشۈرۈش»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1992 - يىل 4 - سان.

(44) شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «مىچۇەن داساۋتەندىن بايقالغان تاش دۆۋىلىك قەبرىلەر»، «ئارخېئولوگىيە ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقى» 1986 - يىل 1 - سان.

(56) «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» نىڭ 2000 - يىل 3 - 4 - قوشما سانىنىڭ 1-214 - بەتلىرىگە، يەنى تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 2 -، 3 -، 10 - ۋە 11 - قېتىملىق ئارخېئولوگىيىلىك

قېزىشنىڭ قىسقىچە دوكلاتلىرىغا قارالسۇن.

⑥⑨⑦⑥ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «ئۈرۈمچى ئۇلانبايدىكى قەدىمكى قەبرىلەرنى قېزىش ۋە تەتقىقات» ، «شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە خىزمىتىدىكى يېڭى ھاسىلاتلار» (1979~1989) ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىل؛ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «ئۈرۈمچى ئۇلانباي قەدىمكى قەبرىستانلىقىنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلىرى» 1986 - يىل 1 - سان؛ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «ئۈرۈمچىنىڭ جەنۇبىدىن بايقالغان تاش دۆۋىلىك قەبرىلەر» ، «ئارخېئولوگىيە ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقى» 1989 - يىل 2 - سان.

⑦⓪ «ئىخچاملانغان بېرىتانىيە ئېنسىكلوپېدىيىسى» جۇڭگو چوڭ ئېنسىكلوپېدىيە نەشرىياتى، بېيجىڭ - شاڭخەي، 1985 - يىل 6 - ئاي، 5 - توم 550 - بەت.

⑦⑧ شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «ئالغۇيدىكى تىك ئازگاللىق ياغاچ قۇرۇلمىلىق قەبرىلەرنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1981 - يىل 1 - سان؛ تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى: «ئالغۇيدىكى تىك ئازگاللىق ياغاچ ساندۇقلۇق قەبرىلەرنى تازىلاشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە خىزمىتىدىكى يېڭى ھاسىلاتلار» (1990 — 1996) ، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو نەشرىياتى، 1997 - يىل.

⑧⑨ تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى: «توقسۇن ناھىيىسىدىكى يېڭى يايلاق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى تەكشۈرۈش» ، «ئارخېئولوگىيە» 1985 - يىل 5 - سان.

⑨⑨ «سۆز دېڭىزى» (ئىخچاملاپ بېسىلغان نۇسخىسى) ، شاڭخەي لۇغەت نەشرىياتى، 1980 - يىل.

[101] شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «تۇرپان ئاستانە قەبرىستانلىقىدىكى 11 - قېتىملىق قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 2000 - يىل 3 - 4 - قوشما سان، 202 - بەت.

[102] ش ئۇ ئا ر مۇزبې ئارخېئولوگىيە بۆلۈمى: «تۇرپان ئاستانە قەبرىستانلىقىدىكى 2 - قېتىملىق قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭ

مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 2000 ـ يىل 3 ـ 4 ـ قوشما سان، 49 ـ بەت.

[103][104] ش ئۇ ئا ر مۇزىي تۇزگەن: «جۇڭگو مۇزىيلىرى. ش ئۇ ئا ر مۇزىي» ، مەدەنىيەت يادىكارلىقى نەشرىياتى، 1991 ـ يىل، 57ـ ۋە 124 ـ رەڭلىك فوتو سۈرەتكە قارالسۇن.

Ⅳ باب. باغۋەنچىلىككە ئائىت ئارخېئولو گىيىلىك تېپىلمىلار

شىنجاڭ — ئاسىيا، ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان بولۇپ، شىمالىي ۋە شەرقىي شىمالىغا ئالتاي تاغلىرى، غەربىگە جۇڭغار تاغ تىزمىلىرى، پامىر ئېگىزلىكى، جەنۇبىغا كوئېنلۇن تېغى ۋە ئالتۇنتاغ تىزمىلىرى جايلاشقان. تەڭرىتاغ شىنجاڭنى ھاۋا كىلىماتىدا روشەن پەرق بولغان جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭدىن ئىبارەت ئىككى ئېكولوگىيىلىك رايونغا ئايرىپ تۇرىدۇ. يۇقىرىقى تاغ تىزمىلىرى چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغان نۇرغۇن ئويمانلىق ۋە تۇزلەڭلىكلەرنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ تۇزلەڭلىكلەردىن تارىم دەرياسى قاتارلىق 700 دىن ئارتۇق چوڭ - كىچىك دەريا - ئېقىن كېسىپ ئۆتىدۇ. مانا مۇشۇ مول سۇ مەنبەلىرى شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىكى، جۈملىدىن باغۋەنچىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ.

شىنجاڭنىڭ تاغ تىزمىلىرىدىكى پايانسىز ئورمانلاردا ۋە جىلغا، تۇزلەڭلىكلەردە نۇرغۇن ياۋا مېۋىزارلىق بار. ئۇلار بۇ زېمىننىڭ ھەر خىل كىلىماتلىق تەبىئىي شارائىتىغا ماسلاشقان بولۇپ، ئەزەلدىن مۇشۇ تۇپراقنىڭ ئېكولوگىيىسىنى تەڭشەش، ئىنسانلار ۋە جانلىقلارغا ئوزۇقلۇق مەنبەسى بولۇش رولىنى ئۆتەپ كەلگەن. قەدىمكى ئىنسانلار ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ھەر خىل ئۇسۇملۇكلەر، ياۋا مېۋىلەرنى ئوزۇقلۇق قىلغان. شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلارمۇ ئوۋچىلىققا تايىنىپ يېمەكلىكنى ھەل قىلىدىغان دەۋرلەردە، ياۋايى ھايۋانلارنى ئوۋلىيالمىغان، ئوزۇقلۇقى قالمىغان چاغلاردا، ياۋا مېۋىلەر بىلەن ئوزۇقلىنىشنى ئۆز تۇرمۇشىنى قامداشنىڭ ئاساسى قىلغان. كېيىنچە ئۇلار ياۋا

مېۋىلەرنى قوشۇمچە يېمەكلىك ئورنىدا ئىستېمال قىلغان. بولۇپمۇ شىنجاڭنىڭ ئەۋزەل تەبىئىي شارائىتى، مۇنبەت تۇپراقى، ياۋا مېۋىزارلىق بايلىقى باغۋەنچىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ھەر جەھەتتىن باب كەلگەنلىكى ئۈچۈن، قەدىمكى ئەجدادلار بۇ زېمىندىكى ياۋا مېۋە دەرەخلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈپ، ھەر خىل مېۋە سورتلىرىنى يېتىشتۈرگەن. ئۇلار يېتىشتۈرگەن مېۋە - چېۋىلەر ئۇزۇن زامانىسىدىن تارتىپلا بۇ جايدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ماددىي تۇرمۇشىنى بېيىتىپلا قالماستىن، بەلكى «يىپەك يولى» ئارقىلىق ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىغىمۇ تارقىلىپ كېرىپ، ئۇ يەردىكى خەلقنىڭ ماددىي تۇرمۇشىنىمۇ بېيىتقان. شۇڭا قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ ئېلىمىزنىڭ باغۋەنچىلىك ئىشلىرىغا قوشقان تۆھپىلىرىگە سەل قاراشقا بولمايدۇ.

شىنجاڭدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردا تېپىلغان ئۈزۈم، چىلان، ئۆرۈك، نەشپۈت، ياڭاق، قوغۇن ۋە بادام قاتارلىق مېۋىلەرنىڭ ئەۋرىشكىلىرى، قەدىمكى دەۋرلەردە شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئاھالىلەر تارىم ۋە تۇرپان ئويمانلىقى، ئىلى ۋادىسى، قۇمۇل ۋە خوتەن بوستانلىقى قاتارلىق جايلاردا ھەر خىل مېۋىلىك باغلارنى بەرپا قىلغانلىقىنى، ئۈزۈم، قوغۇن، ئۆرۈك، چىلان، ئالما، شاپتۇل، نەشپۈت، جىگدە، ئۈجمە، ياڭاق قاتارلىق مېۋىلەرنى خېلى كەڭ دائىرىدە يېتىشتۈرگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. گەرچە، ھازىرغا قەدەر ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردا ئېرىشكەن ماتېرىياللار چەكلىك، باغۋەنچىلىككە ئائىت تارىخىي خاتىرىلەر كەمچىل بولسىمۇ، ئەمما قولغا كەلگەن ئارخېئولوگىيىلىك ماددىي پاكىتلار ئارقىلىق، شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان باغۋەنچىلىكى، جۈملىدىن يېتىشتۈرۈلگەن مېۋە - چۆۋە سورتلىرى توغرىسىدا دەسلەپكى تونۇشقا ئېرىشكىلى بولىدۇ. تۆۋەندە، ھەرقايسى جايلاردىن تېپىلغان مېۋە - چۆۋە ئەۋرىشكىلىرىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

1. مېۋە تۇرلىرى

(1) ئۈزۈم (Vitisvinifera L.)

ئۈزۈم دۇنيادىكى ئەڭ قەدىمىي يېتىشتۇرۇلگەن مېۋىلەردىن بىرى بولۇپ، شىمالىي يېرىم شارىدىكى مىئوتسېن دەۋرى ۋە ئۇچىنچى دەۋر چۆكۈندىلىرى ئىچىدىن، ئۈزۈم يوپۇرمىقى، غولىنىڭ پارچىلىرى ۋە ئۇرۇقىنىڭ تاش قاتمىلىرى بايقالغان①. باغۋەنچىلىك تارىخىدا ئەڭ قەدىمكى مېۋىلەردىن بىرى ھېسابلىنىدىغان ئۈزۈم، كۆپ يىللىق، ياغاچ غوللۇق، پېلەك تارتىپ ئۆسىدۇ، يوپۇرمىقى نۆۋەتلىشىپ ئۆسۈپ، ئالىقانسىمان يېرىلىدۇ. گۈل رېتى كونۇس شەكىللىك بولۇپ يوپۇرماقنىڭ ئۈدۈلىدا ئۆسىدۇ، گۈلى سۇس يېشىل، مېۋىسى ھەر خىل شەكىلدە ۋە ھەر خىل رەڭدە بولىدۇ. ئۈزۈم ئاساسەن شىمالىي ئامېرىكا ئۈزۈمى ۋە ياۋروپا ئۈزۈمىدىن ئىبارەت ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. ياۋروپا ئۈزۈمى ئوتتۇرا يەر دېڭىزى، قارا دېڭىز ۋە كاسپى دېڭىزى ساھىلىدا بارلىققا كېلىپ، بۇندىن 5000～7000 يىللار ئىلگىرى سۇرىيە، مىسىر، ئىراق، جەنۇبىي كافكاز ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا قاتارلىق جايلاردا ئۆستۈرۈلگەن②. كېيىنچە ئوتتۇرا يەر دېڭىزىنى بويلاپ غەرب تەرەپتە غەربىي ياۋروپا، شەرق تەرەپتە شەرقىي ۋە غەربىي ئاسىيا جۇملىدىن شىمالىي ئافرىقا قاتارلىق جايلارغا تارقالغان ۋە تەدرىجىي ھالدا كىشىلەر ياخشى كۆرىدىغان مېۋىلەردىن بىرىگە ئايلانغان. ئۈزۈم ئۇرۇقدىشىنىڭ تۇرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇنىڭ شىنجاڭدا كۆپرەك ئۆستۈرۈلگەن تۇرى 18 خىلدىن ئاشىدۇ③. ئۈزۈم شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقالغان، بولۇپمۇ تۇرپان، پىچان، قۇمۇل، قەشقەر، ئاتۇش ۋە خوتەن قاتارلىق جايلاردىن كۆپ چىقىدۇ.

شىنجاڭ مەملىكىتىمىز بويىچە ئۈزۈم ئەڭ كۆپ چىقىدىغان رايون بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئېلىمىزدىكى ئۈزۈمنى ئەڭ دەسلەپ ئۆزلەشتۇرگەن رايونلاردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. تارىخىي

مەنبەلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، بۇنىڭدىن 2000نەچچە يۈز يىللار ئىلگىرىلا ئۇزۇمچىلىك شىنجاڭ تەۋەسىدە بارلىققا كەلگەن، ھەمدە خېلى تەرەققىي تاپقان.

1901 — يىلى، ئەنگلىيىلىك ئا. ستېئىن خەن - جىن دەۋرلىرى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 206 — مىلادىيە 420 - يىللار) گە تەۋە نىيە خارابىسىنى تەكشۈرگەندە، خارابە دائىرىسىدە تۆت ئەتراپى چىتلانغان باغلار ئىچىدىن ئەينى زاماندىكى ئۇزۇملۇك باغنىڭ قالدۇق ئىزىنى بايقىغاندىن بۇيان④، بۇ خارابىلىكتىن ئۇزۇملۇك، ئۇزۇم ئەۋرىشكىسى ۋە ئۇزۇملۇك بىلەن مۇناسىۋەتلىك قەدىمكى تارىخ پۈتۈكلەر بايقالدى. بولۇپمۇ 20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدىن كېيىن، جۇڭگو - ياپونىيە نىيە خارابىسىنى ئىلمىي تەكشۈرۈش بىرلەشمە ئەترىتى، خەن - جىن دەۋرلىرىگە تەۋە بۇ خارابىلىكتىكى تۇرالغۇ ئۆيلەرنىڭ ئەتراپىدا، ئۇزۇملۇك ئىزى ۋە ئۇزۇم پېلىكى قالدۇقلىرىنى كۆپ ئۇچراتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە، 95A2 ۋە 95A7 نومۇرلۇق ئۆي ئىزى ئەتراپىدىكى باغلاردا ئۇزۇملۇك خېلى كۆلەمنى ئىگىلىگەن. مەسىلەن: 95A2 نومۇرلۇق ئۇزۇملۇك باغ ئىزى ئۇزۇنچاق چاسا شەكىلدە بولۇپ، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 60 مېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى تەخمىنەن 30 مېتىر كېلىدۇ، ئۇنىڭ ئەتراپى چىتلانغان. بۇ باغنىڭ كۆلىمى بىر قەدەر چوڭ بولسىمۇ، ئەمما كۆپ قىسمى قۇم ئاستىدا قالغان، ھازىر پەقەت شەرق - غەرب يۆنىلىشىدىكى 3 قۇر ۋە شىمالىي تەرىپىدىكى 2 قۇر ئۇزۇم كۆچەتلىرىنى پەرق ئەتكىلى بولىدۇ؛ 95A7 نومۇرلۇق ئۇزۇملۇك (93A24(N44 نومۇرلۇق تۇرالغۇ خارابىسىنىڭ 150 مېتىر غەربىدىكى يەرگە جايلاشقان بولۇپ، ھازىرغا قەدەر بايقالغان ئۇزۇملۇك باغلار ئىچىدە كۆلىمى ئەڭ چوڭى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 122 مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 68.5 مېتىر بولۇپ، ئۇزۇم كۆچەتلىرى شەرق - غەرب يۆنىلىشىدە تىزىلغان⑤. بۇنىڭدىن

باشقا، خارابلىكنىڭ شىمالىدا ئۇزۇنلۇقى 50 مېتىر، كەڭلىكى 30 مېتىر، تۆت ئەتراپى چىتلاق بىلەن قورشالغان ئۇزۇملۇك بايقالدى. بۇ ئۇزۇملۇكتىكى ئۇزۇم كۆچەتلىرىدىن ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغانلىرى توققۇز قۇر بولۇپ، شەرق - غەرب يۆنىلىشىدە تىكىلگەن. ھەربىر قۇر ئۇزۇم بارىڭىنىڭ ئارىلىقى 2 مېتىر چامىسىدا بولۇپ، ھەر بىر تۈپنىڭ ئالدىغا بېدىشقا ئېلىش ئۈچۈن ئورناتقان بېدىش خادا ياغاچلىرىنىڭ كۆتەكلىرى ھېلىمۇ ئۆز ئورنىدا ساقلانغان⑥. يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغانلاردىن سىرت، يەنە مەزكۇر خارابلىكتىكى A39—27 نومۇرلۇق تۇرالغۇ ئىزىنىڭ قازناق ئۆيى ئېچىدىن ئۇزۇم تېلىدا توقۇلغان لېگەن شەكلىدىكى قازان چۈشۈرىدىغان تۇۋۇلۇك تېپىلدى⑦.

1999 — يىلى، شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدىكى خادىملار لوپنۇر ناھىيىسىدىكى خەن — جىن دەۋرلىرىگە تەۋە يېڭىپەن قەبرىستانلىقىدا قېزىش قىلغاندا، 99BYYM7 ۋە 99BYYM66 نومۇرلۇق ئىككى قەبرە ئېچىدىن بىر نەچچە ساپاق قۇرۇق ئۇزۇم قېزىۋېلىندى⑧.

يېقىنقى ئېيتقاندا، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان مەلۇماتلار شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي، جۇملىدىن تارىم ۋادىسىنىڭ ئەتراپىدىكى بوستانلار، خەن دەۋرىدە ئاللىبۇرۇن ئۇزۇم ئۆزلەشتۈرۈلگەنلىكى ھەمدە خەن - جىن دەۋرلىرىدە خېلى تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

«يىپەك يولى» نىڭ تۇغۇنىگە جايلاشقان تۇرپانغا كەلسەك ئۇزۇم بۇ يەردە خېلى بۇرۇنلا ئۆزلەشتۈرۈلگەن. ئالايلۇق، 1992 — يىلى، شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدىكى خادىملار پىچان سۇ بېشىدىكى 3 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتا قېزىش قىلغاندا، M16 ۋە M30 نومۇرلۇق ئىككى قەبرىنىڭ تىندۇرما توپلىرى ئارىسىدىن ئۇزۇم ئۇرۇقلىرىنى (21 - رەسىم فوتو سۈرەت) بايقىغان. ئۇلارنىڭ ئېچىدە، M16 دىن تېپىلغىنى 30 دانە ئەتراپىدا، M30 دىن چىققىنى تەخمىنەن

100 دانه. بۇ قەبرىستانلىقتىن قېزىۋېلىنغان ئۇزۇم ئۇرۇقىنىڭ تەپسىلىي ئەھۋالى ئېلان قىلىنمىغان بولسىمۇ، ئەمما «پىچان ناھىيىسى سۇ بېشىدىكى 3 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىق» دېگەن ماقالىدا، ئەينى ۋاقىتتا ئۇزۇمنىڭ ئۆستۈرۈلگەنلىكى تىلغا ئېلىنغان. بۇ قەبرىستانلىقنىڭ دەۋرى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 5 ~3 - ئەسىرلەر ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ؛ 2003 - يىلى، پىچان ناھىيىسى ياڭخى 2 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىكى M2069 نومۇرلۇق قەبرىدىن ئۇزۇنلۇقى 115 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 2.3 سانتىمېتىر كېلىدىغان قىزىل سايۋا ئۇزۇم شېخى بايقالدى. ئۇنىڭ دەۋرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 5 — 3 - ئەسىرلەرگە تەۋە⑨. بۇ بايقاش، ئۇزۇمنىڭ يېغىلىق دەۋرىدە تۇرپان تەۋەسىدە ئۆستۈرۈلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

خەن دەۋرىدىن كېيىن، بولۇپمۇ جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە كەلگەندە، تۇرپان زايونىدا ئۇزۇمچىلىك تېخىمۇ رونۇق تاپىدۇ، ھەمدە ئەينى ۋاقىتتىلا شۇ يەرنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئىگە مېۋىلەردىن بىرىگە ئايلىنىدۇ. بۇنى، 1959 - يىلىدىن بۇيان تۇرپان ئاستانە - قاراغوجا قەبرىستانلىقىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، 60-، 44-، 61-، 117-، 186-، 198-، 226-، 192 - نومۇرلۇق قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان قۇرۇپ كەتكەن ئۇزۇملەر (22 - رەڭلىك فوتو سۈرەت) چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇزۇملەرنىڭ بەزىلىرى ساپىقىدىن ئاجرىمايلا ئۆز پېتى قۇرۇپ قالغان⑩. يۇقىرىدىكى قەبرىلەردىن 320 - نومۇرلۇق قەبرىنىڭ دەۋرى شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە، 186 - نومۇرلۇق قەبرە چۈ جەمەتى ھۆكۈمرانلىقىدىكى قوچۇ بەگلىكى دەۋرىگە (مىلادىيە 499~640 - يىللار) تەۋە بولۇپ، قالغان قەبرىلەر تاڭ دەۋرىگە تەۋە.

يۇقىرىدىكى مادديي پاكىتلاردىن باشقا، تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان خەنزۇچە ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەردە ئۇزۇملۇك ھەققىدە ناھايىتى كۆپ خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. ئۇلاردا ئۇزۇملۇكلەرنىڭ كۆلىمى، ئۇزۇم ۋە ئۇزۇم

مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش ئەھۋالى خېلى ئەتراپلىق خاتىرىلىنىپلا قالماستىن، يەنە تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئۇزۇمنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى كىشىلەرنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن ئىگىلىگەنلىكىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ⑪.

قىسقىسى، ئۇزۇمنىڭ تۇرپان تەۋەسىدە تېرىپ ئۆستۈرۈلۈش تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن، ئۇزۇمزارلىق ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇلار ھۆكۈمەت، ئىبادەتخانا ۋە خۇسۇسىيلار ئۇزۇمزارلىقىدىن ئىبارەت ئۈچ خىلغا ئايرىلىدۇ. بۇ ئۇزۇمزارلىقلارنىڭ كۆلىمى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ئۇزۇم مەھسۇلات مىقدارىمۇ خېلى كۆرۈنەرلىك بولغان. شۇڭا ئەينى ۋاقىتتا، كىشىلەر ئۇزۇمنى ھۆل پېتى ئىستېمال قىلىشتىن سىرت، يەنە مەيزاپ، مۇرابا ۋە سىركە قاتارلىقلارنى چىقارغان. بولۇپمۇ ئۇزۇمنىڭ كىشىلەرنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا ئىگىلىگەن ئورنىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئۇزۇمزارلىق، ئۇزۇم ۋە ئۇزۇم ھارىقى تەدرىجىي ھالدا تاۋار ئىگىلىكىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلانغان، جۈملىدىن سودا ـ سېتىق، رەڭگە قويۇش، باج تاپشۇرۇش، ئىجارىگە بېرىش قاتارلىقلارغا ئىشلىتىلگەن. دېمەك، بۇلار قەدىمكى تۇرپاننىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىدە ئۇزۇمنىڭ ئالاھىدە ۋە مۇھىم ئورۇندا تۇرغانلىقىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

تارىختا «يىپەك يولى» ئېچىلغاندىن كېيىن، بۇ خەلقئارا سودا يولىدا، جۇڭگونىڭ نەپىس يىپەك توقۇلمىلىرى، دورا ماتېرىياللىرى، قەغەز ياساش ۋە مەتبەئە تېخنىكىسى، كومپاس قاتارلىقلار غەرب ئەللىرىگە تارقىلىپ، غەرب ئەللىرى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەللەرنىڭ يۇقۇ توقۇلمىلىرى، ئەينەك بۇيۇملىرى قاتارلىقلار جۇڭگوغا كىرگەن. شۇنجاڭ بۇ خەلقئارالىق چوڭ سودا يولىنى تۇتاشتۇرىدىغان، يىپەك يولى مۇقەررەر بېسىپ ئۆتىدىغان جاي بولغاچقا، شۇنجاڭدىن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە بىر تۈركۈم ئۆسۈملۈك ۋە مېۋىلەر تارقىلىپ كىرگەن. ئۇزۇم دەل شۇنجاڭدىن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە تارقىلىپ كىرگەن مېۋىلەردىن

بىرى ھېسابلىنىدۇ.

خەن سۇلالىسىنىڭ جاڭ چيەننى غەربىي يۇرتقا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىشىدىكى ئەسلىي مەقسىتى، توخرىلار ۋە ئۇيسۇنلار بىلەن ئالاقە باغلاپ، ھونلارغا بىرلىكتە تاقابىل تۇرۇش ئىدى. ئەمما كۆتۈلمىگەندە جاڭ چيەن ئۇ يەرلەردىكى ئاھالىلەرنىڭ تېرىقچىلىق قىلىدىغانلىقى، شال، بۇغداي قاتارلىق زىرائەتلەرنى تېرىيدىغانلىقى، باغ، ئۆزۈملۈكلەرنىڭ بارلىقى، ئۆزۈمدىن مەي - شاراب چىقىرىدىغانلىقى، بايلىرىنىڭ ناھايىتى نۇرغۇن مەي - شارابلارنى نەچچە ئون يىلغىچە ساقلايدىغانلىقىنى كۆرگەن ⑫. بولۇپمۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە يوق بىر تۈركۈم ئۆسۈملۈكلەرنىڭ سورتىنى بايقىغان، شۇڭا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە قايتىشىدا ئۆزۈم كۆچەتلىرى قاتارلىقلارنى ئالغاچ كەتكەن. ئۆزۈم ئالدى بىلەن خان ئوردىسى ئىچىدىكى باغلاردا ۋە چاڭئەننىڭ يېقىن ئەتراپىدا يېتىشتۇرۇلگەن. دېمەك، شۇنىڭدىن تارتىپ ئۆزۈم ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە تارقالغان. كېيىنچە ئۆزۈم ھارىقى چىقىرىش تېخنىكىسىمۇ ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە تارقىلىپ كىرگەن. قىسقىسى، ئۆزۈم ئېلىمىزنىڭ باغۋەنچىلىكى جۈملىدىن ھاراق مەدەنىيىتىنى بېيىتقان. شۇڭا، ئۇنى شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئېلىمىزنىڭ باغۋەنچىلىكىگە قوشقان مۇھىم تۆھپىلىرىدىن بىرى دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ.

(2) ئۆرۈك (Prunusarmeniaca L.)

ئۆرۈك ياغاچ غوللۇق مېۋىلىك دەرەخ بولۇپ، ئېگىزلىكى 1-5 مېتىرچە كېلىدۇ. ئۆرۈك ئاچچىق ئۆرۈك ۋە تاتلىق ئۆرۈك دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ. ئاچچىق ئۆرۈكنىڭ ئۆزى ۋە مېغىزى ئاچچىق، تاتلىق ئۆرۈكنىڭ ئۆزى ۋە مېغىزى تاتلىق بولىدۇ. تەكشۈرۈش نەتىجىلىرىدىن بىلىشىمىزچە، ئۆرۈك ئاساسەن ئېلىمىزنىڭ شىمالىي، غەربىي شىمالى، شەرقىي شىمالى ۋە سىبىرىيە قاتارلىق جايلارغا تارقالغان: ھازىرمۇ شىمالىي جۇڭگو بىلەن كىچىك ئاسىيانى ئۆز ئىچىگە ئالغان جايلاردا ياۋا ئۆرۈكلەرنى كۆرگىلى بولىدۇ ⑬.

ئېلىمىز خەلقى ناھايىتى بۇرۇنلا ئۆرۈكنى ياۋا ھالىتىدىن ئۇزگەرتىپ ئىستېمال قىلغان. شىنجاڭدا، ئۆرۈك كېيىن دېگەندىمۇ خەن سۇلالىسىدىن باشلاپ ئۆستۈرۈلگەن. بۇنى ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. مەسىلەن: 1959 - يىلىدىن بۇيان قەدىمكى نىيە خارابىسىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىشتا، خەن - جىن دەۋرلىرىگە تەۋە ئۆرۈك ئۇرۇقچىلىرى بىلەن ئۆرۈك كۆچەتلىرى تېپىلدى؛ 1959 - يىلىدىن بۇيان، تۇرپان تەۋەسىدە ئىشلەنگەن ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، ئاستاندىكى 233 - نومۇرلۇق قەبرە قاتارلىقلاردىن تاكى دەۋرىگە تەۋە ئۆرۈك ئۇرۇقچىلىرى ⑭ (23 - رەسىملىك فوتو سۈرەت) خېلى كۆپ تېپىلدى. بۇنىڭدىن باشقا، مارالبېشى ناھىيىسىدىكى تىم شەھىرى خارابىسىدىنمۇ ئۆرۈك ئۇرۇقچىلىرى تېپىلدى. مەزكۇر خارابىنىڭ دەۋرى شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىن تاكى دەۋرىگىچە بولغان زامانلارغا تەۋە دەپ قارالماقتا ⑮.

ھازىرغا قەدەر تېپىلغان ئۆرۈك ئۇرۇقچىلىرى بىلەن ئۆرۈك كۆچەتلىرى سان جەھەتتە بىر قەدەر ئاز بولسىمۇ، ئۇلاردىن ئۆرۈكنىڭ شىنجاڭ تەۋەسىدە تېرىپ ئۆستۈرۈلۈش ئەھۋالىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

(3) نەشپۈت

نەشپۈت كىشىلەرگە تونۇش بولغان بىر خىل ياغاچ غوللۇق ئۆسۈملۈك مېۋىسى بولۇپ، بۇنىڭدىن 3000 يىل ئىلگىرى ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا ئۆستۈرۈلگەن ⑯. نەشپۈت دەرىخىنىڭ سىرتقى پوستى كۆكۈچ، شاخلىرى قارامتۇل ۋە رەتلىك، يوپۇرماقلىرى يوغان بولۇپ، باراقسان ئۆسىدۇ، ھەمدە ئاق رەڭدە چېچەكلەيدۇ.

بۇ ئۆسۈملۈكنىڭ ئېلىمىزدە تارقالغان ئورنى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، نۇرغۇنلىغان سورتلىرى ھاسىل بولغان. مەسىلەن، ئۇنىڭ شىمالىي جۇڭگودا ئۆستۈرۈلىدىغان تاغ نەشپۈتى (P.ussuriensis)، ئاق نەشپۈت (P.bretschneideri)، جەنۇبىي

جۇڭگودا ئۆستۈرۈلىدىغان قۇم ئامۇت (P.pyrifolia) ۋە غەربىي شىمالدا ئۆستۈرۈلىدىغان شىنجاڭ نەشپۈتى (P.sinkiangensis) قاتارلىق تۈرلىرى بار ⑰.

شىنجاڭ نەشپۈت ـ ئامۇت تۈرلىرىنى ئۆستۈرۈشتە ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. مىلادىيە 5 ـ ئەسىردە يېزىلغان «غەربىي پايتەخت خاتىرىسى» دە: «قۇملۇقتا نەشپۈت بار، قۇرغاقچىلىققا چىداملىق، قۇرۇپ قالمايدۇ.» دېيىلگەن. بۇ يەردە دېيىلگەن «قۇملۇق» تارىم ۋادىسىنى كۆرسىتىدۇ. نەشپۈت تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى ھەرقايسى بوستانلىقلاردا ئۆستۈرۈلگەن. شۇەنزاڭنىڭ مىلادىي 7 ـ ئەسىردە يېزىلغان «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دېگەن ئەسىرىدە: «ئاگنى بەگلىكى... سۇ باشلاپ يەر سۇغىرىدۇ، تۇپرىقى مۇنبەت، بۇغداي، چىلان، ئۈزۈم، نەشپۈت... كۆپ ئۆستۈرۈلىدۇ»، «كۈسەن (ھازىرقى كۇچا) بەگلىكىدە... بۇغداي، ئۈزۈم، ئانار، نەشپۈت، ئۆرۈك، شاپتۇل... چىقىدۇ» دېيىلگەن. شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى ـ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدىكى خادىملار 1995 ـ يىلى نىيە خارابىسىدە يۈرگۈزگەن ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە نەشپۈت تېپىلدى ⑱. ئۇنىڭدىن باشقا، 1959 ـ يىلىدىن بۇيان ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 320ـ، 315ـ، 66ـ، 186ـ، 188ـ ۋە 211 ـ نومۇرلۇق قەبرىلەردىن قۇرۇپ كەتكەن نەشپۈت (24 ـ رەڭلىك فوتو سۈرەت) خېلى كۆپ تېپىلدى⑲. تۇرپاننىڭ ئالاھىدە قۇرغاق تەبىئىي شارائىتى سەۋەبىدىن، بۇ نەشپۈت ئەۋرىشكىلىرى چىرىمەستىن قۇرۇپ قاق بولۇپ قالغان، بەزىلىرى ھەتتا ساپىقى بىلەن ساقلىنىپ قالغان. يۇقىرىدىكى قەبرىلەردىن 320 ـ نومۇرلۇق قەبرە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە، 186 ـ ۋە 315 ـ نومۇرلۇق قەبرىلەر چۇ جەمەتى ھۆكۈمرانلىقىدىكى قوچۇ بەگلىكى دەۋرىگە (مىلادىيە 499 ـ 640 ـ يىللارغا) تەۋە بولۇپ، قالغانلىرى تاڭ دەۋرىگە مەنسۇپ. نەشپۈت ئەۋرىشكىلىرىدىن باشقا، ئاستانە قەدىمكى

قەبرىستانلىقىدىن يەنە نەشپۈتكە ئالاقىدار خەنزۇچە ھۆججەتلەرمۇ تېپىلدى. بولۇپمۇ «. . . 26 مىسقال پۇلغا يېمەكلىك، يەنە 20 مىسقال پۇلغا نەشپۈت ئېلىنىدۇ. . . » دەپ خاتىرىلەنگەن تاك دەۋرىگە تەۋە بىر پارچە خەنزۇچە تارشا پۈتۈك ⑳ ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ۋە تارىخىي يازما مەنبەلەرگە ئاساسەن شۇنداق قاراشقا بولىدۇكى، نەشپۈت بۇنىڭدىن 2000 يىلچە بۇرۇنقى چاغلار ئەتراپىدا شىنجاڭ تەۋەسىدە ئۆسۈتۈرۈلگەن بولسا كېرەك، كېيىنچە تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، نەشپۈتنى كىشىلەر ئۆزى ئىستېمال قىلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە تاۋار ئورنىدا ساتقان.

(4) چىلان

چىلان: خوزور ئائىلىسى (Rhamnaceae) چىلان ئۇرۇقدىشى (Ziziyphusmill) غا تەۋە مېۋىلىك دەرەخ تۈرى بولۇپ، ئېلىمىزدە تەخمىنەن ئون نەچچە خىلى بار. ئادەتتە ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغىنى ئىلمىي نامى ZiziyphusJujubMill ۋە Z. spinosus دەپ ئاتىلىدىغان ئىككى خىل چىلاندىن ئىبارەت. ئۇ ياغاچ غوللۇق بولۇپ، شاخلىرى تىكەنلىك، يوپۇرمىقى ئانار يوپۇرمىقىغا ئوخشاپ كېتىدۇ، ئاق رەڭدە چېچەكلەيدۇ، پىشمىغاندا جىگدىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. پىشقانسېرى تەدرىجىي قىزىرىشقا باشلاپ قىزىل بولۇپ پىشىدۇ.

ھەممىگە مەلۇمكى، چىلان ئاپتونوم رايونىمىزغىلا ئەمەس، ئېلىمىزنىڭ باشقا ئۆلكىلىرىگە ۋە دۇنيادىكى نۇرغۇن ئەللەرگە كەڭ تارقالغان مۇھىم ئىقتىسادىي دەرەخ. ئۇنىڭ ئەسلىي ماكانى ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالى ۋە شىمالىي جۇڭگو بولۇپ، كېيىنچە غەربىي ئاسىيا ۋە ياۋروپاغا تارقالغان ㉑.

چىلان خىلى بۇرۇنلا شىنجاڭدا، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭدا كۆپ ئۆستۈرۈلگەن. ئۇنىڭ شىنجاڭدا ئۆسىدىغان تۈرى ئىككى خىل بولۇپ، بىرى يۇمىلاق چىلان، يەنە بىرى سوقا چىلان. ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش جەريانىدا، پىچان، تۇرپانلاردىن

چىلان ئەۋرىشكىلىرى خېلى كۆپ بايقالدى، ئۇلار ئاساسەن تۆۋەندىكىچە:

1990 ــ يىلى، شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى قاتارلىق ئورۇنلار پىچان ناھىيىسىدىكى ئۇچ كۆۋرۈك قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ئېلىپ بېرىپ، 10 - نومۇرلۇق قەبرىدىن رەڭگى قارامتۇل، سوزۇنچاق، قۇرۇپ قاققا ئايلانغان چىلان ئەۋرىشكىلىرىنى قېزىۋالدى. بۇ قەبرە مىلادىيە 3 — 5 - ئەسىرلەرگە تەۋە ھېسابلىنىدۇ㉒.

1959 ــ يىلىدىن بۇيان تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، ئاستانىدىكى 306-، 117-، 128-، 194-، 204-، 226-، 191-، 192-، 193-، 197-، 198-، 199-، 208-، 213-، 214-، 221- ۋە 222- نومۇرلۇق قەبرىلەردىن قۇرۇپ قېتىپ كەتكەن چىلانلار (25 - رەڭلىك فوتو سۈرەت) تېپىلدى㉓. يۇقىرىدىكى قەبرىلەردىن 306 - نومۇرلۇق قەبرە جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرلىرىگە (مىلادىيە 420 — 589 - يىللارغا) مەنسۇپ، 197- ۋە 199- نومۇرلۇق قەبرىلەر چۇ جەمەتى ھۆكۈمرانلىقىدىكى قوچۇ بەگلىكى دەۋرىگە (مىلادىيە 499 — 640 - يىللارغا)، قالغانلىرى تاڭ دەۋرىگە تەۋە.

(5) قوغۇن (Cucumismelo)

شىنجاڭنىڭ ئەڭ داڭلىق مېۋىلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدىغان قوغۇن، كاۋا ئائىلىسىگە (Cucurbitaceae) تەۋە، ئۇ پىلەك تاشلاپ ئۆسىدىغان بىر يىللىق ئۆسۈملۈك بولۇپ، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تېرىپ ئۆستۈرۈلىدۇ.

ئېلىمىزمۇ قوغۇن كېلىپ چىققان جايلارنىڭ بىرى بولۇپ، «پاساھەتلىك سۆزلەر» («尔雅») بىلەن «نورۇز كالېندارى» («夏小正») دىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ئەمىنىيە دەۋرىدىن ئىلگىرىلا ئېلىمىزنىڭ نۇرغۇنلىغان جايلىرىدا تېرىپ ئۆستۈرۈلگەن. چىن - خەن سۇلالىلىرى دەۋرلىرىگە كەلگەندە،

ھەرقايسى جايلارنىڭ ھاۋا كىلىماتى ۋە تۇپرىقىغا ئاساسەن، نۇرغۇنلىغان داڭلىق سورتلىرى يېتىشتۈرۈپ چىقىلغان ㉑.

شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تېرىلىپ كېلىۋاتقان ھەرخىل قوغۇنلار تەمىنىڭ تاتلىقلىقى، كۆرۈنۈشىنىڭ چىرايلىقلىقى، مەھسۇلاتىنىڭ يۇقىرى بولۇشى ۋە ئۇزۇن ۋاقىتقىچە ساقلىغىلى بولىدىغانلىقى بىلەن باشقا جايلاردىن چىقىدىغان قوغۇنلاردىن ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ. قوغۇن ئۇسسۇزلۇقنى باسقۇچى ۋە ئوزۇقلۇق بولۇپلا قالماي، بەلكى شىپالىق دورا بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ. قوغۇننىڭ تەركىبىدە شېكەردىن باشقا يەنە ئاقسىل، ھەر خىل ۋىتامىنلار، تۆمۇر، فوسفور، كالىتسىي قاتارلىق ھەر خىل مىنېرال ماددىلارمۇ كۆپ.

قوغۇننىڭ شىنجاڭدا ئۆستۈرۈلۈش تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ، ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردا ئالاقىدار ماددىي پاكىتلار تېپىلدى.

1972 — 1973 — يىللىرى تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى قېزىشتا، 211 - نومۇرلۇق قەبرىدىن تاك دەۋرىگە تەۋە قۇرۇپ كەتكەن قوغۇن شاپىقى (26 - رەسىملىك فوتو سۈرىتى) تېپىلدى㉕. بۇنىڭدىن باشقا، توققۇز ساراي خارابىسىدىن قوغۇن ئۇرۇقلىرى تېپىلدى㉖. مەزكۇر قەدىمكى شەھەر خارابىسىدىن جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرلىرىدىن تاك - سۇك دەۋرلىرىگىچە بولغان زامانلارغا تەۋە يادىكارلىقلار تېپىلدى. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، پىچان ناھىيىسىدىكى سۇ بېشى قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان قوغۇن ئۇرۇقلىرى (27 - رەسىملىك فوتو سۈرىتى)، ھازىر شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

گەرچە ھازىرغا قەدەر قوغۇنغا ئالاقىدار ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ناھايىتى ئاز بولسىمۇ، شىنجاڭنىڭ قوغۇن ئۆستۈرۈش تارىخىنىڭ خېلى ئۇزۇن ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

(6) شاپتۇل (PrunuspersicaBatsch)

شاپتۇل ياغاچ غوللۇق دەرەخ، مېۋىسى ھەممە كىشىگە تونۇشلۇق، گۈلى سۇس قىزىلغا مايىل (توخۇك)، يوپۇرمىقى ئۇزۇنچاقراق بولىدۇ.

شاپتۇلنىڭ ئېلىمىزدە ئۆستۈرۈلۈشى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. ئېلىمىزنىڭ ئارخېئولوگىيە خادىملىرى جېجيانگ ئۆلكىسىدىكى بۇنىڭدىن 7000 يىل ئىلگىرىكى خېمۇدۇ خارابىلىكىدىن شاپتۇل ئۇرۇقچىسىنى بايقىغان㉗. بۇنىڭدىن باشقا، كېيىنكى تارىخىي مەزگىللەرگە تەۋە قەبرىستانلىقلاردىنمۇ شاپتۇل ئۇرۇقچىلىرى بايقالغان. بۇلار شاپتۇلنىڭ ئېلىمىزدە خېلى بۇرۇنلا كەڭ دائىرىدە ئۆستۈرۈلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شاپتۇل ھەققىدە «نەزمنامە» («诗经»)، «پاساھەتلىك سۆزلەر»، «يوسۇننامە» («礼记»)، «زوچيۇمىڭ تەپسىرى» («左传») ۋە «غەربىي پايتەخت خاتىرىسى» («西京杂记») قاتارلىق قەدىمكى يازما مەنبەلەردە خاتىرىلەر بار. بولۇپمۇ «پۇقرالار ئۈچۈن تېرىقچىلىق دەستۇرى» («齐民要术») دېگەن ئەسەردە، شاپتۇلنىڭ خاراكتېرى، ئۆستۈرۈپ يېتىشتۈرۈلۈشى ۋە باشقۇرۇلۇشى قاتارلىقلار ناھايىتى تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن.

ئېلىمىزدە يېتىشتۈرۈلگەن شاپتۇل غەربىي خەن سۇلالىسىدىن ئىلگىرى گەنسۇ، شىنجاڭ ئارقىلىق ھىندىستان ۋە ئىران قاتارلىق ئەللەرگە تارقالغان. كېيىنچە ياۋروپاغا ۋە ئوتتۇرا يەر دېڭىز ئەتراپىدىكى دۆلەتلەرگە تارقالغان. قىسقىسى، شاپتۇلنىڭ جۇڭگودا ئۆستۈرۈلۈشى، يۇنان ۋە رىم قاتارلىق ئەللەرنىڭكىدىن مىڭ يىلچە بۇرۇن بولغان㉘. ھازىر دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقالغان شاپتۇل سورتلىرى ناھايىتى كۆپ. ئۇنى ئېلىمىزنىڭ دۇنيا باغۋەنچىلىك ئىشلىرىغا قوشقان تۆھپىسى دەپ قاراشقا بولىدۇ.

شاپتۇل شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئۆستۈرۈلىدۇ، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭدا ئۇنىڭ تۈرلىرى خېلى كۆپ.

ئارخېئولوگىيىلىك خىزمەتلەر داۋامىدا بىر تۈركۈم شاپتۇل ئۇرۇقچىلىرى تېپىلدى، ئۇلار، 1959 - يىلى، نىيە خارابىسىدىن تېپىلغان شاپتۇل ئۇرۇقچىلىرى ㉙؛ 1984 - يىلى لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن چىققان شاپتۇل ئۇرۇقچىلىرىدىن ئىبارەت ㉚. بۇنىڭدىن باشقا، شاپتۇل ئۇرۇقچىلىرى (28 - رەڭلىك فوتو سۈرەت) يەنە كروران قەدىمكى شەھىرى خارابىسى، توققۇز ساراي قەدىمكى شەھىرى خارابىسى ۋە تۇرپان ئاستانە - قاراغوجا قەدىمكى قەبرىستانلىقى قاتارلىق ئورۇنلاردىنمۇ تېپىلدى.

يۇقىرىدىكى بايقاشلار، شاپتۇلنىڭ بۇنىڭدىن 2000 يىلچە بۇرۇن شىنجاڭ تەۋەسىدە ئۆستۈرۈلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

(7) ياڭاق (Juglansregia L.)

ياڭاق دەرىخى ياغاچ غوللۇق مېۋىلىك دەرەخ بولۇپ، 5~6 مېتىر ھەتتا ئۇنىڭدىن ئېگىز ھەم باراقسان بولۇپ ئۆسىدۇ. ياڭاق دەرىخىنىڭ يوپۇرمىقى كەڭ، بىر ئاز ئۇزۇنچاق بولۇپ، نۆۋەتلىشىپ ئۆسىدۇ، پىكوسنىڭ يوپۇرمىقىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. مېۋىسىنىڭ ئۈچ قەۋەت پوستى بار. بىرىنچى قەۋىتى توق يېشىلغا مايىل، قېلىن، تەمى بەكمۇ ئاچچىق - قېرىق بولۇپ، ياڭاق پوستى دېيىلىدۇ. ئىككىنچى قەۋىتى بۇغداي رەڭگىدە، قاتتىق بولۇپ، شاكىلى دېيىلىدۇ. ئۈچىنچى قەۋىتى مېغىز ئۈستىدىكى ئەڭ نېپىز پوستى بولۇپ، ياڭاق يېڭى پىشقاندا (كۆك ياڭاق مەزگىلىدە) بۇنىڭ تەمى قېرىقراق بولىدۇ، سويۇۋېتىپ يېسە مېغىزى تەملىك بولۇپ، قۇرۇغاندا قېرىق تەم يوقاپ كېتىدۇ. ياڭاق مېغىزى بىر خىل نەپىس گۈل شەكلىنى پەيدا قىلغان بولۇپ، ئوتتۇرىسىنى ياڭاق پاسىلى ئايرىپ تۇرىدۇ.

ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى مېۋىلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدىغان ياڭاق، شىنجاڭدىمۇ خېلى بۇرۇنلا ئۆستۈرۈلگەن. ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار بۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مەسىلەن، 1980 - يىلى، شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى -

ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى خادىملىرى كوروان قەدىمكى شەھىرىدىكى بەزى ئۆي خارابىلىرىدىن نۇرغۇن ياڭاق شاكىلىنى بايقىدى (31). 1960 ــ يىلى، تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە تەۋە 320 - نومۇرلۇق قەبرىدىن كىككى دانە (60TAM320:2)، تاك دەۋرىگە تەۋە 338 - نومۇرلۇق قەبرىدىن ئۈچ دانە ياڭاق شاكىلى (29 - رەڭلىك فوتو سۈرەت) قېزىۋېلىندى (32). 1972~1973 - يىللىرىدىكى قېزىش - تازىلاشتا، ياڭاق شاكىلى قاتارلىقلار تېپىلدى (33). 1974 - يىلىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، تاك دەۋرىگە تەۋە 195 - نومۇرلۇق قەبرىدىن بىر دانە ياڭاق شاكىلى (5 چىقتى. بۇنىڭدىن باشقا، 1959 - يىلى مارالبېشى ناھىيىسىدىكى توققۇز ساراي قەدىمكى شەھەر خارابىسىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتىمۇ ياڭاق شاكىلى تېپىلدى. يۇقىرىدىكى بايقاشلاردىن سىرت، شىنجاڭ ياڭىقى توغرىسىدا تارىخىي مەنبەلەردە بەزى خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. تارىخىي خاتىرىلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، ياڭاق بۇنىڭدىن 2000 يىلچە بۇرۇنقى دەۋرلەر ئەتراپىدا شىنجاڭ تەۋەسىدە ئۆستۈرۈلگەن بولسا كېرەك.

ھازىر، ياڭاق جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئۆستۈرۈلىدۇ. بولۇپمۇ خوتەن، قاغىلىق، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا كۆپرەك ئۆستۈرۈلىدۇ.

(8) بادام (Prunusamydalus)

بادام دەرىخى دۇنيادىكى قۇرۇق مېۋىلىك، مايلىق دەرەخلەر ئىچىدە ئىقتىسادىي قىممىتى ئالاھىدە يۇقىرى بولغان داڭلىق دەرەخلەرنىڭ بىرى. بادام ئەتىرگۈل ئائىلىسىدىكى يوپۇرماق تاشلايدىغان، ياغاچ غوللۇق مېۋىلىك دەرەخ بولۇپ، يوپۇرمىقى نۆۋەتلىشىپ ئۆسىدۇ، شەكلى شاپتۇل يوپۇرمىقىغا ئوخشاپ ئاق كېتىدۇ. سۇس قىزىل ياكى ئاقۇچ چېچەكلەيدۇ. مېۋىسى سوقىچاق، ئۇچكىسى سىلىق، چوڭقۇر ئويمانلىرى بولىدۇ.

ئۇنىڭ ئۆزگەرتىلگەن تۈرلىرى كۆپ. بادام تاتلىق بادام ۋە ئاچچىق بادام دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. تاتلىق بادام شاكىلىنىڭ نېپىز ـ قېلىنلىقىغا قاراپ قەغەز بادام ۋە تاش بادام دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. ھەر ئىككىسى تەملىك تاتلىق بولىدۇ. ئاچچىق بادامنىڭ مېغىزى ئاچچىق بولىدۇ. تاتلىق بادام ۋە ئاچچىق بادام شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تېرىپ ئۆستۈرۈلىدۇ ۋە مېۋە بېرىدۇ. بولۇپمۇ قەشقەر رايونىدا كۆپرەك ئۆستۈرۈلىدۇ.

بادام دۇنياسىدىكى قەدىمكى مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ھازىر جەنۇبىي شىنجاڭدا ئۆستۈرۈلۈۋاتقان باداملار ئەسلىي ياۋا بادامدىن ئۆزگەرگەن بادام تۈرلىرىدىندۇر. شىمالىي شىنجاڭدا تا ھازىرغىچە تەبىئىي تارقىلىپ ئۆسۈۋاتقان ياۋا باداملار، ئەسلىي ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ 3 ـ ئېرا ھاياتلىق دەۋرىدىكى يوپۇرماق تاشلايدىغان كەڭ يوپۇرماقلىق ئورمانلاردىن قېپقالغان بىر خىل قەدىمكى تۈر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ ㉞.

دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تېكىپ ئۆستۈرۈلۈۋاتقان باداملارنىڭ ئەسلىي ماكانى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قۇرغاق ئىسسىق، مۆتىدىل كىلىماتلىق تەبىئىي شارائىتقا ئىگە تاغلاردا، ياۋا ھالەتتە تەبىئىي تارقىلىپ ئۆسكەن بولۇپ، ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى بىلىشى، بويسۇندۇرۇشى ۋە تەدرىجىي تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، بادام بۇنىڭدىن خېلى بۇرۇنلا غەربىي ئاسىيادا تېكىپ ئۆستۈرۈلۈشكە باشلىغان. كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيا، جۇملىدىن شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا يەر دېڭىزى بويلىرىدىكى ھەرقايسى ئەللەرگىچە تارقالغان. بادام ئېلىمىزگە پېرسىيىدىن كىرگەن.

بادامنىڭ شىنجاڭدا ئۆستۈرۈلۈش تارىخىي ئىنتايىن ئۇزۇن ھېسابلىنىدۇ. تاڭ دەۋرىدە يېزىلغان «يۈياڭ مەجمۇئەسى»، لى شىجېننىڭ «دورا ئۆسۈملۈكلەر قامۇسى»، يوللىغ چۇسايىنىڭ «غەربكە سایاھەت خاتىرىلىرى» قاتارلىق تارىخىي مەنبەلەردە بادام ھەققىدە نۇرغۇنلىغان خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. 1960 ـ يىلى تۇرپان ئاستانە قەبرىستانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، 320 ـ نومۇرلۇق قەبرىدىن، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە

تـەئەللۇق بىر دانە بادام (30 ـ رەڭـلـىك فـوتـو سـۈرەت) چـىقـتى㉟.

يـۇقـىرىـدىكى تارىخىي خاتىرىلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشقا ئاساسلانغاندا، بادامنىڭ شىنجاڭدا ئۆستۈرۈلگىنىگە ئاز دېگەندە 1000 يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىت بولغان بولسا كېرەك.

(9) ئالۇچا (PrunussalicinaLindl)

ئـالـۇچـا ئـەتـىرگۈل ئائىلىسىدىكى يوپۇرماق تاشلايدىغان مـېـۋىـلـىـك دەرەخ بـولـۇپ، قىزغۇچ، قىزىل چېچەكلەيدۇ، چېچەكلىرى غۇنچىمەك، ئۇششاق بولىدۇ. ئۇنىڭ غورىسى كۆك ۋە يۇمىلاق بولۇپ، پىشقانسېرى سارغىيىدۇ ياكى قىزىرىدۇ. ئۇنىڭ سېرىق ۋە قىزىلدىن ئىبارەت كۆپ خىل تۈرى بار. قىزىل ئالۇچا سېرىق ئالۇچىغا قارىغاندا كىچىكرەك بولىدۇ. ھەر ئىككىسىنىڭ ئۇچىدە ئۇرۇقى بولۇپ، تەمى تاتلىق.

ئـالـۇچـىـمۇ باشقا مېۋىلەرگە ئوخشاش قەدىمدىن تارتىپلا ئىلىمىزدە كەڭ كۆلەمدە ئۆستۈرۈلگەن بىر خىل مېۋىلىك دەرەخ. ئۇنىڭ سورتلىرى شىمالدا خېيلۇڭجياڭ، جەنۇبتا گۇاڭدۇڭ بىلەن گۇاڭشى، غەربتە چىڭ ـ زاڭ ئېگىزلىكىگە تارقالغان بولۇپ، تـارقـىـلىش دائىرىسى شاپتۇل بىلەن ئۇرۇكنىڭكىدىنمۇ كەڭ. ئـۇلارنىڭ ئەسلىي ماكانى جۇڭگو بولغاچقا، بوتانىكىدا جۇڭگو ئالۇچىسى (P.salicina) دەپ ئاتىلىدۇ. ئالۇچىنىڭ ئۆزگەرگەن تۈرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇلار چوڭ ـ كىچىكلىكى، شەكلى، سۇپىتى ۋە رەڭگى جەھەتتە زور پەرقلىنىدۇ. ئالۇچىمۇ خېلى بۇرۇنلا شىنجاڭدا ئۆستۈرۈلگەن مېۋىلەردىن بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ شىنجاڭدا سېرىق ۋە قىزىلدىن ئىبارەت ئىككى خىل تۈرى بار. ھازىر شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئۆستۈرۈلىدۇ.

شـىـنـجـاڭدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، بىر تۈركۈم ئالۇچا ئۇرۇقىكىلىرى تېپىلدى. بىراق، ئۇلار ئاساسەن تۈرپان ئـاسـتـانـە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى جەن ـ تاڭ دەۋرلىرىگە تەئەللۇق قەبرىلەرگە مەركەزلەشكەن. مەسىلەن: سۇي دەۋرىگە تەۋە 48 ـ نومۇرلۇق قەبرە بىلەن تاڭ دەۋرىگە تەۋە 318 ـ ۋە

73 - نومۇرلۇق قەبرىلەردىن، شەكلى يۇمىلاق، رەڭگى قوڭۇر، قۇرۇپ كەتكەن ئالۇچا ئەۋرىشكىسى بايقالدى ㉚. ئالۇچىنىڭ قەبرىلەرگە ھەمدەپنە قىلىنغانلىقىدىن قارىغاندا، ئۇ ئەينى ۋاقىتتىكى كىشىلەر بىر قەدەر ياخشى كۆرىدىغان مېۋىلەردىن بولۇشى مۇمكىن. ھازىرغا قەدەر، ئالۇچا ئەۋرىشكىلىرى پەقەت تۇرپان تەۋەسىدىلا بايقالغان بولسىمۇ، ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ئالۇچىنىڭ شىنجاڭدا ئۆستۇرۇلگەنلىكىگە ئاز دېگەندە 1000 يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىت بولغان بولۇشى مۇمكىن.

(10) قارىئۆرۈك

ئەتىرگۈل ئائىلىسىدىكى يوپۇرماق تاشلايدىغان چانقال ياكى كىچىك دەرەخ، يوپۇرمىقى تۇخۇم شەكلىدە بولۇپ، گىرۋىكى ھەرە چىشلىق، گۈلى ئاق ۋە ئاچ قىزىل رەڭلەردە، تاق ياكى ئىككى تۇپ ھالەتتە توپلىشىپ ئۆسىدۇ. مېۋىسى ئۇچكىلىك، شار شەكلىدە بولۇپ، غورا ۋاقىتىدىكىسى يېشىل، پىشقان ۋاقىتىدىكىسى قارا كېلىدۇ، تەمى چۈچۈمەل، ئۇنى ئىستېمال قىلىشقا ۋە دورىغا ئىشلىتىشكە بولىدۇ.

قارىئۆرۈك شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تېكىپ ئۆستۈرۈلىدۇ. خوتەننىڭ لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقى ㊲ قاتارلىق ئورۇنلاردىن تېپىلغان قارىئۆرۈك ئەۋرىشكىسىگە ئاساسلانغاندا، قارىئۆرۈك بۇنىڭدىن 2000 يىلغا يېقىن دەۋرلەر ئەتراپىدا شىنجاڭ تەۋەسىدە ئۆستۈرۈلگەن بولسا كېرەك.

(11) ئۈجمە

ئۈجمە ئائىلىسىدىكى ياغاچ غوللۇق، يوپۇرماق تاشلايدىغان دەرەخ بولۇپ، يوپۇرمىقى تۇخۇم شەكلىدە، گۈلى تاق جىنىسلىق، يېپىنچىسى سارغۇچ يېشىل كېلىدۇ، يوپۇرمىقى بىلەن پىلە بېقىلىدۇ. ئۇنىڭ مېۋىسى ئاق ياكى قارامتۇل قوڭۇر رەڭدە بولۇپ، تەمى تاتلىق كېلىدۇ. يۇمران شاخلىرىنىڭ ئەۋرىشىم قوۋزىقىدىن چىققان تالالىرىنى ماتېرىيال قىلىپ قەغەز

ئىشلىگىلى بولىدۇ.

ئۇجمە ئاپىتونوم رايونىمىزنىڭ ھەممە يېرىدە دېگۈدەك ئۆستۈرۈلىدىغان، كۈن نۇرىغا ئامراق، كەڭ يوپۇرماقلىق مېۋىلىك دەرەخ بولۇپ، غولى ناھايىتى يوغان كېلىدۇ ھەم ئەترايقا شاخلاپ، ئېگىز ئۆسىدۇ. ئۇنىڭ شىنجاڭدىكى تۈرلىرى ئاق ئۇجمە، قارا ئۇجمە ۋە چېقىر ئۇجمىدىن ئىبارەت. ئۇجمە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭدا كۆپ ئۆستۈرۈلىدۇ.

ئېلىمىزدىكى قەدىمكى مېۋە دەرەخلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدىغان ئۇجمىنىڭ شىنجاڭدا ئۆستۈرۈلۈشىمۇ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. نىيە خارابىسىدە يۇرگۈزۈلگەن ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىشتا، ئۇجمىگە ئالاقىدار بايقاشلار خېلى كۆپ بولدى. مەسىلەن: ئا. ستېئىن نىيە خارابىسىدىكى N.XV Ⅲ نومۇرلۇق باغ ئىزىدىن بىر رەت قۇرۇپ كەتكەن ئۇجمە دەرىخى ㊳، N.XIX نومۇرلۇق تۇرالغۇ ئۆيي ئىزى ئەتراپىدىكى باغدىن قۇرۇپ يەرگە يىقىلغان ئۇجمە دەرىخى ㊴، N.XXIX نومۇرلۇق تۇرالغۇ ئۆيي ئىزىنىڭ شەرقىي ـ شىمالىي تەرىپىدىكى ئېغىل ئەتراپىدىن قۇرۇپ كەتكەن بىر تۇپ ئۇجمە دەرىخى ㊵، N.XLT نومۇرلۇق تۇرالغۇ ئۆيي ئىزى ئەتراپىدىكى چېتىلانغان باغنىڭ 70 قەدەم غەربىدىكى ئورۇندىن قۇرۇپ كەتكەن ئۇجمە دەرەخلىرىنى ㊶ بايقىغان. جۇڭگو ـ ياپونىيە نىيە خارابىسىنى ئىلمىي تەكشۈرۈش ئەترىتى، N3 نومۇرلۇق تۇرالغۇ ئۆيي ئىزى جايلاشقان ئويمانلىقنىڭ تۆت ئەتراپىدىن، بىر نەچچە رەت قۇرۇپ كەتكەن ئۇجمە قاتارلىق دەرەخلەرنى بايقاش ㊷ بىلەن بىرگە، يەنە بۇ خارابىلىكتىكى نۇرغۇنلىغان تۇرالغۇ ئىزلىرى ئەتراپىدا ئۇجمە دەرەخلىرىنىڭ بارلىقىنى بايقىدى ㊸. ئا. ستېئىن نىيە خارابىسىدىلا ئەمەس، كروران قەدىمكى شەھەر خارابىسىدىمۇ ئۇجمە دەرىخى بارلىقىنى بايقىغان ㊹.

ئۇجمىنى كەڭ دائىرىدە تىكىپ ئۆستۈرۈشنىڭ سەۋەبى ھەممىگە مەلۇم. چۈنكى، ئۇجمىنىڭ مېۋىسىنى يېيىشتىن

سىرت، يوپۇرمىقىدا پىلە بېقىلىدۇ، ئۇنىڭ غولى ئەلا سۈپەتلىك ياغاچ ماتېرىيالى ھېسابلانغاچقا، ئەينى ۋاقىتتىكى ئاھالىلەر ئۇجمىنىڭ غولى قىسمىنىڭ قاتتىقلىق دەرىجىسى يۇقىرى، رەڭگى كۆركەم، ئىچكى تالالىرى روشەن بولۇشتەك ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، ئۇنى ئۆي - ئىمارەتلەرنىڭ ئىشىك، تۈۋرۈكلىرىنى، قاچا - قومۇچ قاتارلىق كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ياساشقا ئىشلەتكەن. مەسىلەن: ئەندىر خارابىسىدىن بىر تۈركۈم نەقىشلىك تۈۋرۈك پارچىلىرى بايقالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۇجمە ياغىچى ئىكەن ㊺. بۇنىڭدىن باشقا، 1984 - يىلى، خوتەن لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن ئۇجمە ياغىچى قېزىۋېلىندى ㊻.

قىسقىسى، شىنجاڭدا تېرىكچىلىك قىلغان قەدىمكى ئاھالىلەر، ئۇجمىنىڭ مېۋىسىنى ئىستېمال قىلىپ، ياغىچىدا ھەر خىل تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ياساشتىن سىرت، ئۇنى پىلە باقمىچىلىقى ۋە يىپەكچىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ماددىي ئاساسىي قىلىپ كەلگەن.

پىلە قۇرتى، ئۇجمە يوپۇرمىقىدىن ئوزۇقلىنىش ئارقىلىق يىپەكچىلىك سانائىتىنىڭ خام ئەشياسى بولغان يىپەك غوزىكىنى ئىشلەپچىقىرىدىغان بىر خىل قۇرت بولۇپ، ئېلىمىز خەلقى ئۇزۇن زامانلاردىن تارتىپ پىلە بېقىپ، يىپەكچىلىك قول سانائىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئارقىلىق، دۇنيادا ئالاھىدە شۆھرەت قازانغانىدى.

شىنجاڭنىڭ پىلە - يىپەكچىلىكى خېلى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭغا ئالاقىدار ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلارمۇ بىر قەدەر كۆپ. مەسىلەن: 1959 — يىلى، خوتەن لوپ ناھىيىسىدىكى ئاق سېپىل قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدىن ئۇزۇنلۇقى 2.5 سانتىمېتىر كېلىدىغان بىر دانە پىلە قۇرتى شەكىللىك قىزىل ساپال تېپىلدى ㊼. 1980 - يىلى، خوتەن ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى نىيە خارابىسىدىن بىر دانە پىلە غوزىكىنى تاپتى. بۇ غوزەك زەيتۇن

مېۋىسى شەكلىدە، پوستى ئاق ھەم نېپىز، ئېغىرلىقى 0.2 گرام، ئۇزۇنلۇقى 4 سانتىمېتىر، دىئامېتىرى 2.3 سانتىمېتىر بولۇپ، بىر ئۈچىنى ئازراق قۇرت يېگەن، باھالاش ئارقىلىق مەلۇم بولۇشىچە، ئۇ ئائىلىدە بېقىلغان پىلە قۇرتىنىڭ غوزىكى ئىكەن ⑱. 1984 - يىلى، لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن يېپەك توقۇلما بىلەن مەشۇت تېپىلدى ⑲. 20 — ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئا. ستېئىن خوتەن تەۋەسىدە ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈش پائالىيىتىدە، لوپ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي - شىمالىغا 50 كىلومېتىر كېلىدىغان دەندەن ئۆيلۈك بۇددا ئىبادەتخانىسى (دەۋرى تەخمىنەن مىلادىيە 4 — 5 - ئەسىرلەردىن 8 - ئەسىرگىچە بولغان زامانلارغا توغرا كېلىدۇ) خارابىسىدىن، تاختايغا سىزىلغان رەسىمدىن بىرنى تاپقان بولۇپ، رەسىمدە پىلە قۇرتىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا قايسى ئۇسۇل ئارقىلىق خوتەنگە تارقىلىپ كىرگەنلىكى تەسۋىرلەنگەن ⑳. 1959 - يىلىدىن بۇيان تۇرپان ئاستانە - قاراغوجا قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىشتا، نۇرغۇنلىغان نەپىس يېپەك توقۇلمىلارنى (ئاساسەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىدا توقۇلغان) قېزىۋالغاندىن سىرت، يەنە غەربىي لياڭ دەۋرىگە (مىلادىيە 400 — 421 - يىللارغا) تەۋە بىر نەچچە پارچە يېپەك - پىلىچىلىك توغرىسىدىكى خەنزۇچە يازما ھۆججەتلەر تېپىلغان ㉑. بۇنىڭدىن باشقا، 1972 — 1973 - يىللىرى، تۇرپان ئاستانىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ۋە تازىلاشتا ئاشلىق زىرائەتلىرى بىلەن ھەر خىل مېۋىلەردىن سىرت، يەنە پىلە غوزىكىمۇ تېپىلدى ㉒.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلاردىن باشقا، تارىخىي مەنبەلەردىمۇ نۇرغۇنلىغان خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. مەسىلەن: شۇەنزاڭنىڭ «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دېگەن كىتابىدا، خوتەن پىلىچىلىكىنىڭ بارلىققا كېلىشى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر ناھايىتى قىزىقارلىق قىلىپ خاتىرىلەنگەن. «يېڭى تاڭنامە، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»

ۋە تۈبۈتچە «ئۇدۇن تارىخى» دىمۇ، بۇ ھەقتىكى خاتىرىلەر بار. بۇنىڭدىن باشقا، خەنزۇچە تارىخىي قوليازمىلاردا يەنە شىنجاڭدا تۇقۇلغان يىپەك توقۇلمىلار، ئىشلەنگەن جايىنىڭ نامى بىلەن قوچۇ كىمخابى، كۇسەن كىمخابى، سۇلې كىمخابى دەپ ئاتالغان. گەرچە ھازىرغىچە تېپىلغان يىپەك توقۇلمىلار ئارىسىدىن بۇ يەرلىك مەھسۇلاتلار تېخى ئايرىپ چىقىلمىغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ خاتىرىلەردىن ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭنىڭ يىپەكچىلىكى خېلى تەرەققىي قىلغانلىقىنى چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ.

قىسقىسى، شىنجاڭنىڭ پىلىچىلىكى ۋە يىپەك توقۇمىچىلىقى شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىدىن باشلاپ تەدرىجىي ھالدا تەرەققىي قىلىشقا يۈزلىنىپ، تاڭ دەۋرىگە كەلگەندە شىنجاڭنىڭ بەزى جايلىرى، بولۇپمۇ تۇرپان ئويمانلىقى، قەشقەر ۋە خوتەن بوستانلىقىدا بىر قەدەر يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن. كېيىنچە، مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئالغا ئىلگىرىلەش سۈرئىتى ئاستىلاپ قالغان بولسىمۇ، بىراق خوتەن ۋە يەكەن قاتارلىق جايلاردا راۋاج تاپقان يەرلىك، مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ئەتلەس ـ شايى توقۇمىچىلىقى، پىلە باقمىچىلىقىنىڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

(12) جىگدە

جىگدە ئائىلىسىدىكى يوپۇرماق تاشلايدىغان دەرەخ. ئۇنىڭ يېڭى نوتىلىرى كۆل رەڭ كېلىدۇ. چېچەكلىگەندە ئىنتايىن مەززىلىك پۇرايدۇ. مېۋىسى ئۇچكىلىك، سوقمىچاق بولۇپ، رەڭگى قىزىل ياكى سېرىق كېلىدۇ، ئىستېمال قىلىنمىدۇ.

جىگدە قۇرغاق ۋە يېرىم قۇرغاق رايونغا ماس كېلىدىغان مېۋىلىك دەرەخ بولغاچقا، قەدىمدىن تارتىپلا شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭدا كۆپ‌رەك ئۆستۈرۈلۈپ كەلگەن. شىنجاڭدىكى جىگدىگە ئالاقىدار ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار تۆۋەندىكىچە:

1988 ــ يىلىدىن بۇيان، جۇڭگو ـ ياپونىيە ئورتاق نىيە خارابىسىنى ئىلمىي تەكشۈرۈش ئەترىتى نىيە خارابىسىدە

يۇرگۈزگەن ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشىدە، بۇ خارابىلىكتىكى تۇرالغۇ ئۆي ئەتراپلىرى ۋە مېۋىلىك باغلاردىن، خېلى كۆپ قۇرۇپ كەتكەن جىگدە دەرىخىنى بايقاپلا قالماي، بەلكى قېزىپ تازىلىغان قەبرىلەردىنمۇ ھەمدەپنە قىلىنغان جىگدىلەرنى تاپتى.

مەسىلەن: نىيە خارابىسىنىك 95MNI نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىكى M3 نومۇرلۇق قەبرىدىن ياغاچ تاۋاق ئىچىگە سېلىنغان جىگدە قاتارلىق مېۋىلەر چىقتى㊸. بۇنىڭدىن باشقا، بۇددا مۇنارىنىك 2.3 كىلومېتىر جەنۇبىدىكى يەرگە جايلاشقان N3 نومۇرلۇق تۇرالغۇ ئۆي ئىزىنىك ئەتراپىدىكى قۇرۇپ كەتكەن رەت - رەت دەرەخلەرئىچىدىنمۇ جىگدە دەرەخلىرى بايقالدى㊹.

ئەمەلىيەتتە، جىگدە دەرىخىنىك تارىم ۋادىسىدا ئۆستۈرۈلگەنلىكى خېلى بۇرۇنلا بايقالغان. 20 - ئەسىرنىك باشلىرىدا، ئا. ستېئىن شىنجاڭدا تەكشۈرۈش يۇرگۈزگەندە، كروران قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدىكى بىر چوڭ باغدىن قۇرۇپ كەتكەن جىگدە دەرىخىنى بايقىغان㊺. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇ خوتەندىكى تەكشۈرۈشىدە، راۋاق خارابىسىنىك ئەتراپىدىنمۇ بىر رەت قۇرۇپ كەتكەن جىگدە دەرىخىنى بايقىغان㊻.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلار، جىگدىنىك كېيىن دېگەندىمۇ بۇنىڭدىن 2000 يىلچە بۇرۇن شىنجاڭدا ئۆستۈرۈلگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

(13) ئالما (Maluspumilamill)

ئالما ئېلىمىزدىكى ئەڭ مۇھىم مېۋە دەرەخلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئەتىرگۈل ئائىلىسىدىكى يوپۇرماق تاشلايدىغان دەرەخ بولۇپ، يوپۇرمىقى ئىللىپىس شەكلىدە، گۈلى قىزغۇچ، ئاق ۋە قىزىل كېلىدۇ. مېۋىسى يۇمىلاق بولۇپ، تەمى تاتلىق ياكى چۈچۈمەل بولىدۇ.

ئالمىنىك شىنجاڭدا تىكىپ ئۆستۈرۈلگەن تارىخى ئۇزۇن بولۇپ، نىيە خارابىسىنىك 95MNI نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىكى M3 نومۇرلۇق قەبرىدىن تېپىلغان ئالما ئەۋرىشكىسىدىن㊼، قەدىمكى ئەجدادلارنىك بۇنىڭدىن 2000 يىلچە بۇرۇنقى دەۋرلەر

ئەتراپىدا، ئالمىنى ئۆستۈرگەنلىكى ۋە ئىستېمال قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

(14) هالۇابدىت (Diaspyraskaki L.F)

هالۇابدىت ئائىلىسىدىكى يوپۇرماق تاشلايدىغان دەرەخ: مۆتىدىل بەلۋاغ ۋە ئىسسىق بەلۋاغدا كۆپرەك بولىدۇ. مېۋىسى پىشقاندا سېرىق بولۇپ، تەمى تاتلىق كېلىدۇ.

هالۇابدىتنىڭ ئەسلىي ماكانى ئېلىمىزنىڭ چاڭجياڭ دەرياسى ۋادىسى ئەتراپى بولۇپ، ئۇنىڭ ياۋا تۈرلىرى شىزاڭ، يۈننەن، سىچۈەن، خۇبېي ئۆلكىسىنىڭ غەربى، جياڭسۇ بىلەن جېجياڭ قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. ياۋا هالۇابدىت ئۇزاق مۇددەتلىك ئۆزگەرتىش جەريانىدا، سورت جەھەتتە كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىپ، بۈندىن 2000 يىللار ئىلگىرىكى خەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، تىكىپ ئۆستۈرۈلۈشكە باشلىغان. هازىر ئېلىمىزدە ئۇنىڭ سورتلىرى 40 تىن ئارتۇق بولۇپ، نۇرغۇنلىغان جايلاردا ئۆستۈرۈلىدۇ.

ئېلىمىزدە ئۆستۈرۈلگەن بۇ مېۋە دەرىخى، كېيىنچە ياپونىيە قاتارلىق ئەللەرگە تارقالغان. 1973 - يىلى، تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، تاڭ دەۋرىگە تەۋە 191 - نومۇرلۇق قەبرىدىن بىر دانە هالۇابدىت قېقى (73TAM191:39) تېپىلدى ⑤⑧.

گەرچە هالۇابدىت هازىرغا قەدەر شىنجاڭدا ئۆستۈرۈلمىگەن بولسىمۇ، ئەمما قەدىمكى هالۇابدىت قېقىنىڭ تېپىلىشى، ئەينى ۋاقىتتا، يېپەك يولى ئارقىلىق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتى ۋە تېخنىكىلىرى شىنجاڭغا تارقىلىپ كىرىپلا قالماي، بەلكى يېمەك - ئىچمەك جۈملىدىن مېۋىلەرنىڭمۇ كىرگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

يۇقىرىدىكىلەردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، شىنجاڭنىڭ باغۋەنچىلىكى خېلى بۇرۇنلا بارلىققا كەلگەن، ھەمدە جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەدرىجىي هالدا تەرەققىي

قىلغان. بۇ يەردە تىرىكچىلىك قىلغان قەدىمكى ئاھالىلەر تەبىئەت بىلەن ئېلىپ بارغان ئۇزۇن يىللىق كۈرەشلىرىدە، ئەمەلىي تەجرىبىلىرى ئارقىلىق، نۇرغۇنلىغان ياۋا مېۋىلەرنى ئۆزگەرتىپ ئۆستۈرگەن. مېۋىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك پىششىقلاپ ئىشلەنمەي، تەبىئىي پىشقان ھالىتى بويىچە ئىستېمال قىلىنىدىغان بولغاچقا، ئۇلار مېۋىلەرنى قوشۇمچە ئوزۇقلۇق ئورنىدا ئىستېمال قىلغان. كېيىنچە مېۋىلەرنىڭ ئوزۇقلۇق خۇسۇسىيىتىدىن باشقا ئالاھىدىلىكىنىمۇ ئېگىلىگەن. دېمەك، ئەقىل — پاراسەتلىك قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ تىرىشچانلىقى ئارقىلىق، شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان باغۋەنچىلىكى خېلى تەرەققىي تاپقان. شىنجاڭدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىشتا تېپىلغان ھەر خىل مېۋىلەرنىڭ ئەۋرىشكىلىرى، شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا، چارۋىچىلىق بىلەن دېھقانچىلىقتىن قالسا، باغۋەنچىلىكىنىڭمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ھەم تەكشۈرۈش جەريانىدا، شىنجاڭدىن تېپىلغان قەدىمكى مېۋىلەرگە قارىتا، ئۇلارنىڭ چىقىدىغان ئورنى، دەۋرى ۋە سورتى (قەدىمكى كىشىلەر ئۆستۈرگەن سورت ياكى ياۋا سورت ئىكەنلىكى) توغرىسىدا، ئوقۇرمەنلىرىمىزدە سوئال تۇغۇلۇشى تەبىئىي. شۇڭا تۆۋەندە تونۇشتۇرىمىز.

بىرىنچى، «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە، چەرچەن بەگلىكىدە «ئۇزۇم قاتارلىق مېۋىلەر چىقىدۇ» دېيىلگەن. پىچان ناھىيىسىدىكى ياڭخې 3 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقى، لوپنۇر ناھىيىسىدىكى يېڭىپەن قەبرىستانلىقى، تۇرپان ئاستانە قەبرىستانلىقى قاتارلىقلاردىن ئۇزۇم پېلىكى، ئۇزۇم ئۇرۇقى، قورۇق ئۇزۇم قاتارلىقلار قېزىۋېلىندى؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە، نىيە خارابىسى، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن قېزىۋېلىنغان كاروشتىچە، خەنزۇچە ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرچە

هۆججەتلەردە ئۇزۇمگە ئالاقىدار مەلۇماتلار نۇرغۇن. «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دە: «ئاگنى (هازىرقى قاراشەھەر بەگلىكى ... چىلان، ئۇزۇم، نەشپۈت، ئالما قاتارلىق مېۋىلەر چىقىدۇ»، «كۇسەن (هازىرقى كۇچا) بەگلىكىدە ئۇزۇم، ئانار چىقىدۇ، نەشپۈت، ئالما، شاپتۇل، ئۈرۈك كۆپ» دەپ خاتىرىلەنگەن. يۇقىرىدىكى ئەسەردە تىلغا ئېلىنغان مېۋىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك شىنجاڭدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ۋە تەكشۈرۈشلەردە بايقالدى. بۇ، يۇقىرىدا نامى ئاتالغان مېۋىلەرنىڭ قەدىمكى دەۋرلەردىلا شىنجاڭدا ئۆستۈرۈلگەنلىكىنى دەلىللەپ بېرىدۇ. شىنجاڭدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىشلاردا باشقا مېۋىلەرگە ئالاقىدار بايقاشلارغا كەلسەك، نىيە خارابىسىدىن قۇرۇپ كەتكەن ئۈجمە، جىگدە دەرەخلىرىنىڭ بايقالغانلىقى، ئۈجمە، جىگدىلەرنىڭ شىنجاڭدا ئۆستۈرۈلۈش تارىخىنىڭ بۇنىڭدىن 2000 يىل بۇرۇنقى چاغلارنىڭ ئالدى - كەينىگە توغرا كېلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. ياڭاق، قوغۇن، ئالۇچا، قارىئۈرۈك قاتارلىق مېۋىلەرنى مەھمۇد قەشقەرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە قەيت قىلغان بولۇپ، بۇ ئۇلارنىڭ شىنجاڭدا ئۆستۈرۈلۈش تارىخىنىڭ ئۇزۇن ئىكەنلىكىگە قوشۇمچە دەلىل بولالايدۇ. بادام، تۇرپان ئاستانە قەبرىستانلىقىدىن، بىر دانىلا بايقالدى. بادام جۇڭگوغا پىرسىيىدىن كىرگەن بولۇپ، شىنجاڭنىڭ، بولۇپمۇ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى بوستانلىقلارنىڭ ھاۋاسى بادام ئۆستۈرۈشكە باب كېلىدۇ. شۇڭا تۇرپان ئاستانىدىن قېزىۋېلىنغان بادام شىنجاڭدا ئۆستۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن ياكى يىپەك يولىدىكى مۇھىم ئوتكەل بولغان قوچۇغا چەتتىن كىرگەن باداملاردىن بولۇشمۇ مۇمكىن. تۇرپان ئاستانە قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان ھالۋابدىت، ئەينى چاغدا ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىدىن چىقىدىغان مېۋىلەرنىڭ شىنجاڭغا كىرگەنلىكىنى شىنجاڭ بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە سودا مۇناسىۋىتىنىڭ قۇيۇقلۇقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئىككىنچى، قەدىمكى خارابە - ئىزلاردىن قېزىۋېلىنغان

مېۋىلەرنىڭ دەۋرى، شۇ خارابە - ئىزلارنىڭ دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. قەدىمكى خارابىلەرنىڭ يەر يۈزىدىن بايقالغان مېۋىلەردىن، قەدىمكى ھۆججەت - ئەسەرلەردە (ئۇلارنىڭ دەۋرى خارابىلەرنىڭ دەۋرىدىن كېيىنرەك بولۇپ قالسىمۇ) شىنجاڭدىن چىققىدۇ دېيىلگەنلىرىنىڭ دەۋرىنىمۇ، شۇ خارابىلەرنىڭكىگە ئوخشاش دېيىشكە بولىدۇ. 1972 — 1973 - يىللىرى يۇرگۈزۈلگەن ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، تۇرپان ئاستانىدىكى تاڭ دەۋرىگە تەۋە 211 - نومۇرلۇق قەبرىنىڭ قىيپاش قەبرە يولى تىندۇرما توپىسىدىن قۇرۇپ كەتكەن قوغۇن شاپىقى قېزىۋېلىنغان بولۇپ، بەزىلەر ئۇنى قەبرە ئوغرىلىرى (كېيىن ئوغرىلىرى) يەپ تاشلىۋەتكەن قوشۇننىڭ شاپىقى ھېسابلايدۇ. ئەملىيەتتە بۇ خىل نۇرغۇن قەبرىلەرگە كېيىن ئوغرىلىرى لەھەت ئۈستىدىن تۆشۈك تېشىپ چۈشكەن، قىيپاش قەبرە يولىنى ئېچىپ لەھەت ئىشىكىدىن لەھەتكە كىرگەن ئەمەس. شۇڭا مەزكۇر قوغۇن شاپىقىنى تاڭ دەۋرىگە تەۋە دېيىشكە بولىدۇ. 1959 - يىلى، مارالبېشى ناھىيىسىدىكى توققۇز ساراي قەدىمكى شەھىرى خارابىسىنىڭ يەر يۈزىدىن قوغۇن ئۇرۇقلىرى بايقالغان بولۇپ، بۇ شەھەر خارابىسىنىڭ دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە توغرا كېلىدىغان دەۋردە مەيدانغا كەلگەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە قوغۇن خاتىرىگە ئېلىنغان. بۇ قوشۇمچە دەلىلگە ئاساسەن، يۇقىرىدىكى خارابىنىڭ يەر يۈزىدىن تېپىلغان قوغۇن ئۇرۇقلىرىنىڭ دەۋرىنى، مەزكۇر خارابە دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە توغرا كېلىدۇ دېيىشكىمۇ بولىدۇ.

ئۇچىنچى، شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىدە بايقالغان مېۋىلەرنىڭ سورتلىرىنى، يەنى ئۇلارنىڭ قەدىمدە يېتىشتۇرۇلگەن سورت، ياۋا سورت ياكى كېيىن يېتىشتۇرۇلگەن سورت ئىكەنلىكىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش ۋە باھالاش - بېكىتىش خىزمىتى تېخى ئىشلەنگىنى يوق. لېكىن شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى، قەدىمكى تارىخىي ئەسەرلەردە پالانى جايدىن چىقىدۇ دەپ نامى تىلغا ئېلىنغان مېۋىلەر، قەدىمكى

ئەجدادلار ئۆزلەشتۈرگەن ۋە يېتىشتۈرگەن مېۋە سورتلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

قىسقىسى، ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ۋە تارىخىي يازما ھۆججەتلەرگە ئاساسلانغاندا، شىنجاڭنىڭ قەدىمكى باغۋەنچىلىكى ئاساسەن تارىم ۋادىسىدىكى بوستانلىقلار، تۇرپان ئويمانلىقى ۋە ئىلى قاتارلىق جايلارغا مەركەزلەشكەن. تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، قەدىمكى شىنجاڭدا يەنە تاۋۇز، بېھى، ئامۇت، پىستە، جىنەستە قاتارلىقلار ئۆستۈرۈلگەن. مەسىلەن، «ئەۋلىيا چىۋچۇجىنىڭ غەربكە سایاھەت خاتىرىسى» دە: «ئۇيغۇرلارنىڭ جانبالىق شەھىرىگە باردۇق ... تاۋۇز سوۋغا قىلدى، تاۋۇزلىرى ئېغىر ئىكەن» دېيىلگەن. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە بېھى، ئامۇت، پىستە، جىنەستە قاتارلىقلار تىلغا ئېلىنغان. يۇقىرىقىلاردىن چۈشىنىۋېلىشقا بولىدۇكى، 13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، شىنجاڭ باغۋەنچىلىكىدە مېۋە تۈرلىرى ناھايىتى كۆپ خىللاشقان، باغۋەنچىلىك ناھايىتى تەرەققىي قىلغان.

2. ئېچىملىكلەر

ئېچىملىكنىڭ ئوزۇقلۇق بىلەن زىچ مۇناسىۋىتى بولۇپ، ئىنسانلار خېلى بۇرۇنلا ھەر خىل سۈيۇق ئېچىملىكلەرنى ئىستېمال قىلغان. بولۇپمۇ، قەدىمكى ئەجدادلار ئۇۋچىلىق تۇرمۇشىدىن چارۋىچىلىق ھاياتىغا قەدەم قويغاندىن كېيىن، چارۋىلارنىڭ گۆشلىرىنى ئوزۇقلۇق قىلىپلا قالماي، بەلكى تەدرىجىي ھالدا سۈت، قېتىق ۋە قىمىز قاتارلىق ئېچىملىكلەرنى ئېچىشكە ئادەتلەنگەن. كېيىنچە ئىنسانلار مېۋىلەردىن تەبئىي ھاسىل بولغان ئېچىملىكلەرنى، بولۇپمۇ ھاراق تېپىدىكى مەست قىلىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە ئېچىملىكلەرنى بايقىغان ھەمدە ئىستېمال قىلغان.

ئىنسانلارنىڭ ھاراق ئىشلىشى يېڭى تاش قورالىلار دەۋرىدە، يەنى دېھقانچىلىق بارلىققا كەلگەندىن كېيىن باشلانغان. بۇ مەزگىلدە ئىشلەنگەن ھاراق تېپىدىكى ئېچىملىكلەرنىڭ خام

ئەشياسى دانلىق زىرائەتلەر بولغان. شۇنداق بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىنسانلار يەنە مېۋىلەرنى، بولۇپمۇ ئۈزۈمنى ئېچىتىش ئارقىلىق، مەست قىلىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە ئېچىملىكلەرنى ئىشلەپچىقىرىپ ئىچىشكە باشلىغان. ئۈزۈمنىڭ كەڭ كۆلەمدە ئۆستۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، ئۈزۈمدە مەيزاپ ئىشلەپلا قالماي، بەلكى ئۈزۈم شەربىتى ۋە مۇرابا قاتارلىقلارنىمۇ ئىشلىگەن ۋە ئىستېمال قىلغان. بۇنى شىنجاڭدىن قېزىۋېلىنغان ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ئىسپاتلايدۇ. تۆۋەندە، ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ۋە قەدىمكى ھۆججەتلەرگە ئاساسەن، مۇشۇ مەسىلە ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

(1) ئۈزۈم ھارىقى (مۇسەللەس)

ئىنسانلار مېۋىلەرنى ئېچىتىپ ئېچىملىك ئىشلەشنى خېلى بۇرۇن بىلگەن. مېۋىلەرنى ئېچىتىش ئارقىلىق ھاراق تېپىدىكى ئېچىملىكلەرنى ئىشلەشنى مېۋىلەرنى ئۆزلەشتۈرۈپ ئۆستۈرگەندىن كېيىن باشلىغان. ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 4600 - يىل ئەتراپىدا، مېسوپوتامىيە رايونىدا ئۈزۈم ئۆستۈرۈلگەن ۋە ھاراق ئىشلەشكە ئىشلىتىلگەن ⑲. ئاسىيا، ئافرىقا قىتئەلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مىسىرمۇ، ئەڭ بۇرۇن ئۈزۈم ئۆستۈرگەن ۋە ئۈزۈم ھارىقى ئىشلىگەن ئەللەردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. مىسىردىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، بۇنىڭدىن 4000 يىل ئىلگىرىكى قەبرىدىن ئۈزۈمنى سقىش ۋە بېسىش ئارقىلىق ئېچىملىك ئىشلەۋاتقان بىر پارچە تام رەسمى تېپىلغان. بۇ بۇنىڭدىن 4000 يىل ئىلگىرى قەدىمكى مىسىردا ئۈزۈم ئۆستۈرۈلگەنلىكى ھەمدە ئۇنىڭدىن ئېچىملىك ئىشلەپچىقىرىلغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ ⑳.

شىنجاڭ جۇڭگونىڭ ئەڭ بۇرۇن ئۈزۈم ئۆستۈرگەن ۋە ئۈزۈمدىن ھاراق ئىشلىگەن رايونلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. «تارىخىي خاتىرىلەر. پەرغانە تەزكىرىسى» دە، غەربىي يۇرتتىكى ئاھالىلەرنىڭ تېرىقچىلىق قىلىدىغانلىقى، ئۈزۈمزارلىقلارنىڭ

بارلىقى، ئۇزۇمدىن ھاراق چىقىرىدىغانلىقى، بايلارنىڭ ناھايىتى نۇرغۇن ھاراقنى نەچچە ئون يىل ساقلايدىغانلىقى خاتىرىلەنگەن. بۇ بىزگە غەربىي خەن سۇلالىسىدىن ئىلگىرى شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان غەربىي يۇرتتا (كەڭ مەنىدىكى غەربىي يۇرتتا)، ئۇزۇم ئۆستۈرۈلگەنلىكى ۋە ئۇزۇم ھارىقىنىڭ ئىشلەنگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ مەسىلىنى دەلىللەپ بېرىدىغان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار شىنجاڭدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردا بايقالماقتا.

تارىخىي ھۆججەتلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلاردىن قارىغاندا، غەربىي خەن دەۋرىدە چەرچەن، ئاگنى (قارا شەھەر)، كۇسەن (كۇچا)، ئۇدۇن (خوتەن)، ئىۋىرغول (قۇمۇل) قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسىدىلا ئۇزۇم ئۆستۈرۈلگەن. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن كېيىنكى شىنجاڭ ئۇزۇمچىلىكى ۋە مۇسەللەس ئىشلەش ئەھۋالىغا ئالاقىدار ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار ئاز ئەمەس. جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرلىرىگە كەلگەندە، تۇرپاننىڭ ئۇزۇمى تېخىمۇ داڭ چىقارغانىدى. چۈنكى، قوچۇ بەگلىكىنىڭ ئەۋەتكەن سوۋغىلىرى ئىچىدە، ئۇزۇم بىلەن ئۇزۇم ھارىقى مۇھىم ئورۇندا تۇرغاچقا، لياڭ سۇلالىسىنىڭ كىشىلىرىگە قوچۇنىڭ بۇ خىل ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرى خېلىلا تونۇشلۇق بولۇپ قالغانىدى. تۇرپان ئاستانە - قاراغوجا قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى جەن - تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىگە تەۋە قەبرىلەردىن چىققان خەنزۇچە ھۆججەتلەردە، ئۇزۇم ۋە ئۇزۇم ھارىقىغا (مۇسەللەسكە) ئائىت مەلۇماتلار خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: قاراغوجا قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 91 - نومۇرلۇق قەبرىدىن چىققان «شىمالىي لياڭنىڭ شۇەنشى 11 - يىلى (مىلادىيە 422 - يىلى) ماشۇنىڭ (ئۇزۇم) ھارىقى چىقىرىش توغرىسىدىكى مەلۇماتنامىسى» دا، 11 - ئاينىڭ 4 - كۈنى بىر كۇندە چىقىرىلغان ھاراقنىڭ يەتتە خودىن ئارتۇق بولغانلىقى كۆرسىتىلگەن ⑥①. «قوچۇدىكى مەلۇم بۇددا ئىبادەتخانىسىغا ئايدا كېتىدىغان تېرىق، پۇل، مۇسەللەسلەرنىڭ ھېساباتى» دىمۇ

مۇسەللەسكە ئائىت خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان ⑫. بۇلاردىن باشقا، يەنە 72TAM152:25.26 ، 69TAM138:6(1) ، 64TAM24:34 نومۇرلۇق ⑬ نۇرغۇن ھۆججەتلەردىمۇ مۇسەللەس تىلغا ئېلىنغان.

خەنزۇچە ھۆججەتلەردىن باشقا، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھۆججەتلەردىمۇ مۇسەللەس توغرىسىدكى خاتىرىلەر خېلى كۆپ. ئۇزۇم ھارىقى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا "بور" (ئوتتۇرا قەدىمكى پارس تىلىدىن كىرگەن) دەپ ئاتالغان. بۇ خىل ئىچىملىك ئىشلەپچىقىرىلىپ ئىستېمال قىلىنغاندىن سىرت، يەنە قەرز ئېلىش، ئۆسۈم تۆلەش ياكى باج تۆلەش قاتارلىقلارغىمۇ ئىشلىتىلگەن. مەسىلەن: Sa09 (تولۇقايا قاتارلىقلارنىڭ ئۇزۇملۇك سېتىش ھۆججىتى) ، Lo30 (مىڭ تەمۇرنىڭ مۇسەللەس قەرز ئېلىش ھۆججىتى) ۋە Mi19 نومۇرلۇق ھۆججەت قاتارلىقلار بار. ئۇلاردىن Lo30 نومۇرلۇق ھۆججەتتە مۇنداق يېزىلغان: "قوي يىلى ئوچىنچى ئاينىڭ يىگىرمە ئىككىنچى كۈنى، مەن مىڭ تەمۇرگە ئۆسۈم تۆلەشكە مۇسەللەس كېرەك بولۇپ، تۇرى باخشىدىن يېرىم قاپ مۇسەللەس (قەرز) ئالدىم. كۈزىنىڭ باشلىرىدا بىر قاپ سۇچۇگ (ئۇزۇم شەربىتى ياكى مۇسەللەس) نى تولۇق بېرىمەن. بەرمەستىن كېچىكتۈرسەم، ئەل قائىدىسى بويىچە ئۆسۈمى بىلەن تولۇق بېرىمەن. بەرگۈچە يا ئۇنداق، يا مۇنداق بولۇپ قالسام، نوم قۇلى ئۆيدىكىلەر بىلەن تولۇق (تۆلەپ) بەرسۇن. گۇۋاھچى تەسىك تۇرمىش، گۇۋاھچى بۇلدان. بۇ نىشان مەن مىڭ تەمۇرنىڭدۇر. مەن تۇرمىش مىڭ تەمۇردىن سوراپ يازدىم" ⑭ بۇ ھۆججەت ئارقىلىق، ئەينى ۋاقىتتا (مىلادىيە 13 — 14 ـ ئەسىرلەردە) ، مۇسەللەسنىڭ تۇرپان رايونىنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىدە خېلى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، شىنجاڭنىڭ باغۋەنچىلىك ئىشلىرى ناھايىتى راۋاج تاپقان، ئۇزۇم قاتارلىق مېۋىلەر شىنجاڭدا خېلى كەڭرى ئۆستۈرۈلگەن. تاڭ دەۋرىگە تەۋە بىر مۇنچە خارابە ۋە قەبرىلەردىن، ساپىقى بىلەن قورۇپ قالغان ئۇزۇملەر تېپىلدى

شۇنداقلا، بەزى خارابلەردىن چوڭ ئىدىش ۋە كۈپلەر تېپىلدى. ئۇلارنىڭ سۈپىتى ناھايىتى ياخشى بولۇپ، ھارارىتى بىر قەدەر يۇقىرى خۇمداندا پىشۇرۇلغان. ئۇلارنىڭ لايلىرى قېلىن بولۇپ، ئۇزۇم ھارىقىنى قاچىلاشقىمۇ ناھايىتى باب كېلىدۇ.

ئۇزۇم غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە تارقىلىپ كىرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇزۇمدىن ھاراق ئىشلەش تېخنىكىسىنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە كىرىشى ئۇزۇمگە قارىغاندا كېيىنرەك بولۇپ، تەخمىنەن شەرقىي خەن دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىدا ئۇزۇم ھارىقى ئىشلەنگەن بولۇشى مۇمكىن. بىراق دەسلەپكى مەزگىلدە ئۇزۇم ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىدا تېخى كەڭ دائىرىدە ئۆستۈرۈلمىگەن بولۇپ، ھاراق چىقىرىشقا ئىشلىتىدىغان خام ئەشيا كەم بولغاچقا، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىدىكى كىشىلەر ئىستېمال قىلىدىغان ئۇزۇم ھارىقىدىن ئىبارەت ئېچىملىك، ئاساسەن نەچچە مىڭ چاقىرىم يىراقتىكى غەربىي يۇرتتىن ئېلىپ كېلىنگەن. شۇڭا، ئۇنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى نەرخى - باھاسىمۇ ئىنتايىن يۇقىرى بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا ئۇ پەقەت بەگ - غوجاملارلا بەھرىمەن بولالايدىغان قىممەتلىك ئىستېمال بۇيۇمى ھېسابلانغان. ئۇچ پادىشاھلىق دەۋرىدە، ئۇزۇمنىڭ ئۆستۈرۈلۈش كۆلىمىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى ئاھالىلەر ئۆزلىرى ئۆستۈرگەن ئۇزۇمنى ئېچىتىپ ئۇزۇم ھارىقى ئىشلىگەن. تاڭ دەۋرى — ئېلىمىزنىڭ فېئودالىلىق جەمئىيىتى ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى يۇكسەك دەرىجىدە گۈللەنگەن بىر تارىخىي دەۋر شۇنداقلا، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىدا ئۇزۇم ئۆستۈرۈپ، ئۇزۇمدىن ھاراق ئىشلەش كەسپى راۋاج تاپقان دەۋر ھېسابلىنىدۇ.

(2) ئۇزۇم مۇرابباسى

مۇراببا — ھەر خىل مېۋە ھەم بەزى كۆكتاتلارنى شېكەر قىيامى ياكى ھەسەل قاتارلىقلار بىلەن قوشۇپ قاينىتىش ئارقىلىق تەييارلىنىدىغان بىر خىل سۇيۇق يېمەكلىك. ئۇنىڭ تۇرلىرى

ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇزۇم مۇرابباسى بۇنىڭ بىر تۈرى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇزۇمدىن مۇراببا ئىشلەنگەنلىكى توغرىسىدا تارىخىي مەنبەلەردە ئانچە كۆپ خاتىرىلەر قالدۇرۇلمىغان بولسىمۇ، ئەمما ھازىرغىچە مەلۇم بولغان ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلاردىن ئەينى ۋاقىتتا ئۇزۇم مۇرابباسىنىڭ ئىشلەنگەنلىكى ۋە ئىستېمال قىلىنغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. مەسىلەن: تۈرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 153 - نومۇرلۇق قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان خەنزۇچە ھۆججەت — قوچۇدىكى مەلۇم بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ ئۇزۇملۇكىدىن پايدىلىنىش توغرىسىدىكى ھۆججەت» تە: "بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ بىر ئۇزۇملۇكى··· (ئۇزۇم) مۇرابباسى ئوتتۇز يەتتە خو، ئوننىچى ئايدا، ئۇزۇم مۇرابباسى قايتۇرۇلۇپ تۇگىتىلىدۇ" دەپ يېزىلغان ⑮. بۇنىڭدىن باشقا، «قوچۇ بەگلىگىنىڭ يەنشۇ تۇققۇزىنچى يىلى (مىلادى 632 - يىلى) فەن ئالياۋنىڭ مۇرابا ياساپ بېرىش ئۈچۈن پۇل تاپشۇرۇۋالغانلىق ھۆججىتى» دە: "يىگىرمە پۇڭ كۈمۈش يارماق ئالدىم. ئوننىچى ئايدا، ئالتە خو بەش كۈرە (ئۇزۇم) مۇرابباسى (بىلەن). ئۈچ خو سىركىنى بىر خولۇق ئىدىش بىلەن بېرىمەن. (ئۇزۇم) مۇرابباسى يۇزى پاختىلاشقاندا، كۈپتىن چىقىرىلىدۇ. ئوننىچى ئايدا مۇرابا تۇگىمىسە، بىر كۈرە مۇرابا بىر كۈرە سىركىگە ئايلىنىدۇ. . ." دېگەن خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان ⑯.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان ھۆججەتلەردە، تۈرپان تەۋەسىدە مۇرابا ئىشلەنگەنلىكى قەيت قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ قىممەتلىك تارىخىي ئۇچۇرلاردىن ئۇزۇم مۇرابباسىنىڭ خېلى بۇرۇنلا ئىشلەپچىقىرىلىپ ئىستېمال قىلىنغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

(3) ئۇزۇم شەربىتى

مېۋە شەربىتى پىشقان ھۆل مېۋىنىڭ تەركىبىدىكى قەنت مادداسىنى سىقىش ئارقىلىق شىرنە ئېلىپ مېۋە سۈيىگە

ئايلاندۇرۇش ياكى مېۋىنى مۇۋاپىق نىسبەتتىكى سۇغا سېلىپ قاينىتىشتىن ھاسىل بولغان سۇيۇقلۇقنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ ئۇزۇم ھارىقىدىن پەرقى شۇكى، بۇ خىل سۇيۇق ئىچىملىككە غەيرىي ئىسپىرتلىق ئېچىتقۇ ئارىلاشتۇرۇلمايدۇ. ئۇزۇمدىن شەربەت ئىشلەش قۇمۇل بوستانلىقى، تۇرپان ئويمانلىقىدىن تارتىپ ئىلى ۋادىسى ۋە پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئاھالىلەر ئىچىدە داۋاملىشىپ كەلگەن.

ئۇزۇم شەربىتى ئەينى ۋاقىتتا خېلى كەڭ دائىرىدە ئىشلىنىپ ئىستېمال قىلىنغاچقا، كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا كۆرۈنەرلىك ئورۇننى ئىگىلىگەن. ئۇنىڭغا ئالاقىدار ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت. 1964 - يىلى تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 35 - نومۇرلۇق قەبرىدىن چىققان 64TAM35:402 نومۇرلۇق خەنزۇچە ھۆججەتتە: "... ئۇزۇملۇكتىكى ئۇزۇم شاخلىرىنى يىغىپ، ئۇستىگە يېپىپ، چەيلەپ ئۇزۇم شەربىتى چىقىرىش ھەمدە ئۇزۇم شاخلىرىنى ئېلىۋېتىپ... توشۇلغان ئۇزۇم شەربىتى جەمئىي... ئون ئۇلاغدا ئۇزۇم شەربىتى توشۇلدى، ئالۋان تامام..." ⑥⑦ دەپ يېزىلغان. بۇ ھۆججەت مىلادىيە 698 - يىلى پۈتۈلگەن.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر ئىچىدە، ئۇزۇم شەربىتىگە مۇناسىۋەتلىكلىرى خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: Lo30، Mi23، Lo03 ۋە Lo14 نومۇرلۇق ھۆججەتلەر ئۇزۇم شەربىتىگە ئالاقىدار ھۆججەتلەردۇر ⑥⑧. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى Lo14 نومۇرلۇق ھۆججەتكە: "ئەجدىھا يىلى ئىككىنچى ئاينىڭ يىگىرمە بەشىنچى كۈنى، مەن تورچىغا سۇچۈگكە (ئۇزۇم شەربىتىگە تېگىشىشكە) بۆز كېرەك بولۇپ، قايىمتۇدىن بىر يېرىم بۆز (قەرز) ئالدىم. كۈز بېشىدا ئوتتۇز تەنبىن كېلىدىغان بىر قاپ ئۇزۇم شەربىتىنى بېرىمەن. بەرمەستىن كېچىكتۈرسەم، ئەل قائىدىسى بويىچە ئۆسۈمى بىلەن قوشۇپ تولۇق تاپشۇرىمەن. ئەگەر تاپشۇرغىچە يا ئۇنداق، يا مۇنداق بولۇپ قالسام، ئوغلۇم

تەۋر بۇقا ئۆيدىكىلەر بىلەن بىرلىكتە تولۇق تاپشۇرسۇن. گۇۋاھچى قارا باخشى، گۇۋاھچى تەۋر. بۇ نىشان مەن تورچىنىڭدۇر. (بۇ تىلخەتنى) مەن (تورچى) ئۆزۈم يازدىم" ⑲ دېگەن مەزمۇنلار پۈتۈلگەن. بۇ ھۆججەت مىلادىيە 13 — 14 - ئەسىرلەرگە تەۋە.

يۇقىرىدىكى تارىخىي ھۆججەتلەردىن ئۆزۈم شەرىتىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا تۇرپان ئويمانلىقىدا ئىشلەنگەنلىكى ۋە ئىستېمال قىلىغانلىقىنى، شۇنداقلا تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، تاۋار ئورنىدا ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىغىمۇ ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، ئۆزۈمدە سىركىمۇ چىقىرىلغان. سىركە تەم كىرگۈزگۈچى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بىر پارچە رېتسېپتە، ئۆزۈم سىركىسىنىڭ قۇرت چۈشكەن چىشنى داۋالاشتىكى ئۇنۇملۇك دورا ئىكەنلىكى قەيت قىلىنغان. مەسىلەن: تۇرپاندىن تېپىلغان بىر پارچە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى رېتسېپتە: "چىشنى قۇرت يېگەندە، ئۆزۈم سىركىسى بىلەن ئېغىزنى چايقاپ بەرسە، ياخشى بولىدۇ" ⑳ دەپ خاتىرىلەنگەن.

دېمەك، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان بۇ ئەھۋاللاردىن، شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئىچىملىك ئىچىش ئادىتىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ۋە مىللىيلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەنگىلى بولىدۇ.

ئىزاھلار (ئۇيغۇرچە دەپ ئەسكەرتىش بېرىلمىگىنى خەنزۇچە ماتېرىياللارنى كۆرسىتىدۇ):

① «ئىخچاملانغان بېرىتانىيە ئېنسىكلوپېدىيىسى» (6 - توم)، جۇڭگو چوڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى نەشرىياتى، بېيجىڭ - شاڭخەي، 1985 - يىل، 520 - بەت.

② «جۇڭگو چوڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى. دېھقانچىلىق تومى»، جۇڭگو

چوڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى نەشرىياتى، بېيجىڭ - شاڭخەي، 1990 - يىل، 861 - بەت.

③ «شىنجاڭنىڭ ئالاھىدە مەنزىرىلىرىنىڭ تەزكىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 — يىل، 255 - بەت.

④ شىياڭ دا تەرجىمە قىلغان: «ستېئىننىڭ غەربىي يۇرت ئارخېئولوگىيىسى خاتىرىسى» شاڭخەي كىتابخانىسى، 1987 - يىلى.

⑤ جېنتيەن كاڭداۋ: «1994~1997 - يىللاردا، خارابىلەرنىڭ تارقىلىشىنى تەكشۈرۈش نەتىجىلىرى»، «جۇڭگو - ياپونىيە بىرلىكتە نىيە خارابىسىنى ئىلمىي تەكشۈرۈش دوكلاتى» (2 - توم، ماقالىلەر توپلىمى)، 1999 - يىل، 24~26 - بەتلەر.

⑥㊸ يۇجىيۇڭ: «نىيە خارابىسىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك بايقالمىلار ۋە تەتقىقات»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1998 - يىل 1 - سان.

⑦ سابىت ئەخمەت: «نىيە قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدىكى ئۇزۇملۇق توغرىسىدا»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» (ئۇيغۇرچە) 1996 - يىل 3 — 4 - سان.

⑧ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «شىنجاڭ لوپنۇر ناھىيىسىدىكى يېڭىپەن قەبرىستانلىقىنى 1999 - يىلىدىكى قېزىش»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 2001 - يىل 3~4 - سان.

⑨ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى، تۇرپان ۋىلايەتلىك مۇزېي: «پىچان ناھىيىسىدىكى سۇ بېشى قەبرىستانلىقىنى 3 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىق»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1994 - يىل 2 - سان؛ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى، تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئىدارىسى: «پىچان ناھىيىسىدىكى ياڭخى 2 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 2004 - يىل 1 - سان.

⑩⑭⑲㉓㉕㉖㉜㉟㊱㊽ ھازىر ش ئۇ ئا ر مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

⑪⑰㉑㉓㉔㉕㉖㉗㉘㉙ ئىسرائىل يۇسۇپ: «ئۇزۇمنىڭ قەدىمكى تۇرپان ئىجتىمائىي ئىگىلىكىدىكى ئورنى»، «تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقاتى» 2002 - يىل 1 - سان.

⑫ «تاريخي خاتىرىلەر. پەرغانە تەزكىرىسى» (ئۇيغۇرچە)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىل، 507 - 490 - بەتلەر.
⑬⑯⑰㉑㉔㉘ لى فەن تۇزگەن: «جۇڭگو ئۇسۇلۇكلىرى تەرەققىيات تارىخى»، پەن نەشرىياتى، 1984 - يىل، 172 - بەت.
⑮ لىۋجىنۇبن: «مارالبېشى — كەلپىن قەدىمكى يىپەك يولىدىكى تەكشۇرۇش»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1985 - يىل 1 - سان.
⑱㊲ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «نىيەدىكى 95MNI نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى 3 - نومۇرلۇق قەبرىنى قېزىشتىن دوكلات»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1999 - يىل 2 - سان.
⑳ ئەنۋەر قاسىم: «ئۇزۇم ۋە نەشپۈت»، «شىنمىن كەچلىك گېزىتى» (شائخەيدە چىقىدۇ) نىڭ 1998 - يىل 4 - ئاينىڭ 14 - كۈنىدىكى سانى، 28 - بەت.
㉒ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ پاكولتېتى 88 - يىللىق ئارخېئولوگىيە كەسپى، تۇرپان ۋىلايەتلىك مۇزېي، پىچان ناھىيىلىك مەدەنىيەت ئىدارىسى: «شىنجاڭ پىچان ناھىيىسىدىكى ئۇچ كۆۋرۈك قەدىمكى قەبرىلىرىنى قېتىقۇزۇش خاراكتېرلىك تازىلاش - قېزىش»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1997 - يىل 2 - سان.
㉗ جەجىياڭ ئۇلكىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى باشقۇرۇش كومىتېتى، جەجىياڭ ئۇلكىلىك مۇزېي: «خېمۇدۇدىن ئېتىتدائىي جەمئىيەت خارابىسى بايقالدى»، «مەدەنىيەت يادىكارلىقى» 1976 - يىل 8 - سان.
㉙ ش ئۇ ئا ر مۇزېي: «شىنجاڭ نىيە چوڭ قۇمۇقىدىكى قەدىمكى دەۋرگە تەۋە خارابە»، «ئارخېئولوگىيە» 1961 - يىل 3 - سان.
㉚㉟㊱㊺㊻㊾ ئەخمەت رېشىت: «لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقى»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1985 - يىل 1 - سان.
㉛ خۇسەن: «كروران خارابىسىنى تەكشۇرۇشتىن دوكلات»، «تارىخ - جۇغراپىيە» تۇنجى سان، 1981 - يىل.
㉝ «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىنىڭ 30 يىلى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىل، 106 - بەت.
㉞ مەھەممەت تۇردى: «بادام»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1986 - يىل.

(38)(39)(40)(41)[ئەنگلىيە] ئاۋرېل ستېئىن ئەسىرى (لىيۇۋېنسو، شياۋشياۋيۇڭ، خۇجىڭجۇلار تەرجىمە قىلغان) : «نىيىدىكى قىدىرىش» ، گۇاڭشى پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2000 - يىل؛ 102-، 105-، 166-، 176 - بەتلەر.

(42)(54) سابىت ئەخمەت: «نىيە خارابىسىدىكى N3 نومۇرلۇق ئۆي خارابىسىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى ۋە ئۆينىڭ قۇرۇلمىسى توغرىسىدا» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1996 - يىل 1 - سان.

(44)(55)[ئەنگلىيە] ئاۋرېل ستېئىن ئەسىرى (شياۋشياۋيۇڭ، ۋۇشىنخۇالار تەرجىمە قىلغان) : «يول كروراندىن ئۆتىدۇ» ، گۇاڭشى پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2000 - يىل، 105 - بەت.

(47)(50) شى شۇچىڭ: «شىنجاڭدا مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تەكشۈرۈشتىن خاتىرە» ، «مەدەنىيەت يادىكارلىقى» 1960 - يىل 6 - سان.

(48) يىن چىڭ: «پىلە قۇرتى ۋە ئۇجمىنىڭ غەربكە تارقىلىشى ھەققىدە تەتقىقات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1996 - يىل 3 - سان.

(51) ۋاڭ بىڭخۇا: «يىپەك يولى ئارخېئولوگىيىسىدىكى يېڭى ھاسىلاتلار» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1991 - يىل 2 - سان.

(52) شىنجاڭ مۇزېي ئارخېئولوگىيە ئەترىتى: «تۇرپاندىن يېڭى قېزىۋېلىنغان بىر تۇركۇم قەدىمكى زامان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ، «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىنىڭ 30 يىلى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىل.

(53) رۇەن چىيۇرۇڭ: «نىيە خارابىسىدىكى 95MNI نومۇرلۇق قەبرىستانلىقنىڭ قەبرە سىستېمىسى ئۈستىدە تەتقىقات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 2001 - يىل 3-4- سان.

(56)[ئەنگلىيە] ئاۋرېل ستېئىن ئەسىرى (لىيۇۋېنسو تەرجىمە قىلغان) : «خوتەن بوستانلىقىغا قايتا يېنىش» ، گۇاڭشى پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2000 - يىل، 282 - 283 - بەتلەر.

(59)(60) «جۇڭگو چوڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى، يېنىك سانائەت تومى» ، جۇڭگو چوڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى نەشرىياتى، بېيجىڭ- شاڭخەي، 1991 - يىل، 289 - بەت.

(62) چېن گوسەن: «ستېئىن ئېرىشكەن تۇرپان ھۆججەتلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» ، ۋۇخەن ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1994- يىل، 355- 357 - بەتلەر.

(70) ئابدۇقەييۇم خوجا، تۇرسۇن ئايۇپ، ئىسراپىل يۈسۈپلەر تۈزگەن: «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىل، 337 - بەت (70) كە قاراڭ.

3. ئۇزۇمنىڭ قەدىمكى تۇرپانىنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىدىكى ئورنى

ئىلاۋە: ئۇزۇم غەربىي يۇرتنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئۆزلەشتۈرۈلگەن مېۋىلىرىدىن بىرى. قەدىمكى دەۋرلەردە بىنا قىلىنغان ئۇزۇملۇكلەر ۋە ئۇزۇم مەھسۇلاتلىرى، ئۇزۇمنىڭ قەدىمكى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىدىكى ئورنىنىڭ مۇئەييەن سالماقنى ئىگىلەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. جۇڭگونىڭ مەشھۇر ئۇزۇم ماكانى تۇرپانىنىڭ ئۇزۇم ئۆستۈرۈش ۋە ئۇزۇم مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ، كۆپلىگەن ئالاقىدار ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار ۋە تارىخىي ھۆججەتلەردىكى خاتىرىلەر بۇ نۇقتىنى دەلىللەيدۇ شۇنداقلا، ئۇزۇمنىڭ قەدىمكى تۇرپانىنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىدىكى ئورنى، ئۇزۇمنىڭ غەربىي يۇرتنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىدىكى ئورنىنى چۈشىنىشتىكى كۆزنەك ھېسابلىنىدۇ.

ئۇزۇم① دۇنيادىكى ئەڭ قەدىمىي يېتىشتۈرۈلگەن مېۋىلەرنىڭ بىرى. يەر شارىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى مىئوتسېن دەۋرى ۋە ئۇچىنچى دەۋر چۆكۈندىلىرى ئارىسىدىن ئۇزۇمنىڭ يوپۇرماق، غوللىرىنىڭ ئۇششاق پارچىلىرى بىلەن ئۇرۇقنىڭ تاش قاتمىسى تېپىلغان②. ياۋروپا ئۇزۇمى ئوتتۇرا يەر دېڭىزى، قارا دېڭىز ۋە كاسپىي دېڭىز بويلىرىدىن كېلىپ چىققان. بۇنىڭدىن 5000 ~ 7000 يىللار بۇرۇن، سۇرىيە، مىسىر، ئىراق، جەنۇبىي كاۋكاز قاتارلىق جايلاردا ئۇزۇم يېتىشتۈرۈلگەن③. كېيىن، ئۇزۇم ئوتتۇرا يەر دېڭىزى بويلىرىدىن غەربتە ياۋروپاغا، شەرقتە ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقالغان.

جۇڭگو شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا خەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا ئۇزۇم ئۆستۈرۈلگەن. بۇ نۇقتىنى تارىخىي ھۆججەتلەر،

ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ۋە قېزىۋېلىنغان ھۆججەتلەر دەللىلەپ بېرىدۇ. مەسىلەن، «خەننامە، غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» دە: «چەرچەن بەگلىكى . . . ئۇزۇم قاتارلىق مېۋىلەر چىقىدۇ.»④ دەپ ئېنىق خاتىرە قالدۇرغان. تەكلىماكان قۇملۇقى يۈتۈۋەتكەن نىيە خارابىسىدىكى 95A20 ۋە 95A7 نومۇرلۇق ئىككى باغ ئىزىدا، ئۇزۇملۇك خېلى چوڭ كۆلەمنى ئىگىلەيدۇ⑤. 1999 ـ يىلى، شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق ـ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدىكى ئارخېئولوگىيە خادىملىرى شىنجاڭنىڭ لوپنۇر ناھىيىسىدىكى يېڭىپەن قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا قېزىش قىلغاندا، 99BYYM7 ۋە 99BYYM66 نومۇرلۇق ئىككى قەبرىدىن بىرقانچە ساپاق قۇرۇق ئۇزۇم قېزىۋېلىنغان⑥. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ستېئىن نىيە خارابىسىدىن تاپقان كارۇشتى يېزىقىدىكى تارشا پۈتۈكلەر ئىچىدە، ئۇزۇملۇككە ئائىت ھۆججەتلەر بار⑦. 1959 ـ يىلى، ش ئۇ ئا ر مۇزېيىنىڭ ئارخېئولوگىيە ئەترىتى پىشامشان دۆلىتىنىڭ غەربىي چېگرىسى ھېسابلانغان چادئوتا ئايمىقىنىڭ ئورنىدىن، يەنى نىيە خارابىسىدىن تاپقان كاروشتى يېزىقىدىكى تارشا پۈتۈكلەر ئارىسىدىكى 59MN06—05 نومۇرلۇق ھۆججەت، «پىشامشان دۆلىتى چادئوتا ئايمىقىنىڭ ئاھالىسى سۇگىيا كونايا (SugiyaKonaya) نىڭ ئۇزۇملۇك سېتىۋېلىش توختىمى» ھېسابلىنىدۇ⑧. جۇڭگو ـ ياپونىيە نىيە خارابىسىنى ئىلمىي تەكشۈرۈش بىرلەشمە ئەترىتى 1991 ـ يىلى تاپقان كاروشتى يېزىقىدىكى تارشا پۈتۈكلەر ئىچىدە، 91NA14 نومۇرلۇق ھۆججەتنىڭ مەزمۇنى «ساقلاش ئۈچۈن تەمىنلەشكە تېگىشلىك ئۇزۇم ھارىقى (مۇسەللەس) ئىچىدە، 15 تۆگىگە يۈكلەشكە تەڭ كېلىدىغان ئۇزۇم ھارىقى بارلىق» غا، 91N20 نومۇرلۇق ھۆججەتنىڭ مەزمۇنى بولسا، «باج تاپشۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان دانلىق زىرائەت بىلەن ئۇزۇم ھارىقىغا چېتىلىدۇ.»⑨ قىسقىسى، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن دەللەر بىزگە خەن ـ جىن دەۋرلىرىدە، شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدا ئۇزۇم

ئۆستۇرۇش ۋە ئۇزۇم ھارىقى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاۋات مەنزىرىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

تۇرپان قەدىمكى «يىپەك يولى»نىڭ شىمالىي لىنىيىسىدىكى مۇھىم تۈگۈن بولۇپ، ئۇزۇم ئۆستۇرۇش تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن. ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلارغا ئاساسلانغاندا، تۇرپان رايونىدا يېغىلىق دەۋرى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 475 — 221 - يىللار) دە ئۇزۇم ئۆستۈرۈلگەن. مەسىلەن، 1992 - يىلى شىنجاڭ مەدەنىيەت - يادىكارلىق - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ خادىملىرى پىچان سۇ بېشىدىكى 3 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقنى قازغاندا، 16 - نومۇرلۇق قەبرىنىڭ تىندۇرما توپىسى ئىچىدىن 30 تالچە ئۇزۇم ئۇرۇقى، 30 - نومۇرلۇق قەبرىنىڭ تىندۇرما توپىسى ئىچىدىن 100 تالچە ئۇزۇم ئۇرۇقى چىققان بولۇپ، مەزكۇر قەبرىستانلىقنىڭ دەۋرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 5 — 3 - ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ؛ 2003 - يىلى، پىچان ناھىيىسى ياڭخې 2 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىكى M2069 نومۇرلۇق قەبرىدىن ئۇزۇم پېلىكى قېزىۋېلىندى. ئۇ يېغىلىق دەۋرىگە تەۋە ھېسابلىنىدۇ⑩. گەرچە تۇرپان رايونىنىڭ ئۇزۇم ئۆستۈرۈش تارىخى خېلى ئۇزۇن بولسىمۇ، بۇ ھەقتىكى يازما خاتىرە 16 پادىشاھلىقنىڭ بىرى بولغان شىمالىي لياڭ دەۋرى (مىلادىيە 397 — 439 - يىللار) دىن باشلاپ ئۇچرايدۇ. بۇنىڭغا، 1975 - يىلى تۇرپان قاراغوجىدىكى 91 - نومۇرلۇق قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان ۋە ئۇزۇم ھارىقىغا ئالاقىدار بولغان 75TKM91:18a نومۇرلۇق خەتنۇچە ھۆججەت — «شىمالىي لياڭنىڭ شۇەنشى 11 - يىلى (مىلادىيە 422 - يىلى) ما شۇۋېنىڭ (ئۇزۇم) ھارىقى چىقىرىش توغرىسىدىكى مەلۇماتنامىسى» (北凉玄始十一年马受条呈为出酒事)⑪بىلەن 1979 - يىلى تۇرپان ئاستانىدىكى 382 - نومۇرلۇق قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان خەتنۇچە ھۆججەت — «شىمالىي لياڭنىڭ قوچۇ ئايمىقىنىڭ خوجىلىق ئىشلىرى ئەمەلدارىنىڭ ئىككى بۆلەك ئۇزۇملۇكنى سۇغىرىش ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان سۇ

ئەمەلدارلىرىنى تەينەلەشنى تەلەپ قىلىپ يازغان دوكلاتى» (北凉高昌郡功曹白请溉两部葡萄派任行水官牍 »)⑫نى مىسال قىلىشقا بولىدۇ. كېيىنكى ھۆججەتنىڭ نومۇرى 79TAM382:5—1 بولۇپ، بۇ ھۆججەت بىلەن بىر قەبرىدىن چىققان ھۆججەتلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇنىڭ يېزىلغان دەۋرى مىلادىيە 424 — 441 - يىللار ئارلىقىغا توغرا كېلىدۇ.

قەدىمكى كىتابلاردىن، شىمالىي سۇڭ دەۋرىدە ئۆتكەن لى فاڭ قاتارلىقلار تۈزگەن «تەيپىڭ ھېكايەتلىرى» (« 太平广记 ») دە، جەنۇبىي سۇلالىلاردىن بولغان لياڭ دۆلىتىنىڭ داتۇڭ يىللىرىدا (مىلادىيە 535 — 546 - يىللار) ، قوچۇ بەگلىكى جەنلىڭ (نەنجىڭ) گە ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغا قىلغان قۇرۇق ئۇزۇم، توڭلىتىلغان ئۇزۇم ھارىقى قاتارلىق ئالاھىدە مەھسۇلاتلار ناھايىتى ئەتىۋارلانغانلىقى بايان قىلىنغان. شىمالىي سۇڭ دەۋرىدىكى تۆت كاتتا كىتابنىڭ بىرى بولغان «كىتابلار جەۋھىرى» (« 册府元龟 ») دە: «ئۇزۇم ھارىقى غەربىي يۇرتتا بار، ئۇ ئىلگىرىكى دەۋرلەردىمۇ سوۋغا قىلىنغانىدى، كىشىلەر ئۇنى بىلمەيتتى. قوچۇ مەغلۇب قىلىنغاندىن كېيىن، سايۋى (مۇناقى) ئۇزۇمىنىڭ ئۇرۇقى ئېلىنىپ، باغدا تېرىلدى. ھاراق ئىشلەش ئۇسۇلىمۇ ئىگىلەندى. . . » دەپ خاتىرىلەنگەن. مىڭ دەۋرىدە چېن چېڭ، لى شىيەنلەر بىرلىكتە يازغان «غەربىي يۇرتتىكى قارام ئەللەر تەزكىرىسى» (« 西域番国志 ») دېگەن كىتابتا مۇنداق زىكىر قىلىنغان: لۇكچۇن شەھىرىدە «ئۇزۇم كەڭ كۆلەمدە ئۆستۈرۈلىدۇ. . . . ئۇششاق ئۇزۇم بار بولۇپ، ئۇنىڭ تەمى تاتلىق ۋە ئۇرۇقى يوق، ئۇ كىشمىش ئۇزۇم دەپ ئاتىلىدۇ. »

ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلاردىن ئېلىپ ئېيتساق، تۇرپان رايونىدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن ھەمدەپنە بۇيۇملار قاتارىدا قېزىۋېلىنغان قۇرۇق ئۇزۇم خېلى بار. مەسىلەن، تۇرپان ئاستانىدىكى 320 - نومۇرلۇق (بۇ قەبرىدىن چىققان قۇرۇق

ئۇزۇمگە بېرىلگەن نومۇر (60TAM320:07) 44 - ۋە 61 - نومۇرلۇق (66TAM61:11,66TAM44:34)، 186 - نومۇرلۇق (72TAM186:3)، 226 - نومۇرلۇق (72TAM226:47)، 192 - نومۇرلۇق (73TAM192:13:20,22) قەبرىلەردىن قۇرۇق ئۇزۇم قېزىۋېلىنىدى ⑬. يۇقىرىقى قەبرىلەرنىڭ ئىچىدە، 320 - نومۇرلۇق قەبرە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى (بۇ ھەقتە ئىككى خىل قاراش بار: (1) مىلادىيە 386 — 589 - يىللار، (2) مىلادىيە 439 — 581 - يىللار. بۇ يەردىكى دەۋر كېيىنكى كۆزقاراشنى ئاساس قىلىدۇ) گە، 186 - نومۇرلۇق قەبرە چۇ جەمەتى قۇرغان قوچۇ بەگلىكى دەۋرى (مىلادىيە 6 - ئەسىردىن 640 - يىللارغىچە) گە تەۋە بولۇپ، قالغان قەبرىلەر تاڭ دەۋرىگە تەۋە قەبرىلەر ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، تۇرپاندىكى قوچۇ قەدىمكى شەھىرى قاتارلىق خارابىلەردىن مۇسەللەس (ئۇزۇم ھارىقى) قاچىلاشقا ئىشلىتىلگەن ساپال ئىدىشلار خېلى كۆپ تېپىلغان. دېمەك، يۇقىرىدىكى ئاساسلار بىزگە قەدىمكى تۇرپان رايونىنىڭ ئۇزۇم ئۆستۈرۈش ۋە مۇسەللەس ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىدىن ئۇچۇر بېرىدۇ. تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان ھۆججەتلەر (خەنزۇچە ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. تۆۋەندە، بىز ئۇلارنى «ھۆججەتلەر» دەپ قىسقارتىپ ئاتىدۇق) ئىنتايىن قىممەتلىك تارىخىي ماتېرىيال بولۇپ، تارىخنامىلەردىكى بوشلۇقنى تولدۇرىدۇ. تۆۋەندە بىز «ھۆججەتلەر» دىن پايدىلىنىپ، ئۇزۇمنىڭ قەدىمكى تۇرپانىنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىدىكى ئورنىغا نەزەر تاشلاپ ئۆتىمىز.

1. ئۇزۇملۇكلەر ۋە ئۇلارنىڭ كۆلىمى

«ھۆججەتلەر»نىڭ ئۇزۇملۇككە ئائىتلىرى خېلى كۆپ بولۇپ، ئۇلار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت.

A. خەنزۇچە ھۆججەتلەر:

1) «شىمالىي لياڭ خانلىقىنىڭ چېكىپ يىللىرىدىكى

(مىلادىيە 443 —460 - يىللاردىكى) قوچۇ ئايمىقى قوچۇ ناھىيىسىنىڭ ھېسابات دەپتىرى» (北凉承平年间<公元 443—460 年>高昌郡高昌县帐簿). بۇ ھۆججەتنىڭ پارچىلىرى بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسى ۋە جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتىدۇ ⑭.

2) «قوچۇ بەگلىكىنىڭ يەنچاڭ يىللىرىدىكى توخۇ يىلىدا، ئىگىلىنىدىغان بوز يەرلەرنى ئۆزۈنسى - توغرىسىدىن ئايرىش قاتارلىقلار ۋە شەھەر ئۆزۈملۈكىنىڭ گېكتار، مو سانى توغرىسىدىكى مەلۇماتنامە» (高昌延昌酉岁屯田条例得横截等城葡萄园顷亩数奏行文书), بۇ ھۆججەتنىڭ نومۇرى 64TAM24:35,:32 بولۇپ، ئۇنىڭ دەۋرى چۈچىيەننىڭ يەنچاڭ يىللىرىغا، يەنى مىلادىيە 561 — 601 - يىللار ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ.

3) «ۋۇجۇنىڭ زەيچۇ 1 - يىلى (مىلادىيە 690 - يىلى) غەربىي ئوبلاستىنىڭ قوچۇ ناھىيىسىدىكى نىڭ خېسەي ئائىلىسى قاتارلىقلارنىڭ رويخېتى» (西州高昌县宁和才等户手实) مەزكۇر رويخەتنىڭ نومۇرى 64TAM35:64a.

4) تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەييۈەن 2 - يىلىدىكى (مىلادىيە 714 — يىلىدىكى) ھېساباتتىن كېيىن غەربىي ئوبلاستىنىڭ لۈكچۈن ناھىيىسىدىكى كاڭ ئەنجۇ ئائىلىسى قاتارلىقلارنىڭ تىزىملىكى» (唐开元二年(公元 714 年)账后西州柳中县康安住等户籍). بۇ تىزىملىكنىڭ نومۇرى 72TAM184:12/4a,72TAM184:12/6a.

5) «قوچۇدا ئۆزۈملۈك سېتىۋېلىش ھۆججىتى» («高昌买葡萄园券») بۇ ھۆججەتنىڭ نومۇرى 67TAM90:38. بۇ ھۆججەتنىڭ يىل يېزىلغان قىسمى كەمتۈك بولسىمۇ، ئوخشاش بىر قەبرىدىن چىققان يادىكارلىقلار ئىچىدە، قوچۇ بەگلىكىنىڭ يەنچاڭ 8 - يىلىغا (مىلادىيە 568 - يىلىغا) تەۋە قەبرە خاتىرە تېشى بىلەن جىيەنچاڭ 4 - يىلىغا (مىلادىيە 558 - يىلىغا) تەۋە ھۆججەت بار.

6) «قوچۇدكى جاڭ جىشياڭنىڭ ئۈزۈملۈك سېتىۋېلىش ھۆججىتى» (高昌张之相买葡萄园券)، مەزكۇر ھۆججەتنىڭ نومۇرى 69TAM140:18/4. بۇ ھۆججەتنىڭ يىل پۈتۈلگەن قىسمى كەمتۈك بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەن بىر قەبرىدىن چىققان قوليازمىلاردىن، پۈتۈلگەن ۋاقتى قوچۇ بەگلىكىنىڭ چۈڭگۇاڭ 4 - يىلىدىن (مىلادىيە 623 - يىلىدىن) يەنشۇ 9 - يىلىغىچە (مىلادىيە 632 - يىلىغىچە) بولغان ھۆججەتلەر بار.

7) «قوچۇ بەگلىكىنىڭ يەنچاڭ 6 - يىلى (مىلادىيە 566 - يىلى)، لۇ ئازىنىڭ ئۇجمىلىك، ئۈزۈملۈك سېتىۋېلىش توغرىسىدكى ئىلتىماسى» (高昌延昌六年<公元566年>吕阿子求买桑葡萄园辞)، بۇ ھۆججەتنىڭ نومۇرى 72TAM152:22.

8) «ئەنچاڭ شەھرىنىڭ مىراپپېگى لى شېنشياڭنىڭ جاۋابكار گاۋيۈەنجېننى ئاقلاپ قىلغان گۇۋاھلىق سۆزى» (安昌城知水人李申相为被告高元祯为作证辩辞)، بۇ ھۆججەتنىڭ نومۇرى72TAM230:69؛ «تەڭرىتاغ ناھىيىسى نەنپىڭ شەھرىنىڭ يەر بېگى گوۋېنجىنىڭ جاۋابكار گاۋيۈەنجېننى ئاقلاپ، 2 -، 3 - سوراقتا قىلغان گۇۋاھلىق سۆزى» (天山县南平城知田人郭文智为被告高元祯作证辞)، بۇ ھۆججەتنىڭ نومۇرى ئوتانى 4940، 4937. (二,三审辩辞)

9) «قوچۇ بەگلىكىنىڭ يەنچاڭ 34 - يىلى (مىلادىيە 594 - يىلى)، لۇفۇتۇنىڭ ئۈزۈملۈك سودىسى توغرىسىدكى ئۆتۈنۈشى» (高昌延昌三十四(公元594年)吕浮图乞贸葡萄园辞)، بۇ ھۆججەتنىڭ نومۇرى 72TAM52:24,25.

10) «تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەييۈەن 19 - يىلى (مىلادىيە 731 - يىلى)، غەربىي ئوبلاست لۇكچۇن ناھىيە گاۋنىڭ يېزىسىنىڭ رويخېتى» (唐开元十九年(公元731年)西州柳中县高宁乡籍)، بۇ ھۆججەتنىڭ نومۇرى 72TAM228:16.

11) «قوچۇدكى ساۋ، جاڭ فامىلىلىك ئىككى كىشىنىڭ فېيڭ جەمەتى بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ مېۋىلىك بېغىدىن

چايدىلىنىش توغرىسىدىكى ھۆججىتى» (高昌曹、张二人夏冯寺券园果)، بۇ ھۆججەتنىڭ نومۇرى 72TAM153:38a. مەزكۇر ھۆججەتنىڭ يىل يېزىلغان قىسمى كەمتۈك بولسىمۇ، ئۇنىڭ بىلەن بىر قەبرىدىن يىلى يېزىلغان ھۆججەتلەر چىققان بولۇپ، ئۇلار قوچۇ بەگلىكىنىڭ يەنچاڭ 36 ـ، 37 ـ يىللىرىدا (مىلادىيە 596 ـ، 597 ـ يىللاردا) پۈتۈلگەن.

12) «قوچۇدىكى مەلۇم بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ ئۈزۈملۈكىدىن پايدىلىنىش توغرىسىدىكى ھۆججەت» (高昌夏某寺葡萄园券) بۇ ھۆججەتنىڭ نومۇرى 72TAM153:36,37.

13) «قوچۇدىكى ئىككى كىشىنىڭ بىرلىكتە ئۈزۈملۈكتىن پايدىلىنىش توغرىسىدىكى ھۆججىتى» (高昌二人合夏葡萄园券)، بۇ ھۆججەتنىڭ نومۇرى 67TAM364:6. مەزكۇر ھۆججەتنىڭ يىل يېزىلغان قىسمى كەمتۈك بولسىمۇ، ئۇنىڭ بىلەن بىر قەبرىدىن چىققان باشقا ھۆججەتلەر قوچۇ بەگلىكىنىڭ يەنچاڭ 26 ـ يىلىدىن (مىلادىيە 586 ـ يىلدىن) چۆڭگۈاڭ 4 ـ يىلىغىچە (مىلادىيە 623 ـ يىلىغىچە) بولغان چاغدا پۈتۈلگەن.

14) «تاڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەنفېڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 666 ـ يىلى)، زوچۇڭشىنىڭ ئۈزۈملۈكتىن پايدىلىنىش توغرىسىدىكى ھۆججىتى»، (唐乾封元年(公元 666 年)左憧喜夏葡萄园契)، بۇ ھۆججەتنىڭ نومۇرى 64TAM4:45.

15) «تاڭ سۇلالىسىنىڭ زۇڭجاڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 668 ـ يىلى)، غەربىي ئوبلاستنىڭ قوچۇ ناھىيىسىدىكى زو چۇڭشىنىڭ ئىجارىگە ئالىدىغان ئۈزۈملۈكنى ھۆكۈمەتنىڭ تەكشۈرۈپ كۆرۈشىنى ئۆتۈنۈپ يازغان ئىلتىماسى» (唐总章元年<公元 668 年>西州高昌县左憧喜辞为租佃葡萄园请给公验事)، بۇ ھۆججەتنىڭ نومۇرى 64TAM4:6

16) «ۋۇجۇنىڭ چاڭئەن 3 ـ يىلى (مىلادىيە 703 ـ يىلى) غەربىي ئوبلاستنىڭ قوچۇ ناھىيىسىدىكى يەن جۇرېننىڭ ئۈزۈملۈكنى ئىجارىگە

ئېلىش توختامى» (武周长安三年<公元 703 年>西州高昌县严苟仁租葡萄园契) ، بۇ ھۆججەتنىڭ نومۇرى 67TAM93:2 .

17) سۈي چياڭنىڭ ئۈزۈملۈكتىكى تەبىئىي ئاپەتنى ئورتاق تىزگىنلەش توغرىسىدىكى ئىلتىماسى، بىرىنچى» (翟强辞为共治葡萄园事一) ، بۇ ھۆججەتنىڭ نومۇرى 66TAM62:6/2 . مەزكۇر ھۆججەتنىڭ يىل پۈتۈلگەن يېرى كەمتۈك بولسىمۇ، ئۇنىڭ بىلەن بىر قەبرىدىن يۈەنخې 5 - يىلىغا تەۋە ئاخىرەتلىك كىيىم - كېچەك تىزىملىكى چىققان. ئېنىقلىنىشىچە، يۈەنخې 5 - يىلى شىمالىي ۋېي خانلىقىنىڭ تەييەن 2 - يىلىغا (مىلادىيە 436 - يىلىغا) توغرا كېلىدىكەن. دېمەك، مەزكۇر ھۆججەتمۇ شىمالىي لياڭ خانلىقى دەۋرىگە تەۋە بولغان بولىدۇ.

18) «قوچۇدىكى مەلۇم كىشىنىڭ باج - سېلىقتىن كەچۈرۈم قىلىش توغرىسىدىكى ئىلتىماسى، بىرىنچى» (高昌某人请放脱租调辞一) بۇ ھۆججەتنىڭ نومۇرى 72TAM152:25 .

19) «قوچۇدىكى مەلۇم كىشىنىڭ باج - سېلىقتىن كەچۈرۈم قىلىش توغرىسىدىكى ئىلتىماسى، ئىككىنچى» (高昌某人请放脱租调辞二) ، بۇ ھۆججەتنىڭ نومۇرى 72TAM152:26 .

20) ۋۇجۇنىڭ شېڭلى 1 - يىلىدىن (مىلادىيە 689 - يىلىدىن) بۇرۇن، ئەمەلدار شى شۇەنجېڭنىڭ تۆت بۇرجەكلىك ھۆكۈمەت ئۈزۈملۈكىگە ھاشارغا چىققان - چىقمىغان ئادەم ۋە ھارۋا، كالىلار ھەققىدىكى مەلۇماتى» (武周圣历元年(公元 698 年)前官史玄政牍为四角官萄已役未役人夫及车牛事) ، بۇھۆججەتنىڭ نومۇرى ⑮64TAM35:40a .

21) «شىمالىي لياڭ خانلىقى قوچۇ ئايمىقىنىڭ خوجۇلۇق ئىشلىرى ئەمەلدارىنىڭ ئىككى بۆلەك ئۈزۈملۈكنى سۇغىرىش ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان سۇ ئەمەلدارلىرىنى تەيىنلەشنى تەلەپ قىلىپ يازغان دوكلاتى» (ماقالىنىڭ بېشىدا، بۇ ھۆججەتنىڭ

خەنزۇچە نامى ۋە نومۇرى كۆرسىتىلدى. شۇڭا بۇ يەردە تەكرارلىمايمىز).

22) «قوچو بەگلىكىنىڭ يەنچاڭ 38 - يىلى (مىلادىيە 598 - يىلى) مۇشاۋر جاڭ شىيەننىڭ ئۇزۇملۇك ئىجارىگە ئېلىش ھۆججىتى» (高昌延昌三十八年，公元 589 年)

参军张显□租葡萄园券)، بۇ ھۆججەتنىڭ نومۇرى⑯ 86TAM386:35—la35—2a33—4a.

b. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر:

1) Sa05(<5—5>5): «ئوزمىش توغرىلىنىڭ ئۇزۇملۇك سېتىش ھۆججىتى»

2) Sa10(<10—10>10): «سادانىڭ ئۇزۇملۇك سېتىش ھۆججىتى»

3) Sa11(<11—11>11): «تەربىشنىڭ ئۇزۇملۇك سېتىش ھۆججىتى)»

4) Sa16(<16—16>16): «بەگ تەمۇرنىڭ ئۇزۇملۇك سېتىش ھۆججىتى»

5) RH04(<3—4>36): «باي تەمۇرنىڭ ئۇزۇملۇكنى ئىجارىگە ئېلىش توختىمى»

6) Wp06(<8—5>91): بۇ ھۆججەت مال - مۈلۈك (ئۇزۇملۇكنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) تەقسىم قىلىشقا ئائىت ھۆججەت ھېسابلىنىدۇ.

7) Mil7(<9—17>108): بۇ، يەر ساتقان ھەقنىڭ تاپشۇرۇلمىغان قىسمىنى تاپشۇرۇش توغرىسىدىكى ھۆججەت بولۇپ، ئۇنىڭدا بەگلىك خەزىنىسىگە قاراشلىق ئۇزۇملۇك ۋە شەھەر ئۇزۇملۇكى تىلغا ئېلىنغان.

8) Mil9(<9—19>110): «تاشقىنىڭ ئۇزۇملۇكىنى رەنگە قويۇپ قەرز تۆلىشى ھەققىدىكى ھۆججەت»

9) Mi20(<9—20>111): بۇ بۆز قەرز ئېلىش، باج يىغقۇچىنى ئالماشتۇرۇش توغرىسىدىكى ھۆججەت بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇزۇملۇك تىلغا ئېلىنغان.

10) Mi21(<9—21>112): بۇ ئۇزۇملۇكنى ئىجارىگە ئالغۇچىنىڭ توختامنى بىكار قىلىشقا ماقۇل بولۇپ، ئىجارىگە بەرگۈچىگە بەرگەن تىلخېتى ھېسابلىنىدۇ.

11) Mi22(<9—22>113): بۇ قايىمتۇ ئىسىملىك كىشىنىڭ پەرۋىش قىلىپ يەيدىغان ئۇزۇملۇكنى ئېلىپ، يېزىپ بەرگەن تىلخېتى ھېسابلىنىدۇ.

12) Mi23(<9—23>114): بۇ ئىجارىگە ئالغان ۋاقتى تۇشقاندىن كېيىن، ئۇزۇملۇكنى قايتۇرۇپ بەرگەنلىك توغرىسىدىكى ھۆججەت ھېسابلىنىدۇ.

13) Mi24(<9—24>115): بۇ ئۇزۇملۇك سودىسى توغرىسىدىكى توختامنامىنى مىراسقا ۋارىسلىق قىلغۇچىغا بەرگەنلىك ھەققىدىكى ھۆججەتتۇر.

14) Mi(<9—25>116): بۇ تەمۇر ئومبۇنىڭ ئىككى كىشىگە تېرىپ يەيدىغانغا يەر (ئۇزۇملۇكنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بەرگەنلىكى توغرىسىدىكى ھۆججەتتۇر ⑰.

15) «ئۇزۇملۇكنى ئىجارىگە ئېلىش توختامى»، نومۇرى 80TBI:535. بۇ ھۆججەت ھازىر تۇرپان مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ ⑱.

16) FB:1 نومۇرلۇق ھۆججەت. مەزمۇنى قۇل، ئۇزۇملۇك، يەر ۋە بۆزگە ئائىت بولغان مەزكۇر ھۆججەت، 1993 - يىلى يارغول قەدىمكى شەھىرىنىڭ غەربىي شىمال كىچىك بۇددا ئىبادەتخانىسىدىن قېزىۋېلىنغان ⑲.

يۇقىرىقى «ھۆججەتلەر» گە ئاساسەن، بىز تۇرپان رايونىدا ئەينى زامانلاردا ئۇزۇم ئۆستۈرۈشنىڭ ناھايىتى ئومۇملاشقانلىقىنى، كۆلىمىنىڭمۇ خېلى چوڭ ئىكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز شۇنداقلا ئۇزۇملۇكلەرنىڭ ئىگىدارلىق ئەھۋالىغا ئاساسەن، تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز: A. ھۆكۈمەتكە قاراشلىق ئۇزۇم زارلىق. بۇنىڭغا 64TAM35:40a نومۇرلۇق خەنزۇچە ھۆججەتنى مىسال قىلىشقا بولىدۇ. ئۇنىڭدا تىلغا ئېلىنغان «تۆت

بۇرجەكلىك ھۆكۈمەت ئۇزۇملۇكى» ھۆكۈمەتكە قاراشلىق ئۇزۇملۇكتۇر. بۇ ھۆججەتتە يەنە ھاشارغا ئەۋەتىلگەن ۋە ئەۋەتىلمىگەن ئادەم، ھارۋا، كالا قاتارلىقلار 'توغرىلىقمۇ سۆزلەنگەن. قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەر ئىچىدە، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن Mi17(<9—17>108) نومۇرلۇق ھۆججەتتە تىلغا ئېلىنغان: «تايساق بورلۇق» (بەگلىك خەزىنىسىگە قاراشلىق ئۇزۇملۇك)، «بالىق بورلۇق» (شەھەرگە قاراشلىق ئۇزۇملۇك) قاتارلىقلار ھۆكۈمەتكە قاراشلىق ئۇزۇملۇكلەرنى كۆرسىتىدۇ. B. ئىباداەتخانىگە قاراشلىق ئۇزۇملۇك، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن 72TAM153:38a نومۇرلۇق خەنزۇچە ھۆججەتتە «ئىبادەتخانا ئىگىدارچىلىقىدىكى ئۇزۇملۇك» دەپىلگىنى دەل مۇشۇ خىل ئۇزۇملۇكتۇر. قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەر ئىچىدە، «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى مانى دىنى ئىبادەتخانىسى ھۆججىتى» ⑳ دە تىلغا ئېلىنغان «بورلۇق» (ئۇزۇملۇك) بولسا، ئىبادەتخانىغا قاراشلىق ئۇزۇملۇكنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، 1993 - يىلى يارغول قەدىمكى شەھىرىدىكى غەربىي شىمال كىچىك بۇددا ئىبادەتخانىسىدىن قېزىۋېلىنغان FB:1 نومۇرلۇق ھۆججەتتە زىكىرى قىلىنغان ئۇزۇملۇكنىڭمۇ ئىبادەتخانىغا قاراشلىق ئۇزۇملۇك بولۇش ئېھتىماللىقى چوڭ. C. خۇسۇسىيلار ئۇزۇملۇكلىرى. «ھۆججەتلەر» ئىچىدە، خۇسۇسىلار ئىگىدارچىلىقىدىكى ئۇزۇملۇكلەرگە ئالاقىدارى خېلى كۆپ بولغاچقا، بۇ يەردە ئۇنىڭغا يەنە مىسال كەلتۈرۈشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق.

«ھۆججەتلەر» نىڭ بىر قىسمىدا، ئۇزۇملۇكلەرنىڭ كۆلىمى خاتىرىلەنگەن، مەسىلەن، يۇقىرىدا مىسال قىلىپ كۆرسىتىلگەن خەنزۇچە ھۆججەت — «شىمالىي لياڭ خانلىقىنىڭ چېڭچىڭ يىللىرىدىكى (مىلادىيە 443 — 460 - يىللاردىكى) قوچۇ ئايمىقى قوچۇ ناھىيىسىنىڭ ھېسابات دەپتىرى» دە مۇنداق يېزىلغان: (1) «. . . ئۇزۇملۇك ئون يېرىم مو. . . فېڭ شەنئەينىڭ ئىككى مو ئۇزۇملۇكىگە ئىگە بولىدۇ. . . » (2) فېڭ

چاۋنىڭ ئۇزۇملۇكى ئىككى يېرىم مو. . . ئۇزۇملۇك ئىككى يېرىم مو. . . جاڭ ئاشخانىڭ ئىككى يېرىم مو ئۇزۇملۇكىگە ئىگە بولدى. . . كاڭ خاۋ تېخن دى، شىن چوڭلارنىڭ بەش مو ئۇزۇملۇكىگە ئىگە بولدى. . . خەن فېڭ ۋە تېخن دىلەرنىڭ بەش مو ئۇزۇملۇكىگە ئىگە بولدى. . . گەن جى ۋە تېخن دىلەرنىڭ يېرىم مو ئۇجمىلىكىگە، بىر مو ئۇزۇملۇكىگە ئىگە بولدى. . .» ، (4) «. . . ئۇزۇملۇك بەش يېرىم مو. . .» ، (5) «. . . فۇ جېنخوڭنىڭ . . . ئۇزۇملۇكى ئۇچ يېرىم مو. . .» ㉑ باشقا خەتنۇسچە ھۆججەتلەردە، يەنە مۇنداق خاتىرىلەر ئۇچرايدۇ: «. . . ئۇزۇملۇك جەمئىي بىر گېكتار توقسەن ئۇچ يېرىم مو. . . .» ㉒ ، «. . . بىر پارچە ئىككى مولۇق ئۇزۇملۇك. . .» ㉓ ، «. . . بىر پارچە بىر مولۇق مەڭگۈلۈك مۇلۇك بولغان ئۇزۇملۇك. . .» ㉔. بىز يۇقىرىقى خاتىرىلەردىن ئۇزۇزامانىسىدىكى ئۇزۇملۇك كۆلىمىنىڭ گېكتار، مو قاتارلىقلار بىلەن ئۆلچەنگەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. بۇ يۇقىرىدا مىسال قىلىنغان 79TAM382:5—1 نومۇرلۇق خەتنۇسچە ھۆججەت سۇ ئەمەلدارلىرىنى تەيىنلەشكە ئالاقىدار بولغان ھۆكۈمەت ھۆججىتى بولۇپ، ئۇنىڭدا بىرمۇنچە ئەمەلدارلارنىڭ مەخسۇس ئۇزۇملۇكلەرنى سۇغىرىدىغان سۇنى باشقۇرىدىغانلىقى ئېيتىلغان. بۇمۇ ئەينى چاغدىكى تۇرپان رايونىدا ئۇزۇم ئۆستۈرۈشنىڭ خېلى چوڭ كۆلەمگە ئىگە بولغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بىر قىسىم ھۆججەتلەردە ئۇزۇملۇكلەرنىڭ كۆلىمى كۆرسىتىلگەن. لېكىن ئۇلاردا ئېنىق كۆلەم ئۆلچەم بىرلىكى ئىشلىتىلمىگەن. مەسىلەن، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن Sa10(<10—1—10>10) : نومۇرلۇق ھۆججەتتە «ئالتى ئەر كۆمەر بورلۇق» (ئالتى ئەر كۆمىدىغان ئۇزۇملۇك» ، Sa11<11—1—11>11) : نومۇرلۇق ھۆججەتتە «ئون ئالتە ئەر كۆمەر بورلۇق» (ئون ئالتە ئەر كۆمىدىغان ئۇزۇملۇك) ، Mil9(<19—9>110) : نومۇرلۇق ھۆججەتتە «ئۇچ ئەر كۆمەر بورلۇق» (ئۇچ ئەر كۆمىدىغان ئۇزۇملۇك) دېيىلگەن ㉕

. ئومۇمەن، قىش پەسلىدىكى ئوتتۇرىچە ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرىسى 15℃— بولغان تەڭ تېمپېراتۇرا سىزىقىنىڭ شىمالىدىكى رايونلاردا، توڭلاپ قېلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئۇزۇم تاللىرى توپا بىلەن كۆمۈلۈپ، ئەتىيازدا ئېچىپ چىقىرىلىدۇ؛ تۇرپان مۇشۇ خىل رايونغا كىرىدۇ. قىشتا ئۇزۇم تاللىرىنى نەم توپا بىلەن كۆمۈش ئېغىر ئەمگەك بولۇپ، قوچۇ ئۇيغۇرلىرى ئۇزۇملۇكلەرنىڭ كۆلىمىنى، قىشتا ئۇزۇم تاللىرىنى كۆمۈشكە كېتىدىغان ئەر سانى بىلەن تەخمىنىي ھېسابلىغان. ئۆز زامانىسىدا ئۇزۇملۇك باغ باغۋەنلىرى «بورلۇقچى» دەپ ئاتىلىپلا قالماي، ھەرخىل مېۋىلەر ئۆستۈرۈلىدىغان باغ باغۋەنلىرىمۇ «بورلۇقچى» دەپ ئاتالغان. بۇنىڭدىن، قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ باغۋەنچىلىك ئىگىلىكىدە ئۇزۇم ئۆستۈرۈشنىڭ ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ ㉖.

2. ئۇزۇملۇك سودىسى ۋە ئۇزۇملۇكنى ئىجارىگە بېرىش

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئۇزۇملۇككە ئالاقىدار خەنزۇچە ھۆججەتلەر ئىچىدە، 72TAM152:24, 72TAM153:22,69TAM140:18/4,67TAM90:38 نومۇرلۇق ھۆججەتلەر ئۇزۇملۇك سودىسىغا ئائىت بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئىككى پارچىسى، يەنى «قوچۇدا ئۇزۇملۇك سېتىۋېلىش ھۆججىتى» 67TAM90:38 بىلەن قوچۇدىكى جاڭ جىشياڭنىڭ ئۇزۇملۇك سېتىۋېلىش ھۆججىتى (69TAM140:18/4) ئەل ئىچىدە يولغا قويۇلۇپ كەلگەن ھۆججەت تۈزۈش شەكلى — توختام (مەزمۇنى قەرز ئېلىش، ئىجارىگە ئېلىش، ئېلىم - سېتىم، يالالاپ ئىشلىتىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) شەكلىدە يېزىلغان بولۇپ، ئادەتتە ئىككى نۇسخا يېزىلىپ، ئىككى تەرەپ بىر نۇسخىدىن ساقلايدۇ. ھەر ئىككى تەرەپ ئۆز مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. قايسى تەرەپ توختامغا خىلاپلىق قىلسا، قارشى

تەرەپ توختامغا ئاساسەن تۆلەم تۆلىتىۋېلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ، ھەتتا ھۆكۈمەتكە ئەرز ـ شىكايەت قىلسا بولىدۇ. دېمەك، بۇ خىل توختام قانۇنىي كۈچكە ئىگە ھېسابلىنىدۇ. يۇقىرىقى ئىككى پارچە ھۆججەتنىڭ مەزمۇنىغا قىزىققۇچىلار بولسا، ۋۇ جېن ئەپەندى باش مۇھەررلىكىدە تۈزۈلگەن «تۈرپاندىن قېزىۋېلىنغان قانۇنىي ھۆججەتلەر» ㉗نىڭ 765 ـ، 822 ـ بەتلىرىگە قارىسا بولىدۇ. بىز بۇ يەردە ئۇلاردىن ستاتا كەلتۈرمىسەكمۇ بولار.

ئۇزۇملۇكنى ئىجارىگە ئېلىشقا ئائىت خەنزۇچە ھۆججەتلەردىن 67TAM364:6، 72TAM153:38a، 86TAM386:35، 64TAM4:6، 67TAM93:2، 64TAM4:45 ـla، ـ2a35، ـ4a35 نومۇرلۇق ھۆججەتلەر ㉘ بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە، «ۋۇجۇنىڭ چاڭئەن 3 ـ يىلى (مىلادىيە 703 ـ يىلى) غەربىي ئوبلاستىنىڭ قوچۇ ناھىيىسىدىكى يەن جۈرېنىنىڭ ئۇزۇملۇكنى ئىجارىگە ئېلىش توختامى» (67TAM93:2) نىڭ ساقلىنىشى ياخشىراق ۋە ئۇ ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە توختام ھېسابلىنىدۇ. مەزكۇر توختامدا، چاڭئەن 3 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى، يەن جۈرېنىنىڭ چۈشەنتۇڭنىڭ ئىككى مولۇق بىر پارچە ئۇزۇملۇكنى ئىجارىگە ئالغانلىقى، ئۇزۇملۇك ئىچىدە چوڭ ـ كىچىك بولۇپ 10 تۈپ چىلان دەرىخى بارلىقى، ئۇزۇملۇكنىڭ تۆت پاسىل تېمىنىڭ پۈتۈنلۈكى، ئىجارە مۇددىتىنىڭ بەش يىل ئىكەنلىكى، ئۇزۇم كۆچەتلىرى يېڭى ئۆستۈرۈلگەنلىكى ئۈچۈن، 1 ـ يىلى ئىجارە ھەققى ئېلىنمايدىغانلىقى، 2 ـ يىلى (ئەجدىھا يىلى) 480 مىس يارماق ئىجارە ھەققى ئېلىنىدىغانلىقى، 3 ـ يىلى (يىلان يىلى) 640 مىس يارماق ئىجارە ھەققى ئېلىنىدىغانلىقى، 4 ـ يىلى (ئات يىلى) 800 مىس يارماق ئىجارە ھەققى ئېلىنىدىغانلىقى، 5 ـ يىلى (قوي يىلى) ئېلىنىدىغان ئىجارە ھەققى ئات يىلىدىكىگە ئوخشاش ئىكەنلىكى. . . قاتارلىقلار بېزىلغان. دېمەك، بۇ توختام ناھايىتى تەپسىلىي بېزىلغان.

قەدىمكى ئۇيغۇر بېزىقىدىكى ھۆججەتلەر ئىچىدە (16<1—)

Sa16(<16)، Sa11(<11—1)، Sa10(<10—1)، Sa05(<5—1) نومۇرلۇق هۆججەتلەر ئۈزۈملۈك سودىسىغا ئائىت بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى Sa05(<5—1) نومۇرلىقى ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە هۆججەت هېسابلىنىدۇ. مەزكۇر هۆججەتنىڭ مەزمۇنى مۇنداق (ئەسلىي تېكىستىنىڭ يەشمىسى): «چاشقان يىلى 3 - ئاينىڭ 6 - كۈنى، مەن ئوزمىش توغرىلغا ئىشلىتىش ئۈچۈن كۈمۈش كېرەك بولۇپ، ئۈزۈملۈكىمنى باسا توغرىلغا مۇۋاپىق، لايىقىدا ساتتىم. ئۈزۈملۈكنىڭ باهاسىنى مۇنداق بېكىتتۇق: (يەنى) بىر ياستۇق بەش سەر (55 سەر) كۈمۈشكە توختاتتۇق. بۇ بىر ياستۇق بەش سەر كۈمۈشنى هۆججەت يېزىلغان كۈنى مەن باسا توغرىل ساق بەردىم. مەن ئوزمىش توغرىلمۇ ساق تاپشۇرۇپ ئالدىم. بۇ ئۈزۈملۈكنىڭ پاسىلىنى شەرق تەرەپتىن باسا توغرىلنىڭ ئۈزۈملۈكى ئايرىيدۇ، جەنۇب تەرەپتىن چوڭ يول ئايرىيدۇ، شىمال تەرەپتىن بۇلات بۇقىنىڭ ئۆستىڭى ئايرىيدۇ، غەرب تەرەپتىن قۇتارۇقنىڭ ئىبادەتخانىسىغا قاراشلىق ئۈزۈملۈك ئايرىيدۇ. بۇ تۆت پاسىللىق ئۈزۈملۈك مىڭ يىل، تۈمەن كۈنگە قەدەر باسا توغرىلنىڭ ئىختىيارىدا بولسۇن. خالىسا، ئۆزى تۇتسۇن، خالىمىسا باشقا كىشىگە ئۆتكۈزۈپ ساتسۇن. مەن ئوزمىش توغرىلنىڭ ئىنىم، ئاكام، تۇغقىنىم، قېرىندىشىم، مەيلى كىم بولسۇن، دەتالاش قىلمىسۇن. ئەگەر دەتالاش قىلماقچى بولسا، بۇ ئۈزۈملۈكتەك ئىككى ئۈزۈملۈكنى باسا توغرىلغا هازىرلاپ بېرىپ، ئاندىن قايتۇرۇپ سېتىۋالسۇن. گۇۋاهچى بۇرخان قۇلى، گۇۋاهچى يارپ توغرىل، گۇۋاهچى ۋاپتسۇ (فازاڭ). بۇ تامغا مەن ئوزمىشنىڭدۇر. مەن ئەسەن توتۇڭ ئۇلاردىن سورام يازدىم.» ㉙.

ئۈزۈملۈكنى ئىجارىگە ئېلىشقا ئائىت هۆججەتلەردىن، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان 4—3>36) RH04(>، Mi21(>21—9>112)، Mi23(>23—9>114) ۋە 80TBI:535(>15—3>47) نومۇرلۇق هۆججەتلەرنى

كۆرسىتىشكە بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى (<4—3>36) RH04 نومۇرلۇق ھۆججەت مۇنداق يېزىلغان (ئەسلىي تېكىستنىڭ يەشمىسى): «توخۇ يىلى 2 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ماڭا يەنى، باي تەمۇرگە كېۋەز تېرىيدىغان يەر كېرەك بولۇپ، تەپچىنىڭ بۇ سۇ (ئۆستەڭ) نىڭ ئۈدۈلىدىكى ئۇزۇملۇكىنى 10 تاڭ (تاڭ: ئۈدۈن ساڭ تىلىدىن كەلگەن ئېغىرلىق ئۆلچەم بىرلىكى) پاختىغا ئىجارىگە ئالدىم. بۇ 10 تاڭ پاختىنى كۈز بېشىدا كەم - كۈتىسىز بېرىمەن. بۇ ئۇزۇملۇكنىڭ ھەرقانداق باج - سېلىقى بولسا، مەن تەپچى مەسئۇل بولىمەن. باي تەمۇر مەسئۇل بولمايدۇ. گۇۋاھچى نوم قۇلى، گۇۋاھچى بۇلات. بۇ نىشان مەن تەپچىنىڭدۇر. مەن تەپچى ئۆزۈم يازدىم»㉚.

دېمەك، بىز ئۇزۇملۇك سودىسىغا ۋە ئۇزۇملۇكنى ئىجارىگە ئېلىش - بېرىشكە ئائىت «ھۆججەتلەر» دىن ئۇزۇملۇكلەرنىڭ ئەينى چاغلاردىكى ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەردىكى رولى ۋە ئورنىنى چۈشىنىپلا قالماي، بەلكى يەنە تۇرپان رايونىنىڭ قوچۇ ئېلى، تاڭ سۇلالىسى تەسىس قىلغان غەربىي ئوبلاست ۋە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرلىرىدىكى پۇل ئىگىلىكى ئەھۋالىدىنمۇ خەۋەر تاپالايمىز. مەسىلەن، ئالاقىدار ھۆججەتلەردە كۈمۈش پۇل، مىس يارماق، كۈمۈش، قەغەز پۇل قاتارلىقلار تىلغا ئېلىنغان.

3. مۇسەللەس (بور)، ئۇزۇم شەربىتى (سۇچۇگ) قاتارلىقلار

«ھۆججەتلەر» ئىچىدە، مەزمۇنى مۇسەللەسكە ئالاقىدارلىرىدىن خېلى بار. خەنزۇچە ھۆججەتلەردىن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان 72TAM152:26، 72TAM152:25، 75TKM91:18a نومۇرلۇق ھۆججەتلەردىن باشقا، يەنە «قوچۇدىكى مەلۇم بۇددا ئىبادەتخانىسىغا ئايدا كېتىدىغان تېرىق، پۇل، مۇسەللەسلەرنىڭ ھېساباتى» (高昌某寺月用粟、钱、酒

账) ㉛ ، «قوچۇ بەگلىكىنىڭ يۈكۈپىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 549 ـ يىلى) 12 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى، نەزىر ـ چىراغ مەھكىمىسىنىڭ نەزىر ـ چىراغ باشقۇرغۇچىغا مەنسەپ دەرىجىسىنى تۆۋەنلىتىش جازاسى بېرىشى توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش» (高昌永平元年(公元 549 年)十二月十九日部班示为知祀人上名之谪罚事祀 ، بۇ ھۆججەتنىڭ نومۇرى (73TAM524:32/11) ، «قوچۇ بەگلىكىنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە تاپشۇرۇلغان مۇسەللەسنىڭ خو㉜ سانى ھەققىدىكى مەلۇماتنامە» (高昌 64TAM24:34 条列得后入酒斛数奏行文书 ، مەزكۇر نومۇرلۇق مەلۇماتنامىنىڭ يىل يېزىلغان يېرى كەمتۈك بولغاچقا پۈتۈلگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. بىراق ئۇنىڭ بىلەن بىر قەبرىدىن قوچۇ بەگلىكىنىڭ يەنچاڭ يىللىرىدا (مىلادىيە 561 — 601 ـ يىللار ئارىلىقىدا) يېزىلغان ھۆججەتلەر چىقتى، «قوچۇ بەگلىكىنىڭ يەنشۇ 13 ـ يىلى (مىلادىيە 636 ـ يىلى) 1 ـ ئايدا، جاۋ جەمەتى بۇددا ئىبادەتخانىسىدىكى فاسۇڭنىڭ قوي يىلى راھىبلار مۇسەللەس بېجى تاپشۇرغانلىقى ھەققىدىكى خاتىرە» (高昌延寿十三年(公元 636 年)正月赵寺法嵩入乙未岁僧租酒条记 ، بۇ ھۆججەتنىڭ نومۇرى (69TAM138:6<1>) قاتارلىقلارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ㉝. يۇقىرىدىكى 72TAM152:26 نومۇرلۇق ھۆججەتتە: «... ۋاقىپلىنىپ، بۇ بىرمو ئۇزۇملۇكنىڭ باج مۇسەللەسنى كەچۈرۈم قىلدى...» ㉞ دېيىلگەن بولۇپ، ئۇ قوچۇ ئېلى دەۋرىدە ئۇزۇملۇكتىن «باج مۇسەللەس» ئېلىنىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرسە؛ 64TAM24:34 نومۇرلۇق ھۆججەتتىكى «... تاپشۇرۇۋېلىنغان مۇسەللەس جەمئىي توققۇز يۈز يەتمىش ئۈچ خو بىر كۈرە يېرىم شەك...» ㉟ دېگەن جۈملە، ئۇز زامانىسىدىكى مۇسەللەس ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ناھايىتى راۋاج تاپقانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھۆججەتلەردىن (<9—1>9) Sa09 («تولۇ قايا قاتارلىقلارنىڭ ئۇزۇملۇك سېتىش ھۆججىتى»

)، Lo30(<30—4>77) («مىڭ تەمۇرنىڭ مۇسەللەس قەرزئېلىنىش‌ھۆججىتى») ۋە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان Mil9(<19—9>110)، («تاشىقىنىڭ ئۇزۇملۇكنى رەنگە قويۇپ قەرز تۆلىشى ھەققىدىكى ھۆججەت») قاتارلىقلارنىڭ مەزمۇنى مۇسەللەسكە ئالاقىدار بولۇپ، ㊱ (30 — 4)77 نومۇرلۇق ھۆججەت مۇنداق يېزىلغان (ئەسلىي تېكىستنىڭ يېشىمىسى): «قوي يىلى ئۈچىنچى ئاينىڭ يىگىرمە ئىككىنچى كۈنى، مەن مىڭ تەمۇرگە ئۆسۈم تۆلەشكە مۇسەللەس كېرەك بولۇپ، تۇرى باخشىدىن يېرىم قاپ مۇسەللەس (قەرز) ئالدىم. كۈزىنىڭ بېشىدا بىر قاپ سۈچۈگ (ئۈزۈم شەربىتى ياكى مۇسەللەس) نى تولۇق بېرىمەن. بەرمەستىن كېچىكتۈرسەم، ئەل قائىدىسى بويىچە ئۆسۈمى بىلەن تولۇق بېرىمەن. بەرگىچە يا ئۇنداق، يا مۇنداق بولۇپ قالسام، نوم قۇلى ئۆيىدىكىلەر بىلەن تولۇق (تۆلەپ) بەرسۇن. گۇۋاھچى تەسەك تۇرمىش، گۇۋاھچى بۇلدان. بۇ نىشان (ئىمزا ئورنىدىكى بەلگە) مەن مىڭ تەمۇرنىڭدۇر. مەن تۇرمىش مىڭ تەمۇردىن سوراپ يازدىم.» ㊲ بۇ ھۆججەت بىزگە ئەينى چاغدىكى "مۇسەللەس قەرز ئېلىش" ئەھۋالىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. قىسقىسى، «ھۆججەتلەر» ئەكس ئەتتۈرگەن مۇسەللەس ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاج تاپقانلىق ئەھۋالى، ئۆز دەۋرىدىكى تۇرپاننىڭ ئۇزۇم ئۆستۈرۈش ۋە ئۇزۇم مەھسۇلاتى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى يەنمۇ بىرقەدەر ئىلگىرىلىگەن ھالدا يورۇتۇپ بېرىدۇ.

ئۆز زامانىسىدا، تۇرپاندا يەنە ئۈزۈم شەربىتى (سۈچۈگ) مۇ ئىشلەپچىقىرىلغان. مەسىلەن، 64TAM35:40a نومۇرلۇق خەنزۇچە ھۆججەت — «ۋۇجۇنىڭ شېڭلى 1 - يىلى (مىلادىيە 698 — يىلى) دىن بۇرۇن، ئەمدار شۇەنجېڭنىڭ تۆت بۇرجەكلىك ھۆكۈمەت ئۇزۇملۇكىگە ھاشارغا چىققان- چىقمىغان ئادەم ھارۋا، كالىلار ھەققىدىكى مەلۇماتىدا: «. . . ئۇزۇملۇكتىكى ئۈزۈم شاخلىرىدىن يىغىپ، ئۇستىگە يېپىپ، چەيلەپ ئۈزۈم شەربىتى چىقىرىش ھەمدە ئۈزۈم شاخلىرىنى ئېلىۋېتىپ. . . توشۇلغان

ئۇزۇم شەربىتى جەمئىي. . . ئون ئۇلاغدا ئۇزۇم شەربىتى توشۇلدى، ئالۋان تامام. . . » . ㊳

ئۇزۇم شەربىتى (سۇچۇگ) گە ئالاقىدار قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەردىن، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان (<30—4>77) Lo30 ، («مىڭ تەمۇرنىڭ مۇسەللەس قەرز ئېلىش ھۆججىتى») ، Mi21(<21—9>112 (بۇ، ئۇزۇملۇكنى ئىجارىگە ئالغۇچىنىڭ توختامنى بىكار قىلىشقا ماقۇل بولۇپ، ئىجارىگە بەرگۈچىگە بەرگەن تىلخېتى ھېسابلىنىدۇ. <23—9>114 Mi23 (بۇ ئىجارىگە ئالغان ۋاقتى توشقاندىن كېيىن، ئۇزۇملۇكنى قايتۇرۇپ بەرگەنلىك توغرىسىدىكى ھۆججەت ھېسابلىنىدۇ) نومۇرلۇق ھۆججەتلەردىن باشقا، يەنە LO30 (<3—4>50، «ئىلتە (مۇر؟) نىڭ. . . قەرز ئېلىش ھۆججىتى») ، Lo14<14—4>61 ، «تورچىنىڭ بۆز قەرز ئېلىش ھۆججىتى») قاتارلىقلار بولۇپ ㊴ ، 4>61) (Lo14<14— نومۇرلۇق ھۆججەت مۇنداق يېزىلغان (ئەسلىي تېكىستنىڭ يەشمىسى) : «ئەجدىھا يىلى ئىككىنچى ئاينىڭ يىگىرمە بەشىنچى كۈنى، مەن تورچىغا سۇچۇگكە (ئۇزۇم شەربىتىگە تېگىشىشكە) بۆز كېرەك بولۇپ، قايمىتۇدىن بىر يېرىم بۆز (قەرز) ئالدىم. كۈز بېشىدا ئوتتۇز تەنىسى ㊵ (كېلىدىغان) بىر قاپ ئۇزۇم شەربىتى بېرىمەن. بەرمەستىن كېچىكتۈرسەم، ئەل قائىدىسى بويىچە ئۆسۈمى بىلەن قوشۇپ تولۇق تاپشۇرىمەن. (ئەگەر) تاپشۇرغىچە يا ئۇنداق، يا مۇنداق بولۇپ قالسام، ئوغلۇم تەمۇر بۇقا ئۆيدىكىلەر بىلەن بىرلىكتە تولۇق تاپشۇرسۇن. گۇۋاھچى قارا باخشى، گۇۋاھچى تەمۇر. بۇ نىشان (بەلگە) مەن تورچىنىڭدۇر. (بۇ تىلخەتنى) مەن (تورچى) ئۇزۇم يازدىم. » ㊶

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، ئەينى چاغدا تۇرپاندا يەنە ئۆزۈم مۇرابباسىمۇ ئىشلەپچىقىرىلغان ㊷. مەسىلەن، 72TAM153:36.37 نومۇرلۇق خەنزۇچە ھۆججەت — «قوچۇدىكى مەلۇم بۇددا ئىبادەتخانىسى ئۇزۇملۇكىدىن پايدىلىنىش

توغرىسىدىكى ھۆججەت» (« 高昌夏某寺葡萄园券 ») دە مۇنداق يېزىلغان (تەرجىمىسى): «... بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ بىر ئۈزۈملۈكى... (ئۈزۈم) مۇرابباسى ئوتتۇز يەتتە خو، ئونىنچى ئايدا، (ئۈزۈم) مۇرابباسى قايتۇرۇلۇپ تۈگىتىلىدۇ. ..» ㊸، 69TAM140:18/2 نومۇرلۇق خەنزۇچە ھۆججەت — «قوچۇ بەگلىكىنىڭ يەنشۇ 9 - يىلى (مىلادىيە 632 - يىلى) فەن ئالياۋنىڭ مۇرابىا ياساپ بېرىش ئۈچۈن پۇل تاپشۇرۇۋالغانلىق ھۆججىتى» (高昌延寿九年(公元 632 年) 范阿僚举钱作酱券) دە بولسا مۇنداق دېيىلگەن (تەرجىمىسى): «... يىگىرمە پۇڭ كۈمۈش يارماق ئالدىم. ئونىنچى ئايدا، ئالتە خو بەش كۈرە (ئۈزۈم) مۇرابباسى (بىلەن) ئۈچ خو سىركىنى بىر خولۇق ئىدىش بىلەن بېرىمەن. (ئۈزۈم) مۇرابباسى يۈزى پاختىلاشقاندا، كۈپتىن چىقىرىلىدۇ. ئونىنچى ئايدا (ئۈزۈم) مۇرابباسى تۈگىمىسە، بىر كۈرە مۇرابىا بىر كۈرە سىركىگە ئايلىنىدۇ...» ㊹. بىز بۇ يەردە "سىركە" دەپ ئالغان سۆز ئەسلى تېكىستتە "苦酒" دېيىلگەن بولۇپ، ئۇ ئەمەلىيەتتە "سىركە" (ئاچچىقسۇ) نى كۆرسىتىدۇ ㊺ ياكى بۇ ھۆججەتتىكى "سىركە" ئۈزۈم سىركىسىنى بىلدۈرىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئەمدە ئۈزۈم سىركىسىنىڭ چىشنى قۇرت يېگەندە داۋا بولىدىغانلىقى توغرىلىق مۇنداق دېيىلگەن (ئەسلىي تېكىستنىڭ يەشمىسى): "چىشنى قۇرت يېگەندە، ئۈزۈم سىركىسى بىلەن ئېغىزنى چايقاپ بەرسە، ياخشى بولىدۇ"㊻.

4. ئۈزۈملەرنىڭ ئاپەتكە ئۇچراش ئەھۋالى توغرىسىدىكى خاتىرە

تۇرپان ئاستانىدىن قېزىۋېلىنغان 66TAM62:6/2 نومۇرلۇق خەنزۇچە ھۆججەت — «سۈي چياڭنىڭ ئۈزۈملۈكتىكى تەبىئىي ئاپەتنى ئورتاق تىزگىنلەش توغرىسىدىكى ئىلتىماسى، بىرىنچى» (« 翟强辞为共治葡萄园事一 ») دە مۇنداق دېيىلگەن (تەرجىمىسى): «... بۇ يىل بوران، ھاشارات ئاپىتى بولۇپ، ئۈزۈملەرنىڭ ئۈچ ئۈلۈشىنىڭ چېچىكى

قۇرۇپ كەتتى. . . » ⑰. گەرچە بۇ ھۆججەتتە ئەل ئىچىدىكى ئىشلار خاتىرىلەنگەن بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭدا دېھقانلارنىڭ ئەينى چاغدىكى ئۇزۇم ئۆستۈرۈش ئەھۋالى ۋە كۆلىمى، ئۇزۇملۇكلەرگە بوران، ھاشارات ئاپىتى تەگكەنلىكى ئەكس ئەتكەن. بۇنىڭدىن، ئەينى چاغدىكى ئۇزۇم ۋە ئۇزۇملۇك ئىگىلىكىنىڭ تۇرپان رايونىدىكى دېھقانلارنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەنلىكىنى چۈشەنگىلى بولىدۇ.

خۇلاسە: تۇرپان رايونىنىڭ ئۇزۇم ئۆستۈرۈشى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. قەدىمكى دەۋرلەردە، تۇرپان رايونىدا ئۇزۇملۇكلەر ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە، ھۆكۈمەت ئۇزۇملۇكى، ئىبادەتخانا ئۇزۇملۇكى ۋە خۇسۇسىيلار ئۇزۇملۇكلىرى بولغان. ئۇزۇملۇكلەرنىڭ ئومۇمىي كۆلىمىمۇ ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ئۇزۇم ئىشلەپچىقىرىشى كۆزگە كۆرۈنەرلىك دەرىجىگە يەتكەن. كىشىلەر ئۇزۇملەرنى ھۆل پېتى ئىستېمال قىلغاندىن سىرت، يەنە ئۇلاردىن مۇسەللەس — (بور)، ئۇزۇم شەربىتى (سۇچوگ)، ئۇزۇم مۇرابباسى ۋە ئۇزۇم سىركىسى قاتارلىقلارنى چىقارغان شۇنداقلا بۇ خىل ئىشلەپچىقىرىش راۋاج تاپقان. كىشىلەر ئۇزۇملۇكلەرنى ئىختىيارىچە ئېلىپ ـ ساتقان، ئىجارىگە ئالغان، رەنگە قويغان. مۇسەللەس (بور) قاتارلىق ئىچىملىكلەر بازاردا ئېلىپ ـ سېتىلغان، ئىجارە ھەققىگە، باجغا، قەرزگە ۋە ئالۋانغا توغرىلاپ تاپشۇرۇلغان. مانا بۇلار، ئۇزۇمنىڭ قەدىمكى تۇرپاننىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىدە ئالاھىدە ۋە ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتقانلىقىنى تولۇق چۈشەندۇرۇپ بېرىدۇ.

گەرچە تۇرپان تارىختا مەشھۇر ئۇزۇم بازىلىرىدىن بولغان بولسىمۇ، بىراق تارىخىي شەرت ـ شارائىتلارنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن، ئۇزۇمچىلىكنىڭ تەرەققىياتى ئاستا بولغانىدى. بۈگۈنكى كۈندە، تۇرپان ئېلىمىز ۋە چەت ئەللەرگە داڭقى كەتكەن ئۇزۇم يۇرتىغا، چاقناپ تۇرغان نۇرلۇق مەرۋايىتقا ئايلاندى. ھازىر ھەر مىللەت خەلقى ئەجدادلاردىن مىراس قالغان ئۇزۇم ئۆستۈرۈش تېخنىكىسىغا ۋارىسلىق قىلىپ ۋە ئۇنى ئەۋج

ئالدۇرۇپ، سورتلارنى يېڭىلاپ، ئۇزۇم ئۆستۈرۈش كۆلىمىنى كېڭەيتىپ، مەھسۇلات مىقدارى ۋە سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، تۈرپاننى ئىسمى جىسمىغا لايىق زامانىۋى ئۇزۇمزار قىلىپ قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن تىرىشماقتا.

ئىزاھلار

① ئۇزۇم: ھازىر خەنزۇچىدە 葡萄 دەپ يېزىلىدۇ، قەدىمكى دەۋرلەردە 蒲萄 ، 蒲桃 ، 蒲陶 دەپمۇ يېزىلغان. ھازىرقىدەك يېزىلىشى ئەڭ ئاۋۋال «كېيىنكى خەننامە»دە كۆرۈلگەن. بەزىلەر 葡萄 دېگەن سۆز قەدىمكى گرېك تىلىدىكى bòtrys «ئۇزۇم» دېگەن ئاتالغۇدىن كەلگەن دەپ قارايدۇ. يەنە بەزىلەر بولسا، 葡萄 دېگەن سۆز ئۇدۇن تىلى bātaa (ھاراق) بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ ھېسابلايدۇ. (قارالسۇن «تاڭ دەۋرىدە چەتئەل كىرگەن مەدەنىيەت» 〈ۋۇ يۈگۈي تەرجىمە قىلغان〉، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1995 ـ يىل، 329 ـ بەت).

② «ئىخچاملانغان بىرىتانىيە ئېنسىكلوپېدىيىسى» (6 ـ توم)، جۇڭگو چوڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى نەشرىياتى، بېيجىڭ ـ شاڭخەي، 1985 ـ يىل، 520 ـ بەت.

③ «جۇڭگو چوڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى» يېزا ئىگىلىكى تومى I ، جۇڭگو چوڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى نەشرىياتى، بېيجىڭ ـ شاڭخەي، 1990 ـ يىل، 861 ـ بەت.

④ «خەننامە» (ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 ـ يىل، 859 ـ بەت.

⑤ جېنتىيەن كاڭداۋ: «1994 — 1997 ـ يىللاردا، خارابىلەرنىڭ تارقىلىشىنى تەكشۈرۈش نەتىجىلىرى»، «جۇڭگو ـ ياپونىيە بىرلىكتە نىيە خارابىسىنى ئىلمىي تەكشۈرۈش دوكلاتى» (2 ـ توم، تېكست تومى)، 1999 ـ يىل، 24 — 29 ـ بەتلەر. مەن 1996 ـ يىللىق جۇڭگو ـ ياپونىيە بىرلىكتە نىيە خارابىسىنى ئىلمىي تەكشۈرۈش خىزمىتىگە قاتناشقان چېغىمدا، ماقالىدە تىلغا ئېلىنغان مېۋىلىك باغ ئىزىنىمۇ تەكشۈرگەنىدىم.

⑥ ماتېرىياللار رەتلىنىۋاتىدۇ، يېقىن كەلگۈسىدە ئېلان قىلىنىدۇ.

⑦ لىن مېيسۇن: «قوم دېڭىزىدىكى قەدىمىي پوتوكلەر»، مەدەنىيەت يادىكارلىقى نەشرىياتى، 1988 ـ يىل، 118 ـ بەتتىكى 473 ـ ھۆججەتكە قارالسۇن.

⑧ بۇ ھۆججەت ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزىيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. ئۇنى پروفېسسور لىن مېيسۇن ئوقۇپ شەرھىلىدى.

⑨ لىيەنچى لىكۇك «نىيە خارابسىدىن قېزىۋېلىنغان كاروشتى يېزىقىدىكى ماتېرىياللار ئۈستىدە تەتقىقات (1)»، «جۇڭگو - ياپونىيە بىرلىكتە نىيە خارابسىنى ئىلمىي تەكشۈرۈش دوكلاتى» 1 - توم، 1996 - يىل، 281 — 338 - بەتلەر. يەنە قارالسۇن، لىن مېيسۇن «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدا ساقلىنىۋاتقان كاروشتى يېزىقىدىكى ھۆججەتلەرنىڭ تەرجىمىسى»، «جۇڭگو - ياپونىيە بىرلىكتە نىيە خارابسىنى ئىلمىي تەكشۈرۈش دوكلاتى» (2 - توم، تېكىست تومى) 1999 - يىلى 227 — 244 - بەتلەر، مەزكۇر ماقالىدىكى 95073+95071+95072+95059 ۋە 95028+95024 نومۇرلۇق ھۆججەتلەرگە قارالسۇن (ئۇلارنىڭ مەزمۇنى ئۇزۇم، ئۇزۇم ببجى، ئۇزۇملۇك قاتارلىقلارغا مۇناسىۋەتلىك).

⑩ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى، تۇرپان ۋىلايەتلىك مۇزىيى «پىچان سۇ بېشى قەبرىستانلىقلىرىدىن 3 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىق»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1994 - يىل 2 - سان شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى — ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى، تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئىدارىسى: «پىچان ناھىيىسىدىكى ياڭخې 2 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 2004 - يىل 2 - سان.

⑪ لىيۇ خەينىيەن، ياڭ يېفەن باش مۇھەررلىكىدە تۈزۈلگەن «جۇڭگونىڭ قىممەتلىك قانۇنىي ھۆججەتلىرى توپلىمى» ئا نۇسخىسىنىڭ 4 - تومى «تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان قانۇنىي ھۆججەتلەر» (باش مۇھەررىر ۋۇ جېن). پەن نەشرىياتى. 1994 - يىل 510 — 511 - بەتلەر.

⑫ لىيۇ خۇڭلياڭ: «يېڭى تېپىلغان تۇرپان ھۆججەتلىرى ۋە ئۇلار ئۈستىدە تەتقىقات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 - يىل، 16 - بەت.

⑬ ئۇلار ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزىيىدا ساقلانماقتا.

⑭ جۇ لىبي: «تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان شىمالىي لىياڭ خانلىقى دەۋرىگە تەۋە ھېسابات دەپتىرىگە دەلىل ۋە شەرھى»، «ۋۇخەن ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» (پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن نۇسخىسى) 1980 - يىل، 4 - سان.

⑮ يۇقىرىدىكى 20 پارچە (2 - دىن 21 - گىچە) ھۆججەت، ئىزاھ

⑪ ده كۆرستىلگەن «تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان قانۇنىي ھۆججەتلەر» دېگەن كىتابقا كىرگۈزۈلگەن.

⑯ يۇقىرىدىكى ئىككى پارچە (22 ـ ، 23 ـ) ھۆججەت، ئىزاھ ⑫ دە كۆرستىلگەن كىتابقا كىرگۈزۈلگەن.

⑰ يۇقىرىدىكى 14 پارچە قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھۆججەت (دەۋرى 13 — 14 ئەسىرلەرگە تەۋە)، 1993 ـ يىل ياپونىيە ئوساكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئەشرىياتى ياپونىيە، گېرمانىيە ئىككى خىل يېزىقتا ئەشر قىلغان «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر توپلىمى» (山田信夫著,编者:小田寿典、P.Zieme、梅村坦、森安孝夫《ウイグル文契约文书集成》大阪大学出版会,1993) نىڭ 2 — تومىغا كىرگۈزۈلگەن. بۇ 14 پارچە ھۆججەتنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى تۇرپاندىن تېپىلغان بولۇپ، پەقەت Mi25 ، Mi24 ، Sa16 نومۇرلۇق ئۈچ پارچە ھۆججەتنىڭ تېپىلغان جايى ئېنىق ئەمەس. بىراق، بىز بۇ ئۈچ پارچە ھۆججەتنىڭ يېزىلىش ئۇسلۇبى ۋە سۆز ئىشلىتىش ئەھۋالى قاتارلىقلارغا ئاساسەن، ئۇلارنىڭ تۇرپاندىن تېپىلغانلىق ئېھتىماللىقى ئەڭ چوڭ دەپ قارايمىز. (قارالسۇن، مەتەرھىم سايىت، ئى. يۈسۈپ: «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىل)

ئەسكەرتىش: يۇقىرىقى 14 پارچە ھۆججەتنىڭ نومۇرىنى كۆرسەتكەندە، بىز يۇقىرىدىكى ئىككى كىتابتا ئىشلىتىلگەن تۇرگە ئايرىش نومۇرىنىڭ ھەر ئىككىسىنى بەردۇق. مەسىلەن، Mi25(<25—9>116) دېگەن ھۆججەت نومۇرىدىكى Mi25 دېگەن تۇرگە ئايرىش نومۇرى، ياپونىيىدە نەشر قىلىنغان «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر توپلىمى» (2) دېگەن كىتابتا قوللىنىلغان نومۇرنى؛ ( ) بەلگىسى ئىچىدە بېرىلگەن <52—9>116 بولسا شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر» دېگەن كىتابقا كىرگۈزۈلگەن ھۆججەتلەرنىڭ تۇر نومۇرىنى كۆرسىتىدۇ.

بىزگە مەلۇم بولغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر ياكى باشقا ھۆججەتلەردە، ئۇزۇملۇك دېگەن سۆز بىردەك «بورلۇق» دەپ ئۇچرايدۇ. «بورلۇق» بولسا، بور (ئوتتۇرا قەدىمكى پارس تىلى <bōr مۇسەللەس> دىن كەلگەن) دېگەن سۆزگە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە « ـ لۇق» نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان. بۇنىڭدىن «بور» ئاتالغۇسىنىڭ ئەسلى مەنىسى «مۇسەللەس» بولسىمۇ، «بورلۇق» دېگەن ياسالما ئىسىمدا «ئۇزۇم» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى

كۆرۈڭالغىلى بولىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «بورچى» (مۇسەللەس سانقۇچى، مۇسەللەس سودىگىرى؛ مەي سانقۇچى) دېگەن ياسالما ئىسىمدا بولسا، «بور» ئاتالغۇسى يەنىلا ئەسلى مەنىسى بويىچە كەلگەن. «ئۇزۇم» دېگەن سۆز، قەدىمكى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوخشاش ئاتىلىدۇ.

⑱ ئىسرائىل يۇسۇپ: «تۇرپاندىن يېڭى تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ھۆججەتلەر»، «دۇنخۇاڭ ـ تۇرپان تەتقىقاتى» 4 ـ توم، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1999 ـ يىل، 387 — 298 ـ بەتلەر.

⑲ «يارغۇل قەدىمكى شەھىرىدىكى 1993 ـ»، 1994 ـ يىللىق ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتىن دوكلات»، شەرق نەشرىياتى، 1998ـ يىل، 100 ـ بەت، فوتو رەسىم 3:(XXV)25.

⑳ گېئاڭ شىمىن: «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى مانى دىنى ئىبادەتخانىسى ھۆججىتىگە دەسلەپكى شەرھى»، «ئارخېئولوگىيە ژۇرنىلى» 1978 ـ يىل 4 ـ سان، 497 — 516 ـ بەتلەر.

㉑ ئىزاھ ⑭ دە كۆرسىتىلگەن ماقالىگە قارالسۇن.

㉒ ئىزاھ ⑪ دە كۆرسىتىلگەن «تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان قانۇنىي ھۆججەتلەر» دېگەن كىتابنىڭ 337 — 338 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

㉓ ئىزاھ ㉒ دە كۆرسىتىلگەن كىتابنىڭ 617 ـ بېتىگە قارالسۇن.

㉔ ئىزاھ ㉒ دە كۆرسىتىلگەن كىتابنىڭ 648 ـ بېتىگە قارالسۇن.

㉕ ئىزاھ ⑰ دە كۆرسىتىلگەن «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر» دېگەن كىتابنىڭ 158 ـ 162 ـ، 162 ـ 165 ـ ۋە 369 ـ 361 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

㉖ ئىزاھ ㉕ تە كۆرسىتىلگەن كىتابنىڭ 361 ـ 364 ـ بېتىگە قارالسۇن. يەنە «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىل) نىڭ 194 ـ ۋە 210 ـ بەتلىرىدىكى (72) گە قارالسۇن.

㉗ ئىزاھ ⑪ دە كۆرسىتىلگىنى بىلەن ئوخشاش.

㉘ ئىزاھ ⑫ دە كۆرسىتىلگەن كىتابنىڭ 50 ـ بېتىگە ۋە ئىزاھ ⑮ تە كۆرسىتىلگەن كىتابنىڭ 230 ـ 231 ـ، 889 ـ، 879 ـ 880 ـ، 805 ـ، 783 ـ 784 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

㉙ ئىزاھ ㉕ تە كۆرسىتىلگەن كىتابنىڭ 137 ـ 140 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

㉚ ئىزاھ ㉕ تە كۆرسىتىلگەن كىتابنىڭ 223 ـ 224 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

㉛ چىن گوسەن «ستېئىن ئېرىشكەن تۇرپان ھۆججەتلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» ، ژۇخەن ئۇنىۋېرسىتېتى ئەشرىياتى، 1994 ـ يىل 355 ـ 357 ـ بەتلەر.

㉜ خو: خەنزۇچە 斛 دىن كەلگەن بولۇپ، سىغىم (ياكى ھەجىم) ئۆلچىمى بىرلىكىنى كۆرسىتىدۇ. قەدىمكى دەۋرلەردە 10 كۆرە 1 خو ھېسابلانغان، جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە ئۆزگەرتىپ، 5 كۆرە 1 خو ھېسابلىنىدىغان بولغان.

㉝ ئىزاھ ㉒ دە كۆرسىتىلگەن كىتابنىڭ 249 ـ ، 339 ـ 340 ـ ، 535 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

㉞ ئىزاھ ㉒ دە كۆرسىتىلگەن كىتابنىڭ 209 ـ بېتىدە ئەسلىي تېكىست مۇنداق بېرىلگەن: "……亩壶酒租葡萄脱听……". بۇ بىر جۈملە سۆز تەركىبىدىكى 听 سۆزى «بىلمەك، ئۇقماق، ۋاقىپلانماق» دېگەن مەنىنى، 脱 سۆزى بولسا «بىكار قىلماق، ئېلىپ تاشلىماق؛ خالاس بولماق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرسە، 租酒 ئاتالغۇسى ئەينى چاغدىكى بىر خىل باجىنى (ياكى مۇسەللەس تاپشۇرىدىغان باجنى) كۆرسىتىدۇ، قىسقىسى، يۇقىرىدىكى بىر جۈملە سۆزنى ئېنىقراق قىلىپ «. . . . . (قوچۇ ۋېگى ئۆتۈنگۈچىنىڭ ئىلتىماسىدىن ۋاقىپلىنىپ، ئۇنىڭغا شەپقەت كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ) بىر مو ئۈزۈملۈكىنىڭ باج مۇسەللىسىنى بىكار قىلدى. . . . . » دەپ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ.

㉟ ئىزاھ ㉒ دە كۆرسىتىلگەن كىتابنىڭ 339 ـ 340 بېتىگە قارالسۇن.

㊱ ئىزاھ ㉕ تە كۆرسىتىلگەن كىتابنىڭ 153 ـ 158 ـ ، 284 ـ 286 ـ ، 359 ـ 361 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن. يۇەن دەۋرىگە تەۋە بولغان Sa09(9<1—9) نومۇرلۇق ۋەسىقنىڭ 4 ـ 6 ـ قۇرلىرىدىكى كەمتۈك خەتلەرنىڭ مەنىسىدىن قارىغاندا، مېنىڭچە ئۇنىڭ 6 ـ قۇرىدىكى «بەگلىك بىر كۈپ بور (مۇسەللەس)» ، قوچۇ ئۇيغۇرلىرىدا ئەينى چاغدا «باج مۇسەللەس» تىن ئىبارەت باج تۈزۈمى بارلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

㊲ ئىزاھ ㉕ تە كۆرسىتىلگەن كىتابنىڭ 284 ـ 286 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

㊳ ئىزاھ ㉒ دە كۆرسىتىلگەن كىتابنىڭ 407 ـ 408 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

㊴ ئىزاھ ㉕ تا كۆرسىتىلگەن كىتابنىڭ 247 ـ 248 ـ ، 262 ـ 263 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

㊵ «تەنبىن» سۆيۈقلۇق مىقدارى ئۆلچەم بىرلىكى. «تەمبىن» شەكلىدىمۇ ئۇچرايدۇ.

㊶ ئىزاھ ㊴ دا كۆرسىتىلگەن كىتابنىڭ 262 ـ 263 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

㊷ مۇرابا: بىز «مۇرابا» دەپ ئالغان سۆز خەنزۇچە هۆججەتلەردە 蜜 (جياڭ) دەپىلگەن. لېكىن تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان هۆججەتلەردە تىلغا ئېلىنغان ئۈزۈم مۇرابىسى بىلەن هازىرقى ئۈزۈم مۇرابىسىنى ئوخشاش دەپىلەيمىز.

㊸ ئىزاھ ㉒ دە كۆرسىتىلگەن كىتابنىڭ 782 ـ بېتىگە قارالسۇن.

㊹ ئىزاھ ㉒ دە كۆرسىتىلگەن كىتابنىڭ 819 ـ بېتىگە قارالسۇن.

㊺ «سۆز دېڭىزى» (كىچىكلىتىپ بېسىلغان نۇسخا)، شاڭخەي لۇغەت نەشرىياتى، 1980 ـ يىل، 567 ـ بەتكە قارالسۇن.

㊻ ئىزاھ ㉖ دە كۆرسىتىلگەن «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» دېگەن كىتابنىڭ 337 ـ بېتىدىكى (70) كە قارالسۇن.

㊼ ئىزاھ ㉒ دە كۆرسىتىلگەن كىتابنىڭ 201 ـ بېتىگە قارالسۇن.

V باب. ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا بايقالغان يېمەكلىكلەر

يېمەك ـ ئىچمەك ئادەتتى مىللەتلەر مەدەنىيىتىنىڭ تەركىبىي قىسمى، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى سۈپىتىدە، كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئەكس ئېتىدۇ. مىللەتلەرنىڭ يېمەكلىكلىرى ئۇلارنىڭ ياشاش مۇھىتى، ئىقتىسادىي فورماتسىيىسى، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، ئىقتىدارى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇللىرىنىڭ پەرقلىق بولۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

ئىنسانلارنىڭ ئوزۇقلىنىش پائالىيىتىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا، ئومۇمەن مۇنداق ئىككى خىل ھالەت كۆرۈلىدۇ: بىرى تەبىئىي نەرسىلەردىن ئوزۇقلىنىش ھالىتى. بۇ ئىنسانلارنىڭ ياۋايىلىق دەۋرىدىكى ئوزۇقلىنىش شەكلى بولۇپ، بۇ باسقۇچتا ئىنسانلارمۇ ھايۋانلارغا ئوخشاش ئۆزلىرىنىڭ بىئولوگىيىلىك تەلىپى بويىچە تەبىئەت ئاتا قىلغان تەبىئىي يېمەكلىكلەرنى شۇ پېتىچە ئوزۇقلۇق قىلغان. يەنە بىرى، يېمەكلىكلەرنى تەييارلاش ھالىتى. كىشىلەرنىڭ ئۆز ئېھتىياجىغا ئاساسەن ئوزۇقلۇق تەييارلىشى ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ بىر تەرەققىيات باسقۇچى بولۇپ، بۇ باسقۇچقا كەلگەندە، ئىنسانلاردا مەدەنىي ئوزۇقلىنىش ئادەتى بارلىققا كەلگەن. بولۇپمۇ ئوتتىن پايدىلىنىش مەدەنىي ئوزۇقلىنىش ئادەتىنى بارلىققا كەلتۈرۈشتىكى مۇھىم ئامىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ئىنسانلارنىڭ پىششىق ئوزۇقلۇق تەييارلاشتىكى ئەڭ دەسلەپكى ئۇسۇل خام گۆشنى ئوت بىلەن قىزىتىلغان تاشنىڭ ئۈستىدە

قاقلاپ پىشۇرۇشتىن ئىبارەت بولغان. ھەممىگە ئايانكى، پىششىق يېمەكلىكلەرنى تەييارلاش ئۇسۇلىنىڭ ئوتتا قاقلاپ پىشۇرۇشتىن ئىبارەت ئەڭ بۇرۇنقى شەكلى، ئىپتىدائىي ئوۋچىلىق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. كېيىنچە، ئوتتا قاقلاپ پىشۇرۇشتىن زىختا ئۆتكۈزۈلگەن كاۋاپ بارلىققا كەلگەن. بولۇپمۇ دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلىشى، كىشىلەرنىڭ يېمەك - ئىچمەك قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتىپلا قالماستىن، بەلكى بىر يۈرۈش ئوزۇقلىنىش ئادەتلىرىنىمۇ شەكىللەندۈرگەن.

ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ يېمەكلىكىنى ئۇلارنىڭ ياشاش مۇھىتى: ئىشلەپچىقىرىش قابىلىيىتى ۋە ئىقتىسادىي تۈرمۇشى بەلگىلەيدۇ. دېمەك، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاھالىلەر بىلەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاھالىلەرنىڭ ياكى تاغلىق رايونلاردا ياشىغۇچىلار بىلەن تۈزلەڭلىك رايونلاردا ياشىغۇچى ئاھالىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش شەكلى ئوخشىمىغاچقا، ئاساسىي ۋە قوشۇمچە يېمەكلىك قۇرۇلمىسىمۇ بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ. مەسىلەن: چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مىللەتلەر كۆندىلىك تۇرمۇشىدا گۆش، ياغ ۋە سۈت، قايماق، قۇرۇت قاتارلىقلارنى ئاساسلىق تائاملار قاتارىدا ئىستېمال قىلىپ، دانلىق زىرائەت، كۆكتات ۋە مېۋە - چېۋە قاتارلىقلارنى قوشۇمچە يېمەكلىكلەر قاتارىدا ئىستېمال قىلىدۇ. ئەمما دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مىللەتلەر دانلىق زىرائەت، كۆكتات ۋە مېۋە - چېۋە قاتارلىق يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى ئاساسلىق ئوزۇقلۇق قاتارىدا ئىستېمال قىلىپ، گۆش، سۈت قاتارلىق چارۋىچىلىق مەھسۇلاتىنى قوشۇمچە يېمەكلىك قاتارىدا ئىستېمال قىلىدۇ.

شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيىتى مىراسلىرىنىڭ بايقىلىشىدىن مەلۇمكى، بۇ يەردە تېرىكچىلىك قىلغان قەدىمكى ئاھالىلەر ئوۋچىلىق ۋە كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان دەۋرلەردە گۆش قاتارلىقلارنى ئاساسلىق تائاملار قاتارىدا

ئىستېمال قىلىپ، دائىلىق زىرائەتلەر، مېۋە - چېۋىلەرنى ئىستېمال قىلىشنى قوشۇمچە ئورۇنغا قويغان. دېھقانچىلىق بىرقەدەر تەرەققىي قىلغان دەۋرگە قەدەم قويغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ خەن دەۋرىدىن باشلاپ تەدرىجىي ھالدا، دېھقانچىلىق ئاساس قىلىنغان جايلاردىكى ئاھالىلەر ئاشلىق، كۆكتات بىلەن تەييارلىنىدىغان تائاملارنى، بولۇپمۇ ئۇنلۇق يېمەكلىكلەرنى ئىستېمال قىلىشنى ئاساسىي ئورۇنغا قويۇشقا باشلىغان.

ئۇن يېمەكلىكلىرىنىڭ ئىستېمال قىلىنىشى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ياشىغان مۇھىتى، ئىگىلىك شەكلى ۋە تەرەققىياتىنىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىكىگە باغلىق. جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى، دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىغا بولغان ئېھتىياجى ئېشىپ، ئاشلىقتىن تەييارلىنىدىغان تائاملارنىڭ تۈرى كۆپەيگەن، ھەمدە ئۆز زامانىسىدىلا ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىگە خاس يېمەك - ئىچمەك قۇرۇلمىسى تەدرىجىي شەكىللەنگەن. ھازىرغا قەدەر ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى خارابىلىك ۋە قەدىمكى قەبرىستانلىقلاردىن بايقالغان ھەرخىل يېمەكلىكلەر بۇنى ئىسپاتلايدۇ. تۆۋەندە ئۇلارنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

1. ئاشلىق يېمەكلىكلىرى

1) نان

شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلار ناھايىتى ئۇزۇن زامانلاردىن تارتىپلا نان ئىستېمال قىلغان شۇنداقلا نان ئۇلارنىڭ ئاساسلىق يېمەكلىكلىرىدىن بىرى بولۇپ كەلگەن. مەسىلەن: 1991 - يىلى، قۇمۇلدىكى قارا دۆۋە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 151 - نومۇرلۇق قەبرىدىن بۇنىڭدىن 3000 — 3200 يىللار بۇرۇنقى دەۋرلەرگە تەۋە تېرىق توقاچ قېزىۋېلىندى (31 - رەسىملىك

فوتو سۈرەت)①. 1985 - ، 1989 - ۋە 1996 - يىللىرى، چەرچەن زاغۇنلۇقتىكى 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن تېرىق توقاچلىرى قېزىۋېلىندى.② 1989 - يىلى، 2 - نومۇرلۇق قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان تېرىق توقاچلىرى ۋە يېمەكلىك (89QZM2:04) قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن ئىككى دانە كىچىك تېرە خالتىغا سېلىنغان بولۇپ، ئاغزى قىزىل يۇڭ يىپتا چىگىلگەن. بىرىنچى خالتا ئىچىدە ئالتە دانە توقاچ بولۇپ، دىئامېتىرى تەخمىنەن 6 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى تەخمىنەن 5. 2 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئۇلار سارغۇچ قوڭۇر رەڭدە كۆرۈنىدۇ. ئىككىنچى خالتىغا، سېلىندىر شەكىللىك ئۇزۇنچاق يېمەكلىك (ئەينى چاغدىكى نانىنىڭ بىر خىلى بولسا كېرەك) تىن يەتتە دانە قاچىلانغان③. 1996 - يىلى 65 - نومۇرلۇق قەبرىدىن بىر دانە توقاچ (M65R:22) قېزىۋېلىندى، ئۇنى يېرىكرەك كەلگەن بۇ توقاچ سوقمچاق شەكىللىك بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 4 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 1.6 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 0.8 سانتىمېتىر كېلىدۇ④. يۇقىرىدىكىلەر، زاغۇنلۇق 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىنىڭ 2 - مەزگىلىگە، يەنى ئەمىنىيە دەۋرىدىن غەربىي خەن دەۋرىگىچە بولغان زامانلارغا توغرا كېلىدۇ. 1984 - يىلى، خوتەن ۋىلايىتىنىڭ لوپ ناھىيىسى سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 20 - ۋە 40 - نومۇرلۇق قەبرىلەردىن سەككىز دانە تېرىق ئۇنىدىن قىلىنغان توقاچ قېزىۋېلىندى⑤. 20 - نومۇرلۇق قەبرىدىن قېزىۋېلىنغىنى ئالتە دانە (نومۇرى 84LSIM20:2—2) بولۇپ، تېرە خالتىغا سېلىنغان. بۇ دۇگىلەك شەكىللىك توقاچلارنىڭ چوڭراقلىرىنىڭ دىئامېتىرى 5 6.5 سانتىمېتىر، كىچىكرەكلىرىنىڭ دىئامېتىرى 5 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 1 سانتىمېتىر كېلىدۇ. 40 - نومۇرلۇق قەبرىدىن بىر دانە كەمتۈك توقاچ (84LSIM40:3) چىقتى. ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 3.5 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 2.5 — 3 سانتىمېتىر كېلىدۇ. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، 49 - نومۇرلۇق قەبرىدىن تېرىق ئۇنىدىن قىلىنغان پوم

چىقتى، ئۇنىڭ دىئامېتىرى 4.5 سانتىمېتىر كېلىدۇ. يۇقىرىدىكىلەر سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگە، يەنى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1 - ئەسىردىن مىلادىيە 3 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان دەۋرلەرگە توغرا كېلىدۇ. 1958 - يىلى، ش ئۇ ئا ر مۇزېيىنىڭ ئارخېئولوگىيە ئەترىتى خەن - جىن دەۋرلىرىگە (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 206 — مىلادىيە 420 — يىللارغا) تەۋە نىيە خارابىسىنى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرگەندە، بىر تونۇرنى بايقىغان.⑥ 1995 - يىلى، جۇڭگو ياپونىيە بىرلىكتە ئىلمىي تەكشۈرۈش ئەترىتى نىيە خارابىسىدىكى 95MN1 نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى 3 - نومۇرلۇق قەبرىدىن تېرىق ئۇندا قىلىنغان توقاچ قېزىۋېلىندى⑦. 1995 - يىلى لوپنۇر ناھىيىسىدىكى يېڭىپەن قەبرىستانلىقىدىن ئۇندىن قىلىنغان توقاچ قېزىۋېلىندى. 1999 - يىلى، خەن - جىن دەۋرلىرىگە تەۋە يېڭىپەن قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، 8 - نومۇرلۇق قەبرىدىن ئۇچ دانە يۇمىلاق ياغاچ تاۋاق تېپىلغان. ئۇلارنىڭ بىرسىگە قوينىڭ بېشى ۋە گۆشلىرى ئېلىنغان بولۇپ، ئۇستىگە نەچچە قات كەلگەن قاتلىما نان قويۇلغان؛ يەنە بىرىنىڭ ئىچىگە، جىگدە ۋە تەرتىپسىز شەكىلدىكى قىيمىلىق يېمەكلىك (پۇرە؟) قاتارلىقلار قويۇلغان⑧. 1972 - يىلى، تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 149 - نومۇرلۇق قەبرىدىن بۇغداي ئۇندىن تەييارلانغان 1 دانە نان (32 — رەڭلىك فوتو سۈرەت) قېزىۋېلىندى. يۇزىگە چەككۈچ چېكىلگەن بۇ نان پارچىلىنىپ كەتكەن بولۇپ، ئوتتۇرىسى نېپىز، چۆرىسى قېلىنراق كەلگەن، دىئامېتىرى 19.5 سانتىمېتىر كېلىدۇ⑨. 1972 - يىلى يەنە، تۇرپان ئاستانىدىكى 187 - نومۇرلۇق قەبرىدىن بۇغداي ئۇندىن قىلىنغان، دىئامېتىرى 3.9 سانتىمېتىر كېلىدىغان بىر دانە توقاچ (72TAM:187:170) قېزىۋېلىندى⑩. 1973 - يىلى، تۇرپان ئاستانىدىكى 191 - نومۇرلۇق قەبرىدىن، يۇزىگە كۈنجۇت

سىپىلگەن، دىئامېتىرى 3.9 سانتىمېتىر كېلىدىغان بۇغداي توقمچى (مۇقاۋىغا قارالسۇن). تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان يۇقىرىقى توقاچ - نانلار تاڭ دەۋرىگە (مىلادىيە 618 — 907 - يىللارغا) تەۋە ھېسابلىنىدۇ. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، پىچان ناھىيىسىدىكى سۇبېشى قەبرىستانلىقىدىنمۇ ئۇششاق تېرىق توقاچلار قېزىۋېلىندى.

تارىخىي مەنبەلەردە خاتىرىلىنىشىچە، نان غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا، يېپىك يولى ئارقىلىق غەربىي يۇرتتىن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونلىرىغا تارقىلىپ كىرگەن. ئەينى چاغدا، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى خەلقلەر ئۇنى "胡饼" ياكى "炉饼" دەپ ئاتىغان. ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە تارقىلىپ كىرگەن دەسلەپكى مەزگىلدە، نان ئالاھىدە تەييارلانغان ئالىي سورتلۇق يېمەكلىك ھېسابلانغاچقا، ئادەتتە پۇقرالار بەھرىمەن بولالمىغان. تاڭ دەۋرىگە كەلگەندە، تەدرىجىي ھالدا خەلق ئىچىدىكى بىر خىل ئاممىۋى يېمەكلىككە ئايلانغان، ھەمدە نانىنىڭ تەييارلاش ئۇسۇلى بىلەن تۇرلىرىدىمۇ ئۆزگىرىشلەر يۈز بەرگەن.

دېمەك، نان شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىدە مۇھىم ئورۇن ئىگىلىگەن. ئۇ دېھقانچىلىق مەدەنىيىتىنىڭ جەۋھەرلىرىدىن بولۇپ، خېلى بۇرۇندىن تارتىپلا مۇشۇ رايوندىكى مىللەتلەرنىڭ يېمەك - ئىچمەك قۇرۇلمىسىدا مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن. شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن بايقالغان تېرىق ۋە بۇغداي ئۇنىدا تەييارلانغان توقاچ ۋە نان قاتارلىق يادىكارلىقلار، بۇ جايدىكى كىشىلەرنىڭ خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن ئىلگىرىلا نانىنى ئىستېمال قىلىشقا باشلىغانلىقىنى ئىسپاتلاپلا قالماستىن، بەلكى شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىختىن بۇيان شەكىللەنگەن ئوزۇقلىنىش ئادىتىنى، يېمەكلىك قۇرۇلمىسىنى، يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تارىخىنى تەتقىق قىلىشنى مۇھىم ماددىي ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ.

2) شوڭا تائاملار

سۇغا مۇڭاپىق ئاشلىق زىرائەتلىرى دانلىرىنى سېلىپ قاينىتىش ئارقىلىق تەييارلىنىدىغان يېمەكلىك بولۇپ، يېيىشلىك ھەم سىڭىشلىق تاماقلاردىن بىرى.

ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلارغا ئاساسلانغاندا، شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئاھالىلەر خېلى بۇرۇنلا شوڭا تائاملارنى ئىستېمال قىلغان. مەسىلەن: خوتەننىڭ لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن قېتىم كەتكەن شوڭا ئارپا بايقالدى (دەۋرى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1 - ئەسىردىن مىلادىيە 3 - ئەسىرگىچە بولغان زامانلارغا توغرا كېلىدۇ)⑫. خەن - جىن دەۋرلىرىگە تەۋە نىيە خارابىسىدىكى 95MN1 قەبرىستانلىقىتىكى 3 - نومۇرلۇق قەبرىدىنمۇ شوڭا تېرىق تېپىلدى⑬. بۇنىڭدىن باشقا، پىچان ناھىيىسىدىكى سۇبېشى قەبرىستانلىقىدىن ساپال قاچىغا سېلىنغان ھەمدە سۇيى قۇرۇپ كېتىپ، كاللەكلىشىپ قېتىپ قالغان شوڭا تېرىق (33 - رەڭلىك فوتو سۈرەت) قېزىۋېلىندى.

دېمەك، بۇ تارىخىي يادىكارلىقلارنىڭ بايقىلىشى، ئاشلىق زىرائەتلىرى دانلىرىدىن تەييارلانغان شوڭا تائاملارنىڭ قەدىمكى دەۋرلەردىن تارتىپلا، شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئاساسلىق يېمەكلىكلىرىدىن بىرى بولۇپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

3) تالقان

تالقان قەدىمكى يېمەكلىك تۈرلىرىدىن بىرى بولۇپ، دانلىق زىرائەتلەردىن ئۇن تارتىپ، قازانغا قويۇپ ياكى كالا يېغى سېلىپ قىزىتقاندىن كېيىن، ئۇننى سېلىپ سۇس ئوتتا ئۇزاق قورۇپ پىشۇرىدىغان بىر خىل يېمەكلىك. تالقان ئاسان بۇزۇلۇپ قالمايدۇ ھەم ئۇنى ئۇزۇن ۋاقىت ساقلاپ يېگىلى بولىدۇ شۇنداقلا ئۇنى ھەرقانداق ۋاقىتتا ئىستېمال قىلىشقا قولاي بولۇپ، قەدىمكى دەۋرلەردىكى جەڭ يۇرۇشلىرىدە ياكى ئۇزۇن سەپەرلەردە، كىشىلەر تالقان تەييارلاپ ئېلىپ ماڭاتتى. ئۇنى قاچىغا سېلىپ ئۇستىگە قايناق سۇ قۇيۇپ ئىچسىلا بولىدۇ،

بۇنىڭدا ھەم قورساق توپىدۇ ھەم ئۇسسۇزلۇق بېسىلىدۇ. بۇ خىل يېمەكلىكنىڭ تەييارلاش ۋە ئىستېمال قىلىش ئۇسۇلى ناھايىتى ئاددىي. تالقان بولۇپمۇ چارۋىچىلىق رايونلىرىدا كۆپرەك ئىستېمال قىلىنىدۇ.

تالقاننى شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلەرمۇ خېلى بۇرۇنلا ئىستېمال قىلغان. مەسىلەن: خوتەننىڭ لوپ ناھىيىسىدىكى خەن - جىن دەۋرلىرىگە تەۋە سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن قوينىڭ تېرىسىدا تىكىلگەن خالتىغا سېلىنغان تالقان قېزىۋېلىندى⑭. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «qatturdi (قاتتۇردى)» دېگەن سۆزنى " utalqangayagqatturdi ئۇ تالقانغا ياغ قاتتۇردى" دېگەن جۈملە بىلەن چۈشەندۈرگەن⑮. يۇقىرىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك بايقاش ۋە تارىخىي مەنبەلەردىكى ئۇچۇرلار، بۇ يېمەكلىكنىڭ قەدىمكى يېمەكلىكلەردىن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

4) سۈيۇقئاش

سۈيۇقئاش — ھەرخىل كېسىلگەن ياكى ئۇزۇلگەن چۆپلەرنى توغرالغان كۆكتات، گۆش ۋە باشقا خۇرۇچلار بىلەن بىللە سۇدا پىشۇرۇش ئارقىلىق ئېتىلىدىغان تاماقلارنىڭ ئومۇمىي نامى. بۇ خىل يېمەكلىك شىنجاڭدا تېرىكچىلىك قىلغان قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئەنئەنىۋى تائاملىرىدىن بولۇپ، خېلى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. 1992 - يىلى، پىچان ناھىيىسىنىڭ سۇ بېشى 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىكى 11 - نومۇرلۇق قەبرىدىن، ساپال ھېجىرغا سېلىنغان قۇرۇپ كەتكەن سۈيۇقئاش خېمىرى (تېرىق ئۇنىدا يۇغۇرۇلغان) قېزىۋېلىندى⑯. خېمىرلارنىڭ ئۇزۇنى 8.5 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئۇنىڭ دەۋرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 300 — 500 - يىللارغا توغرا كېلىدۇ. 1968 - يىلى، تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، 104 - نومۇرلۇق قەبرىدىن تېپىلغان بىر ياغاچ ئاياق (ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 18 سانتىمېتىر، ئېگىز 6.3 سانتىمېتىر كېلىدۇ) ئىچىدىن قۇرۇپ قالغان ئۇگرە بايقالدى⑰. تاماق قالدۇقىدىن

قارىغاندا، ئۇنىڭ چۆپى سەل قېلىن بولۇپ، ئانچە ئۇزۇن كېسىلمىگەن، ئىشلەتكەن ئۇنى ناھايىتى يۇمشاق تارتىلغان، بۇنىڭدىن باشقا، بۇ قەبرىستانلىقتىكى بەزى قەبرىلەردىن سۇيۇق تاتتام قالدۇقلىرى بار ساپال ۋە ياغاچ قاچىلارمۇ بايقالدى. يۇقىرىدىكىلەر، سۇيۇقئاشنىڭ شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ يېمەك - ئىچمەك قۇرۇلمىسىدىكى قەدىمىي تاتتاملاردىن ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلاردىن سىرت، تارىخىي يازما مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، قەدىمكى دەۋرلەردە، سۇيۇقئاشنىڭ بىرمۇنچە تۈرلىرى بولغان. مەسىلەن: مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» (ئۇيغۇرچە نەشرى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىل) نىڭ 1 - تومىدا، "ügra (ئۇگرە) . بۇ خىل تاتتام چۆپتىن سۇلۇق، لەززەتلىكرەك بولىدۇ" دەپ ئىزاھلانغان. چۆپنىڭ تىلغا ئېلىنغانلىقى، چۆپنىڭ ئەينى دەۋردىكى ئۇن تاتتاملىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى دەللەيدۇ. ئېلىمىزنىڭ خەنزۇچە يازما مەنبەلىرىدە، سۇيۇقئاش غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەر نان تېپىدىكى يېمەكلىكلەر بىلەن بىللە ئىستېمال قىلىدىغان تاتتام دەپ خاتىرىلەنگەن.

5) ياغدا پىشۇرۇلغان يېمەكلىكلەر

A. پوشكال: چەرچەن زاغۇنلۇقتىكى 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىنىڭ ئۇچىنچى مەزگىل مەدەنىيىتىگە تەۋە (شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدىن چىن سۇلالىسىگىچە بولغان دەۋرلەرگە توغرا كېلىدۇ) M73 نومۇرلۇق قەبرىدىن يۇزىگە جۇخۇا گۈلى شەكلى قاپارتما قىلىپ چىقىرىلغان پوشكالدىن (34 - رەسىملىك فوتو سۈرەت) بەش دانە (دىئامېتىرلىرى 8.4 ~ 7.4 سانتىمېتىر كېلىدۇ)، نېپىز پوشكالدىن بىر دانە (ئۇششاق پارچىلىنىپ كەتكەن) قېزىۋېلىندى ⑱.

B. تولغما قۇيماق (ماخۇرا): يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان چەرچەن زاغۇنلۇق 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىكى M73 نومۇرلۇق قەبرىدىن، يەنە ئۈچ دانە تولغما قۇيماق (35 -

رەڭلىك فوتو سۈرەت) قېزىۋېلىندى (ئۇزۇنلۇقى كېلىدۇ) . بۇنىڭدىن باشقا، 1972 - يىلى تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 187 - نومۇرلۇق قەبرىدىن، تاڭ دەۋرىگە تەۋە بولغان ئىككى دانە تولغما قۇيماق (72TAM187:170) قېزىۋېلىندى. ئۇلارنىڭ بىرى ئاساسەن ساق بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 6.8 سانتىمېتىر؛ يەنە بىر كەمتۈك بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 4.2 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئۇلار ش ئۇ ئا ر مۇزېيدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

C. زىخقا ئۆتكۈزۈپ ياغدا پىشۇرۇلغان ئۇن يېمەكلىكى

1960 - يىلى، تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 338 - نومۇرلۇق قەبرىدىن، بۇ خىل يېمەكلىكتىن ئىككى زىخ چىقتى. 60TAM338:25 نومۇرلۇقىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 32 سانتىمېتىر، 60TAM338:27 نومۇرلۇقىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 29 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئۇلار ھازىر ش ئۇ ئا ر مۇزېيدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

6) جۈۋاۋا

ئېلىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى يېمەكلىكلىرىدىن بولغان جۈۋاۋا بەزى يەرلەردە «بەنشە» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ بوشراق پېتىر خېمىردىن كىچىك زۇۋۇلا قىلىنىپ، مانتا جىلتىسىدەك ئېچىلىپ، جىلتىگە قاق چوڭلۇقىدا قېيما سېلىپ تۈگۈلىدۇ. قېيمىسى گۆش، پىياز ياكى ھەرخىل كۆكتات، دورا - دەرمەك سېلىنىپ ھازىرلىنىدۇ. ئۇنى ياپسا قىلىپ تۈگۈپ، قايناق سۈدا پىشۇرىدۇ.

ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلارغا ئاساسلانغاندا، شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلەر خېلى بۇرۇنلا بۇ خىل تاماقنى ئىستېمال قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى يېمەكلىكلىرىدىن بىرىگە ئايلاندۇرغان. بۇنى تۆۋەندىكى ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار ئىسپاتلايدۇ.

1990 - يىلى 6 - ئايدا، شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدىكى كەسپىي خادىملار پىچان ناھىيىسىدىكى ئۇچكۆۋرۈك قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا

ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش قىلغاندا، جەن سۇلالىسى دەۋرىدىن جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرلىرىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىگىچە (مىلادىيە 3 - ئەسىردىن 6 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە) بولغان زامانلارغا تەۋە ھېسابلانغان 10 - نومۇرلۇق قەبرىدىن شەكلى ھازىرقى جۇڭاۋننىڭكىگە ئوخشايدىغان، ئۇچ دانە چىرىپ كەتكەن جۇڭاۋا چىقتى⑲. 1986 - يىل 9 - ئايدا، تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى قۇتقۇزۇش خاراكتېرلىك قېزىشتا، تاغ دەۋرىگە تەۋە ئالتە قەبرىنى (86TAM384—391) قېزىپ - تازىلىغاندا، بۇ قەبرىلەردىن ساپال قاچىغا سېلىنغان سەككىز دانە جۇڭاۋنى بايقىدى⑳. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 301 - نومۇرلۇق قەبرىدىن ئايرىم - ئايرىم ئۇچ ساپال تاۋاققا سېلىنغان ئۇچ دانە جۇڭاۋا؛ 339 - نومۇرلۇق قەبرىدىنمۇ ئايرىم - ئايرىم ئۇچ ساپال تاۋاققا سېلىنغان ئۇچ دانە جۇڭاۋا(60TAM339:13.35.36)؛ 103 - نومۇرلۇق قەبرىدىن ئايرىم - ئايرىم تۆت رەڭلىك ياغاچ تاۋاققا سېلىنغان تۆت دانە جۇڭاۋا (68TAM103:3.24.28.29) ۋە 153 - نومۇرلۇق قەبرىدىن ئىككى دانە(72TAM153:16.24)، 155- نومۇرلۇق قەبرىدىن بىر دانە جۇڭاۋا (72TAM155:16) تېپىلدى㉑. بۇ جۇڭاۋلارنىڭ (36 - رەڭلىك فوتو سۈرەت) ئاز ساندىكىسى چىرىپ كەتكەندىن سىرت، كۆپىنچىسى بېجىرىم ساقلانغان.

تۇرپان تەۋەسىدىن جۇڭاۋننىڭ خېلى كۆپ بايقىلىشى، بۇ تاماملى مۇشۇ يەردە تۇرمۇش كەچۈرگەن قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ خېلى بۇرۇنلا ئىستېمال قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

7) چۆچۈرە

چۆچۈرە — شىنجاڭدا تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئېسىل تاماقلىرىدىن بىرى. چۆچۈرە كۆك چۆچۈرىسى قاتارلىق نەچچە خىلغا ئايرىلىدۇ. بۇ تاماقنى كىشىلەر

ئائىلىلەردە ئېتىپ يېيىشتىن تاشقىرى، يەنە ئەزىز مېھمانلارنىمۇ مۇشۇ تاماق بىلەن كۈتىدۇ. چۆچۈرىنىڭ قىيمىسى جۈۋاۋىغا ئوخشاپ كېتىدۇ، ئەمما خېمىرى بىلەن تۇگۈش ئۇسۇلى ئوخشمايدۇ. چۆچۈرىنىڭ خېمىرى ئالدى بىلەن يېيىلىپ، قاتلاپ تۆت چاسا كېسىلىدۇ. ئاندىن بارماق چوڭلۇقىدا قىيما سېلىپ قايرىما شەكلىدە تۈگۈلىدۇ.

چۆچۈرە ئېلىمىزدىكى ئەنئەنىۋى يېمەكلىكلەردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ھەقتە ئۇچ پادىشاھلىق دەۋرىدىكى ۋېي بەگلىكىدە ئۆتكەن جاڭجى «كېڭەيتىلگەن پاساھەتلىك سۆزلەر» دېگەن ئەسىرىدە، ئەينى ۋاقىتتا بۇ خىل يېمەكلىكنىڭ بارلىقىنى، ئۇنىڭ چۆچۈرە دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى، چۆچۈرىنىڭ خېمىرىنى ناھايىتى نېپىز يېيىپ، ئىچىگە قىيما سېلىپ تۈگىدىغانلىقى ۋە پىشقاندىن كېيىن سۈيى بىلەن بىللە ئىستېمال قىلىدىغانلىقىنى تەپسىلىي خاتىرىلىگەن.

چۆچۈرىنى شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلەر خېلى بۇرۇنلا ئىستېمال قىلغان. مەسىلەن: 1969 - يىلى، تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى تاڭ دەۋرىگە تەۋە 117 - نومۇرلۇق قەبرىدىن بېجىرىم ساقلانغان ئىككى دانە چۆچۈرە (37 - رەڭلىك فوتو سۈرەت) تېپىلدى㉒.

بۇ يەردە ئالاھىدە تەكىتلەپ قويۇشقا تېگىشلىك بىر ئەھۋال شۇكى، جۈۋاۋا بىلەن چۆچۈرە قىيمىلىق تائاملار بولۇپ، بۇ ئىككى خىل تائامنىڭ قىيمىسى بىردەك گۆش، پىياز، تۇز، دورا — دەرمەك سېلىنىپ ھازىرلانسىمۇ، ئۇلار خېمىرىنىڭ تەييارلىنىشى ۋە تۈگۈشىنىڭ ئوخشماسلىقى جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. ئەمما تارىخىي يازما مەنبەلەردە، قەدىمكى دەۋرلەردىكى جۈۋاۋا بىلەن چۆچۈرە ئوتتۇرىسىدا روشەن پەرق يوقلىقى ئېيتىلغان، شۇڭا ئۇلار مەڭ سۇلالىسىدىن بۇرۇن چۆچۈرە دەپلا ئاتىلىپ كەلگەن. بۇ تارىخىي يادىكارلىقلارنىڭ بايقىلىشى، بۇنىڭدىن ئاز دېگەندىمۇ 1300 يىل بۇرۇنلا جۈۋاۋا بىلەن چۆچۈرە ئوتتۇرىسىدا روشەن پەرق بولغانلىقىنى

چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

8) تاڭزۇڭزا

ئۇ، خەنزۇلارنىڭ مىللىي ئۇرپ - ئادىتى بويىچە تاڭزۇڭزا چاغلىنىدا ئېتىپ يەيدىغان بىر خىل يېمەكلىك بولۇپ، رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، كىشىلەرنىڭ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 278 - يىلى ئۆزىنى دەريياغا تاشلاپ ئۆلۈۋالغان شائىر چۈيۈەننى خاتىرلىشى مۇناسىۋىتى بىلەن بارلىققا كەلگەن، ئېلىمىزدە بۇ خىل ئادەت ھازىرغا قەدەر داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

نومى گۈرۈچنى بامبۇك، قومۇش قاتارلىقلارنىڭ يوپۇرمىقىدا كونۇس شەكلىدە ياكى باشقا شەكىلدە ئوراپ دۇملەش ئارقىلىق، تاڭزۇڭزا پىشۇرۇلىدۇ. بۇ خىل يېمەكلىك خېلى بۇرۇنلا شىنجاڭ تەۋەسىگە تارقىلىپ كىرگەن.

1994 - يىل 3 - ئايدا، لۇيشۇن مۇزېيىدىكى كەسپىي خادىملار ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى» 1902 - 1904، 1908 - 1909 ۋە 1910 - 1914 - يىللىرىدىكى تەكشۈرۈشلەردە، تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا قېزىۋالغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى رەتلەش جەريانىدا، تاڭ دەۋرىگە تەۋە خەنزۇچە ھۆججەت پارچىلىرى ئارىسىدىن تاڭزۇڭزىلارنى بايقىغان. بۇ تاڭزۇڭزىلار جەمئىي بەش دانە بولۇپ، ئۆسۈملۈكنىڭ ئىنچىكە غولى بىلەن ئورالغان، كۆرۈنۈشى پوتۇنلەي تەڭ يانلىق ئۈچبۇلۇڭ شەكلىدە بولۇپ، ئېلىمىزنىڭ شىمالىي رايونلىرىدىكى ئاھالىلەر ھازىرغا قەدەر ئىستېمال قىلىۋاتقان تاڭزۇڭزىنىڭ شەكلىگە ئوخشايدۇ. ئۇلارنىڭ چوڭلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1.37 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 1.35 سانتىمېتىر؛ كىچىكلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1.1 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 1.01 سانتىمېتىر كېلىدۇ. بۇ بەش دانە تاڭزۇڭزا پاختا يىپقا ئۆتكۈزۈلۈپ، يىپنىڭ بىر ئۇچى باغلانغان. تاڭزۇڭزىنى ئوراش ئۈچۈن ئىشلەتكەن ماتېرىيال بولسا ئىنچىكە بۇغداي غولىغا ئوخشايدىغان ئۆسۈملۈك غولى ئىكەن㉓. تاڭزۇڭزىلار گەرچە ناھايىتى كىچىك بولسىمۇ، ئەمما

ئورنلىشى ئىنتايىن نەپىس. بىراق شەكلىدىن قارىغاندا، بالىلارغا ئېسىپ قويىدىغان تۇمار ئورنىدىكى بۇيۇم بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، بۇگۈنكى كۈنگە قەدەر تاكزۇكزا چاغىنى كۆنى رەڭدار يىپ بىلەن ئورالغان تاكزۇكزىنى بالىلارنىڭ ئالدىغا ئېسىپ، شادلىق ۋە بەخت تىلەيدىغان ئادەت، يەنىلا نۇرغۇنلىغان كىشىلەر ئارىسىدا ساقلىنىپ كەلمەكتە.

تاكزۇكزا چاغىندا، تاكزۇكزا ئىستېمال قىلىدىغان ئادەتنىڭ، قايسى ۋاقىتتىن باشلاپ، شىنجاڭ تەۋەسىگە تارقىلىپ كىرگەنلىكىگە ئېنىق بىرنېمە دېمەك تەس. بىراق، ئاستانە قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان بۇ تاكزۇكزىلار، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تۇرپان تەۋەسىدە تىرىكچىلىك قىلغان قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتىكى بىرىنچى قول ماتېرىياللاردىن بولۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، كېيىن دېگەندەمۇ تاڭ دەۋرىدىن باشلاپ، تاكزۇكزىنىڭ تۇرپان تەۋەسىگە تارقىلىپ كىرگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

9) پېچىنە - پىرەنكىلەر (38 — 46 - رەڭلىك فوتو سۈرەت)

پېچىنە - پىرەنىك، ئادەتتە ھېيت - بايرام، توي - تۆكۈن كۈنلىرى مېھمان كۈتىدىغان ياكى ئۇرۇق - تۇغقان، يارۇ - بۇرادەرلىرىنى يوقلىغاندا ئىشلىتىلىدىغان يېمەكلىكلەرنىڭ بىرى بولۇپ، قەنت، تۇخۇم، ياغ ۋە سۈت قاتارلىقلار بىلەن يۇغۇرۇلغان خېمىردىن پىشۇرۇلىدۇ.

ئېلىمىز كۆپ مىللەتلىك چوڭ ئائىلە، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆزلىرىگە خاس ئەنئەنىۋى پېچىنە - پىرەنىكلىرى بار. شىنجاڭدىن ئېلىپ ئېيتساق، پېچىنە - پىرەنىكلەر قەدىمكى دەۋرلەردە بۇ مۇنبەت زېمىندا ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ كەلگەن.

قەدىمكى زامان پېچىنە - پىرەنكىلىرى تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن خېلى نۇرغۇن قېزىۋېلىندى.

جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان يېمەكلىكلىرىنىڭ مۇھىم بىر تۈرى ھېسابلانغان بۇ پېچىنە - پىرەنىكلەردىن، قەدىمكى تۈرپان ئاھالىلىرىنىڭ ئۆن تارتىش تېخنىكىسىنىڭ ۋە پېچىنە - پىرەنىڭ تەييارلاش، پىشۇرۇش ھۈنەر - سەنئىتىنىڭ ناھايىتى يۇقىرى ئىكەنلىكىنى شۇنداقلا يېمەكلىكلەرنىڭ كۆركەم بولۇشىغا ۋە ئۇلارنىڭ چىرايلىق شەكىللىرىدىن ھۇزۇر ئېلىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىنى چۈشىنىۋالالايمىز. ناھايىتى چىرايلىق ياسالغان پېچىنە - پىرەنىكلەر، تۈرپاندىن قېزىۋېلىنغان رەڭدار سىزما رەسىملەر (دۇردۇن، كاناپ رەخت ۋە قەغەز قاتارلىقلارغا سىزىلغان)، ياغاچ ۋە لايدا ياسالغان رەڭدار ھەيكەل - قورچاقلار قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە، ئەينى زامانىكى، بولۇپمۇ تاڭ دەۋرىدىكى (مىلادىيە 618 — 907 - يىللاردىكى) تۈرپان گۈزەل سەنئىتىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي تاپقانلىقىنى نامايان قىلىدۇ. تۇڭۈندە، تۈرپان ئاستانىدىن قېزىۋېلىنغان پېچىنە - پىرەنىكلەرنى㉑ قىسقىچە تونۇشتۇرىمىز (جەدۋەل ئارقىلىق تونۇشتۇرۇلىدۇ. د: دىئامېتىرى، ئۇ: ئۇزۇنلۇقى، س م: سانتىمېتىر دېگەن سۆزلەرنىڭ قىسقارتىلمىسىنى كۆرسىتىدۇ)

(1) جۇخۇا گۈلى شەكىللىك پېچىنە - پىرەنىك

نومۇرى	سانى	دەۋرى	ساقلىنىشى	ئۆلچىمى
72TAM187:1	2	تاڭ	كەنتۈك	د: 5.8 ~ 5.9 س م

(2) ئېچىلغان گۈل نۇسخىلىق پېچىنە - پىرەنىك

نومۇرى	سانى	دەۋرى	ساقلىنىشى	ئۆلچىمى
72TAM230:20	1	تاڭ	ئاساسەن ساق	د: 6.5 س م

(3) گۈل بەرگىسىمان يۇمىلاق پېچىنە - پىرەنىك

نومۇری	سانی	دەۋری	ساقلىنىشى	ئۆلچىمى
72TAM187:170	1	تالڭ	ئاساسەن ساق	د: 6 س م

(4) قاينام نۇسخىلىق ئۈچبۇرجەك شەكىللىك پېچىنە - پىرەنىك

نومۇری	سانی	دەۋری	ساقلىنىشى	ئۆلچىمى
72TAM187:170	1	تالڭ	ئاساسەن ساق	ئۇ: 7 س م

(5) كېپىنەك شەكىللىك پېچىنە - پىرەنىك

نومۇری	سانی	دەۋری	ساقلىنىشى	ئۆلچىمى
72TAM187:170	1	تالڭ	كەمتۈك	6×6.8س م

(6) تۆت بۇرجەك شەكىللىك پېچىنە - پىرەنىك

نومۇری	سانی	دەۋری	ساقلىنىشى	ئۆلچىمى
72TAM187:170	1	تالڭ	كەمتۈك	2.2×2.3 س م

(7) ھالقىسىمان پېچىنە - پىرەنىك

نومۇری	سانی	دەۋری	ساقلىنىشى	ئۆلچىمى
72TAM187:170	1	تالڭ	كەمتۈك	د: 6 س م

(8) قاينام شەكىللىك پېچىنە - پىرەنىك

نومۇری	سانی	دەۋری	ساقلىنىشى	ئۆلچىمى
72TAM187:170	1	تالڭ	ئاساسەن ساق	د: 7.3 س م

(9) تۆت بەرگلىك گۈل شەكىللىك پېچىنە - پىرەنىك

نومۇرى	سانى	دەۋرى	ساقلىنىشى	ئۆلچىمى
72TAM187:170	2	تالاق	كەمتۈك	2.5×2.6س‌م 2.3×2.4س‌م

(10) مېيخۇا گۈلى شەكىللىك پېچىنە - پىرەنىك

نومۇرى	سانى	دەۋرى	ساقلىنىشى	ئۆلچىمى
66TAM54:9	1	تالاق	كەمتۈك	د: 5.9 س م
72TAM187:170	1	تالاق	ئاساسەن ساق	د: 5.7 س‌م

(11) يوپۇرماق شەكىللىك پېچىنە - پىرەنىك

نومۇرى	سانى	دەۋرى	ساقلىنىشى	ئۆلچىمى
72TAM187:170	4	تالاق	ئاساسەن ساق	4×11.4 س‌م 5.2×9 س م 4.3×10.3 س‌م 4.2×9.3 س‌م
72TAM187:170	2	تالاق	كەمتۈك	5.8×7.4 س‌م ئۇ: 6 س‌م
72TAM187:170	1	تالاق	سۈنۈپ 4 پارچە بولۇپ كەتكەن	7×8.3 س م

(12) قات - قات پېچىنە - پىرەنىك

نومۇرى	سانى	دەۋرى	ساقلىنىشى	ئۆلچىمى
72TAM187:170	2	تالاق	سۈنۈپ ئىككى پارچە بولۇپ قالغان	2.7×3.2 س‌م 2.3×2.2 س‌م

(13) يۆگمە پېچىنە - پىرەنىك

نومۇرى	سانى	دەۋرى	ساقلىنىشى	ئۆلچىمى

60TAM331:01	2	شىمالىي سۇلالىلەر	ئاساسەن ساق، ئۈستىگەگۈل چەككەن	① ئۇ: 18.3 س‌م، د: 2.9 س‌م ② ئۇ: 16.7 س‌م

72TAM150:2	1	غەربىي ئايماق*	كەمتۈك	ئۆلچىمى بېرىلمىگەن
72TAM151:18	1	غەربىي ئايماق	كەمتۈك	ئۆلچىمى بېرىلمىگەن
72TAM169:63	1	499~640-يىللار	كەمتۈك	ئۇ: 15 س م

(14) سىلىندىر شەكىللىك پېچىنە ـ پەرەنىك

نومۇرى	سانى	دەۋرى	ساقلىنىشى	ئۆلچىمى
72TAM187:170/1	1	تالاق	ساق	ئۇ: 5.9 س‌م، د: 2 س‌م
72TAM187:170/2	1	تالاق	ساق	ئۇ: 5.2 س‌م، د: 1.8 س‌م
72TAM187:170/3	1	تالاق	ساق	ئۇ: 5 س‌م، د: 2س‌م
72TAM187:170/4	1	تالاق	ساق	ئۇ: 5س‌م، د: 1.9س‌م
72TAM187:170/5	1	تالاق	ساق	ئۇ: 5.6س‌م، د: 1.3س‌م
72TAM187:170/6	1	تالاق	ساق	ئۇ: 5س‌م، د: 2.2س‌م
72TAM187:170/7	1	تالاق	ساق	ئۇ: 4.8س‌م، د: 1.9س‌م
72TAM187:170/8	1	تالاق	ساق	ئۇ: 5.8س‌م، د: 2س‌م

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 187 ـ، 191 ـ، 192 ـ، 193 ـ، 222 ـ

---

*غەربىي ئايماق: تالاق سۇلالىسى قوچۇدا غەربىي ئايماق تەسىس قىلغان چاغنى، يەنى 640 ـ يىلىدىن 8 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان دەۋرنى كۆرسىتىدۇ.

ۋە 226 - نومۇرلۇق قەبرىلەردىن، 1972 - ۋە 1973 - يىللىرى قېزىۋېلىنغان نۇرغۇن پېچىنە - پىرەنىكلەر رەتلىنىپ تۇرگە ئايرىلىۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ 187 - نومۇرلۇق قەبرىدىن چىققانلىرى تاڭ دەۋرىگە، قالغان قەبرىلەردىن چىققانلىرى تاڭ سۇلالىسى تەسىس قىلغان غەربىي ئايماق مەزگىلىگە تەۋە ھېسابلىنىدۇ. يەنە، 1967 - يىلى قېزىلغان 76 - نومۇرلۇق، 1969 - يىلى قېزىلغان 117 - نومۇرلۇق (يۇقىرىدىكى 2 قەبرە تاڭ دەۋرىگە تەۋە) ؛ 1972 — يىلى قېزىلغان، چۇ جەمەتى قۇرغان قوچۇ بەگلىكى مەزگىلىگە (499 — 640 - يىللارغا) تەۋە بولغان 149 - ۋە 153 - نومۇرلۇق؛ تاڭ سۇلالىسى تەسىس قىلغان غەربىي ئايماق مەزگىلىگە تەۋە ھېسابلانغان 191 -، 225 - ۋە 227 - نومۇرلۇق قەبرىلەردىن چىققان ئۇن يېمەكلىكلىرىنىڭ ئۇششاق پارچىلىرى ئارىسىدا، پېچىنە - پىرەنىك پارچىلىرىمۇ بار.

10) خېمىردىن ياسالغان قورچاقلار (47 - رەڭلىك فوتو سۇرەتلەر)

1960 —، 1966 —، 1969 —، 1972 - ۋە 1973 - يىللىرى، تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ۋە تازىلاش جەريانىدا، خېمىردىن ياسالغان ئادەم شەكىللىك قورچاقلار (ئاز ساندا ھايۋان شەكىللىكلىرىمۇ بار) خېلى كۆپ تېپىلدى㉕. تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان ھەرخىل قورچاقلار ئىچىدە، ياغاچ ۋە لايدىن ياسالغانلىرى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. قورچاقلارنى قوللارنىڭ ئورنىدا جەسەت بىلەن بىللە دەپنە قىلىش، ئېلىمىزدە ئەمىنىيە، يېغىلىق دەۋرلىرىدە باشلانغان. تۇرپان رايونىدا، بۇ خىل ئادەت شەرقىي جىن خانلىقى، 16 بەگلىك زامانىسىدا پەيدا بولغان. شۇبھىسىزكى، بۇ خىل دەپنە ئادىتى خەنزۇ خەلقىنىڭ شىنجاڭغا كۆچۈپ كېلىپ ماكانلىشىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. تۇرپان ئاستانىدىن قېزىۋېلىنغان خېمىردىن ياسالغان قورچاقلار يۇقىرىدا ئېيتىلغان دەپنە ئادىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ئەلۋەتتە. لېكىن، ھايۋانات شەكىللىك

قورچاقلارنىڭمۇ تېپىلغانلىقىدىن قارىغاندا، خېمىردىن ياسالغان قورچاقلار مېيىتلارنىڭ ئاخىرەتلىكىگە ئاتالغان يېمەكلىك بولۇش ئېھتىمالى بارەك قىلىدۇ. شۇڭا ئۇلارنىمۇ ئۇن يېمەكلىكلىرى قاتارىغا كىرگۈزدۇق.

نومۇرى	سانى	دەۋرى	ساقلىنىشى	ئۆلچىمى
60TAM309:39	1	640～499 - يىللار	ساق	ئېگىزلىكى 4، قېلىنلىقى 2.2س‌م
60TAM314:11	1	640～499 - يىللار	ساق	ئېگىزلىكى 3.8، كەڭلىكى 2.6، قېلىنلىقى 0.6س‌م
66TAM43:7	7	تاڭ	ئاساسەن ساق	6×2.2س‌م
66TAM55:12	3	تاڭ	ئاساسەن ساق	ئۇ: ①6.2 ②5.7س‌م، ③7.8س‌م (چوشقا)
69TAM117:28	3	تاڭ	ئاساسەن ساق	ئېگىزلىكى 6.2～3.3س‌م
69TAM117:32	1	تاڭ	كەمتۈك (بېشىلا ساقلىنىپ قالغان)	ئېگىزلىكى 3س‌م
69TAM117	1	تاڭ	ئاساسەن ساق	ئۆلچىمى بېرىلمىگەن
69TAM117:55	1	تاڭ	ئاساسەن ساق	ئېگىزلىكى 3.8س‌م
72TAM154:7	1	640～499 - يىللار	ساق	ئۆلچىمى بېرىلمىگەن
72TAM154:11	1	640～499 - يىللار	كەمتۈك	ئۆلچىمى بېرىلمىگەن
72TAM169:30	1	640～499 - يىللار	ساق	ئېگىزلىكى 13س‌م
72TAM227:24	1	غەربىي ئايماق	كەمتۈك	ئۆلچىمى بېرىلمىگەن
73TAM214:76	1	غەربىي ئايماق	كەمتۈك	ئېگىزلىكى 6.6س‌م

73TAM232:2	1	غەربىي ئايماق	كەمتۈك	ئېگىزلىكى 11، كەڭلىكى 3س‌م
73TAM232:12	1	غەربىي ئايماق	كەمتۈك	ئېگىزلىكى 11، كەڭلىكى 3س‌م
73TAM232:17	1	غەربىي ئايماق	كەمتۈك	ئۆلچىمى بېرىلمىگەن
73TAM232:18	1	غەربىي ئايماق	كەمتۈك	ئۆلچىمى بېرىلمىگەن
73TAM232:19	1	غەربىي ئايماق	ساق	ئۆلچىمى بېرىلمىگەن
73TAM232:20	1	غەربىي ئايماق		ئۆلچىمى بېرىلمىگەن

11) زىخلىق ئۇن يېمەكلىكلىرى㉖

P(1) زىخقا ئۆتكۈزۈلگەن ئۇششاق توقاچ

نومۇرى	سانى	دەۋرى	ساقلىنىشى	ئۆلچىمى
60TAM337	2زىخ	غەربىي ئايماق	كەمتۈك	①ئۇ: 6.35، د: 0.8س‌م

(2) ياغاچ ئۆتكۈزۈلگەن يۆگمە خېمىرلىق يېمەكلىك

نومۇرى	سانى	دەۋرى	ساقلىنىشى	ئۆلچىمى
66TAM43:11	1	تاغ	كەمتۈك	ياغىچىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 28س‌م خېمىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 11س‌م

12) قېيمىلىق يۆگمە خېمىرلىق يېمەكلىك㉗ (48 - رەڭلىك فوتو سۈرەت)

نومۇرى	سانى	دەۋرى	ساقلىنىشى	ئۆلچىمى

60TAM340:6	2	تالا بىرى ساق، بىرى كەنتۈك 4.6×2.3س‌م		

13) قىيمىلىق يېمەكلىك (پۈرە؟)

1999 ــ يىلى، لوپنۇر ناھىيىسىدىكى خەن - جىن دەۋرلىرىگە تەۋە يېڭىپەن قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 8 - نومۇرلۇق قەبرىدىن چىقتى.㉘

خۇلاسە: شىنجاڭدىن بايقالغان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ئاھالىلىرى بۇنىڭدىن 3 — 4 مىڭ يىللار بۇرۇنقى بىرونزا دەۋرىدە، ئۇن يېمەكلىكلىرىنى ئىستېمال قىلغان. ئەڭ قەدىمكى ئۇن يېمەكلىكى تېرىق نېنى (توقمچى) بولغان ۋە خېلى ئۇزۇن زامانلارغىچە، بۇ خىل نان ئىستېمال قىلىنغان. بولۇپمۇ خەن دەۋرىدىن باشلاپ، جەمئىيەتنىڭ داۋاملىق تەرەققىي قىلىشى، شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ كۆپىيىشى، قەدىمكى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە ۋە ئالماشتۇرۇشنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، ئۇن يېمەكلىكلىرىنىڭ تۈرى كۆپەيگەن، سۈپىتى يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن، ياساش ھۈنىرىمۇ كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە تاكامۇللاشقان. ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلارغا ئاساسلانغاندا، 1979 - يىلى كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى 4000 يىلغا يېقىن تارىخقا ئىگە گۈمۈگۈ قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن ۋە 2002 ــ يىلى، 4000 يىللىق تارىخقا ئىگە كىچىك مۇرەن قەبرىستانلىقىدىن بۇغداي قېزىۋېلىنغان بولسىمۇ، بىراق، شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىدە بايقالغان بۇغداي ئۇنىدىن قىلىنغان يېمەكلىكلەرنىڭ دەۋرى شەرقىي خەن (مىلادىيە 25 — 220 - يىللار) سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدىن كېيىنكى زامانلارغا توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى شىنجاڭدا بۇغداي ئۇنىدىن قىلىنغان يېمەكلىك بولمىغان دېگەنگە باراۋەر ئەمەس. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇن يېمەكلىكلىرى ئىچىدە، ئارپا ئۇنىدىن قىلىنغانلىرىمۇ بولسا

كېرەك. بەزى جايلاردىن تېپىلغان ئۇن يېمەكلىكلىرىگە قارىتا، تەجرىبە قىلىش ۋە ئانالىز قىلىش خىزمىتى ئىشلەنمىگەچكە، بەزى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش دوكلاتلىرىدا يېمەكلىكنىڭ ئۇنى ھەققىدە ھېچنېمە دېيىلمىگەن.

شىنجاڭدىكى يېڭى تاش قورال دەۋرىگە تەۋە بولۇشى مۇمكىن دەپ قارىلىۋاتقان ئىزلاردىن تاش توقماقچىسى بار يارغۇنچاق تېپىلدى. بۇ خىل يارغۇنچاق ئاساسەن دانلىق ئاشلىقلاردىن يارما چىقىرىدىغان سايمان بولسىمۇ، ئۇنىڭدىمۇ دانلارنى ئوبدان يانجىسا، يىرىكرەك بولسىمۇ ئۇن چىقارغىلى بولىدۇ. شۇڭا، بۇ خىل يارغۇنچاقلارمۇ شىنجاڭنىڭ ئۇن پىششىقلاپ ئىشلەش تېخنىكىسىنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇ ۋەجىدىن، شىنجاڭدا برونزا دەۋرىدىن ئىلگىرى ئۇن يېمەكلىكى زادى بولمىغان دەپ كەسكىن ھۆكۈم چىقىرىشقا بولمايدۇ.

تۈرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان يېمەكلىكلەرگە ئاساسلانغاندا، تاڭ دەۋرىدە، شىنجاڭنىڭ بۇغداي ئۇنى يېمەكلىكلىرىنىڭ تۈرى كۆپ ھەم كۆركەم بولۇپ، ئۇلار ئەينى چاغدىكى ئۇن تارتىش تېخنىكىسىنىڭ يۇقىرىلىقىنى، ئۇن يېمەكلىكلىرى تەييارلاش ھۈنەر، ماھارىتىنىڭ يۇقىرى سەۋىيىدە ئىكەنلىكىنى ئامايان قىلىدۇ.

2. گۆش يېمەكلىكلىرى

1) ئۆپكە ـ ھېسىپ

ئۆپكە ـ ھېسىپ شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى تائاملىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. تۈرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان خەنزۇچە ھۆججەتلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، چۈ جەمەتى ھۆكۈمرانلىقىدىكى قوچۇ ھاكىمىيىتى دەۋرىدە (مىلادىيە 499 — 640 ـ يىللاردا)، تۈرپان تەۋەسىدە تىرىكچىلىك قىلغان ئاھالىلەر نەزىر ـ چىراغ ئىشلىرىدا ئۇن يېمەكلىكلىرى، قوي گۆشى ۋە مەيزابنى ئاساس

قىلىپلا قالماي، بەلكى قوينىڭ بېشى بىلەن ئۆپكە - ھېسىپ (خەنزۇچە ھۆججەتتە 腐胃 دېيىلگەن) نمۇ تەييارلىغان㉙.

بۇنىڭدىن باشقا، بۇ خىل تائام «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا بىرنەچچە يەردە تىلغا ئېلىنغان. بولۇپمۇ ھېسپىنىڭ تەييارلىنىشى توغرىسىدا، "سوغۇت: ھېسىپ، ئۇچەي ئىچىگە گۈرۈچ، گۆش ۋە دورا ـــ دەرمەك سېلىپ قىلىنىدىغان يېمەكلىك"㉚. دەپ چۈشەندۈرۈلگەن. ھازىرغا قەدەر ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەر ھېسىپ قۇيغاندا، گۈرۈچ، گۆش، جىگەر ۋە سەۋزە ئىشلىتىدۇ.

دېمەك، يۇقىرىدىكى تارىخىي ئۇچۇرلار بۇ خىل يەرلىك مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە تائامنىڭ ئەنئەنىۋى ھازىرلاش ئۇسۇلىنى ساقلاپ كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

2) كاۋاپ

ھەممىگە مەلۇمكى، قەدىمكى ئىنسانلار ئوۋچىلىق ۋە ئىپتىدائىي چارۋىچىلىق ھاياتىغا قەدەم قويغاندىن باشلاپ، ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ئوزۇقى ھايۋانلارنىڭ گۆشىدىن ئىبارەت بولغان. بولۇپمۇ قەدىمكى ئىنسانلار ئوتتىن پايدىلىنىشنى بىلگەندىن كېيىن، يېمەكلىكلەرنى ئوتتا پىشۇرۇپ يەيدىغان ئوزۇقلىنىش ئادىتىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. ھازىرغا قەدەر مەلۇم بولغان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ئىنسانلارنىڭ پىششىق ئوزۇقلۇق تەييارلاشتىكى ئەڭ دەسلەپكى ئۇسۇلى ئوۋلىغان ھايۋانلارنىڭ گۆشىنى ئوتتا قىزىتىلغان تاشنىڭ ئۈستىدە قاقلاپ پىشۇرۇش ياكى ئوتقا قاقلاپ پىشۇرۇشتىن ئىبارەت بولغان. قەدىمكى ئىنسانلار ئوتقا قاقلاپ پىشۇرۇلغان گۆشنىڭ تەمىنىڭ خام گۆشنىڭكىگە قارىغاندا ناھايىتى مەززىلىك ئىكەنلىكىنى ھېس قىلغان. كاۋاپنىڭ بارلىققا كېلىش تارىخى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى، مۇقەررەركى، ئاشۇ دەسلەپكى ئوتقا قاقلاپ پىشۇرۇش دەۋرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

تەبىئىيكى، شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلەرمۇ ئوۋچىلىق ۋە ئىپتىدائىي چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان دەۋرلەردە، ھايۋانات گۆشىنى ئاساسلىق ئوزۇقلۇق قىلغان،

ئۇلارمۇ گۆشنى ئوتتا قىزىتىلغان تاشنىڭ ئۈستىدە قاقلاپ ياكى ئوتقا قاقلاپ پىشۇرۇپ يەيدىغان بولغان. كېيىنچە دەۋرنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، گۆشنى ئوتقا قاقلاپ پىشۇرۇشتىن زىخقا ئۆتكۈزۈلگەن كاۋاپ بارلىققا كەلگەن. بۇ نۆۋەتتىنى ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىن قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مەسىلەن، 1985 - يىل 9 - ئايدا، ش ئۇ ئا ر مۇزېينىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئەترىتىدىكى كەسپىي خادىملار چەرچەن ناھىيىسى تەۋەسىدىكى زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا، قۇتقۇزۇش خاراكتېرلىك قېزىش قىلغاندا، يۇلغۇن شېخىدىن قىلىنغان زىخقا ئۆتكۈزۈلگەن قوينىڭ قۇۋۇرغىلىق گۆشى (قوۋۇرغا كاۋاپ) (49 - رەسىمگە فوتو سۈرەت) چىقتى[31]. يېڭى تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، بۇ قۇۋۇرغا كاۋاپ زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا ئەكس ئەتكەن ئاساسلىق مەدەنىيەتكە، يەنى 2 - مەزگىل مەدەنىيىتىگە تەۋە بولۇپ، دەۋرى ئەمىنىيە - غەربىي خەن زامانلىرىغا توغرا كېلىدۇ. 1984 - يىلى خوتەن ۋىلايىتىنىڭ لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەبرىستانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا بىر دانە ياغاچ دەستىلىك يۈك توقۇلما يەلپۈگۈچ تېپىلدى[32]. بۇ يەلپۈگۈچنىڭ ياسىلىشى ناھايىتى ئاددىي بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ شەكلى ئۇيغۇر كاۋاپچىلىرى كاۋاپ پىشۇرغاندا ئىشلىتىدىغان يەلپۈگۈچنىڭكىگە ئاساسەن ئوخشايدۇ. ئۇ ئېھتىمال ئەينى چاغدا كاۋاپ پىشۇرغاندا ئىشلىتىلگەن يەلپۈگۈچ بولۇشىمۇ مۇمكىن.

زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك بايقاش، شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ ئەڭ كەم دېگەندىمۇ بۇنىڭدىن 2700 يىللار بۇرۇن، ياغاچ زىخلىق كاۋاپنى ئىستېمال قىلغانلىقىنى دەلىللەپ بېرىدۇ. كېيىنچە، ئىنسانلارنىڭ ئوزۇقلۇق تەييارلاش ماھارىتىنىڭ ئۆسۈشى ۋە ئوزۇقلىنىش ئېھتىياجىنىڭ ئۇزلۇكسىز ئېشىشىغا ئەگىشىپ، كاۋاپنىڭ تۈرىمۇ كۆپەيىپ، زىخلىق كاۋاپ، قېرىن كاۋېپى (كۆممە كاۋاپ)، تونۇر كاۋېپى، قىيما كاۋاپ، تاۋا كاۋېپى،

قازان كاۋېپى، دۇملىمە كاۋاپ قاتارلىق تۇرلىرى بارلىققا كەلگەن.

تارىخىي يازما مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، كاۋاپ ئۆز زامانىسىدا غەربىي يۇرتتىن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىغا تارقىلىپ كىرگەن. ۋېي، جىن دەۋرلىرىگە كەلگەندە، زىخقا ئۆتكۈزۈلگەن كاۋاپىتىن باشقا، خۇپاۋرۇ (胡炮肉) دەپ ئاتالغان قېرىن كاۋېپىمۇ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىغا تارقىلىپ كىرگەن. «پۇقرالار ئۈچۈن تېرىقچىلىق دەستۇرى» « 齐民要术 » دېگەن ئەسەرنىڭ 8 - جىلدىدا، بۇ خىل قېرىن كاۋېپى ھەققىدە، "بىر ياشلىق قوينى سويۇپ، گۆشىنى مېيى بىلەن بىللە توغراپ، ئاندىن ئۇنىڭغا مەززىلىك دورا - دەرمەكلەرنى ئارىلاشتۇرۇپ، پاكىز تازىلانغان قېرىننىڭ ئىچىگە قاچىلاپ، قېرىننىڭ ئاغزىنى چىڭ بوغقاندىن كېيىن، قىزدۇرۇلغان تونۇرنىڭ ئىچىدە بىردەم قاقىلاپ، گۆشى بىر قۇر قېتىشىپ چالا پىشقاندىن كېيىن، تونۇرنىڭ ئوتىنى تارتىۋېتىپ، قېرىننى قىزىق كۈلنىڭ ئاستىغا كۆمۈپ پىشۇرىدۇ"دەپ خاتىرە قالدۇرۇلغان.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان يېمەكلىكلەردىن باشقا، شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ يەنە بىر مۇھىم تامىقى پىشۇرۇلغان گۆش، بولۇپمۇ قوي گۆشى بولۇپ، شىنجاڭدىكى نۇرغۇن قەدىمكى قەبرىستانلىقلاردىن تەڭنە، تاۋاقلارغا سېلىنغان قوي سۆڭەكلىرى (گۆشى چىرىپ كەتكەن) تېپىلدى. مەسىلەن، 1984 - يىلى، خوتەن ۋىلايىتىنىڭ لوپ ناھىيىسى سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 5 - نومۇرلۇق قەبرىدىن ئۈچ پۇتلۇق تاۋاق ئۈستىگە سېلىنغان قوي سۆڭىكى (50 - رەڭلىك فوتو سۈرەت) تېپىلدى؛ 1999 - يىلى، يەڭچەن قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن تەڭنىگە سېلىنغان قوي گۆشى (51 - رەڭلىك فوتو سۈرەت) تېپىلدى؛ ئۈلاردىن باشقا 1959 - يىلى چاقىلىقتىكى مىرەن خارابىسىدىن تاڭ دەۋرىگە تەۋە توخو تۇخۇمى (52 - رەڭلىك فوتو سۈرەت) قېزىۋېلىندى. بۇ تۇخۇم ھازىر ش ئۇ ئا ر مۇزېيدا ساقلانماقتا. يۇقىرىدىكىلەرگە ئالاقىدار

ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار ھەققىدە تەپسىلىي توختالمىساقمۇ بولار.

ئەمەلىيەتتە، يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەنلەردىن سىرت، قەدىمكى يىپەك يولى ئارقىلىق غەربىي يۇرتتىكى خەلقلەر ئىجاد قىلغان تۇرلۇك يېمەكلىكلەر ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونغا تارقىلىپ كىرگەن. مەسىلەن: «يۇڭياڭ مەجمۇئەسى» دېگەن كىتابتا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەركىزى چاڭئەندە پولو (毕罗) ساتىدىغان ئاشپۇزۇللار بولۇپلا قالماي، بەلكى مەخسۇس پولو كوچىسىمۇ بار ئىدى، دەپ خاتىرىلەنگەن㉝. شياڭ دا ئەپەندى: "پولو، سانسكرىتچىدە pilan ياكى pilow، pilai دەپ ئاتىلىدۇ. بىلو (毕罗) ئەمەلىيەتتە سانسكرىتچىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى" دەپ كۆرسىتىدۇ㉞. بۇنىڭدىن باشقا، تاڭ دەۋرىدىكى راھىب خۇيلاننىڭ «نوملار شەرھى» دېگەن ئەسىرىنىڭ 37 - جىلدى ھېسابلانغان «دارنىلار» دا ئەينى زامانىدا غەربىي يۇرتتىن ناندىن باشقا پولۇ قاتارلىق تائاملار ئىچكىرىي ئۆلكىلەرگە تارقىلىپ كىرگەنلىكى خاتىرىلەنگەن㉟. قىسقىسى، شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ بىر تۈركۈم تائاملىرى، ئىچكىرىي ئۆلكىلەردىكى خەلقلەر تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇلۇپ، ئېلىمىزنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنى بېيىتقان.

ئۇمۇمەن، ئۇزۇقلىنىش ئادىتىنىڭ شەكىللىنىشى، تەرەققىياتى ۋە ئەنئەنە بولۇپ داۋاملىشىشنىڭ كىشىلىك تۇرمۇشتا ئالاھىدە ئەھمىيىتى بار. بىز ئۇزۇقلىنىش ئادىتىنى ئۇزاققىچە ئەنئەنە بولۇپ داۋاملىشىدىغان مەدەنىيەت ھادىسىسى دەپ قارىغان چېغىمىزدا، ئۇنىڭ تەتقىقات دائىرىسىنىڭ ئىنتايىن كەڭ ئىكەنلىكىنى ھېس قىلالايمىز㊱. شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ يېمەك - ئىچمەك ئادىتى ۋە يېمەك - ئىچمەك قۇرۇلمىسىدىن ئالغاندا، بۇ يەردە ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلار بۇنىڭدىن خېلى زامانلار بۇرۇنلا، ئۆزلىرى ئىجاد قىلىش، ئۆزئارا ۋە باشقىلاردىن قوبۇل قىلىش ئارقىلىق، ئۇزۇقلۇق قىممىتى يۇقىرى بولغان تۇرلۇك يېمەكلىكلەر بىلەن ئوزۇقلانغان ۋە

ئۆزلىرىگە خاس يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنى يارىتقان ۋە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە تېگىشلىك تۆھپە قوشقان. ھازىرغىچە تېپىلغان ۋە تېپىلمۇاتقان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىيالىلار، تارىخىي خاتىرىلەر، قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ تۆھپىلىرىگە سەل قارىشىغا بولمايدىغانلىقىنى، ئۇلار يارىتقان قەدىمكى مەدەنىيەتنىڭ روليىنى تۆۋەن مۆلچەرلەشكە تېخىمۇ بولمايدىغانلىقىنى، بولۇپمۇ بۈگۈنكى كۈندە كىشىلەرنىڭ ماددىي تۇرمۇش سەۋىيىسى ئۆزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلۈۋاتقان پەيتتە، يېمەك - ئىچمەك قۇرۇلمىسى بىلەن ئوزۇقلىنىش ئادەتلىرىنى تەتقىق قىلىش رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرمەكتە.

ئىزاھلار:

① شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «قۇمۇل قارا دۆۋە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 151 - ، 152 - نومۇرلۇق قەبرىلەر» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1992 - يىل 3 - سان.

②③④⑱ ئابدۇقېيۇم خوجا: «چەرچەن ناھىيىسىدىكى زاغۇنلۇق قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان ئېسىل مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ، «جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقاتى مەجمۇئەسى» (1) ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 - يىل؛ بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى باشقۇرۇش ئورنى: «چەرچەن ناھىيىسىدىكى زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىلىرىنى 1989 - يىلىدىكى تازىلاشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1992 - يىل 2 - سان؛ ش ئۇ ئا ر مۇزىيى، بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى باشقۇرۇش ئورنى، چەرچەن ناھىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى باشقۇرۇش ئورنى: «شىنجاڭ چەرچەن زاغۇنلۇقتىكى 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىنى قېزىشتىن دوكلات» ، «ئارخېئولوگىيە ئىلمىي ژۇرنىلى» 2003 - يىل 1 - سان.

⑤ ش ئۇ ئا ر مۇزىيى، شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «جۇڭگو شىنجاڭ سامپۇل — قەدىمكى ئۇدۇن مەدەنىيىتىنىڭ ئېچىپ بېرىلىشى ۋە تەتقىقات» ، شىنجاڭ خەلق

نەشرىياتى، 2001 - يىل.

⑧ ⑮شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىن خېڭجى: «ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ مۇناسىۋىتى تارىخىدىكى بىرقانچە مەسىلە»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرى» 1996 - يىل 1 - سان.

مەزكۇر ماقالىنىڭ ئاپتورى 1958 - يىلى نىيە خارابىسىدىن تونۇر بايقالغانلىقىنى تىلغا ئالغان، بىراق ماتېرىيالنىڭ كېلىش مەنبەسىنى كۆرسەتمىگەن. بىز ئالاقىدار ماتېرىياللاردىن نىيە خارابىسىدىن تونۇر بايقالغانلىقىغا ئائىت خەۋەرنى ئۇچراتمىدۇق.

⑦ ⑬شىنجاڭ مەدەنىيىتى يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «نىيە خارابىسىدىكى 95MN1 نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى 3 - نومۇرلۇق قەبرىنى قېزىشتىن دوكلات»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرى» 1999 - يىل 2 - سان.

⑧ شىنجاڭ مەدەنىيىتى يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «شىنجاڭ لوپنۇر ناھىيىسىدىكى يېڭىپەن قەبرىستانلىقىنى 1999 - يىلدىكى قېزىش»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرى» 2001 - يىل 3 - 4 - بىرلەشمە سان.

⑨ ش ئۇ ئا ر مۇزېي تۈزگەن «شىنجاڭدىن قېزىۋېلىنغان مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرى»، مەدەنىيىتى يادىكارلىقى نەشرىياتى، 1975 - يىل.

⑩⑰㉑㉒㉕㉖㉗ قېزىۋېلىنغان پېچىنە - پىرەنىك ۋە يېمەكلىكلەر، ھازىر ش ئۇ ئا ر مۇزېيدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

⑪ «شىنجاڭ يېپەك يولى ئارخېئولوگىيىسىدىكى ئىسىل بۇيۇملار»، شاڭخەي تەرجىمە نەشرىياتى، 1998 - يىل.

⑫㉜ ش ئۇ ئا ر مۇزېي: «لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەدىمكى قەبرىلىرىنى قېزىشتىن دوكلات»، «شىنجاڭنىڭ مەدەنىيىتى يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە خىزمىتىدىكى يېڭى ھاسىلاتلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىل.

⑭ ئەخمەت رېشىت: «لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقى»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى يادىكارلىقى» 1985 - يىل 1 - سان.

⑮㉚ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» (ئۇيغۇرچە نەشرى)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، I تۇم (1983 - يىل)، 271 - بەت؛ I تۇم (1981 - يىل)، 462 - بەت.

⑯ شىنجاڭ مەدەنىيىتى يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى،

تۇرپان ئۇلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى باشقۇرۇش ئورنى: «پىچان سۇ بېشى قەبرىستانلىقلىرىدىن 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1993 - يىل 4 - سان.

⑲ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «شىنجاڭ پىچان ناھىيىسىدىكى ئۇچكۆۋرۈك قەدىمكى قەبرىلىرىنى قۇتقۇزۇش خاراكتېرلىك تازىلاش - قېزىش» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1997 - يىل 2 - سان.

⑳ تۇرپان ئۇلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى باشقۇرۇش ئورنى: «1986 - يىلى تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «ئارخېئولوگىيە» 1992 - يىل 2 - سان.

㉓ ۋاڭ جېنرېن، سۇن خۇيجېن: «تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان چۆپتىن توقۇلغان تاكۇزۇكۇزا» ، «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» 1995 - يىل 1 - سان.

㉔ ئىزاھ ⑨⑪ دە كۆرسىتىلگەن كىتابلار بىلەن ش ئۇ ئا ر مۇزېي تۇزگەن «جۇڭگو مۇزېيلىرى. ش ئۇ ئا ر مۇزېي» (مەدەنىيەت يادىكارلىقى نەشرىياتى، 1991 ــ يىل) دېگەن كىتابقا، بىر قىسىم پېچەنە - پىرەنىكلەرنىڭ فوتو سۈرىتى كىرگۈزۈلگەن. بۇ ماقالىدە تىلغا ئېلىنغان پېچەنە - پىرەنىكلەر، ھازىر ش ئۇ ئا ر مۇزېيدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

㉘ ئىزاھ ⑧ دە كۆرسىتىلگەن ماقالىدە، مەزكۇر قىيىملىق يېمەكلىك 馅饼 دەپ ئاتالغان، بىراق تەپسىلىيرەك تەسۋىرلەنمىگەن. بىز ئۇنى ھازىرچە "پۆرە" (؟) دەپ ئاتاپ تۇردۇق.

㉙ چېن بوچۇەن: «نەزىر - چىراغ مەھكىمىسى ھۆججەتلىرىدىن قوچۇ چۇ جەمەتى بەگلىكى مەزگىلىدىكى ئاتەشپەرەسلىك دىنى ۋە سوغدى توققۇز غۇزلىرىغا نەزەر» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1990 - يىل 3 - سان.

㉛ ئىزاھ ② دە كۆرسىتىلگەن ماقالىگە قارالسۇن.

㉝ دۇەن چېكشى: «يوۋياڭ مەجمۇئەسى» .

㉞ شياڭ دا: «تاڭ دەۋرىدىكى چاڭئەن ۋە غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى» ، بېيجىڭ سەنلىەن كىتابخانىسى، 1957 - يىل.

㊱ ئابدۇكېرىم راخمان: «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1989 - يىل.

VI باب. قازان ـ قومۇچ، قاچا ـ قۇچا قاتارلىقلار

قازان ـ قومۇچ، قاچا ـ قۇچا قاتارلىقلار يېمەك ـ ئىچمەك تەييارلاش ۋە ئۇلارنى يېيىش ـ ئىچىشتە پايدىلىنىدىغان جابدۇقلارنى كۆرسىتىدۇ.

ھەممىگە مەلۇمكى، كونا تاش قورال دەۋرى ئىنسانلارنىڭ يەر شارىدا پەيدا بولۇشقا باشلىغان گۆدەكلىك دەۋرى بولۇپ، ئۇ ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ 99.8% نى ئىگىلەيدۇ، مۇتلەق دەۋرى بۇنىڭدىن 2 ـ 3 مىليون يىل بۇرۇنقى چاغلاردىن 10 مىڭ يىللار بۇرۇنقى زامانلارغىچە بولغان ناھايىتى ئۇزۇن دەۋرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئوتتىن پايدىلىنىشنى بىلىشتىن ئىلگىرى، بۇ دەۋردىكى ئىنسانلار ئوزۇقلارنى خۇددى ھايۋانلاردەك خام پېتىچە يەيتتى. شۇڭا، ئۇلارنىڭ ئوزۇقلىنىش ئېڭى ۋە ئادىتىنىڭ شەكىللىنىشى ئۇستىدە سۆز ئېچىشمۇ قىيىن. بىز ماقالىمىزنىڭ بېشىدا، شىنجاڭدىكى كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرىغا (بۇنىڭدىن 10 — 20 مىڭ يىللار بۇرۇنقى دەۋرگە) تەۋە بولۇشى مۇمكىن دەپ تونۇلۇۋاتقان بىرنەچچە ئىزنى تىلغا ئالغان ئىدۇق. بىراق، تېپىلمىلار ئىنتايىن چەكلىك بولغاچقا، ئەينى چاغدىكى يېمەك ـ ئىچمەك جابدۇقلىرى توغرىلىق، ھازىرچە ئېنىق بىر نېمە دېمەك تەس.

يېڭى تاش قورال دەۋرى ئىنسانىيەت تارىخىدىكى دەۋر بۆلۈگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە مۇھىم بىر دەۋر بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ باشلىنىشى، سۇركەپ ياسالغان تاش قوراللار، ساپال قاچىلار ۋە توقۇمىچىلىقنىڭ بارلىققا كېلىشىدىن

ئىبارەت. بۇ دەۋرنىڭ مۇتلەق يىلى، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تامامەن ئوخشاش بولمىسىمۇ، ئومۇمەن بۇنىڭدىن 4 مىڭ — 10 مىڭ يىللار بۇرۇنقى زامانلارغا توغرا كېلىدۇ. بىز مەزكۇر كىتابىمىزنىڭ بېشىدا، شىنجاڭدىكى يېڭى تاش قورال دەۋرىگە تەۋە بولۇشى مۇمكىن دەپ قارالغان ئىزلار ھەققىدە قىسقىچە توختالغان ئىدۇق. جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى، ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ راۋاجلىنىشى، قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەككە بولغان ئېھتىياجىنىڭ تەدرىجىي ئېشىشىغا ئەگىشىپ، يېڭى تاش قورال دەۋرىدىن تارتىپ، كىشىلەر يېمەك ـ ئىچمەكتە ئىشلىتىدىغان قازان ـ قومۇچ، قاچا ـ قۇچا قاتارلىق جابدۇقلار بارلىققا كەلگەن. بۇنىڭ بىلەن ھايۋانلارنىڭ گۆشلىرىنى ئوتقا قاقلاپ پىشۇرۇشتىن، سۇغا سېلىپ پىشۇرۇپ شورپىسى بىلەن بىللە غىزالىنىش، دانلىق زىرائەت يارمىلىرى بىلەن گۆشنى سۇغا سېلىپ قاينىتىپ پىشۇرۇش، ئۇنلۇق تائاملارنى تەييارلاش قاتارلىقلار بارلىققا كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن، قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئۆزلىرىگە خاس ئوزۇقلىنىش ئادەتلىرى شەكىللەنگەن؛ يېمەك ـ ئىچمەك قۇرۇلمىسىمۇ ئاز خىللىقتىن كۆپ خىللىق بولۇشقا يۈزلەنگەن.

يېمەكلىك تەييار بولغاندىن كېيىن ئۇنى يېيىش ئۇسۇلىغا كەلسەك، ئىنسانلار ئەڭ دەسلەپتە، مەيلى قايسى خىل تائام بولۇشتىن قەتئىينەزەر، ئۇنى قول بىلەن يېيىشكە ئادەتلەنگەن (بۇ خىل ئىپتىدائىي تاماق يېيىش ئۇسۇلى ھازىرغا قەدەر خېلى كۆپ مىللەتلەردە بەزى تائاملارنى يېيىشتە ئەنئەنە سۈپىتىدە ساقلىنىپ كەلمەكتە). كېيىنچە، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، تائاملارنىڭ تۈرى كۆپەيگەن، كىشىلەرنىڭ ئوزۇقلىنىش ئۇسۇلىمۇ مەدەنىيلىككە قاراپ يۈزلەنگەن. بۇنىڭ بىلەن، كىشىلەر يېمەك ـ ئىچمەكتە پايدىلىنىدىغان جابدۇقلارنىڭ تۈرىمۇ كۆپىيىپ بارغان ۋە كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئومۇمىيۈزلۈك ئىشلىتىلىشكە باشلىغان. كىشىلەرنىڭ يېمەكلىك تۈرلىرىنىڭ كۆپىيىشى، يېمەك ـ ئىچمەك تەييارلاش ۋە غىزالىنىشتا

پايدىلىنىدىغان جابدۇقلىرىنىڭ تەدرىجىي ھالدا تەرەققىي قىلىشى، ئۇلارنىڭ ئوزۇقلىنىش ئادەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە تەدرىجىي مۇكەممەللىشىشكە قاراپ يۇزلىنىشىگە مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتكەن.

شىنجاڭدىن ئىبارەت بۇ مۇنبەت زېمىندا ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلىرىمۇ يېمەك - ئىچمەك تەييارلاش ۋە ئۇلار بىلەن غىزالىنىشتا پايدىلىنىدىغان جابدۇقلارنى بارلىققا كەلتۈرۈش جەھەتتە، يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك، تەرەققىيات باسقۇچلىرى ۋە جەريانلىرىنى باشتىن كەچۈرگەن. بۇ نۇقتىنى، شىنجاڭ تەۋەسىدە ھازىرغا قەدەر ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىش جەريانىدا تېپىلغان ئالاقىدار مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. تۆۋەندە، ئۇلارنى ياسالغان ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن، ساپال قاچىلار، مېتال جابدۇقلار، ياغاچ قاچا قاتارلىقلار دەپ ئايرىپ، قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

1. ساپال قاچىلار

ساپال قاچىلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى، قەدىمكى زامان خەلقىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى ۋە تۇرمۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلاردىن مەلۇمكى، مېتال قاچىلار بارلىققا كېلىشتىن ئىلگىرى، ئىنسانلار ئاساسەن ساپال قاچىلار بىلەن يېمەكلىكلەرنى پىشۇرغان. شىنجاڭدا ھازىرغا قەدەر مەلۇم بولغان ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلاردىن قارىغاندا، شىنجاڭ تەۋەسىدە تىرىكچىلىك قىلغان قەدىمكى ئاھالىلەر ياسىغان ئەڭ بۇرۇنقى ساپال قاچىلار بۇندىن تەخمىنەن 3800 يىللار ئىلگىرىكى زامانلار ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ①. دېمەك، شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلار بۇندىن 3800 يىللار ئىلگىرىكى زامانلاردا كۇلالچىلىق ھۈنەر - سەنئىتىنى ئىگىلەپ بولغان.

شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىق

ۋە خارابىلەردىن تېپىلغان دەسلەپكى دەۋرلەرگە تەۋە ساپال قاچىلارنىڭ كۆپىنچىسى بۇندىن 2500 — 3000 - يىللار ئىلگىرىكى بۇيۇملار بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن ياسىلىش شەكلى ۋە رەڭلىرى ھەر خىل بولغان سىدام ۋە رەڭلىك ساپال قاچىلار* دىن ئىبارەت. مەلۇم بولۇشىچە، قۇمۇل بوستانلىقىدىكى لاپچۇق، قارادۆۋە، يانبۇلاق، لەنجۇۋەنزى، نەنۋەن، مورى ناھىيىسىدىكى سىداۋگۇ، ئۇرۇمچىدىكى ئۇلانباي، تۇرپان ئاستانە - قاراغوجا، پىچان سۇ بېشى، ياڭخى، خېجىڭ ناھىيىسىدىكى چابخا، بۇگۇر ناھىيىسىدىكى چۇمپاق، خۇشۇت ناھىيىسىدىكى شىنتاران، كۇچا سۇ بېشى، باي ناھىيىسىدىكى قىزىل، موڭغۇلكۇرە ناھىيىسىدىكى شات قاتارلىق جايلاردىكى نۇرغۇنلىغان خارابە ۋە قەبرىستانلىقلاردىن رەڭلىك ساپال قاچىلار تېپىلدى. يەنە، شىنجاڭنىڭ شۇنچە كەڭ رايونلىرىدىكى رەڭلىك ساپال قاچىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەرخىل مەدەنىيەت تېپىدىكى خارابە - ئىزلار ۋە قەبرىلەرنىڭ دەۋرىمۇ بىر دەك ئەمەس. ئەمما ھازىرغا قەدەر بايقالغان رەڭلىك ساپال قاچىلاردىن قارىغاندا، شىنجاڭنىڭ رەڭلىك ساپال مەدەنىيىتى خېلى ئۇزۇن تەرەققىيات جەريانىنى باشتىن كەچۈرگەن.

شىنجاڭ تەۋەسىدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىق ۋە خارابىلەردىن تېپىلغان رەڭلىك ساپال قاچىلارنىڭ دەۋرى گەرچە ناھايىتى ئۇزۇن ۋاقىت داۋاملاشقان بولسىمۇ، ئەمما، بەزى ئوخشاشلىقلار بىلەن يەرلىك ئالاھىدىلىكىنىمۇ كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. قەزىۋېلىنغان رەڭلىك ساپال قاچىلارنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئاساسەن چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشىمايدىغان قازان، ئاياق، كومزەك، جاۋۇر، جام، ھېجىر، تەخسە، تاۋاق، ئېگىز پۇتلۇق ئاياق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئۇلار بىر قۇلاقلىق، قوش

---

* سىدام ۋە رەڭلىك ساپال قاچىلار: سىرتىغا قىزىل، كۈل رەڭ، قارا قاتارلىق ساپال سىرى بېرىلگەن ساپال قاچىلار سىدام ساپال قاچىلار دېيىلىدۇ؛ ساپال سىرى سىرتىغا قارا، قىزىل، قوڭۇر قاتارلىق رەڭلەردە كۈل - ئوسخىلار چۈشۈرۈلگەن ساپال قاچىلار رەڭلىك ساپال قاچىلار دەپ ئاتىلىدۇ.

قۇلاقلىق. تۆت قۇلاقلىق ۋە قۇلاقسىز قاچىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىر قۇلاقلىق قاچىلار كۆپرەك ھېسابلىنىدۇ. شەكلىدىن قارىغاندا، مەدەنىيەت تېپى ئوخشاش بولمىغاچقا، ساپال قاچىلارنىڭ شەكلى بىلەن ئۈستىدىكى نەقىشلىرىدىمۇ زور پەرق مەۋجۇت. مەسىلەن، يانبۇلاق قەدىمكى شەھىرى، يانبۇلاق قەدىمكى قەبرىستانلىقى، لاپچۇق قەبرىستانلىقى، قارا دۆۋە سۇ ئامبىرىدىكى قەبرىستانلىق، يار قەبرىستانلىقى، ئىزلاردىن نۇرغۇنلىغان سىدام ۋە رەڭلىك ساپال قاچىلار قېزىۋېلىندى. ئۇلارنىڭ ساپلىنىڭ كۆپىنچىسى قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال بولۇپ، ئاساسەن قولدا ياسالغان. قاچىلار بىر قۇلاقلىق ھېچىر، قوش قۇلاقلىق كومزەك، جام ۋە تاۋاق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، كۆپىنچىسى ئاغزى يايپاق، سەل چوڭقۇر كەلگەن، قورساقلىق، ئاستى تۈز ياكى چەپچەكلىك كەلگەن، ئېگىز پۇتلۇق. رەڭلىك ساپال قاچىلارنىڭ رەڭلىرى قىزىل ۋە قارىدىن ئىبارەت ئىككى خىل بولۇپ، رەڭلىرى سۈسراق كەلگەن. ئۇلاردىكى گۈل ـ نۇسخىلىرى ھەرە چىشى شەكىللىك ۋە شەكلى ئۆزگەرگەن قوي شەكىللىك نۇسخىلاردىن ئىبارەت بولۇپ، ئاساسەن قىزىل ساپال ئۈستىگە قارا رەڭ بىلەن سىزىلغان. دېمەك، بۇ خىل مەدەنىيەت تېپىدىكى ساپال قاچىلار يۇقىرىدىكى ئالاھىدىلىكى ئارقىلىق، باشقا مەدەنىيەت تېپىدىكىلەردىن روشەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. ئەمما خېجىڭ ناھىيىسىنىڭ چابخا جىلغىسىدىكى قەبرىستانلىقلار، بۇگۈر ناھىيىسىدىكى چۇمپاق قەبرىستانلىقى ۋە باي ناھىيىسىدىكى قىزىل سۇ ئامبىرى قەبرىستانلىقى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان چابخا مەدەنىيىتىگە كەلسەك، بۇ مەدەنىيەت تېپىگە تەۋە رەڭلىك كومزەكلەر بىلەن ئۇرۇقلارنىڭ كۆپىنچىسىدە جوغا بولۇپ، ياسىلىش شەكلى ناھايىتى كۆركەم ھېسابلىنىدۇ. بولۇپمۇ جوغلىق قاچىلار مۇشۇ مەدەنىيەتنىڭ ۋەكىل خاراكتېرىگە ئىگە بۇيۇملىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇلاردىن باشقا، يەنە جام، ھېچىر، تەخسە، تاۋاق قاتارلىقلار بار. بولۇپمۇ بۇ

مەدەنىيەت تىپىگە تەۋە رەڭلىك ساپال جاۋۇرلارنىڭ بەزىلىرى قوش قۇلاقلىق، بەزىلىرى تۇتقۇچلۇق بولۇپ، قېزىۋېلىنغان چاغدا، بىر قىسمى قوي سۆڭىكى سېلىنغان پېتى چىقتى. بۇنىڭدىن، ئەينى زامانداۋى ئۇنىڭ قازان - قومۇچ ئورنىدا ئىشلىتىلگەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. ئىلى دەريا‌سى ۋادىسىدىكى موڭغۇلكۇرە قاتارلىق جايلاردىن قېزىۋېلىنغان ساپال قاچىلارنى ئالساق، ئۇلارنىڭ ياسىلىش ئۇسلۇبى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ساپال قاچىلارنىڭكىدىن ئۆزگىچە ھېسابلىنىدۇ. بۇ جايدا تىرىكچىلىك قىلغان قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئىشلەتكەن ساپال قاچىلىرى، دەسلەپكى دەۋرلەردە ساپ لاي بىلەن ياسالغان قىزىل ساپال قاچىلار بولۇپ، ياسىلىشى قوپال، شەكلى بىر قەدەر ئاددىي ئىدى. ئۇلارنىڭ تېگى كۆپىنچە يۇمىلاق كېلىپ، تېشىغا ۋە گىرۋەكلىرىنىڭ ئىچى تەرىپىگە بىر قەۋەت گىل رەڭ بېرىلگەنىدى. بىراق، خەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، بۇنداق يەرلىك خاراكتېرگە ئىگە پەرق تېخىمۇ گەۋدىلەنگەن. بولۇپمۇ غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، بۇ يەردە تىرىكچىلىك قىلغان قەدىمكى ئاھالىلەر، ساپال قاچىلارنى چاق بىلەن ياساش تېخنىكىسىنى ئىگىلىگەن، چاق ئارقىلىق ياسالغان جاۋۇر، كومزەك، ئۆرىق، ھېجىر ۋە تاۋاق قاتارلىقلارنىڭ دېۋارلىرىنىڭ يۇزى تەكشى بولۇپ، ئۇلارنى پىشۇرغان چاغدىكى ئوتنىڭ ھارارىتىمۇ خېلى يۇقىرى بولغان.

يۇقىرىدىكى جايلاردىن تېپىلغان رەڭلىك ساپال قاچىلارنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان بولۇپ، ساپ لايدا ياسالغانلىرى ئازراق. ئۇلارنىڭ ئاز قىسمى چاق ئارقىلىق ياسالغاندىن سىرت، كۆپىنچىسى قولدا ياسالغان، ھەمدە ئۇلارنى پىشۇرغان چاغدىكى ئوتنىڭ ھارارىتى بىر قەدەر تۆۋەن بولغان. ئاز ساندىكى قاچىلارنىڭ تېشىغا ئاق، سېرىق رەڭ بېرىلىپ، ئاندىن قىزغۇچ سۆسۈن ياكى قىزىل رەڭدە گۈل - نۇسخىلار

سىزىلغاندىن سىرت، كۆپىنچىسىنىڭ سىرتىغا قىزىل رەڭ بېرىلىپ، ئاندىن قارا رەڭدە گۈل - نۇسخىلار سىزىلغان. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە سىرتىغا قىزىل رەڭ بېرىلىپ، ئاندىن يەنە قىزىل رەڭدە گۈل - نۇسخىلار سىزىلغانلىرىمۇ بار، ئەمما بۇ خىل بۇيۇملار ئىنتايىن ئاز سانىنى ئىگىلەيدۇ.

گۈل - نۇسخا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىگە كەلسەك، شىنجاڭ تەۋەسىدىن تېپىلغان رەڭلىك ساپال قاچىلارنىڭ گۈل - نۇسخىلىرى ئاساسەن ئۇچبۇلۇڭ شەكلى ياكى ئۇنىڭ خىلمۇخىل شەكىلدىكى ۋاريانتلىرىنى ئاساس قىلغان. بۇنىڭدىن باشقا ئوڭ، دۇم ئۇچبۇلۇڭ نۇسخىلىرى، ئۇچبۇلۇڭ شەكلىنىڭ ئۇچىدىن چىقىرىلغان قاينام نۇسخىسى، تىك سىزىق، دولقۇنسىمان سىزىق نۇسخىلىرى، چاقماق شەكىللىك نۇسخا، قارىغاي يوپۇرمىقى شەكلى قاتارلىقلار خېلى كۆپ ئۇچرايدىغان گۈل - نۇسخىلار ھېسابلىنىدۇ.

شىنجاڭنىڭ دەسلەپكى دەۋرلەرگە خاس ساپال قاچىلىرىنىڭ ۋەكىللىك ھېسابلىنىدىغان رەڭلىك ساپال قاچىلاردىن سىرت، قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ، خېجىڭ، ئالتاي ۋە گۇچۇڭ قاتارلىق جايلاردىن، قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش ۋاستىلىرىدە باشقىچە بىر ئالاھىدىلىكنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان سىدام كۈلرەڭ ساپال قاچىلارمۇ تېپىلدى. مەسىلەن: قەشقەر ۋە ئاقسۇ تەۋەسىدىن قېزىۋېلىنغان ساپال قاچىلارنىڭ ساپىلى لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان ۋە قول بىلەن ياسالغان قىزىل ساپال بولۇپ، ئاساسەن سىدام كېلىدۇ. ئەمما كۆپ ساندىكى كومزەك ۋە جاۋۇر قاتارلىق بۇيۇملارنىڭ گىرۋەكلىرىگە كىچىك تۆشۈكلەر ئېچىلغان ياكى بىر قۇردىن ئۇششاق مىخ قالپىقىدەك مونەكچىلەر چاپلانغان. چەرچەن ناھىيىسىدىكى زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىستانلىقى، لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقى، خېجىڭ ناھىيىسىدىكى چابخا قەبرىستانلىقلىرى، گۇچۇڭ ناھىيىسىدىكى شىچېكزى خارابىسى ۋە ئالتاي ۋىلايىتى تەۋەسىدىن بىر تۇركۈم ساپال قاچىلار قېزىۋېلىندى. 1996 -

يىللى چەرچەن زاغۇنلۇقتىكى 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن قېزىۋېلىنغان ساپال قاچىلارنى مىسالغا ئالساق، 1 - مەزگىلگە (بۇنىڭدىن تەخمىنەن 3000 يىل بۇرۇنقى چاغقا) تەۋە 61 - نومۇرلۇق قەبرىدىن لېيىغا يۆمشاق قۇم ئارىلاشتۇرۇلۇپ قولدا ياسالغان قىزىل ساپال ئۇرۇق چىقتى؛ 2 - مەزگىلگە (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 770 - يىلىدىن مىلادىيە 8 - يىلىغىچە بولغان زامانلارغا) تەۋە 90 قەبرىدىن 94 دانە ساپال قاچا قېزىۋېلىنغان. ئۇلار تۇرمۇش بۇيۇملىرى بولۇپ، نۇرغۇنلىرىدا قۇرۇم دېغى بار. قاچا شەكىللىرىدىن، جوغلىق كومزەك، بىر قۇلاقلىق كومزەك، تېگى يۇمىلاق كومزەك، ئاياق، بىر قۇلاقلىق جام، ئۇرۇق، باغ چىگدىغان قوش قۇلاقلىق كىچىك كومزەك قاتارلىقلار بولۇپ، ئۇلار يۆمشاق قۇمساق لايلىق ساپالنى ئاساس قىلغان، ئۇنىڭدىن قالسا، لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان ساپال ھېسابلىنىدۇ. كۆپ ساندىكى قاچىلارنىڭ پىزىسى قوڭۇر كۈلرەڭ ياكى قىزغۇچ قوڭۇر رەڭلىك بولۇپ، ئۇنىڭ سىرتىغا قارا رەڭلىك ساپال سىرى بېرىلگەن. بەزى قاچىلار لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال قاچىلار ھېسابلىنىدۇ. ساپال قاچىلارنىڭ ھەممىسى قولدا ياسالغان؛ 3 - مەزگىلگە (شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدىن جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرلىرىگىچە بولغان زامانلارغا) تەۋە ھېسابلانغان 11 قەبرىدىن بىر قۇلاقلىق كومزەك، كومزەك، ئۇرۇق قاتارلىقلارنىڭ سۇنۇقلىرى قېزىۋېلىنىدى. ئۇلار ساپ لايدىن چاقتا ياسالغان كۈلرەڭ ساپال پارچىلىرى ھېسابلىنىدۇ②. لوپتىكى سامپۇل قەبرىستانلىقى (خەن - جىن دەۋرلىرىگە تەۋە) دىن 1983 — 1984-، 1992 — 1993 - يىللىرى قېزىۋېلىنغان ساپال قاچىلار جەمئىي 121 دانە بولۇپ، ئۇلارنىڭ لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان، قولدا ياسالغان ساپال قاچىلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ساپال قاچىلارنىڭ سىرتىغا قىزىل ياكى قارا ساپال سىرى بېرىلگەن بولۇپ، قارا ساپال تېخىمۇ ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە. ساپال قاچىلارنىڭ ھەممىسى تۇرمۇش بۇيۇملىرى بولۇپ، بەزىلىرىدە

قۇرۇم دېغى بار. قاچا تۇرلىرىدىن ئاغزى كىچىك كومزەك، ئىۋرىقلار كۆپرەك، ئاغزى چوڭ ئاياقلار ئازراق. قارا ساپال قاچىلار قولدا ياسالغان. قىزىل ساپال قاچىلاردىن چاقتا ياسالغانلىرى بار⑧. بەزى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، زاغۇنلۇقتىكى 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن رەڭلىك ساپال بايقالغان بولۇپ، ئۇنىڭ دەۋرى 2 - مەزگىل مەدەنىيىتىنىڭكىدىن بۇرۇن بولۇشى كېرەك دەپ قارىلىۋاتىدۇ. سامپۇل قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان ساپال قاچىلارنىڭ كۆپىنچىسى سىدام بولۇپ، چەكمە ساپال، باسما گۈللۈكلىرىدىن ئاز بايقالدى. گۈچۈك ناھىيىسى تەۋەسىدىكى شىچېڭزى خارابىلىكىدىن چاقتا ياسالغان كۈلرەڭ ساپال سىستېمىسىغا تەۋە نۇرغۇنلىغان كومزەك، جاۋۇر، ھېجىر، تاۋاقلار تېپىلغان بولۇپ، ئۇلارغا تانىسمان سىزىقچە نۇسخىلار چۈشۈرۈلگەن④. ئالتاي رايونىدىنمۇ ئاز ساندا، كۈلرەڭ ساپال قاچىلار قېزىۋېلىندى، ئۇلارنىڭ ئاساسلىق تۈرى كومزەك بولۇپ، كۆپىنچىسى زەيتۇن مېۋىسى شەكىللىك. بۇ خىل كومزەكلەرنى ئازگال يەرلەرگە قويسا ناھايىتى مەزمۇت تۇرىدۇ. بۇ كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇش شەكلىگە ماس كېلىدۇ. ساپال قاچىلارنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشىدىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ پۈتۈن گەۋدىسىگە يايىسمان، بىگىزسىمان سىزىقچىلار سىزىلغان بولۇپ، يەرلىك ئالاھىدىلىكى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ساپال قاچىلارنىڭكىدىن ئۆزگىچە ھالەتتە⑤. بۇلاردىن باشقا، كۈلرەڭ ساپال قاچىلار بارىكۆل ناھىيىسىدىكى داخى قەدىمكى شەھىرى خارابىسى، مورى ناھىيىسىدىكى سىداۋگۇ خارابىسى، گۈچۈك ناھىيىسىدىكى غەربىي كارىز خارابىسى، بېشبالىق قەدىمكى شەھىرى خارابىسى، ئۈرۈمچىدىكى ئۇلانباي قەدىمكى شەھىرى خارابىسى، شىخەنزە شەھىرى ئەتراپىدىكى خارابىلەر، تولى ناھىيىسىدىكى ساز قەدىمكى قەبرىستانلىقى، بورتالا شەھىرىنىڭ 27 كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان دالتۇ قەدىمكى شەھىرى خارابىسى، چاغانسۇم خارابىسى، نىيە خارابىسى، كروران قەدىمكى شەھىرى

خارابسی قاتارلىقلاردىنمۇ تېپىلدى.

قىسقىسى، تەكشۈرىتىشنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىن قېزىۋېلىنغان رەڭلىك، سىدام ۋە كۆلرەڭ ساپال قاچىلار، ئەينى زامانىدا مۇشۇ جايدا تىرىكچىلىك قىلغان قەدىمكى ئاھالىلەر يارىتقان قىممەتلىك مەدەنىيەت بايلىقلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيەت، سەنئىتىنىڭ مۇھىم تەشكىلىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ. شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئاھالىلەر بۇ پايانسىز زېمىندا يىلتىز تارتىپ، ئىجاد قىلىش ۋە ئەتراپىدىكى رايونلار مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىش ئارقىلىق، كۆلالىچىلىق تېخنىكىسى جەھەتتە كۆرۈنەرلىك تەرەققىياتلارنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە رەڭگارەڭ، كۆركەم كۆلالچىلىق سەنئىتىنى شەكىللەندۈرگەن.

شىنجاڭدا ھازىرغا قەدەر ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىشتا تېپىلغان ساپال قاچىلار بايقالغان چاغدا، بەزىلىرىنىڭ ئىچىگە ئۇندا ھازىرلانغان يېمەكلىكلەر، قوي گۆشى، قوي سۆڭىكى سېلىنغان ھالەتتە بولۇپ، يەنە بىرمۇنچە كومزەكلەر قازان ـ قومۇچ ئورنىدا ئىشلىتىلگەنلىكى ئۈچۈن، گەۋدىسىدە ئىس دېغى ياكى قۇرۇم دېغى بار ھالەتتە قېزىۋېلىنىدى. بۇنىڭدىن ئەينى زاماندا ساپال قاچىلارنىڭ قازان ـ قومۇچ ئورنىدا ئىشلىتىلگەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. تۆۋەندە، بىز ئالاقىدار ئارخېئولوگىيىلىك بايقالمىلارغا ئاساسەن، ئۇلارنى تۈرلىرى بويىچە قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

(1) قازان

تاماق ئېتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ئۆي جابدۇقلىرىدىن بىرى بولۇپ، ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. ھازىرغا قەدەر ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىشلاردا، شىنجاڭ تەۋەسىدە خېلى كۆپ بايقالدى، ئۇلار ئاساسەن تۆۋەندىكىچە:

1972 ـ يىلى، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدىكى برونزا دەۋرىگە تەۋە ئاقدالا خارابىسىدىن ساپال قازان پارچىسى تېپىلدى. ئۇ لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان كۆلرەڭ ساپال قازان بولۇپ،

قولدا ياسالغان ۋە سىدام كەلگەن⑥. 1974 - يىلى، گۈچۈك ناھىيىسىدىكى دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىگە تەۋە بەنجىيگۈ خارابىسىدىن قولدا ياسالغان، ياسلىشى قوپال، لېيغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان كۈلرەڭ ساپال قازان پارچىلىرى تېپىلدى. شەكلىدىن قارىغاندا، ئۇ قوش قۇلاقلىق، تېگى دۈگىلەك قازان بولۇپ، ئۈستىگە ئاددىي گۈل - نۇسخىلار سىزىلغان. ئۇ ئۇزۇن مۇددەت ئىشلىتىلگەنلىكتىن، ئىسلىشىپ قارىداپ كەتكەن⑦. 1983 - 1988 - يىللىرى، شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى خېجىڭ ناھىيىسىنىڭ چاپىغا جىلغىسىدىكى قەبرىستانلىقلاردا ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش قىلغاندا، بۇندىن 3000 - 2500 - يىللار ئىلگىرىكى زامانلار ئەتراپىغا توغرا كېلىدىغان رەڭلىك ۋە سىدام ساپال قاچىلاردىن ناھايىتى كۆپ قېزىۋېلىندى. كۆزىتىش ئارقىلىق مەلۇم بولۇشچە، ئۇلارنىڭ ئىچىدە قازان بىر قەدەر كۆپ بولۇپ، ئاساسلىق شەكلى قۇلاقسىز، بىر قۇلاقلىق ۋە قوش قۇلاقتىن ئىبارەت ئۇچ خىل. ئۇلارنىڭ گەۋدىسى بىر قەدەر چوڭ، ئاغزى يايپاڭ، قورساقلىق، تېگى دۈگىلەك ياكى تۆز كەلگەن. مەسىلەن: 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى 325 - نومۇرلۇق قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان M325:1 نومۇرلۇق قازاننىڭ ئومۇمىي ئېگىزلىكى 28.2 سانتىمېتر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 17.3 سانتىمېتر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 6.6 سانتىمېتر بولۇپ، گىرۋىكى چاسا، تېگى تۆز؛ M250:1 نومۇرلۇق قازاننىڭ ئومۇمىي ئېگىزلىكى 26.8 سانتىمېتر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 19.6 سانتىمېتر بولۇپ، ئاغزى يايپاڭ، تېگى دۈگىلەك، قورساقلىق كەلگەن؛ M236:1 نومۇرلۇق قازاننىڭ ئومۇمىي ئېگىزلىكى 25.5 سانتىمېتر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 20.1 سانتىمېتر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 6 سانتىمېتر بولۇپ، بىر قۇلاقلىق، ئاغزى يايپاڭ، قورساقلىق، تېگى تۆز كەلگەن. M231:2 نومۇرلۇق قازاننىڭ ئومۇمىي ئېگىزلىكى 25.5 سانتىمېتر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 13.8 سانتىمېتر، تېگىنىڭ

دىئامېتىرى 5.1 سانتىمېتىر بولۇپ، قوش قۇلاقلىق، ئاغزى ياپىاق، قورساقلىق، تېگى توز كەلگەن. بۇ قازانلارنىڭ ھەممىسى تاماق ئېتىشكە ئىشلىتىلگەنلىكى ئۈچۈن ئىسلانغان⑧. بۇنداق قازانلار چابخا مەدەنىيىتى سىستېمىسىدىكى بەلچىر قەبرىستانلىقى، بالغۇنتاي قەبرىستانلىقى، خابچىغان قەبرىستانلىقى، چۈمپاق قەبرىستانلىقى ۋە قىزىل سۇ ئامبىرى قەبرىستانلىقى قاتارلىقلاردىنمۇ قېزىۋېلىندى.

ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئېھتىياجىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ، قازاننىڭ ئىشلىتىلىشى تېخىمۇ ئومۇملىشىپ، بارا-بارا كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدىكى مۇھىم تۈرمۇش ۋاستىلىرىدىن بىرىگە ئايلانغان. شۇڭلاشقا، قېزىۋېلىنغان قازانلارنىڭ شەكلى ئىلگىرىكىدىن پەرقلىنىپلا قالماي، بەلكى سان جەھەتتىمۇ كۆپ. ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار بۇنى ئىسپاتلايدۇ. مەسىلەن: 1983 - يىلى، شىخەنزە شەھىرىنىڭ تەخمىنەن 5 كىلومېتىر شىمالىغا جايلاشقان سۇپەتلىك ئۇرۇق مەيدانى بىرىنچى لېيەن قەبرىستانلىقىدىن، تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1000 - يىللار ئەتراپىغا توغرا كېلىدىغان، ئېگىزلىكى 23 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 53.4 سانتىمېتىر كېلىدىغان، لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلۇپ قولدا ياسالغان قىزىل ساپال قازاندىن بىر دانە قېزىۋېلىندى⑨. 1993 - يىلى، قۇمۇل تەۋەسىدىكى يانبۇلاق مەدەنىيىتى سىستېمىسىغا تەئەللۇق خەنچىگۇ قەبرىستانلىقىدىن تەخمىنەن ئەمىنىيە دەۋرىگە خاس بولغان، لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال قازانلار قېزىۋېلىندى. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق شەكلى ئاغزى سەل قورۇلغان، ئېگىز بويۇنلۇق ۋە پەس بويۇنلۇقتىن ئىبارەت ئۈچ خىل. ئاغزى سەل قورۇلغان شەكىلدىكى قازان ئۈچ دانە بولۇپ، ئۇلار قورساقلىق، قورساق قىسمىغا مۇتاناسىپ قىلىپ بىر جۇپ چوڭ توتقۇچ بېكىتىلگەن. ئۇلاردىن بىرىنىڭ قالدۇق ئېگىزلىكى 12.6 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى تەخمىنەن 23.8 سانتىمېتىر؛ يەنە بىرىنىڭ ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى تەخمىنەن 21 سانتىمېتىر

كېلىدۇ. ئېگىز بويۇنلۇقنىڭ ئاغزى ئاساسەن ياپيالاق، قورسىقى چوڭقۇر بولۇپ گىرۋىكىنىڭ ئاستىنىڭ چۆرىسىگە تۇتقۇچ ئورنىدا تۆت دانە ھىلال ئاي شەكىللىك كىچىك نەقىش چاپلانغان. ئۇلاردىن بىرىنىڭ قالدۇق ئېگىزلىكى 14.4 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېترى تەخمىنەن 20.5 سانتىمېتىر كېلىدۇ. پەس بويۇنلۇقى قورساقلىق بولۇپ، قالدۇق ئېگىزلىكى 6.8 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېترى 18.6 سانتىمېتىر كېلىدۇ⑩. 1991 - يىلى، پېچان ناھىيىسىدىكى سۇ بېشى 3 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىن تەخمىنەن يېغىلىق دەۋرىگە تەۋە ساپال قازاندىن ئۇچ دانە قېزىۋېلىندى. بۇ قازانلارنىڭ ساپىلى لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال بولۇپ، قولدا ياسالغان، ياسىلىشى قوپالراق. ئۇلارنىڭ شەكلىدىن قارىغاندا، ئاغزى سەل قورۇلغان، قورساقلىق، تېگى تۆز، قورساق قىسمىدا بىر جۈپ مۇتاناسىپ ھالەتتە بېكىتىلگەن قۇلىقى بولۇپ، گەۋدىسى بىر قەدەر چوڭ كەلگەن. ئۇلاردىن M15:5 نومۇرلۇقنىڭ ئومۇمىي ئېگىزلىكى 23.8 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېترى 20.8 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېترى 11.5 سانتىمېتىر بولۇپ، پۈتۈن گەۋدىسىدە ئىس دېغى بار، ئۇنىڭ ئىچىگە قوينىڭ سۆڭىكى سېلىنغان⑪. 1990 - يىلى، چاپچال ناھىيىسى تەۋەسىدىكى سۇتۇنبۇلاق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، جەمئىي 33 قەبرە قېزىلىپ - تازىلىنىپ، نۇرغۇنلىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى چىقتى. بولۇپمۇ قېزىۋېلىنغان ساپال قاچىلار ئىچىدە، قازاننىڭ سانى ئەڭ كۆپ. تېپىلغان 14 قازاندىن ئالتىسى رەڭلىك ساپال قازان بولۇپ، قالغانلىرى سىدام ساپال قازان ھېسابلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەممىسى لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال قازان بولۇپ، قولدا ياسالغان. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق شەكىللىرى: ئاغزى سەل ياپيالاق، تېگى دۇگىلەك، قورسىقى يايسىمان؛ ئاغزى سەل قورۇلغان، قورسىقى يايسىمان، تېگى دۇگىلەك ياكى كىچىك تۆز تەگلىك ۋە ئاغزى ياپيالاق، گىرۋىكى قايرىلغان، قورساقلىق،

تېگى دۆگىلەك قاتارلىق ئۇچ خىل. قازانلار ئۈزۈن مۇددەت تاماق ئېتىشكە ئىشلىتىلگەنلىكتىن، پۈتۈنلەي ئىس دېغى بىلەن قاپلانغان. ئۇلاردىن بىرىنچى خىلدىكى M14:1 نومۇرلۇق قازاننىڭ ئومۇمىي ئېگىزلىكى 13.8 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېترى 23 سانتىمېتىر؛ ئىككىنچى خىلغا تەۋە 1: نومۇرلۇق قازاننىڭ ئېگىزلىكى 11.4 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېترى 24.9 سانتىمېتىر؛ ئۈچىنچى خىلغا تەۋە M32:1 نومۇرلۇق قازاننىڭ ئېگىزلىكى 9.4 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېترى 21 سانتىمېتىر كېلىدۇ. كاربون 14 ئارقىلىق ئۆلچەنگەن دەۋر سانلىق مەلۇماتىدىن قارىغاندا، بۇ قەبرىستانلىقنىڭ دەۋرى بۇندىن 70±2510، 80±2405، ۋە 60±2290 يىللار بۇرۇنقى چاغلار ئەتراپىدا بولۇپ ⑫، تەخمىنەن يېغىلىق دەۋرنىڭ توغرا كېلىدۇ. 1982 - يىلى، كۈنەس ناھىيىسىدىكى خېيىشەنتۇ قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن ئېگىزلىكى 11.5 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېترى 21 سانتىمېتىر كېلىدىغان رەڭلىك ساپال قازاندىن بىرى تېپىلدى. ئۈنىڭ ئاغزى ياپياق، گىرۋەكىنىڭ چۆرىسىگە تەتۇر ئۇچبۇلۇڭ شەكلى گۈل - نۇسخىلىرى سىزىلغان بولۇپ، ئىچىگە قوينىڭ سۆڭەكلىرى سېلىنغان، يېنىغا بىر دانە كىچىك تۆمۇر پىچاق قويۇلغان ھالەتتە قېزىۋېلىندى. ئۇنىڭ دەۋرى يېغىلىق زامانىغا، يەنى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 5～3 ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ⑬. 1993 - يىلى، جىمسار ناھىيىسىدىكى دالۋۆكۈ قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، 3 - نومۇرلۇق قەبرىدىن، يېغىلىق - غەربىي خەن دەۋرلىرىگە تەۋە بولغان، گەۋدىسى سەل چوڭ، قورسىقى يايسىمان، قورساق قىسمىدا توغرىسىغا بېكىتىلگەن بىر تۇتقۇچى بار، قولدا ياسالغان، لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال قازاندىن بىرى قېزىۋېلىندى⑭. 1993 - يىلى، فۇكاڭ شەھىرىنىڭ تەخمىنەن 20 كىلومېتىر شىمالىدىكى قەدىمكى خارابىلىقتا يۇرگۈزۈلگەن ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە، بۇندىن 2300～

2600 يىللار بۇرۇنقى دەۋر ئەتراپىغا توغرا كېلىدىغان، قولدا ياسالغان لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال قازاندىن ئۇچى بايقالدى⑮. 20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرى، خوتەننىڭ لوپ ناھىيىسىدىكى خەن - جىن دەۋرلىرىگە تەۋە سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 2 - نومۇرلۇق قەبرىدىن، قولدا ياسالغان، لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان بىر قىزىل ساپال قازان قېزىۋېلىندى. بۇ قازاننىڭ ئومۇمىي ئېگىزلىكى 13.5 سانتىمېتر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 26 سانتىمېتر بولۇپ، ئاغزى تۇزرەك كەلگەن، تەكشى گىرۇەكلىك، قورساقلىق، تېگى دۇگىلەك، قورساق قىسمىدا ئىس دېغى بار⑯. 1988 - يىلى، كېرىيە ناھىيىسىدىكى مارجانلىق خارابىسىدە يۇرگۈزۈلگەن ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە، تېگى تۇز ساپال قازان پارچىلىرىدىن جەمئىي 21 دانە يىغىۋېلىندى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى 88YMC:01 نومۇرلۇق تۇز تەگلىك كەمتۈك قازان، چاقتا ياسالغان، لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال قازان بولۇپ، تېگى تۇز، ئاغزى يايپاق ھەم يۇمىلاق، ئېگىزلىكى 8.2 سانتىمېتر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 23.3 سانتىمېتر، قېلىنلىقى 1.2 سانتىمېتر، ئۇ خەن دەۋرىگە تەۋە⑰. 1990 - يىلى، كېرىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا جايلاشقان قارا دۆڭ خارابىسىدە يۇرگۈزۈلگەن ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە، خەن دەۋرىگە تەۋە تېگى تۇز ساپال قازانلار تېپىلدى. بۇ خارابىلىكتە مۇشۇ تۇردىكى جابدۇقلارنىڭ پارچىلىرى ناھايىتى كۆپ تارقالغان. 1990YKC:021 نومۇرلۇق قازاننى مىسالغا ئالساق، ئۇ لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان كۈلرەڭ ساپال قازان بولۇپ، چاقتا ياسالغان، ئومۇمىي ئېگىزلىكى 2.5 سانتىمېتر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى تەخمىنەن 25.3 سانتىمېتر، ئاستىنىڭ دىئامېتىرى 24.3 سانتىمېتر، قېلىنلىقى 1.5～0.9 سانتىمېتر كېلىدۇ⑱. 1973 - يىلى، تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 116 - نومۇرلۇق قەبرىدىن، چۇ جەمەتى قۇرغان قوچۇ بەگلىكى مەزگىلىگە (مىلادىيە 499 - 640 -

يـــللارغـا) تـەۋە ئۇچ پۇتلۇق رەڭلىك ساپال قازاندىن بىرى قـــېزىۋېلىندى. ئۇنىڭ ئېگىزلىكى 23 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېترى 30.3 سانتىمېتىر. ئۇ ساپ لايدا ياسالغان كۆلرەڭ ساپال قازان بولۇپ، ئاغزى يوغان، ياي قورساق، تېگى تۆز، ئۇچ پۇتى پىيما شەكلىدە ياسالغان. ئۇنىڭ گەۋدىسىنىڭ تېگىگە قارا رەڭ بېرىپ، ئۈستىگە ئاق، يېشىل ۋە توق قىزىل رەڭلەردە چـاسـا كاتەكچە ۋە يۇمىلاق چېكىتسىمان نۇسخىلار سىزىلغان. ئاغزىنىڭ چۆرىسى ۋە ئىچىگە توق قىزىل رەڭ بېرىلگەن، ھەمدە يـۇمـــلاق چېكىتلەر ئارقىلىق چەمبەر شەكلى ھاسىل قىلىش ئـارقـــلـــق بېزەلگەن⑲. ئۇنىڭغا ئوخشايدىغان ئۇچ پۇتلۇق رەڭلـــىـك ســاپـال قـازان، 1996 - يىلى، يارغول غولىنىڭ غەربىدىكى تەكشى تۆپىلىك ئۈستىگە جايلاشقان چۇ جەمەتى قۇرغان قـــوچۇ بەگلىكى مەزگىلىدىن تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچە بولغان دەۋرلەرگە تەۋە قەبرىستانلىقتىنمۇ بىر دانە قېزىۋېلىندى. مەزكۇر قازاننىڭ ئېگىزلىكى 18 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېترى 27 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېترى 25 سانتىمېتىر كېلىدۇ⑳.

يۇقىرىدا مىسالغا ئېلىنغانلاردىن سىرت، شىنجاڭ تەۋەسىدىن رەڭـلـىك ۋە سىدام ساپال قازانلار يەنە خېلى كۆپ تېپىلدى. بـــراق، ئـۇلارنـــىڭ ھـەمـمـسىنى بىر - بىرلەپ، تەپسىلىي تـونـۇشـتـۇرۇپ، سـەھـــپـــىنى كۆپەيتىشنى مۇۋاپىق تاپماي، مۇشۇنچىلىك مىسال كەلتۈرۈش بىلەن كۇپايىلىنىمىز.

ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلاردىن مەلۇمكى، ئىنسانلارنىڭ يـېـمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىدە مۇھىم رول ئوينىغان ساپال قـازان، يـېڭى تاش قورال دەۋرىدىلا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدا تېرىكچىلىك قىلغان قەدىمكى ئاھالىلەر ئۇنى كۇندىلىك تۇرمۇشىدا ئومۇمىيۈزلۈك ئىشلەتكەن. ساپال قازانلارنىڭ شەكلىمۇ دەۋرىنىڭ ئىلگىرى - كېيىن بولۇشى ۋە مەدەنىيەت تېپىنىڭ ئوخشىماسلىقى بىلەن روشەن پەرقلەنگەن. بـــز، بـايـقالغان ساپال قازانلارنىڭ پەرقى ئۇستىدە تەپسىلىي تـوخـتـــلـــپ گەپنى ئۇزارتىشنى لايىق كۆرمىدۇق. چۇنكى،

ئەسىرىمىزنىڭ باش تېمىسى ئۇنى تەلەپ قىلىپ كەتمەيدۇ. تۆۋەندىمۇ مۇشۇ پرىنسىپ بويىچە، مىسال كەلتۈرۈش بىلەن كۆپايىلىنىمىز.

(2) ساپال ئاياق

ئاياق: ياپىڭ تەخسىگە ئوخشاپ كېتىدىغان تېگى تۆز، ئاغزى سەل كىچىك، شەكلى يۇمىلاق ۋە سەل ياپىلاق كەلگەن چوڭ قاچىلارنى كۆرسىتىدۇ. ساپال ئاياقنىڭ ئىشلىتىلىش تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ، ئۇ يېڭى تاش قورال دەۋرىدە، كۆلالچىلىق تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ بارلىققا كەلگەن.

شىنجاڭ تەۋەسىدە ھازىرغىچە يۇرگۈزۈلۈۋاتقان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىشلاردا، ساپال ئاياغلار خېلى كۆپ بايقالدى. تۆۋەندە، ئۇلاردىن قىسقىچە مىسال كەلتۈرۈپ ئۆتىمىز.

1959 — 1960 - يىللىرى، تۇرپان ئاستاندىكى ئۇششاق تاش قورال ئىزىدا يۇرگۈزۈلگەن ئۇچ قېتىملىق ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە، تېگى دۇگىلەك ياكى تۆز كەلگەن ساپال ئاياقلار پارچىلىرى يىغىۋېلىنىدى㉑. 1972 - يىلى، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدىكى ئاقدالا، ئۆڭگۈلۈك ۋە دۆۋىلىك خارابىسىدىن، يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئائىت ساپال ئاياق پارچىلىرى تېپىلدى㉒. 1976 - يىلى، مورى ناھىيىسىنىڭ تەخمىنەن 10 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە تەۋە خارابىلىكتىن، لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان، قولدا ياسالغان، ياسىلىشى قوپال، تېگى تۆز ساپال ئاياق تېپىلدى㉓. 1979～1981 - يىللىرىدىكى بولغان تەكشۈرۈشتە، خوشۇت ناھىيىسىدىكى يېڭى تاش قورال دەۋرىگە تەۋە شىنتاران خارابىلىكىدىن، تېگى تۆز ساپال ئاياق تېپىلدى㉔. 1986 - يىلى، قۇمۇل شەھىرىنىڭ تەخمىنەن 60 كىلومېتىر غەربىي شىمالىغا جايلاشقان يانبۇلاق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، ساپال

ئاياقتىن 15 دانە قېزىۋېلىندى. بۇ ئاياقلارنى شەكلىگە ئاساسەن ئۇچ خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ. بىرىنچى خىلدىكىسى 11 دانە بولۇپ، ھەممىسى رەڭلىك ساپال ئاياقلاردۇر. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ ئىچىگە گۈل ــ نۇسخىلار سىزىلغان، ھەمدە تېگىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن بىر تۆشۈك ئېچىلغان بولۇپ، چوڭلىرىنىڭ ئېگىزلىكى 6 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېترى 15.8 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېترى 7.6 سانتىمېتىر، كىچىكلىرىنىڭ ئېگىزلىكى 5.5 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېترى 12 سانتىمېتىر ئەتراپىدا. ئۇلارنىڭ گىرۋەكلىرى بىلەن قورساق قىسمىغا دولقۇنسىمان سىزىق ۋە ھەرە چىشى شەكلىدىكى گۈل ـ نۇسخىلار سىزىلغان. ئىككىنچى خىلدىكىسى ئۇچ دانە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئاغزى ياپىقاق، ئىچى تېمىز، قورسىقى يايسىمانراق كەلگەن بولۇپ، تېگى تۆز، قورساق قىسمىغا بىر دانە كەڭ تۆتقۇچ چىقىرىلغان، تېگىدىن بىر تۆشۈك ئېچىلغان (53 ـ رەڭلىك فوتو سۈرەت). ئۈچىنچى خىلدىكىسى بىر دانە بولۇپ، ئېگىزلىكى 6.9 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېترى 9.2 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېترى 5 سانتىمېتىر. ئۇ ئاغزى قورۇلغان، ياي قورساقلىق، تېگى تۆز بولۇپ، گىرۋىكى ئاستىدا توغرىسىغا بېكىتىلگەن بىر تۆتقۇچى بار. ئۇنىڭ گىرۋىكىنىڭ ئاستىغا دۆم ئۇچبۇلۇڭ نۇسخىسى، قورساق قىسمىغا توغرا سىزىق بىلەن دۆم ئۇچبۇلۇڭ نۇسخىلىرى سىزىلغان ㉕. 1983 — 1988 ـ يىللىرى، چاپخا جىلغىسىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، بەش قەبرىستانلىقتىن نەچچە يۈز قەبرە قېزىلىپ، نۇرغۇن ساپال قاچىلار تېپىلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىر تۈركۈم ساپال ئاياقلار بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن 1 ـ ۋە 2 ــ نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن قېزىۋېلىندى. ئۇلار بىر قۇلاقلىق، ئاغزى ياپىقاق، تېگى تۆز ياكى دۇگىلەك شەكىللىكتىن ئىبارەت ئۇچ خىلغا ئايرىلىدۇ. مەسىلەن: M228:2 نومۇرلۇق ئاياقنىڭ ئومۇمىي ئېگىزلىكى 8.2 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېترى 21 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېترى 6.2

سانتىمېتىر بولۇپ، تېگى تۈز كەلگەن؛ M319:1 نومۇرلۇق ئايالقىنىڭ ئومۇمىي ئېگىزلىكى 14.8 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېترى 19.8 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېترى 6.7 سانتىمېتىر، گىرۋىكى يۇمىلاق، بىر قۇلاقلىق، سەل قورساقلىق، تېگى دۇگىلەك بولۇپ، قازان ئورنىدىمۇ ئىشلىتىلگەن بۇ ئايالقىنىڭ سىرتقى يۈزىدە ئىس دېغى بار ㉖. 1985 — 1987 — يىللىرى، بۇگۈر ناھىيىسى تەۋەسىدىكى چۇمپاق قەبرىستانلىقىدا ئىلگىرى - كېيىن ئۇچ قېتىم ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش قىلىنىپ، چاپخا مەدەنىيىتى سىستېمىسىغا تەۋە بۇ قەبرىستانلىقتىن بىر تۈركۈم ساپال ئايالقلار قېزىۋېلىنىدى. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق شەكلى بەش خىل بولۇپ، ئاساسەن ئاغزى قورۇلغان ياكى تۈز، قورسىقى يۇمىلاق ياكى تۈز كەلگەن، ئىچى تېيىز ياكى چوڭقۇر، تېگى دۇگىلەك ياكى كىچىك تۈز تەگلىكتىن ئىبارەت ㉗. 1992- يىلى، پىچان ناھىيىسىدىكى دەۋرى بۇندىن 2200 — 2300 يىللار بۇرۇنقى سۇ بېشى 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدا يۇرگۈزۈلگەن قۇتقۇزۇش خاراكتېرلىك ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، ساپال ئايالقتىن ئۈچى تېپىلدى. ئۇلارنىڭ ئاغزى ياپياڭ ياكى سەل قورۇلغان، تېگى دۇگىلەك، يۇمىلاق گىرۋەكلىك بولۇپ، تۇتقۇچىدا باغ تۆشۈكى بار ㉘. 1987 - يىلى، پىچان ناھىيىسىدىكى ياڭخى قەبرىستانلىقى بىلەن دالانكارىز قەبرىستانلىقىدىنمۇ بىر قۇلاقلىق، قولدا ياسالغان، لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان، ئاغزى ياپياڭ ۋە ياكى قورۇلغان، تېگى تۈز ياكى دۇگىلەك كەلگەن، رەڭلىك ۋە سىدام قىزىل ساپال ئايالقلار تېپىلدى ㉙. 1976 - ، 1977 - يىللىرى، تاشقورغان ناھىيىسى تەۋەسىدىكى شامبابا قەبرىستانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، ساپال ئايالقتىن ئالتە دانە تېپىلدى. ئايالقلاردىن بىرى سەل چوڭ بولۇپ، قالغانلىرى كىچىك كەلگەن. مەسىلەن: M10:8 نومۇرلۇق ئايالقنىڭ ئاغزى سەل قورۇلغان، قورسىقى تېيىز، تېگى دۇگىلەك بولۇپ، ئېگىزلىكى 10 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېترى 8.8

سانتىمېتىر كېلىدۇ؛ M30:6 نومۇرلۇق ئايانقىنىڭ ئېگىزلىكى 6 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 8.8 سانتىمېتىر بولۇپ، ئاغزى قورۇلغان، قورسىقى چوڭقۇر، تېگى دۇگىلەك كەلگەن㉚. 1981 ~1982 - يىللىرى، كۇنەس ناھىيىسىدىكى تۆمۇرلۇك قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا ئېلىپ بېرىلغان ئىككى قېتىملىق قېزىشتا، 15 قەبرە قېزىلىپ، يېغىلىق دەۋرىگە خاس، قولدا ياسالغان، لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال ئاياقتىن تۆت دانە تېپىلدى㉛. 1984 - يىلى، لوپ ناھىيىسىدىكى خەن - جىن دەۋرلىرىگە تەۋە سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن، شەكلى ئوخشىمايدىغان ساپال ئاياقتىن ئىككىسى قېزىۋېلىندى. M010: 2 نومۇرلۇق ئاياقنىڭ 1/3 قالدۇقىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەندىن كېيىنكى ئومۇمىي ئېگىزلىكى 8.5 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېترى 16.6 سانتىمېتىر بولۇپ، لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان مەزكۇر قىزىل ساپال ئاياق قولدا ياسالغان، ئاغزى قورۇلغان، ئىچكى دۆرەي قىيپاش كەلگەن، گىرۋىكى تۆز، يايسىمان قورساقلىق، تېگى دۇگىلەك؛ M02:2 نومۇرلۇق ئايانقىنىڭ قالدۇق ئېگىزلىكى 12.4 سانتىمېتىر. ئۇ لېيىغا يىرىك قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قارا ساپال ئاياق بولۇپ، قولدا ياسالغان، قورساق قىسمى ياپىلاق ھالەتتە، تېگى تۆز كېلىپ، ئوتتۇرىسى سەل يايسىمان ھالەتتە چىققان㉜. 1990 - يىلى، چاپچال ناھىيىسى تەۋەسىدىكى يېغىلىق دەۋرىگە تەۋە سۇتۇنبۇلاق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا 33 قەبرىنى قېزىش - تازىلاش جەريانىدا، ساپال ئاياقتىن ئىككىسى بايقالدى. ئۇلار لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال ئاياق بولۇپ، قولدا ياسالغان، ھەممە تېگىگە قىزىل رەڭ بېرىلىپ، ئاندىن ئۇنىڭ ئۈستىگە قارا رەڭدە يوپۇرماق ۋە دۇم ئۇچبۇلۇڭ نۇسخىلىرى سىزىلغان. ئۇلار ئاغزى ياپىڭ، يايسىمانقورساقلىق، تېگى دۇگىلەك ئاياقلاردۇر㉝.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، خەن دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى زامانلارغا تەۋە خارابىلىك ۋە قەبرىستانلىقلاردىن تېپىلغان ساپال

ئاياقلارنىڭ سانى ۋە تۈرى خېلى كۆپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن: نىيە خارابىسى، قاراقاش ناھىيىسىدىكى زاۋا خارابىسى، تۇرپان ئاستانە - قاراغوجا قەدىمكى قەبرىستانلىقى، ئاقچى ناھىيىسى تەۋەسىدىكى قۇلان سارىق قەبرىستانلىقى، شىخەنزە شەھىرى تەۋەسىدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىق، جىمسار ناھىيىسىدىكى دالۇڭكۇ قەدىمكى قەبرىستانلىقى، چارقىلىق ناھىيىسى تەۋەسىدىكى ۋاششەرى خارابىسى، يارغول قەدىمكى شەھىرى خارابىسىنىڭ غەربىي ۋە شىمالىي غولىدىكى قەبرىستانلىقلار، قىزىل مىڭئۆي قاتارلىق جايلاردىنمۇ خېلى كۆپ مىقداردا ساپال ئاياقلار قېزىۋېلىندى.

(3) جاۋۇر ㉞

جاۋۇر: ئاغزى چوڭ، تېگى كىچىك، ئىچى سەل تېپىز، شەكلى ئاساسەن يۇمىلاق كەلگەن بىر خىل ساپال قاچا بولۇپ، كۈندىلىك تۇرمۇشتا، كىشىلەر ئۇنى ئۆي چارۋىلىرىنىڭ گۆشلىرى، ھەر خىل يېمەكلىكلەر ۋە سۇ قاتارلىقلارنى ئېلىش جابدۇقى قىلىپ ئىشلىتىدۇ. جاۋۇرنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى كەڭ بولۇپ، ئۇ شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا مۇناسىپ رول ئوينىغان.

شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلەر ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا ساپال جاۋۇرلارنى ياساپ ئىشلەتكەن. شىنجاڭدىكى يېڭى تاش قورال دەۋرىگە تەۋە دەپ قارىلىۋاتقان ئىزلاردا ئىشلەنگەن ئارخېئولوگىيىلىك خىزمەتلەر بەكمۇ چەكلىك بولۇپ، ھازىرچە ساپال جاۋۇر بايقالمىغان بولسىمۇ، شىنجاڭدا ساپال جاۋۇر يېڭى تاش قورال دەۋرىدىن تارتىپ ئىشلىتىلىشكە باشلىغان بولۇشى مۇمكىن. تۆۋەندە ئالاقىدار ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلارنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

1959 - يىلى، باركۆل ناھىيىسىدىكى برونزا دەۋرىگە تەۋە شىرىنزا ئىزىدىن لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان ساپال جاۋۇر پارچىلىرى بايقالدى ㉟. 1972 - يىلى، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدىكى برونزا دەۋرىگە تەۋە ئاقدالا خارابىسىدىن تېگى

دۇگلەك ساپال جاۋۇر پارچىلىرى تېپىلدى ㊱. 1974 - يىلى، گۇچۇك ناھىيىسىدىكى دەسلەپكى تۆمۇر قورال دەۋرىگە تەۋە بەنجىيگۇ ئىزىدىن تېگى تۇز ۋە دۇگلەك كەلگەن ساپال جاۋۇرلارنىڭ پارچىلىرى تېپىلدى ㊲. 1977 - يىلى، موري ناھىيىسىدىكى دەسلەپكى تۆمۇر قورال دەۋرىگە تەۋە سىداۋگۇ خارابىسىدىن قولدا ياسالغان، ئىچى تېپىز كەلگەن، لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان ساپال جاۋۇرلار تېپىلدى. ئۇلارنىڭ شەكلىدىن قارىغاندا، ئاغزى سەل قورۇلغان، تېگى دۇگلەك بولۇپ، گىرۋىكىگە كىچىك تۆشۈكلەر ئېچىلغان ㊳. 1983 - يىلى، قۇمۇلدىكى دەسلەپكى تۆمۇر قورال دەۋرىگە تەۋە ھېسابلانغان لاپچۇق قەبرىستانلىقىدىن رەڭلىك ساپال جاۋۇرلار قېزىۋېلىندى. مەسىلەن: M1:1 نومۇرلۇق رەڭلىك ساپال جاۋۇرنىڭ ئېگىزلىكى 8.4 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېترى 15.5 سانتىمېتىر بولۇپ، قولدا ياسالغان، ئىچى ۋە تېشىنىڭ تېگىگە قىزىل رەڭ بېرىلىپ، ئاندىن ئۈستىگە قارا رەڭدە گۈل سىزىلغان. ئاغزى تۇز، قورساق دۆڭارى سەل يانتۇ، تېگى تۇز كەلگەن ㊴. 1986 ــ يىلى، قۇمۇل يانبۇلاق قەبرىستانلىقىدىن ئاغزى چوڭ، قورسىقى سەل كۆپۈپ چىققان، كىچىك تۇز تەگلىك ساپال جاۋۇردىن ئىككىسى قېزىۋېلىندى. ئۇلاردىن M11:1 نومۇرلۇقىنىڭ ئېگىزلىكى 14.6 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېترى 20.8 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېترى 11.4 سانتىمېتىر كېلىدۇ ㊵. 1980 - يىلى، مىچۇەن ناھىيىسىدىكى دەسلەپكى تۆمۇر قورال دەۋرىگە تەۋە داساۋتەن تاش دۆۋىلىك قەبرىلىرىدىن ئاغزى تۇز، قايىرما گىرۋەكلىك، قورساقلىق ۋە تۇتقۇچلۇق ساپال جاۋۇردىن ئىككىسى قېزىۋېلىندى ㊶. 1981 ــ ۋە 1982 - يىللىرى، كۇنەس ناھىيىسىنىڭ تەخمىنەن 30 كىلومېتىر غەربىي شىمالىدىكى يەرگە جايلاشقان، دەسلەپكى تۆمۇر قورال دەۋرىگە تەۋە تۆمۇرلۇك قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن، قولدا ياسالغان، ئاغزى تۇز، قورساق قىسمى يايسىمان چىققان، تېگى دۇگلەك، لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان ساپال جاۋۇردىن

3 دانه قەزنۇبلىنىدى ⑫. 1991 - يىلى، پىچان ناھىيىسىدىكى تەخمىنەن يېغىلىق دەۋرىگە تەۋە بولغان سۇ بېشى 3 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىن قالدۇق ئېگىزلىكى 6.5 سانتىمېتىر، ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن ئاغزىنىڭ دىئامېترى 17 سانتىمېتىر، گىرۋىكى قىيپاش قايرىلغان، ئاغزى ياپيالاق، ئىچى تېيىز، تېگى دۇگىلەك قىزىل ساپال جاۋۇر تېپىلدى ⑬. 1983～1988 - يىلى، خېجىك ناھىيىسىنىڭ چابخا جىلغىسىدىكى 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن ئاغزى ياپيالاق، قورسىقى تېيىز، قورساق قىسمىغا مۇتاناسىپ قىلىپ بىر جۇپ تۆتقۇچ بېكىتىلگەن 2 ساپال جاۋۇر قەزنۇبلىنىدى. ئۇلاردىن M207:10 نومۇرلۇقنىڭ ئومۇمىي ئېگىزلىكى 9 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېترى 22 سانتىمېتىر بولۇپ، گىرۋىكى يۇمىلاق، تېگى دۇگىلەك كەلگەن ⑭. 1993 - يىلى، جىمسار ناھىيىسى تەۋەسىدىكى دەسلەپكى تۆمۇر قورال دەۋرىگە تەۋە دالوتكۇ قەبرىستانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، قولدا ياسالغان لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال جاۋۇردىن 2 سى قەزنۇبلىنىدى. ئۇلاردىن M2:2 نومۇرلۇقى ئاغزى سەل قورۇلغان قورساقلىق، تېگى دۇگىلەك، بىر قۇلاقلىق بولۇپ، ئاغزىنىڭ دىئامېترى 18 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 7.9 سانتىمېتىر كېلىدۇ ⑮. 1993 - يىلى، فۇكاك شەھىرىنىڭ 20 كىلومېتىر شىمالىغا جايلاشقان خارابىلىكتە يۇرگۈزۈلگەن ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە، بۇندىن 2300～2600 يىللار بۇرۇنقى دەۋرلەرگە تەۋە 2 دانە جاۋۇر تېپىلدى. ئۇلاردىن 93FFGC:038 نومۇرلۇقى لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال جاۋۇر بولۇپ، قولدا ياسالغان، ياسىلىشى قوپالراق بولۇپ، بۇ قايرىما گىرۋەكلىك جاۋۇرنىڭ گىرۋىكىنىڭ ئاستىدا ئېچىدىن سىرتىغا قارىتىپ ئېچىلغان بىر ئايلانما تۆشۈكلەر بار؛ 93FFGC:039 نومۇرلۇقى لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال جاۋۇر بولۇپ، سىدام ۋە قولدا ياسالغان. بىراق ئۇنىڭ شەكلى ئالدىنقىسىنىڭكىدىن پەرقلىنىدۇ. ئۇنىڭ گىرۋىكى يۇمىلاق، ئاغزى سەل قورۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭمۇ

گىرۇكىنىڭ ئاستىدا ئىچىدىن سىرتىغا قارىتىپ ئېچىلغان تۆشۈكلەر بار، ئۇنىڭ گەۋدىسىنىڭ سىرتىدا قۇرۇم دېغى بولۇپ، قازان ئورنىدىمۇ ئىشلىتىلگەن. ئۇنىڭ ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى تەخمىنەن 26 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 7.5 سانتىمېتىر كېلىدۇ(46). 1989 - يىلى، قاراقاش ناھىيىسى تەۋەسىدىكى مىلادىيە 5 — 10 - ئەسىرلەرگە تەۋە بولۇشى مۇمكىن دەپ تونۇلۇۋاتقان زاۋا خارابىسىدىن 7 دانە جاۋار تېپىلدى. ئۇلار سىدام بولۇپ، لېيغا يۇمشاق قۇم ياكى ناھايىتى ئاز مىقداردا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان. ئۇلار قايرىما گىرۇەكلىك، گىرۇكى توم ۋە قېلىن قايرىما گىرۇەكلىك، گىرۇەك قىرى چاسا، قۇلاقلىق؛ گىرۇەك قىرى چاسا، گىرۇكى كەك؛ گىرۇەك قىرى چاسا، قېلىن قايرىما گىرۇەكلىكتىن ئىبارەت تۆت خىل شەكىلگە ئىگە(47).

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغانلاردىن باشقا، ئۇرۇمچىدىكى ئۇلانباي قەدىمكى قەبرىستانلىقى ۋە ئۇلانباي قەدىمكى شەھىرى خارابىسى، جىمسار ناھىيىسىدىكى شاۋشىگۇ خارابىسى، شىخەنزە شەھىرى تەۋەسىدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىق، بېشبالىق قەدىمكى شەھىرى خارابىسى، باركۆل ناھىيىسى تەۋەسىدىكى داخې قەدىمكى شەھىرى خارابىسى، نىيە خارابىسى، كروران قەدىمكى شەھىرى خارابىسى، ئەندىر خارابىسى ۋە تۇرپان ئاستانە - قاراغوجا قەبرىستانلىقلىرى قاتارلىق قەبرىستانلىق ۋە خارابىلەردىنمۇ خېلى كۆپ تېپىلدى.

(4) ھېجىر

ھېجىر (ساپال چىنە) : تاماق ياكى ئوسۇلۇق ئوسۇلىدىغان قاچىنىڭ بىر خىلى بولۇپ، ئاغزى كەڭ، تۇۋى كىچىك ۋە يۇمىلاق كېلىدۇ. ھېجىر قەدىمكى دەۋرلەردە كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئىنتايىن كۆپ ئىشلىتىلىدىغان جابدۇقلاردىن بىرى بولۇپ، يېمەك - ئىچمەك مەھسۇلاتلىرىنى مۇناسىپ ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلاردىن مەلۇم بولۇشىچە ئېلىمىزنىڭ كۆلالچىلىق تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ،

ھەجىر يېڭى تاش قورال دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن ھەمدە ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىلىشكە باشلىغان. شىنجاڭدىكى يېڭى تاش قورال دەۋرىگە تەۋە بولۇشى كېرەك دەپ قارىلىۋاتقان ئىزلاردا ئىشلەنگەن ئارخېئولوگىيىلىك خىزمەتلەر ئىنتايىن چەكلىك بولۇپ، ھازىرچە ھەجىر بايقالمىغان بولسىمۇ، شىنجاڭدا ھەجىر يېڭى تاش قورال دەۋرىدىن باشلاپ ئىشلىتىشكە باشلىغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. تۆۋەندە، ئالاقىدار ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ئوستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

1972 - يىلى، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدىكى برونزا دەۋرىگە تەۋە ئاقدالا خارابىسى قاتارلىقلاردىن لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان ھەجىر پارچىلىرى تېپىلدى ㊽. 1986 - يىلى، قۇمۇلدىكى دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىگە تەۋە يانبۇلاق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن قولدا ياسالغان، لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان يەتتە دانە ھەجىر قېزىۋېلىندى ㊾. بۇنىڭدىن باشقا، يانبۇلاق مەدەنىيىتى سىستېمىسىغا تەۋە بولغان قارا دۆۋە، لاپچۇق قەدىمكى قەبرىستانلىقلىرى ۋە خارابىلىرىدىنمۇ ھەجىرلار قېزىۋېلىندى.

1977 - يىلى، تاشقورغان ناھىيىسىدىكى دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىگە تەۋە شامبابا قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان تۆت دانە ھەجىر كىچىكرەك بولۇپ، شەكلى بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن: M39:3 نومۇرلۇق ھەجىرنىڭ ئاغزى سەل قورۇلغان، كىچىك تۈز تەگلىك بولۇپ، ئېگىزلىكى 4.4 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 8.4 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 3.2 سانتىمېتىر؛ M39:4 نومۇرلۇق ھەجىر تۈز ئېغىزلىق، قورساق قىسمىنىڭ ئوستى تەرىپى سەل تۆز، ئاستى تەرىپى ئىنچىكە قورۇلغان بولۇپ، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 8.8 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 6 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 4.4 سانتىمېتىر؛ M39:1 نومۇرلۇق ھەجىرنىڭ ئاغزى سەل قورۇلغان، قورساقلىق، تېگى تۈز بولۇپ، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 11.6 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 5.6 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 6.8 سانتىمېتىر كېلىدۇ ㊿. 1992

ـــ يىللى، پىچان ناھىيىسى تەۋەسىدىكى يېغىلىق دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدىن غەربىي خەنزۇ باشلىرىغچە بولغان زامانلارغا تەۋە سۇ بېشى 1 ـ نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىن قولدا ياسالغان، لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال ھېجىردىن 5 دانە قېزىۋېلىندى ⑤①. 1991 ـ يىلى، پىچان ناھىيىسىدىكى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 5 ـــ 3 ـ ئەسىرلەرگە تەۋە سۇ بېشى 3 ـــ نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىن 16 دانە ھېجىر قېزىۋېلىندى. ئۇلارنىڭ ئاغزى ياپياق، ئىچى تېيىز، تېگى توز بولۇپ، گەۋدىسى بىر قەدەر كىچىك كەلگەن. ئۇلاردىن M10:3 نومۇرلۇقىنىڭ ئومۇمىي ئېگىزلىكى 8.2 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 14 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 7.2 سانتىمېتىر بولۇپ، ئىچىگە نەچچە پارچە قوينىڭ سۆڭىكى سېلىنغان؛ M29:9 نومۇرلۇقىنىڭ ئومۇمىي ئېگىزلىكى 9.4 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 17.4 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 22 سانتىمېتىر بولۇپ، ياسلىشى قوپال، سىرتىدا قۇرۇم يۇقى بار (قازان ئورنىدا ئىشلىتىلگەن)، ئىچىگە تېرىق توقىچى سېلىنغان؛ M4:1 نومۇرلۇقىنىڭ ئومۇمىي ئېگىزلىكى 7.6 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 12.3 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 11.2 سانتىمېتىر بولۇپ، ئىچىگە توقاچقا ئوخشايدىغان قۇرۇق يېمەكلىك قاچىلانغان ⑤②. 1983～1988-يىللىرى، چاپخا جىلغىسىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، 1 ـ نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىن (دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىگە تەۋە) ئاغزى سەل قورۇلغان، تېگى توز، گەۋدىسى كىچىك ھېجىردىن ئىككى دانە قېزىۋېلىندى ⑤③. 1990 ـ يىلى، چاپچال ناھىيىسىدىكى بۇنىڭدىن 2 مىل 4 يۇز يىللارچە بۇرۇنقى دەۋرلەرگە تەۋە سۇتۇنبۇلاق قەبرىستانلىقىدىن ئېگىزلىكى 7 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 9.9 سانتىمېتىر، ئاغزى سەل قورۇلغان، قورسىقى شارسىمان، تېگى دۇگىلەك، گىرۇپكىنىڭ چۆرىسىگە دۇم ئۇچبۇلۇق قاتارلىق گۈل ـ نۇسخىلار سىزىلغان رەڭلىك ھېجىردىن بىرى قېزىۋېلىندى ⑤④.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، جىن - تالك دەۋرلىرىگە تەۋە تۇرپان ئاستانە قاراغوجا قەدىمكى قەبرىستانلىقلىرىدىكى ئارخېئولوگىيەلىك قېزىشتا، ناھايىتى كۆپ ھېجىر قېزىۋېلىندى. ئۇلار ئاساسەن تۇرپان ئاستانىدىكى 305-، 317-، 326-، 328-، 336-، 47-، 45-، 49-، 50-، 55-، 44-، 48-، 51-، 53-، 70-، 69-، 73-، 74-، 77-، 76-، 78-، 79-، 80-، 81-، 82-، 84-، 88-، 89-، 90-، 92-، 94-، 99-، 103-، 104-، 112-، 117-، 121-، 122-، 139-، 148-، 186-، 205- نومۇرلۇق قەبرىلەر بىلەن قاراغوجا قەبرىستانلىقىدىكى 53-، 47-، 51-، 52-، 105- نومۇرلۇق قەبرىلەردىن قېزىۋېلىندى ㊺.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغانلاردىن باشقا، يەنە توقسۇن ناھىيىسى تەۋەسىدىكى بوستان ۋە قاغىچاق قەدىمكى قەبرىستانلىقى، تۇرپان تەۋەسىدىكى ساي كارىز، ئايدىڭكۆل قەبرىستانلىقلىرى، پىچان ناھىيىسىدىكى ياڭخى، دالانكارىز، تۇيۇق قەبرىستانلىقلىرى، ئۇرۇمچى تەۋەسىدىكى ئۇلانباي قەدىمكى قەبرىستانلىقى، نىلقا ناھىيىسىدىكى قارا تۆپە قەدىمكى قەبرىستانلىقى، نىيە خارابىسى، كۇرۇان قەدىمكى شەھىرى خارابىسى، كېرىيە ناھىيىسىدىكى ماجانلىق خارابىسى قاتارلىق قەبرىستانلىق ۋە خارابىلەردىنمۇ ھېجىر بايقالدى.

(5) ساپال جام

جام: سۈت قاتارلىق ئىچىملىك ياكى ئۇسسۇلۇقلارنى قاچىلاپ ئىچىدىغان قاچا بولۇپ، بەزىلىرى كۇرۇشكىغا ئوخشايدۇ. بەزىلىرى شاراب ئىچىدىغان قەدەھ ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ. قەدىمكى دەۋرلەردە ئۇ يەنە تاماق ئۇسسۇلىدىغان قاچا ئورنىدىمۇ ئىشلىتىلگەن.

تۆۋەندە، شىنجاڭ تەۋەسىدە ساپال جاملارنىڭ تېپىلىش ئەھۋالىنى قىسقىچە تونۇشتۇرىمىز.

1959 — يىلى، قۇمۇل شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئاستانە يېزىسىغا تەخمىنەن 6 كىلومېتىر كېلىدىغان يانبۇلاق

كەنتىدىن، دەسلەپكى تۆمۇر قورال دەۋرىگە تەۋە بولغان ئومۇمىي ئېگىزلىكى 14 سانتىمېتىر كېلىدىغان بىر دانە رەڭلىك ساپال جام قېزىۋېلىندى. ئۇ قولدا ياسالغان، ئاغزى سەل قورۇلغان، بويۇن قىسمى تۆز، يۇمىلاق قورساقلىق بولۇپ، بويىنى بىلەن قورسىقى ئارىلىقىغا بىر تۇتقۇچ بېكىتىلگەن. بۇ جامنىڭ سىرتقى دېۋارىنىڭ تېگىگە قىزىل رەڭ بېرىلىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە قارا رەڭ بىلەن گۈل - نۇسخىلار سىزىلغان ⑯. 1976 - يىلى، مورى ناھىيىسىدىكى دەسلەپكى تۆمۇر قورال دەۋرىگە تەۋە سىداۋۇغۇ خارابىسىدىن ساپال جاملار قېزىۋېلىندى. ئۇلاردىن T:02 نومۇرلۇقنىڭ ئېگىزلىكى 8.6 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 8.4 سانتىمېتىر بولۇپ، قورسىقى چوڭقۇر، تېگى تۆز، ئاغزى تېگىدىن سەل چوڭراق، قورساق قىسمىدا بىر قۇلىقى بار؛ T6:37 نومۇرلۇقنىڭ ئېگىزلىكى 6.8 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 8.2 سانتىمېتىر بولۇپ، قورسىقى تېيىز، تېگى تۆز، تار قۇلىقى گىرۋىكىدىن ئېگىزرەك كەلگەن ⑰. 1986 ـــ يىلى، دەسلەپكى تۆمۇر قورال دەۋرىگە تەۋە قۇمۇل يانبۇلاق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن بىر قۇلاقلىق ساپال جامدىن 41 دانە قېزىۋېلىندى. بۇ ساپال جاملار چوك - كىچىك، رەڭلىك ۋە سىدام كەلگەن بولۇپ، چوڭراقلىرىنىڭ ئاساسلىق شەكلى: ئاغزى يايپاق ياكى سەل قورۇلغان، قورساقلىق، تېگى تۆز. بەزىلىرىنىڭ قورساق قىسمى سەل قىيپاش بولۇپ، چېلەكسىمان شەكىلدە. بارلىق جاملارنىڭ قورساق قىسمىغا كەڭ تۇتقۇچ بېكىتىلگەن. كىچىك جاملارنىڭ ئاغزى تۆز ياكى سەل يايپاق كەلگەن. ئۇلار قورساقلىق بولۇپ، تېگى تۆز ياكى تېگى دۇگىلەك ھالەتتە، قورساق قىسمى بىلەن گىرۋىكىنىڭ ئوتتۇرىغا بىر تۇتقۇچ بېكىتىلگەن. رەڭلىك جاملارنىڭ ئۈستىگە دۇم ئوچېۋۇلۇق ۋە ھەرە چىشسىمان گۈل - نۇسخىلار سىزىلغان ⑱. 1980 - يىلى، پىچان ناھىيىسىدىكى سۇ بېشى قەبرىستانلىقىدىن بىر تۇركۈم بىر قۇلاقلىق رەڭلىك ساپال جاملار (54 - رەڭلىك فوتو سۈرەت قېزىۋېلىندى ⑲. 1986 - يىلى، قۇمۇلنىڭ تاشۇبلىق

يېزىسىدىكى بۇنىڭدىن 3000 يىل بۇرۇنقى دەۋرنىڭ ئالدى - كەينىگە ياكى ئۇنىڭدىن سەل كېيىنرەك چاغقا توغرا كېلىدىغان ئاقتاغ خارابىسىدە يۇرگۈزۈلگەن ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە، قولدا ياسالغان، لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان ساپال جامدىن بىر نەچچىسى تېپىلدى. ئۇلاردىن چوڭراق بىرىنىڭ ئومۇمىي ئېگىزلىكى 9.3سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 12.7 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 9.9 سانتىمېتىر بولۇپ، قورساق قىسمىغا بىر تۇتقۇچ بېكىتىلگەن؛ كىچىكرەك بىرىنىڭ ئومۇمىي ئېگىزلىكى 4.8 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 10.4 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 9.7 سانتىمېتىر بولۇپ، ئاغزى يايپاڭ، تېگى تۈز، گىرۋىكىنىڭ ئاستى تەرىپىدە بىر كىچىك تۇتقۇچى بار، ياسىلىشى ناھايىتى قوپال ⑥⓪. 1983 — 1988- يىللىرى، خېجىڭ ناھىيىسىدىكى دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىگە تەۋە چابخا قەبرىستانلىقلىرىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، 1-، 4-، ۋە 5- نومۇرلۇق قەبرىستانلاردىن نۇرغۇن ساپال جام قېزىۋېلىندى. جاملار چوڭ - كىچىك بولۇپ، شەكلىمۇ ھەر خىل. چابخا مەدەنىيىتىنىڭ تىپىك ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغانلىرى، بىر قۇلاقلىق، جوغىلىق ساپال جاملاردىن ئىبارەت. جوغىلىق جاملارمۇ ئۆزگىچىلىككە ئىگە. مەسىلەن: M270:1 نومۇرلۇقىنىڭ ئومۇمىي ئېگىزلىكى 13.2 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 9.8 — 8.2 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 5.4 سانتىمېتىر، جوغىسى ئۇزۇن، ئاغزى يايپاڭ، بوينى توم، قورسىقى سەل كۆپمە ھالەتتە، تېگى تۈز بولۇپ، بىر قۇلىقى بار؛ 3: نومۇرلۇقىنىڭ ئومۇمىي ئېگىزلىكى 11.8 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 7.8~11.2 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 5.1 سانتىمېتىر، جوغىسى سەل قىسقا، ئاغزى يايپاڭ، بوينى توم، قورساق قىسمى كىچىك، تېگى تۈز بولۇپ، بۇ بىر قۇلاقلىق جامنىڭ گىرۋىكىنىڭ ئاستى تەرىپىدىن قورساق قىسمىغىچە بىر چوڭ ئۈچبۇلۇڭ نۇسخىسى سىزىلىپ، ئاندىن

ئۇنىڭ ئىچىگە تەڭ تەرەپلىك ئۈچبۇلۇڭ نۇسخىسىدىن تۆتى سىزىلغان، ئاستى تەرىپىدىكى دۈم ئۈچبۇلۇڭ ئىچىگە تورسىمان گۈل - نۇسخىلار سىزىلغان؛ M237:6 نومۇرلۇقىنىڭ ئومۇمىي ئېگىزلىكى 14.3 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 14.4 — 8.8 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 5.5 سانتىمېتىر بولۇپ، ئۇ جوغىسى قىسقا ۋە سەل كەڭ، قورساقلىق، تېگى تۈز، بىر قۇلاقلىق جام ھېسابلىنىدۇ (61). بۇ جاملارنىڭ كۆپىنچىسىدە ئىس دېغى بولۇپ، ئۇلارغا ئەينى زاماندا سۇ ۋە سۈت قاتارلىقلار قاچىلىنىپلا قالماي، بەلكى ئۇلار قازان ياكى چۆگۈن ئورنىدا ئىشلىتىلگەن. 1985 — 1987- يىللىرى، بۈگۈر ناھىيىسىدىكى چۇمپاق قەبرىستانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، بىر قۇلاقلىق كىچىك ساپال جامدىن ئىككى خىلى تېپىلدى. ئۇلارنىڭ بىرىنچى خىلىنىڭ ئاغزى يايپاڭ، قورساقلىق، تېگى دۈگىلەك بولۇپ، ئىككىنچى خىلىنىڭ ئاغزى سەل قورۇلغان، قورساق قىسمى يايسىمان، تېگى تۈز ھالەتتە(62). 1980 - يىلى، خەن - جىن دەۋرلىرىگە تەۋە كروران قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدىن 19 دانە ساپال جام تېپىلدى. بۇ جاملار تېگى تۈز، تېگى دۈگىلەك ۋە جوغىلىقتىن ئىبارەت ئۈچ خىلغا ئايرىلىدۇ. ئۇلار قولدا ياسالغان، لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ۋە كۈلرەڭ ساپال جاملار بولۇپ، ئاساسلىق شەكلىدىن قارىغاندا، ئاغزى يايپاڭ ۋە قورساقلىق كەلگەن. بەزىلىرىدە ئىس دېغى ساقلانغان(63). 1956 - يىلى، يارغول غولىنىڭ غەربىدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن، مىلادىيە 499 - 640 - يىللارغا تەۋە 46 دانە ساپال جام قېزىۋېلىندى. ئۇلارنىڭ ئەڭ چوڭىنىڭ ئومۇمىي ئېگىزلىكى 5.7 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 11.5 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 7.3 سانتىمېتىر، قورساق قىسمىنىڭ ئايلانمىسى 22 سانتىمېتىر، چوڭقۇرلۇقى 4.3 سانتىمېتىر كېلىدۇ؛ ئەڭ كىچىكىنىڭ ئومۇمىي ئېگىزلىكى 3.7 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 7 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 4.3 سانتىمېتىر،

قورساق قىسمىنىڭ ئايلانمىسى 22 سانتىمېتىر، چوڭقۇرلۇقى 9.2 سانتىمېتىر بولۇپ، ئۇستىگە يايسىمان، چەمبەرسىمان ۋە يوپۇرماقسىمان گۈل - نۇسخىلار سىزىلغان (64). 1985 - يىلى، ئاقسۇ كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ بوزدۆڭ قەبرىستانلىقىدىكى M41 نومۇرلۇق قەبرىدىن (دەۋرى مىلادىيىنىڭ ئالدى - كەينىگە توغرا كېلىدۇ) ئىككى دانە ساپال جام قېزىۋېلىندى. ئۇلارنىڭ M41:67 نومۇرلۇقى قولدا ياسالغان، ساپىلى لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان ئاپېلسىن رەڭ ساپال، شەكلى چېلەكسىمان، ئاغزى سەل يايپاڭ، قورساق دىۋارى سەل يايسىمان، تېگى تۈز، بىر قۇلاقلىق بولۇپ، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 9.1 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 6.8 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 6.4 سانتىمېتىر كېلىدۇ؛ M41:18 نومۇرلۇقىنىڭ ئېگىزلىكى 5.8 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 10.8 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئۇ قولدا ياسالغان، ساپىلى لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان كۈل رەڭ ساپال بولۇپ، قورساقلىق، تېگى دۈگىلەك، بىر قۇلاقلىق (قۇلىقى پۇچۇق) جام ھېسابلىنىدۇ (65). يۇقىرىقىلاردىن باشقا، تۇرپان ئاستانە قەبرىستانلىقىدىكى 76-، 79-، 80- 81-، 82-، 83-، 84-، 88-، 90-، 91-، 92-، 98-، 99-، 103-، 117-، 124- نومۇرلۇق قەبرىلەر بىلەن قاراغوجىدىكى 53- نومۇرلۇق قەبرىدىنمۇ جىن - تاڭ دەۋرلىرىگە تەۋە ساپال جاملار قېزىۋېلىندى (66).

(6) ساپال تاۋاق

ئومۇمەن ئىچى سەل ئويمان ياسالغان، شەكلى لېگەنگە ئوخشايدىغان، پۇتلۇق ۋە پۇتسىز قاچىلار تاۋاق دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل يېمەكلىكلەر سېلىنىدىغان جابدۇق قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ ساپال قاچىلارنى كەشىپ قىلىشى بىلەن بىرلىكتە بارلىققا كەلگەن.

ساپال تاۋاقنىڭ شىنجاڭدا ئىشلىتىلىش تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ، تۆۋەندە ئالاقىدار ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلارنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

1972 - يىلى، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدىكى برونزا دەۋرىگە تەۋە ئاقدالا خارابىسى قاتارلىقلاردىن بىر نەچچە ساپال تاۋاق تېپىلدى (67). 1976 - يىلى، مورى ناھىيىسى تەۋەسىدىكى دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىگە تەۋە سىداۋگۇ خارابىسىدىن، ئېگىزلىكى 3 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 25.6 سانتىمېتىر كېلىدىغان، گىرۋەكى-تۈز، ئىچى تېيىز، تېگى تۈز كەلگەن ساپال تاۋاقتىن بىر دانە قېزىۋېلىندى (68). 1976 - يىلى، نىلقا ناھىيىسىدىكى دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىگە تەۋە قارا تۆپە قەبرىستانلىقىدىن ئېگىزلىكى 5 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 19.4 سانتىمېتىر كېلىدىغان، قولدا ياسالغان، ئاغزى ياپىاق، تېگى دۆگىلەك قىزىل ساپال تاۋاقتىن بىر دانە قېزىۋېلىندى (69). 1959 - يىلى، نىيە خارابىسىدىكى تۇرالغۇ ئۆيلەرنى قېزىش - تازىلاش جەريانىدا، غەرب تەرەپتىكى ئۆينىڭ پەگاھىغا دۆۋىلەنگەن زىرائەت پاخىلى ئارىسىدىن لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال تاۋاق پارچىسى تېپىلدى(70). يۇقىرىقىلاردىن باشقا، تۇرپان ئاستانە قەبرىستانلىقىدىكى 49-، 50-، 51-، 53-، 54-، 60-، 62-، 63-، 73-، 76-، 77-، 91-، 336-، 108-، 218-، 225-، 191-، 213- ۋە 232- نومۇرلۇق قەبرىلەردىنمۇ ساپال تاۋاقلار قېزىۋېلىندى (71).

(7) ساپال تەخسە

تەخسە: شەكلى لېگەنگە ئوخشايدىغان ئاغزى ياپىاق قىلىپ ياسالغان تاماق قاچىسى. تۆۋەندە، ئالاقدار ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلاردىن قىسقىچە مىسال كەلتۈرۈپ ئۆتىمىز.

1985 - يىلى، پىچان ناھىيىسىدىكى دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىگە تەۋە سۇ بېشى قەبرىستانلىقىدىن ئېگىزلىكى 4.5 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 18 سانتىمېتىر، قايرىما گىرۋەكلىك، تېگى دۆگىلەك ساپال تەخسىدىن بىر دانە قېزىۋېلىندى (72). 1980 - يىلى، تۇرپان تەۋەسىدىكى دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىگە تەۋە ئايدىڭكۆل قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن قولدا ياسالغان، لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال

تەخسىدىن ئىككى دانە قېزىۋېلىندى. بۇ تەخسىلەرنىڭ ئاغزى يايپاق، تېگى ئاساسەن تۈز كەلگەن بولۇپ، 9: نومۇرلۇقىنىڭ ئېگىزلىكى 4 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 14 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 7 سانتىمېتىر كېلىدۇ⑬. 1985 - يىلى، بۈگۈر ناھىيىسىدىكى دەسلەپكى تۈمۈر قورال دەۋرىگە تەۋە چۈمپاق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن بىر قۇلاقلىق تەخسە قېزىۋېلىندى. بۇ M3:58 نومۇرلۇق تەخسىنىڭ ئاغزى يايپاق، ئىچى تېپىز، تېگى كىچىك ھەم تۈز كەلگەن، گىرۋەكسىنىڭ ئاستىدا يۇقىرىغا قارىغان بىر قۇلىقى بار بولۇپ، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 14.4 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 4 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 3.3 سانتىمېتىر كېلىدۇ⑭. 1976 - يىلى، تۇرپان تەۋەسىدىكى ساي كارىز قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن ئېگىزلىكى 3 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 10 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 6.4 سانتىمېتىر كېلىدىغان، ئاغزى يايپاق، تېگى تۈز، سىدام، چاق بىلەن ياسالغان بىر دانە كۇل رەڭ ساپال تەخسە (مىلادىيە 6~7 - ئەسىرلەرگە تەۋە) قېزىۋېلىندى⑮. 1980 - يىلى، جىمسار ناھىيىسى تەۋەسىدىكى بېشبالىق قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدىن تاڭ دەۋرىگە تەۋە بەش دانە ساپال تەخسە تېپىلدى. ئۇلارنىڭ بىرى لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇپ ياسالغان قىزىل ساپال تەخسە بولۇپ، قالغانلىرى ساپ لايدىن ياسالغان كۇلرەڭ ساپال تەخسىلەر ھېسابلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ شەكلىدىن قارىغاندا، ئاغزى يايپاق، ئىچى تېپىز، تېگى تۈز بولۇپ، ئەڭ چوڭىنىڭ ئېگىزلىكى 2.7 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 11.2 سانتىمېتىر كېلىدۇ⑯. بۇ خىلدىكى ساپال تەخسىلەر يەنە تۇرپان ئاستانە قەبرىستانلىقىدىكى 49- نومۇرلۇق قەبرە⑰ ۋە سانجى قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدىنمۇ تاڭ دەۋرىگە تەۋە ساپال تەخسە تېپىلدى.

(8) پۇتلۇق ساپال ئاياق

ساپال تەخسىدىن سەل چوڭقۇر قىلىپ ياسالغان، قەدەھ ياكى جامغا ئوخشاپراق كېتىدىغان پۇتلۇق قاچا. بۇ خىل قاچىنى

شىنجاڭ تەۋەسىدە تىرىكچىلىك قىلغان قەدىمكى ئاھالىلەر يېمەك - ئىچمەك ئىستېمال قىلىشتا ئىشلەتكەن. تۆۋەندە، شىنجاڭدا يۈرگۈزۈلگەن ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىشتا مەلۇم بولغان بايقاشلار ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

1986 - يىلى، قۇمۇل تەۋەسىدىكى دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىگە تەۋە يانبۇلاق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن سەككىز دانە پۈتلۈق ئاياق قېزىۋېلىندى. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى رەڭلىك ساپال ئاياقلار بولۇپ، ئاساسلىق شەكلى ئۈچ خىل. بىرىنچى خىلى تۆت دانە بولۇپ، ئاغزى سەل قورۇلغان، گىرۋىكى قىيپاش، تېگى دۇگىلەك، گەۋدىسى پاكارراق كەلگەن، گىرۋىكىگە بىر قۇلاق بېكىتىلگەن. ئۇلارغا يانتۇ ۋە دۇم ئۇچبۇلۇڭ، دولقۇنسىمان سىزىقچە ۋە «+»، «S» شەكىللىك نۇسخىلار چۇشۇرۇلگەن؛ ئۇلاردىن بىرىنىڭ ئېگىزلىكى 14.7 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 19.2 سانتىمېتىر، پۈتىنىڭ دىئامېتىرى 14.1 سانتىمېتىر. ئىككىنچى خىلدىكىسى ئۈچ دانە بولۇپ، شەكلى ۋە گۈل — نۇسخىلىرى بىرىنچى خىلدىكىسىنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ، بىراق پۈتى سەل ئېگىزرەك؛ ئۇلاردىن بىرىنىڭ ئېگىزلىكى 20 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 25 سانتىمېتىر، پۈتىنىڭ دىئامېتىرى 14.2 سانتىمېتىر. ئۈچىنچى خىلدىكىسى بىر دانە بولۇپ، پەقەت ئۈستى قىسمىلا ساقلىنىپ قالغان. ئۇنىڭ قالدۇق ئېگىزلىكى 6.2 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 17 سانتىمېتىر كېلىدۇ ⑱. 1994 - يىلى، قۇمۇل تەۋەسىدىكى دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىگە ياكى ئەمىنىيە دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا، ئاخىرقى مەزگىللىرىگە تەۋە بولغان خەنچىگۇ قەبرىستانلىقىدىن، قولدا ياسالغان، بىر ھالقىسىمان قۇلىقى بار، لېيېغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال ئاياقتىن ئۈچ دانە قېزىۋېلىندى ⑲. 1991 - يىلى، پىچان ناھىيىسىدىكى تەخمىنەن يېغىلىق دەۋرىگە تەۋە سۇ بېشى 3 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىتىكى 6 - نومۇرلۇق قەبرىدىن ئومۇمىي ئېگىزلىكى 6.17 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 8.17 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى

11.5 سانتىمېتىر، چوڭقۇرلۇقى 7.1 سانتىمېتىر كېلىدىغان، گىرۇنكى چاسا، ئاغزى سەل قورۇلغان، بىر قۇلاقلىق، ئېگىز دۇگىلەك پۇتلۇق، ھەممە يېرىگە گۈل - نۇسخىلار سىزىلغان پۇتلۇق ئاياقتىن بىر دانە قېزىۋېلىندى[80].

1980 — يىلى، تۇرپان تەۋەسىدىكى دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىگە تەۋە ئايدىڭكۆل قەبرىستانلىقىدىن پۇتلۇق قىزىل ساپال ئاياقتىن بىر دانە قېزىۋېلىندى. بۇ ئاياقنىڭ قالدۇق ئېگىزلىكى 7 سانتىمېتىر، پۇتىنىڭ دىئامېتىرى 10 سانتىمېتىر بولۇپ، قولدا ياسالغان، ئۇستىدىكى گۈل - نۇسخىلىرى ئانچە ئېنىق ئەمەس[81]. يۇقىرىقىلاردىن باشقا تۇرپان ئاستانە قەبرىستانلىقىدىكى 81—، 205— نومۇرلۇق قەبرىلەردىنمۇ پۇتلۇق ساپال ئاياقلار قېزىۋېلىندى[82].

(9) كومزەك

سۇ، سۈت قاتارلىقلارنى قاچىلايدىغان، ئاغزى كىچىك، بوغۇزى تار، قورسىقى چوڭ ساپال قاچا. بۇ خىل ساپال قاچىنىڭ قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئوينىغان رولى بىر قەدەر چوڭ بولۇپ، ھازىرغىچە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىشتا، ھەرقايسى خارابىلىك ۋە قەدىمكى قەبرىستانلىقلارنىڭ ھەممىسىدىن دېگۈدەك تېپىلدى. مەدەنىيەت سىستېمىسى ئوخشاش بولمىغاچقا، كومزەكلەرنىڭ ئاساسلىق شەكلى، ياسىلىشى، ئۈستىگە سىزىلغان گۈل - نۇسخىلىرى جەھەتتە روشەن پەرقلەر ساقلانغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىشى ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ. تۆۋەندە ئالاقىدار ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلاردىن قىسقىچە مىسال كەلتۈرۈپ ئۆتىمىز.

1957 - يىلى، ئارا تۈرۈك ناھىيىسىدىكى برونزا دەۋرىگە تەۋە كارسايك خارابىسىدىن ئىككى قۇلاقلىق، قولدا ياسالغان، لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ۋە كۈلرەڭ ساپال كومزەك پارچىلىرى تېپىلدى[83]. 1976 - يىلى، مورى ناھىيىسىدىكى دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىگە تەۋە سىداۋگۇ خارابىسىدىن ئىككى

قۇلاقلىق ۋە بىر قۇلاقلىق كومزەكلەر تېپىلدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى قولدا ياسالغان، لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال كومزەك بولۇپ، ئاغزى چوڭ، بوغۇزى ئېگىزرەك، قورساقلىق ۋە تېگى دۇگىلەك كەلگەن (84). 1986 - يىلى، قۇمۇل تەۋەسىدىكى يانبۇلاق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن بىر قۇلاقلىق كومزەكتىن 24 دانە، ئىككى قۇلاقلىق كومزەكتىن 10 دانە قېزىۋېلىندى. بىر قۇلاقلىق كومزەكلەر ئاساسەن ئاغزى يايپاق، بوغۇزى قىسقا ۋە تۇز، قورساقلىق، تېگى تۇز ياكى دۇگىلەك بولۇپ، ئۇستىگە دۇم ئۇچبۇلۇڭ قاتارلىق گۇل - نۇسخىلار سىزىلغان؛ قوش قۇلاقلىق كومزەكلەرنىڭ ئاغزى تۇز ياكى سەل يايپاق، بوغۇزى قىسقا، قورسىقى سەل كۆپۈپ چىققان ياكى شارسىمان بولۇپ ئۇستىگە دۇم ئۇچبۇلۇڭ ۋە ئۇششاق چېكىت نۇسخىلىرى سىزىلغان (85). 1959 - يىلى، قۇمۇل تەۋەسىدىكى دەسلەپكى تۆمۇر قورال دەۋرىگە تەۋە قارا دۆڭ خارابىسىدىن قالدۇق ئېگىزلىكى 50 سانتىمېتىر كېلىدىغان، قوش قۇلاقلىق، رەڭلىك ساپال كومزەكتىن بىرى تېپىلدى (86). 1983 — 1988 - يىللىرى، خېجىڭ ناھىيىسىنىڭ چاپخا جىلغىسىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، 1 — 5 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقلاردىن لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال كومزەكتىن ناھايىتى كۆپ قېزىۋېلىندى (55- رەڭلىك فوتو سۈرەت). ئۇلارنىڭ ئىچىدە، چاپخا مەدەنىيىتىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرلىگە ئىگە جوغلىق كومزەكلەر (56 - رەڭلىك فوتو سۈرەت) ناھايىتى زور مىقدارنى ئىگىلەيدۇ (87). بۇنىڭدىن باشقا دەسلەپكى تۆمۇر قورال دەۋرىگە تەۋە چاپخا مەدەنىيىتى سىستېمىسىغا خاس جوغلىق كومزەكلەر بۇگۇر ناھىيىسىدىكى چۈمپاق قەبرىستانلىقى، بالغۇنتاي قەبرىستانلىقى، بەلچىر قەبرىستانلىقى، قىزىل سۇ ئامبىرى (57 - رەڭلىك فوتو سۈرەت) قەبرىستانلىقى قاتارلىقلاردىنمۇ قېزىۋېلىندى. 1978 - يىلى، ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ نەنسەن كان رايونىدىكى دەسلەپكى تۆمۇر قورال دەۋرىگە تەۋە ئالغۇي جىلغىسى قەبرىستانلىقىدىن

قۇلاقلىق رەڭلىك ساپال كومزەكلەر قېزىۋېلىنىدى. ئۇلاردىن، 3 - نومۇرلۇق قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان كومزەكنىڭ ئېگىزلىكى 6. 16 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېترى 9.5 سانتىمېتىر كېلىدىغان ئۇزۇن بويۇن، تېگى كىچىك هەم تۇز، ئاغزى سەل يوغان، ئېغىز گىرۋىكىنىڭ بىر تەرىپى ئېگىزرەك چىقىرىلىپ سىرتىغا قايرىلغان بۇ كومزەك قولدا ياسالغان، لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال كومزەك بولۇپ، هەممىلا يېرىگە گېئومېتىرىك نۇسخا سىزىلغان(88). بۇ جايدىن تېپىلغان كومزەكلەر، شىنجاڭنىڭ ئەينى چاغلارغا تەۋە رەڭلىك ساپال قاچىلىرىنىڭ بەزى ئالاهىدىلىكلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. 1990 - يىلى، چاپچال ناهىيىسىدىكى دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىگە تەۋە سۇتۇنبۇلاق قەبرىستانلىقىدىن بىر قۇلاقلىق ۋە قۇلاقسىز كومزەكلەردىن ئالتىسى تېپىلدى(89). يۇقىرىقىلاردىن باشقا، تۇرپان ئاستانە قەبرىستانلىقىدىكى 10-، 31-، 326-، 329-، 337-، 44-، 45-، 47-، 50-، 51-، 55-، 56-، 59-، 60-، 62-، 66-، 70-، 73-، 76-، 77-، 79-، 80-، 81-، 87-، 89-، 90-، 91-، 93-، 94-، 99-، 103-، 106-، 119-، 121-، 124-، 133-، 138-، 140-، 143-، 146-، 148-، 177-، 186-، 196- نومۇرلۇق قەبرىلەر بىلەن قاراغوجا قەبرىستانلىقىدىكى 3-، 32-، 42-، 47-، 51-، 53- نومۇرلۇق قەبرىلەردىنمۇ ساپال كومزەكلەر قېزىۋېلىنىدى(90).

يۇقىرىدا مىسالغا ئېلىنغانلاردىن باشقا، تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى نۇرغۇن خارابە ۋە قەبرىستانلىقلاردىنمۇ نۇرغۇنلىغان قىزىل ۋە كۈلرەڭ ساپال كومزەكلەر قېزىۋېلىنىدى.

(10) ئۈزۈك

ئۈزۈك: ساپالدىن ئىشلەنگەن، چۆگۈنگە ئوخشايدىغان جۇغىسى بار ۋە جۇغىسى يوق ئۆي جابدۇقى بولۇپ، كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا مۇناسىپ رول ئويناپدۇ. ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بۇ خىل ئۆي جابدۇقى خېلى بۇرۇنلا بارلىققا كەلگەن. تۆۋەندە، ئۈزۈكلەرنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلاردىن

قىسقىچە مىسال كەلتۈرىمىز.

1988 - يىلى، قۇمۇل تەۋەسىدىكى دەۋرىنىڭ يۇقىرى چېكى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1800 - يىلى ئەتراپىغا توغرا كېلىدىغان تەكرىتاغ شىمالىي يولى قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن، ئېگىزلىكى 1.9 سانتىمېتىر كېلىدىغان، لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال ئۇرۇق تېپىلدى. بۇ ئۇرۇقنىڭ بوينىغا قارا رەڭدە گۈل - نۇسخىلار سىزىلغان بولۇپ، قورساق قىسمىغا يۇمىلاق جوغا بېكىتىلگەن، شەكلى ئۆزگىچە ⑨①. 1993 - يىلى، ئاراتۇرۇك ناھىيىسىدىكى قاراغول قەبرىستانلىقىدىن، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 12 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 12.5 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 12.2 سانتىمېتىر كېلىدىغان، بىر قۇلاقلىق، قورساق قىسمىدا جوغىسى بار، شەكلى ھازىرقى چۆگۈنگە ئوخشاپ كېتىدىغان، بىرونزا دەۋرىگە تەۋە رەڭلىك ساپال ئۇرۇقتىن بىرى قېزىۋېلىندى ⑨②. 1986 - يىلى، قۇمۇل تەۋەسىدىكى دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىگە تەۋە يانبۇلاق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن بىر تۈركۈم ئۇرۇقلار قېزىۋېلىندى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە، 75- نومۇرلۇق قەبرىدىن قېزىۋېلىنغىنىنىڭ ئېگىزلىكى 33 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 12.9 سانتىمېتىر بولۇپ، بويىنى ئىنچىكە ۋە ئۇزۇن، ئىككى قۇلىقى قورساق قىسمىغا بېكىتىلگەن، گەۋدىسىنىڭ تېگىگە قىزىل رەڭ بېرىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە قارا رەڭ بىلەن گۈل - نۇسخىلار سىزىلغان. بۇ يانبۇلاق قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە بۇيۇم ھېسابلىنىدۇ ⑨③. 1983 — 1988- يىللىرى، خېجىنىڭ ناھىيىسىنىڭ چابخا جىلغىسىدىكى دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىگە تەۋە قەبرىستانلىقلاردىن بىر تۈركۈم ئۇرۇقلار تېپىلغان، ئۇلارنىڭ ئىچىدە، 1987 - يىلى 4 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى 156 - نومۇرلۇق قەبرىدىن چىققان، ئومۇمىي ئېگىزلىكى 11.8 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 6.4 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 4 سانتىمېتىر كېلىدىغان، پوتۇن گەۋدىسىگە گۈل - نۇسخىلار سىزىلغان، قۇلاقسىز ئۇرۇق ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە

ئىگە ⑭. 1993 — يىلى، ئاقچى ناھىيىسىدىكى قۇلانسارىق قەبرىستانلىقىدىن، تەخمىنەن يېغىلىق دەۋرىدىن غەربىي خەن دەۋرىگىچە بولغان زامانلارغا توغرا كېلىدىغان، ئومۇمىي ئېگىزلىكى 31.5 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 10.6 سانتىمېتىر بولغان، گىرۋىكىدە ئۇچبۇرجەك شەكىللىك جوغىسى بار، بوينى ئۇزۇن، قورساقلىق، بويۇن قىسمىغا بىر تۇتقۇچ بېكىتىلگەن، شەكلى ئۇيغۇر مىللىتى ئۇزۇندىن بۇيان ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان ئاپتۇۋۇغا سەل ئوخشاپ قالىدىغان ئۆزىگە خاس قېزىۋېلىندى ⑮. 1984 - يىلى، لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەبرىستانلىقىدىكى 5 - نومۇرلۇق قەبرىدىن، مەزكۇر قەبرىستانلىق دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىل (مىلادىيە 3 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرى — 4 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى) گە تەۋە ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە بۇيۇملاردىن بىرى ھېسابلىنىدىغان، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 7.6 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 16 سانتىمېتىر كېلىدىغان، سىغىزلايدىن ياسالغان، جوغىسى قىيپاش، بوينى ئىنچىكە، بىر قۇلاقلىق ۋە قورساقلىق ئۆزىگە خاس قېزىۋېلىندى ⑯؛ 1992 - يىلى، بۇ قەبرىستانلىقتىكى 3 - نومۇرلۇق قەبرىدىن دەسلەپكى مەزگىل (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1 — ئەسىر — مىلادىيە 3 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرى) گە تەۋە قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان ساپال بۇيۇملارنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغان، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 12 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 27.2 سانتىمېتىر كېلىدىغان بىر قۇلاقلىق قارا ساپال ئۆزىگە خاس قېزىۋېلىندى ⑰. 1973 - يىلى، موڭغۇلكۇرە ناھىيىسىدىكى شات قەبرىستانلىقىدىن غەربىي خەن دەۋرىگە تەۋە بولغان، لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان ساپال ئۆزىگىلاردىن بىر تۈركۈم قېزىۋېلىندى. ئۇلاردىن بىرىنىڭ ئېگىزلىكى 24 سانتىمېتىر بولۇپ، قورسىقىنىڭ يۇقىرىقى قىسمىغا 14 تال كاتەكچە، ئۇلارنىڭ ئىچىگە نۆۋەتلەشتۇرۇپ بېغىرىغا تور نۇسخىلىرى ۋە ئۇچتىن يېرىم چەمبەر شەكىللىك نۇسخىلار چۈشۈرۈلگەن ⑱. 1959 — يىلى، مارالبېشى تەۋەسىدىكى

(مىلادىيە 5 ـ ئەسىردىن 12 ـ ئەسىرگىچە ئىشلىتىلگەن) توققۇز ساراي خارابىسىدىن، ئېگىزلىكى 26 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 7. 10 سانتىمېتىر كېلىدىغان، ئىنچىكە ھەم ئۇزۇن بويۇنلۇق، قورسىقى يۇمىلاق، بىر قۇلاقلىق كۈلرەڭ ساپال ئىۋرىقتىن بىرى تېپىلدى (99). 1996 ـ يىلى، چىرا ناھىيىسىدىكى دامىكۇ يېزىسىنىڭ تەخمىنەن 90 كىلومېتىر شىمالىغا جايلاشقان، دەۋرى مىلادىيە 5 ـ 10 ـ ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدىغان دەندەن ئۆيلۈك خارابىسىدىن، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 8 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 5. 15 سانتىمېتىر كېلىدىغان تاڭ دەۋرىگە تەۋە قىزىل ساپال ئىۋرىقتىن بىرى تېپىلدى. بۇ ئىۋرىق بىر قۇلاقلىق، بوينى ئىنچىكە ۋە قىسقا، قورساقلىق بولۇپ، جوغىسى سۇنۇپ كەتكەن[100].

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغانلاردىن باشقا، يەنە تۇرپان ئاستانە ـ قاراغوجا قەدىمكى قەبرىستانلىقلىرى، لوپ ناھىيىسىدىكى سۇئا قۇم خارابىسى، خوتەن شەھىرىنىڭ 18 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان بۇزاق قەبرىستانلىقى، گۇما ناھىيىسىدىكى دۇۋا خارابىسى، قەشقەر شەھىرىنىڭ تەخمىنەن 22 كىلومېتىر شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان خانئۆي قەدىمكى شەھىرى خارابىسى، بېشبالىق قەدىمكى شەھىرى خارابىسى ۋە بۆرتالا شەھىرىنىڭ 27 كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان چاغانسۇم خارابىسى قاتارلىقلاردىنمۇ ساپال ئىۋرىقلار تېپىلدى. بولۇپمۇ مىلادىيە 907 — 960 ـ يىللارغا تەۋە بۇزاق قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغىنى، ئۇيغۇرلار ھازىرغىچە كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان ئاپتۇۋىغا ئوخشاپ كېتىدۇ[101].

(11) ئىدىش

سۇيۇقلۇق قاتارلىق تۇرلۇك نەرسىلەرنى قاچىلاشقا ئىشلىتىش ئۈچۈن، سېغىز لايدىن ياكى لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلۇپ ياسالغان، ئاغزى چوڭ، بېلى يوغان، تۈۋى سەل كىچىكرەك كەلگەن ساپال قاچا. ساپال كىسلاتا ۋە ئىشقارلارغا چىداملىق بولغاچقا، ئەينى زاماندىكى ئاھالىلەر ئىدىشنى ئاشلىق

ساقلاشقا ئىشلىتىپلا قالماي، بەلكى ئۇنى ھاراق، سىركە قاتارلىق ئىچىملىكلەرنى ياساشقا، ساقلاشقىمۇ ئىشلەتكەن. ساپال ئىدىشنىڭ ياسىلىشى بىر قەدەر ئاددىي، باھاسىمۇ ئەرزان بولغاچقا، ھەرقايسى قاتلامدىكى قەدىمكى ئاھالىلەر ئۇنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە كۈندىلىك تۇرمۇشتا كەڭ كۆلەمدە ئىشلەتكەن. تۆۋەندە، ئىدىشقا ئالاقىدار ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلاردىن قىسقىچە مىسال كەلتۈرىمىز.

1959 - يىلى، باركۆل ناھىيىسىدىكى بىرونزا دەۋرىگە تەۋە شىرىنزا خارابىسىدىن لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال ئىدىش پارچىلىرى تېپىلدى [102]. 1981 - يىلى، قۇمۇل تەۋەسىدىكى ئارا تۈرۈك نەسىلىك ئات فېرمىسىدىكى بىرونزا دەۋرىگە تەۋە خارابىدىن ئىدىش پارچىلىرى تېپىلدى[103]. 1985 - يىلى، پىچان ناھىيىسىدىكى سۇ بېشى قەبرىستانلىقىدىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 5 — 3 - ئەسىرلەرگە تەۋە ھېسابلانغان ئىككى دانە ئىدىش قېزىۋېلىندى. 85SASM:2 نومۇرلۇق ئىدىش: ئاغزى سەل قورۇلغان، قورساقلىق، تېگى تۈز، قورساق قىسمىغا مۇتاناسىپ بىر جۈپ ھالقىسىمان قۇلاق بېكىتىلگەن بولۇپ، ئېگىزلىكى 43 سانتىمېتر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 28 سانتىمېتر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 14.5 سانتىمېتر، قورساق قىسمىنىڭ دىئامېتىرى 42 سانتىمېتر، دۇئارىنىڭ قېلىنلىقى 0.8 سانتىمېتر كېلىدۇ؛ 85SASM:3 نومۇرلۇق ئىدىش: تېگى تۈز، قورسىقى سەل كۆپۈپ چىققان، قورساق قىسمىغا مۇتاناسىپ قىلىپ بىر جۈپ ھالقىسىمان تۇتقۇچ بېكىتىلگەن بولۇپ، ئېگىزلىكى 42 سانتىمېتر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 24 سانتىمېتر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 15 سانتىمېتر، قورساق قىسمىنىڭ دىئامېتىرى 30 سانتىمېتر، دۇئارىنىڭ قېلىنلىقى 0.8 سانتىمېتر كېلىدۇ. بۇ ئىدىشلار ئۇزۇن مۇددەت ئىشلىتىلگەن بولۇپ، سىرتىدا ئىس دېغى بار[104]. 1983 — 1988 — يىللاردىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، خېجىڭ ناھىيىسىنىڭ چاپىخا جىلغىسىدىكى دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىگە

تەۋە 1 — نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن بىر تۇركۈم ئىدىش قېزىۋېلىنىدى. ئىدىشلەر بىر قەدەر چوڭ بولۇپ، ھەممىسى لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال ئىدىش ھېسابلىنىدۇ. M204:1 نومۇرلۇق ئىدىشنىڭ ئومۇمىي ئېگىزلىكى 12.5 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 26.8 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 8.6 سانتىمېتىر بولۇپ، ئاغزى ياپىڭ، قورساقلىق، تېگى تۈز، ئىككى يېنىغا مۇتاناسىپ قىلىپ بىر جۈپ تۆشۈك تېشىلگەن[105]. 1980 - يىلى، تۇرپان تەۋەسىدىكى دەسلەپكى تۆمۇر قورال دەۋرىگە تەۋە ئايدىڭكۆل قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن، گەۋدىسى كىچىكرەك، ھالقىسىمان قۇلاقلىق ئىدىشتىن ئۈچ دانە قېزىۋېلىنىدى[106]. 1989 - يىلى، چەرچەن ناھىيىسىدىكى زاغۇنلۇق قەبرىستانلىقىدىكى 5 - نومۇرلۇق قەبرىدىن ئەمىنىيە - غەربىي خەن دەۋرلىرىگە تەۋە بولغان، ئاغزى سەل قورۇلغان، گىرۋىكى يوق، قورساق قىسمى يايسىمان كەلگەن ئىدىشتىن بىرى تېپىلدى [107]. 1980 - يىلى، خەن - جىن دەۋرلىرىگە تەۋە كروران قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدىن، گىرۋىكى سىرتىغا قايرىلغان، بويۇن قىسمى ئىنچىكە، لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال ئىدىشتىن بىرى تېپىلدى[108]. 1988 - يىلى، كېرىيە ناھىيىسىدىكى مارجانلىق خارابىسىدىن چاقتا ياسالغان، لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان ئىدىش پارچىسى تېپىلدى[109]. 1990 - يىلى كېرىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا جايلاشقان، دەۋرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردىن مىلادىيە 7 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان قارا دۆڭ خارابىسىدىن ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 18 سانتىمېتىر، قالدۇق ئېگىزلىكى 6 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 0.4～1.5 سانتىمېتىر كېلىدىغان، ئاغزى ياپىڭ، قايرىما گىرۋەكلىك، چاقتا ياسالغان، لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان كۈلرەڭ ساپال ئىدىشتىن بىرى تېپىلدى[110]. 1989 - يىلى، قاراقاش ناھىيىسىدىكى مىلادىيە 5 — 10 - ئەسىرلەرگە تەۋە بولغان زاۋا خارابىسىدىن ئاغزى سەل قورۇلغان، سىدام،

پىشۇرۇلغان ھارارەتنى بىر قەدەر يۇقىرى بولغان ئىدىشتىن بىرى تېپىلدى[111]. 1956 - يىلى، تۇرپان تەۋەسىدىكى يارغول قەبرىستانلىقىدىن، تالك دەۋرىگە تەۋە بولغان، ئېگىزلىكى 2.14 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېترى 4.8 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېترى 7.6 سانتىمېتىر، چوڭقۇرلۇقى 13.8 سانتىمېتىر كېلىدىغان، ئاغزى قورۇلغان، قورساقلىق، بېلىنىڭ ئاستى تەرىپىگە قىزىل رەڭدە بىر توم سىزىق نۇسخىسى سىزىلغان، كۇلرەك ساپال ئىدىشتىن بىرى قېزىۋېلىندى[112].

يۇقىرىدا مىسال قىلىنغانلاردىن باشقا، يەنە نېمە خارابىسى، تۇرپان ئاستانە - قاراغوجا قەبرىستانلىقى، جىمسار ناھىيىسىدىكى بېشبالىق قەدىمكى شەھىرى خارابىسى، ئۇرۇمچى تەۋەسىدىكى ئۇلانباي قەدىمكى شەھىرى خارابىسى، گۇچۇڭ ناھىيىسىدىكى گېدا خارابىسى بىلەن ماناس ناھىيىسىدىكى لۇنەن قەدىمكى شەھىرى خارابىسى قاتارلىق جايلاردىنمۇ ساپال ئىدىشلار قېزىۋېلىندى.

قىسقىسى، شىنجاڭ تەۋەسىدىكى ھەرقايسى خارابە ۋە قەدىمكى قەبرىستانلىقلاردىن قېزىۋېلىنغان قازان، ھېجىر، ئاياق، جام، تەخسە، كومزەك، ئۇرنۇق ۋە ئىدىش قاتارلىق ساپال قاچىلار، قەدىمكى زامانلاردا مۇشۇ گۆھەر زېمىندا ياشىغان ھەرمىللەت خەلقى يارىتىپ قىممەتلىك مەدەنىيەت مىراسلىرىدىن بولۇپ، ئۇلار ئەينى چاغدىكى خەلقلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى ۋە تۇرمۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيەت - سەنئىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدىغان ساپال قاچىلار، مېتال قاچىلار بارلىققا كېلىشتىن ئىلگىرى، ھەرخىل يېمەكلىكلەرنى پىشۇرۇش، يېمەك - ئىچمەكلەرنى ئىستېمال قىلىش ۋە ئاشلىق قاتارلىقلارنى ساقلاشقا ئىشلىتىلىپ، كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن شۇنداقلا قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىدا تېگىشلىك رول ئوينىغان.

2. مىس قازان قاتارلىقلار

مىس ئىنسانلار ئەڭ بۇرۇن بايقىغان ھەم پىششىقلاپ پايدىلانغان مېتال ھېسابلىنىدۇ. ئەڭ دەسلەپكى مىس بۇيۇملار قىزىل مىستىن ياسالغان بولۇپ، كېيىنچە مىس بىلەن قەلەي، قوغۇشۇن قاتارلىقلارنىڭ بىرىكمىسى — برونزا ھەيدانغا كەلگەن. بۇ خىل تەرەققىيات مۇساپىسى، ئاساسەن ئومۇميۈزلۈك قانۇنىيەت ھېسابلىنىدۇ. مەملىكىتىمىز ئىچى - سىرتىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

ھازىرغا قەدەر ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى يېغىش جەريانىدا، شىنجاڭ تەۋەسىدىن بىر تۈركۈم مىس ۋە برونزا بۇيۇملار قېزىۋېلىندى ۋە يىغىۋېلىندى. ئۇلاردىن دەۋرى ئەڭ بۇرۇنقىلىرى بۇندىن 3800 يىل بۇرۇنقى زامانلارغا تەۋە[113]؛ يەنە بەزىلىرى تەخمىنەن مىلادىيەدىن مىڭ يىللار ئىلگىرىكى زامانلارنىڭ ئالدى - كەينىدىكى برونزا قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە تەۋە خارابە - ئىزلار ۋە قەبرىلەردىن تېپىلغان بولۇپ، تۆت قىرلىق بىگىز، پىچاق ۋە نېمىلىكىنى بىلگىلى بولمايدىغان دەرىجىدە چىرىپ ئۇۋۇلمپ كەتكەن ئۇششاق مىس پارچىلىرىدىن ئىبارەت. بۇ بۇيۇملارنى ئانالىز قىلىش نەتىجىسىدىن قارىغاندا، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدىكى برونزا دەۋرىگە تەۋە بولغان ئاقدالا خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان مىس پىچاقتىكى قەلەي تەركىبى 1.2%؛ باركۆل ناھىيىسىدىكى نەۋەن قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان 82HBNM003:2 نومۇرلۇق مىس بۇيۇمنىڭ مىس تەركىبى 82.79%، قەلەي تەركىبى 0.25%، قوغۇشۇن تەركىبى 0.01% بولغان. دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىگە تەۋە بولغان سىداۋگۇ خارابىسىدىن تېپىلغان بىر دانە كىچىك مىس پارچىسىنىڭ مىس تەركىبى 96.74%، قەلەي تەركىبى 0.17%، قوغۇشۇن تەركىبى 0.015% بولغان. تەركىبىدىن قارىغاندا، ئۇ بۇيۇملار قىزىل مىستىن ياسالغانلىقى مەلۇم[114].

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، قۇمۇل، تاشقورغان، موري، ئالتاي قاتارلىق جايلاردىكى دەۋرى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1200 - يىلدىن 400 - يىلىغىچە بولغان زامانلارغا توغرا كېلىدىغان قەبرىستانلىق ۋە خارابىلەردىنمۇ ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ قىزىل مىستا ياسالغان پىچاق ۋە ئۇزۇك، ھالقا، چاچ قىسقۇچ، بىلەزۈك، تۇغمە قاتارلىق زىننەت بۇيۇملىرى بىلەن ئۇششاق تېپىتىكى تۇرمۇش بۇيۇملىرى قېزىۋېلىندى. دېمەك، شىنجاڭنىڭمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا جايلارنىڭكىگە ئوخشاش، دەسلەپكى مەزگىلگە خاس مىس بۇيۇملىرى ئاساسەن قىزىل مىستىن ياسالغان.

قىزىل مىس مەيدانغا كېلىپ ئۇزۇن ئوتمىگەن چاغلاردا، ئۇنىڭ قىممىتى كېيىنچە مەيدانغا كەلگەن ئالتۇن، قاشتېشى قاتارلىقلاردىن قېلىشمىغان. شۇڭا ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ بېزەك بۇيۇملاردىن ئىبارەت كىچىك تېپىتىكى مىس جابدۇقلارنى ياساش تەبىئىي ئىدى. شىنجاڭدىن تېپىلغان مىس قوراللار ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىنىڭكىدىن روشەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. چۈنكى ھازىرغا قەدەر شىنجاڭدىن تېپىلغان مىس قوراللار ئوستىدە يۇرگۈزۈلگەن ئانالىز نەتىجىسىدىن قارىغاندا، بۇ يەردىكى مىس بۇيۇملارنىڭ قەلەي تەركىبى بىر قەدەر تۆۋەن، ئەڭ يۇقىرى بولغانلىرى 3% ئەتراپىدا بولۇپ، ئېلىمىزنىڭ شاڭ دەۋرىدىكى مىس قوراللىرىنىڭ قەلەي تەركىبىدىن ئىنتايىن زور پەرقلىنىدۇ. مانا بۇ شىنجاڭنىڭ مىس قورال دەۋرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ھېسابلىنىدۇ.

ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلاردىن مەلۇم بولۇشچە، شىنجاڭ تەۋەسىدىن بايقالغان مىس قوراللارنىڭ تېپىلغان جايلىرى نىسبەتەن تارقاق بولۇپلا قالماستىن، بەلكى شەكىلمۇ كىچىكرەك، سانمۇ ئازراق ھېسابلىنىدۇ. بىراق، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئۇرۇمچى، كۇنەس، توققۇزتارا، چاپچال، بارىكۆل قاتارلىق جايلاردىن ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ گەۋدىسى چوڭراق مىس قوراللار قېزىۋېلىندى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئىشلەپچىقىرىش

قوراللىرى، يەنە بەزىلىرى ئەينى زاماندىكى ئاھالىلەر نەزىر - چىراغ ۋە كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئىشلىتىدىغان جابدۇقلار ھېسابلىنىدۇ. شىنجاڭدىن تېپىلغان مىس قوراللار شىنجاڭنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار جەھەتتىكى بوشلۇقنى تولدۇردى. ئۇلار شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان مىس قورال مەدەنىيىتىنىڭ مەزمۇنىنى چۇشىنىشىمىزدىكى قىممەتلىك ماتېرىياللار ھېسابلىنىدۇ. تۆۋەندە ھازىرغا قەدەر تېپىلغان ھەمدە يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان مىس قوراللارنى تۈرلىرى بويىچە قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

A. مىس پىچاق

پىچاق قەدىمدىن تارتىپلا، كىشىلەر كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئايرىلالمايدىغان قوراللاردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلاردىن قارىغاندا، ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلانغان. قەدىمكى ئەجدادلار ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىققا تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرگەن دەۋرلەردە، ھايۋانلارنىڭ گۆشىنى ئاساسلىق ئوزۇقلۇق قىلغاچقا، پىچاق ئېپتىدائىي جەمئىيەت باسقۇچىدىلا كىشىلەر تەرىپىدىن كەشپ قىلىنغان، ھەمدە كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلغان. مەسىلەن: شىنجاڭدىكى ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار ئىچىدە، تاش قورال دەۋرىگە تەۋە ھەر خىل ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرى ئىچىدە تاش پىچاقلار خېلى كۆپ سانلى ئىگىلەيدۇ. مىس قورال دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن كېيىن، شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلەرمۇ تەدرىجىي ھالدا مىس پىچاقلارنى ياسىغان ۋە ئومۇميۈزلۈك ئىشلەتكەن. تۆۋەندە، ئالاقىدار ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار ئۇستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

1984 - يىلى، باركۆل ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا 8.6 كىلومېتىر كېلىدىغان راھەتباغ يېزىسىدىكى لەنجۇۋەنزە كەنتىگە جايلاشقان تاشقۇرۇلمىلىق تۇرالغۇ خارابىسىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، بۇندىن 3000 يىلچە بۇرۇنقى

دەۋرگە تەۋە بولغان، ئۇزۇنلۇقى 16.7 سانتىمېتىر كېلىدىغان هالقا باشلىق مىس پىچاقتىن بىر دانە قېزىۋېلىندى[115]. 1989 ـ يىلى، نىيە خارابىسىدىكى بۇددا مۇنارىنىڭ 41 كىلومېتىر شىمالىدىكى برونزا دەۋرىگە تەۋە مەدەنىيەت ئىزىدىن ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 13.8 سانتىمېتىر كېلىدىغان بىر مىس پىچاق تېپىلدى. 1983 ـ يىلىدىن بۇيان، خېجىڭ ناھىيىسىنىڭ چاۋخا جىلغىسىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، مۇتلەق يىل ـ دەۋرى بۇنىڭدىن 3000 — 2500 يىللار بۇرۇنقى دەۋرلەرگە توغرا كېلىدىغان چاۋخا مەدەنىيىتىگە تەۋە قەبرىلەرنى قېزىش ـ تازىلاش جەريانىدا، نۇرغۇنلىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى قاتاردا بىر تۇركۈم كىچىك مىس پىچاقلار قېزىۋېلىندى. بۇلارنىڭ ئىچىدە 1987 ـ يىلى، 4 ـ نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى 74 ـ نومۇرلۇق قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 12.2 سانتىمېتىر كېلىدىغان، دەستىسىگە ياۋا چوشقىنىڭ ئوبرازى چۈشۈرۈلگەن مىس پىچاق ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ[116]. 1992 ـ يىل 8 — 9 ـ ئايلاردا، شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق ـ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدىكى خادىملار خېجىڭ ناھىيىسى بالغۇنتاي بازىرىنىڭ 16 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان خابچىغان غولىنىڭ جەنۇبىدىكى تەكشى تۆپىلىكتە جەمئىي 42 قەبرە قېزىپ، بۇندىن 2600 — 3000 يىللارچە بۇرۇنقى چاغلار ئەتراپىغا توغرا كېلىدىغان تۈز دەستىلىك ۋە ھالقىسىمان باشلىق مىس پىچاقلارنى تاپتى[117]. 1990 ـ يىلى، باي ناھىيىسىنىڭ قىزىل يېزىسىدا قىزىل سۇ ئامبىرى قۇرۇلۇشىغا ماسلىشىپ ئېلىپ بېرىلغان قۇتقۇزۇش خاراكتېرلىك قېزىشتا تۈز دەستىلىك ۋە ھالقىسىمان باشلىق مىس پىچاقتىن بىر نەچچىسى تېپىلدى[118]. تېكەس ناھىيىسى تەۋەسىدىن، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 5 — 3 ـ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق مىس پىچاقلار تېپىلدى؛ ئۇلارنىڭ ئۇزۇنلۇقى 20.2 — 26.7 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 3.4 ~ 2.7 سانتىمېتىر كېلىدۇ[119]. ئالتاي ۋىلايىتى چىڭگىل ناھىيىسىدىكى ساربۇلاق خارابىسىدىن يېغىلىق دەۋرىگە تەئەللۇق

بولغان، ئۇزۇنلۇقى 16.8 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 1.6 سانتىمېتىر كېلىدىغان بىر دانە مىس پىچاق تېپىلدى[120]. 1963 ــ يىلى، ئالتاي شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى شەمىرشەك قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا 32 قەبرە قېزىلغاندا، 17 - نومۇرلۇق قەبرىدىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 5 — 2 - ئەسىرلەرگە تەۋە بولغان، ئۇزۇنلۇقى 17.4 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 0.8 سانتىمېتىر كېلىدىغان، بېشى ياي شەكىللىك، ئىككى بىسلىق مىس پىچاق تېپىلدى[121]. قۇمۇل شەھىرىدىكى راھەتباغ يېزىسىدىن ئۇزۇنلۇقى 36 سانتىمېتىر كېلىدىغان، ياي شەكىللىك، بۇغا باشلىق دەستىلىك مىس پىچاق تېپىلدى. شەكلىدىن قارىغاندا، ئۇ ئوردوس ئۇسلۇبىدىكى مىس پىچاقلارغا ئوخشاپ كېتىدۇ[122]. 1974 - يىلى، توقسۇن ناھىيىسىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭ تۆمۇر يولى بۆلىكىنى ياساش ئىش ئورنىدىن، ئۇزۇنلۇقى 41 سانتىمېتىر كېلىدىغان بىر دانە ھالقىسىمان بېشى بار قىزىل مىس پىچاق تېپىلدى. شەكلىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ دەۋرى غەربىي خەن سۇلالىسىدىن كېيىن ئەمەس [123]. 1958 ــ يىلى، ئىلى دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى كۇنەس ناھىيىسىنىڭ چاقپى دەريا سى بويىدىن ئىككى دانە مىس پىچاق (58 ــ رەسىمگە فوتو سۇرەت) قېزىۋېلىنغانىدى، چوڭىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 19.8 23.3 سانتىمېتىر، كىچىكىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 19.8 سانتىمېتىر كېلىدىغان بۇ ئىككى پىچاق ئاساسەن دەستىسىدىن پەرقلىنىدۇ، بولۇپمۇ ئۇزۇنراقىنىڭ دەستىسىگە قوي بېشى شەكلى چىقىرىلغان بولۇپ، قوينىڭ ئوبرازى ناھايىتى قىزىقارلىق ھالەتتە. ئۇنىڭ دەۋرى غەربىي خەن زامانىسىغا توغرا كېلىدۇ[124]. خوتەن ۋىلايىتىنىڭ لوپ ناھىيىسىدىكى ئاق سېپىل قەدىمكى شەھەر خارابىسىدىن خەن دەۋرىگە تەۋە بولغان، ئۇزۇنلۇقى 14 سانتىمېتىر كېلىدىغان مىس پىچاق تېپىلدى[125].

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغانلاردىن باشقا، قۇمۇلدىكى يانبۇلاق، لاپچۇق، قارادوڭ ۋە پىچاندىكى سۇ بېشى قەدىمكى

قەبرستانلىقلىرىدىنمۇ تېپىلدى. ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا تېپىلغان مىس پىچاقلار، كۆپىنچە قوي گۆشى ياكى سۆڭەكلىرى بىلەن بىللە قۇيۇلغان.

شۇنى تەكىتلەپ قويۇش كېرەككى، ھازىرغا قەدەر تېپىلغان مىس پىچاقلارنىڭ دەستىسىدىن قارىغاندا، ئۇلارنى توز دەستىلىك، دەستە بېشى ھالقىسىمان شەكىللىك ۋە ھايۋان بېشى شەكىللىكتىن ئىبارەت ئۈچ خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە، ھايۋان باشلىق دەستىلىك پىچاق بىر قەدەر ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ.

B. مىس قازان ۋە مىس داڭقان

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئىشلىرىنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، بىر تۈركۈم ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە، ھەجمى چوڭراق مىس قوراللار تېپىلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە مىس قازان ۋە داڭقان بىر قەدەر كۆپ بولۇپ، ستاتىستىكىلىق مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، سانى 20 دىن ئاشىدۇ. ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشچە، ئۇلاردىن ئىككىسى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى بىلەن ئاقسۇ كونا شەھەر ناھىيىسىدىن بىرىدىن تېپىلغاندىن سىرت، قالغانلىرى ئاساسەن تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى ئالتاي، ئىلى، شىخەنزە، ئۇرۇمچى ۋە گۇچۇڭ، باركۆل قاتارلىق جايلاردىن بايقالدى. داڭقانلارنىڭ شەكلى ۋە ئۆسلۇبىدىن قارىغاندا، شىنجاڭدىن بايقالغان داڭقانلار چاسا شەكلىدىكى تىك قۇلاقلىق، ياي قۇلاقلىق، ھالقىسىمان تىك قۇلاقلىق ۋە تەشمە نەقىشلىك كانايسىمان پۈتلۈق داڭقانلاردىن ئىبارەت تۆت خىلغا ئايرىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىشىگە كەلسەك، داڭقانلار ئاساسەن يېمەكلىكلەرنى پىشۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەنلىكى ئېنىق. تۆۋەندە، ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىشتا بايقالغان داڭقانلار ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

1984 — يىلى، باركۆل ناھىيىسىدىكى لەنجۇۋەنزە تاش

قۇرۇلمىلىق ئۆي خارابىسىنى قېزىش - تازىلاش جەريانىدا، ئېگىزلىكى 50.5 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 33 سانتىمېتىر كېلىدىغان مىس قازاندىن بىرى تېپىلدى. بۇ قازاننىڭ قورسىقى چوڭقۇر، ئاغزى تۈز، قورساق دېۋارى ياي شەكىللىك، پۈتى كانايسىمان بولۇپ، ئېغىز گىرۋىكىگە بىر جۈپ ھالقىسىمان تۇتقاق قۇلاق ئورنىتىلغان. كاربون 14 ئارقىلىق ئۆلچەنگەن دەۋر سانلىق مەلۇماتىغا ۋە بىرلىكتە تېپىلغان يادىكارلىقلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇنىڭ يىل - دەۋرى بۇندىن 3000 يىل بۇرۇنقى چاغلار ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ[126]. 1995 - يىلى، ئاقسۇ كونا شەھەر ناھىيىسىدىن ئېگىزلىكى 50 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 33.2 سانتىمېتىر كېلىدىغان بىر دانە مىس قازان تېپىلدى. بۇ قازان ھالقىسىمان تۇتقاق قۇلاقلىق، چوڭقۇر، ئاغزى تۈز، قورساق دېۋارى ياي شەكىللىك، پۈتى كانايسىمان بولۇپ، دەۋرى بۇندىن 3000 يىل بۇرۇنقى چاغلار ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ[127]. 1981 - يىلى، باركۆل ناھىيىسىدىكى نەنۇەن خارابىسىدىن برونزا دەۋرىگە تەۋە بولغان، ئېگىزلىكى 34 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 30 سانتىمېتىر كېلىدىغان بىر دانە مىس قازان تېپىلدى. ئۇنىڭ تېگى يۇمىلاق، قورسىقىنىڭ يۇقىرى قىسمىنىڭ ئىككى يېنىغا مۇتاناسىپ قىلىپ كۆۋرۈك شەكلىدە يۇقىرىغا قارىتىلغان قوش قۇلاق تۇغرىسىغا بېكىتىلگەن بولۇپ، قورساق قىسمىغا بىر ئايلانما قاپارتما سىزىق نۇسخىسى چىقىرىلغان، پۈتى كانايسىمان شەكىلدە. بۇ داڭقاننىڭ سىرتىدا ئىس دېغى بولۇپ، ئۇزۇن مۇددەت تاماق ئېتىشكە ئىشلەتكەندىن قالغان ئىز ھېسابلىنىدۇ[128]. 1983 - يىلى، كۇنەس ناھىيىسىدىكى كۇنەس دەرياسىنىڭ جەنۇبىي ياقىسىدىكى قەبرىدىن تۆت دانە ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە مىس بۇيۇم بىلەن بىرلىكتە، ئېگىزلىكى 34.5 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 39.5 سانتىمېتىر كېلىدىغان بىر دانە ئۇچ پۈتلۇق مىس داڭقان (59 - رەسىملىك فوتو سۈرەت) قېزىۋېلىندى[129]. بۇ داڭقان يۇمىلاق

تەگلىك، قورساقلىق، قورۇلما كېغىزلىق بولۇپ، كېغىز گىرۇنكى سىرتىغا قايرىلغان. ئۇنىڭ قورساق قىسمىغا ئوچ قۇر قىلىپ، قاپارتما شەكىللىك ئايلانما سىزىق نۇسخىسى چىقىرىلغان. ئۇنىڭ قورساق قىسمىغا مۇناسىپ قىلىپ ئىككىدىن تۆت قۇلاق چىقىرىلغان. چوڭراق ئىككى قۇلىقى توغرىسىغا چىقىرىلغان، كىچىكرەك كەلگەن ئىككى قۇلىقى ئۆرە هالەتتە چىقىرىلغان. مەزكۇر داڭقانىڭ قورسىقى ئاستىدا ئىچى كاۋاك كەلگەن ئوچ پۇتى بولۇپ، ئۇلار سىرتىغاقىيپاش هالەتتە بىكىتىلىپ، ئاندىن ئوچى قىسمى تۆۋەنگە تىك ئېگىپ چۈشۈرۇلگەن. داڭقانىڭ پۇتلىرىنىڭ قىيپاش قىسمىغا، كىرىشتۇرۇلگەن سوقىچاق شەكىل هاسىل قىلغان يۆگىمە سىزىقلار قاپارتما قىلىپ چىقىرىلغان؛ تۆۋەنگە تىك چۈشۈرۇلگەن قىسمىدا، مېڭىۋاتقان هالەتتىكى هايۋان نەقشى غۇۋا كۆرۈنىدۇ. بۇ داڭقانمۇ ئەينى چاغدىكى قەدىمكى ئاهالىلەرنىڭ ئۆزگىچە تاماق ئېتىش جابدۇقى هېسابلىنىدۇ. شەكلىدىن قارىغاندا، بۇ داڭقانىڭ دەۋرى تەخمىنەن يېغىلىق دەۋرىگە تەئەللۇق. 1976 ــ يىلى، ئۇرۇمچى ناهىيىسى نەنسەن تەۋەسىدىكى ئىزدىن، تەخمىنەن يېغىلىق دەۋرىگە تەۋە بولغان ئېگىزلىكى 71 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 39 سانتىمېتىر كېلىدىغان مىس قازاندىن بىر دانە تېپىلدى (60 ـ رەڭلىك فوتو سۈرەت)[130]. بۇ قازانىڭ تېگى تۈز، قورسىقى چوڭقۇر، ئاغزى تۈز، ئاغزىنىڭ گىرۇنكىگە مۇناسىپ قىلىپ بىر جۈپ چاسا شەكىللىك تىك قۇلاق ئورنىتىلغان بولۇپ، قۇلاقلىرىنىڭ ئۈستىگە ئوچ داندىن موگۇ شەكىللىك بېزەك، ئىككى يېنىغا بىردىن موگۇ شەكىللىك بېزەك چىقىرىلغان، داڭقانىڭ گەۋدىسىگە ئۇزۇنسىغا ۋە توغرىسىغا تارتىلغان قاپارتما سىزىقلىق نۇسخىلار چىقىرىلغان. كېغىز گىرۇنكىنىڭ سىرتى چاقماق شەكىللىك نەقش بىلەن بېزەلگەن. قازانىنىڭ تۈۋلۈكى كاناي شەكلىدە بولۇپ، داڭقان گەۋدىسىنى كۆتۈرۈپ تۇرۇش رولىنى ئويناپدۇ. 20 ـ ئەسىرنىڭ

80 - يللىرى گۈچۈك ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا تەخمىنەن 12 كىلومېتىر كېلىدىغان كارىز يېزىسىدىكى يېغىلىق دەۋرىدىن بۇرۇنقى دەۋرگە تەۋە بىر خارابىلىكتىن ئېگىزلىكى 40 سانتىمېتىر، چوڭقۇر، گىرۋىكىگە بىر جۈپ ھالقىسىمان قۇلاق ئورنىتىلغان، كانايىسىمان پۈتلۈق مىس قازان تېپىلدى. بۇنىڭدىن باشقا، مەزكۇر ناھىيىنىڭ جەنۇبىدىكى بىلۇخي يېزىسىغا تەخمىنەن 20 كىلومېتىر كېلىدىغان جىلغا ئىچىدىنمۇ بىر دانە مىس قازان تېپىلغان[131].

يۇقىرىدا مىسالغا ئېلىنغانلاردىن باشقا، ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ كۆكتوقاي ناھىيىسىدىكى ساربۇلاق خارابىسىدىن، ئېگىزلىكى 37.2 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 27 — 28 سانتىمېتىر، گىرۋىكىگە بىر جۈپ ھالقىسىمان تېك قۇلاق، قورساق قىسمىغا ئىككى ھالقىسىمان كىچىك قۇلاق چىقىرىلغان، قورسىقى چوڭقۇر، كانايىسىمان پۈتى تەشمە نەقىشلىك، دەۋرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 5 — 3 - ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدىغان مىس قازاندىن بىر دانە تېپىلدى[132]. كۇنەس ناھىيىسىدىكى 72 - تۇمەن 3 - لىيەندىن يىل دەۋرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 5 — 3 - ئەسىرلەرگە تەۋە بولغان، ئېگىزلىكى 57.5 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 42 سانتىمېتىر كېلىدىغان قورساقلىق، ئاغزى قورۇلغان، گىرۋىكى سىرتقا قايرىلغان، گىرۋىكىنىڭ ئاستىغا ئوك — تەتۇر ئۇچبۇلۇك نەقشى چۇشۇرۇلگەن، قورسىقىنىڭ يۇقىرى قىسمىغا توغرىسىغا قىلىپ بىر جۈپ قۇلاق بېكىتىلگەن، كانايىسىمان پۈتلۈق بىر مىس قازان تېپىلدى[133]. 1997 - يىلى، قورغاس ناھىيىسىنىڭ لەڭگەر يېزىسىدىن دەۋرى تەخمىنەن يېغىلىق دەۋرىگە (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 5 — 3 — ئەسىرلەرگە) تەۋە بولغان، بىر دانە ئېگىزلىكى 47.6 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 41.5 سانتىمېتىر كېلىدىغان قورساقلىق، چوڭقۇر، گىرۋەكلىك، گىرۋىكىگە توغرىسىغا قىلىپ بىر جۈپ قاپارتما سىزىق نەقىشلىك قۇلاق ئورنىتىلغان، تېگى دۇگىلەك، مىس قازان

تېپىلدى[134]. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، 1980 - يىلى، كوروان قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدا ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش يۈرگۈزۈش جەريانىدا، خەن - جىن دەۋرلىرىگە تەۋە بولغان، ئېگىزلىكى 21 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 17 سانتىمېتىر، دىۋارى نېپىز، قورساقلىق، ئاغزى قورۇلغان، قورساق قىسمىدا ھالقىسىمان قۇلىقى بار، تېگى توز كەلگەن، شەكلى قويۇق يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان، بىر دانە قىزىل مىس قازان تېپىلدى[135].

دېمەك، مىس قازان ۋە داڭقانلارنىڭ تارقىلىش دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا تارالغان، ئۇلارنىڭ دەۋرىمۇ بىر قەدەر ئۇزاق ھېسابلىنىدۇ. بولۇپمۇ بارکۆل ناھىيىسىدىكى لەنجۇۋەنزە خارابىسىدىن بايقالغان مىس داڭقان، بۇندىن 3000 يىللار ئىلگىرىلا مىس داڭقانىنىڭ شەنجاڭ تەۋەسىدە ئىشلىتىلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. تارقىلىش دائىرىسىدىن ئالغاندا، مىس داڭقانلار ئاساسەن تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى ئىلى دەريا ۋادىسى، ئالتاي، بارکۆل ۋە ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلارغا مەركەزلەشكەن. تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىن ھازىرغا قەدەر ناھايىتى ئاز بايقالدى. ھازىرغىچە بايقالغان بۇ بىر تۈركۈم مىس داڭقانلار ئاساسەن تاماق پىشۇرۇشقا ئىشلىتىلگەن. شۇڭا بىر قىسىم داڭقانلاردا ئىس دېغى ساقلانغان.

C. مىس جاۋۇر ۋە پەتنۇس

شەنجاڭدىن تېپىلغان چوڭ تىپتىكى مىس بۇيۇملارنىڭ ئىچىدە، مىس داڭقاندىن باشقا، يەنە بىر تۈركۈم مىس جاۋۇر ۋە پەتنۇسلارمۇ بايقالدى. قەدىمدىكى ئەجدادلار ئۇلارنى يېمەكلىكلەرنى ئېلىش ئۈچۈن ئىشلەتكەن، بولۇپمۇ ئىچىگە ئېيىق ھەيكىلى قوندۇرۇلغان چاسا مىس پەتنۇسلار دىنىي مۇراسىم ياكى نەزىر - چىراغ ئىشلىرىدا ئىشلىتىلىدىغان قاچىلار ھېسابلىنىدۇ. شەنجاڭدىن تېپىلغان مىس جاۋۇر ۋە پەتنۇسلار ئانچە كۆپ ئەمەس. تۆۋەندە، ئۇلارنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

چۆچەك شەھىرىدىن ئېگىزلىكى 11 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ

دىئامېتىرى 15 سانتىمېتىر، ئاستىنكى دىئامېترى 9.5 سانتىمېتىر كېلىدىغان بىر دانە تېگى تۆز مىس جاۋۇر تېپىلدى. ھازىرغا قەدەر بۇ خىل جاۋۇر شىنجاڭ تەۋەسىدە ناھايىتى ئاز بايقالغان بولسىمۇ، ئەمما تېپىلغان ساپال جاۋۇر قاتارلىقلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، بۇ مىس جاۋۇرنىڭ دەۋرى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1000 - يىلىدىن بالدۇر بولۇشى مۇمكىن دەپ قارالماقتا[136]. ئىلى دەرياسىدىكى موڭغۇلكۇرە، توققۇزتارا، چاپچال ۋە كۈنەس قاتارلىق جايلاردىن بىر تۈركۈم چاسا شەكىللىك مىس پەتنۇسلار تېپىلدى. ئۇلاردىن بىرى، 1981 - يىلى كۈنەس ناھىيىسىدىكى كۈنەس دەرياسىنىڭ جەنۇبىي ياقىسىدىكى قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان. بۇ پەتنۇسنىڭ ھەر بىر تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3.25 سانتىمېتىر كېلىدۇ. چاسا شەكىللىك بۇ پەتنۇس قىزىل مىستا قۇيۇلغان بولۇپ، تۆز كەلگەن تۆت قىرى سىرتقا قايرىلىپ كەڭ گىرۋەك چىقىرىلغان. پەتنۇسنىڭ ئىچىنىڭ قارىمۇ قارشى ئىككى بۇلۇڭىغا بىرىدىن ئېيىق ھەيكىلى قوندۇرۇلغان. ئۇلار قوللىرىنى بىلەن بىر نەرسە تۇتقاندەك ھالەتتە. ئۇلارنىڭ قوللىرىنىڭ ئوتتۇرىسى كاۋاك بولۇپ، ئەسلىدە قولىدا بىر نەرسە بولسا كېرەك[137]. بۇ پەتنۇسنىڭ ئاستىغا كىچىك چاسا چەپچەك بېكىتىلگەن. ئۇنىڭ دەۋرى تەخمىنەن يېغىلىق دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. 1983 - يىلى، چاپچال ناھىيىسىنىڭ چوڭ بۇرا يېزىسىدىكى توپا دۆڭلىك قەبرىستانلىقىنىڭ يېنىدىن ناھايىتى ياخشى ساقلانغان بىر مىس پەتنۇس (58 - رەسىملىك فوتو سۈرەت) تېپىلدى. بۇ پەتنۇسنىڭ ئومۇمىي ئېگىزلىكى 23 سانتىمېتىر، بىر يېنىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 76 سانتىمېتىر كېلىدۇ. قىزىل مىستا قۇيۇلغان، چاسا شەكىللىك بۇ پەتنۇسنىڭ تېگى تۆز، گىرۋىكى سىرتقا قايرىلغان بولۇپ، ئىككى چېتىگە مۇتاناسىپ قىلىپ بىر جۈپ ھالقىسىمان قۇلاق بېكىتىلگەن. بۇ پەتنۇسنىڭ ئاستىنىڭ تۆت بۇلۇڭىغا ئېگىزلىكى 17 سانتىمېتىر كېلىدىغان، ئۈستىگە ئادەم ئوبرازى چۈشۈرۈلگەن ھايۋان تۇۋىقى شەكىللىك پۈت

بەكستىلگەن[138]. ئادەمنىڭ چىرايى ۋە بەش ئەزاسى ئېنىق، ئوبرازى ئەينەن بولۇپ، ئەينى زاماندا شىنجاڭ تەۋەسىدە ياشىغان ئاھالىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇنىڭدىن باشقا، 1977 - يىلى، ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ ئەنسەن كان رايونىدىكى ئالىغۇي جىلغىسىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، 30 - نومۇرلۇق ياغاچ جازىلىق قەبرىدىن، ھايۋانات ئوبرازى چۈشۈرۈلگەن ئالتۇن، كۈمۈش بېزەك بۇيۇملاردىن باشقا، يەنە جۇپ ھايۋان ھەيكىلى قوندۇرۇلغان ئېگىز چەپچەكلىك مىس پەتنۇستىن بىرى قېزىۋېلىندى. بۇ پەتنۇسنىڭ ئېگىزلىكى 32 سانتىمېتىر بولۇپ، ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئېگىزلىكى 8 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 10 سانتىمېتىر كېلىدىغان شىر سىياقىدىكى بىر جۇپ ھايۋان ھەيكىلى تۇرغۇزۇلغان. مەزكۇر پەتنۇسنىڭ پەتنۇس گەۋدىسى، ھايۋان ھەيكىلى ۋە ئېگىز چەپچەكسىمان پۈتىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسمى ئايرىم - ئايرىم ياسالغان ۋە بىر - بىرىگە كەپشەرلىش ئارقىلىق تۇتاشتۇرۇلغان [139]. بۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغانمىس پەتنۇس، كۇنەس ناھىيىسىدىكى 71 - تۇمەن 1 - لىيەن بېلىقچىلىق مەيدانى خارابىسىدىنمۇ بىر دانە قېزىۋېلىندى. 30 - نومۇرلۇق قەبرىدىن ئېلىنغان ياغاچ ئەۋرىشكىسىنى كاربون 14 ئارقىلىق تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان دەۋر سانلىق مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، ئۇنىڭ دەۋرى بۇنىڭدىن 75±2345 ۋە 95±2040 يىللار بۇرۇنقى چاغلار ئەتراپىغا، يەنى ئېلىمىز تارىخىدىكى يېڭىلىق دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ [140].

1989 - يىلى، خوتەن شەھىرى لاسكۇي بازىرىنىڭ ئاتچۇي كەنتىدىن چوڭ - كىچىك بولۇپ، 16 دانە مىس بويۇم قېزىۋېلىندى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە، ئىككى دانە سېرىق مىس پەتنۇس، بىر دانە قىزىل مىس ئاپتۇۋا، بىر دانە قىزىل مىس ھاۋانچا توقماقچىسى، بىر دانە سېرىق مىس جاۋۇر، بىر دانە قىزىل مىس قۇتا، بىر دانە قىزىل مىس داڭقان، بىر دانە سېرىق مىس تاۋا، بىر دانە ئېگىز پۇتلۇق سېرىق مىس ئاياق، تۆت دانە

سېرىق مىس قازان، ئۇچ دانە سېرىق مىس قۇتا قاپقىقى بولۇپ، ئۇلاردىن بەزىلىرى قېلىپتا قۇيۇپ چىقىرىلغان، بەزىلىرى قېلىپتا بېسىپ چىقىرىلغان، بەزىلىرى سوقۇپ ياسالغان شۇنداقلا ئۇلارنىڭ بەزىلىرىگە گۈل چېكىلگەن، بەزىلىرىگە كۈمۈشتىن ياكى قىزىل مىستىن نەقىش قويۇلغان. بەزىلىرىگە ئەرەبچە كۇفى نۇسخىسىدىكى خەتلەر چۈشۈرۈلگەن. ئۇلارنىڭ نۇسخىلىرى ۋە ئۇچار قانات، ھايۋانات نۇسخىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كۈمۈش نەقىش قويۇلغان چەكمە گۈللۈك سېرىق مىس پەتنۇسنىڭ بىرىنىڭ ئۇزۇنلىقى 31 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 20 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 4.5 سانتىمېتىر، يەنە بىرىنىڭ ئۇزۇنلىقى 32.7 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 22.2 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 3.4 سانتىمېتىر كېلىدۇ. قىزىل مىس ئاپتۇۋۇنىڭ ئۈمۈمىي ئېگىزلىكى 25.5 سانتىمېتىر، قورسىقىنىڭ ئەڭ چوڭ يېرىنىڭ دىئامېتىرى 10.9 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 9.1 سانتىمېتىر؛ قىزىل مىس ھاۋانچا توقماقچىسىنىڭ ئۈمۈمىي ئېگىزلىكى 23.6 سانتىمېتىر، دىئامېتىرى 3.5 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 5.3 سانتىمېتىر؛ قىزىل مىستىن نەقىش قويۇلغان چەكمە گۈللۈك سېرىق مىس جاۋۇرنىڭ ئۈمۈمىي ئېگىزلىكى 8.8 سانتىمېتىر، قىزىل مىس داكقاننىڭ ئۈمۈمىي ئېگىزلىكى 20 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 16 سانتىمېتىر، قورسىقىنىڭ ئەڭ چوڭ يېرىمىنىڭ دىئامېتىرى 24.4 سانتىمېتىر، دېۋارىنىڭ قېلىنلىقى 0.4سانتىمېتىر، سېرىق مىس تاۋۇنىڭ ئۈمۈمىي ئېگىزلىكى 10 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 37 سانتىمېتىر، دېۋارىنىڭ قېلىنلىقى 0.4 سانتىمېتىر؛ سېرىق مىس قازاننىڭ ئەڭ چوڭ ئۈمۈمىي ئېگىزلىكى 30 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 40 سانتىمېتىر، قورسىقىنىڭ ئەڭ چوڭ يېرىنىڭ دىئامېتىرى 52 سانتىمېتىر، دېۋارىنىڭ قېلىنلىقى 0.4 سانتىمېتىر.؛ ئېگىز پوتلۇق سېرىق مىس ئاياقنىڭ ئۈمۈمىي ئېگىزلىكى 11 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى5.17 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ

دىئامېتىرى 8 سانتىمېتىر، دۇارىنىڭ قىلىنلىقى 0.2 سانتىمېتىردىن كېلىدۇ. يۇقىرىدىكى مىس بويۇملار مىلادىيە 11-ئەسىردىن 13 — ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان زامانلاردا (قاراخانىيلار دەۋرىدە)، خوتەندە ياسالغان بولۇشى مۇمكىن دەپ تونۇلماقتا (لى يىنپىڭ: «شىنجاڭنىڭ خوتەن شەھىرىدىن بايقالغان قاراخانىيلار سۇلالىسى مىس بۇيۇملىرى»، «ئارخېئولوگىيە ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقى» 1991 - يىل 5 - سان)، يۇقىرىدىكى مىس بۇيۇملار شىنجاڭنىڭ 11 - 13 - ئەسىرلەردىكى مىسكەرلىك هۈنەر - سەنئىتىنىڭ ئالاھىدە تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەنلىكىنى ۋە ئىسلام دىنى مۇھىتىغا ماسلاشقان ئۇسلۇبقا ئىگە بولغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

شىنجاڭدىن بايقالغان قەدىمكى مىس قازان - قومۇچ، قاچا - قۇچا قاتارلىقلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بىرونزا دەۋرىگە ۋە دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىگە تەۋە مىس قاچىلار قېلىپتا قۇيۇپ ياسالغان بولۇپ، ئۇلارغا ئاددىي سىزىقچە شەكىللىك نەقىشلەر چىقىرىلغاندىن سىرت، ھەرخىل ھايۋانات ۋە ئادەم ئوبرازى جانلىق ھالەتتە چۈشۈرۈلگەن. بۇ خىل ئەھۋال كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى ئاساس قىلغان قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. خەن دەۋرىدىن كېيىن تەدرىجىي ھالدا، مىس قاچىلارنى ياساش تېخنىكىسى جەھەتتە، قېلىپتا قۇيۇپ ياساشتىن باشقا، سوقۇپ ياساش، قېلىپتا بېسىپ چىقىرىش، نەقىش قۇيۇش، گۈل چېكىش، خەت چۈشۈرۈش قاتارلىق ھۈنەر - سەنئەت ئالاھىدە تەرەققىي قىلىپ، مۇقىم ئولتۇراقلاشقان ۋە نىسبەتەن تەرەققى تاپقان جەمئىيەت ئاھالىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى. ئەكس ئەتكەن.

تۆمۈر تاۋلاش ۋە تۆمۈر بۇيۇملارنى ياساپ ئىشلىتىش، ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تەرەققىياتىدىكى يەنە بىر زور سەكرەش ھېسابلىنىدۇ. يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان يېمەك - ئىچمەككە ئالاقىدار مىس بۇيۇملاردىن باشقا، شىنجاڭ تەۋەسىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردا، نۇرغۇن تۆمۈر پىچاقلار

قېزىۋېلىندى. ئۇلاردىن تۆۋەندىكىلەرنى مىسالغا ئېلىپ ئۆتىمىز.
1986 - يىل 4 — 5 - ئايلاردا، قۇمۇل يانبۇلاق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، بىر تەرىپى تۈز، يەنە بىر تەرىپى يايسىمان كەلگەن، ئۇزۇنلۇقى 7.7 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 2 سانتىمېتىر كېلىدىغان بىر دانە تۆمۈر پىچاق قېزىۋېلىندى[141]. 1976 - يىل 7 — 8 - ئايلار مەزگىلىدە، تاشقورغان ناھىيىسىدىكى شامبابا قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن، ھالقىسىمان بېشى بار تۈز دەستىلىك، جۇلدىسى ئەگرى، بىسى يايسىمان شەكىللىك، ئۇچى يۇمىلاق كەلگەن، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 12.2 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 1.5 سانتىمېتىر كېلىدىغان بىر دانە تۆمۈر پىچاق قېزىۋېلىندى[142]. 1983 - يىل 10 — 12 - ئايلاردا ۋە 1984 - يىل 7 — 10 - ئايلار مەزگىلىدە، چاپخا جىلغىسىدىكى 1 -، 2 - ۋە 3 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقلاردىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردا، 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن داتلىشىپ چىرىپ كەتكەن تۆمۈر پىچاقتىن 2 دانە[143]؛ 2- نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى 14 - نومۇرلۇق قەبرىدىن، قالدۇق ئۇزۇنلۇقى 5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 2.1 سانتىمېتىر كېلىدىغان بىر دانە تۆمۈر پىچاق پارچىسى [144]. 3 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن جۇلدىسى يايسىمان، بىسى تۈز كەلگەن تۆمۈر پىچاقلار تېپىلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى IM27:42 نومۇرلۇق پىچاقنىڭ قالدۇق ئۇزۇنلۇقى 9.8 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 1.5 سانتىمېتىر؛ IM27:24 نومۇرلۇق پىچاقنىڭ قالدۇق ئۇزۇنلۇقى 14 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 2 سانتىمېتىر كېلىدۇ. 1987 - يىلى، چاپخا جىلغىسىدىكى 4 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، 98- نومۇرلۇق قەبرىدىن، داتلىشىپ كەتكەن، جۇلدىسى قېلىن، بىسى نېپىز، ئۇچى يۇمىلاق كەلگەن، قالدۇق ئۇزۇنلۇقى 10.2 سانتىمېتىر، قالدۇق كەڭلىكى 1.6 سانتىمېتىر كېلىدىغان بىر دانە تۆمۈر پىچاق قېزىۋېلىندى[145]. 1985 - يىل 9 — 10 — ئايلار مەزگىلىدە، بۇگۇر ناھىيىسىدىكى چۇمپاق

قەبرىستانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا تېپىلغان تۆمۈر بۇيۇملار ئاساسەن پىچاق بولۇپ، سانى بىر قەدەر كۆپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار كۆپىنچە قوينىڭ گۆشى ياكى سۆڭەكلىرى بىلەن بىرلىكتە ياغاچ تاۋاق ئىچىگە قويۇپ قويۇلغان. بىراق، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك ئېغىر دەرىجىدە دات يېگەن بولۇپ، ساقلىنىش ئەھۋالى ئىنتايىن ناچار. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى M1:22 نومۇرلۇق پىچاقنىڭ قالدۇق ئۇزۇنلۇقى 8.8 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 1.9 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 0.8 سانتىمېتىر بولۇپ، جۇلدىسى سەل يايسىمان ھالەتتە، بىسى سەل ئىچىگە ئېگىلگەن. $M_3B:3$ نومۇرلۇق پىچاقنىڭ قالدۇق ئۇزۇنلۇقى 12.5 سانتىمېتىر، قالدۇق كەڭلىكى 1.6 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 1 سانتىمېتىر، جۇلدىسى تۈز، بىسى يايسىمان ھالەتتە. M3D:3 نومۇرلۇق پىچاقنىڭ قالدۇق ئۇزۇنلۇقى 12.2 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 2 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 1.3 سانتىمېتىر بولۇپ، جۇلدىسى بىلەن بىسى تۈز كەلگەن[146]. 1996 - يىلى، ش ئۇ ئا ر مۇزېيىنىڭ كەسپىي خادىملىرى لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن، ياغاچ دەستىلىك تۆمۈر پىچاقتىن ئىككى دانە تاپتى[147]. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، يەنە نىيە خارابىسى، كېرىيە ناھىيىسىدىكى ماجانلىق خارابىسى، ئەندىر خارابىسى قاتارلىقلاردىنمۇ تۆمۈر پىچاقلار تېپىلدى.

شىنجاڭدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا بايقالغان تۆمۈر پىچاقلار ناھايىتى كۆپ. بىراق ئۇلار ئۇزۇن زامانلار يەر ئاستىدا كۆمۈلۈپ ياتقانلىقتىن، ئاساسەن داتلىشىپ چىرىپ كەتكەن. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇلار شىنجاڭ رايونىدا تۆمۈر بۇيۇملارنىڭ خېلى بۇرۇنلا ئىشلىتىلگەنلىكىنى ۋە ئەينى دەۋرلەرنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىدە مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

3. ياغاچ قاچا قاتارلىقلار

تىغلىق سايمانلار بىلەن، بولۇپمۇ مېتال سايمانلار بىلەن ياغاچ جابدۇقلارنى ياساش، مىس ۋە تاش قوراللار بىرلىكتە ئىشلىتىلگەن دەۋردە بارلىققا كەلگەن. بىراق، ھازىرچە شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسىدە، مىس ۋە تاش قوراللار بىرلىكتە ئىشلىتىلگەن دەۋر بىر بوشلۇق بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ. شىنجاڭدىكى ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلارغا ئاساسلانغاندا، تىغلىق مېتال سايمانلار بىلەن ياسالغان ئەڭ بۇرۇنقى ياغاچ جابدۇقلار، تەخمىنەن بۇندىن 3 — 4 مىڭ يىللار بۇرۇنقى برونزا دەۋرىگە تەۋە ھېسابلىنىدۇ. دېمەك، شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلار ئەڭ كېيىن دېگەندىمۇ، برونزا دەۋرىدە ياغاچ جابدۇقلارنى ياساپ ئىشلەتكەن. شۇندىن باشلاپ، مېتالدىن ياسالغان چاناش، كېسىش، ئويۇش، قىرىش سايمانلىرى بارلىققا كەلگەن ۋە ئۇلار ئارقىلىق ياغاچتىن تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى، جۈملىدىن يېمەك - ئىچمەك جابدۇقلىرىنى ياساپ ئىشلىتىش خېلى كەڭ ئەۋج ئالغان. شۇنداق قىلىپ، قەدىمكى ئەجدادلار تۇرمۇشىدا، ياغاچتىن ھەر خىل بۇيۇملارنى ياساش تەدرىجىي كەسىپلىشىشكە يۈزلەنگەن، ھەمدە تېخنىكا جەھەتتە خېلى ئىلگىرىلەشلەرگە ئېرىشكەن. ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلاردىن قارىغاندا، خەن دەۋرىگە تەۋە قەبرىلەردىن پىرقىرىتىپ قىرىش ئۇسۇلى ئارقىلىق ياسالغان ياغاچ بۇيۇملار بايقالدى. بۇ خىل ئۇسۇلدا ياسالغان ياغاچ قاچىلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى، ئۆز ۋاقتىدا ئاددىي قىرىش ئۇسكۇنىسىنىڭ ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. دېمەك، ئەينى چاغلاردا شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلەر تۆمۈر تىغلىق قىرىش ئەسۋابلىرى بىلەن ياغاچتىن ھەر خىل بۇيۇملارنى، جۈملىدىن يېمەك - ئىچمەك جابدۇقلىرىنى ياساپ، ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرغان. تۆۋەندە، ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردا شىنجاڭدىكى قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن تېپىلغان ياغاچ جازىبدۇقلارنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

(1) ياغاچ ئاياق

ياغاچتىن ئويۇپ ياسالغان، ياپياق ئېغىز، ئىچى چوڭقۇرراق كىلىگەن چوك ــ كىچىك قاچىلارنى كۆرسىتىدۇ. قەدىمكى ئەجدادلار ناھايىتى بۇرۇنلا ياغاچتىن پايدىلىنىپ ھەر خىل ئاياقلارنى ياساپ ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرغان. ساپال ئاياقلار خېلى ئومۇملاشقان چاغلاردىمۇ ياغاچ ئاياقلار يەنىلا داۋاملىق ياسىلىپ ئىشلىتىلىپ كەلگەن. ھازىرغا قەدەر ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىشلاردا مەلۇم بولغان ياغاچ ئاياقلاردىن قارىغاندا، شىنجاڭدا تىرىكچىلىك قىلغان قەدىمكى ئاھالىلەر خېلى بۇرۇنلا ياغاچ ئاياقلارنى ياساپ ئىشلەتكەن. مەسىلەن:

1979 ـ يىلى، لوپنۇر رايونىدىكى كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى گۇمۇگۇ قەبرىستانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، بۇنىڭدىن 3800 يىل بۇرۇنقى ياغاچ ئاياقلار تېپىلدى[148]. دەۋرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1100 — 550 ــ يىللارغا توغرا كېلىدىغان قۇمۇل يانبۇلاق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن ئاغزى سەل قورۇلغان، قورساق دۆڭاري يايىسىمان، تېگى دۇگىلەك ئاياقتىن ئىككىسى قېزىۋېلىندى. ئۇلاردىن T20:1 نومۇرلۇق ئاياقنىڭ ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 8.4 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 4.6 سانتىمېتىر كېلىدۇ[149]. 1992 ــ يىلى پىچان ناھىيىسى سۇ بېشى 1 ـ نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىن (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 4 — 3 ـ ئەسىرلەرگە تەۋە) ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 14.4 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 5.7 سانتىمېتىر كېلىدىغان ياغاچ ئاياقتىن بىر دانە قېزىۋېلىندى[150]. 1991 ــ يىلى، پىچان ناھىيىسى سۇ بېشى 3 ـ نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىن (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 5 — 3 ـ ئەسىرلەرگە تەۋە) ئىككى دانە ئاياق قېزىۋېلىندى. ئۇلاردىن M30:2 نومۇرلۇق ئاياقنىڭ ئاغزى ياپياق، تېگى دۇگىلەك بولۇپ، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 15.6 سانتىمېتىر، ئومۇمىي ئېگىزلىكى

5.7 سانتىمېتىر؛ M21:2 نومۇرلۇق ئاياقنىڭ ئاغزى سەل قورۇلغان، تېگى دۈگىلەك بولۇپ، ئۇ بىر قۇلاقلىق ئاياقنىڭ قۇلىقى ئۈستىگە بىر تۆشۈك ئېچىلغان، ئۇنىڭ ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 17.2 سانتىمېتىر، ئومۇمىي ئېگىزلىكى 8.8 سانتىمېتىر كېلىدۇ[151]. 1988 - يىل 11 - ئايدا، شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدىكى خادىملار خېجىڭ ناھىيىسىدىكى چابخا 3 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدا، خەن دەۋرىگە تەۋە 20 قەبرىنى قېزىپ، ئاياق قاتارلىق چىرىپ كەتكەن ياغاچ بۇيۇمدىن سەككىز دانە تاپتى[152]. 1986 — ۋە 1987 — يىللىرى بۇگۈر ناھىيىسىدىكى چۇمپاق قەبرىستانلىقىدىكى 2 - ۋە 3 - قېتىملىق ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، 2 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن (مۇتلەق دەۋرى تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 950 — 600 - يىللار ئارىلىقىغا تەۋە بولغان) بىر ياغاچ ئاياق قېزىۋېلىندى. بۇ 3: نومۇرلۇق ئاياقنىڭ ئاغزى يايپاڭ، قورساق دىۋارى يايسىمان، تېگى تۈز بولۇپ، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 10 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 4.6 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 5.4 سانتىمېتىر كېلىدۇ[153]. 1996 - يىلى ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، چەرچەن ناھىيىسىدىكى زاغۇنلۇق 2 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىن غەربىي خەن دەۋرىگە تەۋە تۆت دانە ئاياق قېزىۋېلىندى. ئاياقلار شەكلى جەھەتتىن A، B دىن ئىبارەت ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. A خىلدىكىسى بىر دانە بولۇپ، ئاغزى سەل قورۇلغان، قورساق دىۋارى يايسىمان، تېگى تۈز، ئېگىزلىكى 7.5-4.8 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 14 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 11.5 سانتىمېتىر كېلىدۇ. B خىلدىكىسى ئۈچ دانە بولۇپ، ئۇلار قورساقلىق، ئاغزى سەل قورۇلغان، ئىچى سەل چوڭقۇر شەكىلدە، ئۇلاردىن 96QZ II M2:122 نومۇرلۇق ئاياقنىڭ ئېگىزلىكى 8.5 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 16 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ

دىئامېتىرى 6 سانتىمېتىر؛ 96QZⅡM2:99 نومۇرلۇق ئايالقىنىڭ ئېگىزلىكى 10 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 13.6 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 6.7 سانتىمېتىر؛ 96QZⅡM2:99—1 نومۇرلۇق ئايالقىنىڭ ئېگىزلىكى 7.4 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 13.5 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 5.5 سانتىمېتىر كېلىدۇ[154]. 1959 - يىلى، نىيە ناھىيىسىدىكى شەرقىي خەن- جىن دەۋرلىرىگە تەۋە قەبرىدىن ئىككى دانە ياغاچ ئايال قېزىۋېلىندى. ئۇلارنىڭ چوڭىنىڭ ئېگىزلىكى 6.4 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 24 سانتىمېتىر؛ كىچىكىنىڭ ئېگىزلىكى 7.5 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىامېتىرى 20.5 سانتىمېتىر بولۇپ، ئۇلارغا قوينىڭ سۆڭەكلىرى سېلىنغان[155]. 1984- يىلى، لوپ ناھىيىسىدىكى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1 - ئەسىردىن مىلادىيە 4 - ئەسىرگىچە بولغان زامانلارغا تەۋە سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن كىچىك تېپىتكى ئايالقىتىن يەتتە دانە، چوڭ تېپىتكى ئايالقىتىن تۆت دانە قېزىۋېلىندى (26— رەڭلىك فوتو سۈرەت). كىچىك تېپىتكىلىرىنىڭ قورسىقى سەل تېپىز بولۇپ، شەكلىگە ئاساسەن تۆت خىلغا ئايرىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچى ئويۇلۇپ، ئاندىن قىرىپ سىلىقلاشتۇرۇلغان، سىرتقى يۈزىنى سىلىقلاشتا پىرقىرىتىپ قىرىش ئۇسۇلى قوللىنىلغان، ئۇلارنىڭ ئاغزى ئاساسەن يايپاق، قورساق دۇمباق يايسىمان، تېگى دۇگىلەك بولۇپ، M02C:37 نومۇرلۇقىنىڭ ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 12 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 4.4 سانتىمېتىر؛ M01C:15 نومۇرلۇقىنىڭ ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 11.1—11.6سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 8.5 سانتىمېتىر؛ M02:77 نومۇرلۇقىنىڭ ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 13.2 سانتىمېتىر، ئومۇمىي ئېگىزلىكى 5 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 6 سانتىمېتىر؛ M06:1 نومۇرلۇقىنىڭ ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 12 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 5.5 سانتىمېتىر كېلىدۇ. چوڭ تېپىتكى ئايالارنىڭ ئىچى بىرقەدەر چوڭقۇر بولۇپ، ئاساسەن ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. بىرىنچى خىلىدىكىسى

ئىككى دانە بولۇپ، ئۇلارنىڭ سىرتقى يۈزىنى سىلىقلاشتا پىرقىرىتىپ قىرىش ئۇسۇلى قوللىنىلغان. ئىچى ئويۇلغاندىن كېيىن يەنە قىرىش ئارقىلىق سىلىقلانغان. ئۇلارنىڭ ئاغزى سەل يايپاق، سىرتقى دىۋارى يايسىمان، تېگى دۇگىلەك بولۇپ، M02:27 نومۇرلۇقتىكى ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 11.2 سانتىمېتىر، ئومۇمىي ئېگىزلىكى 6.2 سانتىمېتىر، ئاستىنىڭ دىئامېتىرى 3.8 سانتىمېتىر كېلىدۇ؛ ئىككىنچى خىلدىكىسى ئىككى دانە بولۇپ، سىرتقى يۈزىنى سىلىقلاشتا پىرقىرىتىپ قىرىش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، ئىچىمۇ ئويۇلغاندىن كېيىن قىرىپ سىلىقلانغان. ئۇلاردىن MOlC:26 نومۇرلۇقتىكى ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 12.1 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 7.2 سانتىمېتىر كېلىدۇ[156]. 1992 - يىلى، لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل 2 — نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، پىرقىرىتىپ قىرىش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغان، ئاغزى يايپاق، تېگى تۈز ياكى دۇگىلەك كەلگەن ياغاچ ئاياقتىن 47 دانە قېزىۋېلىندى[157]. 1989 - يىل 10 - ئايدا، لوپنۇر ناھىيىسىدىكى خەن — جىن دەۋرلىرىگە تەۋە يېڭىپەن قەبرىستانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا ئىككى دانە ياغاچ ئاياق تېپىلدى. ئۇلاردىن M7:6 نومۇرلۇقتىكى ئېغىز گىرۋىكى ئىچىگە قورۇلغان، قورساق دىۋارى يايسىمان، يان تەرىپىدە بىر تۇتقۇچى بار، تېگى تۈز بولۇپ، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 12.3 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 7.5 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 7.5 — 9.9 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئۇنىڭ دىۋارىنىڭ سىرتقى ۋە ئىچكى يۈزىدە سۈركەلگەن ئىز ساقلانغان. بۇ ئاياقنىڭ ئىچىگە ئۇماچسىمان يېمەكلىك بىلەن ئۆسۈملۈك ئورۇقى سېلىنغان. M4:1 نومۇرلۇقتىكى تۇتقۇچى يوق[158]. 20 - ئەسىرنىڭ 60 — 70 - يىللىرى تۇرپان ئاستانە - قاراغوجا قەبرىستانلىقلىرىدىن خېلى كۆپ ياغاچ ئاياقلار تېپىلدى. ئۇلار ئاساسەن 325 -، 56 -، 61 -، 87 -، 92 -، 101 -، 103 - 111 -، 225 -، 505 - ۋە 105 - نومۇرلۇق قەبرىلەردىن قېزىۋېلىندى[159].

يۇقىرىدا مىسالغا ئېلىنغانلاردىن باشقا، خوتەن ۋە قەشقەر بوستانلىقلىرى، قۇمۇل بوستانلىقى قاتارلىق جايلاردىكى خارابىلىك ۋە قەبرىستانلىقلاردىنمۇ ياغاچ ئايال تېپىلدى.

(2) ياغاچ تاۋاق

ياغاچتىن ئويۇپ، قىرىپ ياسالغان پەتنۇس ياكى لېگەن شەكىللىك قاچىلارنى كۆرسىتىدۇ. ئادەتتە ئۇ گۆش قاتارلىق يېمەكلىكلەرنى قويۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. ياغاچ تاۋاقنى شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلەر خېلى بۇرۇنلا ياساپ ئىشلىتىشكە باشلىغان، بۇنى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردا تېپىلغان ماددىي پاكىتلار دەلىللەپ بېرىدۇ. تۆۋەندە، ئالاقدار ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلاردىن قىسقىچە مىسال كەلتۈرۈپ ئۆتىمىز.

1986 - يىل 4 — 5 - ئايلار مەزگىلىدە، قۇمۇل يانبۇلاق قەبرىستانلىقىدىن بۇندىن 2550 — 3100 يىللار بۇرۇنقى دەۋرلەرگە تەۋە بولغان ئۈچ دانە ياغاچ تاۋاق قېزىۋېلىندى. ئۇلارنىڭ شەكلى ئىككى خىل بولۇپ، بىرىنچى خىلدىكىسى ئىككى دانە، ئىككىنچى خىلدىكىسى بىر دانە. بىرىنچى خىلدىكىسىنىڭ تەكشى يۈزى سوقمچاق شەكىللىك بولۇپ، ئاغزى يايپاق، قورسىقى تېمىز، تېگى تۈز. ئۇلاردىن 2:45 نومۇرلۇقىنىڭ ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 21.8 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 10.2 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 5.2 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئىككىنچى خىلدىكىسىنىڭ تەكشى يۈزى ئۇزۇنچاق شەكىللىك، ئىچى ناھايىتى تېمىز بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 35 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 11 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 3 سانتىمېتىر كېلىدۇ[160]. 1976 — 1978- يىللىرى، تەكرىتاغنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئالغۇيدا بايقالغان يېغىلىق — غەربىي خەن دەۋرلىرىگە تەۋە تىك ئازگاللىق ياغاچ قۇرۇلمىلىق قەبرىلەردىن ئۇستىگە ئات ياكى قوينىنىڭ سۆڭەكلىرى قويۇلغان ياغاچ تاۋاقلار تېپىلدى[161]. 1976 - يىل 8 - ئاي ۋە 1977 - يىل 6 - ئايدا، تاشقورغان ناھىيىسىدىكى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 5 — 4

ـ ئەسرلەرگە تەۋە شامبابا قەبرىستانلىقىدىكى ئىككى قېتىملىق ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، ياغاچ تاۋاقلار تېپىلدى. بىراق ئۇلار چىرىپ پارچىلىنىپ كەتكەن بولۇپ، شەكلى ۋە ئۆلچىمى تازا ئېنىق ئەمەس[162]. 1987 ـ يىلى، توقسۇن ناھىيىسىدىكى يېڭىلىق — خەن دەۋرلىرىگە تەۋە بوستان قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن ئىككى دانە تاۋاق تېپىلدى. تاۋاقلار ياغاچنى چاناش ۋە يونۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق ياسالغان. 87TBM1:1 نومۇرلۇق تاۋاقنىڭ تەكشى يۈزى ئۆزۈنچاق چاسا شەكىلدە بولۇپ، ئۆزۈنلۇقى 47 سانتىمېتىر كەڭلىكى 25 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 6 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئىچى تېيىزرەك، تېگى دۇگىلەك بولۇپ، سىرتقى يۈزى سىلىقلانغان. 87TBM1:2 نومۇرلۇق تاۋاقنىڭ تەكشى يۈزى سوقىچاق شەكىللىك بولۇپ، ئۆزۈنلۇقى تەخمىنەن 41 سانتىمېتىر، ئەڭ كەڭ يېرى تەخمىنەن 25 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 5.6 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئاغزى سەل قورۇلغان، ئىچى تېيىزرەك بولۇپ، تېگىدە تۆۋرۈكسىمان تۆت پۇتى بار، سىرتقىيۈزىسىلىقلانغان[163]. 1983 — يىلى، خېجىك ناھىيىسىنىڭ چاپىخا جىلغىسىدىكى بۇنىڭدىن تەخمىنەن 2500 — 3000 يىللار بۇرۇنقى چاغلارغا تەۋە 1 ـ نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن بىر تۈركۈم ياغاچ تاۋاقلار تېپىلدى. ئۇلار شەكلىگە ئاساسەن ئۈچ خىلغا ئايرىلىدۇ. بىرىنچى خىلدىكىلىرى سوقىچاق، قورسىقى تېيىز، تۈز تەگلىك بولۇپ، يان تەرىپىدە ئوتتۇرىسىدىن تۆشۈك ئېچىلغان بىر تىك تۇتقۇچى بار. ئۇلاردىن 3:25 نومۇرلۇق تاۋاقنىڭ ئاغزىنىڭ دىئامېترى 5.18 — 24 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 1.6 سانتىمېتىر كېلىدۇ؛ ئىككىنچى خىلدىكىسىنىڭ شەكلى دۇگىلەك، قورسىقى تېيىز، تېگى يۇمىلاق بولۇپ، يان تەرىپىدە توغرىسىغا چىقىرىلغان ئوتتۇرىسىدىن تۆشۈك ئېچىلغان بىر تۇتقۇچى بار. ئۇنىڭ ئاغزىنىڭ دىئامېترى 20 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 7.8 سانتىمېتىر كېلىدۇ؛ ئۈچىنچى خىلدىكىلىرى كەش شەكىللىك بولۇپ، ئىچى ناھايىتى تېيىز، تېگى تۈز ۋە

شەكلى سەل ئۇزگەرگەن. ئۇلاردىن 30:6 نومۇرلۇق تاۋاقنىڭ ئۇزۇنلۇقى 30.5سانتىمېتىر، كەڭلىكى 11.5 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 3.3سانتىمېتىر كېلىدۇ[164]. يەنە، چابخا جىلغىسىدىكى 3- نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن بىر قىسىم ياغاچ تاۋاقلار قېزىۋېلىندى. بىراق ئۇلار ئېغىر دەرىجىدە چىرىپ كەتكەنلىكتىن، ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە مۇمكىن بولمىدى[165]. 1987 - يىلى، چابخا جىلغىسىدىكى تەخمىنەن بۇندىن 2500 — 3000 يىللار بۇرۇنقى دەۋرگە تەۋە بولغان 4 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى ئىككىنچى قېتىملىق ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، سوقمچاق ۋە يۇمىلاق شەكىللىك تاۋاقلاردىن خېلى كۆپ تېپىلدى. ئۇلارنىڭ دېۋارى قېلىن، كەڭ گىرۋەكلىك بولۇپ، تېگى تۈز كەلگەن، گەۋدىسى بىر قەدەر چوڭ. ئۇلاردىن M207:10 نومۇرلۇق تاۋاقنىڭ ئۇزۇن ئوقى 32.4 سانتىمېتىر، قىسقا ئوقى 28 سانتىمېتىر، ئومۇمىي ئېگىزلىكى 4.4 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 1.6 سانتىمېتىر، چوڭقۇرلۇقى 2.8 سانتىمېتىر؛ M207:7 نومۇرلۇق تاۋاقنىڭ ئۇزۇن ئوقى 28 سانتىمېتىر، قىسقا ئوقى 23.2 سانتىمېتىر، ئومۇمىي ئېگىزلىكى 7.4 سانتىمېتىر كېلىدۇ[166]. 1988 - يىلى، چابخا جىلغىسىدىكى تەخمىنەن بۇندىن 3000 يىل بۇرۇنقى دەۋر ئەتراپىغا تەۋە بولغان 5 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن بىر دانە ياغاچ تاۋاق قېزىۋېلىندى. بۇ M5:3 نومۇرلۇق تاۋاقنىڭ تەكشى يۈزى سوقمچاق شەكىللىك، قورسىقى تېپىز، تېگى تۈز، يان تەرىپىدە ئوتتۇرىسىدىن توشۇك ئېچىلغان بىر كىچىك تۇتقۇچى بار بولۇپ، ئاغزىنىڭ ئۇزۇن ئوقى 30.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 27.6 سانتىمېتىر، ئومۇمىي ئېگىزلىكى 5.2 سانتىمېتىر كېلىدۇ[167]. 1985- يىلى 9 — 10- ئايلار مەزگىلىدە، بۈگۈر ناھىيىسىدىكى چۆمپاق قەبرىستانلىقىدىكى 1 — قېتىملىق ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، 3 - نومۇرلۇق قەبرىدىن بىر سۇنۇق تاۋاق قېزىۋېلىندى. بۇ يۇمىلاق شەكىللىك ياغاچ تاۋاقنىڭ ئاغزى ياپياق، قورسىقى تېپىز، تېگى تۈز

بولۇپ، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى تەخمىنەن 26.2 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 7 سانتىمېتىر كېلىدۇ[168]. 1986 - ۋە 1987 - يىللاردىكى 2- ۋە 3- قېتىملىق ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، چومپاقتىكى 2- نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن ياغاچ تاۋاقلار تېپىلدى. ئۇلار ئاساسەن ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. بىرىنچى خىلغا تەۋە بولغان II M7B:3 نومۇرلۇق تاۋاقنىڭ تەكشى يۈزى سوزۇنچاق، ئاغزى سەل قورۇلغان، قورساق دىۋارى يايسىمان، تېگى دۈگىلەك، يان تەرىپىدە ئوتتۇرىسىدىن تۆشۈك ئېچىلغان بىر كىچىك تۇتقۇچى بار بولۇپ، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 19~24 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 10 سانتىمېتىر كېلىدۇ؛ ئىككىنچى خىلغا تەۋە II M10F:1 نومۇرلۇق تاۋاقنىڭ تەكشى يۈزى سوزۇنچاق، قورسىقى تېيىز، تېگىدە تۈۋرۈكسىمان قىسقا پۇتى بار بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 37.2 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 18 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 4.8 سانتىمېتىر كېلىدۇ[169]. 1979 - يىلىنىڭ ئاخىرى ۋە 1980 - يىل 4 - ئايدا، كروران قەدىمكى شەھىرىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى ئىككى ئېگىز تەكشىلىك ئۈستىدىكى شەرقىي خەن دەۋرىگە تەۋە سەككىز قەبرىدىن خېلى كۆپ ياغاچ تاۋاق قېزىۋېلىندى. تاۋاقلار توغراق ياغىچىدىن ئويۇپ ياسالغان بولۇپ، شەكلى ئۇزۇنچاق چاسا شەكىللىك، سوقىچاق ۋە يۇمىلاق شەكىللىكتىن ئىبارەت ئۈچ خىل. ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ پۇتى بار بولۇپ، كۆپىنچىسى تۆت پۇتلۇق. تاۋاقلارنىڭ دىئامېتىرى ياكى بويىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئومۇمەن 30 — 50 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، ئىچىگە قوينىڭ بېشى ياكى سۆڭەكلىرى سېلىنغان[170]. بۇ ئەينى چاغدىكى كىشىلەرنىڭ گۆش قاتارلىق يېمەكلىكلەرنى ياغاچ تاۋاقلارغا ئېلىپ ئىستېمال قىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپلا قالماستىن، بەلكى كروران بەگلىكىنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىدە چارۋىچىلىقنىڭ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. 1991 - يىلىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە، خەن - جىن دەۋرلىرىگە تەۋە نىيە خارابىسىدىن بىر دانە ياغاچ تاۋاق تېپىلدى.

ئۇ پىرقىرىتىپ قىرىش ئۈسۈلى ئارقىلىق ياسالغان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 41.4 سانتىمېتىر، قالدۇق كەڭلىكى 10.4 — 11 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 2 — 2.2 سانتىمېتىر كېلىدۇ[171].

1984 — يىلى خوتەننىڭ لوپ ناھىيىسىدىكى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1 - ئەسىردىن مىلادىيە 4 - ئەسىرگىچە بولغان دەۋرلەرگە تەۋە سامپۇل قەبرىستانلىقىدىن كىچىك، ئوتتۇراھال ۋە چوڭ تىپتىكى ياغاچ تاۋاقلار تېپىلدى. ئۇلارنىڭ كىچىك تىپتىكىسى ئىككى دانە، ئوتتۇراھالدىكىسى يەتتە دانە، چوڭ تىپتىكىسى 10 دانە بولۇپ، شەكلى ھەرخىل. ئۇلارنى ياساشتا ئويۇش، پىرقىرىتىپ قىرىش قاتارلىق ئۇسۇللار قوللىنىلغان[172].

1989 - يىل 10 - ئايدا، لوپنۇر ناھىيىسىدىكى خەن - جىن دەۋرلىرىگە تەۋە يېڭىپەن قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى قېزىشتا، سەككىز دانە ياغاچ تاۋاق تېپىلدى. تاۋاقلار شەكلىدىن تۆت خىلغا ئايرىلىدۇ. بىرىنچى خىلدىكىسى تۆت دانە بولۇپ، تۈز گىرۋەكلىك ۋە يۇمىلاق كېلىگەن. ئۇلاردىن 2: نومۇرلۇق تاۋاق بىر قەدەر چوڭ بولۇپ، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 40.6 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 23.5 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 1.5 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى تەخمىنەن 5 سانتىمېتىر؛ M9:1 نومۇرلۇق تاۋاقنىڭ قورسىقى تېپىز، تېگى تۈز بولۇپ، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 42.5سانتىمېتىر، ئومۇمىي ئېگىزلىكى تەخمىنەن 5.1 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئىككىنچى خىلدىكىسى بىر دانە بولۇپ، سوقمىچاق شەكىللىك، ئاغزى ياپىياق، گىرۋىكى تۈز، قورساق دىۋارى يايسىمان، تېگى چوڭ ۋە تۈز كەلگەن. ئۇنىڭ ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 31.8 ~ 36 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 29~28سانتىمېتىر، ئومۇمىي ئېگىزلىكى 4.2 سانتىمېتىر؛ ئۈچىنچى خىلدىكىسى ئىككى دانە بولۇپ، M7:3 نومۇرلۇقى يۇمىلاق شەكىللىك، تار گىرۋەكلىك بولۇپ، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 36 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 27 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 4.8 سانتىمېتىر؛ تۆتىنچى خىلدىكىسى 1 دانە بولۇپ، شەكلى

يۇمىلاق، ئاغزى ياپياق، تېگى تۆز كەلگەن. ئۇنىڭ ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 28 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 15 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى تەخمىنەن 5.2 سانتىمېتىر كېلىدۇ[173].

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغانلاردىن باشقا، تۇرپان ئاستانە - قاراغوجا قەدىمكى قەبرىستانلىقلىرى پىچان، سۇ بېشى قەدىمكى قەبرىستانلىقلىرى، چەرچەن زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىستانلىقلىرى قاتارلىقلاردىنمۇ ياغاچ تاۋاقلار تېپىلدى.

(3) ياغاچ جام (ياكى كۆرۈشكا)

سۇ، سۈت ياكى ئىچىملىكلەر ئىچىلىدىغان ياغاچ قاچا. ئۇنى ئىنسانلار خېلى بۇرۇنلا ئىجاد قىلغان ۋە كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئىشلەتكەن. شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلارمۇ خېلى بۇرۇنلا ياغاچتىن جام ياساپ، ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرغان. بۇنى ھازىرغا قەدەر مەلۇم بولغان ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

1979 — يىلى كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى گۇمۇگۇ قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن بۇندىن 3800 يىل بۇرۇنقى ياغاچ جام قېزىۋېلىندى[174]. 1985 - يىلى، پىچان ناھىيىسىدىكى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 5 — 3 - ئەسىرلەرگە تەۋە سۇ بېشى قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن ئىككى دانە ياغاچ جام تېپىلدى. ئۇلاردىن 85SASM:30 نومۇرلۇق جام قورساقلىق، تۆز تەگلىك، شەكلى سىلىندىرسىمان بولۇپ، قورساق قىسمىدا بىر قۇلىقى بار. ئۇنىڭ ئېگىزلىكى 8.6 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 10 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 6.5 سانتىمېتىر، قورسىقىنىڭ دىئامېتىرى 12.2 سانتىمېتىر، دىۋارىنىڭ قېلىنلىقى 0.2 ~ 1.2 سانتىمېتىر كېلىدۇ[175]. 1987 - يىلى توقسۇن ناھىيىسىدىكى تەخمىنەن يېغىلىق ~ خەن دەۋرلىرىگە تەۋە بولغان بوستان قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن ئىككى دانە ياغاچ جام تېپىلدى. ئۇلاردىن 87bM1:3 نومۇرلۇق جام، نېپىز تاختايىنى ئېگىپ تۇتاشتۇرۇشتىن پۈتكەن بولۇپ،

ئاغزىنىڭ دىئامېترى 12 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 10 سانتىمېتىر كېلىدۇ[176]. 1987 - يىلى چاپقا جىلغىسىدىكى تەخمىنەن بۇندىن 2500 — 3000 يىللار بۇرۇنقى دەۋرلەرگە تەۋە بولغان 4 — نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى 2 - قېتىملىق ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، بىر دانە ياغاچ جام تېپىلدى. M207:12 نومۇرلۇق بۇ جامنىڭ گىرۋىكى چاسا، ئاغزى قورۇلغان، تېگى دۇگىلەك، بىر قۇلىقى بار بولۇپ، ئاغزىنىڭ دىئامېترى 4.4 سانتىمېتىر، ئومۇمىي ئېگىزلىكى 3 سانتىمېتىر كېلىدۇ[177]. 1986 - ۋە 1987 - يىللىرى، بۈگۈر ناھىيىسىدىكى چۆمپاق قەبرىستانلىقىدىكى 2 - ۋە 3 - قېتىملىق ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، 2 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن تەخمىنەن بۇندىن 2600 — 2950 يىللار بۇرۇنقى دەۋرگە تەۋە بولغان بىر دانە بىر قۇلاقلىق ياغاچ جام تېپىلدى. بۇ جامنىڭ ئاغزى سەل قورۇلغان، قورساق دۈڭ يايسىمان، تېگى تۈز بولۇپ، ئاغزىنىڭ دىئامېترى 6.8 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېترى 4 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 5.3 سانتىمېتىر كېلىدۇ[178]. 1996 - يىلى، چەرچەن ناھىيىسىدىكى زاغۇنلۇق 2 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىن غەربىي خەن دەۋرىگە تەۋە ئۇچ دانە جام تېپىلدى. ئۇلار ياغاچتىن ئويۇپ ياسالغان بولۇپ، ئۇلارنى شەكلى ۋە تۈزۈلۈشىگە ئاساسەن A، B، C دىن ئىبارەت 3 تىپقا ئايرىشقا بولىدۇ. A تىپتىكىسى: تۇربىسمان، تېگى تۈز، ئېگىزلىكى 9 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېترى 7.6 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېترى 5.6 سانتىمېتىر؛ B تىپتىكىسى: بىر قۇلاقلىق، ئېگىزلىكى 16 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېترى 7 سانتىمېتىر؛ C تىپتىكىسى: بىر قۇلاقلىق، ئاغزى سوقچاق شەكىللىك ۋە سەل قورۇلغان، قورساق دۈڭ يايسىمان، تېگى تۈز، قۇلىقى ھالقىسىمان بولۇپ، ئېگىزلىكى 11.2 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ ئۇزۇن ئوقى 6.3 سانتىمېتىر، قىسقا ئوقى 4.8 سانتىمېتىر كېلىدۇ[179]. 1984 - يىلى، لوپ ناھىيىسىدىكى مىلادىيىدىن

بۇرۇنقى 1 — مىلادىيە 4 - ئەسىرلەرگە تەۋە بولغان سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، تۆت دانە ياغاچ جام تېپىلدى. ئۇلارنىڭ ئىچى ئويۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق چىقىرىلغان. سىرتقى يۈزىنى سىلىقلاشتا پىرقىرىتىپ قىرىش ئۇسۇلى قوللىنىلغان. ياسىلىش شەكلىگە ئاساسەن ئۇلارنى ئۇچ خىلغا ئايرىغىلى بولىدۇ[180]. 1980 - يىل 3 — 4 — ئايلار مەزگىلىدە، كوروان قەدىمكى شەھىرى خارابىسى يېنىدىكى يالغۇز تەكشىلىكتىكى خەن دەۋرىگە تەۋە قەبرىستانلىقتىن يەتتە دانە ياغاچ جام تېپىلدى. ئۇلارنى شەكلىگە ئاساسەن تۆت خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ[181]. 1979 - يىل 6 - ئاي — 1980 - يىل 5 - ئاي ئارىلىقىدا، كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى شەرقىي خەن دەۋرىگە تەۋە قەبرىلەردىن ئاغزى چوڭ، قورسىقى يۇمىلاق، تېگى دۇگىلەك كەلگەن ياغاچ جاملار تېپىلدى[182]. 1959 - يىلى، نىيە خارابىسىدىكى شەرقىي خەن دەۋرىگە تەۋە قەبرىدىن ئېگىزلىكى 8.5سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 2.11 سانتىمېتىر كېلىدىغان ياغاچ جامدىن بىرى تېپىلدى[183]. 1989 - يىل 10 - ئايدا، لوپنۇر ناھىيىسىدىكى خەن - جىن دەۋرلىرىگە تەۋە يېڭىپەن قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن تۆت دانە ياغاچ جام تېپىلغان، بۇ جاملار شەكلىگە ئاساسەن ئۇچ خىلغا ئايرىلىدۇ[184].

يۇقىرىدا مىسالغا ئېلىنغانلاردىن باشقا، تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىنمۇ بىر تۇركۇم ياغاچ جاملار تېپىلدى؛ ئۇلار ئاساسەن 305 - ، 13 - ، 58 - ، 65 - ۋە 177 - نومۇرلۇق قەبرىلەردىن چىقتى[185].

(4) ياغاچ كومزەك

يىمەك - ئىچمەك ماتېرىياللىرى قاتارلىقلارنى قاچىلاش ئۈچۈن ياغاچتىن ياسالغان قورساقلىق، بوغۇزى تار، ئاغزى كىچىك قاچا. ياغاچ كومزەك خېلى بۇرۇنلا بارلىققا كەلگەن، ھەمدە كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئىشلىتىلگەن جابدۇقلاردىن بىرى. ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلارغا

ئاساسلانغاندا، شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلەر ياغاچتىن ھەر خىل كومزەكلەرنى ياساپ ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قامدىغان. تۆۋەندە ئالاقىدار ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلاردىن مىسال كۆرسىتىمىز.

1996 ــ يىلى، چەرچەن ناھىيىسىدىكى زاغۇنلۇق 2 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، غەربىي خەن دەۋرىگە تەۋە ياغاچ كومزەكتىن ئۇچ دانە تېپىلدى. كومزەكلەر شەكلىگە ئاساسەن A، B دىن ئىبارەت ئىككى تىپقا ئايرىلىدۇ. A تىپتىكسى: ئىككى دانە، بىر تۇتقۇچلۇق، ئاغزى سەل قورۇلغان. 96QZⅡM2:107 نومۇرلۇقى قورساقلىق بولۇپ، تېگى دۇگىلەك كەلگەن، تۇتقۇچى ئۇستىدە ئۇزۇنچاق چاسا شەكىللىك بىر تۆشۈك بار. ئۇنىڭ ئېگىزلىكى 11 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 10 سانتىمېتىر، قورسىقىنىڭ دىئامېتىرى 14 سانتىمېتىر؛ 96QZⅡM2:8 نومۇرلۇقى قورساقلىق، تۇز تەگلىك بولۇپ، ئېگىزلىكى 10 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 10.5 سانتىمېتىر، قورسىقىنىڭ دىئامېتىرى 12.5 سانتىمېتىر كېلىدۇ؛ B تىپتىكسى بىر دانە بولۇپ، ئاغزى سەل قورۇلغان، قورساقلىق، ھالقىسىمان بىر قۇلاقلىق، تېگى تۇز كەلگەن، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى 10.4 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 11 سانتىمېتىر، قورسىقىنىڭ دىئامېتىرى 14 سانتىمېتىر كېلىدۇ[186]. 1984 - يىلى، لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەبرىستانلىقىدىن بىر دانە ياغاچ كومزەك تېپىلدى. ئۇ پىرقىرىتىپ قىرىش ئۇسۇلى ئارقىلىق ياسالغان بولۇپ، ئاغزى ياپياق، بوغۇزى تار، قورساقلىق، تېگى تۇز، قۇلىقى ھالقىسىمان كەلگەن. ئۇنىڭ ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 12.2 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 12.8 سانتىمېتىر كېلىدۇ[187]. 1979 ــ 1980 - يىللىرى يۇرگۈزۈلگەن ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە كروران قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدىن بىر دانە ياغاچ كومزەك تېپىلدى. F,A:2 دەپ نومۇر بېرىلگەن بۇ كومزەك تۇز ئېغىزلىق، يۇمىلاق

گىرۇەكلىك، قورساقلىق، تۇتقۇچلۇق بولۇپ، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 16 سانتىمېتىر كېلىدۇ[188]. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 92 - ، 95 - ، 103 - ، 111 - ۋە 230 - نومۇرلۇق قەبرىلەردىنمۇ ياغاچ كومزەك تېپىلدى.

(5) ياغاچ چۆمۈچ ۋە ياغاچ قوشۇق

چۆمۈچ — تاماق ياكى سۇيۇق نەرسىلەرنى ئۇسۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان جابدۇق. ياغاچ چۆمۈچ ياساشتا، مۇزاپىق ياغاچ تاللىنىپ، ئۇنىڭ بىر ئۇچىدىن مەلۇم چوڭلۇقتا يۇمىلاق ۋە چوڭقۇرراق قىلىپ چۆمۈچ بېشى ئويۇلىدۇ، ياغاچنىڭ قالغان قىسمىدىن چۆمۈچ سېپى چىقىرىلىدۇ. قوشۇق — تاماق يېيىش — ئىچىشكە ئىشلىتىلىدىغان، ياغاچتىن كىچىكلىتىپ ياسالغان چۆمۈچسىمان جابدۇق. قوشۇق قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائىي غىزالىنىش باسقۇچىدىن مەدەنىيەتلىك غىزالىنىش باسقۇچىغا قەدەم قويغانلىقىنىڭ بەلگىلىرىدىن بىرى‌دېيىشكە بولىدۇ. دېھقانچىلىقنىڭ بارلىققا كېلىشى، دانلىق زىرائەتلەرنىڭ ئۆستۈرۈلۈشى ۋە ئىستېمال قىلىنىشى، قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك قۇرۇلمىسىدا ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىدۇ. ئاشلىقتىن تەييارلانغان تاماقلارنى يېيىش ئۇسۇلى، گۆش يېيىشنىڭكىدەك ئاددىي بولمىغاچقا، ئېھتىياجغا ئاساسەن، قوشۇق قاتارلىق غىزالىنىشقا ئىشلىتىلىدىغان جابدۇقلار بارلىققا كېلىدۇ. شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلار خېلى بۇرۇنقى دەۋرلەردىن تارتىپلا ياغاچ چۆمۈچ ۋە قوشۇقلارنى ئىشلىتىشكە باشلىغان. تۆۋەندە، ئالاقىدار ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلاردىن مىسال كەلتۈرۈپ ئۆتىمىز.

1987 - يىلى، توقسۇن ناھىيىسىدىكى تەخمىنەن يېغىلىق — خەن دەۋرلىرىگە تەۋە بولغان بوستان قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن بىر دانە ياغاچ چۆمۈچ تېپىلدى. بۇ 87TbM1:4 نومۇرلۇق چۆمۈچ يۇمىلاق ياغاچنى قورساقلىق قىلىپ ئويۇشتىن پۈتكەن. ئۇنىڭ ئاغزى ياپياق، بوينى سەل ئىنچىكە، تېگى دۇگىلەك

بولۇپ، قورساق قىسمىنىڭ بىر چېتىدىن ئەگرى ساپ چىقىرىلغان ۋە سېپىغا شويىنا ئۆتكۈزىدىغان كىچىك تۆشۈك ئېچىلغان. ئۇنىڭ ئاغزىنىڭ دىئامېترى 12 سانتىمېتر، ئېگىزلىكى 16 سانتىمېتر كېلىدۇ[189]. 1996 - يىلى چەرچەن زاغۇنلۇق 2 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىن بىر دانە غەربىي خەن دەۋرىگە تەۋە ياغاچ چۆمۈچ تېپىلدى. بۇ 96QZ Ⅱ M2:97 نومۇرلۇق چۆمۈچ سوقمىچاق شەكىللىك، ئاغزى سەل قورۇلغان، تۇتقۇچى ئۇچ بۇرجەك شەكىللىك، تېگى تۈز بولۇپ، ئېگىزلىكى 11 سانتىمېتر، ئاغزىنىڭ ئۇزۇن ئوقى 21 سانتىمېتر، قىسقا ئوقى 18 سانتىمېتر، تۇتقۇچىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 سانتىمېتر كېلىدۇ[190]. 1959 - يىلى، خەن-جىن دەۋرلىرىگە تەۋە نىيە خارابىسىدىن بىر تۇركۇم ياغاچ چۆمۈچ تېپىلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى سۈنۈپ بەش پارچە بولۇپ كەتكەن بىر چۆمۈچنىڭ دەستىسىنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئايرىم - ئايرىم ھالدا«+» ۋەبەش بۇرجەكسىمان نەقىش ئويۇلغان[191]. 1986 - يىلى 4 — 5 - ئايلار مەزگىلىدە، قۇمۇلدىكى يانبۇلاق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن بۇنىڭدىن 2550 — 3100 يىللار بۇرۇنقى چاغلارغا تەۋە بولغان ياغاچ چۆمۈچتىن ئىككى دانە تېپىلدى. ئۇلار شەكلىگە ئاساسەن ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. بىرىنچى خىلى بىر دانە بولۇپ، تەكشى يۈزى سەل يۇمىلاق، ئاغزى قورۇلغان، قورساق دۆڭارى يايسىمان، تېگى تۈز، گىرۇنكىسىنىڭ بىر تەرىپى جۇغىسىمان كەلگەن، ئاغزىنىڭ دىئامېترى 18 سانتىمېتر، تېگىنىڭ دىئامېترى 8 . 7 سانتىمېتر، بېشىنىڭ ئېگىزلىكى 5 . 9 سانتىمېتر كېلىدۇ؛ ئىككىنچى خىلى 1 دانە بولۇپ، تەكشى يۈزى يۇمىلاق، ئاغزى سەل ياپىاڭ، قورساق دۆڭارى يايسىمان، تېگى تۈز، گىرۇنكىسىنىڭ بىر تەرىپىدە ئوتتۇرىسىدىن تۆشۈك ئېچىلغان تۇتقۇچىبار[192]. 1992 - يىلى، پىچان ناھىيىسىدىكى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3 - ئەسىرلەرگە تەۋە سۇ بېشى 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىن سېپىغا تۆشۈك ئېچىلغان، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 28 سانتىمېتر كېلىدىغان ياغاچ چۆمۈچ

تېپىلغان[193]. 1991 ــ يىلى، پىچان ناھىيىسىدىكى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 5 ــ 3 ـ ئەسىرلەرگە تەۋە سۇ بېشى 3 ـ نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىن بىر دانە ياغاچ چۆمۈچ تېپىلدى. بۇ M25:2 نومۇرلۇق چۆمۈچنىڭ ئويۇپ ياسىلىشى ئانچە ئۆلچەملىك ئەمەس، ئىچى تېيىز، تېگى توز بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇزۇن سېپىدا بىر يۇمىلاق توشۇك بار. چۆمۈچنىڭ بېشى سوقىچاق شەكىللىك بولۇپ، چوڭقۇرلۇقى 1.2 سانتىمېتىر، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 28 سانتىمېتىر كېلىدۇ[194]. 1983 ـ يىلى، خېجىڭ ناھىيىسىنىڭ چابخا جىلغىسىدىكى بۇندىن 2500 ــ 3000 يىللار بۇرۇنقى زامانلارغا تەۋە بولغان 1 ـ نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن بىر تۇركۇم چۆمۈچ تېپىلدى. ئۇلارنىڭ بېشى يۇمىلاق، قورسىقى چوڭقۇر، تېگى دوگىلەك ياكى توز بولۇپ، سېپىنىڭ ئۇچىدا بىر تۆشۈك بار. ئۇلاردىن 30:11 نومۇرلۇقىنىڭ ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 12.7 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 5.5 سانتىمېتىر، سېپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 سانتىمېتىر؛ 6C:4 نومۇرلۇقىنىڭ ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 12 سانتىمېتىر، بېشىنىڭ ئېگىزلىكى 5.8 سانتىمېتىر، سېپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4.6 سانتىمېتىر كېلىدۇ[195]. 1984 ـ يىلى، لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەبرىستانلىقىدىن ئىككى دانە ياغاچ چۆمۈچ تېپىلدى. ئۇلارنىڭ بىرى مۇكەممەل ساقلانغان، يەنە بىرىنىڭ پەقەت سېپىلا ساقلىنىپ قالغان. M04:1 نومۇرلۇق چۆمۈچ ئۇزۇن ساپلىق، يۇمىلاق باشلىق بولۇپ، سېپىنىڭ توغرىسىغا بولغان كەسمە يۈزى سوقىچاق شەكىلدە، سېپىنىڭ ئۇچى تۆۋەنگە ئېگىلگەن. ئۇنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 28.4 سانتىمېتىر، بېشىنىڭ دىئامېتىرى 14.8 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 6 سانتىمېتىر كېلىدۇ[196]. 1979 ــ 1980 يىللىرى كروران قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدە ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشتە بىر دانە ياغاچ چۆمۈچ تېپىلدى. C:184 نومۇرلۇق بۇ چۆمۈچنىڭ بېشى سوقىچاق شەكىللىك، سېپى يۇمىلاق بولۇپ، بېشىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 14 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 10.5

سانتىمېتىر، چوڭقۇرلۇقى 5 سانتىمېتىر، سېپىنىڭ دىئامېتىرى 3.5 سانتىمېتىر كېلىدۇ[197]. 1989 - يىل 10 - ئاينىڭ باشلىرىدا، لوپنۇر ناھىيىسىدىكى خەن — جىن دەۋرلىرىگە تەۋە يېڭىپەن قەبرىستانلىقىدىن بىر دانە ياغاچ چۆمۈچ تېپىلدى. M10:12 نومۇرلۇق بۇ چۆمۈچنىڭ بېشى ئاساسەن سوقېچاق شەكلىدە[198]. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 53 - نومۇرلۇق قەبرە بىلەن قاراغوجا قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 3 - نومۇرلۇق قەبرىدىنمۇ ياغاچ چۆمۈچ قېزىۋېلىندى[199].

ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلارغا ئاساسلانغاندا، ھازىرچە شىنجاڭدا ياغاچ قوشۇق تېپىلغان قەدىمكى ئىزلار ۋە تېپىلغان ياغاچ قوشۇقلارنىڭ سانى ئىنتايىن ئاز. شۇنداق بولسىمۇ، 1986 - يىلى، قۇمۇلدىكى بۇندىن 2550 — 3100 يىللار بۇرۇنقى زامانلارغا تەۋە يانبۇلاق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان ئۇچ دانە ياغاچ قوشۇق، شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ بۇندىن 2 — 3 مىڭ يىللار بۇرۇنقى دەۋرلەردە ياغاچ قوشۇق ئىشلەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. يۇقىرىدىكى ئۇچ دانە قوشۇقنىڭ تەكشى يۈزى ئۇزۇنچاق چاسا شەكىللىك، بېشى كىچىك ھەم تېيىز ئويۇلغان بولۇپ، بېشى بىلەن بىر گەۋدە ھالەتتىكى ئۇزۇن سېپى بار. ئۇلاردىن 53:6 نومۇرلۇق قوشۇقنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 4.5 سانتىمېتىر، قوشۇق گەۋدىسىنىڭ ئېگىزلىكى 1.2 سانتىمېتىر، قوشۇق بېشىنىڭ چوڭقۇرلۇقى 0.6 سانتىمېتىر كېلىدۇ[200]. بۇ قوشۇقلارنى ئىپتىدائىي شەكىلدىكى قوشۇقلار دېيىشكە بولىدۇ.

(6) چوكا

چوكا — تاماق يېيىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان تۇز، ئىنچىكە ياغاچ جابدۇق. ھەممىگە مەلۇمكى، چوكىنىڭ ئېلىمىزدە ئىشلىتىلىش تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن. ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار ۋە تارىخىي يازما ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئېلىمىزدە چىن (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 221 — 207 - يىللار)

دەۋرىدىن بۇرۇنلا كىشىلەر چوكا ئىشلىتىشكە باشلىغان، خەن - تاڭ دەۋرلىرىگە كەلگەندە، چوكا ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىلىپلا قالماي، بەلكى چوكىنىڭ ماتېرىيالى، شەكلىمۇ كۆپ خىللىققا قاراپ يۈزلەنگەن. چوكا ياساشقا ئىشلەتكەن ماتېرىيالدىن قارىغاندا، ئىشلىتىش دائىرىسى ئەڭ كەڭ، داۋاملاشقان ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن بولغانلىرى يەنىلا ياغاچ چوكا ھېسابلىنىدۇ. چوكىنى شىنجاڭ تەۋەسىدە ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلەر خېلى بۇرۇنلا ئىشلەتكەن، بۇنى تۆۋەندىكى ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ئىسپاتلايدۇ.

1959 - يىلى، خەن - جىن دەۋرلىرىگە تەۋە بولغان نىيە خارابىسىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە، بىر ئۆي ئىزىدىن ياغاچ چوكا تېپىلدى[201]. ئۇنىڭدىن باشقا، 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئەنگلىيىلىك ستېئىن چىرا ناھىيىسىدىكى تاڭ دەۋرىگە تەۋە مازار تاغ قەلئەسىدىن ئىككى جۈپ چوكا تاپقان[202].

گەرچە شىنجاڭدا يۇرگۈزۈلگەن ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە چوكا ناھايىتى ئاز تېپىلغان بولسىمۇ، ئەمما يۇقىرىدىكى ئەمەلىي بۇيۇملار ئەينى دەۋرلەردە شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئۇزۇقلىنىشتا چوكا ئىشلەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

(7) تەڭنە (ياكى جاۋۇر)

تەڭنە — يېمەكلىك سېلىش ياكى خېمىر يۇغۇرۇش ئۈچۈن ياغاچتىن ئويۇپ ياسالغان جابدۇق. ئۇنىڭ يۇمىلاق ياكى سوقىچاق شەكىللىكتىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكلى بار. تەڭنە، قەدىمكى دەۋرلەردە شىنجاڭدا ياشىغان ئاھالىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا تېگىشلىك رول ئوينىغان جابدۇقلاردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. تۆۋەندە ئالاقىدار ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار ئۇستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

1979 — يىلى، كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى 3800 يىللىق تارىخقا ئىگە گۈمۈگۈ قەبرىستانلىقىدىن بىر تۇركۈم

تەڭنە (ياكى جاۋۇر) تېپىلدى[203]. 1976 — 1977 - يىللىرى، توقسۇن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى يېغىلىق ~ غەربىي خەن دەۋرىگە تەۋە بولغان ئالغۇي قەبرىستانلىقىدىكى 30 - نومۇرلۇق قەبرىدىن بىر دانە ئۇزۇنچاق تەڭنە تېپىلدى. بۇ تەڭنە ئويۇپ ياسالغان، ئۇزۇنلۇقى 34 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 18 سانتىمېتىر بولۇپ، چىرىگەن. قېزىۋېلىنغاندا تەڭنە ئىچىدە قوينىڭ سۆڭەكلىرى بولۇپ، يېنىغا ئۇزۇنلۇقى 11.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 1 ~ 1.2 سانتىمېتىر كېلىدىغان كىچىك تۆمۈر پىچاق قويۇلغان[204]. 1985 - يىلى، پىچان ناھىيىسىدىكى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 5 ~ 3 - ئەسىرلەرگە تەۋە سۇ بېشى قەبرىستانلىقىدىن ئۈچ دانە تەڭنە تېپىلدى. بۇ تەڭنىلەر ياغاچتىن ئويۇپ ياسالغان، تېگى دۇگىلەك، ئاغزىنىڭ تەكشى يۇزى ئۇزۇنچاق چاسا شەكىللىك بولۇپ، ئۇلارنى ياساشقا ئىشلىتىلگەن ياغاچنىڭ تومـ ئىنچىكىلىكى ۋە ئۇزۇن - قىسقىلىقى بىردەك بولمىغاچقا، تەڭنىلەرنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىمۇ ئوخشاش ئەمەس. ئۇلاردىن 85SASH:27 نومۇرلۇق تەڭنىنىڭ ئېگىزلىكى 6.5 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 25.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 15 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 3.0~3 سانتىمېتىر؛ 85SASH:29 نومۇرلۇق تەڭنىنىڭ ئېگىزلىكى 6 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 46.5سانتىمېتىر، كەڭلىكى 16.5 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 2.8~0.5سانتىمېتىر كېلىدۇ[205]. 1980 - يىلى، پىچان ناھىيىسىدىكى سۇ بېشى قەبرىستانلىقىدىكى سەككىز قەبرىدىن تۆت دانە ياغاچ تەڭنە تېپىلدى. بۇ تەڭنىلەر ئۇزۇنچاق چاسا شەكىللىك بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىككى يېنى سەل يايسىمان، تېگى تۈز ياكى سەل يۇمىلاق. تەڭنىلەرنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىمۇ ئوخشاش ئەمەس. ئۇلاردىن M8:8 نومۇرلۇق تەڭنىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 30 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 21.6 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 6.5 سانتىمېتىر كېلىدۇ[206]. 1983 - يىلى، خېجىڭ ناھىيىسىدىكى 2500 — 3000 يىللىق تارىخقا ئىگە چاپاخا 1 -

خومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىن خېلى كۆپ تەڭنە تېپىلدى. بىراق ياخشىراق ساقلانغانلىرى ناھايىتى ئاز. ئۇلاردىن M208:7 نومۇرلۇق تەڭنىنىڭ ئاغزى ياپياق، تەكشى يۈزى سوقمچاق شەكىللىك، تېگى تۈز، بىر يېنىدا توغرىسىغا چىقىرىلغان تۈتقۇچى بار بولۇپ، ئۈزۈن ئوقى 35 سانتىمېتىر، قىسقا ئوقى 24.5 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 7 سانتىمېتىر؛ M7—33 نومۇرلۇق تەڭنىنىڭ گىرۋىكى يۇمىلاق، ئاغزى سەل قورۇلغان، ئۇستى تەرىپى سەل قورساقلىق، تېگى تۈز، تەكشى يۈزى سوقمچاق شەكىللىك بولۇپ، ئۈزۈن ئوقى 16.8 سانتىمېتىر، قىسقا ئوقى 13 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 4.2 سانتىمېتىر كېلىدۇ[207]. 1986 - يىلى، 2500～3000 يىللىق تارىخقا ئىگە چاپقا 4- نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىن بىر تۈركۈم تەڭنە تېپىلدى. ئۇلاردىن 86JCIVM18:8 نومۇرلۇق تەڭنىنىڭ گىرۋىكى يۇمىلاق، ئاغزى ياپياق، تېگى دۇگىلەك بولۇپ، بۇ قوش قۇلاقلىق تەڭنىنىڭ ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 20.6 سانتىمېتىر، ئومۇمىي ئېگىزلىكى 8.5 سانتىمېتىر كېلىدۇ[208]. 1987 — يىلىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتىمۇ چاپقا 4 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىن سوقمچاق ۋە يۇمىلاق شەكىللىك، قورسىقى چوڭقۇر، تېگى دۇگىلەك ۋە تۈز كەلگەن ياغاچ تەڭنىلەر تېپىلدى[209]. 1996 - يىلى، چەرچەن ناھىيىسىدىكى زاغۇنلۇق 2 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىن ئىككى دانە ياغاچ تەڭنە تېپىلدى. بۇ تەڭنىلەر غەربىي خەن دەۋرىگە تەۋە بولۇپ، شەكىل جەھەتتە پەرقى خېلى چوڭ. ئۇلار A، B دىن ئىبارەت ئىككى تىپقا ئايرىلىدۇ. A تىپتىكىسى (96QZ II M2:113) ئۈزۈنچاق چاسا شەكىللىك، ئىككى بېشى يايسىمان كەلگەن بولۇپ، ئاغزىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 39 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 27 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 10 سانتىمېتىر؛ B تىپتىكىسى (96QZ II M2:23) يۇمىلاق شەكىللىك بولۇپ، ئاساسەن ياخشى ساقلانغان، شەكلى ئاياقتا سەل ئوخشاپ كېتىدۇ، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى 10.4 سانتىمېتىر، سوقمچاق ئاغزىنىڭ

ئۇزۇن ئوقى 24 سانتىمېتىر، قىسقا ئوقى 21.8 سانتىمېتىر كېلىدۇ[210]. 1984 - يىلى، لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەبرىستانلىقىدىن نۇرغۇن ياغاچ تەڭنە قېزىۋېلىندى. بۇ تەڭنىلەر مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1 — مىلادىيە 4 - ئەسىرلەرگە تەۋە بولۇپ، چوڭ، ئوتتۇرا، كىچىك ۋە سوزۇنچاق شەكىللىكتىن ئىبارەت تۆت خىلغا ئايرىلىدۇ[211]. 1979 — 1980 - يىللىرى، كۇرۇان قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدىن دىئامېتىرى 38 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 6.5 سانتىمېتىر كېلىدىغان، ئاغزى سەل ياپىڭ، قورسىقى تېپىز، تېگى تۆز تەڭنىدىن بىر دانە تېپىلدى[212]. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، تۇرپان ئويمانلىقى قاتارلىق جايلاردىنمۇ ياغاچ تەڭنە تېپىلدى.

(8) سوغا

سۇ ۋە باشقا نەرسىلەرنى قاچىلاشقا ئىشلىتىلىدىغان، ياغاچتىن ياسالغان سىلىندىر شەكىللىك قاچا. ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلاردىن مەلۇم بولۇشچە، شىنجاڭدا تېرىكچىلىك قىلغان قەدىمكى ئاھالىلەر خېلى بۇرۇنلا سوغىنى ئىجاد قىلىپ ئۆزلىرىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئىشلەتكەن. تۆۋەندە، ئالاقىدار ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلاردىن مىسال كەلتۈرىمىز.

1986 - يىلى، قۇمۇلدىكى 2550 — 3100 يىللىق تارىخقا ئىگە يانبۇلاق قەبرىستانلىقىدىن توققۇز دانە سوغا تېپىلدى. ئۇلار شەكلىگە ئاساسەن ئۈچ خىلغا ئايرىلىدۇ. بىرىنچى خىلدىكىسى دەرەخ پوستىنى يۆگەش ئارقىلىق ياسالغان بولۇپ، گەۋدىسى ناھايىتى كىچىك. 3:75 نومۇرلۇق سوغىنىڭ دىئامېتىرى 3.4 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 3.2 سانتىمېتىر كېلىدۇ (بۇ قاچىنىڭ شەكلى سوغىنىڭكىگە ئوخشىغاچقا، سوغا دەپ تۇرگە ئايرىلغان. ئەمەلىيەتتە ئۇنى سوغا دېگىلى بولمايدۇ. ئۇ، سوغىسىمان ئاخىرەتلىك بۇيۇم بولسا كېرەك)؛ ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى خىلدىكىلىرى ياغاچتىن ياسالغان بولۇپ، گەۋدىسى سەل چوڭراق[213]. 1991 - يىل 9 - ئايدا، 3200 يىللىق

تارىخقا ئىگە قۇمۇل قارا دۆۋە قەبرىستانلىقىدىكى 151 - ، 152 — نومۇرلۇق قەبرىلەردىن بەش دانە سوغا تېپىلدى. ئۇلارنىڭ ساقلىنىشى ئانچە ياخشى ئەمەس بولۇپ، چوڭ، ئوتتۇرا ۋە كىچىكتىن ئىبارەت ئۈچ خىلغا ئايرىلىدۇ[214]. 1991 - يىلى، پىچان ناھىيىسىدىكى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 5 — 3 - ئەسىرلەرگە تەۋە سۇ بېشى 3 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىكى 25 - نومۇرلۇق قەبرىدىن توغراق ياغىچىدىن ئويۇپ ياسالغان بىر دانە سوغا تېپىلدى. بۇ سوغىنىڭ تېگى تۈز بولۇپ، دىئامېترى 8 سانتىمېتر، ئومۇمىي ئېگىزلىكى23.4 سانتىمېتر كېلىدۇ[215]. 1985 - يىل 9 - ئاي، 1989 - يىل 8 - ئاي ۋە 1996 - يىل 10 — 11 - ئايلار مەزگىلىدە، چەرچەن زاغۇنلۇقتىكى 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى ئۈچ قېتىملىق ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا تۇقۇز دانە سوغا تېپىلدى[216]. 1996 - يىلى، چەرچەن زاغۇنلۇق 2 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىن غەربىي خەن دەۋرىگە تەۋە بىر سوغا تېپىلدى. بۇ سوغىنىڭ گەۋدىسى بىلەن تەگلىكى ئايرىم ياسىلىپ قۇراشتۇرۇلغان بولۇپ، ئۇ تەگلىكى يوق ھالەتتە تېپىلدى. بۇ سوغىنىڭ گىرۋىكىگە مۇتاناسىپ قىلىپ رومبا شەكىللىك ئىككى تىك قۇلاق ئورنىتىلغان. سوغا گەۋدىسىنىڭ ئاستى قىسمىغا بىر ئايلانما قىلىپ كىچىك تۆشۈكلەر ئېچىلغان بولۇپ، ئۇلاردىكى يۇڭ شوينا قالدۇقلىرىدىن قارىغاندا، ئەينى چاغدا سوغىنىڭ تېگىنى بېكىتىشتە يۇڭ شوينا ئىشلىتىلگەن بولسا كېرەك. بۇ سوغىنىڭ ئېگىزلىكى 21.5 سانتىمېتر، سوقمىچاق ئاغزىنىڭ ئۇزۇن ئوقى 15.3 سانتىمېتر، قىسقا ئوقى 10.6 سانتىمېتر كېلىدۇ[217]. 1984 - يىلى، لوپ ناھىيىسىدىكى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1 — مىلادىيە 4 - ئەسىرلەرگە تەۋە سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن دەرەخ پوستىدىن ياسالغان بىر سوغا تېپىلدى. M02C:36 نومۇرلۇق بۇ سوغىنىڭ شەكلى ئېغىر دەرىجىدە ئۆزگىرىپ كەتكەن[218]. 1979 — 1980 - يىللىرى، خەن - جىن دەۋرلىرىگە تەۋە كوروان قەدىمكى شەھىرى

خارابسىده يۇرگۈزۈلگەن ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە بىر دانە سوغا تېپىلدى. $F_2A:3$ نومۇرلۇق بۇ سوغا ئىككى پارچە بولۇپ كەتكەن ھەمدە شەكلىمۇ ئۆزگەرگەن بولۇپ، ئۇنىڭ چوڭقۇرلۇقى 24 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ ئېگىزلىكى 4 سانتىمېتىر، ئومۇمىي ئېگىزلىكى 28 سانتىمېتىر كېلىدۇ[219]. 1959 - يىلى، خەن - جىن دەۋرلىرىگە تەۋە نىيە خارابسىدىن چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغان بىر تۈركۈم سوغىلار تېپىلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى چوڭراق بىرىنىڭ ئېگىزلىكى 37 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېترى 22 سانتىمېتىر كېلىدۇ[220]. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، 1990 - يىلى، كېرىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى قارادۆڭ خارابسىدە يۇرگۈزۈلگەن ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە، بىر سوغىنىڭ تېگى تېپىلدى. ئۇنىڭ دىئامېترى 7.9～10.5 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 1 سانتىمېتىر بولۇپ، ياغاچنى ھەرىدەپ كەسكەندىن كېيىن، قىرىش ۋە يونۇش ئارقىلىق ياسالغان. شەكلىدىن قارىغاندا، ئۇ سلىندىرسىمان سوغىنىڭ تېگى ھېسابلىنىدۇ[221]. سوغا، بولۇپمۇ سلىندىرسىمان سوغا، خەن دەۋرىدىن كېيىنكى دەۋرلەرگە تەۋە خارابلىكلەردىنمۇ تېپىلدى.

(10) ئەمبەل

خېمىرلارنى زۇۋۇلا قىلىش، ئېچىش، گۆش قاتارلىقلارنى تۇغراش ياكى يېمەكلىكلەرنى قويۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ياغاچتىن ياسالغان جابدۇق. ئەمبەل پۈتلۈق ۋە پۈتسىزدىن ئىبارەت ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. شەكلى ئۇزۇنچاق چاسا شەكىللىك ۋە يۇمىلاق شەكىللىك كېلىدۇ. بۇ خىل ئەمبەللەرنى قەدىمكى ئەجدادلار يېمەكلىك خۇرۇچلىرىنى توغراشقا ئىشلىتىشتىن سىرت، پۈتلۈق ئەمبەللەرنى ئۇستىگە يېمەكلىكلەرنى قويۇپ ئىستېمال قىلىدىغان ئۇستەل ئورنىدىمۇ ئىشلەتكەن. ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلاردىن مەلۇم بولۇشچە، شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلەر خېلى بۇرۇنلا ئىشلەتكەن.

تـۆۋەنـدە، ئـالاقىدار ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلاردىن قىسقىچە مىسال كەلتۈرىمىز.

1991 - يىلى، پىچان ناھىيىسىدىكى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 5 — 3 ـ ئەسىرلەرگە تەۋە سۇ بېشى 3 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىن توققۇز دانە ئەمبەل تېپىلدى. ئەمبەللەر قېلىن ياغاچتىن ئويۇپ ياسالغان بولۇپ، دىئامېتىرى 24 سانتىمېتىردىن ئاشمىدۇ. بۇ ئەمبەللەر ئادەتتە ئىككى خىل رول ئويناپدۇ، يەنى ئۇلارنىڭ ئاستى قېلىن بولغاچقا، دۇم قىلىنسا دۆشىنىڭ ئورنىدا ئىشلەتكىلى، گۆشلەرنى توغراپ، سۆڭەكلەرنى چانغىلى بولىدۇ. ئوك قويۇلسا، ئىچى سەل چوڭقۇر، تاۋاقسىمان بولغاچقا، گۆش قاتارلىق يېمەكلىكلەرنى سېلىشقا بولىدۇ. بۇ ئەمبەللەرنىڭ كۆپىنچىسىدە قوي گۆشىنىڭ قالدۇقى ساقلىنىپ قالغان[222]. 1996 - يىلى، چەرچەن زاغۇنلۇقتىكى غەربىي خەن دەۋرىگە تەۋە 2 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن ئىككى دانە تۆت پۇتلۇق ئەمبەل تېپىلدى. ئۇلارنىڭ 96QZ Ⅱ M2:111 نومۇرلۇقى شەكلى يۇمىلاق، تېگى تۈز، تۆت پۇتىنىڭ كەسمە يۈزىمۇ يۇمىلاق شەكىللىك بولۇپ، ئومۇمىي ئېگىزلىكى 10.5 سانتىمېتىر، پۇتىنىڭ ئېگىزلىكى 4.5 سانتىمېتىر، دىئامېتىرى 31 سانتىمېتىر كېلىدۇ[223]. 1984 - يىلى، لوپ ناھىيىسىدىكى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1 — مىلادىيە 4 - ئەسىرلەرگە تەۋە سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن بىر دانە ئەمبەل تېپىلدى. MOIC:128 نومۇرلۇق بۇ ئەمبەل سوقمىچاق شەكىللىك بولۇپ، ئۇزۇن ئوقى 54.8 سانتىمېتىر، قىسقا ئوقى 27.8 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 4.8 سانتىمېتىر كېلىدۇ[224]. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 336 - ، 100 - ، 177 - نومۇرلۇق قەبرىلەردىنمۇ ئەمبەللەر تېپىلدى[225].

قىسقىسى، شىنجاڭ تەۋەسىدىكى ھەرقايسى خارابىلىك ۋە قەبرىستانلىقلاردىن، ياغاچتىن ئويۇپ، قىرىپ ياسالغان ئاياق،

تاۋاق، جام، كومزەك، چۆموچ، قوشۇق، چوكا، تەڭنە، سوغا، ئەمبەل قاتارلىق يېمەك - ئىچمەك بىلەن مۇناسىۋەتلىك تۈرمۇش جابدۇقلىرى ناھايىتى كۆپ تېپىلدى. ئەمما ھازىرغا قەدەر يۇرگۈزۈلگەن ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىشلاردا تېپىلغان بۇيۇملاردىن قارىغاندا، ياغاچتىن ياسالغان يېمەك - ئىچمەك جابدۇقلىرى ئاساسەن قۇمۇل بوستانلىقى، تۈرپان ئويمانلىقى، لوپنۇر رايونى، تارىم ۋادىسى، قەشقەر ۋە خوتەن بوستانلىقىدىن ئىبارەت ھاۋا كىلىماتى قۇرغاق جايلاردىن تېپىلدى. دەۋرى بىر قەدەر بالدۇر بولغانلىرى كۆنچى دەريا ۋادىسىدىكى گۇمۇگۇ قەدىمكى قەبرىستانلىقى (بۇندىن 3800 يىل بۇرۇن)، قۇمۇل قارادۆڭ قەدىمكى قەبرىستانلىقى، يانبۇلاق قەبرىستانلىقى، پىچان سۇ بېشى قەبرىستانلىقلىرى ۋە چەرچەن زاغۇنلۇق قەبرىستانلىقلىرى، خېجىڭدىكى چاپاخا قەبرىستانلىقلىرىدىن تېپىلغانلىرىدۇر. بولۇپمۇ گۇمۇگۇ قەبرىستانلىقىدىن قېزىلغان 42 قەبرىدىن بىرمۇ ساپال بۇيۇم بايقالمىدى. بۇ ئەھۋال شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، ئۆز زامانىسىدا ياغاچتىن ياسالغان بۇيۇملار شىنجاڭنىڭ بەزى رايونىدىكى ئاھالىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرغان. كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە، بولۇپمۇ خەن - جىن دەۋرلىرىگە كەلگەندە، ياغاچتىن ياسالغان جابدۇقلارنىڭ ئىشلىتىلىشى، تارقىلىش دائىرىسى خېلى كېڭەيگەن ۋە ياغاچچىلىق تېخنىكىسى مۇئەييەن دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن. نەتىجىدە پىرقىرىتىپ قىرىش ئۇسۇلى بارلىققا كېلىپ، ياغاچ قاچىلار ئىلگىرىكىدىن سۈپەتلىك ياسالغان ۋە تۇرمۇ كۆپەيگەن. ياغاچتىن ياسالغان يېمەك — ئىچمەك جابدۇقلىرى شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا خېلى مۇھىم رول ئوينىغان. بۈگۈنكى كۈندە، شىنجاڭدا ياشاۋاتقان ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەر ياغاچتىن ياسالغان يېمەك - ئىچمەك جابدۇقلىرىنى يەنىلا ياقتۇرۇپ ئىشلەتمەكتە.

4. سىرلانغان قاچىلار (Lacquer)

سىرلانغان قاچىلار ياغاچ، بامبۇك، توقۇلما ۋە خۇرۇم قاتارلىق ماتېرىياللار پىزا قىلىنغان ۋە سىر بىلەن ئۈستىگە ھەر خىل گۈل - نۇسخىلار چۈشۈرۈلگەن قاچىلارنى كۆرسىتىدۇ. ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئىلىمىزدىكى قەدىمكى ئاھالىلەر سىرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى يېڭى تاش قورال دەۋرىدىلا بايقىغان ھەمدە سىرلانغان بۇيۇملارنى ياساشقا ئىشلەتكەن. يېغىلىق دەۋرىگە كەلگەندە، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، سىرلانغان قاچىلارنى ياساش تېخنىكىسىمۇ خېلى تەرەققي قىلغان. بۇ مەزگىلدە سىرلانغان قاچىلارنىڭ نۇرغۇن تۈرلىرى بارلىققا كەلگەن. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، سىرلانغان قاچىلارنى كىشىلەر ئومۇمىيۈزلۈك ئىشلىتىشكە باشلىغان ۋە ئىلىمىزنىڭ كۆپلىگەن جايلىرىدا ئىشلەپچىقىرىلغان. تاڭ دەۋرىگە كەلگەندە سىرلانغان قاچىلارنى ياساش تېخنىكىسى خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن.

ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، سىرلانغان قاچىلار خېلى بۇرۇنلا يىپەك يولى ئارقىلىق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىن شىنجاڭغا تارقىلىپ كىرىپ، مۇشۇ جايدىكى ئاھالىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدىكى ئېتىۋارلىق جابدۇقلاردىن بولۇپ قالغان. تۆۋەندە، ئالاقىدار ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلاردىن قىسقىچە مىسال كەلتۈرۈپ ئۆتىمىز.

1976 — 1977 - يىللىرى، ئالغۇي جىلغىسىدىكى يېغىلىق - غەربىي خەن دەۋرلىرىگە تەۋە تىك ئازگاللىق ياغاچ قۇرۇلمىلىق قەبرىلەرنى قېزىش - تازىلاش جەريانىدا، 18 - نومۇرلۇق قەبرىدىن دىئامېتىرى 16 سانتىمېتىر كېلىدىغان بىر دانە سىرلانغان تاۋاق تېپىلدى[226]. 1987 - يىلى، پىچان ناھىيىسىدىكى جىن — تاڭ دەۋرلىرىگە تەۋە دالانكارىز قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن بىر دانە سىرلانغان تاۋاق تېپىلدى. 87CDT:2 نومۇرلۇق بۇ تاۋاق ياغاچتىن ياسالغان بولۇپ، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 18.2 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 2.9 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ

دىئامېترى 2 . 13 سانتىمېتىر كېلىدۇ[227] . 1986 - يىلى 10 — 11 - ئايلار مەزگىلىدە، چەرچەن ناھىيىسىدىكى زاغۇنلۇق قەبرىستانلىقىدىن ئىككى دانە سىرلانغان قاچا تېپىلدى. مىلادىيە 1 — 6 - ئەسىرلەرگە تەۋە بولغان بۇ قاچىلار ئېغىر دەرىجىدە چېرىپ كەتكەن بولۇپ، شەكلى ئېنىق ئەمەس[228] . 1979 - ۋە 1980 — يىللىرى، كۆنچى دەريا سىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى شەرقىي خەن دەۋرىگە تەۋە قەبرىدىن بىر قۇلاقلىق جام، سوغا شەكىللىك جام قاتارلىق سىرلانغان قاچىلار تېپىلدى[229] . 1980 - يىل 3 — 4 - ئايلار مەزگىلىدە، كوروان قەدىمكى شەھىرى خارابىسى يېنىدىكى شەرقىي خەن دەۋرىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىگە تەۋە بولغان يالغۇز تۆپىلىك قەبرىستانلىقىدىن بىر تۈركۈم سىرلانغان قاچىلار تېپىلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئىككى دانە جام، بىر دانە ئاياق بار. MB_1:5 نومۇرلۇق جام قوڭۇر رەڭلىك بولۇپ، دىئامېترى 11 . 6 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 0 . 3 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 11 . 2 سانتىمېتىر؛ MB_1:4 نومۇرلۇق جامنىڭ ئاغزىنىڭ دىئامېترى 11 . 5 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 0 . 5 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 10 . 6 سانتىمېتىر. MB_2:6 نومۇرلۇق ئاياق ياغاچنى ئويۇپ ۋە سىرلاش ئارقىلىق ياسالغان بولۇپ، ئاغزى يايپاق، تېگى دۇگىلەك، ئىچى قىزىل. ئۇنىڭ ئاغزىنىڭ (ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن) دىئامېترى 19 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېترى 4 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 5 سانتىمېتىر كېلىدۇ[230] . 1989 - يىل 10 - ئايدا، لوپنۇر ناھىيىسىدىكى خەن — جىن دەۋرلىرىگە تەۋە يېڭىچە قەبرىستانلىقىدىن ئىككى دانە سىرلانغان ئاياق تېپىلدى. ئۇلاردىن M10:13 نومۇرلۇق ئاياقنىڭ ئاغزى توز، تېگى دۇگىلەك بولۇپ، ئاغزىنىڭ دىئامېترى 7 . 8 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 6 . 8 سانتىمېتىر؛ يەنە بىر ئاياقنىڭ ئاغزى سەل يايپاق، تېگى توز بولۇپ، ئاغزىنىڭ دىئامېترى 10 . 6 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 6 . 6 سانتىمېتىر كېلىدۇ[231] . يۇقىرىقىلاردىن باشقا، تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا،

4 ـ، 49 ـ نومۇرلۇق قەبرىلەردىن ئاياق، 37 ـ 54 ـ ۋە 177 ـ نومۇرلۇق قەبرىلەردىن تاۋاق، 53 ـ ۋە 177 ـ نومۇرلۇق قەبرىلەردىن جام، 177 ـ نومۇرلۇق قەبرىدىن قوشۇق قاتارلىق سىرلانغان قاچىلار تېپىلدى[232].

قىسقىسى، ھازىرغا قەدەر ئېلىمىز بىرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىشتا، شىنجاڭ تەۋەسىدىكى ھەرقايسى خارابىلىك ۋە قەبرىستانلىقلاردىن يىمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك بىر تۈركۈم سىرلانغان قاچىلار تېپىلدى. گەرچە ئۇلارنى باشقا تۈردىكى قاچىلارغا سېلىشتۇرغاندا، ئۇلارنىڭ سانى ۋە تۈرى بىر قەدەر ئاز بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ تېپىلىشى، سىرلانغان قاچىلارنىڭ خەن دەۋرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىن شىنجاڭ تەۋەسىگە تارقىلىپ كىرگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلار ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا ئىشلەپچىقىرىلغان سىرلانغان قاچىلارنى خېلى بۇرۇنلا ئۆزلىرىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئىشلىتىپلا قالماي، بەلكى سىرلانغان قاچىلارنىڭ يېپەك يولى ئارقىلىق غەرب ئەللىرىگە تارقىلىشىدىمۇ ۋاستىلىك رول ئوينىغان.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان ھەر خىل قاچا ـ قۇچىلاردىن سىرت، شىنجاڭ تەۋەسىدە يۇرگۈزۈلگەن ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىشتا، تاش قاچىلاردىنمۇ خېلى كۆپ تېپىلدى. مەسىلەن: 1959 ـ يىلى، ئارا تۇرۇك ناھىيىسىدىكى برونزا دەۋرىگە تەۋە كارىساڭ خارابىسىدىن بىر دانە تاش ئاياق، بىر دانە تەخسىسىمان تاش بۇيۇم ۋە ئىككى دانە تاش كومزەك تېپىلدى[233]. 1963 ـ يىلى، ئالتاي شەھىرىنىڭ تەخمىنەن 12 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان شەمىرشەك قەبرىستانلىقىدىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 5 ـ 2 ـ ئەسىرلەرگە تەۋە بولغان، تېگى دۇگلەك ياكى تۈز، ئاغزى سەل قورۇلغان، قورساقلىق ياكى قورساق دېۋارى تۈز كەلگەن تاش كومزەكلەردىن 18 دانە؛ ئاغزى

يايپاك، قورسىقى تېمىز، تېگى توز تاش ئاياقتىن ئۇچ دانە؛ تۇتقۇچى بار تاش جامدىن تۆت دانە تېپىلدى[234]. 1983 — 1988 - يىللىرى خېجىك ناھىيىسىنىك چاپخا جىلغىسىدىكى 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، 204 - نومۇرلۇق قەبرىدىن ئاغزىنىك دىئامېتىرى 2.3 سانتىمېتىر، ئومۇمىي ئېگىزلىكى 1.3 سانتىمېتىر كېلىدىغان بىر دانە تاش جامتېپىلدى[235]. 1979 — 1980 — يىللاردىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە، كرۇران قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدىن ئۇزۇنلۇقى 3.7 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 2.8 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 2 سانتىمېتىر كېلىدىغان بىر دانە تاش قوشۇق تېپىلدى[236]. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، موڭغۇلكۆرە، مورى قاتارلىق جايلاردىكى قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرىدىنمۇ تاش قاچىلار تېپىلدى.

شىنجاڭدىن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ساپال، مېتال، ياغاچ، تاش ۋە سىرلانغان قاچىلاردىن باشقا، يەنە كەندىر تالالىرى چېغ قاتارلىق ئۆسۈملۈكلەردىن توقۇلغان قاچىلارمۇ تېپىلدى. مەسىلەن: 1979 - يىلى، كۆنچى دەرياسىنىك تۆۋەن ئېقىنىدىكى 3800 يىللىق تارىخقا ئىگە گۈمۈگۈ قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن كەندىر تالالىرى بىلەن چىغلاردىن، قومۇشلاردىن زىچ قىلىپ توقۇلغان كومزەكسىمان سېۋەتلەر خېلى كۆپ تېپىلدى. ئۇلارنىڭ ئاغزى ئاساسەن توز، تېگى دۇگىلەك ياكى توز بولۇپ، قورساقلىق كەلگەن. ئۇلارنىڭ ئېگىزلىكى ئومۇمەن 15 سانتىمېتىرچە كېلىدۇ. ئۇلار قېزىۋېلىنغاندا، كۆپىنچىسىنىڭ ئىچىدىن بۇغداي بايقالدى؛ بۇ خىل سېۋەتلەر (63 - فوتو سۈرەت) 4000 يىللىق تارىخقا ئىگە كىچىك مۇرەن قەبرىستانلىقىدىنمۇ خېلى كۆپ تېپىلدى[237]. 1996 - يىلى چەرچەن زاغۇنلۇقتىكى غەربىي خەن دەۋرىگە تەۋە 2 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىن چىغدىن توقۇلغان بىر دانە كومزەك تېپىلدى. بۇ 96QZ II M2:108 نومۇرلۇق قورساقلىق كومزەك چىرىگەن. ئۇنىڭ ئاغزى سەل قورۇلغان، تېگى توز بولۇپ، ئېگىزلىكى 6.

14 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 9.8 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 8 سانتىمېتىر كېلىدۇ[238]. 2003 - يىلى، پىچان ناھىيىسى ياڭخى 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىكى M90 نومۇرلۇق قەبرىدىن، ئارىسىغا چىغ ئېلىپ ئىنچىكە تېرە تاسمىدىن توقۇلغان سىلىندىر شەكىللىك، تۈز تەگلىك، بېغى بار، پۈتۈن گەۋدىسى قارا بويالغان بىر سېۋەت قېزىۋېلىندى (64 - رەسىم فوتو سۈرەت). دىئامېتىرى 24 سانتىمېتىر، ئومۇمىي ئېگىزلىكى 31 سانتىمېتىر كېلىدىغان بۇ سېۋەتنىڭ ئىچىگە يېشىل يوپۇرماق بىلەن ئۆسۈملۈك ئۇرۇقى تولدۇرۇلغان[239].

شىنجاڭدىن يەنە، يىمەك - ئىچمەك مەھسۇلاتىنى ئالاقىدار قاچا - قۇچا قاتارلىقلارنى كىرىدىغان بۇيۇملاردىن كالا مۈڭگۈزىدىن ياسالغان جام، كالا مۈڭگۈزى ياكى سۆڭەكتىن ياسالغان قوشۇق، ئەينەك جام قاتارلىقلارمۇ قېزىۋېلىندى. تۆۋەندە، ئالاقىدار ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلاردىن قىسقىچە مىسال كەلتۈرىمىز.

1984 - 1992 - يىللىرى، لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەبرىستانلىقىدىن كالا مۈڭگۈزىدىن ياسالغان يەتتە دانە قوشۇق (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1 - ئەسىردىن مىلادىيە 3 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان زامانلارغا تەۋە) قېزىۋېلىندى. 84LSIMOl:C58 نومۇرلۇق قوشۇقنىڭ دەستىسى سۈنۈپ كەتكەن بولۇپ قالغان، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 14.3 سانتىمېتىر، سوقىچاق بېشىنىڭ كەڭلىكى 3.8 سانتىمېتىر كېلىدۇ؛ 92LS II M3:96 نومۇرلۇق قوشۇقنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 20 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 0.2 سانتىمېتىر كېلىدۇ[240].

1996 — يىلى، چەرچەن زاغۇنلۇقتىكى 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن 10 دانە (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 770 - يىلىدىن مىلادىيە 8 — يىلىغىچە بولغان چاغلارغا تەۋە) قوشۇق قېزىۋېلىندى. كالا مۈڭگۈزىدىن ياسالغان بۇ قوشۇقلاردىن A تىپقا تەۋە M19:1 نومۇرلۇق قوشۇق (ئۇنىڭدا قىزغۇچ سېرىق رەڭلىك بوياق يۇقى بار) نىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 19 سانتىمېتىر؛ B

تىپقا تەۋە M69:1 نومۇرلۇق قوشۇقنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 8.5 سانتىمېتىر كېلىدۇ240 [241]. 1994 - يىلى، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2006 - يىلىدىن مىلادىيە 420 - يىلىغىچە بولغان دەۋرلەرگە تەۋە) نىيە خارابىسىدىكى 93A27 نومۇرلۇق ئۆي ئىزىنى قېزىشتا، ھايۋان سۆڭىكىدىن ياسالغان بىر دانە قوشۇق تېپىلدى. بۇ 93A27F1:1 نومۇرلۇق سوقىچاق باشلىق قوشۇقنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 سانتىمېتىر، بېشىنىڭ كەڭلىكى 3.5 سانتىمېتىر كېلىدۇ[242]. 1996 - يىلى، چەرچەن زاغۇنلۇقتىكى 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن، كالا مۇڭگۈزىدىن ياسالغان 12 دانە جام (كىچىك بالىلار قەبرىلىرىگە ھەمدەپنە قىلىنغان بولۇپ، دەۋرى مەزكۇر قەبرىستانلىقتىن قېزىۋېلىنغان مۇڭگۈزدىن ياسالغان قوشۇقلارنىڭكى بىلەن بىردەك) قېزىۋېلىندى. ئۇلاردىن A تىپقا تەۋە M36:1 نومۇرلۇق جامنىڭ ئېگىزلىكى 14.4 سانتىمېتىر، سوقىچاق ئاغزىنىڭ ئۇزۇن ئوقى 4.5 سانتىمېتىر، قىسقا ئوقى 4.6 سانتىمېتىر؛ B تىپقا تەۋە M64:26 نومۇرلۇق جامنىڭ ئېگىزلىكى 19 سانتىمېتىر، سوقىچاق ئاغزىنىڭ ئۇزۇن ئوقى 10.4 سانتىمېتىر، قىسقا ئوقى 8.7 سانتىمېتىر، تەگلىكنىڭ ئۇزۇن ئوقى 3.4 سانتىمېتىر، قىسقا ئوقى 3 سانتىمېتىر كېلىدۇ[243]. قىسقىسى، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان كالا مۇڭگۈزى ياكى ھايۋان سۆڭىكىدىن ياسالغان قوشۇقلار بىلەن كالا مۇڭگۈزىدىن ياسالغان جاملارنى ئەينى چاغدىكى كىشىلەر يېمەك - ئىچمەك ئىستېمالىدا ئىشلەتكەن دېيىشكە بولىدۇ. چەرچەن زاغۇنلۇق قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان بەزى قۇرۇق جەسەتلەرنىڭ يۇزىدە، شۇ قەبرىستانلىقتىن چىققان قىسمەن مۇڭگۈز قوشۇقلاردىكى بوياق يۇقى رەڭگىدىكى رەڭلەردە سىزىلغان نەقىشلەر بولۇپ، ئەينى چاغدىكى كىشىلەردە، كىشىلەر ھايات چاغدا ياكى ئۆلگەندە يۈزىگە رەڭدار نەقىش سىزىدىغان ئادەت بولسا كېرەك. ئۇنىڭدىن باشقا، مەزكۇر قەبرىستانلىقتىن قېزىۋېلىنغان يۇڭ توقۇلمىلار ئىچىدە، مۇڭگۈز قوشۇقتا يۇقى قالغان بوياق رەڭگىدىكى يۇڭ توقۇلمىلار

بار، شۇڭا بەزى مۇڭگۇز قوشۇقلار بويىاق تەييارلاشتا ئىشلىتىلگەن دېيىشكە بولىدۇ.

ئەينەك قاچىلارغا كەلسەك، 1989 - يىلى، كۇچا ناھىيىسىدىكى سىمسىم مىڭئۆيى يېنىدىن ئومۇمىي ئېگىزلىكى 9.7 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 12.1 سانتىمېتىر كېلىدىغان، گەۋدىسىگە ئۇششاق توقاچسىمان مونەكچە بېزەك چاپلانغان، كانەيچە پۇتلۇق، ئاچ يېشىل رەڭلىك، سۇزۇكلۇك دەرىجىسى كۇچلۇك بولمىغان ئەينەك جام (65 - رەڭلىك فوتو سۇرەت) تېپىلدى[244]. 1995 - يىلى، لوپنۇر ناھىيىسىدىكى يىڭىچەن قەبرىستانلىقىدىكى 9 - نومۇرلۇق قەبرىدىن، ئاققۇچ سىرىق رەڭلىك، ئېگىزلىكى 8.8 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېترى 10.8 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېترى 3.2 سانتىمېتىر كېلىدىغان، تۆۋەنكى قورساق قىسمىنىڭ سىرتقى دىۋارىغا ئىككى ئايلانما قىلىپ، يۇزى سەل پېتىنغىراق كەلگەن يۇمىلاق نەقىش چىقىرىلغان، يېرىم سۇزۇك ئەينەك جام قېزىۋېلىندى[245]. 1996 - يىلى، چەرچەن زاغۇنلۇقتىكى 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن (49 - نومۇرلۇق قەبرىدىن) ئېغىز گىرۋىكى سەل پۇچۇلغان، ئاچ يېشىل رەڭلىك، قورسىقىنىڭ سىرتقى دىۋارىغا سۇركەش - چوقۇش ئارقىلىق ئۇچ ئايلانما سوقمىچاق شەكىللىك نەقىش چىقىرىلغان، تېگىنىڭ دىئامېترى 1.3 سانتىمېتىر كېلىدىغان ئەينەك جام قېزىۋېلىندى[246]. يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان ئۇچ دانە ئەينەك جام، پېرسىيە ساسانىيلار سۇلالىسىدىن يىپەك يولى ئارقىلىق قەدىمكى شىنجاڭغا كىرگەن بولۇپ، ئالدىنقىسى سۇي سۇلالىسى دەۋرىگە (مىلادىيە 420 — 581 - يىللارغا)، كېيىنكى ئىككىسى شەرقىي جىن سۇلالىسى دەۋرىگە (317 — 420 - يىللارغا) تەۋە ھېسابلىنىدۇ.

1989 - يىلى، يەنجى ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ 20 كىلومېتىر غەربىدىكى شىگشىن يېزىسىدىكى تاكۇزاكچېكىڭ قەدىمكى شەھىرى خارابىسى يېنىدىكى لاۋچېكىڭ (كونا شەھەر) كەنتىدىن جىن - تاڭ دەۋرلىرىگە (مىلادىيە 265 — 907 - يىللارغا) تەۋە بەش دانە

كۈمۈش قاچا قېزىۋېلىندى. ئۇلاردىن، ئىچىگە تۆگىقۇشى رەسىمى چېكىلگەن كۈمۈش تەخسىنىڭ (66 - رەڭلىك فوتو سۈرەت) ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 21.3 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 4 سانتىمېتىر؛ دۈگىلەك چەپچىكىگە پەھلەۋىي يېزىقى چېكىلگەن كۈمۈش چىنىنىڭ (67 - رەڭلىك فوتو سۈرەت) ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 20.5 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 7.4 سانتىمېتىر كېلىدۇ[247]. بۇ كۈمۈش قاچىلارمۇ يىپەك يولى ئارقىلىق پېرسىيىدىن جۇڭگوغا كىرگەن.

يېقىنقى 50 يىل مابەينىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردا، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن ئالتۇن، كۈمۈش بۇيۇملار خېلى كۆپ تېپىلدى. بىراق ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپى بېزەك بۇيۇملار ھېسابلىنىدۇ. 1997 - يىل 10 - ئايدا، ئىلى ئوبلاستىنىڭ موڭغۇلكۈرە ناھىيىسىدىكى بومادىن، يەنى شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۈەنى دېھقانچىلىق 4 - دىۋىزىيىسىنىڭ 74 - تۈەن مەيدانى 5 - لىيەنى تەۋەسىدىن قېزىۋېلىنغان ياقۇت كۆز قويۇلغان ئالتۇن نىقاب قاتارلىق ئالتۇن، كۈمۈش بۇيۇملار، ئالتۇن، كۈمۈش بۇيۇملار جەھەتتىكى جۈملىدىن ئالتۇن، كۈمۈش قاچىلار جەھەتتىكى زور بايقاش ھېسابلىنىدۇ. شۇ قېتىم تېپىلغان ئالتۇن بۇيۇملار ئىچىدىكى قىزىل ياقۇت كۆز قويۇلغان، پورەكلەپ ئېچىلغان گۈل نەقىشلەنگەن قاپقاقلىق ئالتۇن كومزەك (68 - رەڭلىك فوتو سۈرەت) (ئومۇمىي ئېگىزلىكى 14 سانتىمېتىر، قورسىقىنىڭ دىئامېتىرى 12.3 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دېئامېتىرى 5.7 سانتىمېتىر، ئېغىرلىقى 984 گرام كېلىدۇ. نومۇرى 97XZPC:2)ۋە قىزىل ھېقىق كۆز قويۇلغان، يولۋاس شەكىللىك قۇلاقلىق ئالتۇن قەدەھ (69 - رەڭلىك فوتو سۈرەت) (ئومۇمىي ئېگىزلىكى 16 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 8.8 سانتىمېتىر، قورسىقىنىڭ دىئامېتىرى 10.5 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 7 سانتىمېتىر، ئېغىرلىقى 725 گرام كېلىدۇ. نومۇرى 97XZPC:3) بىلەن كۈمۈش بۇيۇملار

ئىچىدىكى ئالتۇندىن نەقىش قويۇلغان كۈمۈش بوتۇلكا (70 - رەڭلىك فوتو سۈرەت) (ئومۇمىي ئېگىزلىكى 17.2 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 7.4 سانتىمېتىر، بوينىنىڭ دىئامېتىرى 6.8 سانتىمېتىر، قورسىقىنىڭ دىئامېتىرى 10.8 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 55 سانتىمېتىر كېلىدۇ. نومۇرى 97XZPC:4) قاتارلىقلار مىلادىيە 6 - ئەسىر ئەتراپىدا غەربىي تۈركلەرنىڭ يۇقىرى تەبىقە ئاقسۆڭەكلىرى يېمەك - ئىچمەكتە ئىشلەتكەن ئېسىل قاچىلار بولۇشى مۇمكىن[248].

ئارخېئولوگىيىلىك بايقاش ئەھۋالى يۇقىرىقىدەك بولۇپ، بەزى تارىخىي ئەسەرلەردە، شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى خەلقلەرنىڭ مىلادىيە 10 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى چارىكى ۋە 13 - ئەسىرنىڭ 1 - چارىكى مەزگىلىدىكى قول - ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ، جۈملىدىن قازان — قومۇچ، قاچا — قۇچا ياساش ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ تەرەققىياتى ھەققىدە خاتىرە قالدۇرۇلغان. مەسىلەن، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. قوچۇ تەزكىرىسى» دە: بۇ يەرنىڭ (قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ) ئادەملىرى ئاق كۆڭۈل، دىيانەتلىك ۋە دۇرۇس كېلىدۇ. كۆپىنچىسى ھۈنەرۋەن بولۇپ، ئالتۇن - كۈمۈش، مىستىن جابدۇق ياساشقا ھەمدە قاشتېشى ئويمىچىقىلىقىغا ماھىر ئىكەن» دەپ يېزىلغان بولسا، «ئەۋلىيا چيۇچۇجىنىڭ غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» (2 - توم) دە: «بۇ ئەلدىكىلەر (قارا خانىيلار ئىلىدىكىلەر) ئېسىل تاش ۋە مىستىن قازان - قومۇچلارنى ياسايدىكەن. بەزىدە فارفۇردىنمۇ ياسايدىكەن. بەزىلىرى خېبېيدىكى دىڭشەندە ياسالغان فارفۇرلارغا ئوخشايدۇ، قەدەھلىرى ئەينەكتىن، قورال - ياراغلىرى پولاتتىن ياسىلىدىكەن» دەپ قەيت قىلىنغان.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان ئارخېئولوگىيىلىك بايقاش ۋە تارىخىي ھۆججەتلەردىكى خاتىرىلەردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، غەربىي يۇرتتا ياشىغان قەدىمكى خەلقلەر ساپال، مىس، تاش، تۆمۈر، ياغاچ، ئۆسۈملۈك، ھايۋان مۈڭگۈزى ياكى سۆڭىكى، ئالتۇن، كۈمۈش، فارفۇر ۋە ئەينەك قاتارلىقلاردىن، يەرلىك ۋە

مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە. يېمەك - ئىچمەك تەييارلاش ھەم ئىستېمال قىلىشقا كېرەكلىك قازان - قومۇچ، قاچا - قوچا قاتارلىقلارنى ئىجاد قىلغان ۋە مۇكەممەللەشتۈرگەن؛ ئالاقىدار يېڭى تېخنىكا - ھۈنەرلەرنى قوبۇل قىلىپ ئۆزلەشتۈرگەن ۋە راۋاجلاندۇرغان شۇنداقلا ئىلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىن كىرگەن سىرلىق قاچا - قۇچىلار ھەمدە پرسىيىدىن كىرگەن ئەينەك، كۆموش قاچىلار قاتارلىقلار بىلەن ئۆزلىرىنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنى تېخىمۇ رەڭدارلىققا ئىگە قىلغان.

ئىزاھلار:

①1988 — 1997 - يىللىرى، شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى — ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى بىلەن قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى قوغداش - باشقۇرۇش ئورنى خادىملىرى بىرلىكتە، قۇمۇل شەھىرىدىكى تەڭرىتاغ شىمالىي يولى قەبرىستانلىقىدىن 700 دىن ئارتۇق قەبرە قازدى. مەزكۇر قەبرىستانلىقتىن قېزىۋېلىنغان ھەمدەپنە بۇيۇملار: ساپال قاچىلار، مىس بۇيۇملار، تاش قوراللار، سۆڭەك بۇيۇملار ۋە ئالتۇن، كۆموش، قۇلۇلە قېپى بۇيۇملار قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، تۆمۈر بۇيۇم بايقالمىدى. ساپال قاچىلار ھەبىر قەبرىدە كۆپىنچە 1 دىن بولۇپ، ھەممىسى قولدا ياسالغان، لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال قاچىلار بىلەن ساپ لايدىن ياسالغان قىزىل ساپال قاچىلار ئاز مىقداردا بايقالدى. ساپال قاچا تۈرلىدىن قوش قۇلاقلىق كومزەك، بوغما بۇيۇنلۇق كومزەك، ئۇرۇق، تۇتقۇچلۇق ئۇرۇق، بىر قۇلاقلىق جام، قۇلاقسىز جام، قوش قۇلاقلىق جاۋۇر قاتارلىقلار بولۇپ، تېگى تۈز قاچىلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ساپال قاچىلار ئىچىدە، رەڭلىك ساپال قاچىلار خېلى نىسبەتتە ئىگىلەيدۇ. رەڭلىك ساپال قاچىلارنىڭ گۈللىرى قارا رەڭنى ئاساس قىلغان بولۇپ، قىزغۇچ سۆسۈن رەڭلىكلىرىمۇ بار؛ گۈل — نۇسخىلىرى: ئۇچبۇلۇڭ نۇسخىسى، دولقۇنسىمان نۇسخا، تورسىمان نۇسخا، رومبىسىمان كاتەكچە، تىك سىزىقسىمان نۇسخا، ئالقان نۇسخىسى، يوپۇرماق تومۇرسىمان نۇسخا، « ٨ » خېتسىمان نۇسخا قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئاز ساندىكى سىدام قاچىلار يۈزىگە باسما نۇسخا قاتارلىقلار

چۇشۇرۇلگەن. مەزكۇر قەبرستانلىقنىڭ دەۋرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 19 — 13 - ئەسىرلەر ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ دەپ قارالماقتا. چاڭ شىئېن قاتارلىقلار: «شىنجاڭنىڭ بورۇنزا دەۋرىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيىتى ئۈستىدە يۈزەكى مۇھاكىمە» («سۇبىنچى ۋە زامانىمىزدىكى جۇڭگو ئارخېئولوگىيىسى»، پەن نەشرىياتى، 2001 - يىلى) گە قارالا. مەزكۇر قەبرستانلىقنى قېزىش دوكلاتى تېخى ئېلان قىلىنمىدى، ماتېرىياللار رەتلىنىۋېتىپتۇ.

②[216][228][241][243][246] ش ئۇ ئا ر مۇزېي، بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى باشقۇرۇش ئورنى، چەرچەن ناھىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى باشقۇرۇش ئورنى: «شىنجاڭ چەرچەندىكى زاغۇنلۇق 1 - نومۇلۇق قەبرستانلىقىنى قېزىشتىن دوكلات»، «ئارخېئولوگىيە ئىلمىي ژۇرنىلى» 2003 - يىل 1 - سان.

③ ش ئۇ ئا ر مۇزېي، شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «جۇڭگو شىنجاڭ سامپۇل — قەدىمكى ئۇدۇن مەدەنىيىتىنىڭ كۆرسىتىپ بېرىلىشى ۋە تەتقىقات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىل.

[121][122][125][126][127][132][133][138][147][240]
④[100][101][115][116][119][120] «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، قەدىمكى خارابىلىرىنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشى»، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو نەشرىياتى، 1999 - يىلى، 293 - بەت؛ 297 - 298 - بەتلەر؛ 111 - بەت؛ 115 - بەت؛ 83 - بەت؛ 262 - بەت؛ 74 - بەت؛ 293 - بەت؛ 171 - بەت؛ 375 - بەت؛ 377 - بەت؛ 340 - بەت؛ 114 - بەت؛ 78 - بەت؛ 397 - بەت؛ 252 - بەت؛ 337 - بەت، 371 - بەت؛ 396 - بەت؛ 84 - بەت؛

⑤[123][128][137][139] ش ئۇ ئا ر مۇزېي: «جۇڭگو مۇزېيلىرى، ش ئۇ ئا ر مۇزېي»، مەدەنىيەت يادىكارلىقى نەشرىياتى، 1991 - يىل.

⑥ش ئۇ ئا ر مۇزېي ئارخېئولوگىيە ئەترىتى: «شىنجاڭنىڭ قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدىكى ئاقدالا قاتارلىق يېڭى تاش قورال دەۋرى ئىزلىرىنى تەكشۈرۈش»، «ئارخېئولوگىيە» 1977 - يىل 2 - سان.

⑦ش ئۇ ئا ر مۇزېي ئارخېئولوگىيە ئەترىتى: «گۇچۇڭ ناھىيىسىدىكى بەنجېگو يېڭى تاش قورال دەۋرى خارابىسى»،

«ئارخېئولوگىيە» 1981 - يىل 6 - سان.

⑧㉖㊹㊸㊶[105][143][207]شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى، خېجىك ناھىيىلىك مۇزېي: «خېجىك ناھىيىسىدىكى چاپقا جىلغىسى 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقى»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقلىرى» 1992 - يىل 4 - سان.

⑨ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى؛ شىخەنزە شەھەرلىك مۇزېي: «شىخەنزە شەھىرىدىكى قەدىمكى قەبرىلەر»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقلىرى» 1994 - يىل 4 - سان.

⑩ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى، قۇمۇل ئۇلايەتلىك مەدەنىيەت يادكارلىقىنى باشقۇرۇش ئورنى: «قۇمۇل — باركۆل تاش يولىنىڭ ئۆزگەرگەن لىنىيىسىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش»، «شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت يادكارلىقى - ئارخېئولوگىيە خىزمىتىدىكى يېڭى هاسلاتلار» (داۋامى)، شىنجاڭ گۇزەل سەنئەت - فوتو نەشرىياتى، 1997 - يىل.

⑪㊿㊽[151][194][215][222] شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى، تۇرپان ئۇلايەتلىك مۇزېي: «پىچان ناھىيىسىدىكى سۇ بېشى قەبرىستانلىقلىرىدىن 3 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىق»، «شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت يادكارلىقى - ئارخېئولوگىيە خىزمىتىدىكى يېڭى هاسلاتلار» (داۋامى) 1997 - يىل.

⑫㉝㊺㊾ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «چاپچال ناھىيىسىدىكى سۇتۇنبۇلاق قەبرىستانلىقى»، «شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت يادكارلىقى - ئارخېئولوگىيە خىزمىتىدىكى يېڭى هاسلاتلار» (داۋامى)، شىنجاڭ گۇزەل سەنئەت - فوتو نەشرىياتى، 1997 - يىل.

⑭㊺ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى قاتارلىقلار: «جىمسار ناھىيىسىدىكى دالۇڭكۇ قەدىمكى قەبرىلىرى»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقلىرى» 1994 - يىل 4 - سان.

⑮㊻ يۇجىيۇك، يەن لۇنچاك: «فۇكاك شەھىرى فۇبېي دېھقانچىلىق مەيدانى ئاساسىي قۇرۇلۇش ئەترىتىدىكى قەدىمكى خارابىنى تەكشۈرۈش»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقلىرى» 1995 - يىل 1 - سان.

⑯㊱㊾[156][172][180][187][196][211][218][224] ش ئۇ ئا ر مۇزېي: «لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەدىمكى قەبرىلىرىنى قېزىشتىن دوكلات»، «شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت يادكارلىقى - ئارخېئولوگىيە

خىزمىتىدىكى يېڭى ھاسىلاتلار» ، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو نەشرىياتى، 1995 ـ يىل.

⑰[109] جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تەكلىماكان قۇملۇقىنى ئۇنىۋېرسال تەكشۈرۈش ئەترىتىنىڭ ئارخېئولوگىيە گۇرۇپپىسى: «كېرىيە ناھىيىسىدىكى ماجانلىق خارابىسىنى تەكشۈرۈشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى ـ ئارخېئولوگىيە خىزمىتىدىكى يېڭى ھاسىلاتلار» (داۋامى) ، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو نەشرىياتى، 1997 ـ يىل.

⑱[110][221] ۋۇجۇ، خۇاڭ شياۋجياڭ: «كېرىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى قارا دۆڭ خارابىسىدىكى تەكشۈرۈش» ، «كېرىيە ۋە تەكلىماكاندىكى ئىلمىي قېدىرىپ تەكشۈرۈشتىن دوكلات» ، جۇڭگو پەن نەشرىياتى، 1991 ـ يىل.

[232][225][199][185][159][137][135][134][130]⑳㉜㉗ ⑪⑥⑤⑲ ماددىي بۇيۇملار ھازىر ش ئۇ ئا ر مۇزېيدا ساقلانماقتا.

㉑㉟㉓[102][233] ۋۇجېن: «شىنجاڭ شەرقىي قىسمىدىكى يېڭى تاش قورال دەۋرىگە خاس بىر نەچچە خارابە» ، «ئارخېئولوگىيە» 1964 ـ يىل 7 ـ سان.

㉓㊳㊼㊽㊹ ش ئۇ ئا ر مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى باشقۇرۇش كومىتېتى: «مورى ناھىيىسىدىكى سىداۋگۇ خارابىسىنى قېزىشتىن دوكلات» ، «ئارخېئولوگىيە» 1982 ـ يىل 2 ـ سان.

㉔ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى ـ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى، ش ئۇ ئا ر مۇزېي: «خوشۇت ناھىيىسىدىكى شىنتاران ۋە چۇقۇ خارابىلىرىدىكى تەكشۈرۈش» ، «ئارخېئولوگىيە ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقى» 1989 ـ يىل 2 ـ سان.

㉕㊵㊾㊿㊽㊺㊸[141][149][160][192][200][213] ش ئۇ ئا ر مەدەنىيەت نازارىتى مەدەنىيەت يادىكارلىقى باشقارمىسى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكۇلتېتى مەدەنىيەت يادىكارلىقى ـ مۇزېي كادىرلىرىنىڭ مەخسۇس بىلىم ئاشۇرۇش سىنىپى: «قۇمۇلدىكى يانبۇلاق قەبرىستانلىقىنى قېزىشتىن دوكلات» ، «ئارخېئولوگىيە ئىلمىي ژۇرنىلى» 1989 ـ يىل 3 ـ سان.

㉗㊷㊹[146][168] جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ شىنجاڭ ئەترىتى، شىنجاڭ بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى باشقۇرۇش ئورنى:

«بۇگۇردىكى چۆمپاق قەدىمكى قەبرىلىرىنى 1 - قېتىملىق قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «ئارخېئولوگىيە» 1987 - يىل 11 - سان.

㉘[51][150][193][239] شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى، تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى باشقۇرۇش ئورنى: «پىچان سۇ بېشى قەبرىستانلىقلىرىدىن 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە خىزمىتىدىكى يېڭى هاسىلاتلار» (داۋامى) ، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو نەشرىياتى، 1997 - يىل.

㉙[227] شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «پىچان ناهىيىسىدىكى ياڭخى، دالانكارىز قەدىمكى قەبرىلىرىنى تازىلاشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1989 - يىل 4 - سان.

㉚㊿[142][162] شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «پامىر ئېگىزلىكىدىكى قەدىمكى قەبرىلەرنى قېزىش ۋە تەتقىقات» ، «ئارخېئولوگىيە ئىلمىي ژۇرنىلى» 1981 - يىل 2 - سان.

㉛㊷ شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «كۇنەستىكى تۆمۈرلۈك قەدىمكى قەبرىستانلىقىنى قېزىشتىن دوكلات» ، «مەدەنىيەت يادىكارلىقى» 1988 - يىل 8 - سان.

㉜ جاۋۇر: بىز خەنزۇچىدىكى 盆陶 نى ساپال جاۋۇر دېگەن نام بىلەن ئاتايمىز، چۈنكى ئۇ يېمەك - ئىچمەككە ئىشلىتىلىدىغان قاچىنى كۆرسىتىدۇ. «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاهلىق لۇغىتى» دە، "تەشتەك" ئاتالغۇسىغا "گۈل ئۆستۈرىدىغان قاچا" دېگەن ئىزاهتىن باشقا، "قەدىمكى ساپال قاچىلارنىڭ بىر خىلى" دەپ يەنە بىر ئىزاه بېرىۋېتىلگەن بولسا، ئۇنى "تەشتەك" دەپلا ئاتىغان بولساق ياخشى بولاتتى.

㉙ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «قۇمۇل لاپچۇقتىن يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە تەۋە قەبرىلەر بايقالدى» ، «مەدەنىيەت يادىكارلىقى ۋە ئارخېئولوگىيە» 1984 - يىل 4 - سان.

㊶ شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «مىچۇەن داساۋتەندىكى تاش دۆۋىلىك قەبرىلەر» ، «ئارخېئولوگىيە ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقى» 1986 - يىل 1 - سان.

㊸ شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «پىچان سۇ بېشىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش» ، «ئارخېئولوگىيە ۋە مەدەنىيەت

یادىكارلىقى» 1983 - يىل 2 - سان.

㊼[111] جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ تەكلىماكان قۇملۇقىنى ئۇنۇمۇبرسال تەكشۈرۈش ئەترىتىنىڭ ئارخېئولوگىيە گۇرۇپپىسى: «قارىقاش ناھىيەسىدىكى زاۋا خارابىسى» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1990 - يىل 4 - سان.

㊻㊽ لى يۈچۈن: «شىنجاڭدىن بايقالغان رەڭلىك ساپاللار» ، «ئارخېئولوگىيە» 1959 - يىل 3 - سان.

㊾[206] تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى باشقۇرۇش ئورنى: «پىچان سۇ بېشى قەدىمكى قەبرىلىرىنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «ئارخېئولوگىيە» 1984 - يىل 1 - سان.

㊿ قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى باشقۇرۇش ئورنى: «قۇمۇل تاشۇبلىقتىكى ئاقتاغ خارابىسىنى تەكشۈرۈش» ، «شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە خىزمىتىدىكى يېڭى ھاسىلاتلار» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىل.

(63)[108][188][197][212][219][236] شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ كروران ئارخېئولوگىيە ئەترىتى: «كروران قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدىكى تەكشۈرۈش ۋە سىناق خاراكتېرلىق قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «مەدەنىيەت يادىكارلىقى» 1988 - يىل 7 - سان.

(64)[112] شىنجاڭنىڭ تۇنجى نۆۋەتلىك ئارخېئولوگىيە كەسپىي خادىملىرىنى تەربىيىلەش كۇرسى: «يارغول قەدىمكى شەھىرى، ئىبادەتخانا، ۋە يارغول قەدىمكى قەبرىلىرىنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1989 - يىل 4 - سان.

(65) ش ئۇ ئا ر مۇزبې قاتارلىقلار: «ئونسۇ ناھىيىسىدىكى بوزدۆڭ قەبرىستانلىقىنى تەكشۈرۈش ۋە قېزىش» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1986 - يىل 2 - سان.

(69) ش ئۇ ئا ر مۇزبې: «نىلقا ناھىيىسى قارا تۆپىدىكى ئۇسۇن قەبرىلىرىنى قېزىشتىن دوكلات» ، «شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە خىزمىتىدىكى يېڭى ھاسىلاتلار» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىل.

(70)[191] ش ئۇ ئا ر مۇزبې: «نىيە خارابىسىدىكى مۇھىم بايقاشلار» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلىرى» 1988 - يىلى 4 - سان؛ «شىنجاڭ چوڭ قۇملۇقتىكى قەدىمكى زامان خارابىسى» ، «ئارخېئولوگىيە» 1961 - يىل 3 - سان.

⑫[104][175][205] تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى باشقۇرۇش ئورنى: «پىچان ناھىيىسى سۇ بېشى قەبرىستانلىقلىرىدىكى يېڭى بايقاشلار» ، «ئارخېئولوگىيە» 1987 - يىل 6 - سان.

⑬[106] ش ئۇ ئا ر مۇزبىي، تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى باشقۇرۇش ئورنى: «تۇرپان ئايدىڭكۆل قەدىمكى قەبرىلىرى» ، «ئارخېئولوگىيە» 1982 - يىل 4 - سان.

⑮ تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى باشقۇرۇش ئورنى: «تۇرپان ساي كارىز قەدىمكى قەبرىستانلىقىنى تازىلاشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1990 - يىل 3 - سان.

⑯ جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ شىنجاڭ ئەترىتى: «جىمسارداكى بېشبالىق قەدىمكى شەھىرىنى تەكشۈرۈش» ، «ئارخېئولوگىيە» 1982 - يىل 2 - سان.

⑰ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى، قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى باشقۇرۇش ئورنى: «قۇمۇل خەنچىگۇ قەدىمكى قەبرىستانلىقىنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە خىزمىتىدىكى يېڭى ھاسىلاتلار» (داۋامى) ، شىنجاڭ گۇزەل سەنئەت - فوتو نەشرىياتى، 1997 - يىل.

⑱ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى «شىنجاڭ چاپىخا - چوڭ تېپتىكى ئۇرۇقداشلىق قەبرىستانلىقلىرىنى قېزىش دوكلاتى» ، شەرق نەشرىياتى، 1999 - يىل.

⑭[145][166][177][209] شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى، خېجىڭ ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى: «خېجىڭنىڭ چاپىخا جىلغىسى ئېغىزىدىكى 4 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىنى 1987 - يىلدىكى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە خىزمىتىدىكى يېڭى ھاسىلاتلار» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىل.

⑲ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «ئاقچى ناھىيىسىدىكى قۇلان سارىق قەبرىستانلىقىنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1995 - يىل 2 - سان.

[103] ش ئۇ ئا ر مۇزبىي: «ئارا تۇرۇك ھەربىي ئات فېرمىسىدىكى يېڭى تاش قورال دەۋرى ئىزىنى تەكشۈرۈش» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1986 - يىل 1 - سان.

[107] تەكلىماكانىنى ئۇنۇڭبرسال تەكشۈرۈش ئەترىتىنىڭ

ئارخېئولوگىيە گۈرۈپپىسى: «چەرچەن ناھىيىسىدىكى قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرىنى تەكشۈرۈش» ، «شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى ـ ئارخېئولوگىيە خىزمىتىدىكى يېڭى ھاسىلاتلار» (داۋامى) ، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو نەشرىياتى، 1997 ـ يىل.

[113][148][174][203][237]شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «كۆنچى دەريا‌سى ۋادىسىدىكى گۈمۈگۈدىكى قېزىش ۋە دەسلەپكى تەتقىقات» ، «شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى ـ ئارخېئولوگىيە خىزمىتىدىكى يېڭى ھاسىلاتلار» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 ـ يىل؛ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ـ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «2002 ـ يىلى كىچىك مۇزەن قەبرىستانلىقىنى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىشتىن دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 2003 ـ يىل 2 ـ سان.

[114][140]ۋاڭ بو: «شىنجاڭدىن يېقىنقى 10 يىلدا بايقالغان بەزى مىس قوراللار» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1987 ـ يىلى 1 ـ سان.

[117] شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى ـ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى، خېجىڭ ناھىيىلىك مىللىي مۇزېي: «خېجىڭدىكى خابچىغان 1 ـ نومۇلۇق قەبرىستانلىقىنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1999 ـ يىل 1 ـ سان.

[118] شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى ـ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «باي ناھىيىسىدىكى قىزىل سۇ ئامبىرى قەبرىستانلىقىدىكى 1 ـ قېتىملىق قېزىش» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1999 ـ يىل 3 ~ 4 ـ قوشما سان.

[124][201]شى شۇجىڭ: «شىنجاڭدا مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تەكشۈرۈشتىن خاتىرە» ، «مەدەنىيەت يادىكارلىقى» 1960 ـ يىل 6 ـ سان.

[131]مېي جيەنجۇن قاتارلىقلار: «شىنجاڭنىڭ دەسلەپكى مەزگىلگە تەۋە مىس قوراللىرى بىلەن برونزا قوراللىرى ئوستىدە مېتاللورگىيىلىك تەتقىقات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1999 ـ يىل 3 ـ 4 ـ قوشما سان.

[129][136]جاڭ يۈجۇڭ، جاۋدېرۇڭ: «ئىلى دەريا‌سى ۋادىسىدىن يېڭى بايقالغان چوڭ تېپتىكى مىس قوراللار ۋە ئالاقىدار مەسىلىلەر» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1991 ـ يىل 2 ـ سان.

[144] جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ شىنجاڭ ئەترىتى، شىنجاڭ بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى باشقۇرۇش ئورنى:« خېجىڭ ناھىيىسى چاپخا غولى ئېغىزىدىكى 2 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «ئارخېئولوگىيە» 1990 - يىل 6 - سان.

[152] شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى، خېجىڭ ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى: «خېجىڭ ناھىيىسى چاپخا جىلغىسىدىكى 3 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە خىزمىتىدىكى يېڭى ھاسىلاتلار» (داۋامى) ، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو نەشرىياتى، 1997 - يىل.

[153][169][178] جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ شىنجاڭ ئەترىتى، شىنجاڭ بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى باشقۇرۇش ئورنى: «بۈگۈر ناھىيىسىدىكى چۆمپاق قەبرىلىرىنى 2-، 3- قېتىملىق قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «ئارخېئولوگىيە» 1991 - يىل 8 - سان.

[154][179][186][190][210][217][223][238]ش ئۇ ئا ر مۇزبي ئارخېئولوگىيە بۆلۈمى، بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى باشقۇرۇش ئورنى، چەرچەن ناھىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى باشقۇرۇش ئورنى: «چەرچەن زاغۇنلۇقتىكى 2 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 2002 - يىل 1 - 2 - قوشما سان.

[155][183]ش ئۇ ئا ر مۇزبي: «شىنجاڭ نىيە ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى چوڭ قۇملۇقتىكى قەدىمكى خارابىنىڭ قەبرىلەر رايونىدىكى شەرقىي خەن دەۋرىگە تەۋە ئەر - ئايال بىللە دەپنە قىلىنغان قەبرىنى تازىلاشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «مەدەنىيەت يادىكارلىقى» 1960 - يىل 6 - سان.

[157] شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل 2 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 2000 - يىل 1 - 2 - قوشما سان.

[158][173][184][198][231] شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى -

ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «لوپنۇر ناھىيىسىدىكى يېڭىەن قەدىمكى قەبرىلىرىنى تەكشۈرۈش» ، «مەدەنىيەت يادىكارلىقى» 1994 - يىل 10 - سان.

[161] مۇشۇنىڭ قاتارلىقلار: «جۇمھۇرىيىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيان، شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىدىكى ھاسىلاتلار» ، «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىنىڭ 30 يىلى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىل

[163][176][189] تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئىدارىسى: «توقسۇندىكى بوستان قەبرىستانلىقلىرىنى تازىلاشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە خىزمىتىدىكى يېڭى ھاسىلاتلار» (داۋامى) ، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت- فوتو نەشرىياتى، 1997 - يىل.

[164][195][235]جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ شىنجاڭ ئەترىتى، شىنجاڭ بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى باشقۇرۇش ئورنى: «خېجىڭ ناھىيىسى چاپىا جىلغىسى ئېغىزىدىكى 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «ئارخېئولوگىيە ئىلمىي ژۇرنىلى» 1988 - يىل 1 - سان.

[165] جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ شىنجاڭ ئەترىتى، شىنجاڭ بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى باشقۇرۇش ئورنى: «خېجىڭ ناھىيىسى چاپىا جىلغىسى ئېغىزىدىكى 3 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «ئارخېئولوگىيە» 1990 - يىل 10 - سان.

[167] شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى، خېجىڭ ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى: «خېجىڭ ناھىيىسى چاپىا جىلغىسىدىكى 5 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە خىزمىتىدىكى يېڭى ھاسىلاتلار» (داۋامى) ، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت- فوتو نەشرىياتى، 1997 - يىل.

[170][182][229] شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «لوپنۇر رايونىدىكى شەرقىي خەن دەۋرىگە تەۋە قەبرىلەرنى قېزىش ۋە دەسلەپكى تەتقىقات» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلىرى» 1983 - يىل 1 - سان.

[171] لیۇۋېنسو: «1991 - يىلى نىيە خارابىسىدىكى تەكشۈرۈشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «جۇڭگو - ياپونىيە بىرلىكتە نىيە خارابىسىنى ئىلمىي تەكشۈرۈش دوكلاتى» 1 - توم، 1996 - يىل.

[181][230]شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ كروران ئارخېئولوگىيە ئەترىتى: «كروران شەھىرى ئەتراپىدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىقنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «مەدەنىيەت يادىكارلىقى» 1988 - يىل 7 - سان.

[202] ئاۋرېل ستېئىن: «تەكلىماكاننى كېسىپ ئۆتۈش» (ژۇشىنخۇا قاتارلىقلار تەرجىمە قىلغان) ، گۇاڭشى پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى، 2000 - يىل، 274 - بەت.

[204][226]شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «ئالغۇيدىكى تىك ئازگاللىق ياغاچ قۇرۇلمىلىق قەبرىلەرنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «مەدەنىيەت يادىكارلىقى» 1981 - يىل 1 - سان.

[208] شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «خېجىڭ ناھىيىسى چاۋخا جىلغىسى ئېغىزىدىكى 4 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقنى 1986 - يىلدىكى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە خىزمىتىدىكى يېڭى ھاسىلاتلار» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىل.

[214] شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «قۇمۇل قارا دۆۋە قەبرىستانلىقىدىكى 151-، 152- نومۇرلۇق قەبرىلەر» ، «شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە خىزمىتىدىكى يېڭى ھاسىلاتلار» (داۋامى) ، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت- فوتو نەشرىياتى، 1997 - يىل.

[220] ش ئۇ ئا ر مۇزبې ئارخېئولوگىيە ئەترىتى: «شىنجاڭ نىيە چوڭ قۇملۇقىدىكى قەدىمكى زامان خارابىسى» ، «ئارخېئولوگىيە» 1961 - يىل 3 - سان.

[234] شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «شەمىرشەك قەدىمكى قەبرىستانلىقىنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «مەدەنىيەت يادىكارلىقى» 1981 - يىل 1 - سان.

[242] جاڭ تېنىيەن، ۋاڭ زۇڭلىي: «نىيە خارابىسىدىكى 97A27

نومۇرلۇق ئۆي قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1998 - يىل 2 - سان.
[244]«ش ئۇ ئا ر يىپەك يولى ئېسىل بۇيۇملىرى» ، شاڭخەي تەرجىمە نەشرىياتى، 1998 - يىل.
[245]شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «شىنجاڭ لوپنور ناھىيىسى يېڭىەن قەبرىستانلىقىنى قېزىشتىن دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 2001 - يىل 1 — 2 - قوشما سان.
[247][248]«شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى - قەدىمكى خارابىلىرىنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشى» ، شىنجاڭ گۈزەل - سەنئەت - فوتو نەشرىياتى، 1997 - يىل؛ 1984 — 1985، 381 — 382 - بەتلەر.

VII باب. خەنزۇچە مەنبەلەر ۋە قېزىۋ بلىنغان ھۆججەتلەردىكى ئالاقىدار خاتىرىلەر

خەنزۇچە مەنبەلەر — جۇڭگونىڭ رەسمىي تارىخنامىلىرى ھېسابلىنىدىغان 24 تارىخ ۋە قەدىمكى دەۋرلەردە ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىن تۇرلۈك ۋەزىپىلەر بىلەن غەربىي يۇرتقا كەلگەن كىشىلەرنىڭ كۆرگەن، بىلگەن ۋە ئىگىلىگەن ئەھۋاللىرى ھەققىدە يازغان ئەسەرلىرى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ. جۇڭگو تارىخىنىڭ ئېھرامى دەپ تەرىپلىنىدىغان 24 تارىخ، كەڭ مەنىدىكى غەربىي يۇرت، جۈملىدىن تار مەنىدىكى غەربىي يۇرت ياكى ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن شىنجاڭ تارىخى تەتقىقاتىدا ئاساسلىق، سىستېمىلىق ۋە ھۆججەت خاراكتېرلىك ماتېرىياللاردىن ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، جۇڭگو ۋە چەت ئەل ئالىملىرى بۇ ماتېرىياللارغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ كەلمەكتە. رۇسىيىنىڭ مەشھۇر تارىخچىسى بارتولد (1869 — 1930 — يىللار) 20 — ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرى يازغان «تۈركىستاننىڭ قىسقىچە تارىخى» دا: «مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2 — ئەسىردىن مىلادىيەدىن كېيىنكى 7 - ئەسىرگىچە بولغان دەۋرلەردىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر بىز بىلەلەيدىغان ھەممە مەلۇمات پۈتۈنلەي دېگۈدەك جۇڭگو تارىخ ماتېرىياللىرىدىن ئېلىنغان» دېسە، فرانسىيىلىك داڭلىق جۇڭگوشۇناس لۇئىس ھامبىس (1906 — 1978 - يىللار) 1966 - يىلى نەشر قىلغان «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىش ھەققىدە چۈشەنچىلەر» دېگەن ئەسىردە: «ئەگەر جۇڭگوشۇناسلىق تەتقىقاتى بولمىسا، ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تەتقىقاتى ئاساسىنى يوقتىپ قويغان بولاتتى»، «2000 يىلدىن بۇيانقى خەنزۇچە

مەنبەلەر بىزنىڭ تەتقىقاتىمىز ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان ئىنتايىن قىممەتلىك ھۆججەت بولۇپ كەلدى. چۈنكى، بىز خەنزۇچە تارىخ ماتېرىياللىرى ئارقىلىقلا ئېنىقرارىق چۈشەنچىگە ئىگە بولالايمىز»* دەپ يازغانلىقى، خەنزۇچە مەنبەلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتىدا ئەڭ ئاساسىي ماتېرىيال دەپ قارىلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ (بۇ، ئەرەبچە، پارسچە ماتېرىياللارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتىدىكى پايدىلىنىش قىممىتىنى ئىنكار قىلمايدۇ، ئەلۋەتتە.) روشەنكى، خەنزۇچە مەنبەلەر غەربىي يۇرت يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتى تارىخى تەتقىقاتىدىمۇ كەم بولسا بولمايدىغان قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

خەنزۇچە مەنبەلەردىن باشقا، شىنجاڭدىكى قەدىمكى خارابە ـ ئىزلاردىن قېزىۋېلىنغان ھەرخىل قەدىمكى يېزىقلاردىكى ۋەسىقىلەرمۇ ناھايىتى مۇھىم تارىخىي ماتېرىيال بولۇپ، تارىخنامىلەردىكى بوشلۇق ياكى يېتەرسىزلىكلەرنى تولۇقلايدۇ.

1. خەنزۇچە مەنبەلەردىكى ئالاقىدار خاتىرىلەر

① «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دىكى خاتىرىلەر

غەربىي يۇرت بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى رەسمىي قاتناش ـ ئالاقە خەن ۋۇدى دەۋرىدە (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 140 — 87 ـ يىللاردا) باشلانغاندى. . . . . غەربىي يۇرتتىكى ئاھالىلەرنىڭ كۆپىنچىسى شەھەرلەرگە ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. (848 — 849 ـ بەتلەر)

خەن سۇلالىسى گۈللىنىپ، خەن ۋۇدى زامانىغا كەلگەندە، ئەتراپتىكى يات ئەللەر بويسۇندۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ شۆھرىتى ئالەمگە تارقالدى. ..... شۇنداق قىلىپ، دۇنخۇاڭدىن لوپنۇرغىچە

---

* سىماچىيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر» (ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 ـ يىل نەشرى، «كىرىش سۆز» 1 ـ بەت.

ئۆتەڭلەر قۇرۇلدى. بۇگۈر، چېدىرلاردا خەن سۇلالىسى ئەۋەتكەن تېرىقچى ئەسكەرلەرنىڭ سانى بىر نەچچە يۈزگە يەتتى. بۇلارغا يالاۋاچ چېرىكچى يېتەكچىلىك قىلاتتى، خەن سۇلالىسىنىڭ چەت ئەللەرگە چىقىقان ئەلچىلىرىنى ئوزۇق - تۈلۈك بىلەن تەمىنلەيتتى. (850 - بەت)

خەن سۇلالىسى ... جېڭ جىغا يىراقنى تىنچلاندۇرغۇچى بەگ دەپ ئۇنۋان بەردى. بۇ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 59 - يىلى (خەن شۇەندىنىڭ شىنجۇ 3 - يىلى) ئىدى. كېيىن جېڭ جى شىمالىي يول بويلىرىدىكى بەگلىكلەرنىمۇ باشقۇرۇپ تۇرغاچقا، ئۇنىڭغا قورۇقچىبەگلىك مەنسىپى بېرىلدى. قورۇقچىبەگلىك مەنسىپى مانا شۇ جېڭ جىدىن باشلانغانىدى. ..... شۇنداق قىلىپ، خەن سۇلالىسى بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىدىغان سىپاھ - بەگلەرنى يۆتكىدى. بۇ تېرىقچىلىق ئىشلىرى ياركەنتتىن ئاجرىتىلغان شىمالىي شۇ جيەن دېگەن يەردە ئېلىپ بېرىلدى. بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش ئىشىغا مەسئۇل بولغان چېرىكچى قورۇقچىبەگكە قارايتتى. (851 - بەت)

خەن يۈەندى زامانىدا (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 48 — 33 - يىللاردا)، يەنە ئالدى قوش بەگلىكىگە بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچى چېرىكچى قويۇلۇپ، بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش يولغا قويۇلدى. (852 - بەت)

چاقىلقىنىڭ ..... ئاھالىسى ئوت - چۆپ سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرىدۇ. دېھقانچىلىق قىلمايدۇ، ئاشلىقنى پىشامشان بىلەن چەرچەندىن ئالىدۇ. (853 - بەت)

پىشامشان بەگلىكى: ئەسلىي نامى كروران ..... يېرى قۇم ۋە شورلۇق بولۇپ، تېرىلغۇ يەرلىرى ئاز بولغاچقا، قوشنا ئەللەرنىڭ يېرىنى ئىجارىگە ئېلىپ ئاشلىق تېرىيدۇ ھەم باشقىلاردىن ئاشلىق ئالىدۇ. (853 - بەت).

خەن خانى بىر ئەمىرلەشكەر، سىپاھ - بەگلەردىن 40 ئادەم ئەۋەتىپ، مىران شەھىرى ئەتراپىدا تېرىقچىلىق قىلدۇرۇپ، يەرلىك خەلقنى خاتىرجەم قىلدى. (858 - بەت)

پىشامشان دەل خەن سۇلالىسى يولىنىڭ ئۇستىدە بولۇپ، ئۇنىڭ غەربىدىن چەرچەنگە 720 چاقىرىم كېلىدۇ. چەرچەندىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئۇ يېقىندىكى يەرلەرنىڭ ھەممىسىدە ئاشلىق تېرىلىدۇ. يەر ۋە ئوت- چۆپ، دەل- دەرەخلىرى، چارۋا مەھسۇلاتلىرى، ھەربىي قورال- ياراغ ئىشلەپچىقىرىشى خەن سۇلالىسىنىڭكىگە سەل ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇ يەردە پەقەت ئۇلارنىڭ پەرقلىرىلا خاتىرىلەندى. (859 - بەت)

چەرچەن بەگلىكى ..... ئۇزۇم قاتارلىق مېۋىلەر چىقىدۇ. (859 - بەت)

يولئېرىق بەگلىكى (ئورنى ھازىرقى ش ئۇ ئا ر يەكەن (ياركەنت) رايونىنىڭ جەنۇبىدا) ..... خەلقى غەربىي يۇرتتىكى باشقا خەلقلەردىن پەرقلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۇرۇقى چىياڭلار، دىلارغا ئوخشاش كۆچمەن قەبىلىلەردىن بولۇپ، ئوت - چۆپ، سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرىدۇ. (863 - بەت)

تاشقورغان بەگلىكى ..... ياركەنتنىڭ يەرلىرىدىن پايدىلىنىپ تېرىقچىلىق قىلىدۇ. (863 - بەت)

ئىناي بەگلىكى (بەزى مەنبەلەردە يېڭسار بەگلىكى دېيىلگەن) ..... ئاشلىق ئاز چىقىدۇ. قەشقەر، ياركەنت يەرلىرىدىن پايدىلىنىپ تېرىقچىلىق قىلىدۇ. (863 - بەت)

[بىر تومۇق «سىخەي» («ئوكيانۇس») دە: قەشقەر بەگلىكى غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەردىن. ئورنى ھازىرقى قەشقەر شەھىرى. ئاھالىسى دېھقانچىلىق، مىسكەرچىلىك، تۆمۈرچىلىك بىلەن شۇغۇللىناتتى. شەھەر قورغانلىرى بولۇپ، يېزىقى بار. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 60 - يىلىدىن باشلاپ غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە قارىدى. كېيىن ياركەنت ۋە ئۇدۇن بەگلىكلىرى تەرىپىدىن قوشۇۋېلىندى» دېيىلگەن. (1080 - بەت)]

ئۇلۇغچات بەگلىكى ..... كىيىم- كېچەكلىرى ئاسىيۇلار بىلەن ئوخشاش بولۇپ، ئوت - چۆپ، سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرۈپ چارۋىچىلىق قىلىدۇ. پامىر تاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىدە

ياشايدۇ. (880 - 881 - بەتلەر)

سەپەرباي بەگلىكى (ئورنى تەخمىنەن ھازىرقى شى ئۇ ئا ر ئاقچى ناھىيىسى تەۋەسىدىكى قاراچى دېگەن جايغا توغرا كېلىدۇ) ..... (ئاھالىسى) ئاساسەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، قوشۇمچە دېھقانچىلىق قىلىدۇ. (883 - بەت)

ئاسىيۇ خانلىقى ..... ئاسىيۇلار دېھقانچىلىق قىلمايدۇ، ئوت - چۆپ، سۇ قوغلىشىپ چارۋىچىلىق قىلىپ كۆچۈپ يۈرىدۇ. ئۆرپ - ئادىتى ھونلار بىلەن ئوخشاش. ئۇلاردا يىلقا كۆپ بولۇپ، بايلىرىنىڭ 4000 — 5000 غا يېتىدۇ. (901 — بەت)

خەن جاۋدى دەۋرىگە (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 86 - 74 - يىللارغا) كەلگەندە، مەلىكە جيېيۇخانغا: «ھونلار چەۋەندازلىرىنى ئەۋەتىپ، قوش خانلىقىدا تېرىقچىلىق قىلىشقا كىرىشتى. قوش بىلەن ھونلار بىرلىشىۋالدى. ئۇلار بىرلىكتە ئاسىيۇغا ھۇجۇم قىلماقچى. خانىڭ ئاسىيۇنى قۇتقۇزۇشنى ئۈمىد قىلىمەن» دەپ مەكتۇپ سۇندى. (906 - بەت)

قۇم (ئاقسۇ) بەگلىكى ..... (916 - بەت)

[بىر تومۇق «سىخەي» («ئوكيانۇس») دە: قۇم (ئاقسۇ) بەگلىكى غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى بەگلىك. ئورنى بۈگۈنكى ش ئۇ ئا ر ئاقسۇ كونا شەھەر، ئاقسۇ شەھىرى ئەتراپلىرىغا توغرا كېلىدۇ. خەلقى دېھقانچىلىقنى ئاساس، چارۋىچىلىقنى قوشۇمچە قىلاتتى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى ۋە غەربىي يۇرت دورغابلىقىغا قارىدى. ئوچ پادىشاھلىق دەۋرىدە، بۇ يەردە قۇم ئايمىقى تەسىس قىلىنىپ، كۈسەن تۈتۈق مەھكىمىسىگە قارىدى» دېيىلگەن. (1100 - بەت)]

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 90 - يىلى ..... بۇ چاغدا، ساڭبېگى ساك خۇڭياك بىلەن باش ۋەزىر، باش تەپتىشبەگلەر خاقانغا مەكتۇب سۇنۇپ: «بۈگۈرنىڭ شەرق تەرىپىدىكى چەرچى، چېدىر قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسى قەدىمكى شەھەر بەگلىكلىرى

بولۇپ، زېمىنى كەڭ، سۇ، ئوت - چۆپلىرى مول، 500 مىڭ مودىن ئارتۇق سۇلۇق تېرىلغۇ يېرى بار. ھاۋاسى ئىللىق، يېرى مۇنبەت، ئېرىق - ئۆستەڭ چېچىپ دانلىق زىرائەتلەر تېرىلسا، ئونتۇرا جۇڭگودىكى زىرائەتلەر بىلەن ئوخشاش ۋاقىتتا پىشىدۇ. ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بەگلىكلەردە يارماق پۇل كەم، ئالتۇن ۋە رەڭدار يىپەك مالىلار ئەتىۋارلىق ، بۇ نەرسىلەرنى بېرىپ، ئۇلاردىن ئاشلىق ئېلىشقا بولىدۇ. .....» دېيىشتى. (918 — 919 - بەتلەر)

خەن جاۋدى ساڭ خۇڭيانڭنىڭ بۇرۇنقى پىكرى بويىچە ئۇزۇن تېتىر خان تېگىنى لايتاننى چېرىكچىلىككە تەيىنلەپ، بۇگۇردە تېرىقچىلىق قىلىشقا مەسئۇل قىلدى. (924 - بەت)

قۇرۇقتاغ بەگلىكى ..... خەلقى تاغلاردا ئولتۇراقلاشقان. ئاگنى (قاراشەھەر)، چوقۇ بەگلىرىنىڭ يەرلىرىنى تېرىيدۇ ۋە ئۇلاردىن ئاشلىق سېتىۋالىدۇ. (930 - بەت)

خەن جاۋدى زامانىدا، ھونلار يەنە 4000 چەۋەنداز ئەۋەتىپ قوس خانلىغىدىمۇ يەر ئىگىلەپ تېرىقچىلىق قىلدى ..... جېڭ جى بىلەن جېرىكچى سىماشىلار چېدىرىدىكى 1500 تېرىقچى ئەسكەرنى باشلاپ. قوشتا يەر ئىگىلەپ تېرىقچىلىق قىلدى. (934 - بەت)

② «كېيىنكى خەننامە» دىكى خاتىرىلەر

مىلادىيە 76 - يىلى (خەن جاڭدىنىڭ جىيەنچۇ 1 - يىلى) 1- ئايدا، ئۇلار لۇكچۇندە توپلىنىپ قوشقا زەربە بەردى ۋە يارغول شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، 3800 ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى، 3000 دىن ئوشۇق ئادەمنى تۇتقۇن قىلدى. 37 مىڭ تۆگە، ئېشەك، يىلقا، كالا، قوي ئولجا ئالدى. (135 - بەت)

بارسكۆل بەگلىكى (ئورنى ھازىرقى ش ئۇ ئا ر باركۆل ناھىيىسىدە) ..... خەلقى چېدىرلاردا تۇرىدۇ، چارۋىچىلىق قىلىدۇ. تېرىقچىلىق تېخنىكىسىنىمۇ ئاز - تولا بىلىدۇ. كالا، يىلقا، تۆگە، قوي قاتارلىق چارۋا - مالىلىرى بار..... ئۇ

يەردىن ئىسىل ئاتلار چىقىدۇ. (550 — 551 - بەتلەر)
يىجى بەگلىكى باركۆل رايونىغا جايلاشقان. ئاھالىسى .....
..... كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىدۇ. يەر تېرىشنى بىلمەيدۇ. ئۇ يەردىن چىقىدىغان نەرسىلەر بارسكۆل بەگلىكىنىڭكىگە ئوخشاش. (551 - بەت)

شەرقىي جۇمى بەگلىكى (ئورنى ھازىرقى شى ئۇ ئا ر سانجى شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولسا كېرەك) ئاھالىسى .....
چېدىرلاردا تۇرىدۇ، كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، ئاز - تولا تېرىقچىلىقمۇ قىلىدۇ. ئۇ يەردىن چىقىدىغان نەرسىلەر بارسكۆل بەگلىكىنىڭكىگە ئوخشاش. (551 - بەت)

③ «جىننامە» دىكى خاتىرە

كۇسەن بەگلىكى ..... پۇقرالىرى ئاساسەن دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىتتى. (423 - بەت)

④ «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دىكى خاتىرىلەر

ئۇدۇن دۆلىتى ..... تەۋەسىدە بەش چوڭ شەھەر، نەچچە ئون كىچىك شەھەر بار . ..... يەرلىرى ھەرخىل ئاشلىق ۋە ئۇجمە، كەندىر تېرىشقا باب كېلىدۇ. تاغ ئىچىدە ياخشى قاشتېشى كۆپ ياخشى ئات، تۆگە، قېچىر بار. (411 - بەت)

قوچۇ قوشنىڭ مەرھۇم بەگلىرىنىڭ قەدىم جايى، خەن سۇلالىسى مەزگىلىدە ئالدى قوشقا تەۋە يەر ئىدى ..... بۇ ئەلنىڭ سەككىز شەھىرى بولۇپ، ھەممىسىدە ئۇتتۇرا تۇزلەڭلىكلەر بار. يەرلىرىنىڭ كۆپى چۆل. ھاۋاسى ئىسسىق، تۇپرىقى مۇنبەت، تېرىق ۋە بۇغداي يىلدا ئىككى قېتىم پىشىدۇ. پىلە بېقىشقا باب، ھەرخىل مېۋە- چىۋە چىقىدۇ . ..... يېرى ئېقىن سۇ بىلەن سۇغىرىلىدۇ ..... مۇسەللەس كۆپ چىقىدۇ. ئادەتتى بويىچە تەڭرىگە چوقۇنىدۇ. بۇددا دىنىغىمۇ ئېتىقاد قىلىدۇ. چارۋىلارنى قاراقچىلاردىن قاچۇرۇپ چەت - ياقا جايلاردا باقىدۇ. ئۇلارنىڭ نەسلىكىنى ئېسىلزادىلەردىن باشقا ئادەملەر بىلمەيدۇ. (416 - 417 - بەتلەر)

كىنگىت بەگلىكى قوشنىڭ جەنۇبىدا، ئاستانىسى باغقىرات

شەھىرى (ئورنى ھازىرقى ش ئۇ ئا ر قارا شەھەر ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىن 18 چاقىرىم يىراقلىقتا) . خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قەدىمكى ئەل..... يېزىقى بىراھمانلارنىڭكىگە ئوخشايدۇ. دىنىي ئادىتى بويىچە ئىلاھقا چوقۇنىدۇ. بۇددا دىنىغىمۇ ئېتىقاد قىلىدۇ..... ئۇ يەرنىڭ ھاۋاسى سوغۇق، يېرى مۇنبەت، ئاشلىقتىن شال، سوك، تېرىق، بۇغداي تېرىلىدۇ. چارۋىدىن تۇگە، ئات بار. پىلە باقىدۇ. لېكىن مەشۇتلا چىقىرالايدۇ، يىپ ئېگىرەلمەيدۇ. مۇسەللەسنى چوڭ بىلىدۇ. مۇزىكىنى ياخشى كۆرىدۇ. جەنۇب تەرىپىدە 10 نەچچە چاقىرىم يىراقلىقتا كۆل بار، كۆلدە بېلىق، تۇز ۋە قومۇش كۆپ. (425 - بەت)

كۇسەن بەگلىكى ..... خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قەدىمىي ئەل .....باج - سېلىق جەھەتتە، يەرنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ يەر ئىجارىسى ئېلىنىدۇ..... ماددىي مەھسۇلاتى كىشىگىتىنىڭكىگە ئاساسەن ئوخشايدۇ. پەقەت ھاۋاسىنىڭ سەل ئىسسىق بولۇشى بىلەنلا پەرقلىنىدۇ. يەنە، مىس، تۆمۇر، قوغۇشۇن، تېكە تېرىسى، يۇڭ چەكمەن، گىلەم، تەڭلىمات، نوشۇدۇر، كۆكتاش، سېرىق مەرگىمۇش، ئەرىنلىك، ئىپار، ياخشى ئات، كالا قاتارلىق مەھسۇلاتلىرى مول. (427 - بەت)

سۇلې بەگلىكى ..... خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قەدىمكى بەگلىك .....يەرلىرىدىن سوك، كەندىر، بۇغداي، مىس، تۆمۇر، قەلەي، سېرىق مەرگىمۇش كۆپ چىقىدۇ. (429 - بەت)

قارغالىق بەگلىكى ئۇدۇننىڭ غەربىدە، بۇ ئەلنىڭ ئاھالىسى تاغ ئىچىدە ئولتۇرىدۇ. بۇغداي چىقىدۇ، دەل - دەرەخ، مېۋە كۆپ. بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. تىلى ئۇدۇننىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. (446 - بەت)

⑤ «لياڭنامە. يات قوۋملار تەزكىرىسى» دىكى خاتىرىلەر قوچۇ بەگلىكى ..... توققۇز خىل دانلىق زىرائەت ئۆستۈرۈلىدۇ. كىشىلەر ئۇن يېمەكلىكلىرى ۋە قوي، كالا گۆشىنى كۆپ ئىستېمال قىلىدۇ. بۇ يەردىن ياخشى ئات،

مۇسەللەس، تاش تۇز چىقىدۇ. ئۆسۈملۈكلەرنىڭ تۇرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە كېۋەز دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈك بار، بۇ ئەلدىكى ئاھالىلەر ئۇنىڭدىن رەخت توقۇيدۇ. بۇ خىل رەخت ناھايىتى يۇمشاق ۋە رەڭگى ئاق بولۇپ، بازاردا سېتىلىدۇ. (811 - بەت)

ئۇدۇن غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەردىن بىرى. ..... ئۇ يەرنىڭ ھاۋاسى ئىسسىق، شال، بۇغداي ۋە ئۇزۇم ئۆستۈرۈشكە مۇۋاپىق. (814 - بەت)

كاۋانتا بەگلىكى، ئۇدۇننىڭ غەربىدىكى كىچىك بەگلىك. بۇ يەر بۇغداي ئۆستۈرۈشكە مۇۋاپىق. كىشىلەر بۇغداي بىلەنمۇ ئۇزۇملىنىدۇ. چارۋىلاردىن كالا، ئات، تۆگە، قوي قاتارلىقلارمۇ ناھايىتى كۆپ، سۈپەتلىك كىگىز چىقىدۇ. (814 - بەت)

⑥ «ۋېينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دىكى خاتىرىلەر ئاگۇچاڭ (阿钩羌) ياركەنتنىڭ غەربىي جەنۇبىدا، ..... بۇ يەردە بەش خىل دانلىق زىرائەت ۋە ھەرخىل مېۋىلەر ئۆستۈرۈلىدۇ. (2276 - بەت)

قاغىلىق بەگلىكى، ئۇدۇننىڭ غەربىدە. ئاھالىسى تاغدا ياشايدۇ. بۇ بەگلىكتە بۇغداي ئۆستۈرۈلىدۇ، مېۋە دەرەخلىرى كۆپ. (2279 - بەت)

⑦ «جۇنامە. يات ئەللەر تەزكىرىسى» دىكى خاتىرە كۇسەن ..... فېتىر، بۇغا تېرىسى، زىلچا- گىلەم، يېشىل تۇز، سىرىق مەرگىمۇش، قارىمۇچ ۋە ياخشى ئات، قوتاز قاتارلىقلار چىقىدۇ. (917 - بەت)

⑧ «سۇينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دىكى خاتىرىلەر قوچۇ بەگلىكى..... ھاۋاسى ئىسسىق، تېرىق ۋە بۇغداي يىلدا ئىككى قېتىم پىشىدۇ. پىلە بېقىشقا باب. مېۋىلەرنىڭ تۇرى كۆپ. يانتاق دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈك بار، ئۇنىڭ شاخلىرىدىن چىقىدىغان يانتاق شېكىرى ناھايىتى تاتلىق. قىزىل ۋە ئاق تۇز چىقىدۇ. مۇسەللەس كۆپ ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. (1847 - بەت)

كۈسەن بەگلىكى ..... شال، تېرىق، پۇرچاق، بۇغداي، سېرىق مەرگىمۇش، قارىمۇچ، زىرە كۆپ ئۆستۈرۈلىدۇ. ئېسىل سورتلۇق ئات ۋە قوتازلارمۇ بار. (1852 - بەت)

سۇلى بەگلىكى ..... شال، تېرىق، كەندىر، بۇغداي، سېرىق مەرگىمۇش كۆپ چىقىدۇ. (1852 - بەت)

ئۇدۇن بەگلىكى ..... كەندىر، بۇغداي، تېرىق، شال ۋە ھەرخىل مېۋىلەر كۆپ ئۆستۈرۈلىدۇ، مېۋىلىك باغلار كۆپ. (1853 - بەت)

⑨ «كونا تاڭنامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى ۋە غەربىي رۇكلار تەزكىرىسى» دىكى خاتىرىلەر يارغولدا تېمۇر 1 - يىلى (مىلادىيە 742 - يىلى) ئايماق تەسىس قىلىندى..... بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى ئىسسىق، تېرىق ۋە بۇغداي يىلدا ئىككى قېتىم پىشىدۇ. ئۈزۈمدىن مۇسەللەس ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. مېۋىلەرنىڭ تۈرى كۆپ. كېۋەز دەپ ئاتىلىدىغان ئۆسۈملۈك بولۇپ، بۇ يەردىكى ئاھالىلەر ئۇنىڭ (پاختىسىنى) ئۈزۈپ رەخت توقۇيدۇ. (5293 ~ 5294 - بەت)

كۈسەن بەگلىكى ..... دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان..... ياخشى ئات، قوتاز بار. مۇسەللەس ناھايىتى كۆپ چىقىدۇ. بايلارنىڭ ئۆيلىرىدە ساقلانغانلىرى نەچچە يۈز دادەنگە يېتىدۇ. (5303 - بەت)

ئاگىنى بەگلىكى ..... شەرقىي قوچۇغا تۇتىشىدۇ، غەربىي كۈسەن بىلەن چېگرىداش، تۇپرىقى مۇنبەت، ئۈزۈم كۆپ چىقىدۇ. (5301 - بەت)

⑩ «يېڭى تاڭنامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دىكى خاتىرىلەر

قوچۇ بەگلىكى ..... تۇپرىقى مۇنبەت، بۇغداي، سۆك قاتارلىقلار يىلدا ئىككى قېتىم پىشىدۇ. بۇ جايدا كېۋەز دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈك بار، ئۇنىڭ بىلەن رەخت توقۇغىلى بولىدۇ. (6220 - بەت)

ئاگىنى بەگلىكى..... يەرلىرى ئېرىق - ئۆستەڭلەر

ئارقىلىق سۈغىرىلىدۇ، يەرلىرى تېرىق بىلەن ئۇزۇم ئۆستۈرۈشكە باب كېلىدۇ، يەنە بېلىقچىلىق، تۇزچىلىقمۇ بار. (6228 - بەت)

كۈسەن بەگلىكى ..... يەرلىرى كەندىر، بۇغداي، قىسقا غوللۇق شال ۋە ئۇزۇم ئۆستۈرۈشكە مۇۋاپىق كېلىدۇ، ئالتۇن چىقىدۇ. (6230 - بەت)

⑪ «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دىكى خاتىرىلەر

ئاگىنى بەگلىكى ..... تۆت ئەترابى تاغلار بىلەن ئورالغان، ..... يەرلىرى بۇلاق سۇلىرىدىن شەكىللەنگەن ئېقىنلار ئارقىلىق سۇغىرىلىدۇ. تۇپرىقى تېرىق، سۆك، كۈزگى بۇغداي، چىلان، ئۇزۇم، نەشپۈت، قوۇم ئالمىسى قاتارلىق مېۋىلەرنى ئۆستۈرۈشكە باب كېلىدۇ. (2 - بەت)

كۈسەن بەگلىكى ..... تۇپرىقى تېرىق، بۇغداي ئۆستۈرۈشكە باب كېلىدۇ، قىسقا غوللۇق شال بار. ئۇزۇم، ئانار چىقىدۇ، نەشپۈت، قوۇم ئالما، شاپتۇل، ئۆرۈك قاتارلىقلار كۆپ. (3 - بەت)

كاۋانتا بەگلىكى ..... ئاشلىق زىرائەتلىرىنىڭ ھوسۇلى ئاز، پۇرچاق بىلەن بۇغداي كۆپرەك تېرىلىدۇ. بۇ يەرنىڭ دەل - دەرەخلىرى شالاڭ، گۈل - گىياھ ۋە مېۋىلەرنىڭ تۈرى ناھايىتى ئاز ..... ئاھالىلىرى يۇڭ چەكمىنىلەردىن ئېگىن كىيىدۇ. (290 - بەت)

⑫ «يېڭى بەش دەۋر تارىخى» دىكى خاتىرە

بۇ جايدا (قوچۇ ئۇيغۇرلىرى دەۋرىدىكى قوچۇدا) بۇغداي، يالىڭاچ ئارپا، سېرىق كەندىر، پىياز، كۈدە ئاسان ئۆسىدۇ. تۆگە بىلەن تېرىقچىلىق قىلىنىدۇ.

⑬ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. يات ئەللەر تەزكىرىسى» دىكى خاتىرىلەر

ئۇدۇن بەگلىكى تۇپرىقى ئۇزۇم ئۆستۈرۈشكە باب كېلىدۇ. كىشىلەر كۆپىنچە ئۇزۇمنى ئېچىتىپ مۇسەللەس ياسايدۇ، بۇ

خەل ئىچىملىك ناھايىتى تەملىك. (14106 ـ بەت)

قوچۇ (بۇ يەردە قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى كۆرسىتىدۇ)، غەربىي ئايماق دەپمۇ ئاتىلىدۇ. سۇلىرى ئالتۇن چوققا (تەڭرىتاغنى كۆرسىتىدۇ) دىن كېلىدۇ. ئۇ يەردىكىلەر سۇنى شەھەر ئەتراپىغا باشلاپ، ئېتىز ۋە باغلارنى سۇغىرىدۇ ھەمدە سۇ تۇگمىنى چۆرۈيدۇ. بەش خىل زىرائەت تېرىلىدۇ.

قارا بۇغداي ئۆستۈرۈلمەيدۇ. ئېسىلزادىلەر ئات گۆشى يەيدۇ، قالغان كىشىلەر قوي ۋە قۇشلارنىڭ گۆشىنى يەيدۇ. (14111 ـ بەت)

ئۇيغۇرغول ئايمىقى ..... قوي كۆپ بولۇپ، بەزى قويلار قۇيرۇقىنىڭ چوڭلۇقىدىن ماڭالمايدۇ، قۇيرۇقى چوڭلىرىنىڭكى ئېغىرلىقى ئۈچ جىڭ، كىچىكىنىڭكى بىر جىڭ كېلىدۇ. گۆشى ناھايىتى تەملىك (14111 ـ بەت)

كۇسەن ..... شال، بۇغداي، ۋە مېۋە ـ چۈملەر چىقىدۇ. (14123 ـ بەت)

⑭ «تەيپىڭ شىڭگو يىللىرىدا (مىلادىيە 976 ـ يىلى 984 ـ يىللاردا) خان يارلىقى بىلەن تۇزۇلگەن كىتابلار قامۇسى» دىكى خاتىرە

كۇسەن بەگلىكى ..... مىس، تۆمۇر، قوغۇشۇن، بۇغا تېرىسى، زىلچا ـ گىلەم، قۇم تۇز، يېشىل ۋە سېرىق مەرگىمۇش، قارىمۇچ، زىرە قاتارلىقلار چىقىدۇ. (3514 ـ بەت)

⑮ «قىتان دۆلىتىنىڭ تەزكىرىسى» دىكى خاتىرە

قوچۇ ..... قىزىل تۇز چىقىدۇ، ..... بۇ جايىنىڭ تۇپرىقى مۇنبەت، بۇغداي يىلدا ئىككى قېتىم پىشىدۇ: يانتاق دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈك بار، ئۇنىڭ شاخلىرىدىن يانتاق شېكىرى چىقىدۇ، تەمى ناھايىتى ياخشى.

⑯ «يازما ھۆججەتلەر ھەققىدە ئومۇمىي تەھسىل» دىكى خاتىرىلەر

قوچۇ ..... بېشىبالىقتا، ئاتلار دائىرىسى يۈز چاقىرىم

كېلىدىغان تۈزلەڭلىكتە بېقىلىدۇ، سانى كۆپ بولغاچقا، ئۇلار مويىنىڭ رەڭگىگە ئاساسەن ئۈيۈرلەرگە ئايرىلغان. (2640 - بەت)

كۈسەننىڭ مەھسۇلاتى قارا شەھەرنىڭكىگە سەل ئوخشىشىپ كېتىدۇ، پەقەت ھاۋاسى ئىسسىقراق. مىس، تۆمۈر، قوغۇشۇن، بۇغا تېرىسى، زىلچا - گىلەم، قۇم تۇز، يېشىل ۋە سېرىق مەرگىمۇش، قارىمۇچ، زىرە، ئېسىل ئات ۋە قوتاز قاتارلىقلار چىقىدۇ. بۇ يەردىكى تاغلاردا توز كۆپ بولۇپ كىشىلەر ئۇنى ئوۋلاپ يەيدۇ.

⑰ «كىتابلار جەۋھىرى» دىكى خاتىرە

كۈسەن بەگلىكى .....مېتال تاۋلاشنى بىلىدۇ. قوغۇشۇن چىقىدۇ. ..... بۇغا تېرىسى، زىلچا - گىلەم، قۇم تۇز، سېرىق مەرگىمۇش، قارىمۇچ ۋە ئېسىل ئات، قوتاز قاتارلىقلار چىقىدۇ. ..... بۇ يەردە شال، تېرىق، پۇرچاق ۋە بۇغداي كۆپ ئۆستۈرۈلىدۇ..... زىرە ۋە مۇسەللەس بار. بايلارنىڭ ئۆيلىرىدە ساقلانغان مۇسەللەس نەچچە يۈز دادەنگە يېتىدۇ. (11299 - بەت)

⑱ «ئەۋلىيا چيۇ چۇجىنىڭ غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» دىكى خاتىرىلەر

(ئىلى رايونىدا) دېھقانلار ئۆستەڭ چېپىپ ئېتىزلارنى سۇغىرىدۇ. 9 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ئالمىلىق شەھىرىگە باردىم، ..... غەربتىكى باغۋارانلىق ھويلىدا تۇردۇم. بۇ شەھەردە ئالما قاتارلىق مېۋە - چىۋىلەر كۆپ بولغاچقا، يەرلىكلەر بۇ شەھەرنى ئالمىلىق دەپ ئاتايدىكەن.

⑲ «غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» دىكى خاتىرە

(ئىلى رايونىدا) ئۈزۈم، شاپتۇل، نەشپۈتلەر كۆپ، دانلىق زىرائەتلەر تېرىلىدۇ. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى بىلەن ئوخشاش.

⑳ «مىڭ سۇلالىسى تارىخى. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دىكى خاتىرىلەر

لۈكچۈن..... قارا قوچۇنىڭ 70 چاقىرىم غەربىدە ..... تۆت

ئەترابى ئېتىزلىق، ئېقىن سۇلار ئايلىنىپ ئاقىدۇ. دەل - دەرەخلىرى باراقسان ئۆسكەن، تۈپرىقى تېرىق، بۇغداي، پۇرچاق، كەندىر ئۆستۈرۈشكە باب كېلىدۇ. شاپتۇل، چىلان، قوغۇن - تاۋۇز، كاۋا (قاپاق) قاتارلىقلار بار، ئۇزۇم ئەڭ كۆپ. كىچىك ھەم تاتلىق، ئۇرۇقى يوق بولۇپ، كىشمىش ئۇزۇم دەپ ئاتىلىدۇ. چارۋىلاردىن كالا، قوي، ئات، تۆگىلەر بار. (8527 - بەت)

قارا قوچۇ ..... لۈكچۈننىڭ 70 چاقىرىم غەربىدە، تۈرپاننىڭ 30 چاقىرىم شەرقىدە ..... ھاۋاسى ئىسسىق. بەش خىل دانلىق زىرائىتى ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرى لۈكچۈننىڭكىگە ئوخشاش. (8528 - بەت)

ئۇدۇن قەدىمكى چوڭ بەگلىكلەردىن بىرى ..... ئۇجمە، كەندىر، تېرىق، سۆك قاتارلىق زىرائەتلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭكىگە ئوخشايدۇ. (8613 — 8614 - بەتلەر)

㉑ «خۇاڭمىڭ. ئەتراپتىكى يات قوۋملار توغرىسىدا» دىكى خاتىرىلەر

«قۇمۇلدىن ئات، تۆگە، قاشتېشى، پولات، ئىت قۇيرۇقلۇق قوي چىقىدۇ. شەھەرنىڭ شىمالىدا چوڭ تاغلار بار، غەربى، جەنۇبى ۋە شەرقى تۈزلەڭلىك. يەرلىرىنىڭ كۆپى شورلۇق بولۇپ، تېرىق، بۇغداي، كۆك پۇرچاق ئۆستۈرۈلىدۇ. دېھقانچىلىققا ئوغۇت ئىشلىتىلىدۇ.» (82 - بەت)

«تۈرپاننىڭ يەرلىرى تۈز، تۆت ئەتراپى تاغ بولۇپ، ھاۋاسى ئىسسىق، يامغۇر، قار ئاز ياغىدۇ. بۇ يەر كەندىر، بۇغداي ئۆستۈرۈشكە مۇۋاپىق، ھەرخىل مېۋە - چۈۋىلەر ۋە قوي، ئاتلار بار. ئاھالىلىرى مۇقىم ئولتۇراقلاشقان» (108 - بەت)

«ئۇدۇننىڭ ئۇجمە، كەندىر، سۆك، تېرىق ئۆستۈرۈش ئەھۋالى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭكىگە ئوخشايدۇ. كىشىلەرنىڭ قوللىرى ئەپلىك، .....، توقۇمىچىلىق قىلىدۇ»، «قاشتېشى، يىپەك، قوش لوكىلىق تۆگە، خۇشبۇيلۇق، مارجان، يېشىل تاش، كەھرىۋا، پاختا رەخت ..... چىقىدۇ» (166 - بەت)

«لـۇكچۇن شەھىرىنىڭ دائىرىسى ئىككى - ئۈچ چاقىرىم بولۇپ، تۆت ئەتراپى ئاساسەن تېرىلغۇ يەرلەر ئېقىن سۇ شەھەرنى ئايلىنىپ ئاقىدۇ، دەل - دەرەخلىرى باراقسان ئۆسكەن. يەرلىرى تېرىق، كەندىر، پۇرچاق ئۆستۈرۈشكە مۇۋاپىق. (بۇ يەردىن) كىشىمش ئۈزۈم چىقىدۇ، ئۇ ناھايىتى تاتلىق بولۇپ، ئۇرۇقى يوق.» (119 - بەت)

«بەشبالىق ..... (ئاھالىلىرى) گۆش، پىشلاق ياكى تېرىق، بۇغداي يەيدۇ. ..... ھاۋاسى سۇغۇق. مىس، تۆمۈر، قوغۇشۇن، سىرىق مەرگىمۈش، قارىمۇچ، ئات، تۆگە، قوتاز، توز، زىلچا - گىلەم، ھىك، پاختا رەخت چىقىدۇ.» (121 — 122 - بەتلەر)

㉒ «غەربىي يۇرتتىكى قارام ئەللەر تەزكىرىسى» دىكى خاتىرىلەر

تۇرپان .....تۇپرىقى كەندىر، بۇغداي ئۆستۈرۈشكە مۇۋاپىق، شال چىقمايدۇ، شاپتۇل، ئۈرۈك، چىلان، ئالۇچا بار، ئۈزۈم كۆپ، چارۋىلاردىن قوي ۋە ئات بار. (106 - بەت)

لۇكچۇن..... شەھىرىنىڭ ئايلانمىسى 2 — 3 چاقىرىم بولۇپ، تۆت ئەتراپىي ئېتىزلىق، سۇلىرى ئايلىنىپ ئاقىدۇ، دەل - دەرەخلەر باراقسان ئۆسكەن. تېرىق، بۇغداي، كەندىر، ياڭاق، كىچىك چىلان، قوغۇن، قاپاق قاتارلىقلار كەڭ ئۆستۈرۈلىدۇ. (بىر خىل) كىچىك ئۈزۈم بولۇپ تاتلىق ھەم ئۇرۇقى يوق، ئۇنى كىشىمش ئۈزۈم دەپ ئاتايدۇ. كېۋەز ئۆستۈرۈلىدۇ. ئۇنىڭدىن رەخت ۋە داكا توقۇيدۇ. كىشىلەر مۇسەللەس ئىشلەشكە ماھىر. چارۋىلاردىن كالا، قوي، ئات، تۆگە بار. ھاۋاسى ئىسسىق. (111 - بەت)

بېشبالىق ..... ئاھالىلىرى تۇراقلىق تۇرمۇش كەچۈرمەي، پەسىلگە قاراپ سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ، كالا (بەزى ئەسەرلەردە قوي دېيىلگەن)، ئاتلارنى بېقىش ئارقىلىق كۈن كەچۈرىدۇ..... ئۇجمە ۋە كەندىر ئۆستۈرۈشنى بىلمەيدۇ، ..... كىچىك كۆلەمدە تېرىق، بۇغداي تېرىلىدۇ. يۇڭ - توقۇلمىلارنى

توقۇيدۇ. ..... قوي بىلەن ئات ناھايىتى كۆپ. (102 - بەت)

قۇمۇل شەھىرى تۈزلەڭلىككە جايلاشقان..... ئىككى - ئۈچ ئورۇندا مېۋىزارلىق بار، كۈزگى ئۆرۈك چىقىدۇ. ..... تېرىق، بۇغداي، كۆك پۇرچاق، ئارپا قاتارلىقلار ئۆستۈرۈلىدۇ. (112 - بەت)

㉓ «جاھاننامە» دىكى خاتىرە

قارا قوچۇدا ئات، تۆگە، ياڭاق، ئۈزۈم، بۇغداي، پىلە، يانتاق، تۈز، پاختا رەخت قاتارلىقلار چىقىدۇ.

بېشىبالىقتىن مىس، تۆمۈر، قوغۇشۇن، سىرىق مەرگىمۈش، قارىمۇچ، ئات، قوتاز، تۈز، زىلچا - گىلەم قاتارلىقلار چىقىدۇ.

㉔ «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىمىز» دىكى خاتىرە

ھەممە زىرائەتلەرنى تېرىشقا بولىدۇ، ئەمما بۇغداي ئاق ئاشلىق ھېسابلىنىدۇ. شال، كېۋەزلەر ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ ..... پۇرچاق، تېرىق، كۈنجۈت، كۆكتات، قوغۇن - تاۋۇز، پىدىگەن قاتارلىقلارنىڭمۇ پىشمايدىغىنى يوق.

قىسقىسى خەنزۇچە مەنبەلەردىكى ئالاقىدار خاتىرىلەر يۇقىرىقىلار بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. بىز يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئەسەرلەرنى، غەربىي يۇرتنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىگە ئالاقىدار مەلۇماتلار پۈتۈلگەن خەنزۇچە مەنبەلەرگە ۋەكىل قىلىپ، ئۇلاردىن نەقىل كەلتۈرۈش بىلەن كۇپايىلىنىشنى مۇۋاپىق تاپتۇق.

2. خەنزۇچە ھۆججەتلەردىكى ئالاقىدار خاتىرىلەر

خەنزۇ يېزىقى شىنجاڭدىن بايقالغان ئەڭ قەدىمكى يېزىقلارنىڭ بىرى. جۇڭگودا، قەغەز ياساش تېخنىكىسى كەشىپ قىلىنىشتىن ۋە قەغەز خەت يازىدىغان ئاساسلىق ماتېرىيال قىلىپ ئىشلىتىلىشتىن بۇرۇن، بامبۇك ياكى ياغاچ تارشىلار خەت

يازىدىغان ئاساسلىق ماتېرىيال قىلىپ ئىشلىتىلگەنىدى.

شىنجاڭدىكى ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلارمۇ، سىياسىي، ئىقتىساد، ھەربىي ئىشلار، قانۇن، قاتناش، مەدەنىيەت قاتارلىقلارغا ئالاقىدار دەۋرى ئەڭ بۇرۇنقى ھۆججەتلەرنىڭ ياغاچ تارشىلارغا پۈتۈلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مەسىلەن 1930 - ۋە 1934 - يىللىرى، خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندى چاقىلىق ناھىيىسى تەۋەسىدىكى، يەنى لوپنۇر كۆلىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا، كۆنچى دەرياسىنىڭ كىرىش ئېغىزىدىكى يەرگە جايلاشقان تۇيىن خارابىسى (غەربىي خەن دەۋرىدىكى جۈلۈزى ئامبىرى ياكى جۈلۈئامبىرى) خارابىسىدىن غەربىي خەن دەۋرىگە تەۋە خەنزۇچە ياغاچ تارشا پۈتۈكتىن 71 دانە قېزىۋالغان㉕ بولۇپ، بۇ تارشا پۈتۈكلەر شىنجاڭدىن قېزىۋېلىنغان ئەڭ قەدىمىي ھۆججەتلەر ھېسابلىنىدۇ. خەن جاۋدىنىڭ يۈەنفېڭ 3 - يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 77 - يىلى) كروران بەگلىكىنىڭ نامى پىشامشان بەگلىكىگە ئۆزگەرتىلىدۇ. تەخمىنەن شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ، پىشامشان بەگلىكى چەرچەن ۋە نىيە بەگلىكلىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋالىدۇ. كروران قەدىمكى شەھىرى، ۋېي، جىن، ئالدىنقى لياڭ پادىشاھلىقلىرى دەۋرلىرىدە (بۇ يەردە مىلادىيە 220 - يىلىدىن 376 - يىلىغىچە بولغان چاغلارنى كۆرسىتىدۇ)، غەربىي يۇرت دورغابى تۇرۇشلۇق جاي بولغان. كروران قەدىمكى شەھىرىدىن قېزىۋېلىنغان خەنزۇچە ياغاچ تارشا پۈتۈكلەرنىڭ دەۋرىنىڭ يۇقىرى چېكى تەخمىنەن ئۈچ پادىشاھلىق زامانىدىكى ۋېي ۋېندىنىڭ خۇاڭچۇ 2 — 3 - يىللىرىغا (مىلادىيە 221 - 222 - يىللارغا)، ئاخىرقى چېكى شەرقىي جىن پادىشاھى شياۋ ۋۇدىنىڭ تەييۇەن 1 - يىلىغىچە (مىلادىيە 376 - يىلىغىچە) بولغان زامانلارغا توغرا كېلىدۇ㉖.

تۇرپان قەدىمكى خەنزۇچە ھۆججەتلەر، بولۇپمۇ قەغەزگە پۈتۈلگەن ھۆججەتلەر ئەڭ كۆپ قېزىۋېلىنغان جاي بولۇپ، بۇ جايدىن قېزىۋېلىنغان دەۋرى ئەڭ بۇرۇنقى خەنزۇچە ھۆججەت — غەربىي جىن پادىشاھى ۋۇدىنىڭ تەيشى 9 - يىلى (مىلادىيە 273

- يىلى) پۇتۇلگەن ياغاچ تارشا بولۇپ، 1966 - يىلى تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 53 - نومۇرلۇق قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان㉗. تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان ۋە قەغەزگە پۇتۇلگەن ھۆججەتلەر ئاساسلىقى شەرقىي جىن پادىشاھى چېگدىنىڭ شىيەنخى 2 - يىلى (مىلادىيە 327 - يىلى)، ئالدىنقى لياڭ پادىشاھى جاڭ جۇن بۇ يەردە قوچۇ ئايمىقى تەسىس قىلغاندىن تارتىپ، تاكى تاڭ دەيزۇڭنىڭ دالى يىللىرىغىچە (مىلادىيە 766 — 779 - يىللارغىچە) بولغان زامانلار ئارىلىقىدىكى دەۋرلەرگە تەۋە بولۇپ، رەسمىي تارىخنامىلەردىكى يېتەرسىزلىكلەرنى تولۇقلايدىغان ناھايىتى مۇھىم ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

شىنجاڭدىن قېزىۋېلىنغان خەنزۇچە ھۆججەتلەرنىڭ نۇرغۇنى، شىنجاڭنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىدىن ئۇچۇر بېرىدۇ. مەسىلەن، كروران، پىشامشاندىن قېزىۋېلىنغان خەنزۇچە ياغاچ تارشا پۇتۇكلەر㉘ دىنلا 217 -، 219 - 223 -، 228 - 231 -، 235 -، 237 -، 242 - 243 -، 244 -، 246 - 247 -، 255 - 258 -، 260 - 265 -، 275 -، 293 - 294 -، 296 - 297 -، 299 - 305 — نومۇرلۇقلىرىنىڭ مەزمۇنى، بەگلىكنىڭ ئامبارلارغا مەسئۇل ئەمەلدارلىرىنىڭ قارا تېرىق، بۇغداي ۋە ئارپا قاتارلىق ئاشلىقلارنى ساقلاش ياكى تارقىتىش ئىشلىرى، ئېتىز - ئېرىق ئىشلىرىنى نازارەت قىلىش، ھەربىر كىشىنىڭ كۈندىلىك ئاشلىق ئۆلچىمى قاتارلىقلارغا؛ 210 -، 248 -، 259 -، 314 -، 318 -، 324 - 325 -، 334 -، 339 -، 341 -، 344 - 346 —، 352 —، 356 —، 398 - نومۇرلۇقلىرىنىڭ مەزمۇنى، ئامبارلارغا مەسئۇل ئەمەلدارلار، ئامباردىن تېرىق قەرز ئېلىش ۋە قايتۇرۇش، تېرىقچىلىققا ئائىت بۇيرۇق، تېرىلغان ۋە سۇغىرىلغان يەرلەرنىڭ گېكتار ۋە مو سانى، تېرىقچىلىققا مەسئۇل ئەمەلدار، بازاردىن نېسىگە ئۇن ئېلىش، ئېتىزلىقنى سۇغىرىش، ئېرىق - ئۆستەڭ ئىشلىرى، قىشلىق كۆكتات، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش قورالى قاتارلىقلارغا چېتىلىدۇ.

قىسقىسى، شىنجاڭدىن قېزىۋېلىنغان ھەمدە يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىدىن ئۈچۈر بېرىدىغان خەنزۇچە ھۆججەتلەرنىڭ مەزمۇنىنى تولۇق تونۇشتۇرىمىز دېسەك، شۇلارنىڭ ئۆزىلا بىر كىتاب بولىدۇ. شۇڭا، بىز «تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان قانۇنىي ھۆججەتلەر»㉙ دىن يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىگە ئالاقىدار ھۆججەتلەرنى ۋەكىل قىلىپ ھەمدە ئۇلارنى تۇرگە ئايرىپ كۆرسىتىپ ئۆتۈش بىلەن چەكلىنىمىز.

A ئاشلىق - زىرائەتلەرگە ئائىت ھۆججەتلەر

‹1› دېدەكلەر ئايدا ئاشلىق ئامبىرىدىن ئالغان بۇغداينىڭ ھېساباتى» (奴婢月廩麦帐) نومۇرى75TKM91:17 مەزكۇر ھۆججەتنىڭ يىل پۈتۈلگەن يېرى كەمتۈك بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەن بىر قەبرىدىن چىققان ھۆججەتلەرنىڭ دەۋرى غەربىي لياڭ خانلىقى (مىلادىيە 400 — 420 - يىللار) نىڭ چېكىنچۇ 4 - يىلى (مىلادىيە 408 - يىلى) دىن شىمالىي لياڭ خانلىقى (مىلادىيە 397 — 439 - يىللار) نىڭ يۈەنخې 5 - يىلى (مىلادىيە 436 — يىلى) غىچە بولغان زامانلارغا تەۋە ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، مەزكۇر ھۆججەتنىڭ دەۋرى شىمالىي لياڭ دەۋرىگە تەۋە (ئىزاھ ㉘ دىكى كىتاب 670 - بەت. تۆۋەندە كۆرسىتىلگەن بەتلەر مۇشۇ كىتابنىڭ)

‹2› «ئىبادەتخانىغا مەسئۇل سۈي فاملىلىك كىشىنىڭ ئۇزۇقلۇق بۇغداي ھەققىدىكى ئىلتىماسى» (祠吏翟某呈为食麦事) ، نومۇرى 75TKM91:6. مەزكۇر ھۆججەت يۇقىرىدىكى 75TKM91:7 نومۇرلۇق ھۆججەت بىلەن بىر قەبرىدىن چىققاچقا، ئۇنىڭ دەۋرىمۇ شىمالىي لياڭ زامانىغا تەۋە. (513 - بەت)

‹3› مەلۇم كىشىنىڭ تېرىق ئېلىش ۋە پالاس سېتىۋېلىش ھەققىدىكى ئىلتىماسى» (某人条呈为取床及买毯事) ، نومۇرى 63TAM1:24. بۇنىڭ بىلەن ئوخشاش بىر قەبرىدىن چىققان ۋە غەربىي لياڭنىڭ جېكىنچۇ 14 - يىلى (مىلادىيە 418 - يىلى) پۈتۈلگەن ھۆججەت بولۇپ، مەزكۇر ھۆججەت شىمالىي لياڭ خانلىقى دەۋرىگە تەۋە دەپ تونۇلماقتا. (510 - بەت)

‹4› «سۇي چياڭنىڭ بۇغداي توشۇشقا ئىشلىتىدىغان كالا توغرىسىدىكى ئىلتماسى» (« 耳牛事 被麦负辞强 » نومۇرى 66TAM62:6/2 . مەزكۇر ھۆججەت شىمالىي لياڭ خانلىقى دەۋرىگە تەۋە. 200 - يىل)

‹5› «قوچۇ يەگلىكىنىڭ يەنچاڭ 22 - يىلى (مىلادىيە 582 - يىلى) كاڭ چاڭشۇنىڭ تويىن مېڭ جۇڭبىيەندىن ئالغان يىللىق خىراجىتى توغرىسىدىكى ھۆججىتى» (高昌延昌二十二年< 公元五八二年>康长受从道人孟忠边岁出券) ، نومۇرى 75TKM99:9(b) (766 - يىل)

‹6› «قوچۇ يەگلىكىنىڭ يەنچاڭ 28 - يىلى (مىلادى 588 - يىلى) ۋاڭ يۇچيەننىڭ جېڭ جيانىڭ بۇغدايلىقىدىن پايدىلىنىش توغرىسىدىكى ھۆججىتى» (高昌延昌二十八年<公元五八八年) ، نومۇرى 67TAM365:71 ، (777 - يىل)

‹7› «قوچۇ يەگلىكىنىڭ يەنچاڭ 29 - يىلى (مىلادى 589 - يىلى) ۋاڭ خېيۇ قاتارلىقلارنىڭ يەرلەرنى بۆلۈپ ئىشلىتىش توغرىسىدىكى ھۆججىتى » (高昌延昌二十九年<公元五八九年) ، نومۇرى 67TAM365:14 . (778 - يىل)

‹8› «قوچۇدىكى بۇغداي تاپشۇرۇۋالغانلىق ھەققىدىكى ھۆججەتنىڭ قالدۇقى» (高昌举麦残券) نومۇرى 60TAM313:09(a) ، (787 - يىل)

‹9› «قوچۇ يەگلىكىنىڭ يەنخې 1 - يىلى (مىلادى 602 - يىلى) ، xx زۇڭنىڭ زو شېزىدىن ئارپا ئالغانلىق ھۆججىتى» (高昌延和元年<公元六 0 二年>口口崇从左舍子边) ، نومۇرى 64TAM34:10/2 . (789 - يىل) (举大麦券

‹10› «قوچۇدىكى لياڭ يۈەنشاڭ بىلەن زو شېزىنىڭ ئۆزئارا بۇغداي ۋە رەخت قەرز بېرىشكەن ھۆججىتى» ، (高昌良愿相左舍子贷互麦、布券) ، نومۇرى 64TAM34:11

(790 — 791 - بەتلەر) بۇ ھۆججەت چىققان 34 - نومۇرلۇق قەبرىدىن قوچۇنىڭ يەنجي 1 - يىلى (مىلادىيە 602 - يىلى) پۈتۈلگەن ھۆججەتمۇ چىققان.

‹11› «قوچۇ بەگلىكىنىڭ يەنجي 5 - يىلى (مىلادى 606 — يىلى) كۈي بوچى قاتارلىق بەش كىشىنىڭ ئارپا ئالغانلىق ھۆججىتى» (五等其簸陇高昌延和五年<公元六0六年>粟合券 人分举大麦) ، نومۇرى 60TAM321:01.02/2 (792 - بەت)

‹12› «قوچۇ بەگلىكىنىڭ يەنجي 5 - يىلى (مىلادى 606 - يىلى) ، يەن شېڭيۇ قاتارلىق ئالتە كىشىنىڭ ئارپا تاپشۇرۇپ ئالغانلىق ھۆججىتى» (严<公元六0六年>高昌延和五年 等六人分举大麦合券 申祐) نومۇرى60TAM321:1/5. (793 — 794 - بەتلەر)

‹13› «قوچۇ بەگلىكىنىڭ يەنجي 10 - يىلى (مىلادىيە 611 - يىلى) 口 يەنخۇەي قاتارلىق ئىككى كىشىنىڭ ئارپا ۋە بۇغداي ئالغانلىق ھۆججىتى» (口<公元六一一年>高昌延和十年 延怀等二人举大小麦券) نومۇرى60TAM320:13/1,13/2. (796 - بەت)

‹14› «قوچۇ بەگلىكىنىڭ يەنجي 10 - يىلى (مىلادى 611 - يىلى) ، تىيەن شاڭباۋ قاتارلىق سەككىز كىشىنىڭ ئارپا ۋە بۇغداي ئالغانلىق ھۆججىتى» (公元六一一年>田相保等八人<高昌延和十年 举大小麦券) نومۇرى: 60TAM320:13/2,13/3,13/4. (797 - بەت)

‹15› «قوچۇ بەگلىكىنىڭ يەنجي 3 - يىلى (مىلادى 616 - يىلى) جاڭ شاڭشىنىڭ تېرىلغۇ يەردىن پايدىلىنىش ھەققىدىكى ھۆججىتى» (张相喜夏禾<公元六一六年>高昌义和三年 田券) ، نومۇرى 72TAM151:94. 800 — 801 - بەتلەر.

‹16› «قوچۇ بەگلىكىنىڭ يەنجي 3 - يىلى (مىلادى 616 - يىلى) ئۆزلەشتۇرگەن بوز يەرلەرنى ئۆز مەيلىچە سۇغارغانلارغا خو

ۋە كۆرە بۇغداي بىلەن جەرىمانە قويۇش توغرىسىدىكى مەلۇماتنامە» (高昌义和三年<公元六一六年>屯田条、列得水适通麦斛斗奏行文书 66TAM364:14 (340 — 341) نۇمۇرى بەتلەر)

‹17› «قوچۇ بەگلىكىنىڭ يىخې 6 - يىلى (مىلادى619- يىلى، بۇيەن قاتارلىقلارنىڭ بۇغداي، تېرىق ۋە سۆك بىلەن ھەق تۆلىگەنلىك ھۆججىتى» (高昌义和六年<公元六一九年>伯延等传付麦粟禾条) 60TAM331:12/8.12/1,12/2,12/3,12/4,12/5,12/6 نۇمۇرى (517 — 521) - بەتلەر)

‹18› «قوچۇدىكى گاۋچىيەنشيۇ قاتارلىقلارنىڭ موبويىچە دارامەت تاپشۇرغانلىق ھېساباتى» (高昌高乾秀等按亩入供帐) 67TAM88:1 نۇمۇرى (681 — 682) - بەتلەر)

‹19› «قوچۇدىكى جۇڭ باۋ قاتارلىقلارنىڭ ئاشلىق بىلەن تەمىنلىگەنلىك ھۆججىتى» (高昌众保等供粮食帐) 67TKM33:1/3(a),1/6(a),1/7(a),1/10 نۇمۇرى (683 — 687) - بەتلەر)

(20) «قوچۇ بەگلىكىنىڭ چۈڭگۇاڭ 3 - يىلى (مىلادىيە 622 - يىلى) خۇياسى قاتارلىقلارنىڭ ئاشلىق ۋە يېمەكلىكلەر بىلەن تەمىنلىگەنلىكىنىڭ ھېساباتى» (高昌重光三年(公元六二二年>条到虎牙汜等传供食料帐) 69TAM50:9(a). نۇمۇرى (692 - بەت)

‹21› «قوچۇ بەگلىكىنىڭ چۈڭگۇاڭ 3 - يىلى مىلادى (622 - يىلى) جاڭ شىئېرنىڭ خەقتىن تېرىق ئىجارە ئېلىش ھەققىدىكى مەلۇماتنامىسى» (高昌重光三年(公元六二二年>张喜儿入俗租粟条记) 72TAM155:44. نۇمۇرى (522 — 523- بەتلەر).

‹22› «قوچۇ بەگلىكىنىڭ چۈڭگۇاڭ مەلۇم يىلىھەربىيلەرنىڭ بۇغدايلىقىغا ئېرىشكەنلىكى توغرىسىدىكى مەلۇماتنامە» (高昌重光某年

书文数头丁口，田麦部得列条）نومۇرى69TAM140:18/3.
525 — بەت）. چۈڭگۇاڭ قوچۇ بېگى چۇ ژېنتەينىڭ يىلنامى بولۇپ، مىلادىيە 620 — 623 - يىللارنى كۆرسىتىدۇ.

‹23› «قوچۇ بەگلىكىنىڭ يەنشۇ 1- يىلى (مىلادىيە 624- يىلى) 12 — ئايدا، جاڭ شىئېرنىڭ ئەل ئىچىدىن تېرىق ئىجارىگە ئالغانلىق ھۆججىتى»（ 高昌延寿元年<公元六二四年>十二月张喜儿人俗租粟条记）نومۇرى 72TAM155:56.

‹24› «قوچۇ بەگلىكىنىڭ يەنشۇ 6- يىلى (مىلادىيە 629 - يىلى) 6- ئايدا، ئاخۇەننىڭ مەھكىمىدىن ئارپا قەرز ئالغانلىق ھۆججىتى»（ 高昌延寿六年<公元六二九年>六月传阿欢入当年官捉大麦子条记）نومۇرى 64TAM10:44. (526 - بەت).

‹25› «قوچۇ بەگلىكىنىڭ يەنشۇ 9- يىلى (مىلادى 632 - يىلى) 8- ئايدا، جاڭ مىڭشىننىڭ مەھكىمىدىن ئارپا قەرز ئالغانلىق ھۆججىتى»（ 高昌延寿九年<公元六三二年>八月张明喜入官贷捉大麦子条记）نومۇرى(53073TAM507:012/21 - بەت).

‹26› قوچۇ بەگلىكىنىڭ يەنشۇ 9- يىلى (مىلادى 632 - يىلى) ، ساۋجىخەن، خەي فۇلارنىڭ بۇغدايلىقتىن ئورتاق پايدىلىنىش توغرىسىدىكى ھۆججىتى»（ 高昌延寿九年<公元六三二年>曹质汉海富合夏麦田券）نومۇرى 69TAM117:57/3. (821 - بەت)

‹27› «قوچۇ بەگلىكىنىڭ يەنشۇ 12 - 15 - يىللىرى (مىلادىيە 635 ~ 638 - يىللىرى)، كاڭ باۋچىيەننىڭ پوچتا ئات ئۇچۇن تاپشۇرۇلغان تېرىق، بۇغداي ۋە پۇل قاتارلىقلار توغرىسىدىكى مەلۇماتى»（ 高昌延寿十二年至十五年<公元六三五至六三八康保谦入驿马粟及诸色钱麦条记）نومۇرى 64TAM15:31,32/4,30,30/1,/28/1,28/2، (533 — 535- بەتلەر)

‹28› قوچۇدىكى جاڭ يۇڭجيۇنىڭ ئېتىزلىقىدىن پايدىلىنىش توغرىسىدىكى ھۆججىتى»（« 高昌张永究夏田券 »

) نومۇرى 64TAM25:13. (828 - بەت)

،29) «قوچۇدىكى مەلۇم كىشىنىڭ جېن جانىڭ بۇغدايلىقىدىن پايدىلىنىش توغرىسىدىكى ھۆججىتى» (高昌某人夏镇家麦田券) نومۇرى 67TAM364:5. (774 - بەت)

،30) قوچۇدىكى جۇڭ باۋ قاتارلىقلارنىڭ ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش توغرىسىدىكى ھېساباتى» (高昌众保等供粮食帐) نومۇرى 69TAM33:1/7(a),1/10(a) (683 - 685 - بەتلەر)

،31) «تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن 14 - يىلى (مىلادىيە 640 - يىلى)، جاڭ فامىلىلىك كىشىنىڭ يەردىن پايدىلىنىش توغرىسىدىكى ھۆججىتى» (唐贞观十四年<公元六四0年>张某夏田契) نومۇرى 64TAM15:23. (843 - بەت)

،32) «تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن 16 - يىلى (مىلادىيە 642 - يىلى) 2 - ئايدا، مەلۇم كىشىنىڭ يەردىن پايدىلىنىش توغرىسىدىكى ھۆججىتى» (唐贞观十六年<公元六四二年>二月某人夏田契) نومۇرى 69TAM117:57/11,57/10. (839 — 840 - بەتلەر)

،33) «تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن 17 - يىلى (مىلادىيە 643 - يىلى)، غەربىي ئوبلاستىنىڭ قوچو ناھىيىسىدىكى جاۋ خۇەيمەننىڭ ئېتىزلىقىدىن پايدىلىنىش توغرىسىدىكى ھۆججىتى» (唐贞观十七年<公元六四三年>西州高昌县赵怀满夏田契)، نومۇرى 59TAM301:15/4—1,15/4—2. (842 - بەت)

،34) «تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن 22 - يىلى (مىلادىيە 648 - يىلى)، سوشەننۇنىڭ يەر ئىجارىگە ئېلىش توغرىسىدىكى ھۆججىتى» (唐贞观二十二年<公元六四八年>索善奴佃田券) نومۇرى 64TAM24:26 (848 - بەت)

،35) «تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي ئوبلاستىنىڭ قوچو ناھىيە چۆڭخۇا يېزىسىدىكى كەنت باشلىقى شى شۇەنجىڭنىڭ لۇڭسۇ 3 - يىلى (مىلادىيە 663 - يىلى) ئاشلىق تاپشۇرغانلىق ھۆججىتى» (唐西州高昌县崇化乡里正史玄政纳龙朔三年<公元六

(六三年>粮抄)، نومۇرى 64TAM:35:23. (541 - بەت)

‹36› «تاڭ سۇلالىسىنىڭ زۇڭجاڭ 3 - يىلى (مىلادى 670 - يىلى)، غەربىي ئوبلاست تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ ئوبلاستىكى دانلىق زىرائەتلەرنىڭ شۇ چاغدىكى باھاسى توغرىسىدا دىۋان ۋازارىتىگە سۇنغان ئىلتىماسى» (唐总章三年<公元六七0年>西州都督府状录当州五谷时价申尚书省文)، نومۇرى 64TAM29:93,94,122. (84 — 86 - بەتلەر)

‹37› «تاڭ سۇلالىسىنىڭ يىفېڭ 3 - يىلى (مىلادى 678 — يىلى)، خەزىنە بېگىگە ھەرقايسى ئوبلاستلارنىڭ كېلەر يىللىق سېلىق ئاشلىق ۋە ئۇنىڭغا سۇندۇرۇلىدىغان ھەرخىل - يىپەك رەخلەر مىقدارىنى ئورۇنلاشتۇرۇشى ھەققىدە چۈشۈرۈلگەن پەرمان» (唐仪风三年<公元六七八年>符为下度支支配次年诸州庸调及折造杂采色数等旨条) نومۇرى 72TAM230:46/2. (15 - بەت)

‹38› «تاڭ سۇلالىسىنىڭ يۇڭچۇن 1 - يىلى (مىلادى 682 — يىلى)، غەربىي ئوبلاستنىڭ قوچۇ ناھىيە تۆۋەن تەيپىڭ يېزىسىدىكى پۇقرالارنىڭ تۇتۇن بويىچە ئاشلىق ساقلىشى توغرىسىدىكى مەلۇماتنامە» (唐永淳元年<公元六八二年>西州高昌县下太平乡符为百姓按户等贮粮事) نومۇرى 64TAM35:24. (299 - بەت)

‹39› «ۋۇجۇنىڭ زەيچۇ 1 - يىلى (مىلادىيە 689 - يىلى)، شى شۈەنجېڭنىڭ قەرز ئاشلىقنى ۋاكالىتەن تاپشۇرۇشىنى ئارقىغا سۆرىگەنلەرگە جازا بېرىش توغرىسىدىكى ئىلتىماسى» (武周载初元年<公元六八九年>史玄政牒为请处分替纳逋县事) نومۇرى 64AM35:29(a). (389 - بەت)

‹40› «ۋۇجۇ (؟) غەربىي ئوبلاستنىڭ قوچۇ ناھىيىسىدىكى شىداڭ ئۆستىڭنىڭ مەلۇم توغانىنىڭ باش تەرىپىگە تېكىلگەن كۆچەتلەر مو سانى بىلەن يەر ئىگىسى ۋە يەرنى ئىجارىگە ئالغانلارنىڭ ئىسىملىكى توغرىسىدىكى مەلۇماتنامە» (武周<?>西州高昌县石宕渠某堰堰头牒

为申报当堰见种苗亩数及田主佃人姓名事）، نومۇرى 73TAM501:109. (413 - بەت)

‹41› «تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەييۇەن 8 - يىلى (مىلادى 720 - يىلى)، چۇ خۇەيراڭنىڭ بۇغداي ئالغانلىق ھۆججىتى» (唐开元八年<公元七二0年>麹怀让举麦契)، نومۇرى 72TAM184:6. (900 - بەت)

‹42› «تاڭ دەۋرىدىكى بۇغداي قەرز ئېلىشقا ئائىت كەمتۇك ھۆججەت» (唐借麦钱契) نومۇرى TAM240:1/5. (901 - بەت)

‹43› «تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەييۇەن 11 - يىلى (مىلادىيە 723 — يىلى) بېشبالىق قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە تەۋە ھەرقايسى بوقاللارنىڭ ئاچقان ئېتىزلىقىنىڭ گىكتار، مو سانى توغرىسىدىكى مەلۇماتنامە» (唐开元十一年<公元七二三年>状上北庭都护所属诸守捉剔顷田亩牒) نومۇرى 72TAM226:83/1,83/2,83/3. (435 — 436 - بەتلەر)

‹44› تاڭ دەۋرىدىكى ئىۋىرغول ئەسكىرىي قىسمى غەربىي مەھكىمە تېرىقچىلىق ئەمەلدارىغا يوللىغان بېشبالىققا تاپشۇرىدىغان ئاشلىق توغرىسىدىكى مەلۇماتنامىسى» (伊吾军上西庭支度使牒为申报应纳北庭粮米事)، نومۇرى 72TAM22:5. (438 — 439 - بەتلەر). مەزكۇر ھۆججەتنىڭ يىل پۈتۈلگەن يېرى كەمتۇك بولسىمۇ، ئۇنىڭ بىلەن بىر قەبرىدىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەييۇەن 10 - ۋە 11 - يىلى (مىلادىيە 722 -، 723 - يىللار) غا تەۋە ھۆججەتلەر چىقتى. دېمەك، مەزكۇر ھۆججەتمۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەييۇەن يىللىرىغا تەۋە.

‹45› «تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەييۇەن مەلۇم يىلى ئىۋىرغولدا تۇرۇشلۇق ئەسكىرىي قىسمىنىڭ ئەمەلدارى ۋاڭ يۈەنزۇڭنىڭ ھەرقايسى تۇرالاردا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەر ئاچقان يەرلەرنىڭ مو سانى توغرىسىدىكى مەلۇماتنامىسى» (唐开元某年伊吾军典

王元琮为申报当军诸烽铺 田亩某数事) ، نومۇرى 72TAM226:64(a),69(a). (437 - بەت)

‹46› «تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەييۇەن 21 - يىلى (مىلادىيە 733 - يىلى) ، غەربىي ئوبلاستىنىڭ پىچان ناھىيىسىدە تۇرۇشلۇق ئائىلىلەرنىڭ دىلو خاتىرىسى» (唐开元二十一年<公元七三三年>西州蒲昌县定户等案卷) نومۇرى 73TAM509:8/20,8/3(a). مەزكۇر خاتىرىدە، كۆكتاتلىق، كالا، بۇغداي ، تېرىق، قاتارلىقلار تىلغا ئېلىنغان. (169 - بەت)

‹47› «تاڭ سۇلالىسىنىڭ دالى 3 - يىلى (مىلادى 768 - يىلى) ، راھىب خۇي يىڭنىڭ ماسى ئىبادەتخانىسى بېغىنىڭ يېرىنى ئىجارىگە ئالغانلىق ھۆججىتى» (唐大历三年>公元七六八年< 僧惠英租佃马寺园契) نومۇرى 73TAM506:04/1. (919 - 920 - بەت)

‹48› «تاڭ دەۋرىدە، دېڭ گۇاڭنىڭ ماسى ئىبادەتخانىسىنىڭ يېرىنى ئىجارىگە ئالغانلىق ھۆججىتى» (唐邓光实佃马寺田契) ، نومۇرى 73TAM506:04/11 (922 - بەت)

‹49› «تاڭ دەۋرىدە، جاۋ بۇخۇننىڭ ماسى ئىبادەتخانىسىنىڭ يېرىنى ئىجارىگە ئالغانلىق «ھۆججىتى» (唐赵拔贷租马寺田亩契) ، نومۇرى 73TAM506:04/15(a). (925 — 926 - بەتلەر)

‹50› «تاڭ دەۋرىدە سۇ خەييۇەن قاتارلىق نوپۇسلارغا بېرىلگەن ئۇچ ئايلىق ئاشلىقنىڭ ھېساباتى» (唐苏海愿等憧家口给粮三月帐) (699 - بەت)

‹51› «قوچۇنىڭ تېرىق، ئۇن بىلەن تەمىنلەش ھېساباتى» (« 高昌供米、面帐 ») نومۇرى 86TAM386:35—10a—9a. (ليۇ خۇڭلياڭ: «يېڭى تېپىلغان تۇرپان ھۆججەتلىرى ۋە ئۇلار ئۈستىدە تەتقىقات» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 - يىلى،

63 ـ بەت)

B. كۆكتاتچىلىققا ئائىت ھۆججەتلەر

‹1› «قوچۇ بەگلىكىنىڭ يەنچاڭ 26 ـ يىلى (مىلادى 586 ـ يىلى)، مەلۇم كىشىنىڭ xx چۆكدىن جېن جانىڭ كۆكتاتلىقىنى پايدىلىنىشقا ئالغانلىقى ھەققىدىكى ھۆججەت» (高昌延昌二十六年<公元五八六年>某人从口口崇边夏镇家菜园券)، نومۇرى 67TAM364:10/2. (ئىزاھ ㉘ دىكى كىتاب 770ـ بەت. تۆۋەندە كۆرسىتىلگەن بەتلەرمۇ شۇ كىتابنىڭ)

‹2› «قوچۇ بەگلىكىنىڭ چۆكگۈاڭ 4 ـ يىلى (مىلادى 623 ـ يىلى)، مېڭ ئاياڭنىڭ كۆكتاتلىقىدىن پايدىلىنىش ھەققىدىكى ھۆججىتى» (高昌重光四年<公元六二三年>孟阿养夏菜园券) نومۇرى 69TAM140:18/5. (803 ـ بەت)

‹3› «تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن يىللىرىدىكى (مىلادىيە 640 ～ 649 ـــ يىللاردىكى) غەربىي ئوبلاستىنىڭ قوچۇ ناھىيىسىدىكى تېرىلغۇ يەرلەر رويخېتى» (西州高昌县手实)، نومۇرى: 67TKM39:9/6(a) (572 ـ بەت)

‹4› «تاڭ سۇلالىسىنىڭ لۇڭسۇ 1 ـ يىلى (مىلادى 661 ـ يىلى)، زوچۇڭشىنىڭ كۆكتاتلىقتىن پايدىلىنىش توغرىسىدىكى ھۆججىتى» (唐龙朔元年<公元六六一年>左憧喜夏菜园契)، نومۇرى 64TAM4:42 (885 — 870 ـ بەتلەر)

‹5› «تاڭ سۇلالىسىنىڭ زۇڭجاڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 670 ـ يىلى)، زوچۇڭشىنىڭ كۆكتاتلىقتىن پايدىلىنىش توغرىسىدىكى ھۆججىتى» (唐总章三年<公元六七0年>左憧真夏菜园契) نومۇرى 64TAM4:33 (885 — 886 ـ بەتلەر)

‹6› ««تاڭ دەۋرىدە، خۇ سۇڭ شۇەنسەننىڭ ماسى ئىبادەتخانىسىنىڭ كۆكتاتلىقىنى ئىجارىگە ئالغانلىق ھۆججىتى» (唐孙玄参佃马寺菜园契)، نومۇرى 73TAM506:04/5. (927 — 928 ـ بەتلەر)

‹7› «تاڭ دەۋرىدە خۇ فامىلىلىك كۆكتاتچى تۇتۇنى قاتارلىقلارنىڭ تېرىلغۇ يەر ئىجارىگە ئالغانلىق ھۆججىتى» (侯

-702) . 68TAM103:35 نومۇرى ، (菜园子等户佃田田簿
بەت)

C. باغۋەنچىلىككە ئائىت ھۆججەتلەر

‹1› غەربىي لياڭنىڭ جيەنچيۇ 14 - يىلى (مىلادىيە 418 - يىلى) ، يەن فۇيۇەننىڭ پىلە ۋە ئۈجمە دەرىخى ئىجارىگە ئېلىش ھۆججىتى» (西凉建初十四年<公元四一八年>严福原赁蚕桑券) ، نومۇرى 63TAM1:16 . (758 - يىلى)

‹2› «شىمالىي لياڭنىڭ شۈەنشى 11 - يىلى (مىلادى 422 - يىلى) ، ماشۇنىڭ (ئۈزۈم) ھارىقى چىقىرىش توغرىسىدىكى مەلۇماتنامىسى» (北凉玄始十一年马受条呈为出酒事) ، نومۇرى 75TKM91:18(a) . (510 — 511 - بەتلەر)

‹3› «شىمالىي لياڭ خانلىقىنىڭ چىڭپىڭ يىللىرىدىكى (مىلادىيە 443 — 460 - يىللاردىكى) قوچو ئايمىقى قوچۇ ناھىيىسىنىڭ ھېسابات دەپتىرى» (北凉承平年间<公元四四三一四六0年>高昌郡高昌县紫薄) ، بۇ ھېسابات دەپتىرىدە، ئۈزۈملۈك، ئۈجمىلىكلەرنىڭ كۆلىمى (مو سانى) خاتىرىلەنگەن. (671 — 680 - بەتلەر)

‹4› «سۈي چياڭنىڭ ئۈزۈملۈكتىكى ئاپەتنى ئورتاق تىزگىنلەش توغرىسىدىكى ئىلتىماسى، بىرىنچى» (翟强辞为共治葡萄园事一) ، نومۇرى 66TAM62:6/4 . (201 - بەت)

‹5› «سۈي چياڭنىڭ ئۈزۈملۈكتىكى ئاپەتنى ئورتاق تىزگىنلەش توغرىسىدىكى ئىلتىماسى، ئىككىنچى» (翟强辞为共治葡萄园事二) ، نومۇرى 66TAM62:6/1 . (203 — بەت) . مەزكۇر ھۆججەتنىڭ يىل پۈتۈلگەن يېرى كەمتۈك بولسىمۇ، ئۇنىڭ بىلەن بىر قەبرىدىن يۈەنخې 5 - يىلىغا تەۋە ئاخىرەتلىك كىيىم - كېچەك تىزىملىكى چىقتى. يۈەنخې 5 - يىلى شىمالىي ۋېي خانلىقىنىڭ تەييەن 2 - يىلىغا (مىلادىيە 436 - يىلىغا) توغرا كېلىدۇ. دېمەك، مەزكۇر ھۆججەتمۇ شىمالىي لياڭ خانلىقى دەۋرىگە تەۋە.

‹6› «قوچۇ بەگلىكىنىڭ يەنچاڭ 6 - يىلى

(مىلادى 566 ـ يىلى)، لۇئازىنىڭ ئۇجمە (دەرىخى) ۋە ئۇزۇملۇكنى سېتىۋېلىش توغرىسىدىكى ئىلتىماسى» (昌延高六年<公元五六六年>吕阿子求买桑葡萄园辞، نومۇرى72TAM152:22. (205 ـ بەت)

«7» «قوچۇ بەگلىكىنىڭ يەنچاڭ 28 ـ يىلى (مىلادى 588ـ يىلى)، مەلۇم تۇيىنىنىڭ x بوچۇڭنىڭ چىلان دەرىخىدىن پايدىلىنىش توغرىسىدىكى ھۆججىتى» (高昌延昌二十八年<公元五八八年>某道人从□伯崇边夏枣树券، نومۇرى67TAM364:11. (773 ـ بەت)

«8» «قوچۇ بەگلىكىنىڭ يەنچاڭ 34 ـ يىلى (مىلادى 594 ـ يىلى)، لۇ فۇتۇنىڭ ئۇزۇملۇك سودىسى توغرىسىدىكى ئىلتىماسى» (高昌延昌三十四年<公元五九四年>吕浮辞园葡萄图乞贸)، نومۇرى72TAM152:24. 207 ـ بەت)

«9» «قوچۇ بەگلىكىنىڭ يەنچاڭ يىللىرىدىكى توخۇ يىلىدا، ئۆزلەشتۈرۈلىدىغان بوز يەرلەرنى ئۇزۇنسى — توغرىسىدىن ئايرىش ۋە شەھەر ئۇزۇملۇكىنىڭ گېكتار، مو سانى توغرىسىدىكى مەلۇماتنامە» (高昌延昌西岁屯田条列得横截等城葡萄园书文亩数奏行)، نومۇرى64TAM24:35.32. (337 ـ بەت) مەزكۇر مەلۇماتنامىنىڭ يېزىلغان ۋاقتى قوچۇ بەگلىكىنىڭ يەنچاڭ يىللىرى (مىلادىيە 561 — 601 ـ يىللار) دىكى توخۇ يىلىغا يەنى مىلادىيە 565 ـ، 577 ـ، 589 ـ، 601 ـ يىللاردىن بىرىگە توغرا كېلىدۇ.

«10» «قوچۇ بەگلىكىنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە تاپشۇرۇلغان مەيزابنىڭ خو سانى ھەققىدىكى مەلۇماتنامە» (高昌条列得后酒斛数奏行文书)، مەزكۇر 64TAM24:34 نومۇرلۇق مەلۇماتنامىنىڭ ۋاقىت پۈتۈلگەن يېرى كەمتۈك بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ بىلەن بىر قەبرىدىن قوچۇ بەگلىكىنىڭ يەنچاڭ يىللىرىدا (مىلادىيە 561 — 601 ـ يىللار ئارىلىقىدا) يېزىلغان ھۆججەتلەر قېزىۋېلىندى. بۇ، مەزكۇر مەلۇماتنامىنىڭمۇ قوچۇ بەگلىكىنىڭ يەنچاڭ يىللىرىدا يېزىلغان

بولۇشى مۇمكىنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

‹11› «قوچۇ بەگلىكىنىڭ يەنشۇ 9 ـ يىلى (مىلادى 632 ـ يىلى)، فەن ئالياۋنىڭ مۇرابىا ياساپ بېرىش پۈلىنى ئالغانلىق ھۆججىتى» (高昌延寿九年<公元六三二年>范阿僚举) بۇ ھۆججەتنىڭ نومۇرى 69TAM40:182. (819 ـ بەت)

‹12› «قوچۇ بەگلىكىنىڭ يەنشۇ 13 ـ يىلى (مىلادى 636 ـ يىلى) 1 ـ ئايدا، جاۋ جەمەتى ئىبادەتخانىسىدىكى فاسۇڭنىڭ قوي يىلى راھىبلار مەيزاب بېجىنى تاپشۇرغانلىقى ھەققىدىكى خاتىرە» (高昌延寿十三年<公元六三六年>正月赵寺法崇入乙未岁僧租酒条记) بۇ ھۆججەتنىڭ نومۇرى 69TAM138:61(1) (535 ـ بەت)

‹13› «قوچۇدىكى مەلۇم (بۇددا) ئىبادەتخانىسى ئۈزۈملۈكىدىن پايدىلىنىش توغرىسىدىكى ھۆججەت» (高昌夏某寺葡萄园券)، نومۇرى 72TAM153:36,37. (782 ـ بەت)

‹14› قوچۇدىكى ساۋ، جاڭ فامىلىلىك ئىككى كىشىنىڭ فېڭ جەمەتى ئىبادەتخانىسىنىڭ مېۋىلىك بېغىدىن پايدىلىنىش توغرىسىدىكى ھۆججىتى» (高昌曹、张二人夏冯寺果园券)، نومۇرى 72TAM153:38. مەزكۇر ھۆججەتنىڭ ۋاقىت پۈتۈلگەن قىسمى كەمتۈك بولسىمۇ، ئۇنىڭ بىلەن بىر قەبرىدىن قوچۇ بەگلىكىنىڭ يەنچاڭ 36 ـ 37 ـ يىللىرىدا (مىلادىيە 596—597 ـ يىللاردا) پۈتۈلگەن ھۆججەتلەر قېزىۋېلىندى. (784 ـ بەت)

‹15› «قوچۇ بەگلىكىنىڭ يانداش بېگى جاۋ لاڭ قاتارلىقلار بىكشۇنى شىيەنفا قاتارلىقلارغا يەتكۈزگەن يەر ھېسابى بويىچە ئالۋاڭنى ئۈستىگە ئېلىش توغرىسىدىكى ھۆججەت» (高昌侍朗焦朗等传尼显法等计田承役文书) بۇ ھۆججەتنىڭ نومۇرى 68TAM99:6(a). (693 — 694 ـ بەتلەر)

‹16› «قوچۇدىكى جاڭ يۈەنشىياڭنىڭ ئۈزۈملۈك سېتىۋېلىش ھۆججىتى» (高昌张元相买葡萄园券)، نومۇرى 69TAM140:18/4. مەزكۇر ھۆججەتنىڭ ۋاقىت

پۈتۈلگەن قىسمى كەمتۈك بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەن بىر قەبرىدىن قوچۇ بەگلىكىنىڭ چۈڭگۈاڭ 4 ـ يىلىدىن (مىلادىيە 623 ـ يىلىدىن) يەنشۇ 9 ـ يىلىغىچە (مىلادىيە 632 ـ يىلىغىچە) بولغان يىللاردا پۈتۈلگەن هۆججەتلەر بار. (822 ـ بەت)

‹17› قوچۇدىكى مەلۇم كىشىنىڭ باج ـ سېلىقتىن كەچۈرۈم قىلىش توغرىسىدىكى ئىلتىماسى، بىرىنچى» (高昌某人请放脱租调辞一)، بۇ هۆججەتنىڭ نومۇرى 72TAM152:25. (208 ـ بەت)

‹18› «قوچۇدىكى مەلۇم كىشىنىڭ باج ـ سېلىقتىن كەچۈرۈم قىلىنىش توغرىسىدىكى ئىلتىماسى، ئىككىنچى» (高昌某人请放脱租调辞二)، نومۇرى 72TAM152:26. (209 ـ بەت)

‹19› «تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۈەن 14 ـ يىلى (مىلادىيە 640 ـ يىلى)، قوچۇ ناهىيىسىدىكى لى شىجۇ ئائىلىسى قاتارلىقلارنىڭ رويخېتى» (唐贞观十四年<公元六四0年>高昌县李石住等户手实)، نومۇرى 67TAM78:29(a). (564 ـ بەت)

‹20› «تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۈەن مەلۇم يىلى، غەربىي ئوبلاستنىڭ قوچۇ ناهىيىسىدىكى فەن يەنبو ئائىلىسى قاتارلىقلارنىڭ نوپۇسى ۋە يەرلىرىنىڭ مو سانى توغرىسىدىكى رويخەت» (唐贞观某年西州高昌县范延伯等户家口田亩籍)، نومۇرى 68TAM103:18/5(a). (583 ـ بەت) جېنگۈەن يىللىرى، مىلادىيە 627 ـ 649 ـ يىللارنى كۆرسىتىدۇ.

‹21› «تاڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنفېڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 666 ـ يىلى)، زوچۇڭشىنىڭ ئۈزۈملۈكتىن پايدىلىنىش توغرىسىدىكى هۆججىتى» (唐乾封元年<公元六六六年>左憧喜夏葡萄园契)، نومۇرى 64TAM4:45. (879 ـ بەت)

‹22› «تاڭ سۇلالىسىنىڭ زۇڭجاڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە

668 ـ يىلى)، غەربىي ئوبلاستنىڭ قوچۇ ناھىيىسىدىكى زوچۇڭشىنىڭ ئىجارىگە ئالىدىغان ئۈزۈملۈكنى ھۆكۈمەتنىڭ تەكشۈرۈپ كۆرۈشىنى ئۆتۈنۈپ يازغان ئىلتىماسى» (唐总章元年<公元六六八年>西州高昌县左憧喜辞为租佃葡萄园事请给公验)، نومۇرى 64TAM4:6. (231 ـ بەت)

‹23› «ۋۇجۇدنىڭ شېكلى 1 ـ يىلىدىن (مىلادىيە 689 ـ يىلىدىن) بۇرۇن، ئەمەلدار شى شۇەنجېڭنىڭ تۆت بۇرجەكلىك ھۆكۈمەت ئۈزۈملۈكىگە ھاشارغا چىققان ـ چىقمىغان ئادەم ۋە ھارۋا كاللار ھەققىدىكى مەلۇماتى» (武周长圣历元三年<公元六九八年>前官吏政牒为四角官葡已役未役人夫之车牛事)، بۇ ھۆججەتنىڭ نومۇرى 64TAM35:40(a). (407 — 408 ـ بەتلەر)

‹24› «ۋۇجۇدنىڭ چاڭئەن 3 ـ يىلى (مىلادىيە 703 ـ يىلى) غەربىي ئوبلاستنىڭ قوچۇ ناھىيىسىدىكى يەن جۇرېننىڭ ئۈزۈملۈكنى ئىجارىگە ئېلىش توختىمى» (武周长安三年<公元七0三年>西州高昌县严苟仁租葡萄园契)، بۇ ھۆججەتنىڭ نومۇرى 67TAM93:2 (898 ـ بەت)

‹25› «ۋۇجۇدەۋرىدىكى غەربىي ئوبلاستنىڭ قوچۇ ناھىيە شۇنىي يېزىسىدىكى يەنفايوۋنىڭ ئۇجمىلىك (قىلىدىغان) يەرنى تەكشۈرۈش توغرىسىدىكى ئىلتىماسى» (武周西州高昌县顺义乡严法药辞为请追勘桑田事)، بۇ ھۆججەتنىڭ نومۇرى 63TAM93:15(a). مەزكۇر ھۆججەتنىڭ ۋاقىت پۈتۈلگەن يېرى كەمتۈك بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ كەينى تەرىپىگە ۋۇجۇدنىڭ چاڭئەن 2 ـ يىلى (مىلادىيە 702 ـ يىلى) دېگەن خەتلەر پۈتۈلگەن. (236 ـ بەت) ۋۇجۇۋ دەۋرى مىلادىيە 690 — 704 ـ يىللارنى كۆرسىتىدۇ.

‹26› «تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيپۇەن 2 ـ يىلىدىكى (مىلادىيە 714 ـ يىلىدىكى) ھېساباتتىن كېيىن، غەربىي ئوبلاستنىڭ لۇكچۇن ناھىيىسىدىكى كاڭ ئەنجۇ ئائىلىسى قاتارلىقلارنىڭ تىزىملىكى» (唐

开元二年<公元七一四年>帐后西州柳中县康安住等户籍），نومۇرى 72TAM184:12/6(a),12/4(a)（645 — بەت）

‹27› «تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەييۈەن 4 - يىلى（مىلادىيە 716 — يىلى），غەربىي ئوبلاستىنىڭ لۇكچۇن ناھىيە گاۋنىڭ يېزىسىنىڭ رويخېتى»（西州>公元七一六年>开元四年唐柳中县高宁乡籍），مەزكۇر ھۆججەتنىڭ پارچىلىرى ھازىر ياپونىيەدىكى توكيو دۆلەتلىك مۇزىيى بىلەن شۇداۋ مۇزىيىدا ساقلانماقتا.（650 — 657 - بەت）

‹28› «تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەييۈەن 19 - يىلى（مىلادىيە 731 — يىلى），غەربىي ئوبلاست لۇكچۇن ناھىيە گاۋنىڭ يېزىسىنىڭ رويخېتى»（西州>公元七三一年>开元十九唐柳中县高宁乡籍），نومۇرى 72TAM228:16（664 - بەت）

‹29› «قوچۇدىكى ئىككى كىشىنىڭ ئۇزۇملۇكتىن بىرلىكتە پايدىلىنىش توغرىسىدىكى ھۆججىتى»（夏高昌二人合葡萄券），نومۇرى 67TAM364:6. مەزكۇر ھۆججەتنىڭ پۈتۈلگەن ۋاقتىت يېزىلغان قىسمى كەمتۈك بولسىمۇ، ئۇنىڭ بىلەن بىر قەبرىدىن چىققان باشقا ھۆججەتلەر قوچۇ بەگلىكىنىڭ يەنچاڭ 26 - يىلىدىن（مىلادىيە 586 - يىلىدىن）چۈڭگۇاڭ 4 — يىلىغىچە（مىلادىيە 623 - يىلىغىچە）بولغان چاغلاردا پۈتۈلگەن.

‹30› «ئەنچاڭ شەھىرىنىڭ مىراب بېگى لى شېنشياڭنىڭ جاۋابكار گاۋيۈەنجېننى ئاقلاپ قىلغان گۇۋاھلىق سۆزى»（安昌城知水人李申相为被告高元祯作证辩辞），نومۇرى 72TAM230:74. مەزكۇر ھۆججەتتە ئۇزۇم، كۆكتاتلىق قاتارلىقلار تىلغا ئېلىنغان.（100 — 101 - بەتلەر）

‹31› «تەڭرىتاغ ناھىيىسى نەنپىڭ شەھىرىنىڭ يەر بېگى گوۋېنجىڭ جاۋابكار گاۋيۈنجېننى ئاقلاپ، 2 -، 3 - سوراقتا قىلغان گۇۋاھلىق سۆزى»（天山县南平城知田人郭文智为）被告高元祯作证二三审辩辞），نومۇر ئوتانى 4940،

4937. مەزكۇر ھۆججەتتە، ئېتىز، ئۇزۇم، كۆكتات قاتارلىقلار تىلغا ئېلىنغان. (107 — 108 - بەتلەر)

D. چارۋىچىلىققا ئائىت ھۆججەتلەر

‹1› «ئالدىنقى لياڭنىڭ شىڭپىڭ 11 - يىلى (مىلادىيە 367 - يىلى)، ۋاڭ نىيەننىڭ تۆگە سېتىش ھۆججىتى» (前凉升平十一年<公元三六七年>王念卖驼券)، نومۇرى 65TAM39:20. (757 — 758 - بەتلەر)

‹2› «شىمالىي لياڭنىڭ قوچۇ ئايمىقىدىكى بىشارەتچى سى چېڭبەينىڭ بېدە ئورۇشقا ئەۋەتىش توغرىسىدىكى ئىلتىماسى» (北凉高昌郡内学司成白请差刈苜蓿牒)، بۇ ھۆججەتنىڭ نومۇرى 79TAM382:5—4b. (لېۋخۇئىلياڭ: «يېڭى تېپىلغان تۇرپان ھۆججەتلىرى ۋە ئۇلار ئۇستىدە تەتقىقات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 - يىلى، 13 - بەت)

‹3› «قوچۇ بەگلىكىنىڭ يەنچاڭ 27 - يىلى (مىلادىيە 587 - يىلى) 4 - ئايدا (پۈتۈلگەن)، لەشكىرىي پىرقىنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە ئات سېتىۋېلىش ئۈچۈن كېتىدىغان پۇل ۋە (ئاتنىڭ) سانى توغرىسىدىكى مەلۇماتنامە» (高昌延昌二十七年<公元五八七年>四月兵部条列买马用钱头数奏行文书)، بۇ ھۆججەتنىڭ نومۇرى 66TAM48:25,26,28,31,32. (334 — 336 - بەتلەر)

‹4› «قوچۇ بەگلىكىنىڭ يەنشۇ 1 - يىلى (مىلادىيە 624 - يىلى)، جاڭ جەمەتى بۇددا ئىبادەتخانىسى باش راھىبىدىن قوي قىغى ۋە ئوتۇن قەرز ئېلىش توغرىسىدىكى ھۆججەت» (高昌延寿元年<公元六二四年>张寺主贸凭羊尿粪、刺薪券)، نومۇرى 67TAM80:13. (806 — 807 - بەتلەر)

‹5› «قوچۇ بەگلىكىنىڭ يەنشۇ 1 - يىلى (مىلادىيە 624 - يىلى)، جاڭ جەمەتى بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ باش راھىبى مېڭ جېڭنىڭ ئادەم يوللاپ قوي باقتۇرغانلىقى توغرىسىدىكى ھۆججەت» (高昌延寿元年<公元六二四年>张寺主明真雇人放羊)

券)، نومۇرى 67TAM80:12 (808 ـ بەت)

‹6› «قوچۇ بەگلىكىنىڭ ئات يىلى ۋۇ چېڭ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ جاۋ شاۋمىنى ياللاپ قوي باقتۇرغانلىقى توغرىسىدىكى هۆججەت» (羊) ، نومۇرى 60TAM326:01/9 . (829 — 830 ـ بەتلەر)

‹7› «تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىيەنخېڭ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 673 ـ يىلى) ، غەربىي ئوبلاستىنىڭ ئالدى مەھكىمىسىدىكى دۇ دۇيجېڭنىڭ تۆگە سېتىۋېلىش هۆججىتى» (唐咸享四年<公元六七三年>西州前庭府杜队正买驼契) ، نومۇرى 64TAM35:21 . (890 — 891 ـ بەتلەر)

‹8› «تاڭ سۇلالىسىنىڭ چۇيگۇڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 685 ـ يىلى) ، غەربىي ئوبلاست تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ كاڭ يىلوشى قاتارلىقلارنىڭ يول خېتى دېلوسىنى بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدىكى هۆججىتىنىڭ يىرتىق پارچىسى (唐垂拱元年人 <公元六八五年>西州部都督府处分康义罗施等过所案 钱卷) ، نومۇرى 64TAM29:24,25 . (93 — 94 ـ بەتلەر)

‹9› «ۋۇجۇۋۇنىڭ رۇيى 1 ـ يىلى (مىلادىيە 692 ـ يىلى) ، كەنت باشلىقى لى خېينىڭ شى شۇەنجېڭدىن ئۇزۇن سەپەرگە ئىشلىتىلگەن ئاتنىڭ هەققىنى تاپشۇرۇپ ئالغانلىق هۆججىتى» (武周如意元年<公元六九二年>里正李黑收领史玄政长 行马价抄) ، بۇ هۆججەتنىڭ نومۇرى 64TAM35:28 (544 ـ بەت)

‹10› «تاڭ سۇلالىسىنىڭ جىڭلۇڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 708 ـ يىلى) ، جاڭ گەندېنىڭ شېنلۇڭ 2 ـ يىلى(مىلادىيە 706 ـ يىلى كىرا قىلىپ كەلگەن ئۆلۈك ئېشەكنى سېتىۋالغانلىق هەققىدىكى ئىسپاتنامىسى» (唐景龙二年<公元七０八年>补张感德神龙二年买长运死驴抄) ، نومۇرى 72TAM223:25—1 . (545 ـ بەت)

‹11› «ۋۇجۇۋۇنىڭ چاڭئەن 4 ـ يىلى (مىلادىيە 704 ـ

يىلى)، ئون ئاتنى يۈك توشۇشقا ئاجراتقانلىق (ئىشنى) بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدىكى ئىلتىماس» (公元七0四年>牒为请处分抽配十驮马事 武周长安四年<公元七0四年>牒为请处分抽配十驮马事)، نومۇرى 69TAM125:6. (411 - بەت)

«12» «ۋۇجۇۋ يىلىدىكى ئەسكىرىي مەھكىمىنىڭ ئۆلۈك ئېشەك مەققىنى ئېلىش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇشى» (帖为领死驴价钱等事 武周军府)، نومۇرى 73TAM509:17. (317 — 318 - بەتلەر)

«13» «تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي ئوبلاست پىچان ناھىيىسىنىڭ ئەزىمەت خۇن شىياۋدىنىڭ ئات ئىشى توغرىلىق ئوبلاستقا بارىدىغانلىقى توغرىسىدىكى مەلۇماتنامىسى» (马 唐西州蒲昌县牒为申送健儿浑小弟赴州事) نومۇرى 72TAM188:30. (423 - بەت)

«14» «تاڭ سۇلالىسىنىڭ شېنلۇڭ 2 - يىلى (706 — يىلى)، سەركەردە خۇن شىياۋدېنىڭ غەربىي ئوبلاست تۇتۇق مەھكىمىسىگە يەم - خەشەك ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدا سۇنغان ئەرزى» (唐神龙二年<公元七0六年>主帅浑小弟上西州都智府状为处分马 豬 料事)، نومۇرى 72TAM188:82(a). (425 — 426 - بەتلەر)

«15» «تاڭ دەۋرىدىكى تەكشۈرگۈچى ئەمەلدار چاڭ شىڭشى يەم — خەشەك توپلاش توغرىسىدا غەربىي ئوبلاست تۇتۇق مەھكىمىسىگە سۇنغان مەلۇماتنامە» (唐督校长行使为计征马 料上西州都智府牒)، نومۇرى OR8212—M272 (427 - بەت)

«16» «تاڭ دەۋرىدىكى چىڭجۇ بارگاھى يىغقان ۋە يەتكۈزۈپ بەرگەن ئېشەكلەرنى بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدىكى مەلۇماتنامە» (牒 唐处分庆州营征送驴事)، نومۇرى 72TAM230:51 (429 - بەت) مەزكۇر مەلۇماتنامىنىڭ پۈتۈلگەن ۋاقتى بار يېرى كەمتۈك. ئۇنىڭ بىلەن بىر قەبرىدىن ۋۇجۇنىڭ چاڭئەن 2 -

يىلىدىكى (مىلادىيە 702 ـ يىلىدىكى) قەبرە خاتىرە تېشى ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋېنمىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 684 ـ يىلى) دىن كەيىنكى 9 ـ يىلى (مىلادىيە 721 ـ يىلى) غىچە بولغان ئارىلىقتا پۈتۈلگەن ھۆججەتلەر قېزىۋېلىندى.

‹17› «تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي ئوبلاست تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ شەرققە ئېۋەتىلىدىغان ھۆكۈمەت ئاتلىرىنى ئېلىپ قېلىپ بېقىپ ئاندىن ئېۋەتىپ بېرىش توغرىسىدىكى ئىلتىماسى» (唐西州都督府牒为请留送东官马填充团结欠马事)، بۇ ھۆججەتنىڭ نومۇرى 72TAM188:86(a) (423 — 424 ـ بەتلەر)

‹18› «تاڭ دەۋرىدىكى تىلماچ خې دېلىنىڭ تۈركەش سەرداری تاغاي تارقانىنىڭ ئات ھەققىنى تاپشۇرۇۋېلىپ يېزىپ بەرگەن ھۆججىتى» (唐译语人何德力代书突骑施首领多亥达干收领马价抄)، نومۇرى 72TAM188:87. (546 — بەت)

‹19› «تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي ئوبلاستىنىڭ مەلۇم يېزىسىنىڭ نوپۇس تىزىملىكى» (唐西州某乡户口帐长)، نومۇرى 64TKM:29(a)30، (575 ـ بەت). مەزكۇر نوپۇس تىزىملىكىنىڭ ۋاقىت پۈتۈلگەن جايى كەمتۈك بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەن بىر قەبرىدىن مىلادىيە 639 ـ ۋە 640 ـ يىللار پۈتۈلگەن ھۆججەتلەر قېزىۋېلىندى.

‹20› «تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيىنكى 9 ـ يىلى (مىلادىيە 721 ـ يىلى)، تەڭرىتاغ ناھىيىسى غەربىي ئوبلاستقا يوللىغان سانغۇن سۇڭ چىڭئېننى يەم ـ خەشەك بىلەن تەمىنلەش توغرىسىدىكى مەلۇماتنامە» (<公元七二一年>唐开元九年[天山已西]牒为供子将孙承恩马草豁事) نومۇرى 72TAM230:53(a) (431 — 432 ـ بەتلەر)

‹21› «تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيىنكى 9 ـ يىلى (مىلادىيە 721 — يىلى قوچۇ ناھىيىسى لۈكچۈن ناھىيىسىگە ئېۋەتكەن

سانغۇن سۇڭ چىڭئېننىڭ يەم ـ خەشەك بىلەن تەمىنلەش توغرىسىدىكى رەسمىي ئالاقىسى» (唐开元九年<公元七二一年>高昌县致柳中县牒为准式给子将孙承恩马草事) نومۇرى 72TAM230:95(a). (433 ـ بەت)

. ‹22› «تاڭ سۇلالىسىنىڭ تيەنباۋ 14 ـ يىلى (مىلادىيە 755 ـ يىلى)، يارغول ئايمىقى ئامبىرىنىڭ ئالدىنقى يىلى 1 ـ ئايدىن كېيىن ساڭدىكى ئاشلىق — يەم ـ خەشەكلەرنىڭ خو، كۈرە سانىنى ئېنىقلاپ مەلۇم قىلغانلىقىنى بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدىكى ئالاقە» (唐天宝十四戴<公元七五五年>交河郡郡仓申上载正月以后当仓未请食料斛斗请处分牒)، بۇ ھۆججەتنىڭ نومۇرى 73TAM506:4/32—13. (487 — 488 ـ بەتلەر)

‹23› «كاڭ نۇزىنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنيۇەن 2 ـ يىلى (مىلادىيە 759 ـ يىلى) دىكى كالا سېتىش ھۆججىتى» (唐乾二年<公元七五九年>康奴子卖牛契) نومۇرى 73TAM506:4/33. (912 ـ بەت)

‹24› «تاڭ سۇلالىسىنىڭ شاڭيۇەن 2 ـ يىلى (مىلادىيە 761 ـ يىلى)، ماسى ئىبادەتخانىسىدىكى بىكشۇنى فاسىنىڭ كالا سېتىۋالغانلىق ھۆججىتى» (唐上元二年<公元七六一年>马寺尼法慈买牛契)، بۇ ھۆججەتنىڭ نومۇرى 73TAM506:04/17. (915 — 916 ـ بەتلەر)

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەن ھۆججەتلەردىن سىرت، يەنە ئىزاھ㉘ دە كۆرسىتىلگەن «تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان قانۇنىي ھۆججەتلەر» دېگەن كىتابتىكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەييۇەن 19 ـ يىلىدىكى (مىلادىيە 731 ـ يىلىدىكى) 73TAM506:4/10 نومۇرلۇق (445 ـ 446 ـ بەتلەر)، تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەييۇەن 21 ـ يىلىدىكى (مىلادىيە 733 ـ يىلىدىكى) 73TAM509:8/24 1(a)— نومۇرلۇق (171 ـ 172 ـ بەتلەر)، تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەييۇەن مەلۇم يىلىدىكى 73TAM509:23/8—1,23/8—2

نومۇرلۇق (457 - بەت)، تاك سۇلالىسىنىڭ تىەنباۋ 13 - يىلىدىكى (مىلادىيە 754 - يىلىدىكى) 5—73TAM:4/32 نومۇرلۇق (472 - 474 - بەتلەر)، تاك سۇلالىسىنىڭ تىەنباۋ 14 - يىلىدىكى (مىلادىيە 755 - يىلىدىكى)73TAM506:4/32 —18,32—22,32—12,32—14,32 نومۇرلۇق (475 - 486 - بەتلەر) ۋە تاك سۇلالىسىنىڭ شاڭيۇەن 2 - يىلىدىكى(مىلادىيە 761- يىلىدىكى) :73TAM506:4/38,39,40 نومۇرلۇق (491 — 495 — بەتلەر) ھۆججەتلەردىمۇ ئۇي چارۋىلىرى ۋە يەم - خەشەكلەر توغرىسىدا نۇرغۇن خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان.

يۇقىرىدا، بىز ئاستانە - قاراغوجا قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان خەتنۇچە ھۆججەتلەرگە ۋەكىل قىلغان قانۇنىي ھۆججەتلەرنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋىتى بارلىرىنى تۇرى بويىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتتۇق. ئۇلاردىن باشقا قانۇنىي ھۆججەتلەر ئىچىدىكى بەزى ھۆججەتلەردىمۇ يېمەك - ئىچمەككە ئائىت ئۇچۇرلار بار.

مەسىلەن، (1) نەزىر - چىراغ ئىشلىرى بۆلۈمى قوچۇ بەگلىكىنىڭ يۇڭپېڭ 1 - يىلى (مىلادىيە 549 - يىلى) 12 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ئېلان قىلغان ھۆججەتتە، قوي گۆشى بىلەن مۇسەللەس تىلغا ئېلىنغان. مەزكۇر ھۆججەتنىڭ نومۇرى 73TAM524:32/11 (248 - بەت)؛ غەربىي ئوبلاست قوچۇ ناھىيىسىنىڭ تاك سۇلالىسىنىڭ يۇڭچۇەن 1 - يىلى (مىلادىيە 622 - يىلى) مەلۇم يېزىغا ئادەم ئەۋەتىپ ئامبارغا ياغ ئاپىرىپ بېرىش توغرىسىدا چۇشۇرگەن ئوقتۇرۇشىدا، تۆت ئائىلىنىڭ جەمئىي بىر كۈرە ياغ تارتىپ، ئۇنى ئامبارغا تاپشۇرغانلىقى خاتىرىلەنگەن. بۇ ھۆججەتنىڭ نومۇرى 64TAM35:18. (300 - 301 - بەتلەر)

3. كاروشتىچە تارشا پۇتۇكلەردىكى ئالاقىدار خاتىرىلەر

كاروشتى يېزىقىمۇ شىنجاڭدىن بايقالغان ئەڭ قەدىمكى

يېزىقلاردىن بىرى. كاروشتى يېزىقى بۇغۇملۇق ھەرپلەردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئوڭدىن سولغا قارىتىپ توغرىسىغا يېزىلىدۇ. قەدىمكى ھىندىستاندىكى ماگادھا (Magadha) ئېلىدە قۇرۇلغان مائۇرىيا (Maurya) دەۋرىدىن بۇرۇنقى 323 — مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 187 - / 185 - يىللار، نەسىل 2 - ئەۋلاد ھۆكۈمرانى ئاشوكا (A'SOKA) خان (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 265 — يىللىرىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 238 - يىلىغىچە ياكى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 273 - يىلىدىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 232 - يىلىغىچە تەختتە) گاندارا (ھازىرقى پاكىستاندىكى بىشاۋار) غا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە جاكارلىغان مايا يازمىقى، ھازىرغىچە بايقالغان ئەڭ بۇرۇنقى كاروشتىچە ھۆججەت ھېسابلىنىدۇ[29]. كاروشتى يېزىقى ئەرەم يېزىقى سىستېمىسىغا تەۋە بولۇپ، قەدىمكى گاندارادا مەيدانغا كەلگەن. بۇ خىل يېزىقتا پۈتۈلگەن ھۆججەتلەر ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالى، پاكىستان، ئافغانىستاننىڭ شىمالى، قازاقىستان ۋە جۇڭگونىڭ گەنسۇ، شىنجاڭ رايونلىرى قاتارلىق جايلاردىن تېپىلدى.

كاروشتى يېزىقىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، 19 - ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدىن تارتىپ، شىنجاڭنىڭ خوتەن بوستانلىقىدىكى بەزى قەدىمكى خارابىلەر، نىيە ناھىيىسى تەۋەسىدىكى نىيە خارابىسى، ئەندىر قەدىمكى شەھىرى خارابىسى، چاقىلىق ناھىيىسى تەۋەسىدىكى كروران قەدىمكى شەھىرى خارابىسى، مىرەن بۇددا ئىبادەتخانىسى خارابىسى؛ مارالبېشى ناھىيىسى تەۋەسىدىكى توققۇز ساراي قەدىمكى شەھىرى خارابىسى ئەتراپى؛ كۇچا ناھىيىسى تەۋەسىدىكى سۇ بېشى بۇددا ئىبادەتخانىسى خارابىسى قاتارلىق جايلاردىن تېپىلدى. ئۇلار كاروشتى يېزىقىدىكى تارىخا پۈتۈك، قەغەزگە، تورقىغا، قوي تېرىسىگە يېزىلغان ھۆججەت، بېغىشلىما ۋە خەنزۇچە - كاروشتىچە خەتلىك پۇل قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ ئۇلارنىڭ مەزمۇنى خان پەرمانى، ھۆكۈمەت ھۆججىتى، ھۆججەت، ھۆكۈمەت ۋە شەخسلەرنىڭ خەت - ئالاقىلىرى ۋە بۇددا

دىنىغا چېتىلىدۇ. كاروشتى يېزىقىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىمىزدىن ئەنگلىيىلىك فورسىيس (D.Forsyth)، ستېئىن (M.A.stein) قاتارلىقلار، فرانسىيىلىك دۇترېئۇئىل (J.L.Dutreuil derhins)، گرىنارد (F.Grenard)، پېللىئوت (P.Pelliot)، رۇسىيىلىك پېتروۋسكي (N. Petrovsky)، شۋېتسىيىلىك سۋېن ھېدىن (SvenA.hedin)، ئامېرىكىلىق خۇنتىڭتون (E.Huntington)، گېرمانىيىلىك گرۈنۋېدېل (A.Grünwedel)، لېكوك (A.V.Lecoq) ۋە ياپونىيىنىڭ ئوتانى تەكشۈرۈش ئەترىتى ئېلىپ چىقىپ كەتكەنلىرى، ھازىر ئەنگلىيە، ھىندىستان، فرانسىيە، رۇسىيە، شۋېتسىيە، ئامېرىكا، گېرمانىيە ۋە ياپونىيىلەردە ساقلانماقتا. چەت ئەللىكلەر ئېلىپ چىقىپ كەتكەن كاروشتىچە ھۆججەتلەرنىڭ نەشرگە تەييارلىنىپ ئېلان قىلىنىش ئەھۋالىغا كەلسەك، ستېئىن قولغا چۈشۈرگەن ھۆججەتلەردىن 778 نى، ياۋروپالىق تىلشۇناسلاردىن بويېر (A.M.BOyer)، راپسون (E.J. RAPSON)، سېنارت (E.senart) ۋە نوبلې (P.S.NOble) قاتارلىقلار: «ستېئىن سىر جۇڭگو شىنجاڭدىن بايقىغان كاروشتىچە ھۆججەتلەر» دېگەن نامدا، 1920 ـ، 1927 ـ 1929 ـ يىللىرى 3 قىسىم كىتاب قىلىپ ئېلان قىلدى؛ 1937 ـ يىلى، ئەنگلىيىلىك بۇررۇۋ (T.Burrow) ستېئىن ئوتتۇرا ئاسىيادا ئېلىپ بارغان 4 ـ قېتىملىق تەكشۈرۈشىدە نىيە خارابىسىدىن تاپقان 18 پارچە كاروشتىچە ھۆججەتنى نەشرگە تەييارلاپ، «نىيەدىن كاروشتىچە ھۆججەتلەر يەنە بايقالدى» دېگەن تېمىدا ئېلان قىلدى. ㉚يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان 778 پارچە ھۆججەتنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ياغاچ تارشا پۈتۈكلەر بولۇپ، يەنە بىر قىسىم تېرە پۈتۈكلەرمۇ بار.

20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدىن تارتىپ، شىنجاڭدىن تېپىلغان كاروشتىچە ھۆججەتلەر ئاساسەن ياغاچ تارشا پۈتۈكلەر بولۇپ، سانى 150 تىن ئاشىدۇ㉛. ئۇلار ھازىر

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزىيى، شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى، خوتەن ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادكارلىقىنى قوغداش - باشقۇرۇش ئورنى قاتارلىق ئورۇنلاردا ساقلانماقتا. هازىرغىچە بۇ هۆججەتلەرنىڭ ئاز بىر قىسمى بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى لىن مېيسۇن ۋە ياپونىيەلىك لىيەنچى لىكۇك تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلىنىپ ئېلان قىلىندى(32).

شىنجاڭدىن تېپىلغان كاروشتىچە هۆججەتلەر، غەربىي يۇرتنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىدىنمۇ خېلى كۆپ ئۇچۇر بېرىدىغان قىممەتلىك ماتېريال هېسابلىنىدۇ. تۆۋەندە، بىز پروفېسسور لىن مېيسۇننىڭ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ياۋروپالىق ئالىملارنىڭ ئەمگىكى ئاساسىدا، ئۇلارنىڭ بەزى سەۋەبلىكلىرىنى تۆۋەتىپ نەشرگە تەييارلىغان كىتابى — «قۇم دېڭىزىدىكى قەدىمكى پۇتۇكلەر» (33) گە كىرگۈزۈلگەن كاروشتىچە هۆججەتلەردىن ئالاقىدارلىرىنىڭ قىسقىچە مەزمۇنىنى ۋە يېقىنقى 40 يىل مابەينىدە شىنجاڭدىن تېپىلغان كاروشتىچە هۆججەتلەردىن قىسمەنلىرىنىڭ مەزمۇنىنى تونۇشتۇرىمىز:

«قۇم دېڭىزىدىكى پۇتۇكلەردىكى ئالاقىدار هۆججەتلەر»

A. دېھقانچىلىققا ئالاقىدار هۆججەتلەر

2 - هۆججەتتە، تېرىق (157 - بەت)؛ 60 - هۆججەتتە، دانلىق زىرائەتنى ئۆلچەش (158 - بەت)؛ 67 - هۆججەتتە، دانلىق زىرائەتنى ئۆلچەش (159 - بەت)؛ 72 - هۆججەتتە، بۇغداي ئىككى - ئۈچ قېتىم سۇغىرىلغانلىقى (159 - بەت)؛ 75 - هۆججەتتە، كىشىلەرگە بېرىلگەن دانلىق زىرائەتنىڭ مىقدارى (162 - بەت)؛ 83 - هۆججەتتە، دېھقانچىلىق، ئارپا ۋە بۇغداي (267 - بەت)؛ 89 - هۆججەتتە، دانلىق زىرائەت (269 - بەت)؛ 100 - هۆججەتتە، قەرز بېرىلگەن دانلىق زىرائەت، دانلىق زىرائەتلەرنى هېساباتقا كىرگۈزۈش ۋە ئەسكەرلەر قولىدىكى دانلىق زىرائەتلەر (270 - بەت)؛ 105 - هۆججەتتە، دانلىق زىرائەت (175 - بەت)؛ 108 - هۆججەتتە، ئون تۈتۈن باشلىقى

قاتارلىقلارنىڭ دانلىق زىرائەتلىرى (176 - بەت) ؛ 109 - هۆججەتتە، ئاشلىق ۋە تۇز يەتكۈزۈپ بېرىش (273 - بەت) ؛ 121 ـــ هۆججەتتە، دانلىق زىرائەت (182 - بەت) ؛ 131 - هۆججەتتە، كىشىلەرگە بېرىلگەن دانلىق زىرائەت، قوي، سېرىقماي (183 - بەت) ؛ 137 - هۆججەتتە، دانلىق زىرائەت (186 ـــ بەت) ؛ 140 ـــ هۆججەتتە؛ باشقىلارغا بەرگەن، تاپشۇرۇۋالغان دانلىق زىرائەت، ئىككىنچى تۈركۈمدە تېرىلغۇ يەردىن كەلتۈرۈلگەن دانلىق زىرائەت، بۇ دانلىق زىرائەتنىڭ ئىشلىتىلگەن قىسمى ۋە باشقىلارغا بېرىلگىنىنىڭ مىقدارى (276 - بەت) ؛ 142 - هۆججەتتە، قەرز ئالغان ئاشلىقنى، بىرنى ئىككى قىلىپ قايتۇرۇش قائىدىسى بويىچە باج نازارەتچىسىگە قايتۇرۇش (66 - بەت) ؛ 146 - هۆججەتتە، دانلىق زىرائەت تاپشۇرۇش (186 - بەت) ؛ 148 - هۆججەتتە، دانلىق زىرائەت (188 - بەت) ؛ 154 - هۆججەتتە، 12 تۈتۈنگە بېرىلگەن دانلىق زىرائەت (190 ـــ بەت) ؛ 160 - هۆججەتتە، يەر تېرىشقا كېتىدىغان سۇ ۋە ئۇرۇق، يەر بېرىلىپ، سۇ بىلەن ئۇرۇق بېرىلمىگەنلىكى، سۇ ۋە ئۇرۇق خىراجىتى تاپشۇرۇلغاندىن كېيىن، يەر تېرىشقا بولىدىغانلىقى، هەمكارلىشىپ يەر تېرىش (281 - بەت) ؛ 165 - هۆججەتتە، يەردىن يېڭى ئالغان هوسۇل ۋە سېرىقمايىنى ئەكىلىپ بېرىش ۋە دانلىق زىرائەت بىجىنى تاپشۇرۇش (284 - بەت) ؛ 196 ـــ هۆججەتتە، كىشىلەر ئالغان دانلىق زىرائەت مىقدارى (200 ـــ بەت) ؛ 200 - هۆججەتتە، ئېشىپ قالغان دانلىق زىرائەتلەرنى ئامباردا ساقلاش (286 - بەت) ؛ 210 - هۆججەتتە، 31 تۈتۈندىكى دانلىق زىرائەتنىڭ مىقدارى (203 - بەت) ؛ 225 ـــ هۆججەتتە، دانلىق زىرائەتلەرنى تېرىش ۋە هوسۇل ئېلىش (205 - بەت) ؛ 236 - هۆججەتتە، ئەينى يىلى كۈز مەزگىلىدە نىيىدىن خان جەمەتىنىڭ دانلىق زىرائىتىنى تۆگە بىلەن توشۇش، دانلىق زىرائەتنىڭ يېرىمىنى ئايماق بېگىگە ئىنئام قىلىپ قوشۇندىن هال سوراشقا ئىشلىتىپ، قالغان يېرىمىنى ئېلىپ كېلىش (75 - بەت) ؛ 266 - هۆججەتتە، كىشىلەردىكى دانلىق

زىرائەتنىڭ مىقدارى (208 ـ بەت) ؛ 291 ـ ھۆججەتتە، باج ئۇرنىدا يىغىلغان 350 مىلما (مىلما: ئۆلچەم بىرلىكىنى كۆرسىتىدۇ) دانلىق زىرائەتنى تېزدىن 40 تۈياق تۆگە ئەۋەتىپ يۆتكەش (86 ـ بەت) ؛ 292 ـ ھۆججەتتە، يىغقان دانلىق زىرائەت 346 مىلماغا يەتكەنلىكى ..... ئۇرۇقلۇقنى چوقۇم ئاپەتكە ئۇچرىغان خەلقە تارقىتىپ بېرىپ، ئۇلارغا تېخىمۇ كۆپلىگەن يەرلەرنى تېرىتقۇزۇش (87 ـ بەت) ؛ 305 ـ ھۆججەتتە، چەرچەنلىكلەر ئۆزلىرىنىڭ دانلىق زىرائەتلىرىنى ئۇلاغ بىلەن تۇشۇغانلىقى، بەزى كىشىلەرنىڭ شۇ دانلىق زىرائەتتىن ئالغانلىقى (294 ـ بەت) ؛ 309 ـ ھۆججەتتە؛ دانلىق زىرائەتلەرنى چەرچەنگە ئاپىرىپ بېرىش (90 ـ بەت) ؛ 315 ـ ھۆججەتتە، زىرائەتكە مەسئۇل ئەمەلدارنىڭ ئىشلىرى (93 ـ بەت) ؛ 320 ـ ھۆججەتتە؛ يەرلەرنى ئاغدۇرۇش ۋە تېرىش (296 ـ بەت) ؛ 358 ـ ھۆججەتتە؛ بۇغداي ئۇنى بىلەن قارا ئاشلىقنى ئوزۇق قىلىش (99 ـ بەت) ؛ 387 ـ ھۆججەتتە، دانلىق زىرائەت (107 ـ بەت) ؛ 406 ـ ھۆججەتتە، بىر نەچچە كىشىدىكى دانلىق زىرائەتنىڭ مىقدارى (216 ـ بەت) ؛ 430 ـ ھۆججەتتە، دانلىق زىرائەت بېجىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار (113 ـ بەت) ؛ 435 ـ ھۆججەتتە، تۆگە بىلەن دانلىق زىرائەت توشۇش (114 ـ بەت) ؛ 450 ـ ھۆججەتتە، تېرىقچىلىق قىلىش (304 ـ بەت) ؛ 455 ـ ھۆججەتتە، ئىككى كىشىدىكى دانلىق زىرائەت مىقدارى (221 ـ بەت) ؛ 456 ـ ھۆججەتتە، توققۇز كىشىدىكى دانلىق زىرائەت مىقدارى (221 ـ بەت) ؛ 460 ـ ھۆججەتتە، بەش كىشىدىكى دانلىق زىرائەت مىقدارى (223 ـ بەت) ؛ 463 ـ ھۆججەتتە، ئون كىشىدىكى دانلىق زىرائەت مىقدارى (244 ـ بەت) ؛ 465 ـ ھۆججەتتە، سەككىز كىشىدىكى دانلىق زىرائەت مىقدارى (225 ـ بەت) ؛ 466 ـ ھۆججەتتە، يەتتە كىشىدىكى دانلىق زىرائەت مىقدارى (225 ـ بەت) ؛ 467 ـ ھۆججەتتە، 15 كىشىدىكى دانلىق زىرائەت مىقدارى (226 ـ بەت) ؛ 468 ـ ھۆججەتتە، تاپشۇرۇۋالغان دانلىق زىرائەتنىڭ مىقدارى (116 ـ بەت) ؛ 477

- هۆججەتتە، دانلىق زىرائەتلەرنى يىغىش (226 - بەت)؛ 498 - هۆججەتتە، تېرىلغۇ يەر (305 - بەت)؛ 536 - هۆججەتتە، 11 كىشىنىڭ يەر تېرىغانلىقى ۋە دانلىق زىرائەت (231 - بەت)؛ 599 - هۆججەتتە، يەرنى يېڭى كەلگەنلەر تېرىش (140 - بەت)؛ 608 هۆججەتتە، تۆت كىشىدىكى دانلىق زىرائەت مىقدارى (240 — بەت)؛ 613 - هۆججەتتە، ئۈچ كىشىدىكى دانلىق زىرائەت مىقدارى (241 - بەت)؛ 615 - هۆججەتتە، 14 كىشىدىكى دانلىق زىرائەت مىقدارى (242 - بەت)؛ 683 - هۆججەتتە، تۆت كىشىدىكى بۇغداي مىقدارى (249 - بەت)؛ 703 - هۆججەتتە، يەرگە چاچىدىغان ئۇرۇق، يەر سۈغىرىش ۋە دانلىق زىرائەت تاپشۇرۇش (315 - بەت)؛ 740 - هۆججەتتە، دانلىق زىرائەت، زورلۇق بىلەن يەر تېرىش (151 - بەت)؛ 745 - هۆججەتتە، دانلىق زىرائەت (152 - بەت)؛ 762 - هۆججەتتە، 90 نەچچە كىشىدىكى دانلىق زىرائەت مىقدارى (259 — 262 - بەتلەر)؛ 763 - هۆججەتتە، 16 كىشىدىكى دانلىق زىرائەت مىقدارى (262 - بەت)؛ 776 - هۆججەتتە، ئالتە كىشىدىكى دانلىق زىرائەت مىقدارى (264 - بەت) تىلغا ئېلىنغان.

دېمەك، يۇقىرىدىكى هۆججەتلەردە، بۇغداي، ئارپا، قارا ئاشلىق قاتارلىق دانلىق زىرائەتلەر، بۇغدايلىقلارنى سۈغىرىش، تېرىلغۇ يەرنى ئىجارىگە بېرىش - ئېلىش، زىرائەتلەر مىقدارى هېسابات، قەرز ئالغان ئاشلىقلارنى قايتۇرۇش، باجغا دانلىق زىرائەت تاپشۇرۇش، هەمكارلىشىپ يەر تېرىش، تۆگە قاتارلىق ئۇلاغلار ئارقىلىق ئاشلىق يۆتكەش، زىرائەت ئۇرۇقى قەرزگە ئېلىش، ئۇرۇق ۋە يەرلەرنى تەقسىم قىلىپ بېرىش، باشقا جايدىن كۆچۈپ كەلگەنلەرگە تېرىلغۇ يەر بېرىش، دېھقانچىلىق ئىشىغا مەسئۇل ئەمەلدارلار، دانلىق زىرائەتلەرنىڭ سېتىلىش ۋە سېتىۋېلىنىش ئەھۋالى ۋە زورلۇق بىلەن يەر تېرىش قاتارلىق دېھقانچىلىققا ئائىت ئۇچۇرلار ساقلانغان.

باغۋەنچىلىك ۋە مۇسەللەسكە ئالاقىدار هۆججەتلەر

168 - هۆججەتتە، كىشىلەردىكى مەيزاپ (ياكى مۇسەللەس)

نىڭ ھېساباتى (191 - بەت) ؛ 169 - ھۆججەتتە، كىشىلەردىكى مۇسەللەسنىڭ ھېساباتى (191 - بەت) ؛ 170 - ھۆججەتتە، كىشىلەردىكى مەيزانىنىڭ ھېساباتى (192 - بەت) ؛ 172 - ھۆججەتتە، مۇسەللەس (193 - بەت) ؛ 173 - ھۆججەتتە ئەمەلدارلار قەسىرى ۋە ئون تۆتۈن باشلىرىدىكى مۇسەللەس مىقدارى (194 - بەت) ؛ 175 - ھۆججەتتە، خان ئوردىسىغا تاپشۇرۇلغان ئۈزۈن ساقلانغان مۇسەللەس ۋە باشقا كىشىلەر ئىچكەن مۇسەللەس قاتارلىقلار ھېساباتى (195 - بەت) ؛ 176 - ھۆججەتتە، كىشىلەردىكى مۇسەللەس ھېساباتى (195 - بەت) ؛ 206 - ھۆججەتتە، مۇسەللەسنى بىرلىكتە ئېلىپ كېلىش، مەيزاپ ۋە باشقا باج قاتارلىقلار (287 - بەت) ؛ 247 - ھۆججەتتە، باشقا ئورۇندىن مۇسەللەس ئېلىپ كېلىپ، يۈز بېشىغا تاپشۇرۇش (291 - بەت) ؛ 268 - ھۆججەتتە، مۇسەللەس (209 - بەت) ؛ 278 - ھۆججەتتە، يېمەكلىك ۋە مۇسەللەس قاتارلىقلارنى تاپشۇرۇش (292 - بەت) ؛ 295 - ھۆججەتتە، ئانار (87 — بەت) ؛ 299 — ھۆججەتتە، تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك مۇسەللەس مىقدارى (211 - بەت) ؛ 303 - ھۆججەتتە، ئۈزۈن ساقلانغان مۇسەللەس (211 - بەت) ؛ 329 - ھۆججەتتە، بەش تۈياق تۆگىدە توشۇغان مۇسەللەس (93 - بەت) ؛ 473 - ھۆججەتتە، بىر ئۈزۈملۈك بىلەن بىر پارچە تېرىلغۇ يەرنى گۆرۈگە قويۇش (118 - بەت) ؛ 523 - ھۆججەتتە، كىشىلەر ئالغان مۇسەللەس قاتارلىقلارنىڭ ھېساباتى (229 - بەت) ؛ 539 - ھۆججەتتە، كىشىلەر ئالغان مۇسەللەس، دانلىق زىرائەت ۋە ئۇلارنىڭ ئۆسۈمى (232 - بەت) ؛ 567 - ھۆججەتتە، مۇسەللەس ئامبىرىنىڭ ھېساباتى، ئامباردىكى مۇسەللەس بىلەن مەخسۇس خان جەمەتى ئىشلىتىدىغان مۇسەللەس، ئىلگىرىكى مۇسەللەس قەرزىنى قايتۇرۇش ۋە يېغىش (139 - بەت) ؛ 585 - ھۆججەتتە، مۇسەللەسنىڭ خان جەمەتى ھېساباتىغا كىرگۈزۈلگەن مەيزاپ قاتارلىقلار (309 - بەت) ؛ 617 - ھۆججەتتە، ئانارغا قەرز بولغانلار ۋە قەرز مىقدارى (242 - بەت) ؛ 663 - ھۆججەتتە،

چىقىۋەتكەن بىر شېشە مۇسەللەس ئورنىغا ئىككى شېشە مۇسەللەس تولەش قاتارلىقلار پۈتۈلگەن. (312 - بەت)

يۇقىرىدىكى ھۆججەتلەر مەزمۇنىدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەينى چاغدىكى پىشامشان باغۋەنچىلىكىدە، ئۈزۈم ۋە ئانار ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان، باغۋەنچىلىك، بولۇپمۇ ئۈزۈم ئۆستۈرۈش خېلى راۋاجلانغان. مۇسەللەس خېلى كۆپ مىقداردا ئىشلەپچىقىرىلغان. مەخسۇس خان جەمەتى ئىستېمال قىلىدىغان مۇسەللەس ۋە ئۈزۈن ۋاقىت ساقلانغان مۇسەللەسلەرمۇ ئىشلەپچىقىرىلغان. مۇسەللەس، ئانار قاتارلىقلارمۇ باج ئورنىدا تاپشۇرۇلغان. بۇلار، باغۋەنچىلىكىنىڭ قەدىمكى پىشامشان ئىقتىسادىدىكى ئورنىنىڭ مۇئەييەن سالماقنى ئىگىلەيدىغانلىقى، بولۇپمۇ ئۈزۈمنىڭ پىشامشانىنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىدىكى ئورنىنىڭ خېلى يۇقىرى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

چارۋىچىلىققا ئالاقىدار ھۆججەتلەر

1 - ھۆججەتتە، ئەسكەرلەر ئىككى كالىنى بۇلاپ كېتىپ، بىرىنى ئۆلتۈرۈپ يەپ، يەنە بىرىنى قايتۇرۇپ كەلگەنلىكى (33 - بەت)؛ 4 - ھۆججەتتە، چەرچەنگە ئون تۈياق تۆگە ئاپىرىش (34 - بەت)؛ 5 - ھۆججەتتە، كۈزدە چارۋا پادىسى كەينىدە يۇرۇپ مال بېقىش (35 - بەت)؛ 7 - ھۆججەتتە، ئىككى بوغاز كالىنىڭ بىرى تۇغۇپ، يەنە بىرى تۇغمىغانلىقى (36 - بەت)؛ 15 - ھۆججەتتە، چارۋىچىلىق مەيدانىغا كىرىپ ئوۋ ئوۋلاش، سېرىق ماينىڭ ئوغرىلانغانلىقى (40 - بەت)؛ 16 - ھۆججەتتە، 13 ياشلىق تۆگىنى ئېلىپ بارماسلىق، بۇ ياشتىكى تۆگىنى ئالۋان - ياساقتا تولەشنى مەنئى قىلىش (41 - بەت)؛ 19 - ھۆججەتتە، بىر قىزنىڭ چارۋا پادىسى كەينىدە يۇرۇپ مال باققانلىقى، ئەل قانۇنىغا ئاساسەن، ئۇنىڭغا كىيىم - كېچەك، يېمەكلىك ۋە ئىش ھەققى بېرىش كېرەكلىكى (42 - بەت)؛ 21 - ھۆججەتتە، بىر تۆگىگە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقى (43 - بەت)؛ 22 - ھۆججەتتە، ئىككى تۈياق تۆگە (44 - بەت)؛ 23 - ھۆججەتتە، تۆگىچىلىك (44 - بەت)؛ 24 - ھۆججەتتە، ئات قەرزى (44

ـ بەت) ؛ 27 ـ ھۆججەتتە، 6 ياشلىق بىر تۆگە، بىر بوغاز ئات، تۆت بايتال ۋە تۆت تاي (45 ـ بەت) ؛ 40 ـ ھۆججەتتە، خان جەمەتى چارۋىلىرى ئىچىدىكى تۆگە قايسى ئايماقتا كېسەل بولۇپ ماڭالماي قالسا، شۇ يەردە داۋالاش ۋە بېقىش؛ ئەگەر يۈك توشۇغاندا يولدا ئۆلۈپ قالسا، تۆگىچى تۆلەش؛ ئەگەر قېرىپ ئۆلسە، يەم ـ خەشەكنى يەرلىك ئايماقتا تاپشۇرۇش (52 ـ بەت) ؛ 41 ـ ھۆججەتتە، بىر نەچچە تۇتۇنلەردىكى تۆگە سانى (157 ـ بەت) ؛ 42 ـ ھۆججەتتە، يىللىق باجنى بىر تۆگە قىلىپ ھېسابلاش، سېرىق ماي بېجى (53 ـ بەت) ؛ 52 ـ ھۆججەتتە، يۈك توشۇشقا تۆگە ئىجارە ئالالمىغانلىق (57 ـ بەت) ؛ 55 ـ ھۆججەتتە، خان جەمەتىنىڭ تۆگىلىرى ئۆتكەن شەھەر، بازارلار چوقۇم يەم ـ خەشەك ۋە سۇ بىلەن تەمىنلەش، قايسى جايدا ئاغرىپ قالسا، شۇ جاي ھالىدىن خەۋەر ئېلىش (58 ـ بەت) ؛ 56 ـ ھۆججەتتە، سەۋەپسىزلا بىر كالا بىلەن بىر قوينى ئېلىپ كېتىش (59 ـ بەت) ؛ 64 ـ ھۆججەتتە، يەنە تۆت تۆگە بىلەن تەمىنلەش (61 ـ بەت) ؛ 65 ـ ھۆججەتتە، تۆگە يەم ـ خەشكى قىلىنغان دانلىق زىرائەت (158 ـ بەت) ؛ 70 ـ ھۆججەتتە، يەنە تۆت تۆگىنى ئۆزىنىڭ قىلىۋېلىش (63 ـ بەت) ؛ 71 ـ ھۆججەتتە باشقىلار مىنىپ قېچىپ كەتكەن تۆگىنى قوغلاپ تۇتۇپ كېلىش (637 ـ بەت) ؛ 74 ـ ھۆججەتتە، يۈز تۇتۇن ئىچىدىكى نەسىلىنىڭ تۆگىسى بىلەن ئادەتتىكى تۆگىلىرى بارلار (161 ـ بەت) ؛ 77 ـ ھۆججەتتە، تۆگە (266 ـ بەت) ؛ 78 ـ ھۆججەتتە، يارلانغان چارۋىلار (164 ـ بەت) ؛ 85 ـ ھۆججەتتە 13 كىشىدىكى ئاختا ئاتلار (169 ـ بەت) ؛ 94 ـ ھۆججەتتە، يۈز تۇتۇندىكى تۆگىلەر سانى (171 ـ بەت) ؛ 104 ـ ھۆججەتتە، ئاتنىڭ باھاسى 271 ـ بەت) ؛ 106 ـ ھۆججەتتە، تۆگە ئۆۋەتىش (272 ـ بەت) ؛ 112 ـ ھۆججەتتە، 11 تۆگە (177 ـ بەت) ؛ 115 ـ ھۆججەتتە، كىشىلەرنىڭ قويلىرىنىڭ سانى (178 ـ بەت) ؛ 117 ـ ھۆججەتتە، كىشىلەرنىڭ كالىلىرىنىڭ سانى (180 ـ بەت) ؛ 132 ـ ھۆججەتتە، كىشىلەرنىڭ تۆگىلىرىنىڭ سانى (184 ـ بەت) ؛ 135

- هۆججەتتە، مەخسۇس ئىشلىتىدىغان تۆگە بىلەن تەمىنلەش، يول باشلىغۇچى ئۆزىنىڭ چارۋىسىغا مىنىش (65 - بەت) ؛ 151 - هۆججەتتە، باج تاپشۇرغان سېغىن قوي، باشقا قوي ۋە سېرىق ماي (189 — بەت) ؛ 152 — هۆججەتتە، خان جەمەتىنىڭ تۆگىلىرىنى ئاپىرىپ بېرىش (278 - بەت) ؛ 153 - هۆججەتتە، بىر كالا ئېلىپ كېلىش (279 - بەت) ؛ 156 - هۆججەتتە، ئات ۋە بايتالنى ئۇرۇپ يارىلاندۇرۇش قانۇنسىز قىلمىش ئىكەنلىكى (68 - بەت) ؛ 157 - هۆججەتتە، بۇلاق بويىدا بىر كالا نەزىر قىلىش (279 - بەت) ؛ 159 - هۆججەتتە، خان جەمەتىنىڭ كالىلىرىنىڭ سۈتىدىن ئالغان سېرىق ماينى نىيىدىن كەلگەن ئۇلاغدىن چۈشۈرۈش (280 - بەت) ؛ 162 - هۆججەتتە، ئوچ يىللىق باجغا تاپشۇرۇلىدىغان 18 قوينى يېغىش، شۇ يىللىق باجغا تاپشۇرىدىغان ئالتە قوي ۋە سېرىق ماينى ئېلىپ بېرىش (282 - بەت) 164 - هۆججەتتە، چارۋىلارغا يەم - خەشەك ۋە سۇ بېرىش (283 - بەت) ؛ 165 - هۆججەتتە، سېرىقماي ئەكىلىپ بېرىش (284 - بەت) ؛ 166 - هۆججەتتە، تۆگە، بوتىلاق (284 - بەت) ؛ 178 - هۆججەتتە، تۆگە (196 - بەت) ؛ 180 - هۆججەتتە، تۆگە، يېڭى تۇغۇلغان بوتىلاق ۋە ئۆلگەن تۆگىلەر سانى (196 - بەت) ؛ 182 — هۆججەتتە، خان جەمەتىنىڭ تۆگىلىرىنى باقىدىغان پادىچى (68 - بەت) ؛ 189 - هۆججەتتە، تۆگىچى (69 - بەت) ؛ 198 — هۆججەتتە، تۆگە بورداش (70 - بەت) ؛ 207 - هۆججەتتە، تۆگە، سېرىق ماي، قوي، مۇسەللەس، دانلىق زىرائەت ۋە كالا (203 — بەت) ؛ 211 - هۆججەتتە باجغا يېغىۋالغان سارماي (288 - بەت) ؛ 212 - هۆججەتتە بايتاللارنى ئېتىز ئارىلىرىدا بېقىش (70 - بەت) ؛ 213 - هۆججەتتە، ئايماق بېگى ۋە قوشۇنلارنىڭ مەخسۇس ئىشلىتىدىغان ئاتلىرىنى بېقىش، ئاتنىڭ ئىجارە هەققىنى بېرىش (71 - بەت) ؛ 214 - هۆججەتتە، سوۋغا قىلىنغان ئات ۋە بېدە (71 - بەت) ؛ 219 - هۆججەتتە، تۆگە (72 - بەت) ؛ 223 - هۆججەتتە، مەخسۇس ئىشلىتىدىغان ئات بىلەن تەمىنلەش (72 - بەت) ؛ 226 - هۆججەتتە، تۆگە

ئات سودىسىدىكى تالاش - تارتىش (73 - بەت) ؛ 228 - هۆججەتتە، تۆگە باققۇچى (74 - بەت) ؛ 243 - هۆججەتتە، سوۋغا قىلىنغان ئات، قوي ۋە ئانقا مۇناسىۋەتلىك ئىشلار (77 - بەت) ؛ 248 - هۆججەتتە، خان جەمەتىنىڭ تۆگىلىرى (77 - بەت) ؛ 253 - هۆججەتتە، تۆگە باققۇچى بىلەن تەمىنلەش (78 - بەت) ؛ 264 - هۆججەتتە، باجغا تاپشۇرىدىغان قويلار (208 - بەت) ؛ 267 - هۆججەتتە، تۆگە (81 - بەت) ؛ 272 - هۆججەتتە، يەم - خەشەك، بېدە يېغىش (81 - بەت) ؛ 277 - هۆججەتتە، كىشىلەردىكى تۆگىنىڭ سانى (209 - بەت) ؛ 283 - هۆججەتتە، چارۋىلار (84 - بەت) ؛ 297 - هۆججەتتە، تۆگە توغرىسىدىكى هۆكۈم (88 - بەت) ؛ 304 - هۆججەتتە، كىشىلەردىكى تۆگىنىڭ سانى (211 - بەت) ؛ 306 - هۆججەتتە، تۆگە بىلەن تەمىنلەش (90 - بەت) ؛ 314 - هۆججەتتە، تۆگە ئەكىلىپ شۇ يەردە بورداش (295 - بەت) ؛ 340 - هۆججەتتە، تۆگە ئىشلەتكەن هەق توغرىسىدىكى هۆكۈم (95 - بەت) ؛ 341 - هۆججەتتە، چارۋىلار ئىچىدىكى ئۇچ ياشتىن سەككىز ياشقىچە تۆگىلەرنى باج ئەمەلدارىغا تاپشۇرۇش (95 - بەت) ؛ 342 - هۆججەتتە، كىشىلەردىكى تۆگىنىڭ سانى (213 - بەت) ؛ 349 - هۆججەتتە، تۆگە، ئات ۋە تۆگىگە يەم - خەشەك بېرىش (96 - بەت) ؛ 356 - هۆججەتتە، بىر ئۆلگەن تۆگىنىڭ ئىشىنى بىر تەرەپ قىلىش (98 - بەت) ؛ 359 - هۆججەتتە، تۆگە توغرىسىدىكى هۆكۈم (101 - بەت) ؛ 367 - هۆججەتتە، ئىككى تۆگە ۋە بىر جەڭ ئېتى تەمىنلەش (103 - بەت) ؛ 369 - هۆججەتتە، 230 تۈياق قوي (214 - بەت) ؛ 382 - هۆججەتتە، كىگىز چاپان، سېرىق ماي ۋە تۆگىنىڭ ئىجارە هەققى قاتارلىقلار (214 - بەت) ؛ 392 - هۆججەتتە، خان جەمەتىنىڭ ئېغىر كېسەل بولۇپ قالغان 20 تۆگىسى (301 - بەت) ؛ 399 - هۆججەتتە، قېرىپ ماغدۇرىدىن كەتكەن تۆگىنى تاپشۇرۇشقا بولمايدىغانلىقى، ئۇدۇنلۇقلارغا ماختىغۇدەك تۆگىدىن بىرنى بېرىش (302 - بەت) ؛ 412 - هۆججەتتە. قوي (302 - بەت)

؛ 414 ـ هۆججەتتە، ئىككى كالىنى ئاپىرىپ بېرىش (303 ـ بەت) ؛ 428 ـ هۆججەتتە، تۆگە (219 ـ بەت) ؛ 435 ـ هۆججەتتە، تۆگە بىلەن دانلىق زىرائەتلەرنى توشۇش (114 ـ بەت) ؛ 439 ـ هۆججەتتە، خان جەمەتىنىڭ سىيىرى (115 ـ بەت) ؛ 442 ـ هۆججەتتە، 14 كىشىدىكى تۆگىنىڭ سانى (219 ـ بەت) ؛ 464 ـ هۆججەتتە، توققۇز كىشىدىكى قوينىڭ سانى (224 ـ بەت) ؛ 470 ـ هۆججەتتە، ئىلىپ كەتكەن تۆگە هەققىدە پۇتۇلگەن تىلخەت (117 ـ بەت) ؛ 475 ـ هۆججەتتە، ئىلىپ كەلگەن تۆگىنىڭ هالىدىن خەۋەر ئېلىش (304 ـ بەت) ؛ 484 ـ هۆججەتتە، هەربىي ئىشلارغا ئىشلىتىدىغان تۆگە (122 ـ بەت) ؛ 486 ـ هۆججەتتە، 30 قوينى يىغىۋېلىش (227 ـ بەت) ؛ 509 ـ هۆججەتتە، بۇغا ئۆۋلاشقا بېرىپ تۇرغان بايتالنىڭ ئۆلۈپ قالغانلىقى (126 ـ بەت) ؛ 516 ـ هۆججەتتە، تۆگىنى ئىجارىگە ئېلىش (127 ـ بەت) ؛ 519 ـ هۆججەتتە، قوي، پاقلان، ئۆچكە، تۆگە ۋە ئات (306 ـ بەت) ؛ 524 ـ هۆججەتتە، خان جەمەتىنىڭ ئاتلىرىنى بېقىش، نۇرغۇن بايتالنىڭ ئۆلۈپ قالغانلىقى، بايتاللارنى سېتىش (129 ـ بەت) ؛ 526 ـ هۆججەتتە، تۆگە يېمى قىلىدىغان دانلىق زىرائەت (129 ـ بەت) ؛ 530 ـ هۆججەتتە، تۆگىنىڭ باهاسىنى كېسىش (131 ـ بەت) ؛ 531 ـ هۆججەتتە، سەككىز تۆگىدە مۇسەللەس ئەكىلىش (230 ـ بەت) ؛ 544 ـ هۆججەتتە، توققۇز تۆگە تاپشۇرغانلىق (233 ـ بەت) ؛ 546 ـ هۆججەتتە، تۆگىنى قايتۇرۇۋېلىش (307 ـ بەت) ؛ 561 ـ هۆججەتتە، ئوغرىلانغان تۆگىنى قايتۇرۇپ كېلىش (137 ـ بەت) ؛ 585 ـ هۆججەتتە، تۆگە، بۇغا مۆڭگۈزى، قوتاز قۇيرۇقى، قوي (309 ـ بەت) ؛ 611 ـ هۆججەتتە، يىغىۋېلىنغان بەش قوي (241 ـ بەت) ؛ 638 ـ هۆججەتتە، قوچقار (144 ـ بەت) ؛ 644 ـ هۆججەتتە، تۆگىنىڭ هالىدىن خەۋەر ئېلىش (311 ـ بەت) ؛ 681 ـ هۆججەتتە، دانلىق زىرائەت، يېمەكلىك، تۆگە ۋە ئات (248 ـ بەت) ؛ 683 ـ هۆججەتتە، يۇقىرىغا مەلۇم قىلىنغان قويلارنىڭ سانى (249 ـ بەت) ؛ 684 ـ هۆججەتتە، تۆگە (249

ـــ بەت) ؛ 685 ـ ھۆججەتتە، باشقىلارنىڭ تەۋەلىكىگە قېچىپ بارغان قويلار (250 ـ بەت) ؛ 686 ـ ھۆججەتتە، خەنزۇلار ۋە باشقىلار تۇرۇشلۇق جايلارغا قېچىپ بارغان كالىلارنىڭ سانى (251 ـبەت) ؛ 688 ـ ھۆججەتتە، 13 ئادەمدىكى ئاتنىڭ سانى (251 ـ بەت) ؛ 714 ـ ھۆججەتتە، باجغا تاپشۇرغان سېرىقماي، قوي، ئەدىيال، گىلەم، ئارقان، كىگىز قاتارلىقلار (316 ـ بەت) ؛ 725 ـ ھۆججەتتە، خان جەمەتىنىڭ كالا ۋە قويلىرى (148 ـ بەت) ؛ 743 ـ ھۆججەتتە تۆگە ۋە چارۋا (152 ـ بەت) ؛ 771 ـ ھۆججەتتە، بىر قىز بالىنى بېقىۋېلىش ئۈچۈن، ئۇچ ياشلىق بايتالنى بېقىش ھەققى ئورنىدا تاپشۇرۇش (319 ـ بەت) قاتارلىقلار قەيت قىلىنغان.

يۇقىرىقىدەك ھۆججەتلەردىن، قەدىمكى پىشامشان چارۋىچىلىقىنىڭ كالا، ئات، تۆگە، قوي، ئۆچكە قاتارلىقلارنى ئاساس قىلغانلىقىنى، چارۋىچىلىق مەيدانلىرىنىڭ بولغانلىقى ئەينى دەۋر چارۋىچىلىقىنىڭ تەرەققىياتىنى ۋە چارۋىچىلىقىنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىنىڭ مۇھىم قىسمى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇ زامانلاردا، تۆگە ۋە ئات چارۋىچىلىقتا ئالاھىدە ئورۇن تۇتقان بولۇپ، قاتناش ۋە ھەربىي ئىشلاردا مۇھىم رول ئوينىغان. كىشىلەر چارۋىلارنىڭ گۆش ھەم سۈتلىرى بىلەن ئوزۇقلانغان، بولۇپمۇ كالا سۈتىدىن سېرىقماي ئىشلەپچىقىرىش بىر قەدەر ئومۇملاشقان.

يۇقىرىقىلارغا قوشۇمچە قىلىپ، يېقىنقى 40 يىل مابەينىدە، نىيە خارابىسىدىن تېپىلغان كاروشتىچە ھۆججەتلەردىن مىسال كەلتۈرسەك، 1959 ـــ يىلى قېزىۋېلىنغان 05 نومۇرلۇق ھۆججەت، پىشامشان بەگلىكى چادئوتا ئايمىقىنىڭ ئاھالىلىرى سۈگىيا، كونايالارنىڭ ئۇزۇملۇك سېتىۋېلىش ھۆججىتى ھېسابلىنىدۇ ㉟. 1991 ـ يىلى تېپىلغان ھۆججەتلەردىن :91NT22 نومۇرلۇق ۋە 91NA9 نومۇرلۇق ھۆججەتلەردە، يەر (تېرىلغۇ يەرنى كۆرسىتىشى كېرەك) ؛ 91NA16 نومۇرلۇق ھۆججەتتە، بۇغداي ۋە تېرىلغۇ يەر ؛

91NA20 نومۇرلۇق هۆججەتتە، باجغا تاپشۇرىدىغان دانلىق زىرائەت ۋە مۇسەللەس ؛91NA14 نومۇرلۇق هۆججەتتە، ساقلاش ئۇچۇن تەمىنلەشكە تېگىشلىك مۇسەللەس ئىچىدە، 15 تۆگىگە يۈكلەشكە كەلگىدەك مۇسەللەس بارلىقى؛ 91NA18نومۇرلۇق هۆججەتتە، دانلىق زىرائەت ۋە مۇسەللەس؛ 91NA15نومۇرلۇق هۆججەتتە، دانلىق زىرائەت؛ 91NA19نومۇرلۇق هۆججەتتە، يەر ۋە تېرىقچىلىق؛ 91NS نومۇرلۇق هۆججەتتە، مۇسەللەس ۋە دانلىق زىرائەت؛ 91NS6 نومۇرلۇق هۆججەتتە، مۇسەللەس ۋە تېرىلغۇ يەر؛ 91NS7 نومۇرلۇق هۆججەتتە، يەر ۋە يەر ئىجارىگە ئېلىش تىلغا ئېلىنغان؛ 91NS9 نومۇرلۇق هۆججەت، تېرىلغۇ يەر سېتىش هۆججىتى هېسابلىنىدۇ㊱. 91NS9 نومۇرلۇق تارشا پۈتۈك ناهايىتى مۇهىم هۆججەت بولۇپ، ئۇنىڭ تېكىستىنىڭ مەزمۇنى (تەرجىمىسى) مۇنداق:

1) ۋاقتىكى 36 - يىلى 4 - ئاينىڭ 7 - كۈنى، ئۇلۇغ خاقان، خانلارنىڭ خاقانى،

2) ئەڭ ئالىي، غالىب، ساهىبى كارامەت، قۇدرەتلىك ۋە ئۇلۇغ پەزىلەتلىك خاقان تومگراكا تەڭرىقۇتنىڭ

3) سەلتەنەت دەۋرىدە، پېتاكەنتى باج رايونىنىڭ قوغدىغۇچىسى كائۇنونىڭ ئىككىنچى ئىنىسى بار بولۇپ،

4) ئىسمى ئاتگىيا ئىدى. ئۇ بەزى يەرلىرىنى نەزىر - چىراغ ئىشلىرى ئەمەلدارى چاتېيانىڭ ئوغلى چاتوئاغا ساتتى.

5) چوڭ دالىدىكى تېرىغىلى بولىدىغان بىر پارچە يەرگە 1 مىلما (ئۆلچەم بىرلىكىنى كۆرسىتىدۇ) ئۇرۇق چېچىلىدۇ؛ (كەنت) يېنىدىكى

6) تېرىغىلى بولىدىغان يەنە بىر پارچە يەرگە 5 كىھى (20 كىھى = 1 مىلما) ئۇرۇق چېچىلىدۇ. (ئۇ يەرلەردىن) بىر پارچىسى كائۇنو بىلەن

7) ئاتگىيانىڭ ئىگىدارلىقىدا بولۇپ، ئۇلار ئۇنى ساتتى، چاتوئا سېتىۋالدى، باهاسى (... تىللا؟) .....

8) رەخت، گىلەم ۋە 12 غېرىچ كاناپ. گۇۋاهچىلار:

9) نەزىر ـ چىراغ ئىشلىرى ئەمەلدارى چاتىيا، ئاقساقال پېتىيا، باجگىر.....

10) يۇز تۆتۈن بەشى تىساگا.

يۇقىرىدىكى تومگراكا (Tomgraka) خانىنىڭ يىل ھېسابى چۈشۈرۈلگەن ھۆججەتنىڭ تېپىلىشى، دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇ كارۇشتى يېزىقىنىڭ تارىم ئويمانلىقىغا تارقىلىپ كىرگەن ۋاقىتىنى بېكىتىشىنى كۈچلۈك دەلىل بىلەن تەمىن ئەتتى. لېكىن مېيسۈن كاروشتىچە ھۆججەتلەردە خاتىرىلەنگەن يەتتە نەپەر پىشامشان خانىنىڭ تەختىتكى ۋاقىتىنى ئەڭ چوڭ يىل سانى بويىچە ھېسابلاش ۋە «جىننامە. جاڭ جۈن تەزكىرىسى» دىكى پىشامشان خانى ۋاسمانا (vasmana) نىڭ مىلادىيە 335 ـ يىلى ئالدىنقى لياڭ خانى جاڭ جۈنگە كرورانلىق قىزنى تەقدىم قىلغانلىقىغا ئائىت خاتىرىگە ئاساسەن، تومگراكا خانىنىڭ تەختىتكى ۋاقتى مىلادىيە 210 ـ يىلىغا، يەنى خەن شىيەندىنىڭ جىيەنئەن 15 ـ يىلىغا باردۇ دەپ ھېسابلايدۇ ۋە ئالاقىدار تارىخنامىلەردىكى بايانلار ئاساسىدا، كاروشتى يېزىقى تارىم ئويمانلىقىغا تارقىلىپ كىرگەن ۋاقتى تەخمىنەن مىلادىيە 175 ـ يىلى بىلەن 210 ـ يىلى ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ[37]. كاروشتى يېزىقى تارىم ۋادىسىدا مىلادىيە 4 ـ 5 ـ ئەسىرلەرگىچە قوللىنىلغان.

قىسقىسى، كاروشتىچە ھۆججەتلەردىن شۇنى چۈشىنىۋېلىشقا بولىدۇكى، تەكلىماكان قۇملۇقى ئەتراپىدىكى بوستانلىقلاردا ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلەر، ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىنى ئىشقا سېلىپ، شۇ جايلارنىڭ جۇغراپىيىلىك شارائىتىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، بىر ياقتىن دېھقانچىلىق (باغۋەنچىلىكىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ـ ئەلۋەتتە) بىلەن شۇغۇللانسا، يەنە بىر ياقتىن چارۋىچىلىق، ئائىلىۋى مال باقمىچىلىقى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك قاتارلىق تۇرمۇش ئېھتىياجلىرىنى قامداپ، جەمئىيەت تەرەققىياتى ئۈچۈن مۇناسىپ تۆھپە قوشقان.

4. تۇبۇتچە تارشا پۇتۇكلەردىكى ئالاقىدار خاتىرىلەر

تۇبۇت — زاكزۇلارنىڭ ئەجدادى، شۇنداقلا ئۇلار مىلادىيە 7 — 9 - ئەسىرلەردە جۇڭگونىڭ چىڭخەي - شىزاڭ ئېگىزلىكىدە قۇرغان ھاكىمىيەتنىڭ ئاتىلىشى. تۇبۇتلەر كۇچىيىپ 662 - يىلىغا كەلگەندە، تاڭ سۇلالىسى بىلەن غەربىي يۇرتنى تالىشىشنى باشلىغان ۋە شۇندىن كېيىن، ئەنشىگە قاراشلىق تۆت قورغانىنى[38] بىر نەچچە قېتىم ئىشغال قىلىۋالغان. ۋۇ زېتىيەننىڭ شىكلى 1 - يىلى (مىلادىيە 698 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى بىلەن تۇبۇتلەر سۇلھى قىلىشقان، تۇبۇتلەر غەربىي يۇرتنى تالىشىشتىن چېكىنىپ چىققان. مىلادىيە 704 — 754 — يىللاردا، تاڭ سۇلالىسى بىلەن تۇبۇتلەر ئوتتۇرىسىدا يەنە ئۇرۇش پارتلىغان، بۇ ئۇرۇشتا تۇبۇتلەرنىڭ مەغلۇبىيىتى كۆپ، غەلىبىسى ئاز بولغان ۋە ئۇلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى كېڭەيمىچىلىكىنىڭ ئىلگىرىلىشىمۇ ئاز بولغان. تاڭ دەيزۇڭنىڭ باۋيىڭ 2 - يىلى (مىلادىيە 763 - يىلى)، تۇبۇتلەر ئۇيغۇر ئايمىقى (ھازىرقى قۇمۇل) نى ئىشغال قىلغان؛ تاڭ دەيزۇڭنىڭ جېنيۇەن 6 - يىلى (مىلادىيە 790 - يىلى)، تىڭجۇ ئايمىقى (ھازىرقى جىمىسار) نى ئىگىلىگەن ۋە ئۇزۇن ئۆتمەي، غەربىي ئايماق (ھازىرقى تۇرپان) نى ئىداره قىلغان؛ شۇنىڭ بىلەن تاڭ سۇلالىسى تەسىس قىلغان بېشبالىق قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە قاراشلىق ئۈچ ئايماق تۇبۇتلەرنىڭ قولىغا چۈشكەن. مىلادىيە 804 — 815 - يىللاردا، تۇبۇتلەر ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، ئۇدۇن (ھازىرقى خوتەن)، سۇلې (ھازىرقى قەشقەر)، ئاگنى (ھازىرقى يەنجى، يەنى قاراشەھەر) ۋە كۇسەن (ھازىرقى كۇچا) لەرنى ئىگىلىگەن؛ شۇنداق قىلىپ، ئەنشى باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەۋەسىنىمۇ تۇبۇتلەر ئىشغال قىلغان. تاڭ مۇزۇڭنىڭ چاڭچىڭ 1 - يىلى (مىلادىيە 821 - يىلى)، تاڭ سۇلالىسى بىلەن تۇبۇتلەر ئىتتىپاق تۈزۈپ ئۇرۇش توختاتقان؛

تاك سۇلالىسى تۇبۇتلەرنىڭ غەربىي يۇرتقا قارىتىلغان ئىشغالىيىتىنى ئېتىراپ قىلغان؛ تاك سۇلالىسىنىڭ ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى بىلەن بېشبالىق قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەۋەسىدىكى جايلار، تۇبۇتلەرنىڭ ئۇدۇندا تۇرۇشلۇق شىمالىي تەرەپ ھېراۋۇلى بىلەن لياڭجۇ (ھازىرقى گەنسۇ دىكى ۋۇۋۇبي) دا تۇرۇشلۇق شەرقىي تەرەپ ھېراۋۇلىغا قارىغان. 9 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، تۇبۇتلەر تەۋەسىدە ئىچكى ئۇرۇش پارتلاپ ئۇلارنىڭ غەربىي يۇرت ۋە خېشى كارىدورىغا قارىتىلغان كونترولىلۇقى زور دەرىجىدە ئاجىزلىغان. مۇشۇ مەزگىلدە، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇرلار غەربىي يۇرتقا كۆچۈپ كېلىپ ماكانلاشقان، تۇبۇتلەر غەربىي يۇرتتىن پۇتۇنلەي چېكىنىپ، ئۆز يۇرتىغا كەتكەن.

تۇبۇت يېزىقىنى، سۇڭزەن گەنبۇنىڭ پەرمانىغا بىنائەن مۇلكى ئەمەلدار تۇنمى سامبۇزا (Thon—mi—sambhOdra) 7 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، سانسكرىت يېزىقىنىڭ 34 ھەرپىدىن تۇبۇت تىلىدا يوق 11 تاۋۇش ھەرپىنى چىقىرىۋېتىپ، تۇبۇت تىلىنىڭ ئەمەلىيىتىگە ئاساسەن ھەرپ قوشۇپ، ئۇزۇك تاۋۇش ھەرپىنى جەمئىي 30 ھەرپ قىلىش؛ يەنە سانسكرىتچىدىكى 16 سوزۇق تاۋۇش ھەرپىدىن تۇبۇت تىلىغا ماس كېلىدىغان 4 ھەرپنى تاللىۋېلىپ، 4 سوزۇق تاۋۇش ھەرپى ياساش ئاساسىدا شەكىللەندۈرگەن. شىنجاڭدىن بايقالغان تۇبۇتچە ھۆججەتلەر، يۇقىرىدا قىسقىچە بايان قىلىنغان تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش ئاساسىدا، بۇنىڭدىن مىڭ نەچچە يۈز يىل بۇرۇن شىنجاڭدا قېيقالغان قىممەتلىك يادىكارلىق ھېسابلىنىدۇ.

تۇبۇتچە ھۆججەتلەر ئۇچ چوڭ تۈركە بۆلۈنىدۇ: بىرىنچىسى مېتال - تاش ئويمىلار، ئىككىنچىسى، ستېئىن ۋە پىللىئوت 1906 — 1907 - يىللىرى دۇنخۇاڭ تاش غارلىرىدىن ئېلىپ كەتكەن قەغەز ھۆججەتلەر (سانى تەخمىنەن 5000 پارچىدىن ئاشىدۇ)㊴، ئۈچىنچىسى، بامبۇك، ياغاچ تارشا پۇتۇكلەر. شىنجاڭدىن بايقالغان تۇبۇتچە ھۆججەتلەرگە كەلسەك، 1907 -

يىلى ستېئىن شىنجاڭدىكى تەكشۈرۈش پائالىيىتى جەريانىدا، 398 دانە تارشا پوتۇكنى، 1914 - يىلى رۇسىيىلىك مالوۋ (S.E.Malov) شىنجاڭدىن بىرقانچە دانە تارشا پوتۇكنى ئېلىپ چىقىپ كەتكەن⑩. 1959 - يىلى، ش ئۇ ئار مۇزېينىك ئارخېئولوگىيە ئەترىتى چاقىلىق ناھىيىسى مىرەن قەدىمكى شەھەر خارابىسىدىن 225 دانە توبۇتچە تارشا پوتۇكنى قېزىۋالدى⑪ ؛ 1973 - يىلى يەنە نەچچە ئون دانە تارشا پوتۇكنى قېزىۋالدى؛ مۇشۇ ئىككى قېتىمدا قېزىۋېلىنغان توبۇتچە ياغاچ تارشا پوتوك قاتارلىق ھۆججەتلەرنىڭ ئومۇمىي سانى 300 دىن ئاشىدۇ⑫.

توبۇتلەرنىڭ غەربىي يۇرتتىكى تەسىرى 100 يىلدىن ئارتوق تارىخقا ئىگە. ئۇلار مۇشۇ جەريانىدا قالدۇرغان توبۇتچە ھۆججەتلەر مۇھىم تارىخىي ماتېرىياللاردىن بولۇپ، غەربىي يۇرتنىڭ ئەينى چاغدىكى يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى ئەھۋالىدىنمۇ خەۋەر بېرىدۇ. «توبۇتچە تارشا پوتۇكلەرنىڭ ئومۇمىي خاتىرىسى» ناملىق كىتابقا، شىنجاڭدىن قېزىۋېلىنغان توبۇتچە تارشا پوتۇكتىن 464 ى كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇلاردىكى ئەسلىي يېزىق ۋە ئۇنىڭ ترانسكرىپسىيىسى، خەنزۇچە تەرجىمىسى، ئىزاھات قاتارلىقلار بېرىلگەن، تۆۋەندە، مۇشۇ كىتابقا كىرگۈزۈلگەن تارشا پوتۇكلەرنىڭ ئالاقىدار مەزمۇنىنى قىسقىچە تىلغا ئېلىپ ئۆتىمىز.

2 - ، 3 - ، 4 - ، 5 - تارشا پوتۇكلەردە، ئېتىز (26 — 27 - بەتلەر) ؛ 6 - تارشا پوتۇكتە، يالىڭاچ ئارپا ئېتىزى (27 - بەت) ؛ 7 - تارشا پوتۇكتە، ئاۋانگارت سەركەردىنىڭ ئېتىزى (27 - بەت) ؛ 8 - تارشا پوتۇكتە، پارچە ئېتىز، ھەربىي سەپتىن چېكىنگەنلەرنىڭ ئېتىزى (28 - بەت) ؛ 9 - تارشا پوتۇكتە، سەركەردىلەرنىڭ ئېتىزى (28 - بەت) ؛ 10 - تارشا پوتۇكتە، سەركەردىلەرنىڭ مۇنبەت ئېتىزى (28 - بەت) ؛ 11 - تارشا پوتۇكتە پارچە ئېتىز (28 - بەت) ؛ 12 - تارشا پوتۇكتە، تېرىقچىلىق ئەمەلدارى تاپشۇرۇۋالغان ئېتىز (28 - بەت) ؛ 13

ـ تارشا پۇتۇكتە، خەۋەرچىنىڭ ئېتىزىنى تاپشۇرۇۋېلىش (29 ـ بەت) ؛ 14 ـ تارشا پۇتۇكتە، ئېتىز تاپشۇرۇۋېلىش (29 ـ بەت) ؛ 15 ـ تارشا پۇتۇكتە، تېرىقچىلىق قىلىدىغان چاكارلار، ئېتىز تاپشۇرۇۋېلىش (29 ـ بەت) ؛ 16 ـ ، 17 ـ ، 18 ـ ، 19 ـ تارشا پۇتۇكلەردە، تاپشۇرۇۋېلىش (29 ـ بەت) ؛ 21 ـ تارشا پۇتۇكتە، بىر پارچە تېرىلغۇ يەر (30 ـ بەت) ؛ 22 ـ تارشا پۇتۇكتە، ئېتىز، بىر نەپەر تېرىقچى (30 ـ بەت) ؛ 23 ـ تارشا پۇتۇكتە، بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش (30 ـ بەت) ؛ 24 ـ تارشا پۇتۇكتە، ئېتىز ۋە تېرىقچىلىق قىلىش (30 ـ بەت) ؛ 25 ـ تارشا پۇتۇكتە، ئۆزلەشكەن يەرنى تاپشۇرۇۋېلىش (31 ـ بەت) ؛ 26 ـ تارشا پۇتۇكتە، ئۆزلەشتۇرۇلىدىغان بوز يەر (31 ـ بەت) ؛ 27 ـ تارشا پۇتۇكتە، يېڭىدىن ئۆزلەشتۇرگەن يەر (32 ـ بەت) ؛ 28 ـ تارشا پۇتۇكتە، مەخسۇس كۆكتات تېرىيدىغان پارچە ـ پۇرات يەرلەر (32 ـ بەت) ؛ 29 ـ تارشا پۇتۇكتە، تېرىلغۇ يەر (32 ـ بەت) ؛ 30 ـــ تارشا پۇتۇكتە، ئېتىز (32 ـ بەت) ؛ 31 ـ تارشا پۇتۇكتە، تېرىلغۇ يەرلەرنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل ئادەم (32 ـ بەت) ؛ 32 ـ تارشا پۇتۇكتە، دېھقانلار تاپشۇرغان يالىڭاچ ئارپا (33 ـ بەت) ؛ 33 ـ تارشا پۇتۇكتە، يالىڭاچ ئارپا ۋە ئاق ئاشلىق (33 ـ بەت) ؛ 34 ـ تارشا پۇتۇكتە، ئارپا (33 ـ بەت) ؛ 35 ـ تارشا پۇتۇكتە بۇغداي (33 ـ بەت) ؛ 36 ـ تارشا پۇتۇكتە ئۇرۇق، بۇغداي، چاقىلىققا يېڭى تېرىق ئاپىرىش (33 ـ بەت) ؛ 37 ـ تارشا پۇتۇكتە، نورما ئاشلىق تاپشۇرۇۋېلىش (34 ـ بەت) ؛ 38 ـ تارشا پۇتۇكتە، بىر ئېشەك بىلەن ئۇچ ئادەمنىڭ بىر ئايلىق يېمەكلىكىنى توشۇش (34 ـ بەت) ؛ 39 ـ تارشا پۇتۇكتە، ئايلىق نورما ئاشلىق ـ بۇغداي، يالىڭاچ ئارپا، نەزىر ـ چىراغقا ئىشلىتىدىغان بۇغداي بىلەن يالىڭاچ ئارپا، قوينىڭ باھاسىغا سۇندۇرۇلغان بۇغداي ۋە گۈرۈچ (34 ـ بەت) ؛ 40 ـ تارشا پۇتۇكتە ئاشلىق توشۇيدىغان ئادەم (34 ـ بەت) ؛ 42 ـ تارشا پۇتۇكتە، يالىڭاچ ئارپا تالقىنى (35 ـ بەت) ؛ 43 ـ تارشا پۇتۇكتە، ئاشلىق تەمىناتى (35 ـ بەت) ؛ 44 ـ تارشا

پۇتۇكتە، يالىڭاچ ئارپا (35 - بەت)؛ 45 - تارشا پۇتۇكتە، ساقلاپ قويغان ئۇن (35 - بەت)؛ 46 - تارشا پۇتۇكتە، 6 - ئايلىق نورما — ئۇچ شىك يالىڭاچ ئارپا بىلەن ئۇچ شىك ئۇننى تارقىتىپ بەرمەسلىك (35 - بەت)؛ 47 - تارشا پۇتۇكتە، يالىڭاچ ئارپا ئېلىش (35 - بەت)؛ 48 - تارشا پۇتۇكتە، نورما ئاشلىق (36 - بەت)؛ 49 - تارشا پۇتۇكتە، يالىڭاچ ئارپا تالقىنى (36 - بەت)؛ 50 - تارشا پۇتۇكتە، نورما ئاشلىق (36 - بەت)؛ 51 - تارشا پۇتۇكتە، تەمىنات ئاشلىقنى تارقىتىپ بېرىش (36 - بەت)؛ 52 - تارشا پۇتۇكتە، قورغاننىك ئاشلىق نورمىسى (36 - بەت)؛ 53 -، 54 -، 55 - تارشا پۇتۇكلەردە، پوستا تۇرغان ئەسكەرلەرنىك ئۇز ۇقلۇقى ئۇزۇلۇپ قالغانلىقى (36 - بەت)؛ 56 - تارشا پۇتۇكتە، يېڭى يىلدا ئىشلىتىدىغان ئۇن بىلەن ھاراق (36 - بەت)؛ 59 - تارشا پۇتۇكتە، باجغا تاپشۇرىدىغان يالىڭاچ ئارپا بىلەن بۇغداي (37 - بەت)؛ 60 - تارشا پۇتۇكتە، چاقىلىققا بېرىپ باجغا يالىڭاچ ئارپا بىلەن بۇغداي تاپشۇرۇش (37 - بەت)؛ 61 - تارشا پۇتۇكتە، ھەربىر ئائىلىدىن يالىڭاچ ئارپا يىغىپ بىر يەرگە دۆۋىلەپ، بىر قىسمىنى قويغا ئارتىپ توشۇش، بولمىسا، كالا ئۆزىتىپ توشۇش (38 - بەت)؛ 62 - تارشا پۇتۇكتە، تېرىقچىلىق قىلىدىغانلارنى، قايسى ئېتىزلارنىك بېجى تاپشۇرۇلغانلىقى، قايسىلىرىنىك بېجى تاپشۇرۇلمىغانلىقىنى خاتىرىلەش (38 - بەت)؛ 66 - تارشا پۇتۇكتە، يالىڭاچ ئارپا تاپشۇرۇش (38 - بەت)؛ 70 - تارشا پۇتۇكتە تېرىق (39 - بەت)؛ 71 - تارشا پۇتۇكتە، بۇغداي ۋە يالىڭاچ ئارپا قەرز ئېلىش (40 - بەت)؛ 72 - تارشا پۇتۇكتە، سۇيەتلىك يالىڭاچ ئارپا (40 - بەت)؛ 75 - تارشا پۇتۇكتە، بۇغداي ۋە ئاشلىق قەرز مىقدارى (40 - بەت)؛ 76 - تارشا پۇتۇكتە، باجغا تاپشۇرغان بىر تۇركۇم ئاشلىقنى چارۋىچىلىق رايونىغا ئاپىرىپ، چۆپ ئورۇش ھەققى قىلىش، قالغان ئاشلىقنى تېرىققا تېگىشىش (40 - بەت)؛ 77 - تارشا پۇتۇكتە، ئىككى ئېشەك بىلەن بىر كالا قەرز ئېلىش (40 - بەت)؛ 81 - تارشا پۇتۇكتە، ئاشلىق قەرزى

(40 ـ بەت) ؛ 83 ـ تارشا پۈتۈكتە، تېرىلغۇ يەرنى ئىجارىگە ئېلىش ۋە ئۇرۇق قەرز ئېلىش (41 ـ بەت) ؛ 84 ـ تارشا پۈتۈكتە، ئات قەرز ئېلىش (41 ـ بەت) ؛ 85 ـ تارشا پۈتۈكتە، يالىڭاچ ئارپا قەرز ئېلىش (41 ـ بەت) ؛ 87 ـ تارشا پۈتۈكتە، قويلارنىڭ كەچتە ئۆلۈپ قالغانلىقى(41 ـ بەت) ؛ 88 ـ تارشا پۈتۈكتە، پاقلان (42 ـ بەت) ؛ 89 ـ تارشا پۈتۈكتە، يالىڭاچ ئارپا تەقسىم قىلىنمىغان ئادەملەرگە، بىر ساندىن گۆش، ئون سەردىن سېرىقماي بېرىش (42 ـ بەت) ؛ 90 ـ تارشا پۈتۈكتە، نەسىللىك ئېشەكنى ئاپىرىپ بېرىش (42 ـ بەت) ؛ 91 ـ تارشا پۈتۈكتە، تۆت تۇياق ئىنەك (42 ـ بەت) ؛ 93 ـ تارشا پۈتۈكتە، يالىڭاچ ئارپا (42 ـ بەت) ؛ 94 ـ تارشا پۈتۈكتە، يەم ـ خەشەك (42 ـ بەت) ؛ 96 ـ تارشا پۈتۈكتە، ئۇرۇق ئېۋەتىپ بېرىش (43 ـ بەت) ؛ 97 ـ تارشا پۈتۈكتە، كالا (43 ـ بەت) ؛ 98 ـ تارشا پۈتۈكتە، كالىنىڭ بىر پۇتىنى يەۋەتكەن ئادەملەرنىڭ تىزىملىكى (43 ـ بەت) ؛ 100 ـ تارشا پۈتۈكتە، يالىڭاچ ئارپا، سارماي (43 ـ بەت) ؛ 101 ـ تارشا پۈتۈكتە، ئات، بۇغداي، هاراق (43 ـ بەت) ؛ 104 ـ تارشا پۈتۈكتە، تۇزغا سېرىقماي تىگىشىش (43 ـ بەت) ؛ 321 ـ تارشا پۈتۈكتە، تۆگە قاتارلىق چارۋىلار بىلەن ئاشلىق توشۇش (63 ـ بەت) ؛ 323 ـ تارشا پۈتۈكتە، ئاشلىق (63 ـ بەت) ؛ 329 ـ تارشا پۈتۈكتە، نورما ئاشلىق (63 ـ بەت) ؛ 330 ـ تارشا پۈتۈكتە، نورما ئاشلىق تۈگىگەنلىكى (63 ـ بەت) ؛ 331 ـ تارشا پۈتۈكتە، ئاشلىق دۈشمەنلەر تەرىپىدىن بۇلاپ كېتىلگەنلىكى (63 ـ بەت) ؛ 334 ـ تارشا پۈتۈكتە، يارىلانغان ئاتنى ئۆلتۈرۈپ، گۆشىنى كاۋاپ قىلىپ يېيىش (64 ـ بەت) ؛ 342 ـ تارشا پۈتۈكتە، قەبىلىنىڭ چارۋىلارنىڭ كۆلدىن سۇ ئىچىشىگە يول قويمىغانلىقى، هەمدە پادىچىنى ئەيىبلىگەنلىكى (65 ـ بەت) ؛ 355 ـ تارشا پۈتۈكتە، كۆكتاتلىق (66 ـ بەت) ؛ 358 ـ تارشا پۈتۈكتە، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش (66 ـ بەت) ؛ 369 ـ تارشا پۈتۈكتە، يالىڭاچ ئارپا (67 ـ بەت) ؛ 373 ـ تارشا پۈتۈكتە، ئوتلاق مەسىلىسى

(67 — بەت) ؛ 375 ـ تارشا پۇتۇكتە، يالىڭاچ ئارپا ئالغاچ كېلىش (67 ـ بەت) ؛ 376 ـ تارشا پۇتۇكتە، ئاشلىق نورمىسىغا يالىڭاچ ئارپا ئېلىش (68 ـ بەت) ؛ 377 ـ تارشا پۇتۇكتە، يالىڭاچ ئارپا (68 ـ بەت) ؛ 378 ـ تارشا پۇتۇكتە، نورما ئاشلىق (68 ـ بەت) ؛ 379 ـ تارشا پۇتۇكتە، سوغدىنىڭ نورما ئاشلىقى خالتىدا ئىكەنلىكى (68 ـ بەت) ؛ 380 ـ تارشا پۇتۇكتە، كېسەل بولۇپ قالغان ئېشەك، تېرىق، يالىڭاچ ئارپا، ئىنەك (68 ـ بەت) ؛ 382 ـ تارشا پۇتۇكتە، تۆگە (68 ـ بەت) ؛ 386 ـ تارشا پۇتۇكتە، سېرىقماي، هاراق ۋە پالتا (69 ـ بەت) ؛ 387 ـ تارشا پۇتۇكتە، هاراق (69 ـ بەت) ؛ 408 ـ تارشا پۇتۇكتە، ئات (70 ـ بەت) ؛ 411 ـ تارشا پۇتۇكتە ئۇۋ ئىتى (70 ـ بەت) ؛ 415 ـ تارشا پۇتۇكتە، تېرىق ئاپىرىپ بېرىش (71 ـ بەت) ؛ 417 ـ تارشا پۇتۇكتە، بوغاز ئېشەك، هاڭگا ئېشەك ۋە تەخەيلەرنىڭ بىر كۈنلۈك ئىجارە هەققى (71 ـ بەت) ؛ 418 ـ تارشا پۇتۇكتە، هاراق (72 ـ بەت) ؛ 419 ـ تارشا پۇتۇكتە، پوشكال، مېۋىلەر، نان، ئۇرۇق قېقى، قۇرۇق ئۈزۈم ۋە سارماي، سۈت، قېتىقلار بىلەن تەييارلانغان يالىڭاچ ئارپا تالقىنى (72 ـ بەت) ؛ 420 ـ تارشا پۇتۇكتە، نەزىر ـ چىراغقا ئىشلىتىدىغان قوتۇرماچ (نان) ، بولدۇرۇلغان نان، سۈس ئوتقا قاقلانغان ئۇجمە شاخلىرى يېڭى بۇغداي قاتارلىقلار (72 ـ بەت) ؛ 421 ـ تارشا پۇتۇكتە، چۇشلۇك غىزا، يالىڭاچ ئارپا هارىقى (72 ـ بەت) ؛ 422 ـ تارشا پۇتۇكتە، ئاشپەز (72 ـ بەت) ؛ 425 ـ تارشا پۇتۇكتە، نەزىر ـ چىراغقا ئىشلىتىدىغان نەسىلىك تېكە، هاراق، يالىڭاچ ئارپا تالقىنى، سېرىقماي قاتارلىقلار (72 ـ بەت) ؛ 426 ـ تارشا پۇتۇكتە، نەزىر ـ چىراغقا ئىشلىتىدىغان هاراق (72 ـ بەت) ؛ 428 — 429 ـ تارشا پۇتۇكتە، هاراق (73 ـ بەت) ؛ 430 ـ تارشا پۇتۇكتە، قوتۇرماچ (نان) ، بولدۇرۇلغان نان، يازلىق بەسەي، چىلىغان كۆكتات قاتارلىقلار (73 ـ بەت) ؛ 431 ـ تارشا پۇتۇكتە يالىڭاچ ئارپا، ئاشلىق ۋە هەرخىل دورا قاتارلىقلار (73 ـ بەت) ؛ 432 ـ تارشا پۇتۇكتە، يالىڭاچ ئارپا تالقىنى،

سېرىقماي، قوينىڭ بىر سان گۆشى، يالىڭاچ ئارپا، بىر كوزا ھاراق قاتارلىقلار (73 - بەت) ؛ 438 - تارشا پۈتۈكتە، بۇغداي ۋە يالىڭاچ ئارپا (73 - بەت) ؛ 442 - تارشا پۈتۈكتە، نەزىر - چىراغ ئۈچۈن ئۆلتۈرۈلگەن 4 قوي (74 - بەت) ؛ 460 - تارشا پۈتۈكتە، تەمىنات ئاشلىق، يالىڭاچ ئارپا (76 - بەت) ؛ 461 - تارشا پۈتۈكتە، ئاشلىق (76 - بەت) قاتارلىقلار قەلەمگە ئېلىنغان.

يۇقىرىقى تۇبۇتچە تارشا پۈتۈكلەردىكى خاتىرىلەردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، تۇبۇتلەر ئەينى چاغدا، ئىگىلىكتە دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان. دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىدىن يالىڭاچ ئارپا، بۇغداي، تېرىق قاتارلىقلار، چارۋىلاردىن كالا، ئات، تۆگە، قوي قاتارلىقلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان. ئۇلار يىمەك - ئىچمەكتە، يەنە گۆرۈچ، يىپسۇبلەك قاتارلىق كۆكتات، ئۇرۇك قېقى، قۇرۇق ئۈزۈم قاتارلىق مېۋە، ئارپا ھارىقى، سۈت، قېتىق قاتارلىق ئىچىملىكلەرنى ئىستېمال قىلغان.

قىسقىسى، تۇبۇتلەر غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى ئاھالىلەر بىلەن مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق، غەربىي يۇرت يىمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىگە بەلگىلىك تۆھپە قوشقان.

5. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر دىكى ئالاقىدار خاتىرىلەر

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇرلار تۈرك - رۇنىك يېزىقىدىن كېيىن ۋە ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى خاقانىيە يېزىقىنى قوللىنىشتىن بۇرۇن، سوغدى يېزىقى ئاساسىدا شەكىللەندۈرۈپ، ئەڭ كەڭ دائىرىدە قوللانغان ھەمدە بىر قەدەر مول يازما يادىكارلىقلارنى قالدۇرغان يېزىق ھېسابلىنىدۇ. 20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئۇلان خوم دېگەن جايىدىن بايقالغان 8 قۇر قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى چېكىلگەن مەڭگۈ تاش ㊹، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ 9 -

ئەسىرنىڭ 40 - يىلى غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرى بۇخىل يېزىقىنى ئىشلەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. غەربكە كۆچكەن قەدىمكى ئۇيغۇرلار قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر بىلەن قاراخانىيلار سۇلالىسىنى قۇرغاندىن كېيىن، قوچۇ ئويغۇر خانلىقى تەۋەسىدە بۇخىل يېزىق تاكى 15 — 16 — ئەسىرلەرگىچە قوللىنىلغان. بۇ يېزىق ۋە ئۇنىڭ قاراخانىيلار تەۋەسىدە قوللىنىلىشى ھەققىدە، مەھمۇد قەشقەرى مۇنداق خاتىرە قالدۇرغان: ھەممە تۈركىي تىللاردا قوللىنىلىدىغان ئاساسىي ھەرپلەر 18. تۈركىي يېزىق (مەھمۇد قەشقەرى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى شۇنداق ئاتىغان) شۇ ھەرپلەردىن تەركىب تاپىدۇ.»، «قەدىمدىن بېرى قەشقەردىن يۇقىرى چىنغىچە بولغان ھەممە تۈرك يۇرتلىرىدا بارچە خاقانلار بىلەن سۇلتانلارنىڭ يارلىق ۋە خەت - ئالاقىلىرى ئەنە شۇ يېزىقتا يېزىلىپ كەلگەن.»، «ئۇيغۇرلار كىتابنىڭ باش قىسمىدا كۆرسىتىلگەن 24 ھەرپتىن ئىبارەت تۈركىي يېزىقنى قوللىنىدۇ. كىتاب ۋە خەت - چەكلىرىنى شۇ يېزىق بىلەن يازىدۇ.» ㊺. يۇقىرىدىكى بايانلار، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا، دەۋرلەرنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ، ئۇنىڭدا 18 دىن 24 كىچە ھەرپ بولغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. ھازىرغىچە بايقالغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلاردىن قارىغاندا، قوچۇ ئۇيغۇرلىرى ئەڭ كۆپ بولغاندا 23 ھەرپ قوللانغان؛ قاراخانىيلار تەۋەسىدە ئەڭ كۆپ بولغاندا 24 ھەرپ ئىشلىتىلگەن. ㊻ بۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئەينى دەۋر ئېھتىياجىغا ئاساسەن بارغانسېرى مۇكەممەللەشكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. دەسلەپكى مەزگىلدە، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى سوغدى يېزىقىغا ئوخشاش ئوڭدىن سولغا قارىتىپ توغرىسىغا يېزىلغان؛ كېيىن، خەنزۇ يېزىقىنىڭ تەسىرى بىلەن سولدىن ئوڭغا تىك شەكىلدىمۇ يېزىلغان.

تارىختا، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئەتراپتىكى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتى تەرەققىياتىغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتكەن.

مەسلەن، يۇەن دەۋرىدە، موڭغۇللار قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوبۇل قىلىپ ئىشلەتكەن ㊼ (كېيىن بىر نەچچە قېتىملىق ئۆزگەرتىش ئارقىلىق، ھازىرقى موڭغۇل يېزىقى شەكىللەنگەن) 16 - ئەسىردىن كېيىن، مانجۇلار موڭغۇللار ئارقىلىق بۇخىل يېزىقنى قوبۇل قىلىپ، مانجۇ يېزىقىنى شەكىللەندۇرگەن.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى يەنە، مىلادىيە 13 — 15 - ئەسىرلەردە، ئالتۇن ئوردا خانلىقى، تۆمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسى ۋە چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھۆكۈمەت يېزىقى قىلىپمۇ قوللىنىلغان. مەسىلەن، ئالتۇن ئوردا خانلىقى دەۋرىدىكى «تېمىر قۇتلۇغ يارلىقى»، «توقتامىش يارلىقى» قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا پۈتۈلگەن؛ «قۇتادغۇبىلىگ» نىڭ ۋېنا نۇسخىسى، «مىئراجنامە» قاتارلىقلار، ئاقساق تۆمۇرنىڭ ئوغلى شاھرۇخ زامانىدا، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدىكى ئىشلىتىلىشى ھەققىدە، ئەرەب تارىخچىسى ئىبن ئەرەبشاھ (تەخمىنەن مىلادىيە 1388 — 1450 - يىللار) مۇنداق دېگەن: «چاغاتايلىقلارنىڭ يەنە بىر خىل يېزىقى بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى دېيىلىدۇ. ئۇ موڭغۇللارنىڭ يېزىقى سۈپىتىدە كۆپچىلىككە تونۇلغان... بۇ يېزىقتا، مەنسەپكە تەينىلەش يارلىقى، ئەمىر - پەرمانلار، خەت - ئالاقىلەر، شېئىر - قوشاقلار، تارىخ، ھېكايە - قىسسىلەر ۋە چىڭگىزخاننىڭ يارلىقى پۈتۈلىدۇ. كىمكى بۇخىل يېزىقنى ياخشى بىلسە، نامراتلىققا گىرىپتار بولمايدۇ...» ㊽.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئالتۇن يارۇق» نىڭ گەنسۇ ئۇلكىسىدىكى جيۇچۈەندىن تېپىلغان ياغاچ باسما نۇسخىسى كاڭشىنىڭ 26 - يىلى (مىلادىيە 1687 - يىلى) غا تەۋە بولۇپ، بىزبىلىدىغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەڭ كېيىنكى يازما يادىكارلىق ھېسابلىنىدۇ.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلارنى كلاسسىك ئەسەرلەر (كۆپىنچىسى دىنىي ئەسەرلەر بولۇپ، دىن سىرتىدىكى ئەسەرلەرمۇ بار)، ھۆججەتلەر (ۋەسىقىلەر قاتارلىقلار) ۋە مەكتۇپ

تاش ــ ئابىدىلەردىن ئىبارەت ئۇچ تۈركە ئايرىشقا بولىدۇ. ئۇلاردىن ھۆججەتلەردە، يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىگە ئالاقىدار مەزمۇنلار نىسبەتەن كۆپرەك. شۇڭا بىز تۆۋەندە «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر» ⑲ ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن ئالاقىدار ھۆججەتلەرنىڭ مەزمۇنىنى قىسقىچە تىلغا ئېلىپ ئۆتىمىز.

1) تېرىلغۇ يەرگە ئالاقىدار ھۆججەتلەر:

(1 ــ 1) 1 «ئادىغ تارخانىنىڭ تېرىلغۇ يەر سېتىش ھۆججىتى» (121 ـ بەت)؛

(2 ـ 1) 2 «يىگ بۇرتىنىڭ تېرىلغۇ يەر سېتىش ھۆججىتى» (126 ـ بەت)؛

(3 ـ 1) 3 «يارپ ياڭا بىلەن ئەدگۈنىڭ تېرىلغۇ يەر سېتىش ھۆججىتى» (131 ـ بەت)؛

(4 ـ 1) 4 «شابىنىڭ تېرىلغۇ يەر سېتىش ھۆججىتى» (136 ـ بەت)،

(6 ـ 1) 6 «ئۇزمىش بىلەن تۆكەلنىڭ (تېرىلغۇ) يەر سېتىش ھۆججىتى» (143 ـ بەت)؛

(7 ـ 1) 7 «ئۇزمىش توغرىل بىلەن تۆكەلنىڭ (تېرىلغۇ) يەر سېتىش ھۆججىتى» (148 ـ بەت)؛

(9 ـ 1) 9 «مىسىر قاتارلىقلارنىڭ تېرىلغۇ يەر سېتىش ھۆججىتى» (156 ـ بەت)؛

(12 ـ 1) 12 «تۇرمىش تېگىننىڭ (تېرىلغۇ) يەر سېتىش ھۆججىتى» (167 ـ بەت)؛

(13 ـ 1) 13 «... نىڭ (تېرىلغۇ) يەر سېتىش ھۆججىتى» (170 ـ 171 ـ بەتلەر)؛

(14 ـ 1) 14 «ئىنچ قىيا بىلەن تۇمىچىنىڭ تېرىلغۇ يەر سېتىش ھۆججىتى» (173 ـ بەت)؛

(15 ــ 1) 15 «سىنسىدۇنىڭ (تېرىلغۇ) يەر سېتىش ھۆججىتى» (174 ـ 175 ـ بەتلەر)؛

(1 ـ 2) 30 «ۋىريا، قارشا ئاچارلارنىڭ يىتىمىش قىيا

ئاچاری بىلەن (تېرىلغۇ) يەر ئالماشتۇرۇش توغرىسىدىكى هۆججىتى» (215 - بەت) ؛

(2 - 2) 31 «تورچى بىلەن قايىمتۇنىڭ (تېرىلغۇ) يەر ئالماشتۇرۇش هۆججىتى» (217 - بەت) ؛

(3 - 2) 32 «شەلىلەر بىلەن سەۋىنچ تۇتۇڭنىڭ تېرىلغۇ يەر ئالماشتۇرۇش هۆججىتى» (218 - 219 - بەتلەر) ؛

(2 — 3) 34 «... نىڭ تېرىلغۇ يەر ئىجارىگە ئېلىش هۆججىتى» (221 - بەت) ؛

(3 - 3) 35 «ئارام قىيا بىلەن قىنسۇننىڭ (تېرىلغۇ) يەرنى ئىجارىگە بېرىش هۆججىتى» (222 - بەت) ؛

(5 - 3) 37 «تەمۇر بۇقىنىڭ تېرىلغۇ يەر ئىجارىگە ئېلىش هۆججىتى» (225 - بەت) ؛

(6 - 3) 38 «تىنسىدۇنىڭ تېرىلغۇ يەر ئىجارىگە ئېلىش هۆججىتى» (227 - بەت) ؛

(7 - 3) 39 «ئىلچىنىڭ تېرىلغۇ يەر ئىجارىگە ئېلىش هۆججىتى» (228 - بەت) ؛

(8 - 3) 40 «مىسىرنىڭ تېرىلغۇ يەر ئىجارىگە ئېلىش هۆججىتى» (229 - بەت) ؛

(9 - 3) 41 «تىلىك توغرۇلنىڭ تېرىلغۇ يەر ئىجارىگە ئېلىش هۆججىتى» (231 - بەت) ؛

(10 — 3) 42 «تەمۇر بۇقىنىڭ تېرىلغۇ يەر ئىجارىگە ئېلىش هۆججىتى» (232 - بەت) ؛

(11 - 3) 43 «مىسىرنىڭ تېرىلغۇ يەر ئىجارىگە ئېلىش هۆججىتى» (234 - بەت) ؛

(12 — 3) 44 نومۇرلۇق ئىجارىگە ئېلىش هۆججىتىدە تېرىلغۇ يەر تىلغا ئېلىنغان (235 - بەت) ؛

(13 — 3) 45 «سىراڭۇچنىڭ ئېشەك ئىجارىگە ئېلىش هۆججىتى» دە سراڭۇچ ئېشەكنىڭ ئىجارە هەققى بولغان بۆزنى تاپشۇرالمىسا، ئىجارىگە بەرگۈچى ئۇنىڭ يېرىنى ئىككى قېتىم تېرىپ، هوسۇلىنى يېسە بولىدىغانلىقى ئەسكەرتىلگەن؛

(3 — 8)89، (5 — 8) 91 نومۇرلۇق هۆججەتلەردە («ۋەسىيەتنامە ياكى مىراس بۆلۈش ۋەسقىلىرى» تۈركىگە تەۋە) ، تېرىلغۇ يەر تىلغا ئېلىنغان (326 - 327 -، 332 -، 333 - بەتلەر) ؛ (9 - 23) ؛ 123؛ 119 (9 - 28) نومۇرلۇق هۆججەتلەردە («باشقا ۋەسقىلەر» تۈركىگە تەۋە) ، تېرىلغۇ يەر تىلغا ئېلىنغان (371 -، 375 -، 376 -، 381 - بەتلەر) ؛

يۇقىرىدىكى (3 - 8) 89 نومۇرلۇق هۆججەتتە، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش قورالى — كەتمەن تىلغا ئېلىنغان.

2) ئاشلىق، ياغلىق دانىغا ئالاقىدار هۆججەتلەر

(15 - 4) 62 «قىرياقۇزنىڭ 2 دادەن ئاشلىققا (بۇغدايغا) بۆز قەرز ئېلىش هۆججىتى» (265 - بەت) ؛

(17 - 4) 64 «كۈنتۇ بەكۈمىشنىڭ بۇغداي قەرز ئېلىش هۆججىتى» (268 - بەت) ؛

(18 - 4) 65 «قالمىدۇنىڭ بۇغداي قەرز ئېلىش هۆججىتى» (269 - بەت) ؛

(19 — 4) 66 «يىگەدىمىشنىڭ تېرىق قەرز ئېلىش هۆججىتى» (217 - بەت) ؛

(20 - 4) 67 «مىسرىنىڭ قايىمتۇدىن تېرىق قەرز ئېلىش هۆججىتى» (272 - بەت) ؛

(21 - 4) 68 «تۇڭمانىڭ قايىمتۇدىن تېرىق قەرز ئېلىش هۆججىتى» (273 - 274 - بەتلەر) ؛

(22 — 4) 69 «ئۇد قاتارلىقلارنىڭ قايىمتۇ باخشىدىن ئاشلىق (بۇغداي) قەرز ئېلىش هۆججىتى» (275 - بەت) ؛

(23 - 4) 70 «ئۆگرۈس تەمىرنىڭ بادرۇندىن ئاشلىق (بۇغداي) قەرز ئېلىش هۆججىتى» (276 - بەت)

(31 — 4) 78 «بۇيانچۇقنىڭ ئاشلىق (بۇغداي) قەرز ئېلىش هۆججىتى» (286 - بەت) ؛

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، (9 - 3) 41 ۋە (14 - 9) 105 نومۇرلۇق هۆججەتلەردە، ئارپا (231 -، 353 - بەتلەر) ؛ (11 - 3) 43، (8 - 9) 99، (15 - 9) 106، (19 - 9) 110،

(20 ـ 9) 111 نومۇرلۇق ھۆججەتلەردە تېرىق تىلغا ئېلىنغان (234 ـ، 347 ـ، 360 ـ، 361 ـ، 363 ـ بەتلەر)؛

(24 ـــ 4) 71 «قىسمىرنىڭ قايىمتۇدىن كۈنجۇت قەرز ئېلىش ھۆججىتى» (277 ـ بەت)؛

(25 ـ 4) 72 «چۇرىنىڭ قايىمتۇدىن كۈنجۇت قەرز ئېلىش ھۆججىتى» (278 ـ بەت)؛

(26 ـــ 4) 73 «سۇرىيا شىرىنىڭ قايىمتۇ باخشىدىن كۈنجۇت قەرز ئېلىش ھۆججىتى» (280 ـ بەت)؛

(27 ـ 4) 74 «سۇماشىرىنىڭ قايىمتۇدىن كۈنجۇت قەرز ئېلىش ھۆججىتى» (282 ـ بەت)؛

(28 ـ 4) 75 «قايشىدۇنىڭ ئىلتەمىردىن كۈنجۇت قەرز ئېلىش ھۆججىتى» (283 ـ بەت).

3) ئۇزۇملۇك، مۇسەللەسكە ئالاقىدار ھۆججەتلەر

(5 ـــ 1) 5 «ئۇزمىش توغرۇلىنىڭ ئۇزۇملۇك سېتىش ھۆججىتى» (139 ـ بەت)؛

(10 ـ 1) 10 «سادانىڭ ئالتە ئەر كۆمىدىغان ئۇزۇملۇكنى سېتىش ھۆججىتى» (160 ـ بەت)؛

(11 ـ 1) 11 «تەربىشىنىڭ 16 ئەر كۆمىدىغان ئۇزۇملۇكنى سېتىش ھۆججىتى» (164 ـ بەت)؛

(16 ـ 1) 6 «بەگ تەمۇرنىڭ ئۇزۇملۇك سېتىش ھۆججىتى» (177 ـ بەت)؛

(4 ـ 3) 36 «باي تەمۇرنىڭ ئۇزۇملۇكنى ئىجارىگە ئېلىش ھۆججىتى» (223 ـ 224 ـ بەتلەر)؛

(12 ـ 3) 44 نومۇرلۇق ئىجارىگە ئېلىش ھۆججىتىدە، ئۇزۇملۇك تىلغا ئېلىنغان (235 ـ بەت)؛

(15 ـــ 3) 47 «... نىڭ ئۇزۇملۇك ئىجارىگە ئېلىش ھۆججىتى» (243 ـ بەت)؛

(3 ـــ 4) 50 «ئىل تەمۇرنىڭ مۇسەللەس قەرز ئېلىش ھۆججىتى» (248 ـ بەت)؛

(3 ـ 4) 50 «تورچىنىڭ مۇسەللەسكە تېگىشىش ئۇچۇن،

قايمتۇدىن بۆز قەرز ئالغانلىق ھۆججىتى» (263 - بەت)؛
(14 - 4) 61 «تورچىنىڭ مۇسەللەسكە تېگىشىش ئۇچۇن، قايمتۇدىن بۆز قەرز ئالغانلىق ھۆججىتى» (263 - بەت)؛
(30 - 4) 77 «مىڭ تەمۇرنىڭ تۇرى باخشىدىن مۇسەللەس قەرز ئېلىش ھۆججىتى» (285 - بەت)؛
يۇقىرىقىلاردىن باشقا، «ئېلىم - سېتىم ھۆججەتلىرى» دىن (9 - 1) 9 نومۇرلۇق ھۆججەتتە، مۇسەللەس (156 - بەت)؛ «ۋەسىيەتنامە ياكى مىراس بۆلۈش ھۆججەتلىرى» دىن (3 - 8) 89 نومۇرلۇق ھۆججەتتە، ئۇزۇملۇك (326 - 327 - بەتلەر)؛ «باشقا ھۆججەتلەر» تۇرىگە كىرگۈزۈلگەن ھۆججەتلەردىن، (17 - 9) 108 نومۇرلۇق ھۆججەتتە، ئۇزۇملۇك (357 - بەت)؛ (19 - 9) 110 نومۇرلۇق ھۆججەتتە، ئۇزۇملۇك ۋە مۇسەللەس (360 - 361 - بەتلەر)؛ (20 - 9) 111 نومۇرلۇق ھۆججەتتە، ئۇزۇملۇك (363 - بەت)؛ (22 - 9) 113 ، (23 - 9) 114، (24 - 9) 115 نومۇرلۇق ھۆججەتلەردە ئۇزۇملۇك (367 -، 368 -، 369 - بەتلەر) تىلغا ئېلىنغان.

4) ھۆججەتلەردە تىلغا ئېلىنغان مال - چارۋىلار

(11 - 1) 11، (12 - 1) 12، (17 - 1) 17، (27 - 1) 27، (1 - 7) 85، (1 - 8) 87، نومۇرلۇق ھۆججەتلەردە، ئات (164 -، 167 -، 180 -، 205 -، 312 -، 318 - بەتلەر)؛ (13 - 3) 45 نومۇرلۇق ھۆججەتتە، ئېشەك (237 - بەت)؛ (14 - 3) 46 نومۇرلۇق ھۆججەتتە، كالا (240 - بەت)؛ (1 - 5) 80 نومۇرلۇق ھۆججەتتە، ئاق تۆگە ۋە ئات (292 - بەت)؛ (2 - 7) 86، (5 - 8) 91 نومۇرلۇق ھۆججەتلەردە، ئات ۋە كالا (315 -، 332 -، 333 - بەتلەر)؛ (3 - 8) 89 نومۇرلۇق ھۆججەتتە، ئات، كالا، ئېشەك (326 - 327 - بەتلەر)؛ (4 - 8) 90 نومۇرلۇق ھۆججەتتە، قوي (330 - بەت) قاتارلىقلار تىلغا ئېلىنغان.

5) كۆكتاتلىق، چۆپلۈك (ياكى ئوتلاق) قاتارلىقلار

(1 - 2) 30، (25 - 9) 116 (28 - 9) 119 - نومۇرلۇق

ھۆججەتلەردە كۆكتاتلىق (215 - ، 371 - ، 375 - 376 - بەتلەر)؛ (20 - 9) 111 نومۇرلۇق ھۆججەتتە، كۆكتاتلىق ۋە كېۋەز (363 - بەت)؛ (8 - 1) 8، (3 - 8) 89 نومۇرلۇق ھۆججەتلەردە، چۆپلۈك (ياكى ئوتلاق) (152 - 153 - ، 326 — 327 - بەتلەر)؛ (29 - 9) 120 نومۇرلۇق ھۆججەتتە، چۆپلۈك (ياكى ئوتلاق) ۋە تۇغمەن تىلغا ئېلىنغان.

«قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر» دېگەن كىتابقا كىرگۈزۈلگەن ھۆججەتلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مىلادي 13 - 14 - ئەسىرلەرگە تەۋە شۇنداقلا ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ ساندىكىسى تۇرپان رايونىدىن تېپىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ مەزمۇنىدىن، ئەينى چاغلاردىكى تۇرپان رايونىدا، ئىجتىمائىي ئىگىلىكتە دېھقانچىلىقنىڭ ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغانلىقى، ئاشلىق زىرائەتلىرىدىن كۆپىنچە بۇغداي، تېرىق ۋە ئارپا تېرىلىدىغانلىقى، يەنە كۆكتات ئۆستۈرۈلىدىغانلىقى؛ باغۋەنچىلىكنىڭ، بولۇپمۇ ئۈزۈم ئۆستۈرۈش ۋە مۇسەللەس ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققي قىلغانلىقى؛ مال - چارۋىلار ئات، كالا، قوي، تۆگە، ئېشەك قاتارلىقلارنى ئاساس قىلىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئاخىرىدا، شۇكى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، خەنزۇچە مەنبەلەردىن باشقا، چەت ئەل سەيياھلىرىنىڭ ئەسەرلىرى («ماركو پولونىڭ ساياھەت خاتىرىسى» قاتارلىقلار) دىمۇ غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى زامان يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىگە ئائىت بەزى ئۇچۇرلار بولسىمۇ، ئۇلاردىكى ئۇچۇرلار خەنزۇچە مەنبەلەردىكى بايانلار بىلەن ئوخشاش بولغاچقا، سەھىپە كۆپەيتمەسلىكنى مۇۋاپىق تاپتۇق.

ئىزاھلار

① «خەننامە» (ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 - يىل.

② «كېيىنكى خەننامە» (ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 - يىل.

③ «ئۇچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى، جىننامە، سۆزنامە» (ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىل.
④ «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» (ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 - يىل.
⑤ «لياڭنامە. يات قوۋملار تەزكىرىسى»، (《梁书·外夷传》) جۇڭخۇا كىتابخانىسى تىنىش بەلگىسى قويغان نۇسخا.
⑥ «ۋېينامە، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»، (《魏书·西域传》) جۇڭخۇا كىتابخانىسى تىنىش بەلگىسى قويغان نۇسخا
⑦ «جۇنامە. يات ئەللەر تەزكىرىسى» (《周书·外夷传》) جۇڭخۇا كىتابخانىسى تىنىش بەلگىسى قويغان نۇسخا.
⑧ «سۇينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» (《隋书·西域传》)، جۇڭخۇا كىتابخانىسى تىنىش بەلگىسى قويغان نۇسخا.
⑨ «كونا تاڭنامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى ۋە غەربىي روئلار تەزكىرىسى» (《旧唐书·西域传和西戎传》)، جۇڭخۇا كىتابخانىسى تىنىش بەلگىسى قويغان نۇسخا.
⑩ «يېڭى تاڭنامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» (《新唐书·西域》传)، جۇڭخۇا كىتابخانىسى تىنىش بەلگىسى قويغان نۇسخا
⑪ «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» (《大唐西域》记)، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى(تىنىش بەلگىسى قويۇلغان نۇسخا)، 1977 - يىل.
⑫ «يېڭى بەش دەۋر تارىخى» 74 - جىلد «ئەتراپتىكى يات قوۋملار ھەققىدە خاتىرە. ئۇيغۇرلا ھەققىدە قىسسە» (《新五代史》).
⑬ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. يات ئەللەر تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابخانىسى تىنىش بەلگىسى قويغان نۇسخا.
⑭ «تەيپىڭ شىڭگو يىللىرىدا خان يارلىقى بىلەن توزۇلگەن كىتابلار قامۇسى» «(太平御览》792 - جىلد «يات قوۋملار قىسمى 13.»)، جۇڭخۇا كىتابخانىسى فاكسىمىل نۇسخىسى، 1960 - يىل.
⑮ «قىتان دۆلىتىنىڭ تەزكىرىسى» (《契丹国志》叶礼隆〈宋〉) 26 - جىلد «قوچۇ».
⑯ «يازما ھۆججەتلەر ھەققىدە ئومۇمىي تەھسىل» (《文献通考》) 336 - جىلد «يات قوۋملار 13-»، سودا نەشرىياتى ۋەنيۇ كىتاب ئىسكىلاتى نۇسخىسى، مىڭگونىڭ 25 - يىل.
⑰ «كىتابلار جەۋھىرى» (《册府元龟》) 960 - جىلد «يات

قـارامـلار تـەزكـىرىسى. تەبئىي شارائىتى 2 ـ» ، جۇڭخۇا كىتابخانىسى فاكسىمىل نۇسخىسى، 1960 ـ يىل.

⑱ «ئەۋلىيا چيۇچۇجىنىڭ غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» (《长春真人西游记》) 1 ـ توم.

⑲ ياللىغ چۇسەي: «غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» (耶律楚材《西游录》)

⑳ «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» (غەربىي يۇرت. لۇكچۇن، قارا قوچۇ، ئۇدۇن تـەزكىرىلىرى) ، جۇڭخۇا كىتابخانىسى تىنىش بەلگىسى قويغان نۇسخا.

[㉑مىڭ] جېڭ شياۋ: «خۇاڭمىڭ. يات قوۋملار توغرىسىدا» (《皇明四夷考》) ، جۇڭخۇا مىنگونىڭ 22 ـ يىل قايتا بېسىلغان.

㉒ ‹غەربىي يۇرتقا سەپەر قىلىش خاتىرىسى› ، ‹غەربىي يۇرتتىكى قارام ئەللەر تەزكىرىسى› ، ‹ئومۇمىي خاتىرە› ، جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 2000 ـ يىل.

(《西城行程记 西城番国志 咸宾录》)

㉓ «جاھاننامە» (《寰宇通志》) 107 ـ جىلد.

㉔ «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن — ئاڭلىغانلىرىمىز» (《西城闻见录》) 7 ـ جىلد.

㉕ خۇاڭ ۋېنبى: «لوپنور ئارخېئولوگىيىسىدىن خاتىرە» ، جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالنى ئىلمىي تەكشۈرۈش ئۆمىكى مەجمۇئەسى 1 ـ ، بېيپىڭ، 1948 ـ يىل.

㉘ ㉖ مېڭ فەنرېن: «كروران ـ پىشامشان تارشا پۈتۈكلىرى ئۈستىدە خرونولوگىيىلىك تەتقىقات» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 ـ يىل.

㉗ مەزكۇر تارشا پۈتۈك ھازىر ش ئۇ ئا ر مۇزېيدا ساقلانماقتا. نومۇرى 66TAM53:9.

㉙ «جۇڭگونىڭ قىممەتلىك قەدىمكى قانۇنىي ئەسەرلىرى توپلىمى» ئا مەجمۇئە 4 ـ توم «تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان قانۇنىي ھۆججەتلەر» (باش مۇھەررىرى: ۋۇجېن) ، پەن نەشرىياتى، 1994 ـ يىل.

㉞ ㉛ ㉚ لىن مېيسۇن: «قۇم دېڭىزىدىكى پۈتۈكلەر — جۇڭگودىن قېزىۋېلىنغان كاروشتىچە ھۆججەتلەر (دەسلەپكى توپلىمى)» ، مەدەنىيەت يادىكارلىقى نەشرىياتى، 1988 ـ يىل.

㉜ ئىسراپىل يۇسۇپ، ئەنۋەر قاسىم: «شىنجاڭدىن بايقالغان قەدىمكى يېزىقلار» ، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايوننىڭ يىپەك يولى

ئارخېئولوگىيىسىدىكى ئېسىل بۇيۇملار» ، شاڭخەي تەرجىمە نەشرىياتى، 1998 - يىل

㉝ لىن مېيسۇن: «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى — ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدا ساقلىنىۋاتقان كاروشتىچە ھۆججەتلەرنىڭ تەرجىمىسى» ، جۇڭگو - ياپونىيە بىرلىكتە نىيە خارابىسىنى ئىلمىي تەكشۈرۈش ئەترىتى: «جۇڭگو - ياپونىيە بىرلىكتە نىيە خارابىسىنى ئىلمىي تەكشۈرۈش دوكلاتى» 2 - توم، كيوتو، 1999 - يىل؛ لىيەنچى لىلۇڭ: «نىيە خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان كاروشتى يېزىقىدىكى ماتېرىياللار ئۈستىدە تەتقىقات» (1) ، جۇڭگو - ياپونىيە بىرلىكتە نىيە خارابىسىنى ئىلمىي تەكشۈرۈش ئەترىتى: «جۇڭگو - ياپونىيە بىرلىكتە نىيە خارابىسىنى ئىلمىي تەكشۈرۈش دوكلاتى» 1 - توم، كيوتو، 1996 - يىل.

㉟ مەزكۇر تارشا پۈتۈك ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

㊱ لىيەنچى لىلۇڭنىڭ ئىزاھى. ㉝ تە كۆرسىتىلگەن ماقالىسىدە، نىيە خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان بۇ تارشا پۈتۈكلەرنىڭ ئەسلىي نۇمۇرى بېرىلگەن. لىن مېيسۇننىڭ ئىزاھى ㉝ تە تىلغا ئېلىنغان ماقالىسى، لىيەنچى لىلۇڭ ئېلان قىلغان تارشا پۈتۈكلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالمىدۇ؛ بىراق، ئۇ ئۇلارنىڭ ئەسلىي نومۇرىنى كۆرسەتمەي تىزىملىك نومۇرىنى بەرگەن.

㊲ لىن مېيسۇن: «نىيەدىن يېڭى تېپىلغان پىشامشان خانى تومگراكا (Tomgraka) نىڭ يىل ھېسابى چۈشۈرۈلگەن ھۆججەت ھەققىدە مۇلاھىزە» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1998 - يىل 2 - سان.

㊳ ئەنشىگە قاراشلىق تۆت قورغان: تاڭ گاۋزۇڭنىڭ شىيەنچىڭ 3 - يىلى (مىلادىيە 658 - يىلى) ، تاڭ سۇلالىسى كۈسەندە «ئەنشى (غەربىي تىنچىلاندۇرغۇچى) باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى تەسىس قىلغان. ئۇنىڭغا كۈسەن، ئاگىنى (ھازىرقى يەنجى، يەنى قارا شەھەر) ، سۇلى (ھازىرقى قەشقەر) ، ئۇدۇن قاتارلىق تۆت قورغان قارىغان بولۇپ، ھەربىر قورغاندا تاڭ سۇلالىسىنىڭ 4000 دىن ئەسكىرى قۇرغان. تاڭ گاۋزۇڭنىڭ شىيەنخېڭ 2 - يىلى (مىلادىيە 671 - يىلى) ، تۇبۇتلەر تۆت قورغانىنى ئىشغال قىلغاندا، باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى غەربىي ئايماققا (ھازىرقى تۇرپانغا) چېكىنگەن. تاڭ گاۋزۇڭنىڭ تىياۋلۇ 1 - يىلى (مىلادىيە 679 - يىلى) ، سۇياب (ھازىرقى قىرغىزستان جۇمھۇرىيىتىدىكى توقماقنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) ، كۈسەن، سۇلى، ئۇدۇنلار تۆت قورغان قىلىنغان. ۋۇزېتىيەننىڭ چۈيگۇڭ 2 - يىلى (مىلادىيە 686 - يىلى) ، بۇ تۆت قورغان

قولدىن كېتىپ، چاڭشوۋ 1 - يىلى (مىلادىيە 692 - يىلى) دىن تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ كەيىۋەن 7 - يىلى (مىلادىيە 719 - يىلى) غىچە، سۇباب، كۇسەن، سۇلى، ئۇدۇندىن ئىبارەت تۆت قورغان قايتا قۇرۇلغان. مىلادىيە 719 - يىلىدىن تاڭ شىيەنزۇڭنىڭ يۇەنخې 3 - يىلغىچە (مىلادىيە 808 - يىلغىچە)، سۇياب تۈركەشلەرنىڭ ئوردىسى تۇرۇشلۇق جاي قىلىنغاچقا، ئاگىنى، كۇسەن، سۇلى، ئۇدۇن — دەسلەپكى تۆت قورغان ئەسلىگە كەلگەن.

㊴ جۇڭگو مىللىي قەدىمكى يېزىقلار تەتقىقات جەمئىيىتى: «جۇڭگودىكى مىللىي قەدىمكى يېزىقلار» (15 - 18 - بەتلەر) بېيجىڭ، 1982 - يىل.

㊸ ㊵ ژاڭ ياۋ، چېن جيەن: «تۇبۇتچە تارشا پۈتۈكلەرنىڭ ئومۇمىي خاتىرىسى»، مەدەنىيەت يادىكارلىقى نەشرىياتى، 1986 - يىل.

㊶ پېلىئ نيەنسۇڭ: «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى چاقىلىقتىكى مىرەن قەدىمكى شەھىرىدىن يېڭى تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1960 - يىل 8 - 9 - قوشما سان، 92 - بەت.

㊷ «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىنىڭ 30 يىلى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىل، 17 - بەت.

㊹M.Sherbak:《NadpisnadrevneUygurskomYazikeizMmngolii》,Epigrakafika Vostoka,1961,No.XIV,pp.23—25

㊺ مەھمۇد قەشقەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» (ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى، I توم 8 -، 11 -، 40 - بەتلەر)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىل نەشرى.

㊻ قاراخانىيلار تەۋەسىگە ئىسلام دىنى تارقىلىپ كىرگەندىن كېيىن، ئەرەب، پارس تىلىدىكى «ھ، ح» تاۋۇشلىرىنى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا توغرا ئىپادىلەپ بېرىش ئۈچۈن، ئەينى دەۋر زىيالىلىرى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «غ» ھەرپىنىڭ ئاستىغا قوشۇمچە بەلگە قويۇپ، يېڭى ھەرپ شەكىللەندۈرگەن. بۇ خۇددى قەدىمكى ئۇيغۇر زىيالىلىرى «غ» ھەرپىنىڭ ئۈستىگە ئىككى چېكىت قويۇپ «ق» ھەرپىنى، بىر چېكىت قويۇپ «خ» ھەرپىنى ياسىغانغا ئوخشايدۇ. دېمەك، قەدىمكى ئۇيغۇرلار «ھ، ح» تاۋۇشلىرىنى بىر خىللا تەلەپپۇز قىلغاچقا، قاراخانىيلار تەۋەسىدە قوللىنىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭكىدىن بىر ھەرپى ئارتۇق ھېسابلىنىدۇ (بۇ خىل ئەھۋالنى، 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا

يەكەندىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قاراخانىيلار دەۋرىگە تەۋە ھۆججەتتىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ). «مېئىراجنامە» نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىدا، كاتتىپ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «غ» ھەرپىنىڭ ئاستىغا قوشۇمچە بەلگە ئورنىدا ناھايىتى كىچىك قىلىپ، ئەرەبچە «ح، ع، ھ» ھەرپلىرىنى چۈشۈرۈپ، ئۇ ئۇچ ھەرپنى پەرقلەندۈرگەن.

㊼ «يۇەن سۇلالىسى تارىخى. تاتا توڭا تەزكىرىسى» گە قارالسۇن.

㊽ گېڭ شىمىن: «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى ۋە يازما يادىكارلىقلىرى ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىل، 105 - بەت.

㊾ مەتىرەھىم سايىت، ئىسراپىل يۇسۇپ: «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىل. بۇ كىتابقا 125 پارچە ۋەسىقە كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇلاردىن 121 پارچىسى ياپونىيە ئالىمى شەنتىيەن شىنغۇ قاتارلىقلار نەشرگە تەييارلىغان «قەدىمكى ئۇيغۇ يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر توپلىمى» (山田信夫:《ウイグル文契约文书集成》,大阪大学出版会,1993) غا كىرگۈزۈلگەن.

(ئەسكەرتىش: ئىزاھتا كۆرسىتىلگەن ماتېرىياللارنىڭ ئۇيغۇرچە دەپ ئەسكەرتىلگەنلىرى ۋە چەت ئەلچە ماتېرىياللاردىن باشقىلىرى، خەنزۇچە ماتېرىياللارنى كۆرسىتىدۇ.)

Ⅷ باب. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى زامان يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتى توغرىسىدا

ئۇيغۇرلار ۋەتىنىمىز جۇڭگودىكى ئۇزاق تارىخ ۋە شانلىق مەدەنىيەتكە ئىگە مىللەتلەرنىڭ بىرى. ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىمۇ ئۇزاق تارىخقا ئىگە. ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتى، جۇڭگو يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىنىڭ تەركىبىي قىسمى، جۇملىدىن شىنجاڭنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىدۇر. ھازىر، شىنجاڭدىكى ئاساسىي گەۋدە مىللەت ھېسابلىنىۋاتقان ئۇيغۇرلار، قەدىمدىن كۆپ مىللەت ئولتۇراقلاشقان غەربىي يۇرت (شىنجاڭ) نىڭ قەدىمكى زامان يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلغان ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتىغا مۇھىم تۆھپە قوشقان مىللەتلەردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى زامان يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىنى يورۇتۇپ بېرىشتە، تۆۋەندىكى ئىككى نۇقتا ئۇستىدە توختىلىپ ئۆتۈش كېرەك.

بىرىنچى، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغان، يەنى 744 ـ يىلى چۆللۈكنىڭ شىمالىدا ئۇيغۇر قاغانلىقىنى قۇرغان قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتى ئۇستىدە قىسقىچە توختىلىش كېرەك.

ئىككىنچى، 840 ـ يىلى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر قاغانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپ قىسمى غەربىي يۇرتقا كۆچتى ۋە ئىككى يەرلىك ھاكىمىيەت قۇردى: پان تېگىن باشچىلىقىدىكى 15 قەبىلە يەتتە سۇ رايونىغىچە

كىرىپ، قارلۇقلارنى بويسۇندۇرۇپ، تارىختا قارا خانىيلار سۇلالىسى دەپ ئاتالغان ھاكىمىيەتنى قۇردى①. قارا خانىيلار سۇلالىسى، 1041 - يىلى ئەلى سىستېمىسىدىكى بۆرە تېگىن ئىبراھىم بۇخارانى ئىشغال قىلىپ، ماۋارائۇننەھرگە قايتىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، ئۆزىنى تابغاچ بۇغراقاراخان دەپ ئاتاپ، مۇستەقىل سىياسەت يۈرگۈزگەندىن باشلاپ، غەربىي ۋە شەرقىي قىسىم خانلىقلارغا بۆلۈنۈپ كەتتى. يۇسۇپ قادىرخاننىڭ چوڭ ئوغلى، شەرقىي قىسىم خانلىقىنىڭ تۇنجى خاقانى سۇلايمان (1032 — 1056 - يىللار تەختتە) ئارسلانخان دەپ ئاتالدى. شەرقىي قىسىم خانلىقىنىڭ زېمىنى چۇ دەرياسى ۋادىسى، ئىلى دەرياسى ۋادىسى، قەشقەر ئۇدۇن ۋە پەرغانىنىڭ شەرقىي قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، بالاساغۇن ۋە قەشقەرنى پايتەخت قىلدى. غەربىي يۈرتقا كۆچۈپ كەلگەن يەنە بىر تارماق قەدىمكى ئۇيغۇرلار بىلەن 8 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن تارتىپ، بېشبالىق ئەتراپىدا تۇرۇۋاتقان قەدىمكى ئۇيغۇرلار② بۆگۈقۇنىنىڭ باشچىلىقىدا، قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى. تارىختا بۇ خانلىقنىڭ زېمىنى كېڭەيگەن ھەم تېرايغان بولۇپ، نىسبىي مۇقىم دائىرىسى شەرقتە قۇمۇلدىن غەربىي جەنۇبتا ئاقسۇنىڭ يېنىغچە بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، غەربىي شىمال پاسىلى ئىلى دەرياسى رايونىغا يەتكەن. شەرقىي جەنۇبىي پاسىلى خوتەن، دۇنخۇاڭلار بىلەن چۆل - جەزىرە ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرغان.

يۇقىرىغا تىلغا ئېلىنغان قارا خانىيلار سۇلالىسى بىلەن قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەر بىلەن، بولۇپمۇ سۇڭ سۇلالىسى ۋە لياۋ سۇلالىسى بىلەن قۇيۇق مۇناسىۋەتتە بولغان. ئۇلارنىڭ قۇيۇق مۇناسىۋىتىنى «سۇڭ تارىخى» 490 - جىلد «ئۇدۇن تەزكىرىسى»، «سۇڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەردىن تاللانما» 197 - جىلد «ۋاسسالار» 4 - بۆلۈم «ئۇدۇن تەزكىرىسى»، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىدىن مۇھىم بايان»، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى، قوچۇ تەزكىرىسى»، «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» 2 - جىلد، «تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە»

2 ـ قىسىم، 36 ـ جىلد، «ياساۋۇلخانىلار تەزكىرىسى» 2 ـ قىسىم، 46 ـ جىلد، «ئەمەلدارلارنىڭ تەرجىمھالى» 2 ـ، 37 ـ جىلد «جۇغراپىيە تەزكىرىسى» 1 ـ، سۇڭ دەۋرىدە ئۆتكەن بې لۇڭلى يازغان «قىتان ئېلىنىڭ تەزكىرىسى»، 21 ـ جىلد، «كىچىك ئەللەر (قوچۇ ئېلى) يوللىغان ئولپانلار» قاتارلىقلاردىكى خاتىرىلەردىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

قەدىمكى دەۋرلەردە، شىنجاڭدا نۇرغۇن قەبىلىلەر، مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. شىنجاڭدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئۇلۇس ـــ مىللەت تەۋەلىكى خەن دەۋرىدىن باشلاپ ئېنىق خاتىرىلەنگەن. خەن دەۋرىدە، بۇ يەردە ساكلار، توخرىلار، ئۇسۇنلار، چياڭلار، ھۇنلار ۋە خەنزۇلار بولغان. ۋېي ـ جىن دەۋرلىرىدىن سۇي، تاڭ دەۋرلىرىگىچە (مىلادىيە 220 ـ يىلىدىن 907 ـ يىلىغىچە جۇرجانلار، قاڭقىللار، ئىفتالىتلار، تۇيغۇنلار، تۈركىلەر، تۇبۇتلەر شىنجاڭغا كىرىپ، شىنجاڭنىڭ تارىخىي مۇساپىسىگە مۇھىم تەسىر كۆرسەتكەن. مىللەتلەر ئارىسىدا قوشۇلۇش ھادىسىسى تەبىئىي ھالدا يۈز بەرگەن. بولۇپمۇ، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇرلار 9 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىلى غەربىي يۇرتقا كۆچۈپ كېلىپ، قارلۇق قاتارلىقلار بىلەن قارا خانىيلار سۇلالىسى ۋە قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغاندىن كېيىن، تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپى ۋە تۇرپان ئويمانلىقى ئەتراپىدا ئولتۇراقلاشقان ھىندى ـ ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسى، خەنزۇ ـــ زاڭزۇ تىللىرى سىستېمىسى ۋە ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى ئاھالىلەرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرلار بىلەن قوشۇلۇش ھادىسىسىنى ئىلگىرى سۈرگەن. شۇندىن باشلاپ، تەدرىجىي ھالدا، سىياسىي، ئىقتىسادىي، تىل، مەدەنىيەت، دىن قاتارلىق جەھەتلەردە بىرلىك ھاسىل قىلغان، بىر يېڭى ئورتاق مىللەت گەۋدىسى ـ ئۇيغۇر مىللىتى شەكىللەنگەن. مانا مۇشۇ يېڭى ئورتاق مىللەت گەۋدىسى شەكىللىنىش جەريانىدا، قەدىمدىنلا كۆپ مىللەت ياشىغان غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى زامان يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى تېخىمۇ تەرەققىي

قىلدۇرغان. بۇ، ئۇيغۇر قەدىمكى زامان يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق تەرىپىدۇر.

ئۇنداق بولسا، غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى زامان يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنىڭ ئەھۋالى قانداق ئىدى؟ بىز گەپنى شىنجاڭنىڭ تاش قوراللار دەۋرى (كونا ۋە يېڭى تاش قورال دەۋرى) نى قويۇپ تۇرۇپ، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2000 - يىلىدىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 200 - يىلىغىچە بولغان بىرونزا ۋە دەسلەپكى تۆمۇر قورال دەۋرىدىن باشلىساق، كۆپايە قىلار. ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلارغا ئاساسلانغاندا، بىرونزا ۋە دەسلەپكى تۆمۇر قورال دەۋرلىرىدە، شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئىقتىسادىي فورماتسىيىسىدە، چارۋىچىلىق بىلەن دېھقانچىلىق ئاساس قىلىنغان (قوشۇمچە ئوۋچىلىقمۇ بولغان)، كۆلالچىلىق، يۇڭ توقۇمىچىلىق، مېتال تاۋلاش قاتارلىق قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان. بولۇپمۇ تۆمۇر قوراللارنىڭ ئىشلىتىلىشى ۋە بۇغداي تېرىپ ئىستېمال قىلىش ئىچكىرى ئۆلكىلىرىنىڭكىدىن بۇرۇنراق بولغان. ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلارغا ئاساسلانغاندا، بۇ دەۋرلەردە چارۋىچىلىق چوڭراق نىسبەتنى ئىگىلىگەن بولۇپ، دېھقانچىلىقنىڭ كۆلىمى ياكى يېرىك تېرىقچىلىقنىڭ نىسبىتى كىچىكرەك بولغان. بۇ نۇقتىنى ئالاقىدار خارابىلەردىن قېزىۋېلىنغان زور مىقداردىكى يۇڭ توقۇلمىلار، تېرە بۇيۇملار، قوي، ئۆچكە، كالا، ئات، تۆگە سۆڭەكلىرى ۋە بۇغداي، تېرىق دانلىرى، تېرىق توقىچى قاتارلىقلار چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. دەۋرى ئەڭ بۇرۇن بولغان ۋە يېقىندىلا قېزىۋېلىنغان ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلارنى مىسالغا ئالساق، دەۋرىنىڭ يۇقىرى چېكى كۆنچى دەريا‌سى بويىدىكى 3800 يىللىق تارىخقا ئىگە گۈمۈگۈ قەبرىستانلىقىنىڭكىدىن بۇرۇن بولۇشى مۇمكىن، يەنى مىلادىيەدىن 2000 يىل بۇرۇنقى دەۋرنىڭ باشلىرىغا توغرا كېلىشى مۇمكىن دەپ تونۇلۇۋاتقان كىچىك مۇرەن قەبرىستانلىقىدىن، ئالاقىدار مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن قوي

يۇڭىدىن توقۇلغان يۇڭ پىلاش، بەل كىيىمى، كىگىز مالىخاي، قوي، ئۆچكە، كالا باش سۆڭەكلىرى، كالا تېرىسى چەملىك ئۆتۈك، تېرە قاپ، مويلۇق كالا تېرىسى، يا ئوقلىرى، ئاخىرەتلىك يا قاتارلىقلاردىن باشقا، ئاز مىقداردا بۇغداي ۋە تېرىق دانلىرى قېزىۋېلىنىدى③.

شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان دېھقانچىلىقى خەن دەۋرىدە خېلى تەرەققىي قىلغان. مەسىلەن، «خەننامە، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دىكى «پىشامشان..... ئۇنىڭ غەربىدىن چەرچەنگە 720 چاقىرىم كېلىدۇ. چەرچەندىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئۇ يېقىدىكى يەرلەرنىڭ ھەممىسىدە ئاشلىق تېرىلىدۇ. يەر ۋە ئوت - چۆپ، دەل - دەرەخلىرى، چارۋا مەھسۇلاتلىرى، ھەربىي قورال — ياراق ئىشلەپچىقىرىش خەن سۇلالىسىنىڭكىگە سەل ئوخشاپ كېتىدۇ»، «قەدىمكى بۇگۇرنىڭ شەرق تەرىپىدىكى چەرچى، چىدىر قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسى قەدىمكى شەھەر بەگلىكلىرى بولۇپ، زېمىنى كەڭ، سۇ ئوت - چۆپلىرى مول، 500 مىڭ مودىن ئارتۇق سۇلۇق تېرىلغۇ يېرى بار»④ قاتارلىق بايانلار بۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. خەن سۇلالىسىدىن باشلاپ، تارىخىي دەۋرلەردە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە قۇرۇلغان مەركىزىي سۇلالىلەرنىڭ غەربىي يۇرتتا ھەربىيلەرنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشىنى يولغا قويۇشى⑤ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ ئىلغار دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنىڭ غەربىي يۇرتقا كىرىشى⑥ قاتارلىق ئامىللار تۈرتكىلىك رول ئويناپ، شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان دېھقانچىلىقىنىڭ تەرەققىياتىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرگەن.

شىنجاڭدا ئىشلەنگەن ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش خىزمىتى داۋامىدا بايقالغان يېمەكلىكلەر (ئاساسلىقى ئۇن يېمەكلىكلىرى ۋە مېۋە - چېۋىلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ) ۋە تارىخىي ھۆججەتلەردە تىلغا ئېلىنغان يېمەكلىكلەر ھەم ئىچىملىكلەر، شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنى يورۇتۇپ بېرىشتىكى كۆچلۈك پاكىت ھېسابلىنىدۇ. تۆۋەندە، ئۇلار ئۇستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز:

1. يېمەكلىكلەر

1) نان 1991 — يىلى، قۇمۇل قارا دۆڭە قەبرىستانلىقىدىكى 151 - نومۇرلۇق قەبرىدىن تېرىق توقۇچى قېزىۋېلىندى. مەزكۇر قەبرىستانلىقىنىڭ دەۋرى بۇنىڭدىن 3200 يىللار بۇرۇنقى زامانلارغا توغرا كېلىدۇ⑦. 1985 - 1989 - يىللىرى، چەرچەن زاغۇنلۇق 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىكى 2 - مەزگىلگە تەۋە قەبرىلەردىن تېرىق توقاچلىرى قېزىۋېلىندى⑧؛ 1989 - يىلى 2 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن قېزىۋېلىنغان تېرىق توقاچلىرى، قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن ئىككى خالتىغا سېلىنغان. چەرچەن زاغۇنلۇق قەبرىستانلىقلىرىدىن قېزىۋېلىنغان تېرىق توقاچلارنىڭ دەۋرى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 770 - يىلىدىن مىلادىيە 8 - يىلىغىچە بولغان زامانلارغا، يەنى ئەمنىيە — غەربىي خەن دەۋرلىرىگە توغرا كېلىدۇ⑨. 1984 - يىلى، لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 20 - ۋە 40 - نومۇرلۇق قەبرىلەردىن سەككىز دانەق تېرىق توقۇچى قېزىۋېلىندى، ئۇلارنىڭ دەۋرى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1 - ئەسىردىن مىلادىيە 3 — ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان زامانلارغا توغرا كېلىدۇ⑩. خەن - جىن دەۋرلىرىگە (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 206 — مىلادىيە 420 - يىللارغا) تەۋە قەبرىستانلىقلاردىن: 1995 - يىلى، نىيە خارابىسىدىكى 95MNI نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى 3 - نومۇرلۇق قەبرىدىن تېرىق توقۇچى قېزىۋېلىندى⑪؛ 1999 - يىلى، لوپنۇر ناھىيىسىدىكى يېڭىچەن قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 8 - نومۇرلۇق قەبرىدىن بىر نەچچە قاتلىق نېپىز نان (قاتلىما؟) قېزىۋېلىندى⑫. 1972 - يىلى، تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى تاك دەۋرىگە (مىلادىيە 618 ~ 907 — يىللارغا) تەۋە 149 - نومۇرلۇق قەبرىدىن ئوتتۇرىسى نېپىز، گىرۋىكى قېلىن كەلگەن 1 دانە بۇغداي نېنى قېزىۋېلىندى، دېئامېتىرى 19.5 سانتىمېتىر كېلىدىغان بۇ نانىنىڭ

يۇزنگە چەككۇچ چېكىلگەن⑬؛ تاك دەۋرىگە تەۋە 187 - نومۇرلۇق قەبرىدىن دىئامېتىرى 3.9 سانتىمېتىر كېلىدىغان، يۇزنگە كۇنجۇت سېپىلگەن بۇغداي توقىچىدىن بىر دانە قېزىۋېلىندى⑭؛ 1973 - يىلى، تاك دەۋرىگە تەۋە 191 - نومۇرلۇق قەبرىدىن، دىئامېتىرى 3.9سانتىمېتىر كېلىدىغان، يۇزنگە كۇنجۇت سېپىلگەن بۇغداي توقىچىدىن بىر دانە قېزىۋېلىندى⑮.

تارىخىي ھۆججەتلەرگە ئاساسلانغاندا، نان خەن دەۋرىدە يېپەك يولى ئارقىلىق ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە كىرگەن. كىشىلەر نانىنى «胡饼»(غۇز نېنى) ياكى «炉饼» (تونۇر ئوچاق نېنى) دەپ ئاتىغان. مەسىلەن، «كېيىنكى خەننامە. بەش ئانا سىر ھەققىدە» دە: «خەن لىڭدى غۇز ئېگىنلىرىنى، غۇز چېدىرىنى، غۇز كارۋىتىنى، غۇز ئورۇندۇقىنى، غۇز تائاملىرىنى، غۇز چەڭنى، غۇز نېيىنى، غۇز ئۇسسۇلىنى ياخشى كۆرەتتى، ئاستانىدىكى ئېسىلزادىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇلارنى تالىشىپ كېتەتتى»⑯ دېيىلگەن. «غۇز تائاملىرى»، «غۇز نېنى» نىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، شەرقىي خەن دەۋرىدىكى لېيۇشى يازغان «ناملار شەرھى» دېگەن كىتابتا، «غۇز نېنى چوڭ ھەم گىرۋىكى قېلىن ياسىلىدۇ، يۇزنگە كۇنجۇت سېپىلىدۇ»⑰ دەپ خاتىرىلەنگەن. تاك دەۋرىدە ئۆتكەن خۇيلىن «نوملار شەرھى» دېگەن ئەسىرنىڭ 37 - جىلدىدىكى «دارنىلار» نىڭ 12 - سىدە: «پوشكال ئەسلىدە غۇزلارنىڭ يېمەكلىكىدۇر، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكىلەر ئۇنى تەقلىد قىلىپ پىشۇرغان ۋە سەل ئۆزگەرتكەن. ..... غۇز يېمەكلىكى دېگىنىمىز پولو «毕罗»، قوتۇرماچ «烧饼»، غۇز نېنى (胡饼) ... قاتارلىقلاردۇر»⑱دەپ خاتىرە قالدۇرغان.

2) پوشكال ۋە تولغما قۇيماق 1996 - يىلى، چەرچەن زاغۇنلۇق I نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىكى 73 - نومۇرلۇق قەبرىدىن، دىئامېتىرى 7.4～8.4 سانتىمېتىر كېلىدىغان بەش دانە جۇخۇاگۇلسىمان پوشكال (نومۇرى :M73:2

1:5) ، ئۇزۇنلۇقى 9~9.5 سانتىمېتىر كېلىدىغان ئۇچ دانە تولغىما قۇيماق (ماخار، نومۇرى 73:2:6:8) ۋە شاپتۇل پوستىسمان كىچىك ھەم نېپىزرەك پوشكال (ئۇششاق پارچىلىنىپ كەتكەن، نومۇرى M73:2:13) قېزىۋېلىندى⑲.

ئۇلار مەزكۇر قەبرىستانلىقتىكى 3 - مەزگىلگە تەۋە قەبرىگە ھەمدەپنە قىلىنغان بولۇپ، دەۋرى شەرقىي خەن دەۋرى (مىلادىيە 25 — 220 - يىللار) نىڭ ئاخىرىدىن جىن دەۋرى (مىلادىيە 265 — 420 - يىللار) گىچە بولغان زامانلارغا توغرا كېلىدۇ.

3) شوۋېتېرىق (ياكى تېرىق ئۇمىچى) 1984 - يىلى لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەبرىستانلىقىدىن، 1995 - يىلى نىيە خارابىسىنىڭ95MNI نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىكى 3 - نومۇرلۇق قەبرىدىن شوۋېتېرىق (ياكى تېرىق ئۇمىچى) قېزىۋېلىندى؛⑳ ئالدىنقىسىنىڭ دەۋرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1 - ئەسىردىن مىلادىيە 3 - ئەسىرگىچە بولغان زامانلارغا، كېيىنكىسىنىڭ دەۋرى خەن جىن زامانلىرىغا (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 602- مىلادىيە 024 - يىللار) توغرا كېلىدۇ.

4) تالقان 1984 - يىلى، لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەبرىستانلىقىدىن قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن خالتىغا قاچىلانغان تالقان قېزىۋېلىندى㉑.

5) ئۇگرە 1992 - يىلى، پىچان ناھىيىسىدىكى سۇ بېشى 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىكى 11 - نومۇرلۇق قەبرىدىن تېرىق ئۇنىدىن قىلىنغان ئۇگرە قاچىلانغان ساپال ھېجىر قېزىۋېلىندى㉒؛ 1968 - يىلى، تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى تاك دەۋرىگە تەۋە 104 - نومۇرلۇق قەبرىدىن، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 18 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 3. سانتىمېتىر كېلىدىغان ياغاچ ھېجىرغا سېلىنغان ئۇگرە قېزىۋېلىندى㉓.

6) جۇۋاۋا 1990 — يىلى، پىچان ناھىيىسىنىڭ ئۇچقۇرۇق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 10 - نومۇرلۇق قەبرىدىن ئۇچ دانە جۇۋاۋا قېزىۋېلىندى㉔، مەزكۇر

قەبرىستانلىقنىڭ دەۋرى ۋېي، جىن — جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر زامانىغا (مىلادىيە 3 - ئەسىردىن 5 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە) توغرا كېلىدۇ؛ 1986 - يىلى، تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 384 — 391 - نومۇرلۇق سەككىز قەبرە تازىلانغاندا، ئۇلاردىن چىققان ساپال چىنىلەردىن سەككىز دانە جۇۋاۋا بايقالدى㉕، يۇقىرىقىلاردىن باشقا، تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 301 - نومۇرلۇق، 339 - نومۇرلۇق، 103 - نومۇرلۇق، 153 - نومۇرلۇق ۋە 155 - نومۇرلۇق قەبرىلەردىنمۇ جۇۋاۋىلار قېزىۋېلىنغان بولۇپ، كۆپىنچىسى ياخشى ساقلانغان ㉖. تۇرپان ئاستانە قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان جۇۋاۋىلار تاڭ دەۋرىگە تەۋە.

7) چۆچۈرە 1969 - يىلى، تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى تاڭ دەۋرىگە تەۋە 117 - نومۇرلۇق قەبرىدىن ياخشى ساقلانغان ئىككى دانە چۆچۈرە قېزىۋېلىندى㉗.

8) تاڭزۇڭزا 1994 - يىل 3 - ئايدا، لۇشۇن مۇزېيىدىكى كەسپىي خادىملار ياپونىيىنىڭ «ئوتانى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى» 1902 - 1904 -، 1908 - 1909 — ۋە 1910 - 1914 - يىللىرى، شىنجاڭدا ئېكسپېدىتسىيە پائالىيىتى ئېلىپ بارغاندا، تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن قېزىپ ئېلىپ كەتكەن ھۆججەتلەرنى رەتلەۋاتقاندا، قەغەزلەر ئارىسىدىن چۆپتە توقۇلغان چوڭ - كىچىك بەش دانە تاڭزۇڭزا بايقالغان. ئۇلارنىڭ چوڭىنىڭ تېگىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1.37 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 1.35سانتىمېتىر، كىچىكىنىڭ تېگىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1.1سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 1.01سانتىمېتىر كېلىدۇ㉘. تاڭزۇڭزا خەنزۇ خەلقى تاڭزۇڭزا چاغلىنىدا ئومۇمىيۈزلۈك يەيدىغان ئەنئەنىۋى يېمەكلىك بولۇپ، يۇقىرىدىكى ناھايىتى كىچىك ۋە چىرايلىق ياسالغان بەش دانە تاڭزۇڭزا، ئەينى چاغدىكى كىشىلەر خەيرلىك بولسۇن ئۈچۈن، تاڭزۇڭزا چاغلىنىدا كىچىك بالىلىرىنىڭ بوينىغا ئېسىپ قويىدىغان تاڭزۇڭزىلاردىن بولسا كېرەك. ئۇلارنىڭ

بايقىلىشى، ئەگەر كېيىن بولغاندا تاكى دەۋرىدە ياكى ئۇنىڭدىن خېلى بۇرۇنلا، شىنجاڭدىكى ئاھالىلەرنىڭ تاكزۇكزا ئېيتىپ يەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

9) ھەرخىل پىچىنە - پىرەنىكلەر ئۇلارنىڭ ھەممىسى تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان بولۇپ، جۈخۇا گۈلى نۇسخىلىق ئاي توقاچ، قايىنام نۇسخىلىق ئۇچبۇرجەك شەكىللىك، كېپىنەك شەكىللىك، تۆت بۇرجەكلىك، ھالقىسىمان، تۆت بەرگلىك گۈلسىمان، مېيخۇا گۈلسىمان، دەرەخ يوپۇرمىقسىمان، قات - قات شەكىللىك، يۆگىمە شەكىللىك ۋە سىلىندىرسىمان پىچىنە - پىرەنىكلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ[29]. ياسلىشى ئىنتايىن كۆركەم بولغان بۇ پىچىنە — پىرەنىكلەردىن، 60TAM:331:01 ۋە 72TAM169:63 نومۇرلۇق يۆگىمە شەكىللىك پىرەنىكلەرنىڭ دەۋرى ئايرىم - ئايرىم ھالدا، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى (مىلادىيە 386 — 581 — يىللار) بىلەن چۈ جەمەتى قۇرغان قوچۇ بەگلىكى دەۋرى (مىلادىيە 499 - 640 - يىللار) گە تەۋە بولغاندىن سىرت، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى تاڭ دەۋرىگە تەۋە.

10) ياغدا پىشۇرۇلىدىغان ئۇن يېمەكلىكى تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن، ياغاچ زىخقا ئۆتكۈزۈپ ياغدا پىشۇرۇلىدىغان ئۇن يېمەكلىكىدىن، ئۇششاق توقاچسىمان ۋە يۆگىمە شەكىللىك يېمەكلىك بىلەن، خەنزۇ خەلقى چۈنجۇەن دەپ ئاتايدىغان، يەنى نېپىز يېيىلغان خېمىرغا قىيمىنى يېيىتىپ، ئاندىن ئۇنى ئىنچىكە ۋە ئۇزۇن شەكىلدە يۆگەپ مايغا سېلىپ پىشۇرۇپ يەيدىغان يېمەكلىك قېزىۋېلىنىدى[30] ئۇلار تاڭ دەۋرىگە تەۋە يېمەكلىكلەر ھېسابلىنىدۇ.

11) خېمىر قورچاقلار تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى چۈ جەمەتى قۇرغان قوچۇ بەگلىكى مەزگىلىگە (مىلادىيە 499 — 640 - يىللارغا)، تاڭ سۇلالىسى تەسىس قىلغان غەربىي ئايماق مەزگىلىگە (مىلادىيە 640 — 8 - ئەسىر) ۋە تاڭ دەۋرىگە تەۋە قەبرىلەردىن نۇرغۇن خېمىر قورچاقلار (ئادەم

شەكللىدىكى قورچاقلاردىن باشقا، ھايۋانات شەكللىك قورچاقلارمۇ بار) قېزىۋېلىندى[31]. قورچاقلارنى قوللارنىڭ ئورنىدا دەپنە قىلىش، ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا، ئەمىنىيە - يېغلىق دەۋرلىرى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 770 —221 - يىللار) دە مەۋجۇت بولغان ئادەت بولۇپ، بۇ خىل ئادەت تۈرپان رايونىدا شەرقىي جىن — ئون ئالتە بەگلىك دەۋرلىرىدە (مىلادىيە 317 — 420 - يىللاردا) كۆرۈلىدۇ. شۇبھىسىزكى، بۇ خىل ئادەت ئەينى چاغلارغا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن تۈرپان رايونىغا كۆپلەپ كۆچۈپ كەلگەن خەنزۇ ئاھالىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ھايۋانات ئوبرازىدىكى قورچاقلار، ھايۋانلارنى قۇربانلىق قىلىپ ھەمدەپنە قىلىش ئادىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، كىشىلەر تەرىپىدىن يېيىلىشىمۇ مۇمكىن. شۇڭا ئۇلارنىمۇ يېمەكلىكلەر قاتارىدا تىلغا ئېلىپ قويىدۇق.

12) ئۆپكە - ھېسىپ گەرچە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردا ئۆپكە - ھېسىپ بايقالمىغان بولسىمۇ، بىراق ئۆپكە - ھېسىپقا ئالاقىدار يازما يادنكارلىق قېزىۋېلىندى. مەسىلەن، تۈرپاندىن قېزىۋېلىنغان ئالاقىدار خەنزۇچە قولىيازمىدا، كىشىلەر ئىلاھلارغا نەزىر - چىراغ بەرگەندە، قوي گۆشى، ھاراق (ئۈزۈم ھارىقىنى كۆرسىتىدۇ) تىن باشقا، ھەمىشە قوي بېشى پىشۇرىدىغانلىقى ۋە ئۆپكە ھېسىپ قۇيىدىغانلىقى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئەينى چاغدا ئۆپكە - ھېسىپ « 糜胃 » دەپ ئاتالغان[32].

13) كاۋاپ 1985 - يىلى، چەرچەن زاغۇنلۇق 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىن يۇلغۇن چۈنقىغا ئۆتكۈزۈلگەن قوي قوۋۇرغىسى قېزىۋېلىندى[33].

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، نۇرغۇن قەبرىستانلىقلاردىن ساپال ۋە ياغاچ قاچىلارغا سېلىنغان قوي بېشى، قوۋۇرغا - ئومۇرتقىسى، پاقالچاقلىرى قېزىۋېلىندى. بۇ ئەينى چاغلاردىكى كىشىلەرنىڭ گۆش ئىستېمالىدا، قوي گۆشىنىڭ ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

2. مېۋە - چۆلەر

شىنجاڭ قەدىمدىن مېۋە - چېۋە ماكانى بولۇپ، مېۋە - چۆلەر قەدىمكى ئاھالىلەر يېمەكلىكىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ. ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا بايقالغان مېۋىلەر تۆۋەندىكىچە:

1) ئۈزۈم 1992 — يىلى، پىچان سۇ بېشى 3 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىكى 16 - نومۇرلۇق قەبرىدىن 30 نەچچە دانە، 30 - نومۇرلۇق قەبرىدىن 100 داندىن ئارتۇق ئۈزۈم ئۇرۇقى قېزىۋېلىندى㉞. مەزكۇر قەبرىستانلىق يېغىلىق دەۋرىگە (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 5 ~ 3 - ئەسىرلەرگە) تەۋە دەپ تونۇلماقتا؛ 2003 — يىلى، پىچان ياڭخى قەدىمكى قەبرىستانلىقلىرىدىن 2 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن بىر تال ئۈزۈم شېخى قېزىۋېلىندى. M2069:5 نومۇر بېرىلگەن ئۈزۈم شېخىنىڭ ھەربىر بۇغۇمىنىڭ ئۈزۈنلۇق 11 سانتىمېتىر، ئومۇمىي ئۈزۈنلۇقى 115 سانتىمېتىر، يېنى كەڭلىكى 3. سانتىمېتىر كېلىدۇ㉟. يەرلىك كىشىلەر قىزىل سايۋا ئۈزۈمىنىڭكى دەپ تونۇغان بۇ ئۈزۈم شېخى، شىنجاڭدىن بايقالغان ئەڭ بۇرۇنقى ئۈزۈم شېخى ھېسابلىنىدۇ. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، 1999 - يىلى خەن - جىن دەۋرلىرى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 206 - مىلادىيە 420 - يىللار) گە تەۋە ھېسابلانغان لوپنۇر يېڭىپەن قەبرىستانلىقىدىكى 7 - ۋە 66 - نومۇرلۇق قەبرىلەردىن بىر قانچە ساپ قۇرۇپ كەتكەن ئۈزۈم قېزىۋېلىندى㊱. خەن - جىن دەۋرلىرىگە تەۋە بولغان نىيە خارابىسىدىكى ئۈزۈملۈك باغ خارابىسىنى ھازىرمۇ پەرق بولىدۇ㊲. تۇرپان ئاستانە - قارا غوجا قەدىمكى قەبرىستانلىقلىرىدىكى شىمالىي سۇلالىلەر (مىلادىيە 386 — 581 - يىللار)، چۇ جەمەتى قۇرغان قوچۇ بەگلىكى (مىلادىيە 499 — 640 - يىللار) ۋە تاڭ سۇلالىسى (مىلادىيە 618 — 907 - يىللار) دەۋرلىرىگە تەۋە نۇرغۇن قەبرىلەردىن

قۇرۇپ كەتكەن ئۇزۇم قېزىۋېلىنىدى㊳. يۇقىرىدىكى ماددىي پاكىتلاردىن باشقا، «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»، كاروشتىچە ۋەسىقىلەر ۋە تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان خەنزۇچە ھۆججەتلەردە، ئۇزۇمگە ئالاقىدار نۇرغۇن خاتىرىلەر بار㊴.

2) ئۇرۇك تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى تاكا دەۋرىگە تەۋە 223 - نومۇرلۇق قەبرىدىن نۇرغۇن ئۇرۇك ئۇچكىسى تېپىلدى㊵؛ مارالبېشى ناھىيىسىدىكى تىم قەدىمكى شەھەر خارابىسىدىن ئۇرۇك ئۇچكىلىرى بايقالدى㊶. بۇ خارابە شىمالىي سۇلالىلەر — تاكا دەۋرلىرىگە تەۋە ھېسابلانماقتا.

3) نەشۋات 1995 - يىلى نىيە خارابىسىدىن قۇرۇپ كەتكەن نەشۋات بايقالدى㊷؛ تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 320 -، 315 -، 66 -، 186 -، 188 - ۋە 211 — نومۇرلۇق قەبرىلەردىن قۇرۇپ كەتكەن نەشۋاتلار قېزىۋېلىنىدى㊸، يۇقىرىدىكى 320 - نومۇرلۇق قەبرىلەر (شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە تەۋە)، 186 - ۋە 315 - نومۇرلۇق قەبرىلەر (چۈ جەمەتى قۇرغان قوچۇ بەگلىكى مەزگىلىگە تەۋە) دىن باشقا قەبرىلەر تاكا دەۋرىگە تەۋە. يۇقىرىدىكى ماددىي پاكىتلاردىن باشقا، 5 - ئەسىردە پۈتۈلگەن «غەربىي پايتەخت خاتىرىلىرى» («西京杂记») ، 7 - ئەسىردە پۈتۈلگەن «بۇيۇك تاكا دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» قاتارلىق كىتابلاردا، غەربىي يۇرتتا نەشۋات ئۆستۈرۈلگەنلىكى ھەققىدە خاتىرە قالدۇرۇلغان.

4) چىلان 1990 — يىلى، پىچان ناھىيىسىدىكى ئۇچقۇزۇرۇك قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن مىلادىيە 3 - ئەسىردىن 5 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان زامانلارغا تەۋە 10 - نومۇرلۇق قەبرىدىن قۇرۇپ قالغان كەتكەن چىلان قېزىۋېلىنىدى㊹؛ تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 306 - (شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە تەۋە)، 197 - ۋە 199 - نومۇرلۇق قەبرىلەر (چۈ جەمەتى قۇرغان قوچۇ بەگلىكى مەزگىلىگە تەۋە) بىلەن تاكا دەۋرىگە تەۋە 117 -، 128 -، 191 -، 192 -، 193 -، 194 -، 197 -،

204 ـ، 208 ـ، 213 ـ، 214 ـ، 221 ـ، 222 ـ ۋە 226 ـ قەبرىلەردىن چىلان قېزىۋېلىندى⑮.

5) قوغۇن 1973 ـ يىلى، تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى مىلادىيە 640 ـ يىلى — 8 ـ ئەسىرگە تەۋە 211 — نومۇرلۇق قەبرىدىن قۇرۇپ كەتكەن قوغۇن شاپىقى قېزىۋېلىندى؛⑯ 1959 ـ يىلى، مارالبېشى ناھىيىسىدىكى توققۇز ساراي خارابىسى (مىلادىيە 420 — 1127 ـ يىللارغا تەۋە) دىن قوغۇن ئۇرۇقى بايقالدى⑰.

6) شاپتۇل 1959 ـ يىلىدىن تارتىپ نىيە خارابىسىدە ئىشلەنگەن كۆپ قېتىملىق ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش داۋامىدا، شاپتۇل ئۇرۇقى كۆپ بايقالدى⑱؛ 1984 ـ يىلى، لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن شاپتۇل ئۇرۇقى قېزىۋېلىندى⑲؛ يەنە كوروان قەدىمكى شەھىرى خارابىسى، مارالبېشىدىكى توققۇز ساراي خارابىسى ۋە تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقى قاتارلىقلاردىن شاپتۇل ئۇرۇقى تېپىلدى؛ يۇقىرىقىلاردىن باشقا، تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 39 ـ نومۇرلۇق قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان 67TAM39:9/6a نومۇرلۇق تاكا سۆلالىسىنىڭ جىنگۇەن يىللىرىغا (627 — 649 ـ يىللارغا) تەۋە ھۆججەت، 78 ـ نومۇرلۇق قەبرىدىن چىققان جىنگۇەن 14 ـ يىلىغا (640 ـ يىلىغا) تەۋە 67TAM78:29a نومۇرلۇق ھۆججەت ۋە 103 ـ نومۇرلۇق قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان 68TAM103:18/5a نومۇرلۇق قەبرىدىن ھۆججەت (627 — 649 ـ يىللارغا تەۋە) قاتارلىق خەنزۇچە قولىيازمىلاردا، ئۆز زامانىسىدىكى شاپتۇل ئۆستۈرۈش ئەھۋاللىرى خاتىرىلەنگەن⑳.

7) ياڭاق 1980 ـ يىلى، كوروان قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدىن نۇرغۇن ياڭاق شاكىلى بايقالدى㉑؛ 1960 ـ يىلى تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى شىمالىي سۆلالىلەر دەۋرىگە تەۋە 320 ـ نومۇرلۇق قەبرىدىن ئۇچ دانە؛ 1974 ـ يىلى، تاكا دەۋرىگە تەۋە 195 ـ نومۇرلۇق قەبرىدىن بىر دانە ياڭاق

قېزىۋېلىنىدى[52]؛ 1959 - يىلى، مارالبېشى ناھىيىسىدىكى توققۇز ساراي خارابىسىدىن يالاڭاچ شاكاللىرى تېپىلدى[53].

8) بادام 1960 — يىلى، تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە تەۋە 320 - نومۇرلۇق قەبرىدىن بىر دانە بادام قېزىۋېلىنىدى[54]؛ تاك دەۋرىدىكى دۇەن چېكشى يازغان «يۈياك مەجمۇئەسى»، مىك دەۋرىدىكى لى شىجىن يازغان «دورا ئۆسۈملۈكلەر قامۇسى» قاتارلىق كىتابلاردا، بادام توغرىلىق خاتىرىلەر پۈتۈلگەن.

9) ئالۇچا تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى سۇي دەۋرى (581 - 618 - يىللار) غا تەۋە 48 - نومۇرلۇق قەبرە ۋە تاك دەۋرىگە تەۋە 318 -، 73 - قەبرىلەردىن قۇرۇپ كەتكەن ئالۇچا قېزىۋېلىنىدى[55].

10) قارىئۆرۈك لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن قارا ئۇرۇك قېزىۋېلىنىدى[56].

11) ئۈجمە ستېئىن نېيە خارابىسىدىن ئۈجمە دەرەخلىرىنى بايقىغان[57]؛ 1984 - يىلى، لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن ئۈجمە يادىگارلىق قېزىۋېلىنىدى[58]؛ بۇنىڭدىن باشقا، قېزىۋېلىنغان خەنزۇچە ھۆججەتلەردە، «قوچۇ كىمخابى»، «كۆسەن كىمخابى» ۋە «سۇلي كىمخابى» دېگەن سۆزلەر ئۇچرايدۇ، بۇ سۆزلەر ئەينى چاغدىكى تۇرپان، كۇچا، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا ئۈجمە دەرىخى ئۆستۈرۈلۈپ پىلە بېقىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

12) جىگدە 1995 — يىلى، نېيە خارابىسىنىڭ 95MNI نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىكى 3 - نومۇرلۇق قەبرىدىن يالاڭاچ داسقا سېلىنغان جىگدە قاتارلىق قۇرۇق مېۋىلەر قېزىۋېلىنىدى[59]؛ 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ستېئىن كۇرۇان قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدىكى كۆلىمى چوڭراق كەلگەن باغ ئىزىدىن جىگدە دەرەخلىرىنى بايقىغان [60]، ئۇ يەنە خوتەندىكى راۋاق بۇددا ئىبادەتخانىسى خارابىسى ئەتراپىدا جىگدە دەرەخلىرىنى بايقىغان.

13) ئالما 1995 - يىلى، نىيە خارابىسىنىك 95MNI نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىكى 3 - نومۇرلۇق قەبرىدىن قۇرۇپ كەتكەن ئالما قېزىۋېلىنىدى(61)؛ 7 - ئەسىردە پۈتۈلگەن «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۈرت خاتىرىسى» دە، ئاگىنى، كۈسەن قاتارلىق ئەللەردە ئالما (奈 — ئالمىنىڭ بىر خىلى) ئۆستۈرۈلىدىغانلىقى خاتىرىلەنگەن(62).

14) هالۋا بىدىيە 1973 - يىلى، تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 191 - نومۇرلۇق قەبرىدىن بىر دانە قۇرۇپ كەتكەن هالۋا بىدىيە قېزىۋېلىنىدى(63)، روشەنكى، بۇ هالۋابىدىيە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىن كىرگەن.

قىسقىسى، شىنجاڭدىن قېزىۋېلىنغان ياكى بايقالغان قەدىمكى مېۋىلەرنى ئىلمىي تەكشۈرۈش ۋە ئۆلچەش خىزمىتى تېخى ئىشلەنمىدى، بۇ ئالدىنقى ئىشلەپ نەتىجىسىنى ئېلان قىلىش زۆرۈر بولغان خىزمەتتۇر.

3. ئىچىملىكلەر

ئىچىملىكلەردىن مۇسەللەس ۋە ئۈزۈم شىرنىسى قاتارلىقلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. مەسىلەن، 1991 - يىلى نىيە خارابىسىدىن تېپىلغان 91NA14 نومۇرلۇق كاروشتىچە هۆججەتتىكى مەزمۇنى «ساقلاش ئۈچۈن تەمىنلىنىدىغان مۇسەللەس ئىچىدە، 15 تۆگىگە يۈكلەشكە تەڭ كەلگۈدەك مۇسەللەس بارلىقى» غا، 91NA20 نومۇرلۇق كاروشتىچە هۆججەتتىكى مەزمۇنى باج تاپشۇرۇشقا ئىشلىتىدىغان دانلىق زىرائەت بىلەن ئۈزۈم هارىقىغا چېتىلىدۇ(64)؛ 1975 - يىلى، تۇرپان قاراغوجا قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 91 - نومۇرلۇق قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان 75TKM91:18a نومۇرلۇق هۆججەت — «شىمالىي لياڭنىڭ شۇەنشى 11 - يىلى (مىلادىيە 422 - يىلى) ماشۇنىڭ مۇسەللەس ياساش توغرىسىدىكى مەلۇماتنامىسى» مۇسەللەس

ئىشلەپچىقىرىشقا ئالاقىدار ھۆججەتتۇر[66]: 1964 - يىلى، تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان 64TAM24:34 نومۇرلۇق ھۆججەتتىكى «... تاپشۇرۇۋېلىنغان مۇسەللەس جەمئىي 973 خو بىر كۆرە يېرىم ...»[66] دېگەن جۈملە، ئەينى چاغدىكى مۇسەللەس ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ناھايىتى راۋاج تاپقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ؛ 1964 - يىلى تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 35 - نومۇرلۇق قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان 64TAM35:40a نومۇرلۇق ھۆججەت — «ۋۇجۇدنىڭ شېكىلى 1 - يىلى (مىلادىيە 698 - يىلى) دىن بۇرۇن، ئەمەلدار شۇەنجېڭنىڭ تۆت بۇرجەكلىك ھۆكۈمەت ئۇزۇملۇكىگە ھاشارغا چىققان - چىقمىغان ئادەم، ھارۋا، كاللار ھەققىدىكى مەلۇماتى» دا: " ..... ئۇزۇملۇكتىكى ئۇزۇم شاخلىرىنى يىغىپ ئۈستىگە يېپىپ، چەيلەپ ئۇزۇم شەربىتى چىقىرىش ھەمدە ئۇزۇم شاخلىرىنى ئېلىۋېتىپ .....توشۇلغان ئۇزۇم شەربىتى ..... ئون ئۇلاغدا ئۇزۇم شەربىتى توشۇلدى، ئالۋان تامام[67]... دېيىلگەن بولۇپ، ئەينى چاغدىكى ئۇزۇم شەربىتى ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالىدىن خەۋەر بېرىدۇ.

يۇقىرىدا مىسال كەلتۈرۈلگەن يېمەكلىكلەر، مېۋە - چېۋىلەر ۋە ئىچىملىكلەر، غەربىي يۇرتنىڭ تاكا دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنىڭ ئىخچام كۆرۈنۈشىنى كۆز ئالدىمىزدا نامايان قىلىپ بېرىدۇ. شۇنى ئەسكەرتىش زۆرۈركى، بىز يۇقىرىدا بۇستانلىق يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنى يورۇتۇپ بېرىشنى ئاساس قىلدۇق. ئوتلاق رايونلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى گۈش ۋە سۈت يېمەك - ئىچمەكلىرىنى ئاساس قىلغانلىقى كۆپچىلىككە ئايان، ئەلۋەتتە.

ئەسىرىمىز چۆللۈكىنىڭ شىمالىدا ياشىغان ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغان قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى ئۈستىدە قىسقىچىلا توختىلىدۇ. چۆللۈكنىڭ شىمالىدا ياشىغان قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۇشىدا،

چارۇنچىلىق بىلەن ئوۋچىلىق ئاساس قىلىنغان بولۇپ، بۇ ھەقتە خەنزۇچە تارىخنامىلەردە: «مۇقىم ئولتۇراقلاشماي، سۇ، ئوت-چۆپ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرۈيدۇ»[68]؛ «ئات ئۇستىدە ئوقيا ئېتىشقا ماھىر»، «(چارۇنلىرى ئىچىدە) قوي كۆپ سانىنى ئېگىلەيدۇ»[69] دەپ خاتىرە قالدۇرۇلغان. ئۇلارنىڭ ئاتلىرىمۇ ھەددى-ھېسابسىز بولۇپ، «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» (1-كىتاب) دە، تاڭ موزۇك دەۋرى (مىلادىيە 821 — 824-يىللار) دە، تاڭ ئوردىسى «ئەخلاقمەن قاغان» دەپ ئۇنۇڭان بەرگەن ئۇيغۇر قاغانى تەيخې مەلىكىگە ئۆيلەنگەن چاغدا، 20 مىڭ ئات، 1000 تۆگە تويلۇق بەرگەنلىكى قەيت قىلىنغان، يەنە «ئۇيغۇرلار چىيەنيۇەن يىللىرى (مىلادىيە 758 — 760-يىللار) دىن بۇيان، ئۆزئارا سودا قىلىشنى تەلەپ قىلدى. بىر ئات 40 توپ شايىغا ئالماشتۇرۇلدى. نەچچە تۈمەن ئات ھەيدەپ كېلىنسىمۇ، كۆپىنچىسى قاشاڭ، ئورۇق بولغاچقا ئىشلەتكىلى بولمىدى، ئوردا قېيىن ئەھۋالدا قالدى، بازارلاردا ئاتنىڭ سانىنى بىلگىلى بولمايدىغان دەرىجىگە يەتتى.»[70] دېيىلگەن. بۇنىڭدىن، ئەينى چاغدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ چارۇنچىلىق ئىگىلىكىنىڭ، بولۇپمۇ ئاتچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

خەنزۇچە تارىخنامىلەردە، چۆللۈكنىڭ شىمالىدا ياشايدىغان قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ دېھقانچىلىقى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات بېرىلمىگەن. بىراق، قەدىمكى تۈرك يېزىقى چېكىلگەن «تېرخىن مەڭگۈ تېشى» دا: «سەككىز (دەريا) ئارىسىدا مېنىڭ چارۇا-مالىلىرىم ۋە تېرىلغۇ يەرلىرىم بار. سېلىنگا، ئورخۇن، تۇغلار قاتارلىق سەككىز (دەريا) مېنى شادلاندۇردى» (4-قۇر)[71] دېيىلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ دانلىق زىرائەت يېمەكلىكلىرى بىلەنمۇ ئوزۇقلىنىدىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، 19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى، رۇسىيە ئارخېئولوگلىرى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇن (ئوردۇبالىق) شەھىرى خارابىسى ئەتراپىدىن ئېرىق-ئۆستەڭ ئىزلىرى، ئېرىق-ئۆستەڭلەر ئارقىلىق تورلاشتۇرۇلغان باغ-ئېتىزلىق

خارابىلىرى ۋە ئاساسلىق ئاشلىق زىرائەتلىرىنى بايقىغان⑫.
دېمەك، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا، قوشۇمچە ئوزۇندا تۇرىدىغان بەلگىلىك كۆلەمگە ئىگە دېھقانچىلىقى بولغان.

. 9 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىلى، ھازىرقى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئاساسىي ئېتنىك مەنبەسى ھېسابلانغان شىمالىي چۆللۈك ئۇيغۇرلىرى غەربكە كۆچكەندىن تارتىپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدىكى بوستانلىقلاردا ياشايدىغان باشقا مىللەتلەرنىڭ ئۇلارغا قوشۇلۇپ كېتىش مۇساپىسى باشلاندى. بىر قانچە ئەسىرلىك قوشۇۋېلىش ۋە تەرەققىي قىلىش جەريانى، قارا خانىيلار سۇلالىسى ۋە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغان قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ، كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىدىغان ئىقتىسادىي تۇرمۇشتىن مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئىقتىسادىي تۈرمۇشقا ئۆتۈش، شۇنداقلا غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى زامان يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلىش ھەم ئۇنى راۋاجلاندۇرۇش جەريانى ھېسابلىنىدۇ.

قاراخانىيلار زامانىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىدىن مول ئۇچۇر بېرىدىغان مەخسۇس تارىخىي ئەسەر مەۋجۇت ئەمەس بولۇپ، ئۇلۇغ جۇڭگو ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئۇزۇن يىللىق ئەمەلىي تەكشۈرۈش ئەمگىكىنىڭ كاتتا سەمەرىسى ھېسابلانغان «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» تىكى ئالاقىدار ئۇچۇرلارغا نەزەر سېلىپ ئۆتەيلى (بىز مىساللارنى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشىر قىلىنغان ئۇچ تومлуق ئۇيغۇرچە تەرجىمە نۇسخىسىدىن ⑬ ئالدۇق):

1. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا خاتىرىلەنگەن نان تۈرلىرى:

1) ätmäk (ئەتمەك): نان. I توم: 138 ـ بەت. ätmä k نى ياغما، توخسىلار ۋە بەزى ئوغۇز قىپچاقلار (ئەپمەك) دەپ ئاتىغان (I توم: 137 ـ بەت).

äp äk (ئەپەك) : بالىلار تىلىدا نان دېمەكتۇر (I توم : 92 - بەت) .

2) püsk äc (پۈسكەچ) : كاكچا I توم: 590 - بەت.

3) toquc (توقۇچ) : توقاچ I توم: 464 - بەت.

4) q ör äk چۆرەك: توقاچ I توم: 504 - بەت.

5) cuqm În (چۇقمىن) : هورناننىڭ بىر خىلى. نېپىز ۋە سىڭىشلىك كېلىدۇ. I توم: 578 - بەت.

6) k öm äc (كۆمەچ) : كۆمەچ كۈلگە كۆمۈپ پىشۇرۇلغان نان. I توم 467 - بەت.

7) k özm än (كۆزمەن) : كۆمەچ. I توم: 579 - بەت.

8) sincü (سىنچۇ) : گىرده بىلەن هەمەك ئارىسىدا بولغان بىرخىل نان، خۇيلىما.

9) qatma yoɣa (قاتما يوغا) : قاتلىما، ياغدا پىشۇرۇلمىغان نېپىز نان. I توم: 564 - بەت.

10) qaqurɣan (قاقۇرغان) : قاتلىما. ماي بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، تونۇر ياكى ئوچاقتا پىشۇرۇلمىغان بىر خىل نان. I توم : 672 - بەت.

11) yuɣa (يۇغا) : قاتلىما نان. II توم: 44 - بەت.

12) yarmayuɣa (يارما يۇغا) : بىرخىل قاتلىما نان. II توم: 44 - بەت.

13) avzur Ï (ئاۋزۇرى) : بۇغداي ۋە ئارپا ئۇنى قاتارلىق نەرسىلەر ئارىلاشتۇرۇپ قىلىنغان تاماق (قوشۇقلۇق نان) . I توم : 197 - بەت.

14) p öxk äL (پۆشكەل) : پوشكال. بىر خىل يۇپقانان. خاقانىيە تىلىدا. I توم: 628 - بەت.

15) quyma (قۇيما) : قۇيماق. خېمىر سۇيۇق يۇغۇرۇلۇپ، قازاندىكى ياغقا سېلىپ پىشۇرۇلىدۇ، ئاندىن

ئۇستىگە شېكەر سېپىپ يېيىلىدۇ. II تۇم: 239 - بەت.

2. «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا تىلغا ئېلىنغان تاماقلار

1) sarmacuq (سارماچۇق): قۇشقاچ تىلى ئاش. سۈيۇقئاشنىڭ بىر تۈرى. بۇنىڭ خېمىرى نوقۇت چوڭلۇقىدا كېسىلىدۇ. بۇ ئاش كېسەل ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش كىشىلەرگە بېرىلىدۇ. I تۇم: 683 - بەت.

2) ügr ä (ئۈگرە): ئۈگرە. سۈيۇقئاشنىڭ بىر تۈرى. ئۇ چۆپتىن سۇلۇق، لەززەتلىكرەك بولىدۇ. I تۇم: 171 - بەت.

3) q Ïymaügr ä (قېيما ئۈگرە): سۈيۇقئاشنىڭ بىر خىلى، بۇنىڭ خېمىرى قۇشقاچ تىلى قىلىپ كېسىلىدۇ. II تۇم: 239 - بەت.

4) qoɣurmac (قوغۇرماچ): قوماچ، قۇرۇلغان بۇغداي. I تۇم: 642 - بەت.

5) c öp (چۆپ): چۆپ، كەسمە. I تۇم: 418 - بەت.

6) tutmac (تۇتماچ): چۆپ. تۇركىلەرنىڭ ئاتاقلىق تاماقلىرىدىن بىرى. I تۇم: 590 - 591 - بەتلەر.

7) türm äk (تۇرمەك): تۇرمەل. I تۇم 622 - بەت.

8) talqan (تالقان): تالقان. I تۇم: 573 - بەت؛ II تۇم: 271 - بەت.

9) qoɣurmac (قوغۇرماچ): قوماچ، قۇرۇلغان بۇغداي. I تۇم: 642 - بەت.

10) kürx äk (كۈرشەك): سوكنى سۇ ياكى سۈتتە قاينىتىپ، ئۈستىگە ياغ قۇيۇپ يېيىلىدىغان بىر خىل تاماق. I تۇم: 625 - بەت.

11) to (تو): بۇلماقتا ئوخشاش پىشۇرۇلىدىغان بىر خىل

ئۇن تاماق. ئۇ بىر قاچىغا سېلىنىپ ئېچىتىلغاندىن كېيىن ئىچىلىدۇ. II توم: 287 - بەت.

12) uva (ئۇۋا): بىر خىل غىزانىڭ ئېتى. گۈرۈچ قاينىتىلىپ سوغۇق سۇغا سېلىنىدۇ، كېيىن سۈزۈۋېلىپ شىكەر ۋە مۇز سېلىنىدۇ. بۇ غىزا سوغۇقلىق ئۇچۇن يېيىلىدۇ. I توم: 121 - بەت.

13) qaɣut (قاغۇت): تېرىقتىن قىلىنىدىغان بىر خىل تاماق. ئۇنى قىلىش ئۇسۇلى مۇنداق: تېرىق ئاۋۋال قاينىتىلىپ، كېيىن قۇرۇتۇلىدۇ؛ ئاندىن تۇگمەندە تارتىپ ئۇن قىلىنىدۇ. ئاندىن كېيىن ياغ ۋە شېكەر ئارىلاشتۇرۇپ، تۇغۇتلۇق ئاياللارغا بېرىلىدۇ. I توم: 528 - بەت.

14) l ätü (لەتۇ): بىر خىل سۇيۇق تاماق. بۇ تاماق سۇ، قار، مۇزغا ئوخشاش نەرسىلەر بىلەن سوۋۇتۇلىدۇ. ئىچىگە دورا - دەرمەك سېلىنىپ، سوغۇقلۇق ئۇچۇن بېرىلىدۇ. III توم: 326 ~ 327 - بەتلەر.

15) soɣut (سوغۇت): ھېسىپ. ئۇچەي ئىچىگە گۈرۈچ، گۆش ۋە دورا - دەرمەك سېلىپ قىلىنىدىغان يېمەكلىك. I توم: 462 - بەت.

16) üsp ori (ئۇسپۆرى): قوقاستا پىشۇرۇپ ئېلىنغاندىن كېيىن، توغراپ ياغقا سېلىنىپ، ئۇستىگە شېكەر سېپىپ يېيىلىدىغان يېمەكلىك. I توم: 447 - بەت.

17) sürüx (سۈرۈش): چۈرۈش. بۇغداي باشقىنى دېنى قېتىشتىن ئىلگىرى ئۇزۇۋېلىپ، ئوتتا پۇچىلاپ، يانچىپ يېيىلىدىغان يېمەكلىك. I توم: 477 - بەت.

18) buhs ī (بۇخسى): بىر خىل يېمەكلىكنىڭ ئىسمى. بۇ يېمەكلىك مۇنداق تەييارلىنىدۇ: قاينىتىپ ئېلىنغان بۇغداينىڭ ئۇستىگە بادام مېغىزى سېلىنىدۇ، ئاندىن ھەسەل ۋە سۇت بىلەن قىلىنغان بۇلماقنى قويۇپ، شۇ پېتى ئىچىلىدۇ. تەييار بولغاندا، بۇغدىيى يېيىلىدۇ، سۇيى ئىچىلىدۇ. I توم: 477 - بەت.

19) tuzɣu (تۇزغۇ) : يولغا چىققان توغقان ياكى تونۇشلارغا يوللۇق ئۇچۇن بېرىلىدىغان يېمەكلىك. I توم: 553 - بەت.

20) top (توپ) : بىرخىل يېمەكلىك. بۇغداي سۇدا قاينىتىلىدۇ، ئاندىن ئارپا خېمىرى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، قاچىغا سېلىنىپ، ئىسسىق يەردە بولدۇرۇلىدۇ، بولغاندىن كېيىن ئېلىپ يېيىلىدۇ. I توم: 417 - بەت.

21) tutɣuq (تۇتغۇچ) ؛ رەسمىي تاماق ئالدىدا يېيىلىدىغان ئىشتەي ئېچىش غىزاسى. I توم؛ 591 - بەت.

22) buldun Ï (بولدۇنى) ؛ ئىچىگە قۇرۇق ياكى ھۆل ئۇزۇم سېلىپ تەييارلىنىدىغان بىرخىل يېمەكلىك. كەنچەكچە. I توم: 640 - بەت.

3. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا زىكىر قىلىنغان گۆش يېمەكلىكلىرى

so glünqü (سۆگلۈنچۇ) : كاۋاپ. III توم: 333 - بەت.

2) yazuq ät (يازۇق ئەت) : كۈزدە ھەرخىل دورا - دەرمەكلەر بىلەن قۇرۇتۇپ قۇيۇلۇپ، ئەتىيازدا يېيىلىدىغان قاق گۆش. III توم: 19 - بەت.

3) toɣr Ïl (توغرىل) : قېزا. ئىچىگە دورا - دەرمەكلىك گۆش سالغان ئۈچەي، كەنچەكچە. I توم؛ 629 - بەت

4) qaz Ï (قازى) : قېزا. III توم: 309 - بەت.

5) soqtu (سوقتۇ) ؛ ھېسىپنىڭ بىرخىلى، جىگەر بىلەن گۆش دورا - دەرمەك ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئۈچەيگە تىقىلىدۇ، ئاندىن پىشۇرۇپ يېيىلىدۇ. I توم: 343 - بەت.

6) y örg äm äc (يۆرگەمەچ) ؛ قېرىن ۋە ئۈچەينى ئىنچكە ئۈچەيگە تىقىپ، كاۋاپ قىلىپ ياكى پىشۇرۇپ يېيىلىدىغان يېمەكلىك، ھېسىپ. III توم: 74 - بەت.

7) s Ïms Ï]] mraq (سىم سىمراق) : بىرخىل تاماق. باش پىشۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇششاق توغرىلىپ، دورا - دەرمەك

ئارىلاشتۇرۇلۇپ بىر قاچىغا سېلىنىدۇ ۋە ئۇستىگە ئاچچىق قېتىق قۇيۇلۇپ، سىڭىشكەندىن كېيىن يېيىلىدۇ. چىگىلچە. II تۇم: 187 ـ بەت.

8) mün (مۇن): شورپا. (گۆش شورپىسىنى كۆرسىتىدۇ). I تۇم: 443 ـ بەت.

4. «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا تىلغا ئېلىنغان مېۋىلەر.

1) ārük (ئەرۈك): شاپتۇل، ئۆرۈك ۋە قارىئۆرۈككە ئوخشاش مېۋىلەرنىڭ ئومۇمىي نامى. بۇ مېۋىلەر بىرەر سۈپەت بىلەن ئايرىپ ئېيتىلىدۇ؛ tülüg ārük ـ شاپتۇل، sar Īɣ ārük ـ ئۆرۈك، karaarüq ـ قارا ئۆرۈك.

2) cahxaq (چاخشاق): ئۆرۈك قېقى ۋە ئۇزۇم ۋاسالغۇسى. قارلۇقچە. I تۇم: 613 ـ بەت.

3) qaq (قاق): ārük qaq Ī ـ ئۆرۈك قېقى، گۈلە. II تۇم: 411 ـ بەت.

4) qatut (قاتۇت): قاق. armut qatut Ī ـ ئامۇت قېقى. بارسغانچە. II تۇم: 414 ـ بەت.

5) qaq (قاق): شاپتۇل قېقى. III ـ تۇم. 212 ـ بەت.

6) küli (كۈلى): گۈلى — گۈلە. ئاجراتماي ئۇچكىسى بىلەن قۇرۇتۇلغان ئۆرۈك، شاپتۇل قاتارلىقلار. II تۇم: 322 ـ بەت.

7) qaqquq (قاققۇق): قاق. يېرىپ قۇرۇتۇلغان قاق. II تۇم: 179 ـ بەت.

8) avya (ئاۋيا): ئايۋا. بىرخىل بېھى. I تۇم: 154 ـ بەت.

9) üzüm (ئۇزۇم): ئۇزۇم. I تۇم: 103 ـ بەت.

10) tarqa (تارقا): تەركە ئۇزۇم، غوراپ، غورا ئۇزۇم. «talqa» مۇ دېيىلىدۇ.

11) üskic (ئۈسكىچ) : قۇرۇق ئۈزۈم. I تۇم: 216 - بەت.

12) m äxic üzüm (مەشىچ ئۈزۈم) : قارائۈزۈم. I تۇم: 467 - بەت.

13) qaɣun (قاغۇن) : قوغۇن. I تۇم: 533 - بەت.

14) h öcün äk (خۆچۈنەك) : قوغۇننىڭ بىرخىلى، خۇش پۇراق چىپار قوغۇن. I تۇم: 635 - بەت.

15) x äkirtük (شەكىرتۈك) : پىستە. I تۇم: 659 - بەت.

16) s änk äc (سەنكەچ) : سەركەچ ئالما، پىندىق ياڭقى چوڭلۇقىدا بولىدىغان تاتلىق ئالما. ئۇنىڭ ئاق ۋە قىزىل تۈرلىرى بولىدۇ. I تۇم: 594 - بەت.

17) alma (ئالما) : ئالما. ئوغۇزچە. تۈركلەر بۇنى «alml Ïa» (ئالمىلا) دەيدۇ. I تۇم: 176 - بەت.

18) q Ïm Ïz alm Ïla (قىمىز ئالمىلا) : قىمىز ئالما، بىرخىل ئاچچىق - چۈچۈك ئالما. I تۇم: 474 - بەت.

19) bük än (بۈكەن) : ھىند قوغۇنى. I تۇم 519 - بەت.

20) c änixtürük (چەنىشتۈرۈك) ؛ جىنەستە. بۇنىڭ چوڭلۇقى پىندىقتەك بولۇپ، باش يازدا پىشىدۇ، مېۋىسى ئاق ياكى قىزىل بولىدۇ، يېيىلىدۇ. I تۇم: 686 - بەت.

21) amxuy (ئامشۇي) : ئالگىرات، I تۇم: 155 - بەت.

22) yaɣaq (ياغاق) : ياڭاق. III توم: 36 - بەت.

23) yigdä (يىگدە) : جىگدە. II توم: 39 - بەت؛ bar yigda - نان جىگدە. II توم: 202 - بەت.

24) äkxikanar (ئەكشىك ئانار) : ئاچچىق ئانار. I توم: 142 - بەت.

25) üzmä (ئۈزمە) : ئۈجمە. I توم: 175 - بەت

26) cÏpÏqan (چىپىقان) : چىلان. I توم: 585 - بەت.

27) armut (ئارمۇت) : ئامۇت. I توم: 128 - بەت.

28) aluc (ئالۇچ) : ئالۇچا. I توم: 164 - توم.

5. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا خاتىرىلەنگەن كۆكتاتلار

1) soɣun (سوغۇن) : پىياز. بۇ سۆز «سوغان» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. I توم: 532 - بەت.

2) qucɣundÏ (قۇچغۇندى) : پىياز. چىگىلچە. I توم: 641 - بەت.

3) bütügä (بۈتۈگە) : پىدىگەن ~ پەتىنگان. I توم: 683 - بەت.

4) sarmusaq (سارمۇساق) : سامساق. I توم: 683 - بەت؛ بۇنىڭ ئۆرگەرگەن شەكلى samursaq (سامۇرساق).

5) caɣmur (چاغمۇر) : چامغۇر. I توم: 597 - بەت. مەزكۇر كۆكتات نامىنىڭ توغرا ئاتىلىشى «چاغمۇر» بولۇپ، ئۆز زامانىسىدىلا كىشىلەر ɣ (غ) بىلەن «m» (م) نىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇپ «چامغۇر» دەپمۇ ئاتىغان.

6) tarmaz (تارماز) : تەرخەمەك. I توم: 597 - بەت. تەرخەمەك ئەينى چاغدا «turmuz» (تۇرمۇز) دەپمۇ ئاتالغان. I توم؛ 447 - بەتتىكى «qarcqurc» قا قارالسۇن.

7) sipüt (سىپۈت) : سۇۋۇت، يۇمغاقسۇت. قەشقەرچە.

I توم: 462 ـ بەت.

8) oγlï (ئوغلى) : قەشقەردە تېرىلىدىغان تاتلىق ئاق سەۋزە. I توم: 175 ـ بەت.

9) turma (تۇرما) : تۇرما، تۇرۇپ. I توم: 562 ـ بەت.

10) sarïγturma (سارىغ تۇرما) : سەۋزە. I توم: 562 ـ بەت.

11) burcaq (بۇرچاق) : پۇرچاق. I توم: 609 ـ بەت.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، مەھمۇد قەشقەرى «يۇمران» دېگەن مەنىدىكى yïmïrtγa (يىمىرتغا) سۆزىنى شەرھلىگەندە، پالەك، سەيچېچەك قاتارلىق تومۇرسىز، يۇمران ئوتياشلارنى تىلغا ئالغان (III توم. 589 ـ بەت).

6. «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا تىلغا ئېلىنغان ئىچىملىكلەر

1) bägnï . (بەگنى) : بۇغداي، تېرىق ۋە ئارپىغا ئوخشاش نەرسىلەردىن ياسالغان ئىچىملىك. I توم: 565 ـ بەت.

2) buhsum (بۇخسۇم) : بوزا. تېرىقتىن ياسىلىدىغان ئىچىملىك. I توم: 631 ـ بەت.

3) aγartγu (ئاغارتغۇ) : بۇغداي يارمىسىدىن ياسالغان بوزىغا ئوخشاش ئىچىملىك. III توم: 600 ـ بەت.

4) sücik (سۈچىك) : ھاراق، مەي. I توم: 531 ـ بەت. sücik شەرىبەت مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن، مەھمۇد قەشقەرى ac ïtaγan (ئاچىتغان) دېگەن سۆزگە مىسال كەلتۈرگەندە، ئۇ «شەرىبەت» مەنىسىدە كەلگەن (I توم: 209 ـ بەت). بۇ سۆز sücük (سۈچۈك) مۇ دېيىلىدۇ. مەسىلەن، I توم: 213 ـ بەتتىكى icürgän (ئىچۈرگەن) دېگەن سۆزگە كەلتۈرگەن مىسال بىلەن، 283 ـ بەتتىكى üxütti (ئۈشۈتتى) دېگەن سۆزگە كەلتۈرۈلگەن مىسالغا قارالسۇن.

5) bor (بور) : شاراب (مۇسەللەس). III توم: 167 ـ بەت.

6) caɣ Ïr (چاغىر) : ھاراق، شاراب. I توم: 470 - بەت.

7) caɣ Ïr (چاغىر) : شىرنە. I توم: 470 - بەت.

8) uhaq (ئۇخاق) : ئۆرۈك قېقىنىڭ شىرنىسى. بۇ ئىچىلىدۇ. I توم: 165 - بەت.

9) q Ïm Ïz (قىمىز) : تۇلۇمدا ئېچىتىپ ئىچىلىدىغان يىلقا سۈتى. I توم: 474 - بەت.

10) süt (سۈت) : سۈت. III توم: 166 - بەت. süt saɣ Ïld Ï - سۈت سېغىلدى (II توم: 173 - بەت).

11) ayran (ئايران) : قېتىق. I توم: 163 - بەت)

12) uz Ïtma (ئۇزىتما) ؛ ئۇيۇتما، قېتىق. I توم: 195 - بەت.

13) yoɣurt (يوغۇرت) : قېتىق. yoɣurt u zÏxd Ï - قېتىق ئۇيىدى. I توم: 245 - بەت.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا، سۈت ئىچىملىكلىرىدىن باشقا، سۈتتىن قىلىنغان يېمەكلىكلەردىن (قوشۇمچە يېمەكلىكلەردىن) بەزىلىرى تىلغا ئېلىنغان. مەسىلەن،

qurut (قۇرۇت) ؛ قۇرۇت. I توم: 462 - بەت.

qurt (قۇرۇت) : قۇرۇت. ol qoydan qurt soɣd Ï - ئۇ قوي (سۈتى) دىن قۇرۇت ئالدى. II توم: 19 - بەت.

qayaq (قاياق) : قاياق. III توم: 228 - بەت. ئارغۇ ۋە بۇلغار تىللىرىدا qanaq (قاناق) دېيىلىدۇ. I توم: 498 - بەت.

تەم تەڭشىگۈچلەردىن sirk ä (سىركە) : ئۈزۈم سىركىسى تىلغا ئېلىنغان. I توم: 560 - بەت.

7. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا زىكىر قىلىنغان ئاشلىق زىرائەتلىرى، مايلىق دان ۋە ئىقتىسادىي زىرائەتلەر

1) buɣday (بۇغداي) : بۇغداي. III توم. 330 - بەت.

uruɣluq buɣday - ئۇرۇقلۇق بۇغداي. I توم: 203 - بەت.

2) ügür (ئۈگۈر): تېرىق. بۇ سۆز تۈركچىدۇر. ئوغۇزلار بۇ سۆزنى بىلمەيدۇ. I توم: 75 - بەت. t ögi (تۆگى): ئاقلانغان تېرىق. ئوغۇزچە. I توم. 76 - بەت.

3) tarĪɣ (تارىخ): بۇ دائىلىق زىرائەتلەرنىڭ ئومۇمىي نامى. بۇ كۆپچىلىك تۈرك خەلقلىرى تىلىدا «بۇغداي» دېگەن بولىدۇ. ئوغۇزلار بۇ سۆزنى «تېرىق» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. بۇ توغرا ئەمەس. ئۇلار بۇغداينى «axl Īq - ئاشلىق» دەيدۇ. I توم: 483 - بەت.

4) arpa (ئارپا): ئارپا. I توم: 167 - بەت.

5) گۈرۈچ: مەھمۇد قەشقەرى soɣut (سوغۇت - ھېسىپ) سۆزىنى ئۇچەي ئىچىگە گۈرۈچ، گۆش ۋە دورا - دەرمەك سېلىپ قىلىنىدىغان يېمەكلىك دەپ شەرھلەيدۇ. I توم: 402 - بەت.

6) qĪcĪ (قىچى): قىچا، II توم: 327 - بەت.

7) küc (كۈچ): كۈنجۈت. küc yaɣĪ (كۈچ ياغى - كۈنجۈت يېغى). چىگىلچە. II توم: 167 - بەت.

8) sunu (سۇنۇ): سىياسان. II توم: 327 - بەت.

9) yaɣ ügüri (ياغ ئۈگۈرى): كۈنجۈت، ئوغۇزچە. I توم: 76 - بەت.

10) k āp āz (كەپەز): كېۋەز. k āp āzlik - كېۋەزلىك، كېۋەز تېرىيدىغان يەر. I توم: 659 - بەت.

8. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا تىلغا ئېلىنغان قوشۇمچە يېمەكلىكلەر

1) saɣ yaɣ (ساغ ياغ): سېرىق ياغ، سېرىق ماي. II توم: 210 - بەت.

2) bal (بال): بال، ھەسەل. سۇۋار، قىپچاق، ئوغۇز تىللىرىدا. تۈركلەر بۇنى arĪ yaɣĪ (ئارى ياغى) دەيدۇ. II توم: 213 - بەت

9. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا خاتىرىلەنگەن گۆشى ئىستېمال قىلىنىدىغان چارۋىلار ۋە ئۇي قۇشلىرى

1) qoy : قوي. Ⅲ تۇم: 193 ـ بەت. ئارغۇچە «قون» (~ قوي) دېيىلىدۇ. Ⅲ تۇم: 191 ـ بەت. قويلاردىن يەنە، irk (ئىرك ـ تۆت ياشقا تولاي دېگەن ئەركەك قوي. I تۇم: 60 ـ بەت)، qocŋar ((قوچقار ـ قوچقار. Ⅲ تۇم: 250 ـ بەت)، qoc (قوچ ـ قوچقار. ئوغۇزچە. I تۇم: 421 ـ بەت)، qozī (قوزا. Ⅲ تۇم: 309 ـ بەت)، baqlan (پاقلان. I تۇم: 578 ـ بەت).

2) ačkü (ئەچكۈ): ئۆچكە. I تۇم: 173ـ بەت. takā (تەكە ـ تېكە، Ⅲ تۇم: 316 ـ بەت): ärkač (ئەركەچ ـ بىر ياشلىق تېكە. I تۇم: 128 ـ بەت)؛ oɣlaq (ئوغلاق. I تۇم: 162 ـ بەت)؛ čabix (چەبىش: چەۋىش ـ ئالتە ئايلىق چىشى ئوغلاق).

3) ud (ئۇد): ئۇي، كالا. I تۇم: 62 ـ بەت. öküz ئۆكۈز، I تۇم: 81 ـ بەت؛ buzaɣu (بۇزاغۇ: موزاي. I تۇم: 582 ـ بەت)؛ tadun (تادۇن: تايىنچا ـ بىر ياشلىق موزاي. Ⅲ تۇم: 235 ـ بەت)؛ tügā (تۈگە ـ ئىككى چىشلىق موزاي. Ⅲ تۇم 316 ـ بەت)؛ buqa (بۇقا. Ⅲ تۇم: 313ـ بەت)؛ sīɣīr (سىغىر: سىيىر. Ⅲ تۇم: 452 ـ بەت).

4) at (ئات)؛ qux qanat īnār at īn (قۇش قانىتى بىلەن ئەر ئېتى بىلەن). I تۇم: 48 ـ بەت. yund (يۇند ـ ئات، يىلقا. Ⅲ تۇم: 7 ـ بەت)؛ qulun (قۇلۇن. I تۇم: 525 ـ بەت)؛ tay ـ تاي. (tay atatī ـ تاي ئات بولدى)، azɣīr (ئازغىز ـ ئايغىر. taya zɣīrlandī ـ تاي ئايغىرلاندى، يەنى ئايغىر قىلىقىغا كىردى. I تۇم: 411 ـ بەت)؛ bi (بى —

بىيە، بايتال. II توم: 286 ـ بەت). «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا ئاتقا ئالاقىدار مەلۇمات كۆپ بولۇپ، ئەينى دەۋر ئاتچىلىقنىڭ تەرەققىياتىنى چۈشەندۈرىدۇ.

5) taqaɣu (تاقاغۇ): توخۇ. توخۇجىنسىنىڭ ئومۇمىي نامى. كېيىن، خوراز ärk äk taqaɣu (ئەركەك تاقاغۇ)، مېكيان tixi taqaɣu (تىشى تاقاغۇ) دەپ پەرقلەندۈرۈلگەن. I توم: 582 ـ 583 ـ بەتلەر.

6) örd äk (ئۆردەك): ئۆردەك. I توم. 140 ـ بەت.

7) qaz (قاز): غاز. II توم: 204 ـ بەت.

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» شىمالىي چۆللۈك ئۇيغۇرلىرى غەربكە كۆچۈپ، ئىككى ئەسىردىن ئوشۇق ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن مەيدانغا كەلدى. بۇ كاتتا ئەسەرنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى شۇكى، ئۇنىڭدا ئۇيغۇر، باشقا تۈركىي خەلقلەر ۋە سوغداق، كەنچەك قاتارلىق ئىران تىلىنىڭ تۈرلۈك شېۋىلىرىدە سۆزلىشىدىغان قاراخانىيلار سۇلالىسى ئاھالىلىرىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىغا ئالاقىدار خېلى مۇھىم مەلۇماتلار بېرىلگەن. جۇملىدىن، ئۇلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىگە دائىر ئۇچۇلار خېلى كۆپ ۋە بىر قەدەر تەپسىلىي بېرىلگەن. بۇ ئۇچۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىنى مۇئەييەن دەرىجىدە يورۇتۇپ بېرىدۇ دېيىشكە بولىدۇ. چۈنكى، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىكى ئالاقىدار ئۇچۇرلاردا، بوستانلىق ۋە ئوتلاق مەدەنىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ئەكس ئەتكەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى بۇگۈنكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىدۇر.

ئەينى دەۋرلەردە قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىنىڭ ئەھۋالى قانداق ئىدى دېگەن مەسىلىگە كەلسەك، بۇ مەسىلىنى ئالاقىدار خەنزۇچە تارىخىي ئەسەرلەر ۋە قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھۆججەتلەرگە

ئاساسەن، قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

مىلادىيە 981 - يىلى، خانىنىڭ پەرمانى بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىگە ئەلچىلىككە كەلگەن شىمالىي سۇڭ يالاۋاچى ۋاڭ يەندى مۇنداق خاتىرە قالدۇرغان (74): «جىنلىڭ تاغلىرىدىن ئېقىپ كەلگەن دەريا سۈيى پايتەختىنىڭ ئەتراپىنى تولۇق ئايلىنىپ ئاقىدىكەن، بۇ سۇ بىلەن تېرىلغۇ ئېتىزلىرى ۋە مېۋە باغلىرى سۇغىرىلىدىكەن شۇنداقلا تۇگمەنلەر ماڭدۇرۇلىدىكەن. بۇ يەردە بەش خىل دانلىق زىرائەت تېرىلىدىكەن. پەقەت قارا بۇغدايلا ئۇسمەيدىكەن. بايلار ئات گۆشى، قالغانلار كالا گۆشى ۋە ياۋا غاز گۆشى يەيدىكەن. ئۇلار نەغمە قىلغاندا چەڭنى كۆپ ئىشلىتىدىكەن. ئۇلار قارا بۇلغۇن تېرىسى، پاختا رەخت ۋە كەشتىلىك كىمخاب كىيىملەرنى ئىشلەپچىقىرىدىكەن. ئۇلارنىڭ ئادەتلىرىگە قارىغاندا، كىشىلەرنىڭ كۆپى ئاتقا مىنىدىكەن ۋە ئوقيا ئېتىشتا مەرگەن ئىكەن»، «بۇ يەرلەردە كەمبەغەل ئادەم يوق ئىكەن، ئۇلار ئېھتىياجى بولغانلارغا يېمەك - ئىچمەك ياردەم قىلىدىكەن. كىشىلەر ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىكەن. ئومۇمەن يۇز ياشتىن يۇقىرى ئۆمۈر كۆرىدىكەن. ياش ئۆلۈپ كەتكەنلەرنى ئۇچراتقىلى بولمايدىكەن»، «ئۇ يەردە ئەللىكتىن ئارتۇق بۇددا ئىبادەتخانىسى بولۇپ، ئۇلاردا تاڭ سۇلالىسى بەرگەن ئۇلۇغ ئاغىلىق نوم بېتىگلەر، تاڭ سۇلالىسى نەزىلىرى، قاشتاش پۈتۈك، «سوتراسۇادا» قاتارلىقلار بار ئىكەن. ئۇ يەردە ئولتۇراقلاشقانلار كۆپىنچە باش باھاردا سەيلىگە چىقىدىكەن. ئۇلار توپ - توپ بولۇپ سەيلىگە چىققاندا، ساز چېلىشىپ كۆڭۈل ئاچىدىكەن. ئۇلار ئات چاپتۇرۇپ كېتىۋېتىپ، جانۋارلارغا يادىن ئوق ئاتىدىكەن ۋە بۇنى «راڭزەي» (جىن - ئالۋاستىلاردىن كېلىدىغان بالا - قازالاردىن ساقلىنىش) دەپ ئاتايدىكەن»، «ئۇلارنىڭ خانى تاماققا قوي ۋە ئات سويۇپ پىشۇرتقۇزدى، تەمى ناھايىتى لەززەتلىككەن. خان، خانىش ۋە شاھزادىلەرنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ يىلقىلىرى بولۇپ، ئۇلارنى كەڭلىكى يۇز چاقىرىمدىن ئاشىدىغان تۇزلەڭلىكتە ئوتلىتىدىكەن. ئۇلار

يىلقىلىرىنى تېرىسىنىڭ رەڭگىدىن پەرقلەندۇرىدىكەن. ھېچقايسى ئۆز يىلقىلىرىنىڭ سانىنى بىلمەيدىكەن.»، «شەھەرنىڭ ئىچىدە قەۋەتلىك بىنالار كۆپ ئېكەن. كىشىلەر تەقى- تۇرقى ماقەتلىك، خۇش چىراي، قولى ئەپچىل، ھەر ئىشقا ئۇستا ئىكەن. ئالتۇن، كۈمۈش، مىس ۋە تۆمۈر قاتارلىقلارنى تاۋلاش ھەم قاشتاشچىلىق ھۈنەرلىرىگە ناھايىتى ماھىر ئىكەن. ياخشى ئاتنىڭ باھاسى بىر توپ يىپەك رەخت بولۇپ، ئاجىز ئاتلار يېيىلىدىكەن ۋە بىرىنىڭ باھاسى بىرجاڭ يىپەككە توغرا كېلىدىكەن. كەمبەغەللەر گۆش يەيدىكەن»، «بۇ يەردە... بىرمانى ئىبادەتخانىسى بار ئىكەن. پىرسىيە راھىبلىرى ئۆز دىنىي ئەقىدىلىرىنى يولغا قويغاچقا، يات ئەقىدىچىلەر دەپ ئاتىلىدىكەن»، «قويلار قويرۇقىنىڭ يوغانلىقىدىن ماڭالمايدۇ. قويرۇقىنىڭ چوڭلىرى ئۈچ جىڭ، كىچىكلىرى بىرجىڭ كېلىدۇ. گۆشى تەملىك، رەڭگى ئاق بولۇپ، ناھايىتى لەززەتلىك».

يۇقىرىقى ئالاقىدار بايانلاردىن، ۋاڭ يەندېنىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ھاياتى، جۈملىدىن ئىقتىسادىي فورماتسىيىسى، يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى ئەھۋالىدىن خېلى ئېنىق مەلۇمات بەرگەنلىكىنى كۆرۋالىغىلى بولىدۇ.

يۇقىرىدىكىلەردىن باشقا، خەنزۇچە تارىخىي كىتابلاردا، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىكى توغرىسىدا يەنە تۆۋەندىكىدەك مەلۇماتلار بار؛

«بۇ جايدا بۇغداي، يالىڭاچ ئارپا، سېرىق كەندىر، پىياز، كۈدە ئاسان ئۆسىدۇ، تۆگە بىلەن تېرىقچىلىق قىلىنىدۇ»(75)؛ «شال، بۇغداي، مېۋە- چىۋىلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭكىدىن پەرقلەنمەيدۇ»(76). «يىنشەن (تەڭرىتاغ) دىن 300 چاقىرىم نېرىدىكىسى قوچۇدۇر. بۇ يەردە قاتتىق ئىسسىق بولىدۇ. ئۈزۈم ناھايىتى كۆپ ئۆستۈرۈلىدۇ، ئۇيغۇر قاغان جەمەتىدىكىلەر دائىم ئۈزۈم ھارىقى ئېچىپ، ئاجايىپ گۈللەردىن، تۈرلۈك - تۈمەن مېۋىلەردىن، خۇشبۇي ئەنبەرلەردىن لەززەتلىنىدۇ.

خىزمەتكارلار ئۇلارنىڭ تەلىپى بويىچە ئىچىدىغان مۇسەللەسكە مەلۇم مىقداردا سۇ قوشۇپ بېرىدۇ. تاۋۇزلارنىڭ ئېغىرلىقىدىن ئۇلارنى جىڭلاشقا كۆپىنچە جىگمۇ چىقماي قالىدۇ. قوغۇنلىرى تەكشىيدەك كېلىدۇ. ئۇنىڭدەك تاتلىق قوغۇن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىن تېپىلمايدۇ(77). بۇ جايىنىڭ ھەممە يېرىدە پىلە بېقىلىدىكەن. ئۇلارنىڭ كۆپلۈكىدىن ئۇجمە دەرەخلىرى يېتىشمەي قۇرۇپ قالغىلى ئاز قالىدىكەن. ئۇلارنىڭ مەھسۇلاتلىرىدىن كىمخاب، دۇردۇن توقۇشقا بولىدىكەن.»(78)

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان خەنزۇچە مەنبەلەردىكى خاتىرىلەردىن سىرت، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھۇججەتلەرمۇ بىزنى يېمەك- ئىچمەك مەدەنىيىتىگە دائىر ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلەيدۇ. مەسىلەن، «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ‹مائىترى سىمىت نوم بىتىگ›» (79) نىڭ ئۇنى كۆچۈرتكۈزگۈچى چۇتاش يىگەن تۇتۇق تەرىپىدىن يېزىلغان «يۇكۇنچ» (80) بۆلۈمىدىكى مۇنۇ جۇملىلەرگە نەزەر سالايلى؛

«مۇنلۇغ ئەت قولغالى ئىدتى» - شورپىلىق گۆش ئەكىلىشكە ئەۋەتتى (يۇكۇنچ 5 - ۋاراق B، 14 - 15 - قۇرلار)، «يەنە بىر ئوغۇردا ئاداقى ئاغارلاغ ئىچلىگ ئۇدچى قىزى يوغۇرت ساتغالى بالىقا بارىر ئەرتى» - يەنە بىر چاغدا، ئېغىر ئاياغ — ھامىلىدار پادىچى قىزى قېتىق ساتقىلى شەھەرگە كېتىۋاتاتتى (يۇكۇنچ 4 - ۋاراق A، 9 - 11 - قۇرلار)، «تاراغلاغ يىر ئوسۇغلۇق كىم ئازقىيا بۇشلاغ ئۇرۇغ تارىغ ساچسار ئولگۈسۈز سانسىز تۇش بىرەچى» - تېرىلغۇ يەرگە ئوخشاش ئازغىنە سەدىقە ئۇرۇقى چاچسا، ھەددى - ھېسابسىز ھوسۇل بېرىدىغان (يۇكۇنچ 8 - ۋاراق B، 25 - 27 - قۇرلار).

كاربون 14 ئارقىلىق ئۆلچەنگەن دەۋر سانلىق مەلۇماتى تەخمىنەن مىلادىيە 980 ~ 1035 - يىللارغا توغرا كېلىدىغان مەزكۇر بۇددىزم ئەسىرىنىڭ «يۇكۇنچ» بۆلۈمىدىن مىسال كەلتۈرۈلگەن جۇملىلەر، ئەينى دەۋردىكى ئاھالىلەرنىڭ يېمەك- ئىچمەك ئەھۋالىدىن قىسقىچىلا ئۇچۇر بېرىدۇ. ئەمدى،

نەزمىزنى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئىجتىمائىي ئىقتىسادقا دائىر ۋەسقىلەرگە تاشلاپ ئۆتەيلى.

«قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسقىلەر»[81] ناملىق كىتابتىن مىسال ئالساق، مەزكۇر كىتابقا كىرگۈزۈلگەن نۇرغۇن ھۆججەتلەر ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىدىكى ئاھالىلەرنىڭ 13 — 14 - ئەسىرلەردىكى يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى ئەھۋالىدىن مەلۇمات بېرىدۇ. بۇ كىتابقا كىرگۈزۈلگەن ھۆججەتلەر 9 تۈرگە ئايرىلغان بولۇپ، «1 ئېلىم - سېتىم ھۆججەتلىرى» تۈرىگە كىرگۈزۈلگەن 29 پارچە ھۆججىتىدىن، (1 - 1) 1، (2 - 1) 2، (3 - 1) 3، (4 - 1) 4، (6 - 1) 6، (7 - 1) 7، (8 - 1) 8، (9 - 1) 9، (12 - 1) 12، (13 - 1) 13، (14 - 1) 14، (15 - 1) 15 نومۇرلۇق ھۆججەتلەر تېرىلغۇ يەرگە؛ (5 - 1) 5، (10 - 1)10، (11 - 1) 11، (16 - 1) 16 نومۇرلۇق ھۆججەتلەر ئۈزۈملۈكە ئالاقىدار ھۆججەتلەردۇر. «2. ئالماشتۇرۇش ھۆججەتلىرى» تۈرىگە كىرگۈزۈلگەن 3 پارچە ھۆججىتىدىن، (1 - 2) 30 نومۇرلۇق ھۆججەت كۆكتاتلىق ۋە تېرىلغۇ يەرگە، (2 - 2) 31، (3 - 2) 32 نومۇرلۇق ھۆججەتلەر تېرىلغۇ يەرگە ئالاقىدار ھېسابلىنىدۇ. «3. ئىجارىگە ئېلىش ھۆججەتلىرى» تۈرىگە كىرگۈزۈلگەن 15 پارچە ھۆججىتىدىن، (2 - 3) 34، (3 - 3) 35، (4 - 3) 36، (5 - 3) 37، (6 - 3) 38، (7 - 3) 39، (8 - 3) 40، (9 - 3)41، (10 - 3) 42، (11 - 3) 43، (12 - 3) 44، (13 - 3) 45 نومۇرلۇق ھۆججەتلەر تېرىلغۇ يەرگە؛ (14 - 3) نومۇرلۇق ھۆججەت كالا، بۇغداي ۋە تېرىقچا؛ (15 - 3) 47 نومۇرلۇق ھۆججەت ئۈزۈملۈككە (يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان 44 - نومۇرلۇق ھۆججەت مەزمۇنى ئۈزۈملۈككىمۇ چېتىلىدۇ) ئالاقىدار بولۇپ، تېرىلغۇ يەرگە ئالاقىدار ھۆججەتلەردىن، (4 - 3) 36 نومۇرلۇق ھۆججەت كېۋەز تېرىدىغان يەرگە؛ (7 - 3) 39 ۋە (11 - 3) 43 نومۇرلۇق ھۆججەتلەر تېرىق تېرىيدىغان يەرگە؛ (9 - 3) 41

نومۇرلۇق ھۆججەت ئارپا تېرىيدىغان يەرگە مۇناسىۋەتلىك ھۆججەتلەر ھېسابلىنىدۇ. «4. قەرز ئېلىش ھۆججەتلىرى» تۈرىدىكى 32 پارچە ھۆججەتتىن، (14 - 4) 61 ۋە (30 - 4) 77 نومۇرلۇق ھۆججەتلەر مۇسەللەسكە؛ (15 - 4) 62 نومۇرلۇق ھۆججەت بۇغدايغا؛ (19 - 4) 66 ۋە (20 - 4) 67، (21 - 4) 68 نومۇرلۇق ھۆججەتلەر تېرىققا؛ (22 - 4) 69 ۋە (31 - 4) 78 نومۇرلۇق ھۆججەتلەر ئاشلىققا؛ (23 - 4) 70 نومۇرلۇق ھۆججەت مۇسەللەس ھەم ئاشلىققا؛ (24 - 4) 71، (25 - 4) 72، (26 - 4) 73، (72 - 4) 74، (28 — 4) 75 نومۇرلۇق ھۆججەتلەر كۈنجۈتكە ئالاقىدار ھۆججەتلەردۇر. «5. بالا بېقىۋېلىش ھۆججەتلىرى» تۈرىگە تەۋە 3 پارچە ھۆججەتتىن، (1 - 5) 80 نومۇرلۇق ھۆججەتتە تۆگە ۋە ئات تىلغا ئېلىنغان. «7. قوللارغا ھۆرلۈك بېرىش ھۆججەتلىرى» دىن بولغان (1 - 7) 85، (2 - 7) 86 نومۇرلۇق ھۆججەتلەردە، توختامغا خىلاپلىق قىلغۇچى جەريمانىگە ئات، كالا تۆلەيدىغانلىقى يېزىلغان. «8. ھۆججەتنامە ياكى مىراس بۆلۈش ھۆججەتلىرى» گە تەۋە 5 پارچە ھۆججەتلىرىدىن، (1 — 8) 87، (3 — 8) 89، (5 — 8) 91 نومۇرلۇق ھۆججەتلەردە، تېرىلغۇ يەر، ئات، كالا، كەتمەن ئۈزۈملۈك قاتارلىقلار تىلغا ئېلىنغان. «9. باشقا ھۆججەتلەر» تۈرىگە تەۋە 34 پارچە ھۆججەتتىن، (8 - 9) 99، (15 - 9) 106 نومۇرلۇق ھۆججەتلەردە تېرىق؛ (14 - 9) 105 نومۇرلۇق ھۆججەتتە ئارپا؛ (17 - 9) 108، (22 - 9) 113، (23 - 9) 114، (24 - 9) 115 نومۇرلۇق ھۆججەتلەردە ئۈزۈملۈك؛ (19 - 9) 100 نومۇرلۇق ھۆججەتتە ئۈزۈملۈك، مۇسەللەس ۋە تېرىق؛ (20 - 9) 111 نومۇرلۇق ھۆججەتتە ئۈزۈملۈك، دانلىق زىرائەتلەر (ياكى ئاشلىق)، تېرىق، كۆكتاتلىق؛ (21 - 9) 112 نومۇرلۇق ھۆججەتتە ئۈزۈملۈك بىلەن مۇسەللەس؛ (25 - 9) 116 نومۇرلۇق ھۆججەتتىن تېرىلغۇ يەر، كۆكتاتلىق ۋە ئۈزۈملۈك؛ (28 - 9) 119 نومۇرلۇق ھۆججەتتە تېرىلغۇ

يەر بىلەن كۆكتاتلىق؛ (23 - 9) 123 نومۇرلۇق ھۆججەتتە ئېيتىلغا تىلغا ئېلىنغان. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغانلاردىن باشقا، «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر» دە يەنە suvaq (سۇۋاق: يەر سۇغىرىدىغان ئېرىق)، t ägirm än (تەگىرمەن؛ تۇگمەن)، taq ïɣu (تاقىغۇ: توخۇ)، baɣ (باغ)، cï (بورلۇقچى: باغۋەن ياكى ئۈزۈملۈك باغ باغۋىنى) قاتارلىق يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىگە ئالاقىدار سۆزلەرمۇ ئۇچرايدۇ.

«قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر» دىن باشقا، دەۋرى مىلادىيە 13 — 14 - ئەسىرلەرگە تەۋە دەپ قارىلىۋاتقان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەملەرمۇ ⑧ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىدىن ئۇچۇر بېرىدىغان مۇھىم ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. ئۇلاردا خاتىرىلەنگەن تۆۋەندىكى سۆزلەر بۇ نۇقتىنى يورۇتۇپ بېرىدۇ؛

y örüng min (يۆرۈك مېن: ئاق ئۇن)، min (قارامەن. قارا ئۇن)، arpa (ئارپا)؛ ür(~üyür, -yür-ئۇر، ئۈيۈر، يۇر، تېرىق) anar (ئانار)، tülüg ärük (تۈلۈگ ئەرۈك — تۆكلۈك ئۆرۈك)، sarïɣ ärük (سارىغ ئەرۈك. سېرىق ئۆرۈك)، qoyn (قوين: قوي)، äckü (ئەچكۈ: ئۆچكە)، at (ئات)، t äwä (تەۋە: تۆگە)، t äwä ätï (تەۋە ئەتى: تۆگە گۆشى)، ud (ئۇد: ئۇي، كالا)، buzaɣu (بۇزاغۇ: موزاي)، qüsüm (چۈسۈم: ئۇجمە)، kuruɣüs üm (قۇرۇغ ئۇسۇم: قۇرۇق ئۇزۇم)، küncit yaɣï (كۈنچىت ياغى: كۈنجۈت يېغى)، quma yaɣï (قۇمىياغى: زىغىر يېغى)، bor (بور: مۇسەللەس)، b äkinï (بەكىنى — بەگنى: بوزا)، sürmä (سۈرمە: بوزا، شاراب)، mün (مۇن: شورپا، گۆش شورپىسى)، üzümsirkäsi (ئۈزۈم سىركەسى: ئۈزۈم سىركىسى)، taq ïɣu yumurqasï (تاقىغۇ

يومۇرقاسى (~يومۇرتقاسى، : توخۇ تۇخۇمى) ، i (ئىگەك سۆتى: ئىنەك سۆتى) ، ~sücük(sücüg - سۇچۇك: مۇسەللەس. ئۇزۇم شەربىتى) ، tar Ïɣ (تارىغ، ئاشلىق، بۇغداي، تېرىق) ، t äg irm än (تەگىرمەن: تۇگمەن) ، bad Ï yan (بېدىيان) ، sunu (سۇنۇ: سىيادان) ، m Ïr (مىر. بال، ھەسەل) ، qara m Ïrc (قارامىرچ: قارامۇچ) ، x äk är (شەكەر: شىكەر) ، usqun (ئۇسقۇن: پىياز، باش پىياز) ، burcaq (بۇرچاق: پۇرچاق) . يۇقىرىدىكىلەردىن باشقا، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بەزى ئەملەردە گۇرۇچ تىلغا ئېلىنغان. مەسىلەن، «ئىسىگلىگ ئەرسەر كۇرۇچ ئۇچ باقىر قايىنتۇرۇپ سۇۋۇنگا بېش باقىر مىرقاتىپ بېرگۇ ئول» (كىمىكى، قىزىتما بولسا، ئۇچ مىسقال گۇرۇچنى قاينىتىپ، سۇيىگە بەش مىسقال ھەسەل قوشۇپ بېرىش كېرەك) (83) .

بىز يۇقىرىدا، قاراخانىيلار ۋە قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرلىرىدىكى يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىگە ئالاقىدار ئاساسلىق مەلۇماتلار بىلەن تونۇشۇپ ئۆتتۇق. ئۇلارغا ئاساسەن شۇنداق خۇلاسە چىقىرىشقا بولىدۇ.

قاراخانىيلار خانىدانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى بولغان ئۇيغۇرلار ۋە قارلۇق، ياغما، تۇركەش قاتارلىقلار ئەسلىدە كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەر بولۇپ، قەشقەر، ئۇدۇن، ماۋرائۇننەھر قاتارلىق، دېھقانچىلىقى بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان رايونلارنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، خانىدانلىقنىڭ ئىقتىسادىدا زور ئۆزگىرىش بولدى. دېھقانچىلىق زور دەرىجىدە راۋاجلىنىپ ئاساسىي ئىقتىسادي تارماقلارنىڭ بىرىگە ئايلاندى. چارۋىچىلىق يەنىلا مۇھىم تارماقلاردىن بىرى بولدى. مەسىلەن، شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ شىنىڭ يىللىرى (مىلادىيە 1068 - 1077 - يىللار) قاراخانىيلار شىمالىي سۇڭ ئوردىسىغا تارتۇق قىلغان تارتۇقلار ئىچىدە ھەمىشە ئات بولغان (84) . شۇنى ئالاھىدە

تەكىتلەش كېرەككى، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە ئۆز زامانىسىدىكى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق (بولۇپمۇ ئاتچىلىق)، يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىگە ئالاقىدار مۇھىم مەلۇماتلار بىر قەدەر كۆپ ۋە ئېنىق بېرىلگەن. بۇ مەلۇماتلارغا، ئالاقىدار تارىخ تەتقىقاتىدا سەل قارالسا بولمايدۇ. ۋاڭ يەندېنىڭ مەلۇماتىغا ۋە باشقا تارىخىي ئەسەرلەردىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ئەينى چاغدا چارۋىچىلىق ئاساسىي ئىقتىسادىي تارماقنىڭ بىرى بولغان، ئاتچىلىق خېلى راۋاج تاپقان شۇنداقلا، بىر قەدەر راۋاج تاپقان دېھقانچىلىق ئىگىلىكى شەكىللەنگەن. قىسقىسى، قاراخانىيلار ۋە قوچۇ ئۇيغۇرلىرى دەۋرلىرى، ئىلگىرى كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى ئاساس قىلغان شىمالىي چۆللۈك ئۇيغۇرلىرى بوستانلىق مەدەنىيىتى بىلەن بىۋاسىتە ئۇچراشقان، بىر بۆلۈك ئاھالىلەر كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن مۇقىم ئولتۇراقلاشقان، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تۇرمۇشىغا ئۆتكەن ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن مۇقىم ئولتۇراقلىشىدىغان دېھقانچىلىق تۇرمۇشقا ئۆتۈشىگە ئاساس سېلىنغان، تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدىكى بوستانلىقلاردىكى، تۇرپان ۋە قۇمۇل، بوستانلىقلىرىدىكى باشقا ئاھالىلەر ئۇيغۇرلىشىۋاتقان دەۋر ھېسابلىنىدۇ. بۇ دەۋرلەردىكى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى بىر قەدەر تەرەققىي تاپقان، مەزمۇنى كۆپ خىل، رەڭدار بولغان، ھەم بوستانلىق ھەم يايلاق يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

1220 — 1223 — يىللىرى غەربكە ساياھەت قىلغان چىۇچۇجى ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك - ئىچمىكى ھەققىدە مۇنداق دېگەن: «ئۇيغۇرلار كۆپىنچە نان يەيدۇ، تۇزلۇق تاماققا ئامراق، ئۇسسىغاندا سۇ ئىچىدۇ»، «ئۇلارنىڭ تاماقلىرىنى يېگەن، مۇسەللىسىنى ئىچكەنلەر ھۇزۇلىنىپ شېرىن ئۇخلايدىكەن» (85)، ھازىرقى شىنجاڭنىڭ ئىلى رايونىنىڭ دېھقانچىلىق ئەھۋالى توغرىسىدا: «دېھقانلار ئۆستەڭ چېپىپ ئېتىزلارنى سۇغىرىدۇ»

(86) دېگەن. يالۇغ چۈسەي: «ئۇزۇم، شاپتۇل، نەشپۈتلەر كۆپ، دانلىق زىرائەتلەر تېرىلىدۇ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى بىلەن ئوخشاش» دەپ يازغان (87). چيۈچۈجى ئالمىلىق شەھىرى توغرىسىدا: «9 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ئالمالىق شەھىرىگە باردىم ... غەربتىكى باغۋارانلىق هويلىدا تۇردۇم، بۇ شەھەردە ئالما قاتارلىق مېۋە ـ چۈملەر كۆپ بولغاچقا، يەرلىكلەر بۇ شەھەرنى ئالمالىق دەپ ئاتايدىكەن» (88) دېگەن. يۇقىرىدىكى بايانلار، 13 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى ئاھالىلەرنىڭ دېھقانچىلىق ئەھۋالىدىن مەلۇمات بەرسە، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى هۆججەتلەر ۋە ئەملەردىكى ئۇچۇرلار بىلەن، چيۈچۈجىنىڭ قوچۇدىن ئۇزۇم، تاۋۇز، قوغۇن قاتارلىق مېۋىلەر كۆپ چىقىدىغانلىقى هەم تەمىنىڭ تاتلىقلىقى هەققىدىكى بايانلىرى، قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ دېھقانچىلىقىنىڭ 13 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى ۋە يۇەن دەۋرىدىكى تەرەققىياتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدىكى بوستانلىقلار ۋە تۇرپان، قومۇل بوستانلىقلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تۇرمۇشقا ئۆتۈپ بولغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئەھمىيىتى ئىقتىسادىي كاتېگورىيىسىدىن هالقىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت ئالاهىدىلىكى ۋە مىللىي پىسخىك ساپاسىغا بۇۋاستە تەسىر كۆرسەتتى. قاراخانىيلار خانىدانلىقى ۋە قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى زامانىدىن بۇيان، ئىقتىسادىي جەهەتتىكى تەدرىجىي يېزا ئىگىلىكلىشىش شۇنداقلا قاراخانىيلار زامانىسىدىن باشلاپ، مەدەنىيەت جەهەتتە تەدرىجىي ئىسلاملىشىش، ئۇيغۇرلارنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىكى هەل قىلغۇچ ئەهمىيەتكە ئىگە ئىككى چوڭ ئىش هېسابلىنىدۇ.

تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شەرقىدىكى بوستانلىقلاردا، بۇرۇندىن دېھقانچىلىق قىلىنىپ كەلگەن بولۇپ، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە دېھقانچىلىق يەنمۇ تەرەققىي قىلدى. تارىخىي كىتابلاردا

خاتىرىلىنىشچە، بۇ دەۋردە، خوتەندە «خۇددى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكىدەك ئۇجمە، كەندىر، دانلىق زىرائەت، تېرىق» ⑧⑨ ئۇستۇرۇلگەن؛ قەشقەردە «ئۇجمە، كەندىر، دانلىق زىرائەت، سوك» ⑨⓪ تېرىلغان، مېۋە - چېۋىلىرى ئىنتايىن مول بولۇپ، «ئۇلاردىن ئامۇت ئەڭ ياخشى ئىدى... دۇنيادا تەڭدىشى يوق دېيىشكە بولاتتى» ⑨①. تارىخىي كىتابلاردا يەنە، تۇرپاننىڭ «تۇپرىقى كەندىر، بۇغدايغا ماس كېلىدۇ، شال ئۆسمەيدۇ، ياڭاق، ئۈرۈك، جىگدە، ئامۇت ئۆستۇرۇلىدۇ، ئۇزۇم كۆپ» ⑨② ، لۇكچۇن قاتارلىق جايلاردا «تۆت تەرەپتىكى ئېتىزلىقلار ئېقىن سۇ بىلەن سۇغىرىلىدۇ، دەل - دەرەخلىرى باراقسان بولۇپ، تۇپرىقى تېرىق، بۇغداي، پۇرچاق، كەندىرگە ماس كېلىدۇ. ياڭاق، ئامۇت، جىگدە، قوغۇن - تاۋۇز، قاپاق قاتارلىقلار ئۆستۇرۇلىدۇ، ئەمما ئۇزۇم ئەڭ كۆپ، كىچىك ھەم تاتلىق، ئۇرۇقى يوق بولۇپ، ‹كىشمىش ئۇزۇم› دېيىلىدۇ.“ ⑨③ دەپ خاتىرىلەنگەن.

بۇ دەۋردە، دېھقانچىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق ئىگىلىكىگە ئايلانغان بولسىمۇ، لېكىن چارۋىچىلىق يەنىلا مۇھىم ئورۇنغا ئىگە بولغان. ئۆز زامانىسىدا، بېشبالىق چارۋىچىلىق بازىسى بولۇپ، تارىخنامىلەردە؛ «بېشبالىق... سېپىل - سارايلىرى يوق، تۇرالغۇ جايلىرى مۇقىم ئەمەس، پەقەت ھاۋا شارائىتىغا ماسلىشىپ ئوت - چۆپ، سۇ قوغلىشىپ، ئات، كالا بېقىپ كۈن ئۆتكۈزگىلى بولىدۇ.» ⑨④ دەپ زىكىر قىلىنغان. ئەينى چاغدا، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئۇيغۇرلار ئائىلە مال باقمىچىلىقى بىلەن، تاغلىق رايونلارغا يېقىن ئولتۇراقلاشقان بىر قىسىم ئۇيغۇرلار چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. تارىخىي كىتابلاردا، خوتەندە «ئارغامچاق ئاتلار كۆپ»، ئۇنىڭدىن باشقا «قېچىر، تاق لوكىلىق تۆگە» ⑨⑤ قاتارلىقلار بار؛ تۇرپان رايونىدا «ئۆي كالىسى، قوي، ئات، تۆگە بار» ⑨⑥ دېيىلگەن.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، مىلك دەۋرىدە تۇزۇلگەن «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» ⑨⑦، ئەينى چاغدىكى تۇرپان، قۇمۇل

بوستانلىقلىرىدا ياشايدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىدىن مەلۇمات بېرىدىغان تارىخىي ماتېرىياللاردىن هېسابلىنىدۇ:

1. «يېمەك ـ ئىچمەك قىسمى» دىن مىسال: ax (ئاش، غىزا)، t ōg i (تۆگى: تېرىق)، ät (ئەت: گۆش)، yaɣ (ياغ، ماي)، tuz (تۇز)، laqxa (لاقشا: ئۇن)، s irk ä (سىركە، ئاچچىقسۇ)، ca (چا. چاي)، xorpa (شورپا)، talqan (تالقان)، ötm äk (ئۆتمەك: قوتۇرماچ، نان)، sorma (سورما، ~ سۇرمە، : شاراپ).

2. «جاندارلار قىسمى» دىن مىسال: ud ئۇد: (ئۇي، كالا)، in äk (ئىنەك: سىيىر)، qoy (قوي)، t äw ä (تەۋە: تۆگە)، at (at) (بوز: بوزئات، كۆككە مايىل ئاق ئات)، boz، qula (قۇلا ئات، قوڭۇر سېرىق ئات)، qird ä (چېرىدە: جەدەئات، قىزغۇچ سېرىق ئات)، b ord ä (بۆرىدە؛ ئاق ئات)، qara at (قارا ئات)، aɣta (ئاختا ئات)، ayɣ ir (ئايغىر)، baytal (بايتال)، qurun، qulun~ (قۇرۇن ، ~ قۇلۇن): ئاتنىڭ بىر ياشقا توشمىغان تايچىقى)، arɣumaq (ئارغۇماق: ئارغىماق)، taqaw (تاقاۋ: توخۇ)، kaz (قاز: غاز)، ord äk (ئۆردەك)، buɣu (بۇغۇ: بۇغا)، maral (مارال)، <qotaz ~>otaz (ئوتاز: قوتاز)

3. «گۈل ــ گىياھ قىسمى» دىن مىسال؛ y ämix (يېمىش)، burcaq (بۇرچاق: پۇرچاق)، arpa (ئارپا)، badam (بادام)، qüxüm، ärük (چۇشۇم ،چۇسۇم، : ئۇجمە)، tülük (تۇلۇك: شاپتۇل)، (ئەرۇك: ئۆرۈك)، cobuqan (چوبۇقان: چىلان)، buzumla (بۇزۇملا: نەشپۈت)، nar īd (نارىد: ئاپپىلسىن)، k ändir (كەندىر)،

qonaq (قوناق: دانلىق زىرائەت) ، qawla (قاۋلا: كۆكتات) ، c äsk ä (چەسكە: ئاقچەشكە، زەنجۈبىل) ، soɣun (سوغۇن. پىياز) ، sadun (سادۇن: سامساق) ، k äkürtt ä (كەكۈرتتە: كۈدە) ، küncit (كۈنچىت: كۈنجۈت) ، y Ingaq (يىڭاق: ياڭاق) ، nara (نارا: ئانار) ، üzüm (ئۈزۈم) ، qarbuz (قاربۇز: تاۋۇز) ، qaɣun (قاغۇن: قوغۇن) ، <yür～>yor (يور ، ～ يۈر ، : سوك) ، murc مۇرچ . قارامۇچ) ، yarma (يارما: كاۋاۋچىن) ، <k äp äz～>k äd äz (كەدەز: كەپەز، كېۋەز) ، ot taluq (ئوت تالۇق: ئۆسۈملۈك دورىلىرى) .

4 . «يەر قىسمى» دىن مىسال؛ <mür än～>m or än (مۆرەن ، ～ مۇرەن: دەريا) ، k öl (كۆل) ، ögüz (ئۆگۈز: دەريا) ، quduq (قۇدۇق) ، bulaq (بۇلاق) ، k ölm äk (كۆلمەك: كۆلچەك) ، baq borluq (باق بورلۇق: مېۋىلىك باغ) ، tar Iq yir (تارىق يىر: تېرىلغۇ يەر) .

روشەنكى، يۇقىرىقى مىساللار ئەينى زامان يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىمىزنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىنى مۇئەييەن دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، ئۇيغۇرلار ئالالىبۇرۇن ئىگىلىك جەھەتتە دېھقانچىلىقىنى ئاساس قىلغان مىللەتكە ئايلىنىپ بولدى. چارۋىچىلىقنىڭ نىسبىتى بارغانسېرى كىچىكلەپ، دېھقانلار قوشۇمچە شۇغۇللىنىدىغان كەسپكە، يەنى يېزا ئىگىلىكىنىڭ قوشۇمچە كەسپىگە ئايلاندى. ئالاقىدار تارىخىي ماتېرىياللاردىكى تۆۋەندىكى خاتىرىلەر يۇقىرىدىكى پىكرىمىزنى دەلىللەيدۇ.

«زىرائەتلەرنى ھەممە تېرىشقا بولىدۇ. ئەمما بۇغداي ئاق ئاشلىق ھېسابلىنىدۇ. شال، كېۋەز ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ

... پۇرچاق، تېرىق، كۈنجۈت، كۆكتات، قوغۇن - تاۋۇز، پىدىگەن قاتارلىقلارنىڭمۇ پىشمايدىغىنى يوق» (98)، «مۇسۇلمانلار يەرلىرىنى تاغ سۇيى بىلەن سۇغىرىدۇ» (99)، «ئېرىق چېپىپ سۇ باشلاش ئۇسۇلىغا پىشىشق»، [100] «ئېتىزلىقلار ئارىسىدىكى كىچىك يوللاردا، ماللار توپ - توپ ئوتلىشاتتى»، ئۆز زامانىسىدا، باشقا جايلاردا گەرچە كېۋەز تېرىلسىمۇ، لېكىن مەھسۇلات مىقدارى ۋە سۈپىتى «تۇرپانىنكىگە يەتمەيتتى»[101]، مېۋە- چېۋە تۇرلىرىدىن قوغۇن، تاۋۇز، ئالما، ئانار، ئۈزۈم، ئۇجمە، شاپتۇل، ئۆرۈك، نەشپۈت، جىگدە، قارىئۆرۈك، چىلان، بېھى، ئەنجۈر؛ كۆكتاتلاردىن چامغۇر، يۇمغاقسۇت، پىياز قاتارلىقلار بار ئىدى [102]. ئىچىملىك ئىشلەشتە، مۇسەللەس ئەڭ كۆپ ۋە ئەڭ داڭلىق ئىدى. ئۈنىڭدىن باشقا، يەنە كالا، ئات سۈتىدىن ئىچىملىك چىقىرىلاتتى.

يۇقىرىدىكى بايانلاردىن باشقا، تارىخىي كىتابلاردا زىكىر قىلىنغان تۆۋەندىكى ئەھۋاللار، چىڭ دەۋرىدىكى شەھەر قۇرۇلۇشى تەرەققىياتى، سودا ــ سېتىق ئىشلىرىنىڭ راۋاجلانغانلىقى ۋە يېمەك - ئىچمەك جەھەتتىكى مەمۇرچىلىقنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ:

«ئاقسۇ مۇھىم قاتناش تۈگۈنىگە جايلاشقاچقا، ئىچكىرىدىن كەلگەن سودىگەرلەر ۋە چەت ئەللىكلەر مىڭ - مىڭ ئىدى، كوچا ــ رەستىلىرى گىرەلىشىپ كەتكەن، چايخانا، مەيخانا ۋە مېھمانخانلىرى رەتلىك.» [103]، «بۇ جاي (ئۇرۇمچى) تەرەپ ــ تەرەپكە تۈتىشىدۇ، كونا مەشھۇر دۇكانلار بىر - بىرىگە ئۇلىشىپ كەتكەن، شەھەر كوچىلىرى كەڭ، خەلقى بايلىقى، چايخانا، مەيخانا، نەغمىچىلەر، ھۈنەر - سەنئەت ئۇستىلىرى ھەممىسى بار» [104].

يۇقىرىدىكى نەقىللەر كەلتۈرۈلگەن ماتېرىياللاردىن باشقا، 18 ــ ئەسىردە (چېيەنلۇڭ دەۋرىدە) تۈزۈلگەن «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» [105] مۇ ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىدىن خېلى كۆپ مەلۇمات بېرىدۇ. بىراق

سەھنىپە چەكلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇلۇغەتتىن مىسال كۆرسەتمىدۇق. مەزكۇر لۇغەتتىكى ئالاقىدار مەلۇماتلارغا قىزىققۇچىلار ئۇنىڭ II تومىنى ئاساس قىلىپ كۆرسە بولىدۇ.

قىسقىسى، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى زامان يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئۇنى يەنمۇ ئەتراپلىق ھەم چوڭقۇر تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئىزاھاتلار

① «غەربىي يۇرت ئومۇمىي تارىخى» (باش مۇھەررىرى: يۈتەيشەن)، جۇڭجۇ قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى، 1996 - يىل، 271 - بەت.

② لىن گەن، گاۋزىخۇ: «قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخى» (ئۇيغۇرچە تەرجىمە نۇسخىسى)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىل، 177 - بەت.

③ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «2002 — يىلى كىچىك مۇرەن قەبرىستانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىشتىن دوكلات»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» (خەنزۇچە) 2003 - يىل 2 - سان؛ «جۇڭگو مەدەنىيەت يادىكارلىقى گېزىتى» نىڭ 2005 - يىلى 4 - ئاينىڭ 22 - كۈنىدىكى سانىنىڭ 6 - بېتى.

④ «خەننامە» (ئۇيغۇرچە تەرجىمە نۇسخىسى)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 - يىل، 918 - بەت.

⑤ «خەن ۋۇدى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 140 - 87 - يىللىرى تەختتە) نىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىن باشلاپ غەربىي يۇرت بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىلغاچقا، ئۇ يەرگە چېرىكچى قويۇلۇپ، چېدىردا بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش ئىشلىرى ئېلىپ بېرىلغانىدى»، ئىزاھ ④ تىكى «خەننامە» نىڭ 918 - بېتىگە قارالسۇن.

⑥ 1976 - يىلى موڭغۇلكۆرە ناھىيىسى پومادىكى 2 - نومۇرلۇق قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان غەربىي خەن دەۋرىگە تەۋە، تۆمۈر ساپان، شىنجاڭدىن ھازىرغىچە بايقالغان دەۋرى ئېڭ بۇرۇنقى تۆمۈر ساپان بولۇپ، ئۇنىڭ شەكلى شەنشى ئۆلكىسىدىكى غەربىي خەن دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە تەۋە قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان تۆمۈر ساپانىنىڭكىگە ئوخشايدۇ. بۇ

ساپان خەن سۇلالىسى قوشۇنى بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلغاندا ئىشلىتىلگەن دەپ تونۇلماقتا.

⑦ — ㉝ ئىسراپىل يۈسۈپ، ئەنۋەر قاسىم؛ «ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلاردىن شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىگە نەزەر»، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2005 - يىل.

㉞— ㊸ ئىسراپىل يۈسۈپ، ئەنۋەر قاسىم؛ «ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلاردىن قەدىمكى شىنجاڭ باغۋەنچىلىكىگە نەزەر»، ئىزاھ ⑦ - ㉝ تە كۆرسىتىلگەن ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمىغا قارالسۇن.

㊹ — ㊼ ئىسراپىل يۈسۈپ: «ئۇزۇمنىڭ قەدىمكى تۇرپانىنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىدىكى ئورنى»، ئىزاھ ⑦ - ㉞ تە كۆرسىتىلگەن ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمىغا قارالسۇن.

㊽ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇلار ھەققىدە قىسسە»

㊾ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇلار ھەققىدە قىسسە»، 1 - كىتاب.

㊿ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» 1 - كىتاب.

(71) «ئۇزاق قەدىمكى زاماندىن قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگىچە بولغان ئەدەبىيات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىل، 86 - بەت.

(72) تىخونوۋ: «6 — 9 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار»، (خەنزۇچە تەرجىمىسى) «غەربىي شىمال تارىخي ماتېرىياللىرى» 1980 - يىل 3 - سان، 31 - بەت.

(73) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىل (1 - توم)، 1983 - يىل (2 - توم)، 1984 - يىل (3 - توم). بۇنىڭدىن باشقا، يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ ئۆز ئەسىرىدە، ئالاقىدار بەزى ئۇچۇرلارنى بەرگەن بولۇپ، «قۇتادغۇبىلىك» (ئۇيغۇرچە، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 - يىل) نىڭ 37 -، 57 -، 59 - بابلىرىغا قارالسۇن.

(74)(78) «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. قوچۇ تەزكىرىسى» گە ياكى ئۆزگان ئىزگى [تۈركىيە]: «ۋاڭ يەندېنىڭ ئۇيغۇر ئېلىگە سىياھەت خاتىرىسى ھەققىدە» (مۇھەممەتروھىم سايىت ئۇيغۇرچىگە تەرجىمە قىلغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003 - يىل) گە قارالسۇن.

(75) «يېڭى بەش دەۋر تارىخى»، 74 - جىلد «ئەتراپتىكى تەۋە قوۋملار ھەققىدە خاتىرە، ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

(76) «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىدىن مۇھىم بايان. يات تائىپىلەر»، 4. «كۇسەن تەزكىرىسى»

(77) «ئەۋلىيا چيۇچۇجىنىڭ غەرپكە ساياھەت خاتىرىسى» ، 1 - جىلد.
(79) «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى مائىترى سمىت» (1) ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىل
(80) «يۈكۈنچ» ؛ «يۈكۈن -» دېگەن پېئىلدىن ياسالغان ئىسىم بولۇپ، «دۇئا، تىلاۋەت، ئىلتىجا، ھۈرمەت» دېگەن مەنىدە. بۇ سۆز مەزكۇر ئەسەردە، ئۇنى كۆچۈرتكۈزگۈچى تەرىپىدىن يېزىلغان مۇقەددىمە ياكى كىرىش سۆزنى كۆرسىتىدۇ.
(81) «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر» (ئۇيغۇرچە) ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىل
(82) «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» (ئۇيغۇرچە) ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىل.
(83) «قەدىمكى تۈرك تىلى لۇغىتى» (رۇسچە) ، لېنىنگراد، 1969 - يىل، 195 - بەت
(84) «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» ، 490 - جىلد «ئۇدۇن تەزكىرىسى» ۋە «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىدىن مۇھىم بايان» ، 199 - قىسىم «يات تائىپىلەر» 7 -.
(85)(86) «ئەۋلىيا چيۇچۇجىنىڭ غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» ، 2 - توم.
(87) ياللۇغ چۇسەي. «غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» .
(88) «ئەۋلىيا چيۇچۇجىنىڭ غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» ، 1 - توم.
(89) «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» ، 332 - جىلد «غەربىي يۇرت. خوتەن تەزكىرىسى» .
(90) چېن چېڭ [مىڭ دەۋرى] ؛ «غەربىي يۇرتتىكى قارام ئەللەر تەزكىرىسى» ، «قەدىمدە غەربكە قىلىنغان سەپەر خاتىرىلىرى» ، 291 - 292 - بەتلەر.
(91) «تارىخى رەشىدى» ، 2 - بۆلۈم 42 - باب 217 - بەت.
(92) ئىزاھ (90) دىكى كىتابنىڭ 292 - بېتىگە قاراڭ.
(93) «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» ، 229 - جىلد «غەربىي يۇرت. لۇكچۇن تەزكىرىسى» .
(94) ئىزاھ (90) دىكى كىتابنىڭ 291 - بېتىگە قاراڭ.
(95) شېن فەنشاڭ [مىڭ دەۋرى] : «يات قوۋملار توغرىسىدا خاتىرە» ، شەنلەڭتاڭ مەجمۇئەسىگە ئاساسلانغان.
(96) ئىزاھ (90) دىكى كىتابنىڭ 294 - بېتىگە قاراڭ.
(97) «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» (خۇجېخۇا، خۇاڭ رۇنخۇا

رەتلىگەن) ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1994 - يىل.

(98) «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىمىز» ، 7 - جىلد.

[100](99) «غەربىي يۇرتتىكى خەرىتىلىك تەزكىرىسى» ، 2 - ، 40 - جىلدلىرى.

[101] جۇك گۇاڭشىك قاتارلىقلار [مىنگو دەۋرى]: «شىنجاڭ تەزكىرىسىدىن ئومۇمىي بايان» ، 2 - جىلد «ئېتنىز - ئېرىق» ، مىنگونىڭ 19 - يىل، مىخ مەتبەئە نۇسخىسى.

[102] «مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ تەزكىرىسى» ، 3- جىلد «قوغۇن، تاۋۇز ۋە مېۋە - چېۋىلەر» ، «كۆكتاتلار» .

[103] «مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ تەزكىرىسى» ، 9 - جىلد.

[104] «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىمىز» ، 1 - جىلد.

[105]«بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» (فوتو باسما نۇسخىسى) ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1957 - يىل.

(ئەسكەرتىش: ئىزاھاتىكى ئۇيغۇرچە دەپ كۆرسىتىلمىگەن كىتابلار خەنزۇچە كىتابلارنى كۆرسىتىدۇ) .

تەكلىپلىك تەھرىر : ئادىل تۇران
مەسئۇل مۇھەررىر : ياقۇپ مۇھەممەتروزى
مەسئۇل كوررېكتور : قەييۇم تۇرسۇن
تەكشۈرۈپ بېكىتكۈچى : ئادىل تۇران

غەربىي يۇرت يىمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتى تارىخى

ئىسراپىل يۇسۇپ،ئەنۋەر قاسىم

نەشر قىلغۇچى : مىللەتلەر نەشرىياتى
ئادرېسى : بېيجىڭ شەھىرى خېپىگلى شىمالىي كوچا 14 ـ قورۇ
پوچتا نومۇرى : 100013، تېلېفون نومۇرى : 64290862 ـ 010
سېتىۋچى : جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
باسقۇچى : دېشىن باسما زاۋۇتى
نەشرى : 2006 ـ يىل 6 ـ ئايدا 1 ـ قېتىم نەشر قىلىندى
بېسىلىشى : 2006 ـ يىل 6 ـ ئايدا بېيجىڭدا 1 ـ قېتىم بېسىلدى
ئۆلچىمى : 210×148م م. 32كەسلەم
باسما تاۋىقى : 17.375
سانى : 0001 ـ 2500
باھاسى : 31.00 يۈەن

特约编辑：阿地里
责任编辑：才库甫
责任校对：克尤木
校　　订：阿地里

图书在版编目(CIP)数据

西域饮食文化史/伊斯拉菲尔·玉苏甫，安尼瓦尔·哈斯木著.
—
北京：民族出版社，2006.6
ISBN 7-105-07756-5

Ⅰ.西...　Ⅱ.①伊...②安...　Ⅲ.饮食—文化史—研究—西域—维吾尔语(中国少数民族语言)
Ⅳ.①TS971②K892.25

中国版本图书馆CIP数据核字(2006)第059675号

出版发行：民族出版社　　http://www.e56.com.cn
社　　址：北京市和平里北街14号　　邮编：100013
电　　话：010-64290862（维文室）
印　　刷：北京迪鑫印刷厂
版　　次：2006年6月第1版　2006年6月北京第1次印刷
开　　本：148毫米×210毫米
印　　张：17.375
印　　数：0001-2500册
定　　价：31.00